

अनघराघवम् ।

महाकविश्रीमुरारिमिश्रविरचितं सप्ताङ्कनाटकम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

टीकया समलङ्कितम् ।

तदात्मजाभ्यां श्रीआशुबोध-विद्याभूषण तथा

श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृत्य च प्रकाशितम् ।

द ती य सं स्क्र र ण म् ।

कालिकातामहानगर्याम्,

वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८३६ ।

सर्वं स्थाप्यं सरचितम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट
ग्रान्हाष्ट्रट्रोट पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट, कलिकाता ।

Uttarpara Jaikrishna Public Library
Accn. No. २७१२८ Date ५.३२.५२

अनर्घराघवम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

निष्पत्त्यूहमुपास्यहे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीति-चकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्हविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्हनिद्रायितो
नाभीपल्लवपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥१॥

यथारम्भं प्राशस्त्यपरिचयमात्रकामो रम्यकृतं विवाहदृशतीपासनद्वयं मङ्गलं
मान्दोव्याजिनाचरति, निष्पत्त्यूहमिति ।—निष्पत्त्यूहं प्रत्यूहस्य विप्लवः, अभावः,
निष्पत्त्यूहं निर्विघ्नं, तस्य विघ्नाभावायव्यर्थः, कौमोदकीलक्ष्मणः कौमोदक्याख्य-
निजगदाचिह्नस्य, गदाधरस्यात यावत्, भगवतः विरथाः, काकस्य चक्रवाकस्य, प्रीतिः
ज्ञानन्दः, चकोरस्य पञ्चावशेषस्य, पारणम उपवासान्तरभोजनं, पिपासानवारणार्थं
पानमिति भावः, तयोः पटुनी समर्थे, उपधागिनी इति यावत्, ये ज्योतिषो
तेजसो, सूर्यचन्द्रद्वयं इति यावत्, तं विद्यते ययोः तद्योक्तो, चक्रवाकस्य दिवसे
स्त्रिया अविरह इति तदानन्दपयोगी सूर्यः, तथा चकोरस्य रजत्या चन्द्रिकापाने
परितृप्तिरिति तत्पारणपयोगी चन्द्र इति वाक्येति भावः, लोचने जेहे, उपलब्धे
आराधयामः ; याभ्यां लोचनयोः, नाभी पल्लवमिव अल्पं सर इव, “पल्लवस्यो-
सरः” इत्यमरः, नाभरीभोरत्वात् सरःसाम्यम्, तव यत् पुण्डरीके श्रुताश्रीः,
“पुण्डरीके श्रुताश्रीम्” इत्यमरः ; तस्य मङ्गलः अर्हविकसिता कलिका, अर्ह-
विबोधेन अर्हप्रकाशनं, सूर्यरूपलोचनप्रभायोगादिति भावः ; मुग्धमधुरा अति-
मनोहारिणी, योः शोभा यस्य तथोक्तः, तथा अर्हनिद्रायितः अहोशं निद्रा गतः,
अपरार्द्धस्य विवाहशोभावेन निभोलित इति यावत्, चन्द्ररूपलोचनप्रभायोगादिति
भावः, सूर्योदये पुण्डरीकविकासस्य चन्द्रोदये च तन्निमोलनस्य कविसमर्थोऽडत्वादिति
भावः, अत एव कम्बोः शङ्खस्य, “शङ्खः स्वात् कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरः, सपत्नीकृतः
विपत्नीकृतः, “रपौ धैरिचंपद्वारि विषद्वेषणदुष्टदः । द्विद्विपच—” इत्यमरः ॥

अपि च—

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-

स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।

किमधिकरणा ? कीदृक् ? कस्य व्यवस्थितिः ? इत्यसा-

बुद्धरामविशद्वष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते) (क)

सुप्रसन्नश्च एकपृष्ठं यथा विवृतम्, अपरपृष्ठं मूढम्, पुण्डरीकमुक्तादिषु तथा
पञ्चांशस्य विवृतत्वात् अपरांशस्य च मूढत्वात् सादृश्येन शङ्खं स्पृक्षिष्य इव अवस्थित
इति भावः । भगवत्पुष्पादिकमपठाय स्त्रीणां पासनं गन्धकृति तदीयश्रमदृष्टि-
पातनाशेति दृष्टव्यम् । उपमाऽलङ्कारः । तद्वत् दर्शणम्—“मास्यं वास्यमवच्छे-
त्वाक्येक्ये उपमा इत्या” इति । शार्दूलविकीर्णतः उक्तम्—“सूर्याश्वेयं हि नः स जी-
वतः तद्वाः शार्दूलविकीर्णतम्” इति तल्लघणम् ॥ १ ॥

॥ वामतोऽतः ॥—महाकल्प महाप्रलय, विरमति निवर्तमाने, अतिक्रामति
 स्तोत्रेण, कल्पावसाने पुनः सङ्काशकाले इति भावः, नाभी एव पत्न्याः भगवदुदर-
 प्रविशसारी इत्यर्थः, नाभिममूढनपद्ममिति भावः, स एव एकम् आदित्यं, निकेतनं
 मिलयः यस्य तथोक्तः, ब्रह्मणः भगवन्नाभिकमलवासस्तत्त्वादिति भावः, विभुवनमेव पुः
 तस्या विल्लाकोनगया इत्यर्थः, शिखी निर्माता, अमौ आत्मन्ः ब्रह्मा, कस्य पदाग्रस्य,
 कोटक् व्यबस्थितिः ? स्यावस्था ? सा च किमधिकरक्षा ? किमाश्रयः ? कश्चिन्नाशदा-
 त्तः पदाग्रः किं-रूपेण व्यवस्थितः ? इति यावत्, यदा—तथाभूतः आत्मन्ः अर्द्धा
 सदक्षिणानभूता नाभिः, अमौ सृष्टिर्वा किमधिकरक्षा ? कोटक् ? कस्य व्यबस्थितिः ?
 अमौ नाभिं सृष्टिर्वा किमाश्रित्य वर्तते ? कोटशो ? अत्र कस्य व्यवस्थितिरित्यर्थः,
 इति द्रष्टुं प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे, मुहुर्मुहुरित्यर्थः, यस्य उदरम अभिषत्, जगता निधये
 कुर्विष्यसमस्तभुवनार्थेण, तस्मै नारायणायति यावत्, नमः । हरिणीवृत्तिं,
 "न-स-म-र-स ला गः वडवेदेईयेईरिणी मता" इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

(क) नान्युक्ते इति ।—तन्मयसि द्वादशोक्तिं नान्दो रक्षविज्ञापयत्यर्थं नटेः क्रियमानमस्तुत्वाचरयविशेषः । तदुक्तं दर्पणे—“यथाव्याख्यानः पूर्वं रक्षविज्ञापयत्यर्थः । क्रमोक्त्याः प्रकृतिर्वा पूर्ववत्तः स उच्यते ॥ प्रत्याहारादिव्याख्यानस्य भूयसि यथापि । तस्याव्यवस्थं वर्तन्त्या तान्दो विज्ञापयत्यर्थः । सामोदयनमयुक्तं स्मृतिर्यथातः प्रयुज्यते ।

“विजयपादोऽङ्गां तस्यान्नान्तीति संज्ञिता ।” अथाष्टपदा ज्ञान्दी । तथा च—

सूत्रधारः । अलमातविस्तरेण । भो भो लवणोदवेला-
वनालोतमालतककन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः
कमलाकुचकलशकालकस्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषो-
त्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः (ख) सभासदः ! कुतश्चित् द्वीपा-
दागतेन कलहकन्दलनाम्ना (ग) कुशीलवेन गौडबीभत्स-
भयानकाङ्गतरमभूषिष्ठं (घ) कमपि प्रबन्धमभिनयता (ङ) नित्यं

“मङ्गल्यगङ्गचन्द्राङ्ग-कोशकोरवशसिनी । पटेयुक्ता दादशभिरष्टाभिर्वा पटेवत ॥” इति
दर्पणकारः ।

(ख) भो भो !, सभासदः । इति उत्तरैवान्वयः । लवणोदंति ।—लवणम लटकं
यस्य स लवणोद लवणममुद, तस्य वेला तोरंभूमिः, “वेला स्थातोर्भीरयोः” इत्यमरः ;
तत्र या वनाभौ पनराशि, तस्या यः तमालतकः तापिच्छुञ्च, तस्य कन्दलस्य
काण्डभूतस्य, तत्पटशण्डितस्येति भावः यद्वा—कन्दलस्य नवाङ्कुरस्य, क्वाभिनयोद्भिन्न-
तमालपल्लवमच्छु प्रारम्भस्य सवर्णस्यार्थः, “कन्दलं त्रिषु कपालेऽष्टपुराणि नवाङ्कुरे”
इति मेदिनी । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य मौलिर्मस्तक, मल्लमष्टशण्डं पुरुषोत्तम-
चक्रमात यावत्, तस्य मण्डनाय अशङ्करणाय, महान नीलमणिः नीलकान्तारत्नं
तस्य, तस्मादशस्ययः । कमलोति ।—कमलाया, लक्ष्म्याः, कुशौ कनो, कलशाविव
कुम्भाविव, तयोः यः कैलिः श्रीडनं, दर्पणमनयापारावशेष इति यावत्, तस्य
तदर्थं वा कस्तूरकापताणि मृगनाभाचलितपदाकाररचनावशेषाः, तेषाम् अङ्कुरस्य
प्रतीकस्य, कारणभूतस्यति यावत्, भगवतो विचाराश्रमेव तत्कुचरञ्जनादिति भावः ।
भगवतः ऐश्वर्यादिसर्वशक्तिमतः ; तदुक्तम्—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः
प्रियः । ज्ञान-वेदाग्यश्रीदेव वषा भग इतीडनः ॥” इति । पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ।
यात्रायाम् उत्सवे । उपस्थानीयाः उपस्थिताः, चाराधनीया वा । उपपूर्वकान्
तिष्ठतेः कर्त्तार अनोद्य-प्रत्ययः ।

(ग) कलहकन्दलनाम्ना कलहस्य कन्दलः प्रकाण्डः, नवाङ्कुरो वा, तत्सङ्कप
इत्यर्थः, नाम यस्य तद्योक्तेन । “कलहकन्दलनाम्ना” इति पाठे—कलहस्य कन्दः मुखं
नाम यस्य तथाभूतम् ।

(घ) रौद्रेति ।—रौद्रः अथरूपः, बीभत्सः विक्रान्तरूपः, भयानकः दाहकरूपः,
अद्भुतः आश्चर्यकरः, त रसा. भूयुष्ठाः प्रचुराः यम तथाविधम् । उक्तञ्च दर्पणे—“रौद्रः

किलायमुद्देजितो (च) लोकः । तत् कस्यचिदभिमतरसभावभाजः
प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया (क) नाट्यवेदोपाध्यायबहुरूपास्तेवासी
मध्यदेशीयः (ज) सुचरितो नाम भरतपुरोद्भूतमनुगृह्ये (झ) ।
यतः,—

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः ।

जित्वा तदपहृत्तारमेव प्रत्याहराम ताम् ॥ ३ ॥

कीधव्याधिभाषो रक्तो रुद्राधिदेवतः । आलम्बनमस्तिव तच्छेष्टीहीनं मतम् ॥
जुगुप्साख्यायभावस्तु बीभत्सः कथ्यत रघुः । लोलवर्णी गङ्गाकाल-देवताऽयमुदाहृतः ॥
मथानको भयव्याधि भावः आलाधिदेवतः । अहुतो विजयव्याधि-भावो गन्धर्व-
देवतः ॥ इति ।

(रु) प्रबन्धं रचनाविशेष, नाटकमिति यावत् । अभिनयता नाट्येन
प्रकटयता ।

(च) उद्देजितः विरक्तोद्धतः ।

(क) अभिमतरसभावः अभिमतं मनोऽनुकूलं, रसं भजते इति तथोक्तस्य
मधुररसशालिन इत्यर्थः । प्रेक्षणकस्य प्रकृतम् ईश्वर्यं दर्शनं, दृश्यवस्तु इति यावत्
यस्य सव वा तत्तत्, नाटकस्थित्यर्थः । प्रयोगानुज्ञया अभिनयाद्यभ्युपगमात् ।

(ज) नाट्यवेदेति ।—नाट्यवेदस्य नाट्यशास्त्रस्य, उपध्यायः उपदेष्टा, यः
बहुदप, तन्नामा आचार्यविशेषः, तस्य अन्तेवासी शिष्यः । मध्यदेशीयः मध्यदेशभव
इत्यर्थः । भरतपुरः नटपुरः । “भरता इत्यपि नटाः” इति श्रुतिः ।

(झ) अनुगृह्ये अनुगृह्येतीति ।

प्रीतिरिति ।—सदस्यानां सभ्यानां, प्रीतिः स्नोषः, नाम सन्धावनायां, रङ्गं
नृत्यापावं तत्संघं वा, उपजीवति जीविकात्वेन आश्रयतीति तथोक्तस्य,
जमेति शेषः, प्रिया इष्टा, सदस्यप्रीतिरेव साहस्यस्य हितायेति भावः ; एषः अहं,
तस्याः प्रीते, अपहृत्तारं चौर, विनाशकान्तिं यावत्, लोकाविरक्तिकरं पूर्वोक्तं
कलकलन्दलाख्यमिति शेषः, जित्वा परिभूय, तां प्रीतिं, प्रत्याहराम् प्रत्यानयां, पुनस्तान्
सदस्यान् प्रीतान् करोमीति यावत् । एतेन सीताहृत्तारं रावणं जित्वा
पुनः रामस्य सीताप्रत्यानयनं ध्वनितम् । अनुष्टुप् ॥ ३ ॥

(आकाशं कथं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “वेदेशिकां भवानसमग्र-
पात्रः, (ज) कथमौदृशे कर्मणि प्रगल्भते ?” (ट) इति । (विद्वन्
समग्रयम् (ठ) अज्ञानं ब्रूह ।) हन्त भो ! किमेवमुदोर्थ्यते ? (ड)
भवद्विधानामाराधनो वृत्तिरेव (ढ) मे पात्राणि समग्रयि-
ष्यति (ण) । यतः,—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपत्यानं तं गच्छन्तं मोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ४ ॥

(पुनराकाशं कथं दत्त्वा) । किं ब्रूथ ? “तर्हि प्रहितयमस्माभिः
पत्रिका ?” इति ।

(प्रतिष्ठं गटः पत्रिका ददाति । मृगधारी गृहीत्वा वाचयति) ।—

“यत्र सर्वपुरुषार्थरहस्यनिःस्यन्दिनि— (त)

(ज) वटाशकः विद्वन्महः । अत एव असमग्रपात्र, असमग्रम् असम्पूर्णं,
पात्रम् अभिनयादर्शनेनेह-नेपथ्यादनामशोसभाधानं यस्य तादृशः, देशीयेषां सङ्घे
सङ्गृहीतं यत्नतः, तद्वैशेषिकेणा नात भावः ।

(ट) प्रगल्भतः स्पृहन्तः ।

(ठ) समग्रयं भावलयन् ।

(ड) उदाहृतं कथ्यते ।

(ढ) आराधनी अगुरुज्ञा । इतिः व्यापारः ।

(ण) पात्राणि गटादीन् । समग्रयिष्यति सम्पूर्णानि करिष्यति, अभिनेष्ट-
नेपथ्यादीनामभानं पुरविष्यतीत्यर्थः ।

यास्तीति ।—तिर्यञ्चोऽपि पशुपतिजातोया अपि, न्यायप्रवृत्तस्य सदाचारमनुसरत
इति यावत्, जनस्येति शेषः, सहायताम् अनुकूलता, यान्ति गच्छन्ति ; अपत्यान्तम्
अन्यायमार्गे, गच्छन्तं तं जनं, मोदरोः आप विमुञ्चति त्यजति । एतेन रामस्य
वानरसङ्घायत्वं विभीषणेन रावणस्य त्यागश्च व्यस्यते ॥ ४ ॥

(त) यदेति ।—सर्वं पुरुषार्थां चर्मायं काम मोक्षाः, तेषां रहस्यं गोपनीयं तत्त्वं,
तस्य निःस्यन्दः अरणं तद्वतीत्यर्थः । तदुक्तं सङ्गीतकल्पतरौ—“दर्शार्थसिद्धिप्राप्त्यर्थ-
करितान्यालोच्य धर्मोदयः तद्भावाश्रित्यभूमिज्ञाऽभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा ।

चेतःशुक्तिकया निषोय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-

हान्तैरक्षरमूर्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गम्फिताः ।

उन्मीलत्कमनोयनायकगुणग्रामोपसवत्पान-

प्रोढाहङ्कृतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारस्रजः ॥ ५ ॥

तस्मै वीराङ्गुतारम्भ-गम्भोरोदात्तवस्तवे ।

जगदानन्दकन्दाय सन्दर्भाय त्वरामहे ॥ ६ ॥

सङ्गीताद्वतचित्तवर्तितरत्ना वयसा भवत्यङ्गना ज्ञानं अहरसंवेति कथितं नाक्यं
“अतुर्वर्गेदम् ॥” इति । यत्र सन्दर्भे ।

चेतः इति ।—चेतः चित्तमेव, शुक्तिकया मुक्तास्फोटः, तथा क्रमात् शतशः ज्ञानं
ज्ञानं वारान् इत्यर्थः, अङ्गना इत्यर्थो वा, ग्राम्याणि उपदेशगर्भाणि ग्राम्यानि एव,
अमृतानि निषोय सादृशं पीत्वा, समालोच्यति यावत्, वान्मेः उन्मील्यते, मुक्ताफले
मुक्ते लक्ष्म, अफलम् अमारवस्तु येषु तदाभूतेः, अक्षराख्येव मूर्तयः आकारा,
येषां तेः, तथाप्यमरैवाङ्गोक्तिरिति भावः, सुकविना गम्फिता विरचितानि,
उन्मीलितानि प्रस्फुरन्ति, कमनीयानां हृदयानां नायकस्य “त्यागो क्रतो क्लीनः सुश्रीको
रूपयौवनोत्साहो । दक्षोऽनुरक्तलोकलोकोवैदग्ध्यगौलवान् नेता ॥” इत्युक्तलक्षण-
कस्य नेतृ, “नायको नेतवि श्रेष्ठ हारमध्यमणावपि” इति शब्दश्च, गुणानां “श्रीमा
विलासो माधव्यं माभीर्यं धैर्यतेजसो । कलितोदाय्यमित्यहो मत्त्वजाः पौरुषा
गुणाः ॥” इत्युक्तलक्षणानां गुणानां, रामस्य समुदायस्य, उपसवत्पानेन
सम्बन्धेन, सङ्गावनेति यावत्, विरचनेनेति भावः, प्रोढा उद्भृता, अहङ्कृतिः
रचनीत्ववर्जिताभिमानः यासु तथावस्थाः हरन्तीति हाराः मनोहारिण्यः,
स्त्रज इव माता इव, अक्षरमाता इति यावत्, सुहृदा भुष्टु इत्यशालिना,
सामाजिकानामित्यर्थः, कण्ठेषु लुठन्ति । अत्रापि भौक्तिकानि शक्तिकामु बहुशः
सामुद्रपाणीयं चन्दनिःस्रुतामृतं वा पीत्वा कर्मण ततो बालानां मृचतरपुरुषेषु
गम्फितानि कमनीयमध्यमचित्तयुतानि मूलेषु यचितानि च सत्पुरुषाणां कण्ठेषु
लुठन्तीति द्रष्टव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ ५ ॥

तस्मै इति ।—वीराङ्गुतयोः रचयोः, आरम्भेन उद्देश्येन, ताडकावध-
पमुर्भङ्गादिरूपेति भावः, गम्भोरं दुर्बलाङ्गं, तथा उदात्तं हृद्यं, प्रियमित्यर्थः,
महाश्रेष्ठं वा, “उदात्तो दाढ-महतीर्हये च स्वरभिद्यपि” इति हेमः ; वस्तु अभिनेय-

(विमिश्र सदर्पस्त्रिभुजम्) (च) । मारिष ! रामायणमिति शृणोषि
तत्रभवतः कवित्वावतारप्रथमतोऽर्थेऽप्य (ट) वल्मीकजन्मनो मुनेः
सरस्वतीनिर्यामो यशःशरीरम् (ध) इच्छाकृणाम् ?

नटः । अथ किम् ।

सुवधारः । तत्प्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनो परिषदाज्ञा (न) ।

नट । (विह्वलम्) । अहा ! सकलकविमार्गसाधारणी खल्वियं
वाल्मीकीया सुभाषितनीवी (प) ।

विषयः यत्र तथाभूताय जनताम् आनन्दस्य कन्दाय मूलभूताय, सन्दर्भाय
रचनाविशेषाय, नाटकायेति यावत्, नाटकाभिनयायेत भावः, त्वरामर्हं सत्तरा
भवाम् । युष्मन् । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ६ ॥

(च) विमिश्रं विचिन्त्य । सङ्केतितं सङ्केतं मानन्दं, कितं मन्दहासविशेषः
यस्मिन् तत् यथा तथा, आहति आद्याद्याक्रियाविशेषम् । अतएव अमुकं यथा—
“ ईषत् प्रफुल्लिते गेहः कटाक्षेः सौख्यान्वितैः । अट्टटन्तकुसुमेकतमाना कितं
भवेत् ॥ ” इति ।

(ट) तत्रभवतः पुनरप्य । “ पूज्यस्तवभवानत्रभवान् ” इत्यमरः । कवित्वेति ।—
कवित्वेन काव्यकर्मत्वेन, अवतार अवतरणं, प्राटर्भाव इत्यर्थः, कवित्वावतारः, तत्र
प्रथमः आद्यः, तीर्थः पाठं प्रथमं कवित्वपटवीमारुहस्येति, आटिकर्तारिति यावत् ।

(ध) सरस्वतीनिर्यामो वाङ्मनसः, वागमनस्यार्थः । यशःशरीरं कीर्तिरूपं
शरीरं, भौतिकम् शरीरं लोकेते इदम् न तथेति भावः ।

(न) तदिति ।—तेन वाल्मीकिनः प्रतिबद्धः विरचितः, यः प्रबन्धः रामायण-
मिति यावत्, तदनुबन्धिनो तदनुसारिणो । परिषदाज्ञा सम्मानमादेशः । परिषदा
रामायणानुबन्धिना केनचित् प्रबन्धेन वयं प्रीयमाना इति आश्रयमिति भावः ।

(प) सङ्केतेति ।—सकलानां कविमार्गानां कविसम्प्रदायानां, साधारणी
सदादिनो, सर्वकविसम्प्रदायेः । वाल्मीकीया वाल्मीकसम्प्रदायिनो । सुभाषितनीवी
सुष्ठुवाक्यविन्यासयन्त्रिभुजः, सुभाषितरूपमूलधनमित्यर्थो वा, वाल्मीकिसुभाषितरूप-
मूलधनमुपगम्य सर्वं कवयः कविपदवीमारोहन्तीति भावः, “ नीवी परिषदा
मूलधनम् ” इत्यमरः ।

रमणीया खल्वियं सामग्री परिषदाराधनस्य (१) ।

यतः,—

महर्ग्या रसपाठगौतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणो

मौद्गल्यस्य कवेर्गम्भीरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः ।

धीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थबोजं मुनि-

वाल्मीकिं फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥ ८ ॥

अयं तु प्राचेतसोयं कथावस्तु बहुभिः प्रणीतमपि प्रयुञ्जानो
मापराध्यति श्रोत्रयपुत्रः (२) । पश्य—

यदि क्षुप्तं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं

गुणैरेतावद्विजर्गति पुनरन्यो जयति कः ?

(१) सामग्री उपकरणम् । पारषदाराधनस्य सभ्यसन्तोषविधानम् ।

महर्ग्या इति.—मम वर्ग्या सम्प्रदायभृता जनाः, प्रत्येकम् एकैकम्, रसपाठः
रसयुक्तः पठ्यते इति पाठः सन्दर्भः, सुललितरचनाविशेष इत्यर्थः, तस्य गौतिः सङ्कीर्णं,
तस्या गतिश्च पद्धतिश्च, उत्कर्षश्च, उत्कर्षवन्ता, पारदर्शन इत्यर्थः, मौद्गल्यस्य
मौद्गल्यगोप्तसम्प्रदायस्य, कवेः मुरारिः, गिरा वाचा, व्यूतयः रचनाः, गम्भीरः अद्वैतगुहः,
मधुरः मनीषरस्य उद्गार, उक्तिः यासु तत्ताभूताः, तथा काव्यायस्य नाटकीय-
वस्तुन, बोजं मूल, मूलभूत इत्यर्थः, रघुपतिः रामः, धीरोदात्तस्य “चावकल्यनः
चमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्वेषान् निगूढमानो वीणादातो दृढव्रतः
कर्षितः ॥” इति दर्पणीतत्त्वचक्षस्य नायकमेदस्य, गुणैः अविकल्पनत्वादभिः,
उत्तरः भूयान्, वाल्मीकिः यस्य रघुपतेः, चरितस्तोत्राय चरितकीर्तनाय,
दिव्याः सक्तताः, गिरः वाचः, फलति स्म उत्पादयामास, उद्गावयामासेत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं इति ॥ ८ ॥

(२) प्राचेतसोयं प्रचेतः वदतः, “प्रचेता वदतः प्राची” इत्यमरः, तस्यापत्यं
पुमान् प्राचेतसः वाल्मीकिः, तस्य इदं तत्त्वत्वत्ति तत्प्रचीतं वा, कथावस्तु कथावपमिति-
इति, बहुभिः कालिदास-भक्तभृत्यादिभिः, प्रणीतमपि विरचितमपि, प्रयुञ्जानः अभिनय-
मार्गेण विरचयन् । श्रोत्रयपुत्रः हृन्दोच्चात्मनः, वेदविद्वज्ज्ञापनयः इत्यर्थः,
“श्रोत्रियश्चान्दसौ समो” इत्यमरः ; न अपराध्यति न दोषमर्हतीत्यर्थः ।

यदीति.—पूर्वैः प्राचीनैः पाण्डितैः वाल्मीकिप्रभृतिभिः, क्षुप्तं वेष्टनीमुत्तेज

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगौरिमगम्भीरमधुर-

स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ? ॥ ८ ॥

उपक्रममाणश्च स कविः स्निग्धमोक्षशब्दब्रह्माणमाचार्य्यं
प्राचेतसं गिरं च देवतामेवमुपश्लोकितवान् (व)—

तस्मिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशास्त्रिनं वाचाम् ।

सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

उल्लोके, विरचितमिति यावत्, इति हेतोः, रामस्य चरितं, मत्प्रणीतमिति शेषः,
यदि लक्षितं त्यजति, लोका इति शेषः, तदा तत्तद्गुणानां "रसव्याङ्गत्वमात्रस्य चर्माः
श्रीर्थादर्थो यथा । गुणो माधुर्य्यमोर्जाऽथ प्रसाद इति ते तिष्ठा ॥" इति दर्पणोक्त-
माधुर्य्यो-प्रसादादोर्जा, गरिमणा गुरुत्वेन, गम्भीरं गमोर्गायकं, अधुरं हृद्यञ्च
यथा तथा, स्फुरत् प्रकाशं गच्छत्, वाग्ब्रह्म शब्दरूपं ब्रह्म येषां तथाभूताः, कवयः
काव्यप्रणेतारः स्वमात्मानं निजस्वरूपमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण, उपकरिष्यन्ति ?
प्रतिपत्तिरूपामुपजातं जेष्यन्ति ? नैव नेतुं शक्यमित्यर्थः, कः पुनः चण्डः, पुमानिति
शेषः, जगति एतावद्भिः गुणैः पूर्वाक्तेः काव्यगुणैः, माधुर्य्यादगुणवत्काव्यरचनेरित्यर्थः,
जयति ? उल्लेखे लभते ? न कीदृशीत्यर्थः ; तस्मात् रामचरितस्य पूर्वकविभिः
शुश्रूषेऽपि तथाविधगुणसम्पन्नं काव्यं समादरणीयमिति तात्पर्य्यम् । शिखरिणीवृत्तं
—"रमेरुद्वैष्णवः य-म-न-स-म-ला गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

(व) उपक्रममाणः आरम्भमाणः । स्निग्धमोक्षः ।—स्निग्धं निमोक्षते स्निग्धः
स्फुरतीति तथोक्तं, शब्दब्रह्म यस्य तथाभूतम् । आचार्य्यं गुरु, काव्यप्रणेतृत्वमिति
भावः । प्राचेतसं वाङ्मौक्तिकम् । गिरं देवतां वाग्दरीमित्यर्थः । उपश्लोकितवान् श्लोकेन
स्तुतवानित्यर्थः ।

तस्मिन्—वाचां देववाचीनां, मनुष्यलोके मर्त्यभूमौ, यः प्रवेशः समागमः,
तस्मिन् विश्रामशास्त्री श्रमापहतः सः, विश्रामकरणाद्ये हस्ततुल्यमित्यर्थः, तथा
सुरलोकात् स्वर्गात्, यः अवतारः अवतरणं, तस्मिन् अवतरणकाले इत्यर्थः,
प्रान्तरे शून्यवर्त्मनात्यर्थः, य खटुः निरवलम्बनतया क्रेशः, तं किमपीति तथोक्तम्
आश्रयदानरतं तत्केशोपहारिणमिति यावत्, तं प्रविद्धम्, श्लेषं वाङ्मौक्तिकमित्यर्थः,
वन्दे प्रणमामि । आचार्य्यं वन्दे ॥ १० ॥

धातुश्चतुर्मुखकण्ठशृङ्गाटकविहारीर्णाम् ।

नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ ११ ॥

गटः। (सङ्ख्यम)। भाव ! तत् प्रस्तूयताम्। अस्य हि
मौद्गल्यानां ब्रह्मर्षीणामन्वयमूर्हन्यस्य (श) मुरारिनामधेयस्य
जानवाल्मीकिराज्ञयममृतविन्दुनिथन्दि कन्दलयति (ष)
कौतुक मे।

सुवधारः। मारिष! स्थाने (स) भवतः कुतूहलमीदृश-
मेवैतत्। तथा हि—

तत्तादृगुज्ज्वलवाकुतस्थकुलप्रशस्तिः

भौरभ्यलिर्मरगभौरमनोहराणि ।

धातुर्वाति । -धातु ब्रह्मणः, चतुर्थी मुखानां समाहारः चतुर्थी मुखचतुष्टय-
मित्यर्थः, तस्याः कण्ठाः पञ्च शृङ्गाटकानि चत्वारः पथानः, "शृङ्गाटकचतुष्टयं"
इत्यमरः, तेषु विद्यारिणो सततमचारणो, प्रगल्भा च वाचाला च ता समूहत-
वाग्वादिनीमित्यर्थः, सरस्वती नान्यं सततम्, सप्तसिद्ध मन्त्रधारधयाभीत्यर्थः ।
मन्त्रकरणकोपपञ्चसिद्धिः । रामयेपठम् ॥ ११ ॥

(श) भोक्तव्यान्, भोक्तव्यगीतसम्भूतानाम् । अन्वयमुक्तव्यस्य वंशश्रेष्ठस्येति भावः ।

(घ) बालवाण्णिकेः नवावताऽवाण्णिकेः । बाह्यं कान्यम् । अष्टतद्विन्दुनिष्पन्दि
सुधाविन्दुवर्षीयथः । कन्दलमार्त जनयतोऽथः ।

(स) स्थाने योग्यावश्यं युक्ते वा, "युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः ।

तदिति —तत्र प्राप्तं, तद्वृत्तम् अनन्यसाधारणमिति यावत्, उक्तं च दीप्यमानं,
यत् ककुत्स्थकृत् तन्नामराज्ञा वशः ; पुरा परम्यो नाम काश्यपः कुवञ्चोयः
मृत्युतिरासीत् । तमेकदा देवाः समागत्य असुरजयाय अनुरोधः । स च तानब्रवीत्,
यादृशतः कृतः इव रूपः सा सद्गामभूमिं गच्छति तदाहं तेषाममुखाया जयाय
यास्मान्भोत । देवाश्च शक्रमुपस्थाप्य तथेवाहुः । स च देवेन्द्र इव रूपमास्थाय सं
रागात्मसुरजयायै रक्षभूमिमनयत् । स राजा तस्य इव रूपस्यन्दस्य ककुत्स्थस्य समास्थाय
असुरान् जिगाय । ततश्चास्य ककुत्स्थ इति, तद्वृत्तयोगानाञ्च काकुत्था इति प्रसिद्धि-
रिति पुराणनामां ; तस्य या प्रशस्तिः चरितकौर्मेण प्रमंसा, तस्याः सौरभस्य

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-

मेतानि बिभ्रति मुरारिकवेर्वचांसि ॥ १२ ॥

(नेपथ्यं गीयते) ।

दिणश्चरकिरणकरो पिपाशरो कोऽपि जीवलोकस्य ।

कमलमउलंकवालौकिशमङ्गुभरकड्ढणविषड्डो * ॥ १३ ॥

स्वधारः । (आकर्ण्य) । कथमुपक्रान्तमेव (ह) नर्त्तकैः,

यदियं दशरथोक्तज्ञात् (क) रामभद्राकर्षिणो विश्वामित्रस्य

* दिनकरकिरणोत्करः प्रिया(य)करः कोऽपि जीवलोकस्य ।

कमलमुकुलाङ्गवालीकृतमङ्गुभरकर्षणविदग्धः ॥ इति सङ्गतम् ।

समन्विताया कमनीयताया वा, ख्यातर्वा, "सुरभि सुगन्धि-क्षान्तयोस्त्रिषु ।
विव्यान—" इति मदिनो, निर्भरेण अतिशयेन, गभीराणि मङ्गानि, मनःहराणि
अ एतानि मुरारिकवे वचांसि वाल्मीके, वागीश रामायणमेवेत्यर्थः, अमृतकूप तस्य
निपानं तदमृतपानार्थं तत्समीपे कृतमलाधारविशेषः, "आद्यावन्तु निपानं आद्यपकूप
जलाशये" इत्यमरः, तस्य लक्ष्मीं शोभा, बिभ्रति भजन्त । अद्यावत्तु क्षमं
अक्षमस्यो वदन्ति निपानस्य मुरारिवचस्य अस्म-प्रतिबिम्बभावात् निदर्शनाऽलङ्कारः,
तदन्तर्दप्ये—'वधवन् वन्तुमस्वस्याऽपमरन् वाऽपि कुर्वन्ति । यद विष्णुविबिम्ब
लोचयन् सा आदशना ॥" इति । वसन्ततिलकं इति, "अथ वसन्ततिलकं त-म जा
ल गो गः" इति तल्लक्षणात् ॥ १२ ॥

दिनकरति ।—दिनकरस्य सूर्यस्य, किरणोत्करः तेजोराशि, तत्स्वरूप
इत्यर्थः, जीवलोकस्य ससारस्य, प्रियाकरः प्रियस्य प्रियानुष्ठानस्य, आकरः
स्वनिस्वरूप, आश्रयभूत इत्यर्थः, प्रियानुष्ठाना इति यावत् ; "प्रियकर" इति वा
+ कृतः, तथात्वे द्वितकरः इत्यर्थः, कमलमुकुलेन पद्मकलिकया, अङ्गवालीकृत
क्राडनिहितः, स्वस्य अन्तरैः आवल्लोकृत इत्यर्थः, यः मङ्गुभरः भ्रमरः, तस्य कर्षण
तत्क्रोडात् दृश्ये इति यावत्, विदग्धः दहः, कोऽपि अनिर्गन्तौघप्रभावसम्पन्नः
पुरुष इति भावः, दृश्यते इति शेषः ॥ १३ ॥

(ह) उपक्रान्त प्रारम्भम् ।

(क) दशरथोक्तज्ञात् दशरथक्रीडात् ।

प्रावेशिको ध्रुवा (ख) । (पुरोऽवलीक्य ससन्धुमम्) । अये ! कथम् !!
अत्रैव तत्रभवतः कमलयोनिजन्मनो मुनेरायतनात् (ग)
प्रतिनिवृत्तेन ऋत्विजा (घ) वामदेवेन किमपि तद्वाचिकम्
(ङ) अभिधीयमानो महाराजो दशरथस्तिष्ठति । तदेहि,
न । द्वयोस्तृतीयेन भवितव्यम्, (च) इत्यावामप्यनन्तरकरणी-
याय (छ) सज्जीभवावः । (इति निष्क्रान्तौ) ।

प्रस्तावना । (ज)

(ततः प्रविशति यथापदिष्टो दशरथो वामदेवश्च) ।

दशरथः । अहो !! बहुधा श्रुतमपि भगवतो वशिष्ठस्यानु-
शासनं (भ) नवं नवमिव प्रमोदयति माम् ।

(ख) प्रावेशिको प्रवेशसूचिका । ध्रुवा गीतविशेषः, सा च पञ्चधा, यदाह
भरतः— ध्रुवा तु गीतभेदाऽयमाति । प्रावेशिको निष्क्रान्तौ परिक्रामय्यवस्थितिः ।
उत्थापनो तु पञ्चम्या ध्रुवा नाय्यायसिद्धये ॥ तत्र प्रावेशिको ज्ञेया प्रवेश नानयोगतः ॥”
इति च ।

(ग) कमलयोनिजन्मनः ब्रह्मणो मातृसपत्न्यः । मुनेः वशिष्ठस्येत्यर्थः ।
आयतनात् आश्रमात् ।

(घ) ऋत्विजा परोक्षितेन ।

(ङ) वाचिकं सन्देशवचनं, “सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ।

(च) द्वयोः परस्परं कथयतीः वामदेव दशरथयोरेत्यर्थः । तृतीयेन, जनेनेति
शेषः । न भवितव्यं न तत्र गन्तव्यमात यावत्, अभयोर्देशश्लाघापन्नं व्याघातसन्धवा-
दिति भावः ।

(छ) अनन्तरकरणीयाय अतः परं कर्तव्यानुष्ठानाय ।

(ज) प्रस्तावना प्रस्तावयति सूचयति नाटकीयवस्तु अनयेति न्यूनत्वा
प्रस्तुतसूचिका निघः सन्धावस्था इत्यर्थः । तदुक्तं दर्पणे—“नटी विदूषको वाऽपि
पारिपात्रं च एव वा । सुवचारेण सज्जिताः सज्जाप यव कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः
स्वकार्थीत्येः प्रस्तुताच्चेतिभिर्भिषः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नात्ता प्रस्तावनाऽपि
सा ॥” इति ।

(भ) चतुष्पासनम् उपदेशवचनम् ।

शामदेवः ।—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःप्लवविस्त्रा विघ्नमैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभिश्चिरमेनामु० भुञ्जते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

दशरथः । (कविमर्षाख्यातम्) । सखे वामदेव ।—

तस्याच्चयैव परिपालयतः प्रजां मे

कर्णोपकण्ठपलितङ्कुरणौ जरयम् ।

यद्गभेरूपमिव मामनुश।स्ति सर्व-

मद्यापि तन्नायि गुरुर्गुरुपक्षपातः ॥ १५ ॥

मधुकेटभेत् ।—मधुय केटभश्च तथी तदाख्ययोः, दानवन्तयोः दैत्यराजयोः, सिद्धा वसथा, “प्यान्मदन्तु वपा वसा” इत्यमरः, प्रवेत आप्रवनेन, आच्छादतत्वेत्यर्थः, पूरणेन इति यावत्, विस्त्रा आसगन्धवर्गो, “वस्त्र आदामगन्धि यत्” इत्यमरः; अत एव सिद्धी मदावहृत्वा मदायोगादित् भावः, इयं पृथिवी, विषमेव अभोग्येवेत्यर्थः, दौर्गम्यादिति भावः अत्र बासु लोकाणां शरीरप्राविशदप्लुतयोगात्तद्गन्ध एव बासते इति तात्पर्यम्, यद्वि पञ्चान्तरं अबवा दौर्गम्यात् वासाधार्य्यऽपीत्यर्थः, यथा—यद्वि सभावनया मय इत्यर्थः, नरन्ता राजान, स्वकेः स्वकीये, यन्मोक्ष, कीर्त्ताम, प्रज्ञारक्षणजनितोऽस्ति भावः, एता मदादनीम, अविवास्य यथा-सौरभैः मस्कृत्, “संस्कारो गन्धनात्स्य स्य यः प्यान्मदावपासुनम्” इत्यमरः, चिरदोर्घकात्म्यं लघुमुञ्जत, वासाधार्यामपि इमा नरन्ता एव स्वकीयशरीरभे सुखमिच्छन्वा वासयोग्या कुर्वन्त लघुमुञ्जत च, अतः सर्वैव अत्रा सुष्ठु आचरितव्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ १४ ॥

तस्यति।—तस्य गुरो, आश्रयेव आटञ्जनेव, प्रजा परिपालयतः परिवर्ततः,
 जे मन, इयं जरा बाहकं, कथोपकथणं कथं समीपस्थप्रदेशी, तस्यैव
 निषधानामित्यर्थः, “समीपं लोकद्वामन्नं उपकण्ठाभिकाभ्याभ्याम्—” इत्यमरः,
 पालतद्वार्यो जराजानतगोक्षीशमनोत्थः, अथात्तकथातन, कथनिषयाः परिवर्तना
 इति भावः, “पालत जना ए जाक्षी तैमदा” इत्यमरः आश्रयेव बाहकं यावत्
 तदाश्रयेव प्रजा पालयन्तात निष्कर्षः, अथापि गुरु बाहक, गर्भद्वयमिव शिशुं
 हृदयमिव, मा धर्मं अन्यायं हृदयज्ञात, इति यत् तत् नयि गुरुर्हृदय, पक्षपानः
 ईदो गुरु तादृशः इति मन्ये इति शब्दः। नवमस्तोत्रकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

वामदेवः । महाराज ! किमुच्यते, समानवृत्तेरपि कचिदेव
कस्यचित्कारामैवकम् (ज) । तथा हि, स तत्रभवान्—

साधारणो रघूणां गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।

नामोदयति कमिन्दुः ? कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

दमरचः । वामदेव ! मम हि गुरुवचनश्रवणदृष्ट्यामङ्गुशी-
करोति (ट) श्रोत्रवृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणी (ठ) हृदय-
महागजस्य ; तन्न किञ्चिदपरम (ड) अवाशयते ?

वामदेवः । महाराज ! निःशेषमभिहितम् । इमां तु
सर्वसन्देहमङ्गुलीकारिकां कारिकाम् (ट) अतिप्रयत्नेन भग-
वान् भवन्तमनुस्मारयति । (ण)

(ज) समानवृत्तेः समाना साधारणी इति व्यापारः, अत्रशामनरूप इत्यर्थः,
यस्य तथाभूतव्यापि, सर्वेषु जनेषु समदर्शनाऽपीत्यर्थः, कस्यचित् जनस्य, कचिदेव
जने, तारामैवकं स्वतःविद्धा चक्षुःप्रोतिः, नक्षत्रयोगकृता प्रोतिर्वा । “आक्षिपुष्याश्च
नक्षत्रे तागीता वाक्ष्योविमि” इति विमः ।

साधारण इति ।—रघूणां रघुवशीयानां, साधारणः तुल्यरूपः, गुरुः भवन्नपि ते
तत्र, त्वयोर्यथे, सन्त्यन्विवक्षया वक्तुः ; विशेषदृष्टिः अत्यन्तमनुरागीत्यर्थः ; तथा हि,
अमुदुश्चन्दः, कं जने, नामोदयति ? न प्रोचयति ? सर्वमेव नामोदयतीत्यर्थः, पुनः किम्,
कुमुदं कैरवम्, अथ इन्द्रोः, सर्वस्वं परमप्रियमिति भावः । प्रतिबलरूपमाऽलङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—“प्रतिबलरूपमा सा स्मात् वाक्ययोगस्य-मात्ययोः । एकीऽपि धर्मः सामान्यो
यत निर्दिश्यते प्रबलः ॥” इति । अर्थोऽयं—“यस्याः पाटं प्रबले दादश साक्षात्तया
ततीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये षष्ठदश तृतीये नानाऽऽद्याः ॥” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(ट) गुरुवचनेति ।—गुरुवचनस्य, श्रवणे या दृष्ट्या लालसा, आशङ्क इति
यावत् ताम् । अङ्गुलीकरोति अमङ्गुलम अङ्गुलं इतिशामनदृष्ट्याविशेषं तादृशं करोति ।

(ठ) इन्द्रियान्तरानुसारिणः इन्द्रियान्तरं श्रोत्रव्यतिरिक्तं चक्षुरादिकम्, अमु-
सरति अनुधावतीति तथोक्तम् ।

(ड) अपरम् अत्यन्तं, वक्तव्यमिति शेषः ।

(ट) सर्वेति ।—सर्वेषां सन्देहानां वाचिकानां, सकृदः सङ्केतः, तस्य कारिकां
सारणी कारिकां श्लोकं, “कारिका तु कृती श्लोके” इति विमः

किञ्च—

कौशिकस्वीकृतस्यापि यदाज्ञाऽतिक्रमाद्भूत् ।

त्रिशङ्कोरुपभोगाय न द्यौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

(प्रविष्टः) ।

प्रतोहारो । जयतु जयतु देवः । देव ! भगवान् कौशिको
हारमध्यास्ते ।

दशरथः । (सवन्धुमनः) । किं कौशिकः ॥

वामदेवः । अहं तमुपेत्य श्रौतेन (द) विधिना पुरस्कृत्य (ध)
प्रवेशयामि तपोनिधिम् । (इति प्रतोहायां सप्त निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (सङ्घर्षम्)—

यः क्षत्रदेहं परितक्ष्य टङ्कैस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार ।

परोरजोभिः स्वगुणैर्गगाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ॥ २२ ॥

अमरसूत्रतो मुरगदो, मन्दाकिनोत्थः, “अथ नदी सरित् । सवन्धो निष्क्रान्ताऽऽपना”
इत्यमरः ; इति यत् अर्थं कृत्यः समयः, तस्य प्रविष्टस्य, त्रिशङ्कोरुपभोगः, त्रिशङ्कस्य,
विभवः, प्रभावः ; त्रिशङ्कपञ्चविधेव तत्र पूर्वपक्षः तादृशानि सङ्गानि अर्थाणि
साधयामासुरिति तात्पर्यम् । त्रिशङ्करिणो वृत्तम् ॥ २० ॥

कौशिकेति ।—यस्य त्रिशङ्कस्य, आज्ञाऽतिक्रमान् आदेशस्तद्वृत्तात् इतोः, कौशिकेन
विश्रान्तित्वेण, स्वीकृतस्य वा नश्वरीं स्वर्गे प्रेषयिष्यामीति अङ्गीकृतस्यापि, त्रिशङ्कोः
तदात्मनरपत्तेः, द्यौरपि स्वर्गोऽपि, न, भूरपि भूमिरपि, उपभोगाय आश्रयाय, न
अभूत् । अतुष्टवृत्तम् ॥ २१ ॥

(द) श्रौतेन स्मृतिर्देवः तद्विहितम् ।

(ध) पुरस्कृत्य परितोष्य, अदेकस्य इति वा ।

य इति ।—यः तपोमयैः टङ्कैः पाषाणविदारकास्त्रभेदैः, “टङ्कः पाषाणदारकः”
इत्यमरः, अत्रदेहं परितक्ष्य तनूकस्य, खण्डोत्थेत्थः, विभोध्य इति भावः, ब्राह्मणं
ब्रह्मसम्बन्धिं दृष्ट्वास्ति श्रेष्ठः, उच्चकार उच्येः कृतवान्, ब्राह्मणं देहं बद्धमेन
इत्यर्थः, अत्यन्तब्रह्मतेजःपूणं अकारेति यावत्, परोरजोभिः रजोगुणान् परैः,
रजोगुणानिर्जायामरित्यर्थः, स्वगुणैः निजैः सात्विकैः गुणैरित्यर्थः, गगाधः अतल-

(ततः प्रविशति वामदेवोपदिष्टमानवत्तां विज्ञानिवः) ।

विज्ञानिवः । सखे वामदेव ! त्वमधुनैव वशिष्ठाश्रमादा-
गतोऽसि । कञ्चित् कुशलो तावदबन्धनीनाम्ना पतिव्रता-
मयेन ज्योतिषा सहचरितधर्मा (न) तत्रभवान् मैत्रा-
वरुणिः (प) ।

वामदेवः । विशेषेण (फ) पुनरद्य याज्यकुलमुपतिष्ठ-
माने (ब) चिरन्तनप्रणयिनि कौशिके ।

विज्ञानिवः । सखे वामदेव ! चिरेण दशरथो द्रष्टव्य
इति सर्वमनोरथानामुपरि वर्त्तमहे ।

वामदेवः । (सविनयम्) । भगवन् कुशिकनन्दन ! धन्यः
खल्वयं राजा सावित्रः, (भ) यमेवमनुबध्यन्तं (म) भवन्तोऽपि ।

विज्ञानिवः । सखे ! धन्य एवायं—

नमन्नूपतिमण्डलोमुकुटचन्द्रिकादुर्दिन-
स्फुरच्चरणपङ्कवप्रतिपदोक्तदोःसम्पदा ।

अर्थः, दुरवगाह इत्यर्थः, स नाधिपुत्रः विज्ञानिवः अपि, गृहान्, नमेति शेषः,
उपति चागच्छति ; अहो ! मङ्गलाग्य नमेति भावः ॥ २२ ॥

(न) सहचरितः सहानुष्ठितः, धर्मः येन तत्राभूतः, “सखीको धर्मसाचरेत्”
इति श्रुत्यादिति भावः ।

(प) मैत्रावरुणः मित्रस्य वरुणस्य तपोरपत्वं पुमान् मैत्रावरुणिः । पुरा
ब्रह्मभानसज्जनितं देहमपहाय तपस्वतोभिर्ब्रह्मचर्यधोसेजसा ऊर्वशोगर्मे संभूत इति
पुराणात् मैत्रावरुणोक्तं मन्त्रावीजं ज्ञातव्यम् ।

(फ) विशेषेण कुशलोति शेषः ।

(ब) याज्यकुलं याज्वल्क्य वज्रमानस्य दशरथस्य, कुलं गृहमिदमेतः ।
उपतिष्ठमाने समानच्छतीत्यर्थः ।

(म) सावित्रं मुख्यवशीश्वरः ।

(न) अनुबध्यन्तं अभिनन्दयन्ति ।

नमदिति — नमः नमः प्रविपक्षयो, वा उपतिमण्डलो राजपक्षं, तस्य मुकुटानां

अनेन ससृजेतरां तुरगमेधमुक्तभ्रम-

त्तुरङ्गखुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

(पुरोऽवलीक सङ्घर्षम्)—

चिरादक्षोजाद्या शमयति समस्तासुरबधू-

कचाक्षाष्टिक्रीडाप्रसभसुभगभावुकभुजः ।

द्विलोकौजङ्गान्मोज्ज्वलसङ्घजतेजा मनुकूल-

प्रसृतिः सूत्राम्णो विजयसङ्कल्पा दशरथः ॥ २४ ॥

सखे वामदेव ! इयमनेन पौटूषतुषारसौकरासारवर्षिणी
सुजनसंवाटकीनुकमेघलेखा पौरस्थेनैव मरुता लोकनाथेन
महस्रगिखरौक्रियते (य) ।

किरीटानां, चन्द्रिकया ज्योत्स्वया, प्रभयेति यावत्, टुटिम् समाच्छ्रयामात यावत्,
तत् यथा तथा, स्फुरन् राजन्, यशरूपपङ्क्तव तेन प्रतिपटं पटं पटं, प्रतिक्षणमिति
वा, उक्ता कथिता, प्रकटितेति यावत्, दोःसम्पत् बहुबलसम्पदः यस्य तथोक्तेन,
समाजित भावः, अनेन दशरथेन, मेदिनी पृथिवी, तुरगमेधस्य अश्वमेधेषु, मुक्तानाम्
अभिमुख्य विस्फटानाम्, अत एव अमता सर्वांस्तु दिक्षु विचरता, तुरङ्गाणां खुर-
चन्द्रकप्रकरः चन्द्रकलाकारगुरुरिन्द्रसमूहः, तेन दन्तुरा उन्नतानता, व्याप्तिरिति यावत्,
ससृजेतराम् अशिश्येन ससृजे, कर्तव्यर्थः । पृथ्वीरूप, “म-सौ न-स-य-ला वसु-
यद्वयतिथि पृथ्वी गुरुः” इति तल्लक्षणात् ॥ २३ ॥

चिरादिति ।—अमस्तानाम् असुराणां या वधः अङ्गनाः, तासां अचाक्षिका
केशार्कषणेन, या क्रीडा तथा प्रसभं सततं, सुभगभावुकी प्रीतिदौ, भुञ्जी वाह्य यस्य
तथाक्तः द्विलोकां गङ्गालं प्रसरदिति भावः, उज्ज्वलं सङ्कलं स्वाभाविकं, तेजः प्रतापः
यस्य तथाभूतः, मनुकूलं प्रसृतिः उद्भव यस्य तथाविधः मनुष्येऽप्येव इत्यर्थः, सूत्राम्णः
इन्द्रस्य, “सूत्रामा गोवर्धनित वज्री” इतीन्द्रपण्याये अमरः, विजये, असुराणांमात शेषः,
सङ्कल्पा सङ्कारी, दशरथः चिरात् बहुकालात् परम, अक्षोः नेत्रयोः लाङ्घ्य जङ्घां,
रमणीयदृष्ट्याभावादिति भावः, शमयति निवारयति, अक्षुषो विद्यासयतीत्यर्थः,
यान्तेनेति भावः । शिखरिणी इत्यम् ॥ २४ ॥

(य) पौष्टीति ।—पौष्ट्वमस्यतमेव, तुषार हिमं, तस्य सौकराः कणाः, तेषाम्
आसारवर्षिणी आरादाविणी, सुजनानां सङ्घतां, संवादे निषो भाषणे, यत्

वानटवः । भगवन् ! अथ खलु दिलीपकुलकुशलकर्म-
कल्पलतानामङ्कुरग्रन्थिभिः (१) उदीर्यन्ते किमलयाणि, (२)
यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुः (३) एवमस्मै नरेन्द्राय
स्पृहयति (४) ।

(इति परिक्रान्तः) ।

दशरथः । (सहस्रं ससम्भ्रममासनादुत्थाद्योपसृत्य च) । भगवन् कुशिक-
नन्दन ! ऐत्त्विकः पङ्क्तिरथोऽभिवाटयते (५) ।

विश्वामित्रः । स्वस्ति भवते (६) सपरिवाराय ।

(इति सर्वे यक्षोचितमुपविशन्ति) ।

दशरथः । (सप्रशयम्) । भगवन् विश्वामित्र !—

कश्चित् कान्तारभाजां भवति परिभवः कोऽपि शैवापदी वा ?
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवोमि ? ।

कोतकन आनन्दः । तस्य मंचलेखा घनशची, पौरख्येन पूर्वादग्भवेन, मन्त्रता वायुना
दध, लोचनायेन मृपतिना दशरथेनेत्यर्थः, सहस्रशिखरीक्रियते सहस्रशङ्खवती
क्रियते, दशरथसाक्षात्कारकरकोतकं भूयसा परिवर्द्धते इति भावः ।

(१) दिलीपेति ।—दिलीपस्य कुलं वंशः, तस्य कुशलकर्माणि कुशल-
जनकाकुलानामि एव, कल्पलताः कल्पतरवः, तासाम् अङ्कुराः प्रगेकाः, तेषां ग्रन्थिभिः
पर्यभिः ।

(२) किसलयानि नवपल्लवाः । उदीर्यन्ते उडायन्ते ।

(३) अवभवान् पुन्यः । त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य सनातनः चिरन्तनः, गुरुः
आचार्यः, विश्वामित्र इत्यर्थः ।

(४) स्पृहयति आकाङ्क्षति ।

(५) पङ्क्तिरथः पङ्क्तिः दश, दशसु दिक्षु गत इत्यर्थः, रथो यस्य सः
दशरथः, “पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दो दशसङ्ख्यादिषु खियान्” इति मेदिनी ; अभिवाटयते
प्रणमति ।

(६) स्वस्ति शुभं, भूयादिति शेषः ।

कश्चिदिति ।—कान्तारभाजान् अरण्यवासिनां, कोऽपि शैवापदः आपदकृतः,
परिभवः तिरस्क्रिया, पीडयति यावत्, कश्चित् भवति वा ? भवति किम् ? मखभुजा

कतुं वा कश्चिदन्तर्वसति वसुमतोर्दाक्षः सप्ततनुः ?

यस्यमोऽसि ? किं वा रघुकुलतपसामोदृशोऽयं विवर्त्तः ॥ २३ ॥

विश्रामिभः । (विद्वज्) ।—

जनयति त्वयि वीर ! दिशां पती-

नपि गृहाङ्गनमात्रकुटुम्बिनः ।

रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवी

प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ? ॥ २४ ॥

अपि च—

वशाभिर्नो देवाः, “वशः सर्वोऽध्वरो यामः सप्ततनुर्मखः कतुः” इत्यमरः ; प्रकृष्टेन विघ्नन, यज्ञस्येति शेषः, कतूनां यज्ञानां, कर्त्तव्यं न खलु मेव, भुञ्जते वा ? वा अथवा, वसुमतो प्रवर्त्तवी, दाक्षवा यस्य तत्प्राविभः, सप्ततनुः यज्ञः, (कर्त्तुं कर्त्तुं करणाय, अन्तः जननि, वशात् कश्चित् ? विभ ? यत यतः, सम्प्राप्तः समागतः, अस्ति ? अवस्ति ? किं वा रघुकुलतपसा रघु-मोदृशानां तपोऽनुष्ठानानाम् दृष्टशः अयं, विवर्त्तः ? परिपाक ? रघुवशीलानां तपःप्रभावेणैव भवादृशानां गृहाङ्गनम् सम्भवतीति भावः । अथवा इत्थं, “यज्ञेयानां यज्ञेयं निमुनिवतिवृत्ता अथवा कीर्त्तयेत्” इति तद्वचनम् । २३ ॥

जनयतीति ।—हे वीर ! त्वयि भवति, दिशां पतीनपि दिक्पालानपि, नृपतीनपि इति वा, गृहाङ्गनमात्रे त्वदीयगृहाङ्गने एव, कुटुम्बानि पोषयन्ती, “कुटुम्बं पोषयन्ती च” इत्यमरनाम्ना ; एवा स्वीती तादृशान् कुटुम्बिन, उपरिवादव्यञ्जिता-
निति यावत्, सप्ततनुज्ञानुष्ठानान् भयान् वेति भावः, जनयति कुर्वति सति, रिपुः शत्रुः, विघ्नकृदिति भावः, अस्माकमिति शेषः, इति एवं, श्रुतिरेव शब्दमात्रमेवैवैव, वर्त्तते इति शेषः, वास्तवी तात्त्विकी न, विघ्न इति शब्दमात्रमेव वर्त्तते, परन्तु विघ्नकृता-
नामपि न श्रूयते इति भावः ; नः अस्माकं, तु पुनः, प्रतिभयं च भयकरं, भयङ्करीः शत्रोरित्यर्थो वा, शत्रुभ्यः भयं इति वा, “भयकरं प्रतिभयं” इत्यमरः, “प्रतिभयं भये भोक्ते” इति च हेनः ; उन्नतिः उन्नतिः, कुतः अस्तु ? भवतु ? न कुतोऽपि भयकायका इति भावः । द्रुतव्यञ्जितं इत्थं, “द्रुतव्यञ्जितमाह नभो भ-वी” इति तद्वचनम् । २४ ॥

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाद्भुतभुजासम्भारगम्भीरया
त्वहृत्वा शिथिलीकृतस्त्रिभुवनत्राणाय नारायणः ।

अन्तस्त्रोषतुषारसौभमयश्वासानिलापूरण-

प्राणोत्तुङ्गभुजङ्गतल्यमधुना भट्टेण निद्रायते ॥ २७ ॥

दशरथ । (सखैलत्यक्तम्) (ङ) । भगवन् विश्वामित्र !

अभ्यमित्रोणस्य तत्रभवतः सुनासौरस्य नासौरपूरकेण पटाति-
परमाणुना (क) मयाऽपि कटाचिदुद्धृतं धनुः, यन्मूलः (ख)
अयमनौकलोकप्रवादी भवन्तमाप्याययति (ग) ।

दत्तेति । — दत्तम इन्द्रः यः अभयं देन तादृशः विभ्रतः विभ्रामः यत् तत्राभुतः, अत
एव अद्भुतः विचित्रजनकः अनीकिकः इति यावत्, यः भुजयोः बाहुयुगलम्, “अथा
भुजा । इथी बाहो करे” इति मेदिनी ; सम्भारः वलमित्यर्थः, देन गम्भीरया सङ्कष्टा,
महत्या इति यावत्, तत्र हृत्वा व्यापारेण, आचरेत्येत्यर्थः, पृथिवीपालनरूपेणेति
यावत्, संतुना इत्युपलक्षणं त्राणाय परिरक्षणे, परिरक्षणे इति यावत्, शिथिलीकृतः
शिथिलप्रयतः क्षणः इत्यर्थः सपेक्षमात्र इति भावः, नारायणः अधुना अन्तस्त्रोषण
आन्तरस्त्रोषणं, तृषारः शीतलः, समुद्रसञ्जिज्ञेनेति भावः, सौभमयः शोभनमन्त्रपुर्णः,
नामिकाकमलमण्यकादिति भावः, गः आशानिलः निद्रासमायुः, नारायणस्योक्तं श्रुतः,
तत्र आपूरणं परिपीयय यत् तत्राभुतम्, प्राणेन तदाप्याययना, उत्तुङ्गः समुन्नतः,
क्षीत इत्यर्थः, सर्पाणां वायुमुन्त्वादिति भावः, भुजङ्ग एव शेष एव, तल्यः ज्वला यत्र
तत् सखा तदा, भट्टेण सुखेन, निद्रायते स्वपिति । प्रार्त्तुविक्रीकृतं इत्यम् ॥ २७ ॥

(ङ) सखैलत्यक्तं सखलसन्दर्भात् ।

(क) अभ्यमित्रोणस्य अमित्रान् शत्रून्, अभिसुखं गतस्य सामर्थ्येन शत्रूणांमभि
मुख गच्छतः दूषणः, “यो गच्छत्यर्थं विहायतः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रोऽप्यभ्य
मित्रोण इत्यादि ।” इत्यमरः ; सुनासौरस्य इत्यम्, “इहयथाः सुनासौरः पुरुङ्गतः
पुरन्दरः” इतीन्द्रपद्यां च अमरः, नासौराणां सेनामुखानाम्, अयमाग्निसेनानां वा,
“नासौरोऽयनत्ति” इति विश्वः ; पूरकेण सङ्क्रांपूरकेण, सङ्क्रांपादिकारणेत्यर्थः,
पटातिपरमाणुना सुदृढपटातिनेत्यर्थः ।

(ख) यन्मूलः यन्निबन्धनः ।

(ग) आप्याययति शोषयति ।

विश्रान्तिः । (वीर्याद्विगतम्) । सुखे !—

त्रैलोक्याभयलम्भकेन भवता वीरेण विस्मारितः-

स्तब्जोमृतमुहूर्तमण्डनधनुःपाण्डित्यमाखण्डलः ।

किञ्चाजस्रमखापितेन हविषा सम्प्लुतमांसोल्लस-

त्सर्वाङ्गीणवलीविलुप्तनयनव्यूहः कथं वर्त्तते ॥ २८ ॥

वामदेवः । महाराज भूकश्यप ! यथाऽऽह भगवान्
कौशिकः (घ) । स्वयमनेकधा सुधर्मायामध्यचीकृतम् (ङ)
अहमपि ब्रवीमि—

त्वय्यर्हासनभाजि किञ्चरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमै-

रन्तःसम्भृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तौ कृतौ ।

त्रैलोक्येति ।—पाण्डित्य इन्द्रः, यथाया लोकाणां समाहारः त्रैलोक्यं सा एव
त्रैलोक्यं विभुर्न, तच्च स्वयं निर्भयताया, लघुकेन प्रतिभूतकपेण, वीरेण भवता
तत् प्रसिद्धं, जीमूवत्वं मेघव्यं, मुहूर्तं अविचं, मण्डनम् अण्डरचभूतं,
यत् धनुः रामधनुरिति इन्द्रधनुरिति च नामकं, तन्निष् पाण्डित्यं कौशलं,
विस्मारितः, निष्प्रयोजनत्वानन्दमुपेक्ष्येति भावः; किञ्च अपरञ्च, अजस्रम्
अनवरतं, लक्ष्मिषु ऽऽधुः अपितेन दत्तेन, हविषा हवनोपद्रव्येण, सम्प्लुतं प्रसङ्गं.
यत् मांस तेन उल्लसन्तो उल्लसन्तो, या सर्वाङ्गीणा सर्वाङ्गव्यापिनो, वली सर्वाङ्गव्यापि,
तथा विलुप्तः विनष्टः, समाखण्ड इति खाद्यं, नयनव्यूहः नेत्रसमुहः, सङ्कलनधना-
लोति भावः यस्य तदाभूतः सन्, कथम् त्वय्य अपीति पदमध्याहृत्य अन्तःशः कर्त्तव्यः,
कथमपि अतिक्रान्त्वा, वर्त्तते । हविर्भुक्त्वात् अजस्रहविर्भोजनेन प्ररोरज्योत्स्यं,
तेन च वलीना समुहवः, वलीभिश्च नेत्राणां समाख्यादनमिति सङ्कलनापरिहाय्येण
केशेन तिष्ठतीति निष्कर्षः । आर्द्धत्रैलोक्यकृतं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(घ) भूकश्यप ! भुवि प्रसिद्ध्यां, कश्यपमुनेरवतार इत्यर्थः, विष्णुजनकत्वार्थेति
भावः । भगवान् कौशिकः विश्रान्तिः, यथा आह ब्रवीति, तत्पर्येत शेषः ।

(ङ) सुधर्मायां सुष्ठु धर्मः यथामिति तदाख्यायां देवसमायामित्यर्थः,
“क्यात् सुधर्मा देवसमा” इत्यमरः; अनेकधा बहुवारम्, अज्यचीकृतं प्रत्यचीकृतं,
दृष्टमित्यर्थः ।

त्वयेति ।—त्वयि अर्हासनभाजि आसनाङ्गांघ्रौ इति, इन्द्रयेति शेषः,

हृन्मोलह्वदौयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्योच्चर-

द्वाप्यैरेव विलोचनेरभिनयत्थानन्दमाखण्डलः ॥ २८ ॥

दक्षरथः । (वञ्चितम्) । वामदेव ! त्वमपि भगवन्तं गाधि-

मन्दनमनुप्रविष्टोऽसि (च)—

एतस्मै समराङ्गनप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-

हृन्मोलिद्युतिमण्डलोद्भुजस्तभाय जन्धारये ? ।

निर्योद्धर्वहिरेष रोषदहनज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव

स्वै रज्यङ्गिरपोक्षणेः समतनादाग्नेयमस्त्रं द्विषाम् ॥ ३० ॥

विचराणां देवयोनिविशेषाणां, गच्छेः समूहेः, उद्गतेः उच्छेः गान्धारशानेच
'कोर्तितैः, भवतः विकसेः शीघ्रैः, असुरपराजयव्यापारेरिति यावत्, अतः जनाय,
सम्भूतः सञ्जातः, मत्सरः विह्वलः यस्य तथाभूतोऽसि, नां परित्यज्य एनं मर्त्यमुप-
स्तुवन्तीति ईर्ष्याकुलितचित्तोऽपीति यावत्, आकाशस्य चित्ताविकलितकलिततुल्यस्याद्यादेः
मत्सरचिह्नस्य, गुप्तो संवरणे, कृतो दण्डः, जगत्तान् परमेष्ठ्यवान्, ज्ञास्त्वत्तः इन्द्र,
उन्मोक्षहिः गान्धर्वचात उद्गच्छहिः, भवदौयदक्षिणभुजायाः तव दक्षिणबाहोः, इन्द्रस्य
वामभागावास्थितत्वादिति भावः, गोमच्छेः पुच्छकेः, विह्वानि कष्टष्टानि, अत एव
उच्चरन् उद्विष्टन्, वायुः अमुजलं वेभ्यः तथाभूतैः, विलोचनेः नेत्रैः, आनन्दं
उपै, सङ्कोतश्रवणमिति भावः, अभिनयति प्रकाशयति । आर्दूतविक्रीडित
वृत्तम् ॥ २८ ॥

(च) अनुप्रविष्टोऽसि अनुसृतोऽसि, अनुसरसीत्यर्थः ।

। एतस्यां वातः—प्रज्वलता हृदोप्यमनिन, हृन्मोलैः वज्रज, द्युतिमण्डलेन प्रभा-
निययेन, उद्गटो दारुणी, मुजावेव सन्धो यस्य तथाभूताय, समराङ्गनप्रणयिने
सङ्क्रान्तभुजाप्रयाय, सर्वदा युद्धक्षेत्रवाचने इत्यर्थः, एतस्मै जन्धारये जन्धामुरश्मवे
इन्द्राय, कः तिष्ठेत ? कः आत्मनो युद्धाभिप्रायं प्रकाशयेत् ? युद्धार्थं सन् पतत्समीपे
व्यसिष्ठत् ? न कोऽपीत्यर्थः । एषः इन्द्रः, बहिः निर्बहिः निर्गच्छहिः, रोषं क्रोध एव,
दहनः प्रपिः, तस्य ज्योतिषा शिख्यानां, स्फुलिङ्गैरिव कथोरिव, "विपु स्फुलिङ्गोऽप-
क्षयः" इत्यमरः ; रज्यङ्गः रक्तता यच्छहिः, स्वैः निधेः, इत्यर्थे, नेत्रेणाप, द्विषां शत्रूणां,
प्रतीति शेषः, आपेयम् अस्त्रं समतनोत् विचारितवान्, वयर्वैत्यर्थः । आर्दूतविक्रीडित
वृत्तम् ॥ ३० ॥

विज्ञानिनः । (सगौरवं दशरथवाङ्मनासयम्) । राजर्षे ! वशिष्ठ-

शिष्य !—

संवृत्तोऽयं यदि तव भुजच्छायया सम्प्रतीन्द्रो

निर्विघ्नश्चोरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः ? ।

इच्छाकूषा लिखितपठिता स्वर्बधूगण्डपीठ-

क्रीडापत्रप्रकरमकरोपाशु राख्यं हि वृत्तिः ॥ २१ ॥

दशरथः । भगवन् सर्वाङ्गुतनिधे ! (क) भगवन्तमनुगन्तु-
मुक्तिप्रत्युत्तिकया के वयम् ? (ज) । एवं किल त्रिशङ्कुसङ्कीर्त्त-
नोपाख्यानपारदृष्टानः (भ) पौराणिकाः कथयन्ति—

वासोत्कम्पत्रिदशपरिघन्मौलिमाणिक्यमाला-

बालादित्यप्रस्फुरकिरणस्फेरपादारविन्दे ।

संज्ञा इति — वाद अयम् इन्द्रः तव भुजच्छायया बाहुवलाशयेन, सम्प्रति
निर्विघ्नः शोः लिङ्गा विघ्नविरहिता, शोः सम्पत् वक्ष्यतादृश, संज्ञा, सङ्ज्ञातः, तदा
अयं ते तव, अभिनवा नूतना, प्रशस्तिः प्रशंसा, सुख्यातिरित्यर्थः, कीदृशी ? का ?
नेय तव अभिनवा प्रशस्तिः, आप तु कुलकलागतैवेत्याह, इच्छाकूपामिति ।—
स्वर्बधूना सुरसुन्दरीणां, गण्डपीठेषु कपोलदेशेषु, यः क्रीडापत्रप्रकरः विलासाद्यै
विरचितपत्रावलीसमूहः, तत्र या प्रकरो मकराख्यजगन्मुक्तो चित्रितेति भावः,
तस्याः पाशुपाश्वर्येति श्रावत, असुरभङ्गदूरीकरायै तासां चेतसः प्रफुल्लगा-
नम्पादनद्वारा इति भावः, इच्छाकूषा लिखितपठिता लिखिता पठिता च,
प्रसिद्धेवेति श्रावत, इति व्यापारः, कुलधर्म इत्यर्थः । मन्दाकाला इति, “मन्दाकाला-
दुष्पुत्रि-रस-जगोर्मीम-नो तो नयम्भन” इति तत्त्वचर्चात ॥ २१ ॥

(क) सर्वाङ्गुतनिधे ! सर्वाङ्गुतनिधे !

(ज) अनुगन्तुम् अनुसरणम् । उक्ति-प्रत्युत्तिकया वचन-प्रतिपत्तेरित्यर्थः । त्रयं
किं ? न केऽपीत्यर्थः, न कुलधर्मो नयमिति भावः ।

(भ) त्रिशङ्कुः ।—त्रिशङ्कुः तदाख्यवृत्तः, सङ्कीर्त्तनं चरितवचनं वक्ष्य
तादृशं, यत् कृपाख्यातम् आख्यायिका, यच्च पारदृष्टानः पारनातिनः, तदभिनवा
वृत्तिः श्रावत ।

वाङ्मना ।—वासन शरीर, इच्छाशक्तिः, वक्त्रः कल्पः, वक्षाः तदाभूता, वा विद्वजः

प्राचौमेतां भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे

कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ ३२ ॥

(विह्वलः) ।

जवाटाराहुं त्वामुपनमति वर्गे दिविषटा-

मपय्यस्तो मन्दैरजनि रथहंसैः कमलभूः ।

नियच्छामो जिह्वां न तव चरितेभ्यः किमुत ते

सुधामध्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ ३३ ॥

(अस्त्रालि बहः) । भगवन् ! प्रसीद तावत् ; उत्तरोत्तरेषां

परिवत् टेषसभा, सभाप्यदेवइन्दमित्यर्थः, तस्या मौलिषु डिरोटेष, या माथिक्यमाणा माथिक्याख्यरत्नविशेषसङ्गः, ता एव बालाटिप्रकृतिरविषयाः नबोदितहाटप्रसूत्यप्रभाः, तैः स्मरं विकसितं, रचितमिति भावः, पाटारविन्दं चरककमलं यच्च तस्माभूते, त्वयि भवति, एतां वर्तमाना, प्राची पृथग्भौ, विधातृकृतमित्यर्थः भुवनरचना जगत्सृष्टिम्, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, निर्मिमाणे कृपां कृति, महेन्द्रः देवराजः, कार्पण्योक्तीः ढोलवचनानि, 'कृपया एवं मा कुरु मा कुरु' इत्येवं रूपेणार्त्तस्वरं प्रायेणावाक्या-
नोति यावत्, अनन्तरायं विद्, सृष्टिमिति शेषः, रचितवान् कृतवान् । प्रा हितीयं सृष्टिं कर्तुंमुद्यतं विश्वामित्रं भग्रीहिद्या टेषाः समुपेक्ष पाटपतनेन देव्यवस्था च ज्ञानयामासुरिति प्राच्यवार्त्ता । मन्दःकाला उत्तम ॥ ३२ ॥

जवाटिति ।—टिविषटां टेषाणां, वर्गे गणैः, त्वां भवत्तम, आराक्ं सक्तीषवित्, जवात् वेगात्, सत्वरमिति यावत्, उपनमति उपगच्छति मति, मन्देः मन्दरगामिमिः, रथहंसैः रथयोजितहंसैः उपलक्षितः, हंसवाहितरथावट इत्यर्थः, कमलभूः मङ्गला, अपय्यस्तः अत्युत्कृष्टः इत्यर्थः, अजनि संज्ञतः, हंसानां मन्दरगामितया सत्वरं गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ; ययं तव चरितेभ्य चरितकोर्त्तनेभ्यः, जिह्वां रसनां, न नियच्छामः न निवारयामः, किमुत ? अत्र किं वक्तव्यम् ? जेवं तव चरितवर्णने निवर्त्तनहे इत्यर्थः ; यद्वा—किमुत इति विकल्पे अपवा इत्यर्थः, "वाडो उताडो किमुत विकल्पे किं किमुत च" इत्यसरः ; सुधामध्रीचीनाम् अमृतसङ्घचरीणां, पीयूषसङ्घमनोहारिणीनामित्यर्थः, ते तव, वाचाम् अवसरः समयः, अतिपतति अतिवर्त्तते, अस्माकं वचनानि तव वचनावसरमदस्त्वैव पसरन्ति इत्यर्थः, किमर्थेनागमनं श्रोतुमिच्छामोति भावः । विश्वरिषो उत्तम ॥ ३३ ॥

महोत्सवानां (ज) कटाचिदपि न दृष्यान्त पुंसां हृदयानि,
यदियं त्वदुपस्थानसुलभसम्भावनाऽतिप्रसङ्गसङ्गीतनर्तकौ (ट) मे
चित्तवृत्तिर्नियोगानुग्रहाय स्पृहयति । अपि च—

एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि त्रैविद्यमूर्त्तेरिव

त्वष्ट्रस्यामरशिखिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरेः ।

पुताः स्मो वयमद्य यद्यपि तदप्याज्ञामपि स्यामही !

बोद्धुं विष्टरनघता रघुकुले कल्पान्तमुन्मूलतु ॥ ३४ ॥

विशानिवः । (विहस) । ऐन्दुमतेय ! (ठ) किमन्यत्

नियोज्यं (ड)—

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्य-

सङ्ख्यदुग्धमयसागरगभंगैरेः ।

(ज) उत्तरोत्तरेषाम उत्तरोत्तरवाक्ताम । महोत्सवानामिति क्षरणे षष्ठौ ।

(ट) त्वदिति ।—तव उपस्थानेन उपस्थित्या, सुखमः सुपापः, स्वयमुपगत
इत्यर्थः, यः सम्भावनाऽतिप्रसङ्गः समादरातिशयः, तस्य सङ्गीते सङ्गीर्तने, नर्तकौ
नटौ, तत्कद्वशीत्यर्थः ।

एताभिरिति ।—यद्यपि वयम् एताभिः पूर्वोक्ताभिः कौतुकोक्तिभिः परिहास-
वचनेः, अपरशिखिना विमुक्तमन्त्रा, त्वष्टस्य तनूकृता, प्राच्यन्ते समारोप्य
सद्वर्षणेन मन्द्यभीकृतयेत्यर्थः, “तत् त्वष्टे तनूकृते” इत्यमरः, यथाया वेदानां
समाहारः विवेदी, सा एव त्रैविद्यं, तत् मूर्त्तयेत्य तच्चाभूतस्य त्रयोमयशरीरस्ते-
त्यर्थः, दिनकृतः सूर्यस्य, अवच्छेदा एव खण्डभूतान्येव, यानि वेदाक्षराणि तैरिव
पुता, अथ पवित्रोक्ता भवानः । पुनः सौर तनोऽवहनाय सूर्यपञ्चा सञ्जया पिता
विमुक्तमन्त्राभिहितः सूर्ये यन्त्राङ्गिष्ठितं कृत्वा किञ्चित् हीनतमसमकरोदिति पुराणम् ;
तदपि तत्रापि, आशा भवतः आदेश, बोद्धुं सम्प दयितुं । इष्टं कर्मकरः, “विष्टः
कर्मकरे त्रिवु” इति मेदिनी ; अथा भवेयम्, अही । अनघता अमूल्यता, असाधारण्य-
मित्यर्थः, अर्थिषामपूरे इति भावः ; कल्पान्तम् आप्रत्यर्थं, रघुकुले उन्मूलतु प्रसरतु ।
शार्ङ्गविशोदितं उत्तम ॥ ३४ ॥

(ठ) ऐन्दुमतेय ! इन्दुमतीतमय !

(ड) नियोज्यम् आदिष्टम्, वक्तव्यमिति यावत् ।

राजानिदं बहुलपक्षदलम्भगाङ्ग-

च्छेदोज्ज्वलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ ३३ ॥

पुनरिदानीमपि—

यशःस्तीमानुच्चैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-

रसज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामन्त्रमभरान् ।

अपि त्वत्तेजोभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-

मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामम्बरमणिः ॥ ३६ ॥

किन्तु कतिपयरात्रमायुधमघ्नोचा (ठ) रामभद्रेण सञ्चि-

निर्मुक्तोति ।—इराजन् । निर्मुक्तः मुक्तकञ्चुकः, निर्मुक्तिरहितः इत्यर्थः, “निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः” इत्यमरः ; यः शेषः अगन्तवान्, तदन्तः प्रवृत्तानि शब्दाणि ते, “अचलैः सन्धिरगिरिः, तेन सन्धः बिलोडनं, तेन सहस्रस्यः समुच्छलितः, यः दुग्धतयसागरः चोरोदधिः, तस्य गर्भवत् अन्धतर इव, गौराणि ते, तथा बहुलपक्षं कृष्णपक्षे, “बहुला नीलिकाया... । पञ्चमो कृष्णपक्षश्च—” इति र इनी ; दलन् उन्मीलन्, यः सगाङ्गच्छदः चन्द्रच्छदः तदन्तः उच्छलानि ते, बहुलपक्षं युक्तपक्षापेक्षया चन्द्रस्य स्पृष्टोयत्वद्योतनायति धोऽयम् ; तव यशोभिः विश्वं जगत्, अशोभिः अलङ्कृतम् । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ३५ ॥

यश इति ।—चकोरप्रणयिनीनां चकोरीणां, या रसज्ञा जिह्वा, “रसज्ञा रसज्ञा जिह्वा” इत्यमरः ; तस्याः पाण्डित्यं नेपथ्यं, चन्द्रिकापाणचात्थ्यमिति यावत् ; उक्तञ्च, “चकोर्यं एव चतुरास्यन्द्रिकापाणचर्मणि” इति ; तस्य छिदुरः भेदकः, यशसि चन्द्रिकाभ्रमात् तस्याः पाण्डित्यच्छेद इति बाह्यर्थम् ; शशिधामन्त्रमभरः । चन्द्रकिरणभ्रान्त्यतिशयः येषु तान्, उच्चैः मन्दतः, यशःस्तीमान् कीर्तिराशीन्, उपचिनु वृञ्जि मय, तथा तव तेजोभिः प्रतापैः, किरणैश्च, तमसि दुःखे अन्धकारे च, शमिते श्रान्ति गमनेऽपि, असी अम्बरमणिः सूर्यः, नभसि आकाशे, दिशा यात्रामैत्रीं गमनेन मित्रता, नितरां केवलं, रक्षतु ; तमेव तेजसा तत्कार्ये साधिते तस्य उदयस्य निरर्थकत्वेऽपि केवलमिदानीं दिशु अगन्तुं पूर्वमेवोरचणार्थमिति तात्पर्यम् । भ्रातृमान् अलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—“साम्यादतस्मात्सद्वृद्धिर्भातिमान् प्रतिभोऽस्मिता” इति । शिखरिणी व्रतम् ॥ ३६ ॥

(ठ) आयुधमघ्नोचा आयुधेन अस्त्रेण सह, अस्मिन् गच्छति, विचरतीत्यर्थः ; तादृशेन अस्त्रसहचरेण, अस्त्रधारिणेत्यर्थः । “यः सङ्घाञ्चति सप्रयुक् चः” इत्यमरः ।

हितवैतानत्रतानाम् (ण) अस्माकमाश्रमपदं सनाथीकरिष्यते
(त) । अपि च—

मध्ये कृत्य घनं धिनोति जलधिः खैरम्बुभिर्मेदिनीं

हन्ति खैः किरणैस्तमिस्रमरुणं कृत्वाऽन्तराले रविः ।

त्वं रामान्तरितश्च पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-

मौढकोऽपि परोपकारसुहृदामेष स्वभावो हि वः ॥ ३७ ॥

किञ्च—

दृष्ट. साक्षादसुरविजयी नाकिनां चक्रवर्ती

मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनोतिः ।

(ण) सन्निहितेति ।—सन्निहितम् उपस्थितं, वैतानत्रतं यज्ञकर्म येषां तथोक्ता-
नाम् । “वितानो यज्ञ उक्ताव” इति मेदिनी ।

(त) सनाथीकरिष्यते सरसकं करिष्यते, रक्षिष्यते इत्यर्थः ।

मध्ये कृत्येति ।—जलधिः समुद्रः, घनं मेघं, मध्ये कृत्यं दारोक्त्येति यावत्, खैः
अम्बुभिः जलेः, मेदिनी पृथ्वी, धिनोति तर्पयति ; रविकिरणैः कृत्यं जलच्छेदकमुर्ध-
सुखाय मेघो भूवा उटिरूपेण पततीति शास्त्रात् जलधिलक्ष्य मेघदारेण
मेदिनीतर्पणं वाच्यम्, रविः मूर्त्य, अरुणं स्वसारथिम्, अन्तराले मध्ये, कृत्वा स्वेः
किरणे तमिस्रं तिमिरं, हन्ति नाशयति ; त्वञ्च रामेण अन्तरितः, रामः अन्तः
मध्ये, इतः गतः, उपस्थित इत्यर्थः, यच्च तादृशः इति वा रामान्तरितः रामं मध्ये
कुर्वन्नित्यर्थः, निजैरेव प्रतापैः तेजोभिः, प्रजा प्रकृतिभ्यो, पालय रक्षस्व,
परापकारे परहितसाधने सुष्ठु इतः अन्तःकरणं येषां तथाभूतानां, वः युष्माकम्,
दृष्टुञ् एवविध, कोऽपि अनिर्वचनीयः, एष स्वभावः हि प्रकृतिरेव । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तदुक्तं दर्शये—“सामान्यं वा विशेषेण विशेषदेन
वा बहिः । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्यञ्च च समर्थ्यते । साधर्म्येतेतराणां नान्यासी-
ऽदृष्टवा ततः ॥” इति । आदृत्यविष्कीर्णं इतम् ॥ ३७ ॥

दृष्ट इति ।—नाकिनां देवानां, चक्रवर्ती प्रभुः, इन्द्र इत्यर्थः, असुरविजयी
असुराणामेव जेता, न तु अशर्मस्थेति भावः, त्वञ्च असुरविजयी अशर्मविजयी चेति ;
किञ्च, असुरविजयी इत्यनेन तच्च ज्ञातृ-वदपुत्रादिहन्तृत्वं, तेन च तच्च दृष्टान्तो
राज्यं प्राप्तवद्वृत्तमिति च व्यज्यते, तत्र तु न तथेति ; यथा—असुरविजयित्वात्

पातालेन्द्रादहिभयमथास्त्येव निस्थानुषक्तं

तन्न पुण्यैरजनि भवता वीर ! राजन्वतो भूः ॥ ३८ ॥

दशरथः । (सविषादमात्मगतम्) । कथमिदमस्माकं सकललोक-
शोकशङ्खहरणशीलश्रोतलेभ्यः कौशिकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवास-
वैमनस्यमुत्पत्स्यते (थ) !! दृष्टं वा निःशेषानन्दनिःस्पन्दिनौ-

सर्वदेव सङ्ग्रामासक्तस्य तस्य प्रजापातने मेव दृष्टिरिति श्रूयते, तच्च तु न तथेति ;
किञ्च, असुराणां विजयः असुरसैन्यविजय इत्यर्थः, सः अस्माकीति तथाक्तः
असुरेर्विजय इत्यर्थः, देवीमाहात्म्यादिव मन्दिषामुरादिभिर्वैकुण्ठस्तथा दर्शनात् ;
अनस्य प्रजारणपापमत्वात् तद्राज्यं ज्योतिर्न युक्ता, त्वं न कदापि विजयत
इति च व्यज्यत । बाहो बहवसम्बन्धिनी, दृष्टवीतिः दृष्टानां निवृत्ताय
विवर्धितं श्रोतश्रास्त्रं, मत्स्यः मत्स्यमन्त्राः, न्याय व्यवहारः, तथा साष्टांगत्वः,
तथा कथयति प्रकाशयति, बाहो हि जहाधिपतिः, तत्प्रजाप मत्स्यादयो जलचराः,
तथा व्यवहारः सजातीयदुर्बलमन्त्रत्वं, तथा च, बहवस्तु दृष्टवीतिः साधूनामन्त्र-
चनायां मन्त्राधनेर्बलवन्निर्गद्य इति फलं, न तु तत्त्वतो दृष्टनिवृत्तमिति तद्राज्ये
ज्योतिर्न युक्तीति व्यज्यते । अथ किञ्च, पातालेन्द्रात् बासुकिः, अहिभयनं सर्पभीतिः,
निस्थानुषक्तं सततसम्बन्धनं, अस्त्येव ; अहिभयमित्यस्य अहिभ्यः भयनं अहीना
भयमिति चाय ; तथा च, पाताले राजा बासुकिः, तत्प्रजाप सर्पाः, तेऽसु-
बाहो मृत्युरेव, तदुक्तं—“समये च गृहे बाहो मृत्युरेव न समर्थः” इति ; सर्पाणाञ्च
राजः बासुकेभ्यः, कदाऽस्मान् गृहाय पदास्त्वतीति, तन्न युक्तमस्मात् वास इति श्रूयते ।
हे वीर ! तत् तस्मात्, न, अस्माकं, पुण्ये सुकृतेः, भवता भूः पृथिवी, राजन्वतो
सुराजशासिता, न्यायपरायणराजाविहिता इत्यर्थः, “सुराशि देशे राजन्वान्”
इत्यमरः ; अजनि जाता ; तव राज्ये न कश्चिदपि प्रजानां क्रोधः इति ज्ञातः । मन्दा-
क्रान्ता उच्यते ॥ ३८ ॥

(थ) सकलति ।—सकलानां लोकानां जनानां, शोकः एव शङ्खः इदम-
निहितं श्रूयमिति यावत्, तस्य उद्धरणम् उत्पाटनं, शोकं समाधौ देवां
तथाभूताः, श्रोतवाः शीघ्रं तेभ्यः । कौशिकप्रसादेभ्यः विद्वानिन्द्राद्युपदेभ्यः ।
रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य प्रवासेन विदेशमनेन, वैमनस्यं विमनस्कत्वं, विषाद
इत्यर्थः, नमेति शेषः । उत्पत्स्यते उद्भवति ।

नामपौन्दुरकरकन्दलीनां कमलवनोमोलनं कलङ्कस्थानम् (द) ।
(विदम्ब) । का गतिः (ध) —

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्र-

यावादक्करिभिरेकधुरीणः ।

मां प्रसूय कथमस्तु विगौतो ?

हा ! परार्थविमुखो रघुवंशः ॥ ३८ ॥

विश्रान्तिवः । (सञ्चितम्) । राजर्षे ! ममकारो हि राजपुत्रेषु
राज्ञामुपलालनक्लेशाय केवलम्, उपयोगस्तु प्रजानाम् (न) ।
यथेतत्—

(द) वा अथवा । निःशेषेति ।—निःशेषः परिपूर्णः, निरतिशय इत्यर्थः, स
आनन्दः तच्च निःस्पन्दिनीनां वार्धकीयम् । इन्दुरकरकन्दलीनां चन्द्रकिरणचयानाम् ।
कमलवनोमोलनं सुटपद्मवनमहोवनं, पद्मसङ्घोषसाधनमित्यर्थः, कलङ्कस्थानं
कलङ्करमित्यर्थः । सकललाङ्कदुःखहरकात् तदीयदुःखजननं जगदानन्दमसन्दृश
पद्मनिमोलनमिवेति तात्पर्यम् ।

(ध) गतिः उपायः ।

कूर्मेति ।—कूर्मराजः कमठपतिः, पृष्ठे सागर-वनमण्डितसप्तहोपबसुत्तराधारश्च
इति भावः, भुजगाधिपः वासुकिनागः, शिरसि पृथ्वीधारणकर्ता इति भावः,
गोत्रवाचाः कुलपर्वताः, दिक्करिणः दिग्गजाः ते, एकधुरीणः समनधुरन्धरः,
पृथिव्याः भारवहनशील इत्यर्थः, रघुवंशः मां प्रसूय कथं केन प्रकारेण, परार्थविमुखः
परव्याय्येमाधने परासुखः सन्, विगौतः निःस्पन्दः, अस्तु ? भवतु ? हा ! इति
खेदे ; कूर्मराजादयः सदेव तत्तदवलम्बनरूपव्याप्यकारित्वेन यथा परार्थसाधनपराः,
रघुवंशोऽपि तथा, किन्तु यदि रामवदानेऽहं परासुखो भवेयं, तदा रघुवंशे
मयेव कलङ्कः पातितः स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

(न) समकारः समत्वबुद्धिरित्यर्थः । समेत्यन्वयम् । उपलालनेति ।—
उपलालनं सतर्पणेन शरीरपोषणं, तेन क्लृप्तः तस्यै ; यथा—उपलालने सद्यः पोषणे,
रक्षकवर्द्धने इत्यर्थः, यः क्लेशः कष्ट तस्यै । उपयोगः उपकारः । राज्ञां समत्वबुद्ध्या
निजपुत्रोपलालनं केवलं क्लेशकरं, न तु किञ्चिदपि औपकारकं, परन्तु
भाविऽजानां सुखविधानाद्येति भावः ।

कष्टा वेधव्यथा कष्टो नित्यमुद्वहनकृतमः ।

श्रवणानामलङ्कारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथ । भगवन् ! परमनुगृह्यता वयमेवं तत्रभवता
सम्भाव्यमानाः (प) ; किं पुनरकृतास्तः चौरकण्ठो (फ)
वत्सोऽयमिति मुग्धोऽस्मि (ब) ।

विश्वामित्रः । (विदध) । सखे ! तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिमृधिं
पुरोधाय चरितब्रह्मचर्य्यत्रतस्य (भ) धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्म
कृशाश्वप्रसादादस्मास्त्रायतन्ते (म) ।

दशरथः । (सविनयोपरोचन) । भगवन् ! उच्छ्वसितमपि (य)
रघुराजवीजिनां त्वदायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासम्प्रदायः ।
शङ्के, सहस्रकिरणकुलैकपक्षपातेनैव (र) सहस्रं वत्सरान्

दृष्टान्तेनेतत् समवर्थात्, कटति ।—श्रवणानां श्रोत्राणां, वेधव्यथा वेधजनिता
पीडा, कुण्डलधारणायमिति शेषः, कष्टा क्रोधदायिनी, तथा नित्यं सततम्, उद्वहने
कण्ठयोः धारण, य. कृतम कृतम्, परिग्रह इत्यर्थः, सोऽपि कष्टः, तु किन्तु, कुण्डलं
कर्णभूषण, कपोलस्य गण्डदण्ड, अलङ्कार, भीमानलकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

(प) सम्भाव्यमाना सादरमभ्यर्थ्यमाना इत्यर्थः ।

(फ) किं पुनः किन्तु इत्यर्थः । अकृतास्तः अशिक्षितधनुर्वेद इत्यर्थः । चौरकण्ठः
दुग्धपायी, दुग्धपीष इति यावत् ।

(ब) मुग्ध मूढः, कि कर्तव्यविमूढ इति यावत् ।

(भ) पुरोवाय पुरोहितं कृत्वा । चरितेति ।—चरितम् अनुष्ठितं, ब्रह्मचर्य्यत्रतं
येन तथाभूतम्, वासिष्ठेनोपनीतस्येति भावः ।

(म) कृशाश्वस्य नाम पूर्वप्रपितामहस्य, धनुर्वेदोपदेष्टु गुरोरिति भावः,
प्रसादात् अनुपपातः । आस्यतन्ते आस्यताः इत्यर्थः, धनुर्वेदसंस्कारो मन्त्रैवास्म
सम्पादनीय इति भावः ।

(य) उच्छ्वसितं कीदृशम् । रघुराजेति ।—रघुराज, बीभी आदिपुत्रवः शत्रु-
पुत्रयो वा दैवा तथोक्ताम् रघुवशीवानामित्यर्थः ।

(र) शङ्के मन्ये । सहस्रेति ।—सहस्रकिरणस्य सूर्यस्य, कुलं वंशः, तस्मिन्
एव, अर्द्धतीयः, पक्षपातः श्रेष्ठः तेन ।

भगवन्तं कृशाश्वमुपासीनो दिव्यास्त्रमन्त्रोपनिषदमध्यगोष्ठाः
(ल) ।

विश्वामित्रः । अलं च ते रामभद्रेऽपि बाहोऽयमित्यलीकसम्भा-
वनया (व) ; दिवस्युच्चिव्योस्तिमिरतिरस्करिणीं तरश्चिरणु-
तरोऽपि तेजसा तिरस्करोति (श) ।

दशरथः । (वञ्जितम्) । भगवन् ! कुशिकवंशकेतो ! कस्य
तलिनी (ष) तादृशी जिह्वा, यस्त्वामपि ब्रुवाणमधरोत्तरेणाभि-
सन्धत्ते ? (स) (अपवादार्थम्) । (६) वामदेव ! एवमत्रभवान्
कौशिको ब्रवीति ।

वामदेव । राजर्षे ! किमत्र प्रष्टव्या वयम् ?—

कौशिकोऽर्थी भवान् दाता रक्षणीयो महाक्रतुः ।

रक्षिता रामभद्रेऽदनुमन्यामहे वयम् ॥ ४१ ॥

(ल) उपासीनः आराधयन् । दिव्यास्त्रेति ।—दिव्यानि अस्त्राणि तेषां
मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररहस्यम् । अध्यगोष्ठाः अधोतवानसोत्पथः ।

(व) बाहोऽयं शिशुरयम् । अलीकसम्भावनाया इवाभिमनयेन, मिथ्याशङ्कयेत्यर्थः ।

(श) तरश्चिः सूर्यः । “द्युमचिस्तरश्चिर्मित्रः” इति सूर्यपर्व्याये अमरः ।
अणुतरोऽपि अतिक्षुद्रोऽपि, तेजसा क्षिरयेन प्रतापेन च, दिवस्युच्चिव्योः द्यावा-मन्त्रोः,
तिमिरमेव अन्धकारमेव, तिरस्कारिणीं जघनिष्ठां तां, तिरस्करोति अपनयति,
निरस्यतीत्यर्थः ।

(ष) तलिनी स्त्रिया, “परिष्कृतेति वाचत, “तलिनं विरक्षे कोके स्त्र्येऽपि
वाच्यविहङ्गम्” इति विश्वः ।

(६) अधरोत्तरेण अधरः वादः, उत्तरः प्रतिवादः तेन वादप्रतिवादेनेत्यर्थः ।
यदा—अधरोत्तरेण स्वल्पमहता, स्वल्पार्थेकेन महावर्धकेन वा वाक्प्रपञ्चेनेति भावः ।
अभिसन्धत्ते वाचते, पराजयते इति वाचत ।

(६) अपवादार्थं, “रहस्यन्तु सदस्यस्य पराहस्यं प्रकाशयते । नाव्यधर्महनाधीनात्
क्षृतं सदपचारितम् ॥” इति लक्ष्मीकल्पपरिवारितं कृत्वा, अन्धतो मुख पराहस्येत्यर्थः ।

कौशिक इति ।—कौशिकः विश्वामित्रः, अर्षी याचकः, भवान् दाता, महाक्रतुः

अपि च—

जगतीभारस्त्रिज्ञानां विश्रामो भवतामग्रम् ।

यत् यथाकामसम्पत्ति-प्रोत्तार्थमुखदशंनम् ॥ ४२ ॥

किं च विश्लेषेण—

पुरयितुमर्थिकामान् मैत्रावरुणेन गोत्रगुरुणा ते ।

सन्दिशता सन्दिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

दशरथः । वामदेव ! एवमेतत्—

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुषतकालाध्वविप्रकर्षेषु ।

विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथौना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

(विश्लेष्य) ।

महायज्ञः, रक्षणीयः, चेत् यदि, रामभद्रः रक्षिता रक्षाकर्ता, यज्ञस्थिति भावः, भवेदिति शेषः, तदा वचम् अनुपपन्नमहं अनुमोदामहे । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४२ ॥

जगतीति ।—जगत्याः पृथिव्याः, भारेण पावनरूपकार्यातिशयेन, स्त्रिज्ञानां क्षिप्तानां, आत्मानामित्यर्थः, भवता भवादृशानां भूषाणानामित्यर्थः, अग्रम् एव, एव, विश्रामः शान्तिदूरीकरणं, सुमापनीदनीषाय इति यावत्, यत् कामान् अभिलषित-मनसि क्रम्य इति यथाकामं प्राप्नोति रूपं द्रव्यं, तच्च सम्पत्त्या कामेन, प्रीतानां हृष्टा-नाम्, अर्थिनां याचकानां, मुखदशंनम्, अभिलाषानुरूपधनप्राप्ता याचकानां प्रफुल्लमुखदशंनमिति तान्दानुभव एव भवता चित्तविनीदनीषाय इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४३ ॥

पुरयितुमिति ।—अर्थिनां याचकानां, कामान् अभिलाषान्, पुरयितुं सफलवित्तं, सन्दिशता वाचिकं प्रेषयता, ते तव, गोत्रगुरुणा कुलाचार्येण, मैत्रावरुणेन वशिष्ठेन, अयमेवार्थः विद्यामहायज्ञं रामप्रदानरूपविषय इत्यर्थः, समाधिदृष्टः योगवर्धन प्रत्यक्षो-क्तः, अत एव, सन्दिष्टः समुद्धृतं वाचिकतया प्रेषित इत्यर्थः । कार्या छन्दः ॥ ४३ ॥

ध्यानेति ।—नेष्टिकानां निष्ठा उत्कर्षः, तत्र आसक्त्या, नेष्टिक्याः तेषाम् उत्कर्ष-प्राप्तिना, तपःसह्या उत्कर्षे प्राप्तानामित्यर्थः ; निष्ठा व्रतं वा प्रयोजनज्ञेया नेष्टिकानां व्रतपराया, सम-तिवसाहिना चिद्धि प्राप्तानामित्यर्थः, "निष्ठोत्कर्ष-व्यवस्थयोः । ज्ञेये निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निषादे याचने व्रते" इति हारावली ; सर्वेष्वपि सर्वकार्य-संचारिणी, सर्वतोमुखीत्यर्थः, मतिः बुद्धिः, ध्यानकृतेन चित्तस्य वाच्यविषयविमुखी

क्रियाणां रक्षायै दशरथमुपस्थाय विमुखे
 मुनौ विश्वामित्रे भगवति गते सम्प्रति गृहान् ।
 तपोलेशक्लेशादुपशमितविघ्नप्रतिभवे
 प्रवृत्ते यष्टुं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(सूक्तिं प्रति) । जगद्गुरो ! गाधिनन्दन !—

त्वं चेद्द्वौक्षिण्यमाणो मे रामभद्रं प्रतीक्षसे ।
 तन्नः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनौ ॥ ४६ ॥

अरचात्मकेन, इष्टिपातेन ज्ञानधीनेत्यर्थः, प्रक्षेपेण चत्वर्ये, मुक्तिः अपहृतः, निराकृत इत्यर्थः, चाक्षय्य सतीतानागतकपल, अध्वनः मार्गस्य च, विप्रक्षयं, दूरत्वं येषां तथाभूतेषु, विषयेषु वस्तुषु, क्लमत्वे प्रसरति, योगवलेन सर्वमवगच्छतीत्यर्थः ।
 आर्या उक्तम् ॥ ४४ ॥

क्रियाचानिति ।—क्रियाणां यज्ञानामिति यावत्, रक्षायै रचचाय, दशरथमुपस्थाय उपस्थाय उपस्थ, दशरथसमीपमागत्येत्यर्थः, भगवति मुनौ विश्वामित्रे विमुखे परासुखे, चक्षुस्त्रकामे इति भावः, गृहान् आश्रमान्, गते प्रस्थिते, तथा तपोलेशस्य क्लेशान्नागतपदं, क्लेशात् व्ययात्, यद्वा—तपश्च तपश्चर्याया, यः श्रेष्ठकृशः दुष्पत्-क्लेशः तच्चात्, स्वल्पक्लेशान्जिततपःप्रभावादिभ्यः, न तु मज्जता क्लृप्तेष्वान्जिततपःप्रभावात् तादृशतपःप्रभावस्य एतत्तुष्टविघ्नोपशमने निष्पद्योजनत्वादिभिर्भावः, उपशमितं निरसं, विघ्नस्य यज्ञविघातकानिशाचदेभ्यः, प्रतिभयं वाचः क्षेत्रे तथाभूते, नन्वाद्याय विनाऽपि ईवन्मात्रेण तपःप्रभावेणैव यज्ञविघ्ने निराकृते सतीति भावः ; यष्टु यज्ञं सम्पादयितुं, प्रवृत्ते वा प्रकान्ते सति, रघुकुलस्य कथैव अर्थिणां कामनापूरकत्ववार्तिव,
 'अस्तम् अदशैर्, लोपमिति यावत्, अयते गच्छति । मिश्ररिचो उक्तम् ॥ ४५ ॥

त्वमिति ।—द्वौक्षिण्यमाचः द्वौषा प्रवेक्ष्यन्, यज्ञे द्वौषितो भविष्यदित्यर्थः, त्वं चेत् यदि, रामभद्रं प्रतीक्षसे अपेक्षसे, प्रत्यवेचक करोष इत्यर्थो वा, तत् तद्वत्, नः अन्त्यात्मन्, इयं मेदिनी पृथिवी, अधीष्ठा भूमिरित्यर्थः, पतिव्रतावृत्तम् एकपतिव्रताया निवृत्तं, "प्रवासं नखिना कृत्वा" इत्यादिकृपमिति यावत्, चरतु अश्रुतिष्ठतु ; राम एवाकाः पतिः, तन्न त्वया सह मनने प्रवासित्वान् अकाः प्रोषितभर्तृव्रतया तदुचितमालिन्वादिदं भवति, तथा च, इयं भूमिः रामविरुद्धेण वितरा न्यविध्यते, तन्मूलत्वं रामः प्रत्यर्थकोप इति भावः । अश्रुष्टु उक्तम् ॥ ४६ ॥

(नेपथ्याभिमुखः) । कः कोऽत्र भोः !

(प्रावय्य) ।

दीवारिकः । किमाज्ञापयति देवः ?

दशरथः । आह्वयतां रामभद्रः ।

वामदेवः । लक्ष्मणस्य ।

दशरथः । (साक्षात्तम्) । ऋषे ! पृथक्प्रयत्नापेक्षी नाय-
मर्थः (क) । न खलु प्रकाशमन्तरेण (ख) तुङ्गिनमानुसृजि-
हीते ।

(दीवारिको निष्क्रान्तः) ।

(ततः प्रविशतो राम लक्ष्मणौ) ।

रामः । (सहर्षम्)—

सुराधीशक्रोधाज्जगदपरथा कर्तुमपरे

पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः ।

पृतास्तुष्टेनामो वह्निरपि च वैश्वानरपथात्

कथा पौराणो यच्चरितमिति ह स्म प्रथयति ॥ ४७ ॥

(क) पृथगिति ।—अयम् अथः लक्ष्मणाज्ञानरूप इत्यर्थः । पृथक् स्वतन्त्रतया,
द्वितीयमित्यर्थः, प्रयत्न प्रयासं, न अपेक्षते इति तत्प्राक्तः, रामाज्ञानेनैव लक्ष्मणस्यापि
आज्ञानस्य सहचरितं भावः ।

(ख) प्रकाश प्रकाशते इति प्रकाशः आतपः, ज्योत्स्ना इति यावत्, “प्रकाशा
‘आत आतपः’ इत्यमरः । अन्तरेण विनैत्यर्थः । तुङ्गिनभागः शीतलिकरणः, चन्द्र
इत्यर्थः । सृजिहीते सृज्यन्तीत्यर्थः ।

सुराधीशेति ।—सुराणाम् अधीशः इन्द्रः, तस्मिन् क्रोधः, रोषः, विशदोः स्वस्त्रिण्यस्य
स्वर्गात् भ्रमणजनित इति भावः । तस्मात् इतो, अपरथा अन्त्यावधन, एतदनुकूल इतोय-
मित्यर्थः, जनत कर्तुं सृष्टम्, अपरे च अन्ये च, एतज्जगतस्तु ब्रह्मणः अतिरक्ताः इत्यर्थः,
सप्त सप्तसङ्ख्याकाः, भुवनपितरः जगत्सृष्टारः, पुराणब्रह्माणः इति यावत्, कृताः सृष्टाः,
तथा तुष्टम् अमन्तसेव इन्द्रादीनां प्रविपातात् प्रातन, प्रशान्तक्रोधनं सतेति भावः,
प्राग्भा आत्मना सृष्टाः सप्तसङ्ख्याका भुवनपितरः, वैश्वानरपथान् आश्रयणात्,
आकाशोद्यप्रदग्नावशेषादात् यावत्, यत्र सरोऽद्यादयः, ब्रह्मपुत्रा, सप्तर्षयः, सन्तीति

कथं, सोऽपि भगवान् विश्वामित्रः स्वयमस्माभिरुपचरि-
ष्यते (ग) !! (इति परिक्रान्तं पुरोऽवधीक्य उवाचिग्रथं वपयन्) ।
नूनं विनयनस्त्रयोस्तात-वामदेवयोस्तृतीयः प्रशान्तपावतौया-
कृतिः (घ) स भगवान् विश्वामित्रो भावयति ।

सत्यम् । (सायण्याकृतम्) । आर्य !—

अयमयमोदशप्रथमविश्वसनीयतनु-

भुवनभयङ्करोः कथमधत्त कृषोऽपि मुनिः ? ।

स्थितमिदमथ वा मृदुमनाञ्चतुषारतमा-

स्वर्मास सति ज्वलन्ति सहस्रेव महौषधयः ॥४८॥

भावाः, बहिः चत्वारिण्यन् पट्टी इत्यर्थः। हुताय स्थापिताय, इति एव, पीरायो ज्ञाया
पुरातनो वाता, यच्च विश्वामित्राय, चारतं प्रभावानति यावत्, प्रचयति च विचारयति
च, प्रकटयामास इत्यर्थः। इति पादपूरकाद्यनव्ययम्। शिवस्मिन् इति ॥ ४७ ॥

(ग) उपचारण्यत संविष्यते ।

(घ) प्रशान्तः।—प्रशान्ता कौस्तुभ, पावनीया पवित्रताजननी, आकाशित्यं
तपोत्तमः।

अथनिम्नः—अथमथमिति सत्यमे हिङ्गितः। अथमथं सु एष, मुनिः
विश्वामित्रः, ईदृशेन प्रथमेन प्रकृष्टेन श्रमगुणेन, श्रमगुणसङ्गादादित्यर्थः, विश्वामित्रो
अथमथोया, ननः श्रमेव यत्नः तदाभूतः अपि, भुवनानां भयङ्करोः भोऽनुपादिकाः,
यः कोषान्, यत् केन प्रकारेण, अथन ? धृतवान् ? येन क्लृप्तत्वा जगती १७७२२,
द्वितीयत्वा जगतः स्रष्टुः प्राच्येति भावः; का अथवा, इदमेव १७७२२ क्लृप्तिः,
मन्योद्वेगः, नियम इति प्राप्तः, सत तदवः कोमलाः, मनीषाः मनीषारिण्यः,
सुधारतस्तः तदारवत प्रतियोगिता, अतिशयोक्ता इत्यर्थः, मनीषारिण्यः द्वितीयवधः, महा-
प्रभावसुखदाः पार्वत्युत्तादाविशेषाः इत्यर्थे वा, तन्नाम अथकारि, तदाऽपि गुणं अ-
थति, अथसेव उपशान्तिं द्रव्यमे। कीचिककं भणं—“इय-सृष्ट-प्रागर्थितवृत्तं यदि
काचिककम्” इति तद्वक्तव्यम्। इत्युत्तं प्रागुक्तं “यदि भवती न को न-न-न-न-
सृष्ट तदर्थकम्” इति तदर्थकमेव द्रव्यादित्युक्तं चेत् कीचिककं नाम भणमिति
प्रतिपाद्यम् ॥६॥

रामः । वत्स लक्ष्मण ! एवं दुरवगाहगम्भीरासिन्ध्रीयन्ते
(६) महान्तः । अपि च—

व्रतविहतिकरौभिरप्सरोभिः

सह जगदस्य निगृह्यतो गृणन्ति ।

नमदमरशिरःकिरीटगोच

र्मकुक्षितरोषतमांसि चेष्टितानि ॥ ४८ ॥

वामदेवः । (दृष्ट्वा सङ्घर्षम्) । कथमागतो रामभट्टः !! (मुनि
प्रति) । भगवन् ।—

ब्रह्मज्योतिर्विवर्त्तस्य चतुर्धा देहयोगिनः ।

ऋष्यशृङ्गचरोरंशः प्रथमोऽयं महाभुजः ॥ ५० ॥

विद्यामान । (चबलीक्य सङ्घर्षमभ्युपगम्य) । वामदेव ! किमुञ्चते,
आरण्यकेषु (च) किमपि प्रकष्टतमं ब्राह्मण्यमृष्यशृङ्गस्य । न

(६) दुरवगाहति ।—दुरवगाहः दुर्गोच्यः, गम्भीरा गम्भीरमतयस्य । सिन्धो-
यन्त आसिन्ध्रीयन्त प्रतीयन्ते, कीकानो चत चमत्कुर्वन्ति इति यावत् ।

व्रतति ।—व्रतस्य तपसः, विहतिं विघ्न, कुर्वन्तीति ततोक्ताभिः, अप्सरोभिः
देवमर्त्तकोभिः, सह जगत् भुवनं, निगृह्यतः भक्षोक्तुमुदयच्छत इत्यर्थः, अस्य
मुनेः, नमता प्रविपतताम्, अनराणां देवानां, शिरःकिरीटानि मौक्तिकमुकुटानि,
तेषां वीचिभिः प्रभाभिः, चरचपतिताभिरिति भावः, मुकुक्षितं मृष्टं, सङ्घुचित-
मित्यर्थः, उपशमितमिति यावत्, गोच कोच एव, तम् अस्वकार येषु तन्नाभुतानि,
चेष्टितानि चरितानि, गृह्यन्ति स्तुवन्ति, पराविष्टा इति शेषः । पुष्पिताया इत्यम-
—“अयं नयनरंजितो यकारो बुजि तु न जी ज-र-गाय पुष्पिताया” इति
तन्मन्त्रात् ॥ ४८ ॥

व्रजति ।—महाभुजः, महाबाहुः, अयं राम इत्यर्थः, चतुर्धा चतुर्भागेन, देह-
योगिनः जरीरमयोगमवाप्नुवन्, प्रतिपन्नदेहस्य इत्यर्थः, ब्रह्मज्योति ब्राह्म तैजः, तस्य
विवर्त्तस्य परिणामभूतस्य, ऋष्यशृङ्गचरो ऋष्यशृङ्गकृतापेक्षितस्येति भावः, प्रथमः
आद्यः, व्येष्ट इत्यर्थः, अंश भागः । अमरुप् इत्यम ॥ ५० ॥

(च) आरण्यकेषु अरण्यवासिषु, तापसेषु नद्ये इत्यर्थः । विमलसङ्गः
ऋष्यशृङ्गस्य जगकः ।

केवलमसुता वक्षेन ब्रह्मर्षिविभाण्डकः पुत्रवतां धुरमारोपितः,
दशरथोऽपि ।

दशरथः । भगवन् ! एवमेवेतत्—

ये मैत्रावरुणं पुरोहितवतो वंशे मनोर्जश्चरे
तास्ता वैनयिको, क्रिया विदधिरं येषां च दुष्मादृशः ।
तेषामञ्चनमेष ते दशरथः सम्प्रत्यमो ये पुन-
र्जातास्ते ध्रुवमृष्यशृङ्गतपसामेष्ट्यर्थमिक्ष्वाकवः ॥ ५१ ॥

(राम लक्ष्मणानुपसर्पतः) ।

दशरथः । वत्सौ ! भगवानेष निःशेषभुवनमहनीयो (क)
महामुनिः कौशिकः, प्रणम्यताम् ।

राम लक्ष्मणौ । (उपसृष्ट) । भगवन् ! विश्वामित्र ! सावित्री
(ज) राम-लक्ष्मणावभिवादयते (झ) ।

विश्वामित्रः । वत्सौ ! आयुष्मन्तौ भूयास्ताम् । (इति मुनाभ्यां
गृहीत्वा रामं निर्देष्टुं च सबहुमानम् आत्मगतम्)—

वशिष्टाक्तैर्मन्त्रैर्दधति जगतामाभ्युदयिकीं
धुरं सम्प्रत्येत दिनकरकुलोनाः क्षितिभुजः ।

ये इति ।—मैत्रावरुणं वशिष्टं, पुरोहितवतः पुरतः स्थापयतः, पुरोहितं कुर्वन्त
इत्यर्थः, मनोः वंशे ये राजानः, कश्चिरे जाताः दुष्मादृशः भक्तादृशः, महर्षय इति
शेषः, येषां मनुवंश्यानां, वैनयिकीः विनयाचानर्हन्तृभूताः, तास्ताः क्रियाः
शिक्षादानादिका इत्यर्थः विदधिरं कृतवन्तः, ते तव, एषः अहं, दशरथः तेषां मनु-
वक्षीयमानान्, अचलं मान्दृशः, शेष इत्यर्थः, युष्माभिः शिष्यतायां राज्ञा मया
अहमेव शेष इत्यर्थः, सम्प्रति अनौ एते, ये पुन इत्थं तवः इत्थं कृष्यश्रीयाः, रामादय-
इत भावः, जाताः उत्पन्नाः, ते ध्रुवं निश्चयेन, ऋष्यशृङ्गतपसाम् ऐश्वर्यं प्रभावः,
महात्माभिः । शार्दूलविकीर्णतं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(क) निःशेषेति ।—निःशेषस्य समस्तस्य, भुवनस्य महनीयः पुनर्जनीयः ।

(ज) सावित्री सूर्यव्यष्टौ ।

(झ) अभिवादयते प्रणमयति ।

वशिष्टाक्तैरिति ।—दिनकरकुलोनाः सविष्टांश्रीवाः, एते क्षितिभुजः राजानः,

गृहे येषां रामादिभिरपि कलाभिषतसृभिः

स्वयं देवो लक्ष्मोस्तनकलशवारौगजपतिः ॥ ५२ ॥

अपि च—

त्वं तास्ताः स्मृतवानृचो दशतयीस्त्वप्रीतये यज्वभिः ।

स्वाहाकारमुपाहितं हविरिह वेताग्निराचामति ।

त्वा क्षीरोदजलेष्य क्रतुलिहः पृथ्वीमवातोतर-

ब्रुहता दशकन्धरप्रभृतयो निपाहितारस्त्वया ॥ ५३ ॥

वानदेवः । (सञ्चितम्) । वत्सौ ! अयमवभवान् भवन्ती नेतु-

मागतः ।

राम लक्ष्मी । यदभिरुचितं भवते ताताय च ।

वसिष्ठ उवाच, उपदिष्टे, मन्त्र मन्त्रेणभिः, जगताम् आभ्युदयिकीन् आभ्युदय मङ्गलं
तस्याधनीमित्यर्थः, पुन राज्यभारं, दधाति चारयन्ति, वक्षन्तीत्यर्थः, येषां रात्रां, गृहे
सम्पति लक्ष्म्याः सनकसप्तः कुचकुम्भ एव, वारी मज्जवन्धनस्तथाविशेषः, “वारी तु
मज्जवन्धनी” इत्यमरः, तव दह इति शेषः, गजपतिः गजेन्द्रः, तत्सदृश इत्यर्थः,
लक्ष्मीकान्ते इति भावः, स्वयं मायात्, देवोऽपि नारायणोऽपि रामादिभि चतसृभिः
कलाभिः अग्रे, अवतीर्ण इति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

सम्पतिः कलास्वरूपेण रामं स्तार्ति, त्यामाति ।—इ राम । इत्यध्याह्वयं, त्वं तास्ताः
प्रसिद्धाः, दशतयी, दशसङ्ख्याका, ऋचः ब्रह्मभूतिकृपा ऋग्वेदोक्ता माया इति यावत्,
स्मृतवान् ? स्मरति किम् ? इत्यर्थः, इह जगतां, वेताग्रः “गार्हपत्यो दक्षिणाग्नि-
र्हवनीयस्तथोऽग्नयः । अग्निर्गर्वामिदं वेता—” इत्युक्तपक्षविधोऽग्निः, यज्वभिः
यथाविधि याग कुर्वन्तिः याज्ञिकैः, “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः, कथं
प्रीतये लक्ष्मीपात्रं, स्वाहाकारं स्वादेति मन्त्रकरचक्रमित्यर्थः, उपहितं दत्तम्, अग्रे
आहूतमित्यर्थः, हविः हव्यम्, आचामति मन्त्रयति, क्रतुलिहः यज्ञाग्निः देवः,
क्षीरोदजलेष्यं क्षीरस्रवणरसायिनं, त्वा भवन्त, पृथ्वीं मेदिनीम्, अवातोऽहम्
अवतारवानासुः, राक्षसविनाशाय इति भावः ; स्वयां सदृशताः दुराचाराः, मज्जवन्ध-
नीकला इति यावत्, दशकन्धरप्रभृतयः रावणादयः, निपाहितारः निपक्षीतकाः,
विनाशयितव्याः इत्यर्थः । गार्हपत्योऽहितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(दशरथस्यो वसुदेवादाय भगवन् । व शिव । इत्यर्होति मन्वन्तोऽनगृह्यमाचक्षते)

(ज) वामदेवस्य मुखमोचते ।)

वामदेवः । इमौ तौ राम-लक्ष्मणौ । (इत्यर्पयति) ।

(विनामित्रं सादवं गृह्णाति) ।

(नेपथ्ये ब्रह्मजि) ।

(वामदेवो निमित्तमनुभोटनानी दशरथमुज्जासयति) ।

(पुनर्नेपथ्ये) ।

वेतालिकः (ट) । सुखाय माध्यन्दिनी (ठ) सम्भ्या भवतु
देवस्य (ड) । सम्प्रति हि—

किरति मिहिरे विष्वदौचः करानतिवामनौ

स्थलकमठवद्देहच्छाया जनस्य विचेष्टते ।

गजपतिमुखोद्गोर्णैराप्यैरपि तमरेणुभिः

शिशिरमधुरामेणाः कच्छस्थनीमधिशेरते ॥५४॥

(ज) मन्वन्तोरेति ।—मन्वन् शोकः, “मन्वन् शोको तु युक् स्त्रियाम्” इत्यमरः, तस्य उत्प्रेक्षेन अत्युद्वेगजनितपीडनातिशयेन, निगृह्यमाचक्षमानः, कण्ठो यस्य तथोक्तः ।

(ट) वेतालिकः वन्दो, राज्ञा स्तुतिपाठकः इत्यर्थः, “वेतालिका कोचकरा वन्दिन्, स्तुतिपाठका” इत्यमरः ।

(ठ) माध्यन्दिनी मध्याह्णकालिकी ।

(ड) देवस्य दशरथस्य ।

किरतीति —मिहिरे सूर्ये, विष्वदौचः सर्वतः स्रष्टारिव इत्यर्थः, “विष्वद्वत् विष्वावृत्ति” इत्यमरः, करान् मण्डूखान्, किरति वर्षति सति, मध्याह्न समुपस्थिते मत्तोत्पद्य, जनस्य लोकस्य, पतिवामनौ कतिखर्या, देहच्छाया शरीरस्य प्रतिबिम्ब, स्थलकमठवत् स्थलाश्विनकुम्भवत्, विचेष्टते आचरति, लोकेर्दृश्यते इत्यर्थः, मध्याह्न छाया आतङ्गस्या पादप्रपञ्चं दृश्यते इति भावः तथा पञ्चाः हरिणा, गजपतीनां मुखान् उद्गोर्णैः उत सम, आप्य जलोद्येः, तमरेणुभिः “जास्वान्तरगतं भानौ यत् कञ्च दृश्यते” (मन्वन् तत् प्रमादानीं वसुदेवं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तपरिभाषविशेष-परिनिर्देशकधारण्यर्थः, शिशिरा शीतला, अत एव मधुरा मनीषारिणी तां तादृशी,

अपि चेदानो पटोरतरकुटीरकुटीरमध्यासोनाः (ठ) —

प्रत्यक्षरसुधारसनिर्विषाभि-

राशोभिर्मरभ्यधिकभूषितभोगभाजः ।

गायन्ति कञ्चुकविनिर्झृतलामहर्ष-

स्वेदोर्मयस्तव गुणानुरगेन्द्रकन्याः ॥ ५५ ॥

विचारितः । सुखे दशरथ ! प्रियमपि तथ्यम् (च) आह
वतासिकः,—

मन्दोद्भूते शिरोभिर्मणिभरगुरुभिः प्रौढरोमाञ्चदण्ड-

स्फायाक्षमोर्कसन्धिप्रसरटाविगलत्सम्यदस्वेदपुराः ।

कञ्चुकको कलभूषणदण्ड, “जलप्रायमनूपं स्यात् पक्षि कञ्चुसंवाविष” इत्यमरः ;
आशोभिर्मरभ्यधिकभूषितभोगभाजः । इतिचोद्भूतं—“न-स-म-र-स-ना-म-व-द्वेदे-दे-
इतिचो-मता” इति तद्वचसात् ॥ ५४ ॥

(ठ) पटोरति ।—पटोरतरकुटीरमध्यासोनाः “पटोरमध्यासोनाः” इति मेदिनी ; तत्र
कुटीरं रत्नसूत्रं, कुटीरं सुदृग्दण्डः । अध्यासोनाः आभूषणसामानाः ।

प्रत्यक्षरसुधारसनिर्विषाभिः—प्रत्यक्षरसुधारसनिर्विषाभिः, गानस्योति भावः, सुतं चरितं, सः
सुधारसः अमृतदण्डः तेन निर्विषाभिः विषयस्याभिः, सुधायाः विषयस्त्विति भावः,
आशोभिर्मरभ्यधिकभूषितभोगभाजः “लोत्वाशोर्द्विताग्रवाऽऽदृष्टयोः” इत्यमरः, अध्यासकं यथा तथा
भूषितो यो भोगः कञ्चुकदण्डः, “भोगः सुखे स्वादिभूतावहेष कञ्चु-कायथीः” इत्यमरः,
त भजन्ते इति तथाक्ताः, उरगेन्द्रकन्याः भुगङ्गकुमार्यः, कञ्चुके निर्मोके, विनिर्झृताः
गोपिता, लोमहर्षाः रोमाञ्चा, गानरसास्वादजनितानन्दादिति भावः, स्वेदोर्मयस्तव
वर्मप्रवाहाश्च, गानजनकानिता इति भावः आभिः तथाभूताः सन्त्यः, तव गुणान् नायन्ति
कोपयन्ति । वसन्ततिष्ठत्यङ्क इत्यङ्कः ॥ ५५ ॥

(च) तथ्यं सत्यम् ।

मन्दोद्भूतेरिति ।—मणिभरेण शिरःस्थितरत्नभारेण, गुरुभिः गुरुत्वसम्पन्ने,
दृष्टैरेति भावः, अत एव मन्दमन्यरं यथा तथा, उद्भूतेः उत्पन्निते, यथा—
उत्पन्निते, आश्रितेतित्यर्थः, शिरोभिः कणेः उपलब्धता इत्यर्थः, विशेष्ये द्वितीया ;
तथा प्रौढः सत्कटः रोमाञ्चः लोमहर्ष एव, दण्डः लङ्घ, रोमाञ्चकं कार्धस्यात्
दंडकाटिभारत्वात् प्रसारितदंडक इत्यङ्कः दीर्घाश्च दण्डत्वेनारोप इति भावः,

जिह्वायुग्माभिपूर्णाग्नविषमसमुद्घोषवर्णाभिरामं

वेलाशैलाङ्गभाजा भुजगयुवतयस्त्वङ्गणानुङ्गणन्ति ॥ ५६ ॥

(सविनयविजयजितं च) । राजर्षे ! प्रत्यासौदति (त) दीक्षा-
प्रवेशसमयः, तदेवंविधमधुरगोष्ठीभङ्गनिष्ठुराणां प्रथमे (थ)
तावत् वयमेव भवितुमिच्छामः ।

(दशरथो राम-लक्ष्मणावबोधाय वाप्यभरोत्तरजितकोचनो मुनिं प्रति भगवन् ।

इत्यर्होक्तिं वाच सन्ध नाटयति) ।

वामदेवः । (सहस्रमन) । भगवन् ! कौशिक ! साधय, शिवाः

(द) सन्तु पन्थाना वत्सयो राम-लक्ष्मणयोः ।

(इत्युत्थाय सर्वे यथोचितमाचरन्ति) ।

तत्र स्थायन् स्तोतता गच्छन्, यः निर्मोक्ष कञ्चुकः, तस्य सन्धेः सयोग्यानाम्,
दंष्ट्र-निर्भीक्ष्वो, सन्धिर्यन्त्रप्रदेशादित्यथ, प्रसरन् विस्तारं गच्छन्, अविगल्य
अद्यतय सन्धेः सन्धेः द्वे, स्वेदपूर, चर्मप्रवाहश्च, गान्धमज्जनित इति भावः यास
तथाभूता, सन्धिरिति पद्यमो एकव इतो अन्धतापादाने इति बाध्यम् ;
यथा समुद्रकुल, "वेला शालं च सीमायामस्य कुलं विचारये" इति मेदिनी,
तत्र य शैलः पर्वत, तस्य अङ्गभाजाः उत्सङ्गवार्त्तम्, भुजगयुवतयः भुजङ्गतरङ्गयः,
जिह्वायुग्मं जिह्वाद्वयम्, भुजङ्गानां द्विजिह्वत्वादिति भावः, अभिपूर्णे व्याप्त, यत् आनम
मुखं तत्र विषम विषयक, दुर्वीज्यं यथा तथा इत्यर्थः, समुद्घोषं समुत्थरिते, वर्णः
अक्षरे, अभिरामं मनोज्ञं यथा तथा, तत्र गुणान् उत्कृष्टान् उत्तेगायति, जानानां
धैर्यं गच्छ, स च निष्ठा, वाङ्मनः, तस्मात् भयम् । मवारको यो विष्णुः, स तत्र पुत्रत्व-
भावतीर्थं इति धन्वा भवानित्याशयेनेति भावः । अन्धरा इत्यन् ॥ ५६ ॥

(त) प्रत्यासौदति प्रत्यासन्नो भवति, निकटीभवतीत्यर्थः ।

(च) पञ्चावधेति ।—पञ्चविधा ईदृशी, मधुरा मनोहारिणी, या गोष्ठी समा-
संज्ञायां वा, "गोष्ठी समा-संज्ञापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी, तस्याः भङ्गेन भङ्गहेतु-
कल्पनेत्यर्थः, निष्ठुराः पदवाः, कठोरभाविनः इत्यर्थः, लोकाचारलङ्घनादिति भावः
तेषाम् । प्रथमं अद्यत्यः ।

(द) साधय गच्छ । "प्रायेच स्थानसः साधिर्येमेः स्थाने प्रयुज्यते" इति नाञ्च-
व्याख्या । शिवाः युवाः, निर्दिष्टा इत्यर्थः ।

विश्रामितः । एवमास्यतां (ध) भवङ्किः । (इति राजपुमान्वासु
गम्यमानो निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (दीर्घमुष्णं च निश्चलम्) । वामदेव ! नूनमिदानीमस्मा-
निव भगवन्तमपि कौशिकमकारणवत्सलं (न) वत्सो मे
रामभद्रः,—

क्वचिदस्मद्वियोगार्त्तिदुःखो दुःखाकरिष्यति ।

अपूर्वविषयालोकसुखो च सुखयिष्यति ॥५७॥

वामदेव । (विह्वलम्) । राजर्षि ! वयं वा कौशिको वेति
क्व पुनरेष कक्षाविभागी रामभद्रमाधुर्यस्य (प) ? पश्य—
यदिन्दारन्वेति व्यसनमुदयं वा निधिरपा-
मुपाधिस्तत्रायं जयति जनिकर्त्तुः प्रकृतिता ।

(ध) आस्यमानं उपविश्यमानम् ।

(न) आकारणवत्सलम् अत्रैतु कश्चिदर्थम् ।

क्वचिदिति ।—क्वचित् कदाचित्, क्वकिञ्चित् स्थाने वा, अस्माकम् अस्माभिः सह
इति वा, विद्यमानेन विच्छेदेन, यः आर्त्तिः व्यथा, तथा दुःखो व्याकुलः, रामभद्रः
इति गद्यस्य कर्तृपदेनान्वयः; दुःखाकरिष्यति दुःखितं करिष्यति, कौशिकमिति
गद्यस्य कर्मपदेनान्वयः, तथा क्वचित् अपूर्वः अदृष्टपूर्वः, यः निवः प्रदेष्टादि, तस्य
आलोकने दर्शनेन, सुखी भवति; सन्, सुखयिष्यति च सुखोकरिष्यति च, अत्रापि
रामभद्रः कौशिकमिच्छनेनान्वयः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ५७ ॥

(प) कक्षातः ।—कक्षायाः प्रदेशस्य इत्यर्थः, विभागः पृथक् करणम्,
अथवा लोभ इत्यर्थं पर इति धातुभेदेन भेदबुद्धिरिति भावः । रामभद्रमाधुर्यस्य
रामचन्द्रीयवरिणस्य रमणीयतायाः, रामभद्रस्य निजः परो वेति भेदबुद्धिर्नास्ति
सर्वास्मिन्नेव समताबुद्धेरिति भावः ।

यदिदिति ।—अपि निधिः समुद्रः, यत् इन्दोर्वन्द्य, व्यसनं विपत्तिं, कृष्णपक्षे
अदर्शनमित्यर्थः, उदयं वा उद्विगतिं वा, युक्तपक्षे पुनः पुर्यताशास्त्रमित्यर्थः, अन्वेति अनु-
गच्छति चन्द्रस्य अदर्शने उच्छ्वासाभावेन उदयं च उच्छ्वासं प्राप्नोतीति भावः, तत्र
अनुगमने, अथन एष उपाधिः कारकमिति यावत्, यत् जनिकर्त्तुं जनकस्य, प्रकृतिता
समावः, जयति उत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः; अपत्यस्य इन्दोर्वन्द्ये व्यसनम्, उदये च

अथ कः सम्बन्धो यदनुहरते तस्य कुमुदम् ?

विशुद्धाः शुद्धानां ध्रुवमनभिसन्धिप्रणयिनः ॥६८॥

दशरथः । (विस्मय) । एवमेतत्—

रत्नाकरो जनयिता महजस्र वर्गः

किं कथ्यताममृत-कौस्तुभ पारिजाताः ।

किं तैरचिन्त्यमिह तत् पुनरन्यदेव

तत्त्वान्तरं कुमुदबन्धुरसौ यद्विन्दुः ॥६९॥

(पुनरवधार्य) । कथम् !! लोचनपथम् (फ) अतिक्रान्तः

धराम-सम्पन्नो भगवान् !! तत् वयमपि वत्सप्रवासदुर्मनायमानां
दक्षिणकोशलेश्वरसुतां (ब) देवौमुपेत्य साम्बयामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सन्ते) ।

(इति सुगोन्दमन्वादी नाम प्रथमोऽङ्कः) ।

उदयो जनकस्य कुमुदस्य स्त्रीभावश्च; इति सम्बन्धत इति भावः, परन्तु कुमुद केवंच,
यत् तस्य इन्द्रोः, अनुहरते अनुगच्छति, चन्द्र उदिते कुमुदमुज्जसति अस्मिते च
निमीलतीति भावः, अयम् एवः अनुहरच्छब्दः, सम्बन्धः सम्पर्कः, क. १ कोट्टशः †
इन्दुना सह कुमुदस्य न कोऽपि सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः, पिता पुत्रस्य उदये विपदि च
तदनुबन्धप सुखं दुःखञ्चानुभवतीति स्वभावो गृह्यते, कुमुदं च चन्द्रस्य कः सम्बन्धः, येन
तथा आचरतीति भावः; अतः सम्बन्धः न प्रचयहेतुरित्याह, विशुद्धा इति । विशुद्धाः
निर्मलप्रकृतयः, शुद्धानां निर्मलप्रकृतीनाम्, अनभिसन्धिप्रणयिनः अकृत्रिमसंवेदभाजः,
भवतीति शेषः, इति ध्रुवम उत्पद्य । विस्तरिको हसन् ॥ ५८ ॥

रत्नाकर इति ।—रत्नाकरः कुमुदः, जनयिता उत्पादकः, अमृत-कौस्तुभ-पारि-
जाताश्च, सहजो वर्गः कोट्टरः, अतः किं कथ्यताम् ? किं वक्तव्यम् ? तेः अमृत-कौस्तुभ-
पारिजातेः रत्नाकरश्च देवर्षयः, किम् ? न किमपि प्रयोजनं चन्द्रस्येति भावः, पुनः
किन्तु, इह जगति, अन्यदेव आर किञ्चित्, तत् अनिर्देश्यमिति भावः, अचिन्त्यम्
अतर्कयोग्यं, तत्त्वान्तरं भावान्तरम्, अस्तीति शेषः, यत् असौ इन्द्रो चन्द्रः, कुमुदबन्धुः
क्षेत्रवत्प्रभः; जन्म-ज्ञानसमावाहिसम्बन्धोऽस्तिस्तिष्ठार इति भावः । वक्ष्यतिस्त्वर्थं
हसन् ॥ ५९ ॥

(फ) लोचनपथं दृष्टिमागम ।

(ब) वक्षेति ।—वत्सयोः राम-लक्ष्मणयोः, प्रवासिण भिन्नदेशत्वेन, विच्छिन्नेनेति

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशन्त यजमानाश्चिष्यः) ।

चिष्यः । अये ! प्रभातप्रायेव रजनी !! तथा हि—
तमोभिः पौयन्ते गतवर्यास पौयष्वपुषि
ज्वलिष्यन्मार्त्तण्डोपलपटलधूमैरिव दिशः ।
सर्गजाना कषेक्षन्मयमयस्कान्तमणिवत्
अथादन्तःश्लथं तपति पतिरद्यापि न रुचाम् ॥ १ ॥

अपि च—

जाताः पक्कपलाङ्गुपाङ्गुमधुरच्छायाकिरस्तारकाः
प्राचैर्मङ्कुरयन्ति किञ्चन रुचो राजौवजौवातवः ।

ग्रावत, “प्रवाङ्गो मित्रदेशित काव्यांश्चापाञ्च सन्धुमान्” इति दर्पणः ; दुर्मेनायमाना
दःखितमनस्मान् । दाक्षयज्ञाश्चकचरमुता कोशल्याम् ।

इति श्रीगीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता

अनर्घराघवप्रबन्धाङ्गन्याय्या समाप्ता ।

तमोभिरिति ।—पौयष्वपुषि अस्तमयदृष्टे अस्तमयश्री चन्द्रे इत्यर्थः । गतम्
अतीतं, वयः जीवनकालां यत्न तदाभूते, अस्मां गते सतीत्यर्थः । ज्वलिष्यतः सूर्य-
किरणयोगेन तेजः प्रकटयिष्यतः, मार्त्तण्डोपलपटलस्य सूर्यकालमार्त्तानिचमन्,
धूमैरिव तमोभिः विनिर्देः, दिशः पौयन्ते वाष्पाद्यन्ते इति भावः, अद्यापि इदानीमपि,
रुचा प्रभावा, पतिः प्रभुः, सूर्यः इत्यर्थः, अयस्कान्तमणिकृत क्षिप्तमय अनरमयं,
सर्गजाना पद्मानाम्, अन्तःश्लथम् अन्तरास्त्रतण्डुलनिर्मितास्त्रविशेष, कषेण् वाह-
निर्गमयन्, न तपति न कल्पार्पं वितरति, न प्रकाशं प्राप्नोतीत्यर्थः । सुपनाऽलङ्कारः ।
शिशिरिणो वृत्तम् ॥ १ ॥

जाता इति ।—तारकाः लज्जमात्रि, पक्कः परिपक्वः, अः पक्काङ्गुः अयनेष्टः, “पेसाज”
इति प्रविष्टः, अन्तःश्लथः इत्यर्थः, तद्वत् राङ्गु-शुभा, तद्वत् गतीया च, वा काया

लूतातन्तुगितामर्षनमितो विस्वं दधञ्मुच्यति

प्रातः प्रोषितरोचिरम्बरतन्नादस्ताचलं चन्द्रमाः ॥ २ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य च)—

दिक्ष्णल्लोमुकुटमण्डनपद्मराग-

इन्द्राङ्कुरे किरणमालिनि गर्भितेऽपि ।

सीखप्रसृप्तिकमधुव्रतञ्जकवाल-

वाचालपङ्कजवनोसरसाः सरस्यः ॥ ३ ॥

अपि च—

प्राचीविभ्रमकर्णिकाकमलिनीसंवर्त्तिकाः सम्प्रति

हे तिस्रो रमणीयमम्बरमणेर्यामुच्चरन्ते रुचः ।

कालिः, तां किराणि विक्षिपति, विस्तारयतीत्यर्थः तथाभूताः, जाताः, राजीवानां प्रशान्ता, जीवातवः जीवनीवधभूताः, “जीवातुर्जीवनीवधम्” इत्यमरः, रुचः प्रभाः, अक्षुब्धकिरणा इत्यर्थः, प्राचीं पुरां दिशं, किञ्चन किञ्चिद्व्याप्तं, कल्पनामनित्यर्थः, अङ्कुरयानि सद्गदयन्ति, किञ्चित् प्रकाशयन्तीत्यर्थः, इतः अस्मिन्, प्रातः प्रभातसमये, प्रोषितरोचिः गतप्रभः, चन्द्रमाः लूता कर्षणमाश्रित्य षोडशविधैः, तन्नाः तन्तुवितानवत् सूत्रविस्तारवत्, वस्तुलं गोलाकारं, लीणं पूषरश्चेति भावः, विस्वं मण्डलं, दधत् विधत् सन, अम्बरतन्नात् वाचाश्रमण्डलात्, अस्ताचलं तुल्यति सुप्रति, अस्तनिगिरिस्वरम् आश्रयतीत्यर्थः । आदर्शविकीर्णितं इति ॥ २ ॥

दिक्ष्णल्लोति ।—दिक्ष्णल्ल्याः प्राच्या दिश इत्यर्थः, मुकुटमेव मण्डनं भूषणं, तस्मिन् यत् पद्मरागरत्नं तस्य अङ्कुरः प्ररोहः तस्मिन्, किरणमालिनि सद्गदकिरणं, सुखं इत्यर्थः, गर्भितेऽपि गर्भस्थितेऽपि, जगन्नाम्बलरस्थितेऽपीत्यर्थः, अमुदितेऽपीति भावः, सरस्यः सरोवराणि, सुखप्रसृतिं सुखनिद्रां इच्छन्तीति सीखप्रसृतिः, तथाभूता ये मधुव्रताः धनराः, तेषां अक्षवालेन मण्डलेन, समुदयेत्यर्थः, वाचालया बहुभाविण्या, धनराचाभिविरतगुणनादिति भावः, “आज्जलाकस्तु वाचाली वाचाट्री बहुभाविवाक्” इत्यमरः ; पङ्कजवत्या अमलजवनेन, सरसाः रसवत्याः, मनोहारिण्या इति भावः, जाता इति शेषः । रुचन्तीति ॥ ३ ॥

प्राचीति ।—सम्प्रति प्राच्याः दिशः, नाशिकाया इति ध्वनिः ; विधनाय पिशाचाय-मित्यर्थः, कर्षिकाः अक्षमरवाणि, “कर्षिका कर्षण्युषे” इत्यमरः ; तत्सूत्रा इति

सूक्ष्माच्छासमपौदसुक्षुक्तया सम्भूय कोषाद्वि-

निष्क्रामद्भ्रमरौघसम्भ्रमभरादभोजसुज्जृम्भते ॥ ४ ॥

अपि च—

एक-द्विप्रभृतिक्रमेण गणनामेषामिवास्त्वं यतां

कुर्वाणा समकोचयद्दशशतान्यभोजसंवर्त्तिकाः ।

भूयोऽपि क्रमशः प्रसारयति ताः सम्प्रत्यमूनूद्यतः

सङ्क्रान्तुं सकुतूहलेव गलिनी भागोः सहस्रं करान् ॥ ५ ॥

अपि च—

प्रत्यासन्नसुरेन्द्रसिन्धुरशिरःसिन्दूरसान्द्रारुणा

यत्तेजस्त्रसरेणवो विद्यदितः प्राचीनमातन्वते ।

भावः, कमलिनीसंवर्त्तिकाः पद्मिनीवदङ्गानोत्पद्यः, तत्सङ्क्रान्ता इति भावः, अन्तरमयेः मुख्यः, हे तिस्रः, उभयत्रापि वा इति शेषः, हे वा तिस्रो वेत्यर्थः, रश्मिः प्रभाः, द्याम् वावायम्, उच्चरन्ते उद्गच्छन्ति, पूर्वावायमुद्गाहयितुं प्रक्रमन्त इत्यर्थः, सूक्ष्माच्छासनपि अत्यक्षिरवसम्पन्नात् इवैव विवक्षितमपि, इदम् अभोज पद्मम्, सुक्षुक्तया सुतृणयुक्तया, कदा वह्निर्निर्गच्छामः इति उद्देगातिशयादित्यर्थः, सम्भूय निवित्वा, कोषात् कुण्डलात्, सायं मुकुटोभाव गतात् पद्मादित्यर्थः, वह्निर्निष्क्रामतः निर्गच्छतः, भ्रमरौघस्य भ्रमरसमुद्गच्छ, पूर्वसंख्यायां कमलदङ्गालः आवदच्छ इति भावः, सम्भ्रमभरात् आवेगातिशयात् त्वरातिशयात् वा हेतोः, “सम्भ्रमस्त्ररा” इत्यमरः, सुज्जृम्भते अत्यन्तं विवक्षितोत्पद्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

एकेति ।—गलिनी पद्मिनी, अस्तयता गच्छताम्, एषा क्षिरचानाम्, एक-द्वि-प्रभृतिक्रमेण एक-द्विरवः अस्ते गतः, द्वौ क्षिरचौ अस्ते गतौ, त्रयः क्षिरचा अस्ते गता इत्यादिक्रमेण, गणनां सङ्क्रान्ता, कुर्वाणेव कुर्वन्तीव, दशशतानि सहस्रमित्यर्थः, अभोज-संवर्त्तिकाः पद्मनवदङ्गानि, “संवर्त्तिका नवदङ्गान्” इत्यमरः; समकोचयत्यन्योन्ययत्, क्षिरचानामस्तगमनवत् एकादिक्रमेण सङ्क्रान्तिता अचरोदित्यर्थः, भ्रमरदङ्गानि निजोलितवतीति यावत्, सम्प्रति इदानीम्, उद्यतः उद्यमं गच्छतः, भागोः मुख्यः, अमूनू सङ्क्रान्तुं करान् क्षिरचान्, सङ्क्रान्तुं गच्छतुं, सकुतूहलेव कौतुकवतीव, भूयोऽपि पुनरपि, ताः संवर्त्तिकाः, क्रमशः एक-द्व्यादिक्रमेण, प्रसारयति विसारयति, विवायश्च-क्षीत्यर्थः । उत्प्रेषाऽवधारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नः निवृत्त्यर्थः, पूर्वदिनप्रित्वादिति भावः, यः सुरेन्द्रः

शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तर्कटङ्काभृजा-

रज्याहम्बरजम्बुटावलयितो देवास्वप्रामोक्षरः ॥ ६ ॥

(पुनः (क) चरकोत्थः) । कथम्, इदमुदयावलमौलिमाषिक्यम्
(ख) अकर्मण्यलमद्यापि न विहायस्तनम् (ग) अलङ्करोति !!
तदस्मद्भरोर्वितायमानयज्ञस्य कुलपतेः कौशिकस्यादेशात् समि-
दाहरणाय (घ) प्रास्थितोऽस्मि ; तत् त्वरितं गच्छामि ।
(इति परिक्रामति) ।

देवराजः, तस्य सिन्धुरः सिन्धुः इमदान्, गजमदजकामर्थः, "ममभु ममुदे नद्याच
मदे देशेभदमयोः" इति मेदिनी ; स च स्य चकोति सिन्धुर इत्यो, ऐवावत इत्यर्थः,
तस्य शिरःसिन्दूरश्च ओभाधे मलके विन्यस्तसिन्दूरश्च, सान्द्रागवदम्, अतीवस्थितः,
अदृशा रक्षाः, स्य च त्रिशमीशरस्य, तेजसां युगौना, जमरेश्वर, परमांशुः कात्म-
यस्मिन्माषिक्येभ्यः, इतः आस्मिन् प्रदेशे प्राचीनं विद्यतं पूर्वोक्तमम्, अतन्वते व्यापुर्वात्,
प्रकाशयन्तीत्यर्थः, अतः शङ्के मन्त्रे, सम्प्रति तस्य तर्कटङ्काभ्युदयते देवास्वप्रामोक्षरः
मित्रकर्मण इत्यर्थः, तर्कः अकाकारयन्त्रावर्गः आद्य इति यावत्, तस्य अष्टकं, पाषाण-
हारपाषाणविशेषः, तेन सन्तुष्टा विपुष्टिः, संस्कार इति यावत्, तस्य अन्त्येन रक्तोभयत्,
अस्मत्कौमर्षादित्यर्थः, यत् विस्वं मण्डलं, तस्य राजसा रङ्गनाम, सन्तानं काले भूमी
मतितामां अवागामति भावः, कुटामिः समन्तातः प्रसृताभिः दीप्तिभ्यः, अवयितः
वेष्टितः, त्विषां तेजमान, ईश्वर, भु, देवः सूर्यः, अभ्युदयते यावत् अविच्छिन्नमेव
उद्दिश्यतीत्यर्थः । "यावत् कारकावधारणं" इति मेदिनी ; "यावत्पु।भ्यां भव्ये" इति
सूत्रेण वर्तमानसामोक्तस्य न्याय भावव्याप्त्यर्थः । आर्द्धविकोक्तं गणम् ॥ ६ ॥

(क) पुनः चरतः ।

(ख) उदयति ।—उदयाचक्ष्य भौमी शिरसि, स्मितमिति शेषः, माषिक्यं रज-
विशेषः, तर्कदित्यर्थः ।

(ग) विहायस्तनं गमनमर्थम् ।

(घ) अलङ्करोति । अस्माकम् आचार्यम् । कुलपतेः "भुनीनां दशसाहस्रं
श्रीःशङ्करादिपौत्रात् । अद्यावद्यस्मि विमर्षरक्षी कुलपात कृतः ।" इत्युक्तस्य अर्थः ।
कौशिकस्य विद्यामिस्य । वितायमानयज्ञस्य विचार्यनाथकृतः समिदाहरणाय
श्रीःशङ्कराय, "आहुं दार्ष्टिक्यं ते च इष्टमिषः स्मिन् स्मिन्" इत्यमरः ।

(प्रथमं वृत्तं । (५१)) ।

वृत्तः । अज्ज ! सुणस्सेह ! किं वि अञ्चरिणं भीषणं च
बह्दि । *

गुण शब्दः । (सचनत्कारं परिहृत्य) । सखे पशुमेदु ! किमाचख्ये
भीषणं च वर्त्तते ?

पशुमेदु । अज्ज ! रामो त्ति को वि खत्तिअकुमारो आअदो
त्ति सुणिअ कोट्टुलेण धाअनस्स तवोअणपेरंतपरिड्डिदा (च)
पत्थरपुत्तलिअ। मच्चमाणोभविअ मम ज्जेव्व संमुहं परावडिदा
(छ) । तं पेक्खिअ उत्तरासंगअज्जलं (ज) वि अज्जिअ (झ)
पत्ताइदो म्हि । †

गुण शब्दः । (विहृत्य) । सखे ! साधु कृतम् । दिव्या हि
जीवतः पुनरावृत्ति (ज) ।

पशुमेदु । ता रक्खदु मं अज्जोइमाए दुट्ठराक्खोए सुहादो । ‡
(इति वेषमानः । ट) पाठयोः पतति) ।

* आख्ये । गुण शब्दः ! किमाचख्ये भीषणं च वर्त्तते ।

† अथ । । म इत कोऽपि खत्तिअकुमार आगत इति सुखा कुट्टुलेन चावतखयो-
वमपखेलप रक्षिता वक्तव्यपुत्तलिअ। मच्चमाणोभूव ममेव समुह परापतिता । तां
प्रेक्ष्य उत्तरासंग लक्षणं उक्तवा पत्तायिदोऽस्मि ।

‡ तत्त रक्ख । आख्ये पतत्ता दुट्ठराक्खो सुहात ।

(५१) वृत्तं वृत्तं ।

(च) तवोअणपेरंतपरिड्डिदा तवोअणप्रान्तवर्त्तिनी ।

(छ) परापतिता । अवपत्तिता ।

(ज) उत्तरासंगअज्जलं उत्तरीयभूततत्त्वचम् ।

(झ) उ अज्जिअ । अज्जा ।

(ज) दिव्य भाग्यम् । जीवतः जीवनेन चर्त्तितमानस्य, तथैति शेषः ; भाग्य-
इति जीवनेन चर्त्तित मानसमागतोऽस्तीति भावः । पुनरावृत्तिः पुनरावर्तनम् ।

(ट) वेषमानः चण्डमानः ।

शुनःशेफः । (सञ्चितमुखाप्याकिञ्चा च) । वयस्य ! शृणोषि भगवतो गीतमस्य महर्षेरहस्यां नाम धर्मदारान् (ठ) ?

पशुमेढः । जा जणअबंसपुरोहिदस्स तत्थभवदो सदाणंदस्स जणणो ? तदो तदो ? *

शुनःशेफः । सेयं पुरा पुरुहूतखण्डितचरित्रा (ड) तस्य दीर्घ-
तपसो मुनेर्मन्युना निजमेव (ठ) तदिन्द्रियदौर्बल्यम् (ण)
एवं विवर्त्तमानमनुभवन्ती (त) सम्प्रत्यस्य रघुराजपुत्रस्य
तेजसा तस्मादन्धकाराङ्गरमुच्यत (थ) । तदलमावेगेन (द) ।

पशुमेढः । (उन्मोक्ष्य चतुर्थी सवंतोऽवलोच्य) । अहो अञ्जरिअं !!
अज्जस्स पसादेण पुणो वि जोअलोए पविट्ठो ण्हि । तह वि
संजज्जरो अज्ज वि ण मं परिच्चअदि । ता अज्ज ! सुणस्सेह !
मुहुत्तअं विसमीअदु । †

शुनःशेफः । सखे ! भयमिति किमेतत् ब्राह्मणस्य ? तत्
पर्यवस्थापयात्मानम् (ध) । (इत्युपविशतः) ।

* या जनकवशपुोहितस्य तवभवतः अतानन्दस्य जननी ? तत्सतः ?

† अहो ! आश्चर्यम् ॥ आश्चर्यस्य प्रसादेन पुनरपि जावलीके प्रविष्टोऽस्मि । तथाऽपि
अहोज्जराऽद्यापि न मा परिच्यजति । तदाह्यं । शुनःशेफः । मुहुर्मे विचम्यताम् ।

(ठ) धर्मदारान् धर्मपत्नीम् ।

(ड) पुरुहूतसि ।—पुरुहूतेन इन्द्रेण, खण्डितं अशितं, चारितं पातिव्रत्यमिति
भावत इत्याः तथाभूता ।

(ठ) दीर्घतपसः दीर्घकालं व्याप्य तपस्वरतः, महातपस्विन इत्यर्थः । मुनेः
गीतमस्य । मन्युना कीचेन । निजमेव स्वमेव ।

(ण) इन्द्रियदौर्बल्येन इन्द्रियस्य स्पष्टेन्द्रियस्य, दौर्बल्यं विकारमिति भावत ।

(त) विवर्त्तमानं परिचमत् । अनुभवन्ती मुञ्जाना ।

(थ) अन्धकारात् प्रापप्रभादेव जीवलीकेन सह संस्पर्शसूक्ष्मरूपादिति भावः ।
निरमुच्यत निर्मुक्ता अभूदित्यर्थः ।

(द) आवेगेन उद्वेगेन ।

(ध) पर्यवस्थापय क्षिरीकुट । आत्मानं क्षम् ।

पशुमदः । (।। चरं।। वनम् नि. नृत्वं (न) च सविश्रवम्) । कथं, विसृष्ट-
मिश्रतिग्गहासलज्जनाए (प) भयवदो हरिणो वि हरिणदा
विट्पीआदः ॥ * (फ) ।

यनः प्रकः । (विट्प) । साधु ब्रवीषि । अस्मीयान् (ब)
खल्वयं कीकः कथमैहिकसुखाध्यवसायात् (भ) वै अमू-
र्भूयसी (म) रात्रयः पराहण्यन्ते (य) । किन्तु ममोहारिभिरा-
हार्यैराक्षयमाणस्तोचनहितयस्यापि (र) न जनो विवेकमद्भुश-

* कथं, विसृष्टमिश्रतिग्गहासलज्जना भयवदो हरिणविहारवता विट्प्यते ॥

(न) नि नृत्वं अथ दैत्येन्द्रोऽपि दैत्यजनकार्यं कृत्वा निति विषादादिति भावः ।

(प) विषयेति ।—विषयाः भोग्यवस्तूनि, कश्चन्दनवनितादयः एवेत्यर्थं, नृमद्वन्त-
नरोविषयाः, तासां ललज्जनाया मोमया, चाक्षय्यमिति यावत्, भोदनेति भावः ।
“ललज्जना तु मोमायाज्” इति परकीयः ।

(फ) हरिणन्दम् । हरिणता कारककलिता, पशुत्वमिति यावत्, पात्रो उत्तिरिति
भावः । विट्प्यते अवाक्येन, विट्पि-धातुरादिदंष्टम् । यदा—विट्प्यते विट्प इव
आचरतीत्यर्थं, आद्या यथा विकृति लभते, तथा इन्द्रो पात्रवमकलिरपि विकृत्यं
लभते इति भावः ।

(ब) अस्मीयान् अल्पवङ्गुहः, विर-इ इत्यर्थः ; यदा—पुटाग्रयः ।

(भ) ऐहिकेति ।—ऐहिकम् एतज्जन्मवन्धं, यत् सुखम् इन्द्रियमोक्षणमिति
भावः, तस्य अज्जवसायान् आश्रयान्, एतज्जन्मसुखसाधनस्यैवम् । यदा—ऐहिकम्
इहलोके भोग्यं, न तु परलोके भोग्यमिति भावः, यत् सुखं तम् अज्जवसायात् निवसात्,
उत्साहात् वा ।

(ल) नृत्वंः वङ्गः ।

(व) पराहण्यन्ते विनाशन्ते, अर्थं जीवन्ते इत्यर्थः, पारमिहसुखजनककार्य-
वेमुच्छेदेति भावः ।

(र) आहार्यैः आवासेन लक्ष्म्यैरित्यर्थः, यदा—आहार्यैः कर्मिणः, अक्षिप्यभि-

यितुमधीष्टे (ल), किं पुनर्नशनसहस्रतयस्य तादृशि विभवे
मरुतां पतिः ? चक्षुःप्रौतिमुद्भवन्तीमूङ्गवन्ति चापराणि कुसुम-
चापचापलानि (व) ।

पश्येद् । (विहस्य) । मस्ये, पटाए ज्जेब्ब मुणिघरणीए पुस-
परिणामो एत्थ रामभइस्स पवासे कारणं । *

शुन श्रेफः । इदं तावत् प्रथमम् (श) ।

पश्येद् । (साध्ययनम्) । अज्ज । द्ढीअं (घ) वि सुणिदं
इमिणा दे वज्जणेण पज्जुस्सुगो (म) म्हि ।†

* शुन श्रेफ । सखे ! त्वयि किमकथनीयं नाम । अस्ति
किष्किन्धरायां पुरन्दरस्य (ङ) नन्दनो बालिर्नाम प्रवगराजः ।

* मस्ये, पतस्या एव मुनिगृहिस्थः । पश्यपरिणामोऽत्र रामभद्रस्य प्रवासे कारणम् ।

† आर्य्य । द्वितीयमपि श्रोतुमनेन तत्र वचनेन पर्याप्तम् । इति ।

रित्यत्र, भोग्यवस्तुभिरिति भावः । आक्रयभाष्योक्तनाहतयत्न आक्रयमाचक्ष
नयनयुगलस्येत्यर्थः ।

(ल) विवेकं विचार, सदसद्विचारबुद्धिमित्यर्थः । अद्भुतमितुम् अद्भुती-
कर्तुं, तादृज् लोचनयुगल विवेकशानेन निवारयितुमिति यावत् । न अधीष्ट न
प्रभवति ।

(व) नशनसहस्रतयस्य नयनानां सहस्रस्येत्यर्थः । विभवे ऐश्वर्य्ये सतीत्यर्थः ।
मरुतां पतिः देवेन्द्रः । चक्षुःप्रौति नेवानुरागम्, सहवन्तीम् उत्पद्यमानाम्, अतु
पश्चात्, अपराणि अस्त्रानि, कुसुमचापस्य कानस्य, चापलानि चपलकायांश्च,
उद्भवन्ति उत्पद्यन्ते, दर्शनवासनापण्डितमग्नन्तरमेव वासनात्तरपण्डितशब्दे साधु-
विगीतानि परदारसन्धोनादपु अभिवाचकांश्च कामावलोकितानि जायन्ते इति
भावः ।

(श) प्रथमं मुख्यम्, आद्यं वा, कारणमिति शेषः ।

(घ) द्वितीयं, कारणमिति शेषः ।

(म) पर्याप्तुक्तः समुक्तः, कर्तृत्वोक्त्यर्थः ।

(ङ) पुरन्दरस्य इन्द्रस्य । प्रवगराजः बालराजपतिः ।

तच्च रजनोचरचक्रवर्तिना दशकन्धरेण सह प्रवृत्तमैत्रीकम्
अवलोक्य वानराच्छ्रमज्ञ-गोलाङ्गूलप्रभृतौनामाचार्यः सर्वा-
मात्यानुमतः (क) जाम्बवानवादीत ।

पशुमेव । (सकौतुक्) । तदो तदो ? *

यमश्रेयः । ततश्च "राजन् ! मायाविनी (ख) खल्वियं
राक्षसजातिः ; विशेषेण महेन्द्रावस्कन्दकन्दलितविक्रमः (ग)
पितृवैरी तवायं रावणः । अपि च, त्वदीयदोर्मूलसम्पीडन-
गलितगौरुषो (घ) न विश्वविजयोति स्वयमाशङ्कनीयः । नापि
सामन्तान्तरजिघृक्षायामन्तरावर्तिनि समुद्रे जघुसमुत्थः (ङ),
तदनेन विराड्मण्डलेन महासुरविजयिना भैत्रमनर्थानुबन्धि

* तत्सतः ?

(क) रजनोचरचक्रवर्तिना मित्राचराधर्पेण, राक्षसराजेनेत्यर्थः । प्रवृत्तमैत्रीकं
सञ्जातमित्रभावम् । वानरेति ।—वानराः कपयः, अश्वमेधाः भद्रुकाः, "अथ भद्रुके ।
अवाच्छ्रमज्ञभलूकाः" इत्यमरः ; गोलाङ्गूलाः गोलाङ्गूलाकृतिलाङ्गूलाविशेषाः
कृष्णमुखवानाविगवाः, तत्प्रभृतौनाम् । आचार्यः, गुरुः । सर्वांमात्यानुमतः सर्वेषु
अमात्येषु सर्वैरमात्यैर्वा समुद्दिष्टः ।

(ख) राजन् । मृपत ! बालिन् । मायाविनी अपटमयी, कल्पनापरायणेत्यर्थः ।

(ग) महेन्द्रति ।—महेन्द्रस्य अस्कन्देन आक्रमणेन, कन्दलितः छिद्रेटं गतः,
सर्वत्र प्रसारं प्राप्त इत्यर्थः, विक्रमो यस्य तथोक्तः ।

(घ) त्वदीयेति ।—तव इदं त्वदीयं, यत् दोर्मूलं बाहुमूलं, तेन यत् सम्पीडनं
कस्यक् पेषणमित्यर्थः, तेन गलितं विगटं, पीडनं पुष्टवकारः, पुष्टवोचित-
सामर्थ्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतः । पुत्राः सस्यमुपासीत बालिनस्तुपेत्य रावणः सकृन्मात्र
आचक्राम । स तु तं अक्षमारीय नम्रमु समुद्रेषु धामयित्वा सस्यां समायज्य च
निर्जीवनेन सातिशयमनीतस्तत्वाजेति पुत्राचराणां ।

(ङ) सामन्तेति ।—सामन्तान्तरस्य राजान्तरस्य, जिघृक्षया सकृदेच्छायां,
सत्त्वानपोति श्रेयः, तव निपटार्यम् अथवा राज्ञां साहाय्यकाममेति भावः, अन्तरा-
वर्तिनि मध्यवर्तिनि, समुद्रे जघु मीनं, समुत्तिष्ठतीति लघोक्तः, तव बाहुमूलमेन
वक्षितपीडयतया असामर्थ्यादिति भावः ।

(च) । किञ्च सर्वधेयमनुपकारिणो पुनस्त्यापत्येषु (छ) प्रीतिरिति भगवानिहोदाहरणं हरिणाहृषीश्वरः (ज) । तथा हि—

उद्या रथो भूषणमस्त्रिमाला
भस्माङ्गरागो गजचर्मवासः ।
एकान्तस्थोऽपि धनाधिनाथे
सख्यो दृश्यं त्रिपुरान्तकस्य ॥ ७ ॥

परिमटः (उदाहरणम्, । अहो ! ठेरभङ्गप्रसन्न मंतीवशासी (झ)
परिहासकुसुमलता च । ततो ततो ? *

* अहो ! आनन्दमङ्गलम् भक्त्यपवासात् परिहासकुसुमलता च । ततस्ततः ?

(च) विराडनन्तर्गतम् । अत्राहृषीश्वरः, उद्यातरैरिति यावत्, मण्डलं राष्ट्रं यस्य तादृशम् । असुरविजयिना सुरैः, विजयः पराभवः, सुरविजयः, अर्थात् सख्यस्तथाभूतम् सुरविजयिनेत्यर्थः ; यथा—असुराणामपि विजयिना विजयेना, न केवलम् सुराणां पुराणम्, असुराणामपि अयं जगुः, अत एव विराडनन्तर्गतेति भावः । “सुरविजयिना” इति “सुरासुरविजयिना” इति वा पाठः समीचीनः । अनन्तानुवर्ति परिहासे “अमुज्जनकम् । “सकृद्दृष्टं मित्रं यः पुनः मत्स्यातुमिच्छति । स खलुमुपगृह्णाति नमंनश्चरतीति” इति । तथा, “जगुषा न हि सन्ध्यात् सुप्रसन्नमपि धत्विना । सुतप्तमपि धात्रीर्षं प्रनयत्येव पावकम् ॥” इति च भीमशस्त्रमन्त्र इत्यर्थः ।

(छ) अनुपकारिणो उपकारपरास्तुको । पुनस्त्यापत्येषु पुनस्त्यक्त मण्डलि-
विशेषकः, अपत्येषु सन्त जेष्ठः, यद्यन्तरं वाचस्पत्यादिष्विति भावः ।

(ज) उदाहरणं दृष्टान्तः । हरिणाहृषीश्वरः, अन्तर्गच्छरः, शिव इत्यर्थः ।

उद्यतिः—उद्योति मण्डे, अनाधिनाथे अनपत्नी, कुर्वरे इत्यर्थः, पुनस्त्यापत्ये इति भावः, एकान्तस्थोऽपि एक एव आनन्दः सखिः, केदारः इत्यर्थः, तत्र क्लृप्तेऽपि, विप्रकर्षिते तु हिंसां वक्तव्यमिति भावः, त्रिपुरान्तकस्य हरकः, इत्यत्र ईदृशी, दया अथवा, दूरवस्थेवर्धः ; तथा च, रथः धामं, वाहनमिति यावत्, उद्या उभयं, गुरुवत् अथवा, अस्त्रिमाला, अङ्गरागः अनुपपन्नद्वयं, भक्तः, वाचः वक्तुं, गजचर्मं । इत्यर्थः इति, “आदिन्द्रवत्या वदि मी न मी नः” इति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

(झ) आनन्दमङ्गलम् उदाहरणम् । मन्तीवशासः मन्तीवशासम् ।

युग.शेफः । ततश्च तद्वचनं जराप्रलपितम् (ञ) इत्युपहसति
हरीश्वरे उपांशु तदनुमत्या महामात्यस्य केसरिणः (ट) पुत्रो
हनुमान् कुमारं सुग्रीवमादाय ऋष्यमूकं नाम पर्वतदुर्गमनु-
प्रविष्टः ।

पशुमेढ्रः । (साकृतम् (ठ)) । अज्ज ! जो सो मारुदी तेदामज्जो
(ड) त्ति सुणोअदि ?*

युग.शेफः । अथ किम् (ठ) ।

पशुमेढ्रः । (सविचिन्तितम् (च)) । अज्ज ! जधा तधा भोदु,
सामी सामो ज्जेब्ब ; तं (त) परिच्चइअ ण सरिसो (य) तारिसस्स
महाणुभाअस्स पडिऊलपरिग्गहो † (द) ।

* आर्थः । थोऽसौ मारुतिस्तेतानञ्ज इति श्रुते ?

† आर्थः । यथा तथा भवतु, सामो साम्येव ; तं परित्यज्य न सदृशमादृशस्य
महानुभावस्य प्रतिकूलपरिग्रहः ।

(ञ) जरति ।—जरया बाह्वर्केन, प्रलपितम् अथगूय वचनम्, उपहस्यतवाक्य-
मित्यर्थः, “प्रलापोऽनर्थकं वच.” इत्यमरः ।

(ट) हरीश्वरे क्षीन्द्र, बानरराजो वाल्मीक्यः, “शुभाटिकदिनेकेषु
हरिणां” इत्यमरः । उपांशु एषान्ते । तदनुमत्या तस्य जाल्पवतः, हनुमत्या आदेशेन ।
महामात्यस्य महामन्त्रिणः । केसरिणः तदाण्यस्य बानरस्य ।

(ठ) साकृतं साभिप्रायम् ।

(ड) मारुति. मरुतः वायोरपत्यं पुमान्, केसरिणः सेने अस्त्रनावां बाहुना
जात इति पुराणवाताऽनुसन्धेया । ततानञ्जः नेता द्वितीयं युग, तत्र नञ्जः वीरः ।

(ट) अथ किं तथेत्यर्थः । “अथ किं स्त्रीक्रियाधिकम्” इति भरतः ।

(च) सविचिन्तितं संशयं, “विचिन्तित्वा तु संशय.” इत्यमरः ।

(त) तं ज्ञानिनम् ।

(ख) न सदृशः न युक्तः ।

(द) महाणुभावस्य महाप्रभावस्य, महावीरस्य हनुमत इत्यर्थः । प्रतिकूलपरिग्रहः
प्रतिकूलस्य प्रतिहन्तिनः, सुग्रीवस्येत्यर्थः, परिग्रहः स्वीकारः, सुग्रीवस्य प्रमुखस्वीकार-
मित्यर्थः, तदामययहचमित्यर्थो वा, “परिग्रहः कथने च मूल स्वीकारयोरपि” इति
मैदिनी ।

यनः*फ । (विह्वल) । पुरैव किन्नायमाञ्जनयः (ध) भगवतः
सहस्रकिरणात् (न) व्याकरणाविव्यामधौयानस्तटात्मजम्भनो
वानरयोनिः (प) सुप्रोवत् साहायकमभिप्रायज्ञो गुरुदक्षिणी-
चकार (फ) ।

पयमेदुः । (मानन्दम्) । हुं । ता सचिदं क्खेव गुरुपुत्तो
सहस्रचारो (व) वा अणुवटोअदि । तदो तदो ? *

यनःशेक । ततसाहिमयोपजापजर्जः सुहृद्भम् (भ) उपश्रुत्य
राक्षसराजः खर-दूषण त्रिशिरोभिर्महामात्यैर्बाधितमात्म-
बलेकदेशं निम्नःकुदीवि (म) कूले बाह्यप्रतिग्रहाय (य)
प्राहिणीत् ।

पयंद्, कधं, अपरिहीणमित्तधम्भो (र) वि भी रक्त्वसो ।

यनःशेक । सखे ! किमुच्यते, रावणः खल्वभी ।

* हुम् । तदुपपत्तये गुरुपुत्रः सहस्रचारो वा अनुवच्यते । ततस्ततः ?

† कथम्, अपरिहीणमित्तधम्भोऽयं न वाच्यः ।

(ध) अञ्जनेः अञ्जना नाम काष्ठत् वानरो तकाः सुरः, इतुमानित्यर्थः ।

(न) सहस्रकिरणात् सूत्रात् ।

(प) तदात्मजम्भनः तत्पुत्रश्च, सूक्ष्मात्मजलोत्पन्नः । वानरयोनिः, वानरौर्भजकः ।

(फ) साहायकं साहाय्यम् । अभिप्रायज्ञः आश्रयज्ञः, गुरोः सूक्ष्मेति भावः ।
गुरुदक्षिणीचकार गुरुदक्षिणात्तम स्वीकृतवानित्यर्थः ।

(व) सहस्रचारो वीर्य, सहस्राध्यायेत्यर्थः ।

(भ) अहिमयेति ।— गृहस्थत्वात् चाहताकारत्वाच्च स्वल्पं पच एव अहिः,
तस्मात् भयम् अ इत्युच्यते स्वपक्षात् भयमित्यर्थः, “ भभीमुज्जामहिमयं स्वपक्षप्रसवे
भवन् ” इत्यमरः ; उपजाय. भदच, ताभ्यां कर्जनं जीवे, दुर्वधिति भावः । सुहृद्भम्
सुहृदः मित्रक, बाह्यक, इत्यर्थः, गृहम् ।

(म) विभीः समुद्रकः । कदीचि कनरी ।

(य) बाह्यप्रतिग्रहाय बाह्यः साहाय्यायेत्यर्थः ।

(र) अपरिहीनेति ।—न परिहीनः न परित्यक्तः, निमग्नः शून्यतयाभूतः ।

प्रियाकर्तुं त्वस्मै नवानजशिरःकर्त्तनरस-

प्रहृथदोमा यः स परमिह कङ्कापरिवृढः ।

विलक्ष्यपारं किमपि ददृशुर्मय्य तत्रमं

शिरस्ते मृडागः क्षणष्टनपुनर्जन्मसुभगाः ॥ ८ ॥

पश्यद्भुः । (सवीतुकम्) । ततो ततो ? *

यनःशङ्कः । ततः सुकेतुसुता नागसङ्घस्रवणधारिणी ताडका
नाम राक्षसो तस्मादनौकात् (ल) आगत्य मनुष्यमण्डलविहार-
कौतुकात् (व) इमामभ्यदीयां भूमिमधिवसति ।

पश्यद्भुः । (सकेतुकम्) । आभमहस्त्रवला इत्यौ भ्रति त्ति
अस्मदपुण्यं क्व एतं । ततो ततो ?†

* ततस्ततः ?

† नागसङ्घस्रवला इत्यौ इत्यौ मृगपूने खल्लेतत् । ततस्ततः ?

प्रियाकर्तुमिति — मवानजशिरःकर्त्तने नववङ्कुरकस्यस्तकच्छेदने यो रसः अमु-
रसः, तेन प्रहृथान सङ्घच्छिन्नि, रामादि यत्नं तन्नाभुतः सञ्जात-नीमर्कः, यः खड्ग-
परिवृढः खड्गप्रियः, “अमु परिवृढः” इतिपः ; स तु स एव, इह जगति, अद्य
वालिने, यदा—तस्मै अस्म्ये, त्वं शब्दः सर्वादिगणान्गर्तः अन्वाद्यकः ; प्रियाकर्तुं
प्रियं कर्तुं, पर प्रधानं, समग्र इति यावत् ; “प्रियाकर्तुं कञ्चोचन मिजशिरःकर्त्तन-
रस—” इति पाठे—इत्येवम आनन्दमोयक्षरपाथ, अङ्कुरायेत्यर्थः ; खड्ग रावणस्य,
सुखेन कर्त्तनमात्रेण, धृतं सङ्गीतं, यत् पुत्रिण्य पुनरुत्थानं, तेन सुभगा अतिप्रिया
इत्यर्थः, ते कर्त्तनतन्त्रवङ्काद्याः, मृडागः शिरादि, दमनं शिरः, किमपि विलक्ष्यः
सङ्घञ्जः, व्यापारः यत्नं तद्योग, अङ्कुरस्योपकारिणः एते, नाहमिति उज्जाविधुमिति
भावः, ददृशुः । शिखिणी इत्यम् ॥ ८ ॥

(ल) सुकेतुसुता सुकेतुर्नाम कश्चिन् यच्च तस्य तनया । नागसङ्घस्रवणधारिणी
इति सङ्घस्रवणमर्थ्यती । रावणो अगस्त्यशापात् राक्षसोभावमाप्नोति यावत् ।
अनीकात् सेव्यात्, राक्षसराजप्रोक्तादात्त भावः ।

(व) मृगपूति ।—मनुष्याणां मण्डलं यत्र, तद्विहं विहारे विचरन्ति, यत्
कौतुकम् अथ क्वं तस्मात् ।

शुन श्रेफः । ततश्च श्रौतस्य विधेः प्रत्यङ्मस्याः (श) शङ्कमानः
कुलपतिरिभी दाशरथी रामलक्ष्मणावागीतवान् ।

पशुमेद्रः । जाणे, रामभट्टो त्ति को वि रक्खसाणं उवरि
अवइस्सो (ष) क्वु एसी * ।

शुन श्रेफः । सखे । एवमेतत् । रामभट्ट इति कोऽप्ययं
चतुरक्षरो राजसरत्तामिङ्गमन्त्रः (स) । विशेषेण पुनरिदानीं
भगवता कौशिकेन ब्रह्मज्योतिषः (ह) तादृशं विवर्त्तम् (क)
आश्चर्यं दिव्यास्त्रमन्त्रपारायणम् (ख) अध्यापितः ।

पशुमेद्रः । मस्से, मंतमईहिं अत्थटेवटाहिं समं बलादिवलाओ
(ग) सत्तीओ वि रामे संकमिस्सटः † ।

शुनःश्रेफः । अथ किम् । तदपि वृत्तमेव ।

* जाने, रामभट्ट इति कोऽपि राजमानामुपध्ययतीर्थः खल्वही ।

† मस्से, मन्त्रमयीभिरस्त्रदेवताभिः समं बलाऽतबले शक्ती अपि रामे सङ्गमिष्यतः ।

(श) श्रौतस्य श्रुतिभेदः सहिहितस्य, विरेः यज्ञस्तेत्यर्थः । प्रत्यङ्गं विज्ञम् ।
अस्याः तादृश्यायाः, सकाशादिति शेषः ।

(ष) राजसामान् उपरि अवतीर्थः राजसेभ्यः अधिपबलशालित्वेनावतीर्थं
इत्यर्थः, राजसान् उन्तुम् अवतीर्थ इति भावः ।

(स) चतुरक्षरः चतुर्भिरक्षरैः लिप्यन् इति यावत् । राजसरत्तेति ।—राजसेभ्यः
रक्षार्थां लिङ्गलक्षः प्रत्यक्षफलप्रदः मन्त्र इति यावत् ।

(ह) ब्रह्मज्योतिषः ब्रह्मज्ञेयस्यः ।

(क) विवर्त्तं परिणामभूतम् ।

(ख) दिव्यास्त्रेति ।—दिव्यानाम् अलौकिकानाम्, अस्त्राणां क्रुशान्वतनशानां,
ये मन्त्राः रक्षकोपनिषदः, तेषां पारायणं पारगमनं, साक्षात्फलित्वं ।

(ग) बलाऽतिबले बला च चतिबला च ते, विद्याविश्वी, अनयोः पाठे
अवा-पिपाकारादित्ये जातम् । उक्तञ्च रामायणे—“द्युत् पिपासे न ते राम ! भविष्यते
पुण्येजम् ! । कृत्वा न तिनस्त्रास्त्रेण प्रठतस्वैव राघव ! ॥” इति ।

वशमेदः । अज्ज ! थं भवामि, जइ विष्वाधो ज्जेव्व सत्तीधो,
विष्वाधो ज्जेव्व अत्यविज्जाधो, ता किं त्ति अत्तधो विग्घो-
त्तसमे राहुवत्स गोरधमुप्पादेदि तत्थभवं कोसिधो ? अहवा
प्राहुण्हत्थेण सप्पमारणं (घ) क्खु एदं । *

यम.शेफः । सखे ! अनभिन्नोऽसि, स्वयं प्रयोगादन्तेवासिभिः
(ङ) विहितः प्रयोगो महिमानमाचार्याणामुपचिनोति (च) ।
प्रश्न—

स्थानेषु शिष्यनिवहेर्विनियुज्यमाना
विद्या गुरुं हि गुणवत्तरमातनोति ।
आदाय शक्तिषु बलाहकविप्रकीर्णैः
रत्नाकरो भवति वारिभिरभ्युराशिः ॥ ८ ॥

* आर्य्य । मनु भवामि, यदि निजा एव शक्तयः, निजा एवास्त्रविद्याः, तत्
किमिच्छामि विज्ञोपशमे राघवस्य गोरवस्युत्पादयति तवभवान् क्षौत्रिणः ? अहवा
प्राहुण्हत्थेण सर्पमारणं कृत्स्नेतम् ।

(घ) प्राप्नुचेति ।—प्राप्नुवः अतिविः, “प्राप्नुवस्त्वितिर्हयोः” इति त्रिष्वाक-
शेभः ; तत्र हत्तेन । यदि सर्पं दधति तदा प्राप्नुवसेव, यदि सर्पः प्राप्नुयेन हन्ते
तदा गृहस्थस्य कुशसेव ; स्वस्य मन्त्रादिप्रयोगसामर्थ्येऽपि यदि तत् न कुरुति तदा
स्वस्यैव नाश इति भावः ।

(ङ) स्वयं प्रयोगात् स्वयं प्रयोगमपेक्ष्यत्वर्थः, अस्त्रादीनानिति शेषः, यवर्णे
प्रचलन् । अन्तेवासिभिः शिष्यैः ।

(च) उपचिनोति वर्धयति ।

स्थानेष्विति ।—स्थानेषु योग्यस्थानेषु, शिष्यनिवहेः छात्रगणैः, विनियुज्यमाना
विशेषेण प्रयुज्यमाना, विद्या गुरुं आचार्य्यं, गुणवत्तरम् अविश्रद्धेन गुणवत्तरम्,
मातनोति हि प्रख्यापयत्येव ; तथा हि, अभ्युराशिः समुद्रः, आदाय गृह्णीता,
समुद्राद्वेति भावः, शक्तिषु मुक्तास्फोटेषु, “मुक्तास्फोटः शिवा शक्तिः” इत्यमरः ;
बलाहकैर्मेघैः, विप्रकीर्णैः विधितैः, वारिभिः जलैः चरुचैः, मुक्ताहृदेषु परिचर्मेरिति

किञ्च, दौर्लभ्यमायाः (छ) न क्रुध्यन्तीति रक्षितारं चतुर्य-
मुपाददते (ज) ।

पयमेदः । अज्ज ! सोहणं मंतेसि । अस्सं वि किं वि पुच्छिदु-
क्कामो हि । *

शुन.श्रवः । किं तत् ?

पयमेदः । सम्बद्धा णिगूढं (भ) वि वाणराणं क्कुण्ठणं
(ज) कथं अज्जेण पडिबसं (ट) ? †

शुन.श्रवः । सखे ! सर्वमेतदयोध्यायात्रायां समाधिमयेन
(ठ) चक्षुषा साक्षात्कृतत्रिभुवनवृत्तान्तस्य तातविश्वामित्रस्य
मुखादश्रोषम् । (सर्वतोऽप्योक्त) । अये ! प्राभातिकौ (ड) भुव-
नस्य लक्ष्मीः (ट) । तथा हि—

* आर्य ! भोजनं मन्त्रवत् । अन्त्यदपि किमपि प्रष्टुमाभोऽपि ।

† सर्वज्ञा निगूढमपि वाणराणां वाङ्मूल्य कथनार्थेन प्रतिपद्यन् ?

भावः, रक्षाकरः रक्षामान चाकर. उत्पत्तिस्थानानन्त्यः, भवाद. सातिनचनयोगे
निवृष्ट जल समुद्रमध्यवासंशुक्रपु पतितं भीतक भवतीति प्रविष्टिरनाशुक्त्या ।
प्रतिबलूपमाऽलङ्कारः, उक्तञ्च दर्पणे—“प्रतिबलूपमा सा ज्ञात् वाक्त्रयोगस्यसाम्यधीः ।
यसोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते प्रयक् ।” इति. यद्यन्तित्वकं तस्यै ॥ ८ ॥

(छ) किञ्च अन्त्यः । दौर्लभ्यमायाः अत्र करिष्यन्तः ।

(ज) उपाददते गृह्णात, आश्रयकोत्यर्थः ।

(भ) निगूढं चतुष्टयम् ।

(ज) वाङ्मूल्य वक्ता श्रवणां सम्यग्दीर्घा प्रयोग इत्यर्थः ; “कविर्ना विवक्षो
ज्ञानमात्रं देवनाचमः । चङ्गुता.—” इत्यमरः ।

(ट) प्रतिपन्न विहितम् ।

(ठ) यद्योभ्यावादाया रातानदनाशं चक्षुष्याणमवकाशे इत्यर्थः । समन्वि-
तमेव श्रोतयेन ।

(ड) प्राभातिकौ प्रातःवाक्येण ।

(ट) लक्ष्मीः भोगाः ।

प्रत्ययज्वलितैः पतङ्गमणिभिर्नीराजिता भागवः
सावित्राः कुङ्कुमिन्दुकन्दलरुचः प्राचीमलङ्कुर्यते ।
प्रौढध्वान्तकरालितस्य वपुषश्छायाञ्चलेन क्षणा-
दप्रक्षालितनिर्मलं जगदहो ! निर्मोकमुमुक्षुति ॥ १० ॥

अपि च—

पीत्वा भृशं कमलकुङ्कुमशुक्तिकोषा
दोषातनीं तिमिरहृष्टिमथ स्फुटन्तः ।
निर्यन्मधुव्रतकदम्बमिषादमन्ति
बिभ्रन्ति कारणगुणानिव मौक्तिकानि ॥ ११ ॥

वक्ष्येति ।—प्रत्ययज्वलितैः अभिनवं यथा यथा प्रदीपैः, सूर्यवरणश्रादिति भावः,
पतङ्गमणिभिः सूर्यकालोपलेः, नीराजिताः कृतारनिष्ठाः, उत्तेजिताः इत्यर्थः, अत एव
कुङ्कुमिन्दुस्य पद्मरामरत्नस्य, कन्दलरुचत नवाङ्कुरवत्, रुक् प्रभा येषां तथाभूताः,
सावित्राः सौराः, भागवः रघुवधः, प्राचीं पूर्वा दिग्गम्, मलङ्कुर्यते शोभयन्ति ; अहो !
आश्चर्यं, जगत् अद्यात् अचमाद्यत्, क्वायान् अनातपं, “क्वाया सूर्यप्रिया
क्षान्तिः प्रतिविम्बनगतपद्म” इत्यमरः, तच्छलेन तदव्याजिन, भौटेन उद्गटेन,
ध्वान्तेन तिमिरैव, करालितस्य भीषणवितस्य, भयङ्करवत् प्रतीयमानस्येत्यर्थः,
वपुषः अवयवस्य, अप्रक्षालितम् अवयव निर्मलं निर्मोकं लघुवत्, लघुमुक्षति
व्यजति । अपङ्गुतिरवधारः, तदुक्तं दुर्गमे—“प्रकृत प्रतिविध्यान् व्यापनं
स्यादपङ्गुतिः” इति । आर्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १० ॥

वीक्षेति ।—कमलक्षानी पद्मानां, कुङ्कुमाः मुकुटाः, ते एव शुक्तिकोषाः मुक्तास्कोट-
रुपपात्राणि, दोषातनीं नेत्रीं, तिमिरहृष्टिम् अन्धकारवृष्टीं हृष्टिं, ध्वजम् अलङ्कं,
पीत्वा अथ अमलं, प्रातरिति भावः, स्फुटन्तः विखसन्तः सन्तः, निर्यन् निर्मेष्यन्, यः
मधुव्रतकदम्बः धनरत्नं, तन्निपात् तदव्याजान्, कारणगुणान् कारणस्य उदय
तिमिरस्य, गुणान् क्वायान् इत्यर्थः, बिभ्रन्तीव दधानानीव, मौक्तिकानि मुक्ताफलानि,
वसन्ति उद्भिरन्ति, “कारणमुखाः कार्यगुणवारजन्ते” इति व्यापारदिति भावः ।
अवापङ्गुवगुणाविशोषेणाऽवधारः । वसन्ततिवक्तं वृत्तम् ॥ ११ ॥

आप च—

विकसितसङ्कुचितपुनर्विकम्बरेष्वम्बुजेषु दुर्लभ्याः ।

कलिकाः कथयति नूतनविकासिनोर्मधुसिंहामर्धः ॥ १२ ॥

(आदिश्वमखल निर्देशः)—

कटुभिरपि कठोरचक्रवाको-

त्करविरहज्वरशान्तिशीतवीर्यैः ।

तिमिरहतमयं महोभिरञ्जनं

जयति जगन्नयनौघमुष्णभानुः ॥ १३ ॥

तदनुजानीहि मां समिदाहरणाय ।

पश्येदः । अहं वि क्वत्तिभ्रकुमाराणं दंसणे उक्कंठिदोम्हि ;

ता कहेहि, कहिं पेक्खामि ।*

* अहमपि क्षत्रियकुमारयोर्दंशनाय उक्कंठिदोम्हि, तत् कथय, कुत्र प्रये ।

विवक्षितेति ।—मधुसिङ्गा अनराधाम्, अर्धः पूजा, समादर इति यावत्, “मूल्ये पुजाविधायार्धः” इत्यमरः ; विवक्षितानि विधास नतानि, पुनः सङ्कुचितानि निमोक्षितानि, रात्राविति भावः, पुनः विवक्षराणि प्रपुञ्जानि, सूक्ष्मरूपमादिति भावः तेषु, अम्बुजेषु पद्मेषु, दुर्लभ्याः अमिनवाः पुरातनोवा एता इति लक्षयितुमशक्याः, ओका-
मानिति श्रेयः, कविताः कोरकाः, नूतनविकासिनोः नवविकसराः, विकासोन्मुखो-
रित्यर्थः, कथयति सूचयति, प्रकाशयतीति यावत्, पुरातनोषु वीरत्वेन मधुनः अभावात्
| अनराक्षस न वसति, नवासु च मधुमाचुर्यात् अनराधा समादर इति भावः । आख्या
अतएव ॥ १२ ॥

कटुभिरिति ।—अहम् सदयोन्युखः, उष्णभानुः सूर्यः, कटुभिरपि दुर्बलौघैरपि,
कठोरः दाहकः, दुर्बलैश्च इत्यर्थः, यः अक्षवाकोत्करावां अक्षवाकहन्तानां,
विरहः नेत्रविष्येदः, तेन यः स्वरः सत्पापः, तस्य शान्त्या उपशमेन, शीतं शीतलं,
शीतलित्वार्थः, वीर्यं वीरां तादृशैः, महोभिः तेजोभिः, मधुखैरिति यावत्, तिमिरहतम्
अन्धकारविमलं, जनतां नयनौघं नेत्रसमूहम्, अहम् अहं कुर्वन्, क्षिप्यमित्यर्थः, अहमेव
अनट्टिदोम्हि पुनरागच्छन् इति भावः, क्वत्ति राजते । उपिताया इत्यम्—“अनुजि
मधुनरेकतो वकारो भुजि तु न-जी न-र-वाच उपिताया” इति तत्त्वचयात् ॥ १३ ॥

युग.शेफ. । (विहस्य) । नन्वेतावेव यज्ञवाटमुत्तरेण विहार-
भूमिषु (य) क्रोडतः ; तदुपेत्य निःशङ्कमवलोकय ।

(इति निष्क्रान्ते) ।

(विष्णुभक्तः (त)) ।

(ततः प्रविशती राम-लक्ष्मणी) ।

रामः । अहो । विचित्रमिदमायतनं (य) सिद्धान्तमपदं
नाम भगवतो गाधिनन्दनस्य—

तत्तादृक् ढणपूलकोपनयनक्लेशाच्चिरद्वेषिभि-

मैध्या वत्सतरो विहस्य वटुभिः सोल्लुण्ठमालभ्यते ।

अप्येष प्रतनूभवत्यतिथिभिः सोऽङ्कासनासापुटे-

रापोतो मधुपर्कपाकसुरभिः प्राग्बंशजन्मानिखः ॥ १४ ॥

(य) यज्ञवाटं यागभूमिम्, उत्तरेण यामभूमेदत्तरक्षा दिशोत्तरः । विहार-
भूमिषु विचरन्प्रदेशेषु ।

(त) विष्णुभक्तः,—तदुक्तं दर्पणे—“इत-वर्तिष्यनामाना कथात्राणां निदर्शकः ।
सङ्केतोक्तिश्च विष्णुश्च आदावदृश्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्या वा पात्राभ्यां
सम्प्रयोजितः ॥” इति ।

(य) आवतनं यज्ञज्ञानम्, आश्रमप्रदेशो वा ।

तदिति ।—तस्मै वत्सतरोनिमित्तमित्यर्थः, तादृशः प्रभूतस्येत्यर्थः, ढणपूलकस्य
ढणराशि, उपनयनम् आहरणं, वत्सतरोणा यासावमिति भावः, तेन यः क्रयः
तज्ज्ञातु चिरद्वेषिभिः सततविरक्तैरिति यावत्, वटुभिः मुनिबाह्व्यैः, विहस्य हास्यं कृत्वा,
मैध्या पवित्रा, वत्सतरो विहायना गौः, सोल्लुण्ठं सोपहासं यथा तथा, आलभ्यते
कथ्यते, आङ्पूर्वकस्य सम्भारिवायत्वात्, वत्सतरोऽनगमम् अतिद्विपरिचर्यायं
विहितम्, तथा च श्रुतिः,—“महोच्च वा वत्सतरो दवादिष्वयं गृही” इति ।
तथा मधुपर्कस्य पाकेन सुरभिः सुगन्धः, एव प्राग्बंशजन्मानिखः उचिर्गङ्गात् पूर्वभागे
जातः, अनिखः बाहुः अपि, “प्राग्बंशः प्राग्बंशिर्गङ्गात्” इत्यमरः, अतिविभिः अन्धान्ते,
सोऽङ्कासनि सङ्कासयुक्तानि, मधुपर्कस्य सुगन्धपदवायनाकारितवायुनोन्मूलः,
यानि नासापुटानि तेः, आवीतः सत्यक् पीतः, आज्ञात इति यावत्, प्रतनूभवति
सत्सोभवति । प्राग्बंशविशेषं ज्ञातम् ॥ १४ ॥

संक्षेपः । आर्य्य ! किलात्रैव—

देवः कौस्तुभकिञ्जल्कनीलोत्पलमसौ हरिः ।

स्वयं किमपि तत्तेपे तपः कपटवामनः ॥ १५ ॥

इत्यमेतन्महातीर्थमध्यासीना द्विजातयः ।

अकुतोभयसञ्चारः षट्कर्माणि प्रयुज्जते ॥ १६ ॥

(अन्तश्च दृष्टा) । आर्य्य !—

पश्यैते पशुबन्धवेदिवलयैरीदुम्बरीदन्तुरै-

र्नित्यव्यञ्जितगृह्यतन्त्रविधयो रम्या गृहस्थाश्रमाः ।

यत्रामी गृहमेधिनः प्रचलितस्वाराज्यसिंहासना

वैतानेषु कृपोटयोनिषु पुरोडाशं वषट्कुर्वते ॥ १७ ॥

देव इति ।—कौस्तुभः नारायणवचःस्थितमविर्बिशेषः एव, किञ्जल्कः केसरः यस्य तादृशं, “किञ्जल्कः केसरीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः, नीलोत्पलं नीलोत्पलसदृशवर्णं इत्यर्थः, कपटमण्डपः, अथौ टेवो हरिः विष्णुः, कपटवामनः मायाकल्पितस्वयं-
देवः सन्, स्वयं किमपि अनिर्वचनीयं, तत् प्रसिद्धं, तपः आन्ध्रायणादिकं व्रतं, तेषु
वचनैः । अगुष्ट् ३३३ ॥ १५ ॥

इत्यमिति ।—द्विजातयः ब्राह्मणाः, इत्यम् अनेन प्रकारेण, वामनतपस्यरूपेण
हेतुनेति यावत्, महातीर्थम् अतीव पुण्यस्थानम्, एतत्, संव्रमिति शेषः, अध्यासीनाः
अविवर्तनाः, अकुतोभयः निर्भयः, सञ्चारः येषां तच्चाभूताः निःशङ्कसञ्चारिणः सन्तः,
षट्कर्माणि “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिगृह्यैव ब्राह्मणः
परिचरन्वेत् ॥” इति मन्त्रानि अध्यापनादीनि, प्रयुज्जते प्रकुर्वन्ति । अगुष्ट्
३३३ ॥ १६ ॥

पश्येति ।—पश्य अवलोकय, एते गृहस्थाश्रमाः गार्हस्थ्यवर्माः, पशुबन्धो याग-
विशेषः, यागाद्ये पशुबन्धं वा, तस्य वेदिः परिकृता भूमिः, “वेदिः परिकृता भूमिः”
इत्यमरः, तद्वलयैः मण्डपाकारवेदिभिरित्यर्थः, ओदुम्बरीभिः सदुम्बराकारनिर्मित-
सर्पकवाकारवज्रपात्रविशेषैः, दन्तुरैः उन्नतागतैः सङ्घैः, नित्यं सततं, व्यञ्जिता
प्रकटिता, गृह्यतन्त्रविधयः गृह्यसूक्तविधानानि येषु तथाविधाः, अत एव रम्याः
अनोहारिणः, इत्यन्ते इति शेषः, यत्र येषु गृहस्थाश्रमेषु, अनो गृहमेधिनः गृहस्थ-
द्वाराः, “न गृहं गृह्णित्वा गृहं हि नो गृहमुच्यते” इति शास्त्रात्, तैः मन्त्रैः

रामः । (वचनं कथयन्) । वत्स ! इतोऽपि तावत् कृतार्थः-
यावः (द) चक्षुषी । प्रसन्नपावनः (ध) अयमृषोषां समवायः
(न) । इदममौषां—

पूरयित्वेव सर्वाङ्गमतिरिक्ताः शिराततीः ।

जटारूपेण बिभ्राणैः शिरोभिर्गहनं सदः ॥ १८ ॥

किञ्च—

तपःकशतरैरङ्गैः सष्टमाकारितैरिव ।

सायं प्रातरमौ पुण्यमग्निहोत्रं प्रयुञ्जते ॥ १९ ॥

(इति परिक्रान्तः) ।

सङ्ख्यन्ते इति तथोक्ताः, सप्तमीकाः गृह्यन्ते इत्यर्थः, प्रचक्षितं प्रकल्पितं, स्वाराज्यस्य
स्वगैराज्यस्य, सिद्धामनं येभ्यः तथाभूताः सन्तः, यागस्य स्वर्गफलकत्वादिति भावः,
वेदानेषु यज्ञोपेयेषु, ज्योतिष्योनिषु अपिषु, “अग्निर्ब्रह्मरूपो ब्रह्मः...ज्योतिष्योनिर्जन्मनः”
इत्यमरः । पुरीडायां हव्यं, वषट्कुर्वते जुहति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(द) कृतार्थेयावः सफलौक्यः ।

(ध) प्रसन्नपावनः प्रसन्नः सौम्यः, पावनः पवित्रताजननचेल्यर्थः ।

(न) समवायः समानः ।

पूरयित्वेति ।—अमौषाम् ऋषीणाम् इदम् इति गद्यस्थेनावयः ; सदः समा,
गोष्ठीत्यर्थः, सर्वाङ्गं पूरयित्वेव अतिरिक्ताः अपिक्ताः, सर्वाङ्गव्यापनानन्तरं या अपिक्ताः
सन्ति ता इत्यर्थः, शिराततीः शिरासमूहान्, जटारूपेण जटाव्याजिन, बिभ्राणैः दधानैः,
शिरोभिः गहनं निविडं, सञ्जातमिति शेषः । अष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

तप इति ।—अमौ ऋषयः, तपोभिरान्द्रायणादिभिः, कशतरैः अतोष कशैरित्यर्थः,
अस्त्रिचर्ममिश्रितैरिति भावः, अत एव सष्टु निर्मातुम्, आकारितैरिव आकृतैरिव,
आनीतैरिवेति यावत्, अङ्गैः उपलक्षिता इति विशेषणं दृष्टीया ; यथा चित्त-
विखणादौ प्रथमं रेखा क्रियते, ततः वर्णिकाभिः पुरणं क्रियते, तद्वत् एतानिः
अस्त्रिचर्ममिश्राणि अङ्गानि रत्नामासादिभिः पुरयितुमिवेति भावः, सायं प्रातः
पुण्यं पवित्रम्, अग्निहोत्रं यज्ञविशेषं, प्रयुञ्जते कुर्वते, “सायं जुह्वान् प्रातर्जुह्वान्
इति सुते सायं-प्रातश्चमयकाद्योपहोतविधानान् । अष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

वक्ष्यते । (वक्ष्यते) । आर्य्य ! रमणीयमितो वर्तते—

बालियतण्डुलविकोपकदर्शिताभि-
रेताभिरग्निशरणेषु सधर्मिणीभिः ।
तन्नासहेतुमपि दण्डमुदस्यमान-
माभ्रातुमिच्छति सृगे सुनयो हसन्ति ॥ २० ॥

रामः । (वरिष्कामन् सौतुकापुराणम्) । वक्ष्य ! इतस्तावत्—

आर्द्रप्रसूतिरियमङ्गनयज्ञवेदि-
नेदिष्ठमेव हरिणीं दृणुते दृणं च ।
वक्षीयतापसकुमारकरोपनीत-
नीवारनिर्वृतमपत्यमवेक्षते च ॥ २१ ॥

अपि च—

विष्वक् तपोधनकुमारसमर्प्यमाण-
श्यामाकतण्डुलहृतां च पिपीलिकानाम् ।

बालीयेति ।—अपिशरणेषु भीमशृङ्गे, सृगे आश्रमपातिते सृगे, बालिवक्त्रं बलिः
पूजा, “बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः, तस्ये इदं बालीयं तस्य, तण्डुलक विकोपेन
कवलेन, कदर्शिताभिः विरक्तोक्तताभिः, सृगेरिति भावः, एताभिः सधर्मिणीभिः
सधर्मचारिणीभिः, सुनिपद्भिर्बिरज्यः, तस्य बलिततण्डुलस्य आश्रमपातितस्य
मनस्य इत्यर्थः, नासहेतुमपि भयहेतुमपि, उदस्यमानम् उत्पत्तिप्राप्तमात्रं, दण्डम्
आभ्रातुमिच्छति इति सुनयः हसन्ति, पलायनं दूरापातं दण्डमाप यासदागात्र-
मुत्पत्तिप्राप्तमात्रं मन्त्रमानो निप्रक्षेति दासकारणं, तपोधनस्य श्यामत्वेन निःशङ्कत्वमिति
च ध्वन्यते । वक्ष्यतिष्यत्वं उपपन्नम् ॥ २० ॥

वाट्टेति ।—आर्द्रा अभिनवा, प्रसूतिः प्रसूती यक्षाः तथोक्ता सद्यःप्रसूतेत्यर्थः, इयं
हरिणीं अङ्गनयज्ञवेदिनेदिष्ठमेव अनिरस्यवज्रभूमिसिद्धितमेव, दृणं दृणुते कवकवति
च, वक्षीयाः वक्ष्यन्तः हिताः, सृगशिशुषु खेदपरायणा इत्यर्थः, ये तापसकुमाराः
तेषां क्षरेः उपनीतेन दत्तेन, नीवारैश्च आन्विष्येयं, निर्वृतं दत्तम्, अपत्यं वक्ष्यन्,
लवेक्षते च प्रसूति च । वक्ष्यतिष्यत्वं उपपन्नम् ॥ २१ ॥

श्रेयोभिराश्रमपथाः प्रथमानचित्र-

पत्रावलीवल्लयिनो मुदमुदहन्ति ॥ २२ ॥

अश्वत्थः । अहो ! पशुनामप्यपत्यवात्सल्यम् ! ! (प) अहो !

शिशूनामपि सत्कर्मताच्छौल्यम् ! ! (फ)

रामः । (अश्वतोऽवलोक्य) ।—

मुनिविनियोगविलूनप्ररुद्धमृदुशादलानि वर्हींषि ।

गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पुपकण्ठकच्छेषु ॥ २३ ॥

(इति परिक्रामतः) ।

अश्वत्थः । आर्य्य !—

इयमेभिराश्रमवातैः पदे पदे पत्यिलासु कुल्यासु ।

तीव्रतमा जलवेणिः प्रवहति विश्रम्य विश्रम्य ॥ २४ ॥

विवृणक्ति ।—आश्रमपथाः तपोवनमार्गाः, तपोवनकुमारेः कृषिवातयैः, समर्थ-
मात्रान् दीवमानान्, श्यामावतस्तुलान् श्यामाकाण्डकजातान् तपस्तुलान्, हरन्ति
नवन्तीति तपोक्तामां, विपोजिकाणां श्रेयोभिः विपक्व समन्तात्, प्रथमानाः विस्तारं
गच्छन्त्यः, चित्राः मनोहाः, याः पथावस्थः पथरचनाविशेषाः, तासां वल्लवं मच्छलं,
तद्वन्तः सन्तः, मुदम् आनन्दम्, उदहन्ति जनयन्तीत्यर्थः । वसन्तकालं इत्यम् ॥ २२ ॥

(प) अपत्यवात्सल्यं सन्तानेषु स्निग्धता ।

(फ) सत्कर्मति ।—सत्सु साधुषु, कर्मसु दयादिदृष्टेषु, ताच्छौल्यं तत्कलावलम्बनं,
आकृष्टिरित्यर्थः ।

मुनीति ।—अयं गोकर्णतर्णकः मृगविशेषाको सखीजातश्रावकः, “गोकर्णोऽश्व-
तटेऽपि क्षान्द्रुन-सर्पविशेषयोः” इति मेदिनी । “सखीजातस्तु तर्णकः” इत्यमरः ;
उपकण्ठकच्छेषु, सन्निहितमदोतटेषु, “कच्छो मदीतृतेऽनूपे” इति विश्वः ; मुनीनां
विनियोगार्थं यज्ञकर्मणि व्यवहारार्थमित्यर्थः, विलूनाणि क्षिप्तानि, ततः प्ररुढानि पुनः
सञ्जातानि, रुद्धानि कोमलाणि, मादृक्काणि हरितानि, इति वाच्यं, वर्हींषि कुशान्,
तर्णीति खादति इत्यर्थः । आर्य्यो इत्यम् ॥ २३ ॥

इयमिति ।—इयं तीव्रतमा अतिवेगवती, जलवेणिः जलप्रवाहः, वेणीरूपं जलं
वा, सृष्टप्रवाहत्वेन कुट्टिकाग्नित्वेन चेति भावः, एभिः परिहृयमानैः, आश्रमवातेः
जलधारवातेः इत्यनूक्त-वृत्तिकारचित वल्लवाधारवेद्येन, पदे पदे क्षान्ते क्षान्ते,

रामः । वक्ष ! साधु दृष्टम्—

आलवालवलयेषु भूरुहां

मांसलं स्तिमितमन्तराऽन्तरा ।

केरलीचिकुरभङ्गिभङ्गुरं

सारणीषु पुनरग्न्यु दृश्यते ॥ २५ ॥

तदेहि, भगवतीं कौशिकीमासोकयन्ती मुहूर्त्तमात्रमात्मानं
पुनोवहे (व) । (परिक्रम्यावलोकाय च) । क्वचित् साङ्गामिकोऽपि
विशेषो नैसर्गिकमतिशये । तथा हि—

जडस्वच्छं स्वादुप्रकृतिरुपहृतेन्द्रियगणो

गुणो यद्यप्यासामयमयुतसिद्धो विजयते ।

तथाऽप्युत्कर्षाय स्फुरति सरितामाश्रमसदा-

मिदानीं वानौरद्रुमकुसुमजम्बा परिमलः ॥ २६ ॥

अत्रिक्तासु पर्ववतीषु, अत्रिपुक्तासु परिदृश्यमानासु इत्यर्थः, खोतीविघ्नचरौष्विति भावः,
कुल्यासु चट्टकमिनसरिक्त्वा, "कुल्याऽस्या कर्मिणा 'सरित्' इत्यमरः, विघ्नस्य
विघ्नस्य स्थित्वा स्थित्वा, प्रवहति वहकोर्वेत्यर्थः । प्रतीवनामोपेक्षा । आख्यां
उक्तम् ॥ २४ ॥

आवेति—भूरुहां उच्चावान्, आलवालवलयेषु उच्चमूलवर्तिवल्गुवाकार-
कलाचारकमूढेषु, अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये, मांसलं मृदुरं, स्तिमितं निमग्नम्, तथा
सारणीषु कल्पनदीविशेषेषु, "कल्पनद्याश्च सारणी" इति विश्वः ; पुनः किन्तु, केरली
केरलदेशीया कानिनी, तस्याचिकुराणां केशाणी, भङ्गिन्तु कुटिलत्वेन, भङ्गुरं कुटिलम्,
अग्न्यु जलं, दृश्यते । केरलीनां केशाः कुटिला इति प्रसिद्धिः । रघोदत्ता उक्तं,
"रात् परेर्न-र-ख-गे रघोदत्ता" इति तद्वचनम् ॥ २५ ॥

(व) कौशिकीं नदीविशेषम् । पुनोवहे पवित्रोक्तम् ।

अवेति—आवां सदित्वा नदीनां, जडा शीता, जम्बा निर्मला, सादी सुखादा,
अङ्गतिः अन्तारी वल्गु तथाभूतः, तथा उपहृतः आहतः, आहत इति बावत्, इन्द्रियगणः
अन्द्रियवन्मूढो वेन तथाविधः, जैल-कादुल्याद्युपभोगावेति भावः, अवन्य अयुतसिद्धः
अवोवविद्धः, गुणाकारानिश्चलेन जलःसिद्ध इत्यर्थः, सामानिध इति बावत्, मयः

वचनः । आर्य्य ! पुरस्तादनुकौशिकीतीरम् (भ) पातोक्ष्य—
 तैर्मैधाजननव्रतप्रणयिभिर्व्यूहैर्वटूनामियं
 सिक्ता नित्यवसन्तविभ्रमवती रम्या पलाशावली ।
 एतस्यां हरिणारिपाणिजसृणिश्रेणिश्रियः कीरका
 गोपायन्ति तपोवनं वनकरिकौडाकराकर्षणात् ॥ २७ ॥
 (नेपथ्ये) ।

रामभद्र ! कियञ्चिरमवलोकनेन कृतार्थीक्रियन्ते (म)
 तपोवनविहारभूमयः ? सम्प्रति हि—
 परिणमयति ज्योतिर्वृत्त्या यजूर्ध्वं रुचां पतिः
 किमपि शमिनः सावित्राख्यं रहस्यमुपासते ।

यद्यपि विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तथाऽपि इदानीम् आश्रयस्थानम् आश्रयवाचिनाम्,
 उत्कर्षाच्च परितोषाद्येवम्, वानोरदुमाद्या नदीतीरवर्तिना वेतसतटका, कुसुमेभ्यः
 कन्द उत्पत्तिर्वैद्य तादृशः, परिणमः कीरभं, पूर्वोक्तमुच्यते इति भावः, कुर्यात्
 मृषरति । विस्तरिष्यो वृत्तम् ॥ २६ ॥

(भ) पुरस्तात् अतः । अनुकौशिकीतीरं कौशिक्या नद्याः तीरसमीपम् ।

तेरिति ।—मैधा धारणावती बुद्धिः, “मैधार्थारणावती मैधा” इत्यमरः ; तस्या
 जननाच्च उत्पादनाच्च, यत् व्रतं नियमः, तत्प्रवर्तिनिः तदासक्तैरित्यर्थः, तेः पूर्वोक्तेः,
 वटूना मुनिवालकानां, व्यूहेः समूहेः, सिक्ता जलेराद्रोक्षता, अत एव नित्यः सन्ततः,
 सार्वकालिक इत्यर्थः, यो वलन्विभ्रमः वासन्तिवावकाः, वासन्तिकत्वेन विविष्टवती
 वा तटती, रम्या मनोहरा, इयं पलाशावली पलाशवृक्षवली, दृश्यते इति शेषः,
 एतस्या पलाशावल्या, हरिणारिः मृगशृङ्गः, सिंहः इत्यर्थः, तस्य पाणिनाः मखरा
 एव, सृष्टियेवयः चटुर्भावेभ्यः, तादा शीरोरव शीरोर्वां तपोक्षाः, कीरकाः कलिकाः,
 “कालका कीरकाः पुमाज्” इत्यमरः ; वनकरिकान् आरण्यगजानां, कीरका
 कौडाः कलिकेभ्यः, यत् करेः शृङ्गादयोः, आकर्षणं तस्यात्, तपोवनं गोपायन्ति
 रक्षन्ति, वनकरिपलाशौ पलाशकलिका सन्तता दृष्टा सिंहमखरान् मन्थनानां
 प्रलापने इति भावः । मैधाजननव्रतं कन्दान्नप्रारिभिः क्रियते, तस्य जलेन पलाश-
 मूलसेचनं विहितमिति त्रेदविदां समाचारः प्रसिद्धः । शार्दूलपिकीकृतं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(म) कृतार्थीक्रियन्ते वपुषीक्रियन्ते ।

गुरुरयमतुष्टास्त्राध्यन्दिनीं सवनक्रिया-

मिह सखविधौ नेदीयांसं भवत्तमपेक्षते ॥ २८ ॥

श्रावः । (चक्षुतनमिनीय सागुरागम्) ।—

वारांस्त्रीनभिषुखते विदधते वन्द्यैः शरीरस्थिती-

त्रैषेय्यां त्वचि संविशन्ति वसते चापि त्वचस्तारवीः ।

तत् पश्यन्ति च धाम नाभिपततो यच्चार्मणे चक्षुषी

धन्यानां विरजस्तमा भगवती चर्य्यमाङ्गादते ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये पुनस्तदेव पश्यते) ।

परिचमयतीति ।—इषां पतिः प्रभाकरः, ज्योतिष्ठत्या तेजोरूपेण, तेजसव्यव-
हारोत्प्रेष्यः, प्रभाविकीरणेनेति भावः, यक्षां वि यजुर्वेदान्, परिचमयति परिचर्यानि
करोति, यजुर्द्वयं दधातीति भावः, तथा च पुराणम्—“ऋक्षयः प्रातरादित्यो
नाध्याह्ने च यजुर्मयः । सायं सानमययेति त्रयोमय उदाहृतः ॥” इति, त्रिभिः
जनगुणप्रधानाः सुनयः, किमपि चर्म्मचर्म्मनीयं, सावित्राख्यं सावित्रनामधेयं,
वृक्षं तत्त्वम्, उपासते चाराधयन्ति ; चादित्यमन्त्रं जपन्तीत्यर्थः, अयं गुरुः आचार्यः
विद्यानिधयः, नाध्यन्दिनीं नाध्याह्नीकौ, सवनक्रियां सानविधिम्, यजुष्टाकम् यजु-
ष्टाद्वयम्, इह चक्षुः, सखविधौ वानविधाने, भवत्तं नेदीयांसं निष्कटवर्त्तिनम्,
अपेक्षते प्रतीक्षते, स्वसमीपे भवदानमनं प्रतीक्षते इत्यर्थः । हरिचोक्तं—“न स-
ज-र-स-ला मः यजुर्वेदेर्ह्येहं हरिचो मता” इति सूचयति ॥ २८ ॥

वारानिति ।—अथ ये इत्यध्याहार्यं, ये जीन् वारान् वारमयन्, अभिषुखते खानि,
“अवेदमिषयः खाने” इति विश्वः, वन्द्यैः वनजातैः, फलमृत्वादिभरति श्रेयः, शरीर-
स्थितीः देहवासनानि, जीवनरचनानीत्यर्थः, विदधते कुर्वन्ति, ऐषेय्यां सनसन्तीत्यर्था,
त्वचि चर्मणि, संविशन्ति स्पर्शन्ति, तारवीः तरुसन्तीत्यर्थः, त्वचः वल्कलानीत्यर्थः, वसते-
इति च आच्छादयन्ति च, किञ्च, चर्मन्वे चर्मनये, चक्षुषी यत् यजेत्यर्थः, न अभिपततः
न भवत्यतः, चर्मचक्षुषा यत् न दृश्यते इति भावः, तत् धाम तेजः, वरनाम्नस्तज्ज-
नित्यर्थः, पश्यन्ति च, अतः चक्षुषां आध्यानां, तेजानिति श्रेयः, पूर्वोक्तद्वयार्थां
पुष्पवतीं तेषां वीणां नित्यर्थः, इयं भगवती नादाकाशवती, सर्वसामर्थ्यविधायिनीति
भावः, विरजस्तमा रजसनीभ्यामसृष्टेत्यर्थः, सास्त्रिणीति यावत्, चक्षां यजुष्टानमित्यर्थः,
आङ्गादते सुखयतीत्यर्थः, अनर्घं तच्चिन्तनीयं प्रयोगः । आदौ च विस्तीर्णं उक्तम् ॥ २९ ॥

रामः । (सुखा सहस्रममूर्धनवकीक्य च) । कथं गगनमध्यमध्या-
कण्ठो निदाघदीधितिः ॥ (म) वत्स ! तदेहि, यज्ञवाटमधिष्ठाय
क्रमेण कृताञ्जकस्य भगवतः कौशिकस्य प्रत्यनन्तरौ-
भवावः (य) ।

(इति परिक्रामतः) ।

कञ्चवः । (सवन्तो दृष्टा) । आर्य्य !—

उद्दामदुर्मणिद्युतिव्यतिकरप्रकोडदर्कोपल-

ज्वालाजालजटानजङ्गलतटोनिष्कृजकोयष्टयः ।

भौमोष्णप्रवमानसूर्याकरणक्रूरप्रकाशा दृशा-

राविष्कर्मसमापयन्ति धिगमूमध्याङ्गशून्या दिशः ॥ ३० ॥

(म) निदाघाः उष्णाः, "निदाघो योष्मकाले आदृष्टो रोदाह्नुः" इति
मेदिनी ; दीधितयः रश्मयो यच्च सा निदाघदीधितिः उष्णरश्मः, सूर्य इत्यर्थः ।

(य) प्रत्यनन्तरौभवावः समीपे दृष्टोवद्वे इत्यर्थः ।

उद्दामेति :—उद्दामा कल्पा, या द्युर्मणिद्युतिः सूर्यतेजः, तस्याः व्यतिकरेण
सम्पर्केण, प्रकोडता विडरता, प्रज्वलनमिति यावत्, अर्कोपलानां सूर्यज्ञानमशौभा,
ज्वालाजालेन प्रभासमुद्गल, जटायां सम्पङ्का, या जङ्गलतटो निष्कृजप्रदेशः,
"जङ्गलं निर्जनपञ्चानम" इति धरणिः, तत्र निष्कृताः कृजनरहितता, निष्कृता
इति यावत्, कोयष्टयः टिड्ढिभाः यासु तथोक्ताः, "कोयष्टिकाटिड्ढिकः" इत्यमरः ;
शून्या भौमं पार्थिवे, कञ्चवि सन्तप, प्रवमानैः सन्तपि, संवृज इति यावत्,
सूर्याकरणेः क्रूराः दाहणाः, दम्बवत् प्रतीयमानत्वात् दुःसङ्गा इति यावत्, प्रकाशाः
शाश्वतभाभूताः, मज्जाङ्गे दिवसमज्जभागे, शून्याः सौरतेजःप्रतिघातात् दर्शन-
क्षमा इति यावत्, दृष्टा—शून्याः निर्जनाः, जनसमागमविरहिता इत्यर्थः, "शून्यं
विन्दो च निर्जने" इति हेमः ; प्रखरसूर्यतापार्श्वच्छतया इति भावः, असुः दिशः
"मज्जाङ्ग शून्या दिशः" इति पाठान्तरम् ; दृष्टो नेत्रयोः, आविष्कर्म आविष्कारं,
दर्शनव्यापारमन्वर्थः, प्रसारयामिति यावत्, समापयन्ति विपन्नलोक्ये, प्रखरातपे दृष्टि-
शक्तिप्रतिघातादिति भावः, अतो विष् निन्दायां, "विङ्गमर्त्येन निन्दयोः"
इत्यमरः ; एता दिशः निन्दासौन्दर्यः । "आविष्कर्म" इत्यत्र "आविष्कर्म" इति

अन्तिकतमा (र) चैयं यज्ञवाटभूमिः, तदेतदेव न्ययोध-
च्छायामण्डपम् (स) अध्यासौना ऋत्विजः प्रत्यवेक्ष्यावहे (व) ।
गलितयौवने (श) पुनरहनि भगवन्तं दृष्ट्वावः ।

रामः । एवमस्तु ।

(इति परिकल्प्य नाच्योपविशतः) ।

अक्षयः । (पार्श्वनोऽवधीक्य) । आर्य्य !—

मध्ये व्योम क्रीडयित्वा मयूखान्

भानोर्विम्बे लम्बमाने क्रमेण ।

स्वैरं स्वैरं मूलतः पादपानां

पश्य च्छायाः कश्चिदाकर्षतीव ॥ ११ ॥

रामः । (समन्तादवधीक्य) । वत्स ! मध्याह्ननमतिक्रान्तम् (व)

इति दिनमप्यतिक्रान्तमेव । पश्य—

पाठे—वायुधर्मं प्राचक्षारसोपधीनिव्यापारसामर्थ्यमित्यर्थः । आर्य्यैर्विक्रीडितं
उच्यते ॥ १० ॥

(र) अन्तिकतमा अतिसमीपवर्तिनी ।

(स) न्ययोधति ।—न्ययोधः बटः, “न्ययोधो बहुपातु बटः” इत्यमरः ; तस्य
छाया एव मण्डपं गृहं तम् ।

(व) प्रत्यवेक्ष्यावहे पश्य्यावः ।

(श) गलितयौवने अतीततादृश्ये, विनतमध्यमाने इत्यर्थः, प्रशान्ततौलातमे
इति भावः । अहनि अपराह्णे इत्यर्थः ।

मध्ये इति ।—मध्ये व्योम आकाशमध्ये, मयूखान् चरान्, क्रीडयित्वा ललाय्यं,
भानोः सूर्यक, विम्बे मण्डपे, लम्बेन लम्बमाने लम्बमाने सान्, पश्चिमाशानमिपतति
उच्यते, कश्चित् जनः, पादपानां उपाया, छायाः मूलतः मूलदेशात्, स्वैरं स्वैरं
लम्बन् लम्बन्, आकर्षतीव आकर्ष्य लयतीव, पश्य अवधीक्य । आच्योः उच्यते
“मासी गो चेत आच्यो वेदकोशे” इति तज्जयचात् ॥ ११ ॥

(व) अतिक्रान्तम् अतीतम् ।

गगनाशङ्खरमुटयाद्गै राधरूढाः कष्टमकरयङ्करयः ।

अस्तमङ्गीधरमधुना भटिति सुखेनावरोहन्ति ॥ ३२ ॥

अन्वयः । आर्य्य ! मूनमद्य रक्षांसि परापतिष्यन्ति (घ),
अदयमध्वरवेदिकासन्निधानं ते (ङ) शुनःशेफमुखेन भग-
वानुपाध्यायः प्रशास्ति (क) ।

रानः । (वरीवाहकारन) । वत्स ! यद्येवं (ख) स्यात्—

कल्पान्तकर्कशकृतान्तभयङ्करं मे

निष्पन्नतः कतुविघातकृताममौषाम् ।

नीराक्षसां वसुमतौमपि कर्तुमद्य

पुण्याङ्गमङ्गलमिदं धनुराटधातु ॥ ३३ ॥

गगनेति ।—उटयाद्गैः उटयाचक्षान्, गगनाशङ्खरम् अन्तरीक्षमिरीभाज, मध्या-
काशमिति भावः, कष्टं अथा तथा, निघाद्वपटश्राविरोहकस्य क्रेशकरत्वात् इति
भावः, अचिरदृष्टा धामाः आदृष्टाः इत्यर्थः, अकल्पं तूर्थस्य, रचयितव्यः कल्पनायाः,
रचयिजाताः सप्तान्ता इत्यर्थः, अधुना भटिति शीघ्रं, सुखेन अक्षेपेन, अस्तमङ्गीधरम्
अन्तःस्थम्, अवरोहन्ति अवतरन्ति, दृश्यन्ते च लोके, निघट्टपटश्रात् पटंतादृष्ट-
पट्टश्राविरोहककाले कटोपादवहो नायते तेन च कृतान्तं क्रमेः क्रमेः चिराय
मन्यन्त्यान् गन्तुं शक्नोति, न तु अवरोहककाले तथा दृश्यन्ते इति भावः, उन्नतिर्देव
क्रेशकाभ्यन्, अस्मत्पुत्रो अनावाकसाध्यात तात्पर्यम् । आर्य्यो वतन ॥ ३२ ॥

(घ) परापतिष्यन्ति आगमिष्यन्ति ।

(ङ) अर्थं विद्वानिन्द्रः । अध्वरवेदिकासन्निधानं वज्रवेदेः समीपस्थिति-
मित्यर्थः । ते तथा ।

(क) उपाध्यायः आचार्य्यः । प्रशास्ति आशापयति ।

(ख) यदि एवं राजानानां परापतनमित्यर्थः ।

अस्मान्मेति ।—अस्मान्मे वल्लभसदृष्टे, कर्कशः दारुणः, घः कृतान्तः वनः, तदन्तं
भयङ्करं भीषणं, कतुविघातकृतां वज्रावप्लवारिचाम्, अभीषां राजानानां, कर्मणि
वह्नी ; निष्पन्नतः नाशयतः, मे मन, इदं रक्षित्वमिति वाच्यम्, वसुः अथ वसुमतौ
पुत्र्यौ, नीराक्षसां राजवरजिता, कर्तुं विधातुं, पुण्याङ्गमङ्गलं शुभं दनकर्मव्यसङ्गा-
वरचम्, आदवातु आचरतु, अतीतु इत्यर्थः, नाङ्गलविधानेनाथ अमुधोरवासीति

अच्छः । (१४६७) । कथं रजनोचरचक्रविनाशात्कण्ठा-
विमंस्तुलमाय्यद्वयमदीर्घेदर्शिनं भगवन्तं कौशिकमपि सम्भाव-
यति ॥ (ग)—

अविद्याबीजविध्वंसादयमार्षेण चक्षुषा ।

काक्षो भूत-भविष्यत्तो वर्त्तमानमवोविशत् ॥ ३४ ॥

रामः । किमुच्यते, तत्रभवान् विश्वामित्रः,—

प्रज्ञातब्रह्मत्त्वाऽपि स्वर्गधैरेष खिलति ।

गृहस्थसमयाचार प्रक्रान्तेः सप्ततन्तुभिः ॥ ३५ ॥

भावः । राक्षसकृतं समूहघातं हनुमद्व्यतिरेक्यत् राक्षसविनाशरूपं पुण्याहमाचरतु
इति निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

(ग) रजनीति ।—रजनीचराणां राक्षसानां, चक्रस्य समूहस्य, विनाशाय
या उत्पत्त्या उत्पत्त्यायाः व्ययता इति यावत्, तथा विमंस्तुलं विभक्तं, व्याकुल-
मित्यर्थः, अत्र एव अदीर्घेदर्शिनं अदूरदर्शिनमित्यर्थः । आय्यद्वयम् आय्यस्य
रामस्य द्वयम् । अयं भावः,—भगवान् कौशिकः राक्षसविघ्नताचरात् रामेन
विनाशयत इति ज्ञानमपि कथं तदयंमुत्कण्ठं तिष्ठं व्यनक्तोव्यादीर्घदाशंत्वमिति
भावः । यद्वा—विमंस्तुलमिति आय्यद्वयमप्यस्य विशिष्यम् ; तत्र आय्यमर्थः,—
राक्षसविनाशयनमित्यवस्थात् आय्यद्वयं महाप्रभावस्य विद्यामन्त्रस्य प्रभावं
विकृत्य यत् अनुर्यद्वयाय उद्वेगजनयति, तेन तस्य अदीर्घेदर्शित्वं प्रमादयतोव,
वस्तुतस्तु अनुर्यद्वयस्य प्रयोजनमेव नास्ति, भगवतः प्रभावेणैव राक्षसस्यरूपकार्य-
निष्पादनादिति भावः ।

। अविद्याः ।—अयं विश्वामित्रः, अविद्या अज्ञानं, तस्या बीजं मूलं, रज-
ससोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः, तस्य विध्वंसात् विनाशात्, सखीद्रेकादिति भावः, चाक्षे
ज्ञानमयेन, चक्षुषा भूत भविष्यतो अतीतानामिहो, काक्षो वर्त्तमानं काक्षम् अवोविशत्
प्रवेशवानाह, भूतं भविष्यत् काक्षं वर्त्तमानत्वेन परिचयवानासंख्यं, विद्यास्रोतः-
मिति भावः । अमुष्टुप् इति ॥ ३४ ॥

प्रज्ञातेति ।—प्रकर्षेण सत्यमित्यर्थः, ज्ञातं विदितं, ब्रह्मतत्त्वं परमाद्यंत्वं येन
लक्षितः अपि, एवः विश्वामित्रः, स्वर्गधैः स्वर्गधैः स्वर्गवाचनेरिति यावत्,
गृहस्थानां समयं नियमः, तस्य आचारेण आचरन्ति, प्रक्रान्तेः प्राप्येः, सप्ततन्तुभिः
यज्ञैः, “यज्ञः सखीऽध्वरो यागः सप्ततन्तुमन्त्रः क्रतुः” इत्यमरः ; खिलति क्षीयति ;

अपि च—

आर्द्रोक्तो विनयनस्त्वमहेन्द्रमीति-

मन्दारदाममकरन्दरसैरिवायम् ।

प्रकान्तकुण्डलितनूतनभूतमर्ग-

स्त्रैश्चैवं चरितमङ्गतमाततान ॥ ३६ ॥

अथ । (पुरोऽङ्गोत्तरं सङ्घं) ।—

आभिर्ध्वरचर्याभिः आतमये कृतार्थयन् ।

अये ! कुनपतिः सोऽयमित एवाभिवर्त्तते ॥ ३७ ॥

(ततः प्रावृत्तौ दौचित्यवत् (घ) 'वश्यामनः') ।

रामः । (निर्वस्य मरुमानसः) । वत्स लक्षण ! पश्य—

कर्मणः शृणुमाणस्य व्यञ्जनेरधिकोज्ज्वलाम् ।

तपस्तेजोमयीं नक्षोमद्य पुष्पाति मे गुरुः ॥ ३८ ॥

आत्मतत्त्वविदा मुक्तावधिकारात् स्वयंज्ञप्रकृत्याचरणम् अनात्मविद्वद्भिर्भवं कोटं, तत्कृताकाङ्क्षावरणादत भावः । यदि वा, आत्मविद्यायमेव तं कोटाच्छलनं यन्नादकमाचरन्तीत भावः । अगुप्तं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

आर्द्रोक्त इति ।—अर्थं विश्यामनः, विनयनं नमस्कृत्य विनतस्य, महेन्द्रस्य मीति-
मन्दारदामः शिरस्थितमन्दारकुसुममालायाः, मकरन्दरसाः कौसुमारसाः तैः,
आर्द्रोक्त इव परिपूत इव, शान्ता नीत इव इति भावः, अत एव प्रकान्तः आदौ
प्राप्तः, कुण्डलितः पञ्चाङ्ग सङ्घातितः, नूतनः अभिनवः, भूतमर्गः प्राक्कृतार्थेन
नयाभूतः सन्, देवन्द्रप्रतिपातेन विग्रहोः स्वार्थोक्तव्याघातजनितकोपात् प्राप्तं
नूतनवर्गं परित्यजति भावः, अङ्गुतम् आश्रयं, मेगद्वयं विग्रहद्वयम्, चरितम्
आख्यामनं, आततानं निस्तरयामास । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३६ ॥

आभिरिति ।—अये । इति सम्प्रसारकं विषयसूचकं वा अव्ययम्; सोऽयं
कुनपतिः आश्रयः, विश्रान्त इति शब्दः, आभिः अप्भरचर्याभिः शङ्खभूमिः, श्रोत्रं
श्रुतिविहितम्, अये तत्त्व, विषयमिति वा, श्रुतेरहेन्द्रमित्रैः, कृतार्थयन् सफलयन्,
आचरन्निर्वाहः, इत एव अयेव, अभिवर्त्तते आगच्छति । अगुप्तं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(घ) दौचित्यवत्, कृतशब्दवत्, परिचितवृत्तिपरिच्छेद इत्यर्थः ।

इति च इति ।—अथ मे राम, गुरुः आश्रयः विश्रान्तः, शृणुमाणस्य श्रुतिः

विशामिनः । (परिकान्त्तं वचनम्) । इत्त ! कृतकृत्यप्रायमात्मानं
पश्यामः । यतः,—

निर्हेतो बहु तावदध्वरभुजामातर्पणोऽयं विधि-
दायादेन समं सुकैतुद्विहता चाद्येव घानिष्यते ।
पाणोज्ञस्य पुनर्वृषध्वजधनुर्भङ्गैकशुल्कां बधू-
मैस्त्वाके सुरकार्येदिक्षु चक्षति स्वास्थ्यं विधातास्महे ॥ १८ ॥

(राम-सज्जनवाक्याभोधवर्धनः) ।

विशामिनः । (राममतिचिरं निर्बन्धं वक्ष्येद्वचोतुवन्) ।—

विहितस्य, कर्मणः क्रियायाः, यत्र अगृह्यस्य इति भावः, व्यसनेः चित्रे, तत्तद-
वशीयपरिच्छेदेति भावः, अधिकोऽप्यस्य अतिक्रोशितमर्तो, तपसः यत् तेनः
ज्योतिः, तन्मयी तदास्मिता, चक्षोः श्रियं, पुत्राति चारवतीत्यर्थः । अगृह्य-
वचनम् ॥ १८ ॥

निर्हेत इति ।—अध्वरभुजा देवानाम्, आतर्पणः सम्यक् दक्षिणतः, अयं विधिः
सज्जनपुत्रानिष्यते, बहु तावत् विपुलभावेनेव, साकल्यमेवेत्यर्थः, साधनेव, न तु
केनचित्कृतेन हीनमिति भावः, तत् यथा तथा, "यावतावत् साकल्येऽप्येव मानेऽव-
धारय" इत्यमरः ; निर्हेतः सम्पन्नः ; च किञ्च, सुकैतुद्विहता तावका, दायादेन दायां
पेटवत् धनम् आदत्ते इति दायादः पुत्रादिः तेन, समं बहु, चाद्येव घानिष्यते विनाश-
विष्यते, रामेति शेषः, पुनः किन्तु, इषध्वजस्य धरस्य, धनुर्भङ्ग एव, न तु घनादि-
इति भावः, एवः अहितोयः, शुल्काः पञ्चः यस्याः ततोक्ता, बधू भाव्या, जानकीमित्यर्थः,
पाणोज्ञस्य वक्षोज्ञस्य, पाणी मृगीत्यर्थः, तद्वधुर्भङ्गन परिशील्येति भावः, ऐस्त्वाके रामे,
सुरकार्ये देवकार्येसाधनाय, राक्षसविनाशायेति भावः, या दिग्घः दक्षिणा इत्यर्थः,
दक्षिणदिग्घातनः प्रदेशा इति भावः तासु, चक्षति गच्छति, राक्षसवशात् दक्षिणां
दिग्घातं प्रयाति कर्तव्यः, स्वास्थ्यं स्वस्वता, विधातास्महे चारविष्यानः, अगृह्यविष्यान
इत्यर्थः, सुखा भविष्यान इति यावत् । निर्भिन्नं वक्ष्यमातिभेदेन वा इति वा चात्रहा
आसीत्, रामप्रभावेण सा दूरीभूता, सज्जनपुत्राणो तावकाऽपि चाद्येव रामेण
घानिष्यते इति भाव्यामहाऽपि अचिरमेव दूरीभविष्यति, एवञ्च सर्वविधे कलकलता-
धारणे दूरीभूतेऽपि यावत् रामो राक्षसकुलविनाशाय न प्रयास्यति, तावत् न सम्पू-
र्यमानं वक्ष्याम इति निश्चयः । "मार्कण्डेयकौटिल्यं वचनम्" ॥ १८ ॥

एष वैहारिकं वेधमादधानो धनुर्वरः ।

तत्त्वमान्तरमस्माकममृतेरिव लिम्पति ॥ ४० ॥

कृष्णोः (उपसृष्टः) । भगवन् ! दाशरथौ राम-लक्ष्मणावभि-
वाद्येते ।

विश्वामित्रः । (बाष्पितः) । वत्सो ! किमन्यदाशास्त्रहे (ड)—

युवाभ्यामभिनिर्वृत्त-योगक्षेमस्य वक्ष्यणः ।

ऐश्वर्य्यप्रक्रियामात्र-कृतार्थाः सन्तु हेतयः ॥ ४१ ॥

(उभौ तूष्णीमधीमुच्योक्तः) ।

विश्वामित्रः । (विह्वलः) । वत्सो ! समन्तादुपशोषितोऽयं सवि-
श्वेशः (च) ? कश्चिदस्मदीयास्तपोवनभूमयो रमयन्ति वाम् ?
उपस्रेहयति (छ) वा गार्हस्थ्यम् (ज) ऋषीणाम् ?

एष इति ।—वैहारिकं विहारसम्बन्धिनं, क्रीडासंनिध्यं, वेधं परिच्छेदम्,
आदधानः परिदधानः, एष धनुर्वरः रामः, लक्ष्मणम् आन्तर तत्त्वम् अन्तःकरणम्
अन्तरात्मागं वा, अमृतेः सुधाभिः, लिम्पतीव क्षितं करोतीव । अमुष्टुप् इति ॥ ४० ॥

(ड) आशास्त्रं आश्रया पुरयाम इत्यर्थः ।

युवाभ्यामिति ।—युवाभ्याम् अभिनिर्वृत्तः सुव्यग्रः, योगः अलक्ष्यतामउपः, क्षेमः
लभ्यते अलादधंजनरूपः, अथवा योगः अपूर्वतामः, “योगो ध्यानेऽप्यपूर्वतामे” इति
अरविः, क्षेमः विघ्नाभावेन सफलं यत्नं तथाभूतम्, अथवा इन्द्रिय, हेतयः अस्त्राणि,
अस्त्रादीनीति भावः, ऐश्वर्य्यं प्रभुत्वं, तस्य प्रक्रियामात्रम् आधिकारमात्रं, प्रभुत्वान्
अवस्थाधारणोद्यमेन तद्व्यञ्जकत्वापारमात्मनिति यावत्, “प्रक्रिया त्वधिकारः क्तात्”
इत्यमरः, तेन कृतार्थाः सफलताः, सन्तु भवन्तु, युवाभ्यामेव तत्त्वाव्यवसायानादिति
भावः । अमुष्टुप् इति ॥ ४१ ॥

(च) उपशोषितः परिहृतः इति यावत्, युवाभ्यामिति शेषः । सविश्वेशः
आश्विनप्रदेश इत्यर्थः ।

(छ) रमयन्ति सुखयन्ति । वा युवान् । उपस्रेहयति संप्रवृत्ति, विनश्यो
करोतीत्यर्थः ।

(ज) गार्हस्थ्यं गृहक्रीडायाचारः ।

वक्षी । (समप्रथम (भ)) । भगवन् !—

रम्यमेतदरम्यं वा कः परिच्छेत्तुमर्हति ? ।

किन्तु इयातिगं चित्तमस्य नो पश्यतोऽभूत् ॥ ४२ ॥

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति) ।

विश्वामित्रः । (साकृतकितम्) । वक्षी !—

इह वनेषु स कौतुकवामनो

मुनिरतत तपासि पुरातनः ।

तमिव वामवलोक्य तपस्विनो

नयनमस्य मनागुदमौमिलम् ॥ ४३ ॥

(उभो मुहूर्तमुन्मत्तोभवतः (ज)) ।

विश्वामित्रः । (स्वगतम्) । अये ! किमप्युत्साहवर्द्धनाय प्रारम्भ-
णीयम् (ट) अनुस्मारितमन्तःकरणमनयोः ; तदेतावदस्तु,

(भ) समप्रथमं सविनयम् ।

रम्यमिति ।—एतत् ऋषीणां गार्हस्थानित्यर्थः, रम्यं मनोज्ञम्, अरम्यम् असमो-
क्तं वा, कः जनः, परिच्छेत्तुं निश्चेत्तुम्, अर्हति ? शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः, किन्तु पश्यतोः
अवलोक्यमानोः, नो आवयोः, चित्तम् अथ इयातिगं रजस्तमोऽतकात्, सत्त्वनिवृत्तिरिति
भावः, यदा—इयातिगं रम्यारम्यशीवातीतं, केनाप्यनिर्बन्धनीयभावेन भावितमित्यर्थः,
अभूत् । अमुष्टुप् ॥ ४२ ॥

इहेति ।—सः प्रसिद्धः, कौतुकवामनः खण्डवामनमूर्ध्नि, पुरातनः मुनिः
भारायणः, इह एषु, वनेषु अरण्येषु, तपासि अतत तपस्यचारः ; तपस्विनः मुनयः,
अथ तमिव वामनदेवमिव, वा युवान्, अवलोक्य दृष्ट्वा, नयनं जेत, ध्यानमुदित-
लोचनमिति भावः, मनाक् अल्पं यदा तथा, उदमौमिलम् उन्मोहयन्ति क्व,
ज्ञानदृष्ट्या तमिव युवा पश्यन्ति स्मेति, ज्ञानदृष्ट्या तमिव युवान् अवलोक्य वाक्त्रनेत्रे-
णाप्यवलोक्यद्विगुणीकृतं नयनं लोचनं कृतवन्तः इति वा भावः । द्रुतविश्लिष्टं ॥ ४३—
“द्रुतविश्लिष्टमाह न-भी म-री” इति तल्लघ्वणम् ॥ ४३ ॥

(ज) उन्मत्तोभवतः उल्कास्थितमानसो भवतः, पूर्वजन्मद्वेषात्तोहावनेनेति
भावः ।

(ट) प्रारम्भणीयं पूर्वजन्मसम्बन्धम् ।

अन्यतः प्रक्षिपामि (ठ) । (प्रत्यगवलोक्त्य प्रकाशं समन्वयम् ।) कथ-
मुदयगिरिकाश्मोरकुङ्कुमकेदारस्य प्रभातमभ्यान्ततायाः प्रथम-
स्तवको गभस्तिमानो हस्ताहस्तिकया कुतूहलिनोभिर्दिगङ्ग-
नाभिर्वारुणो यावदुपनोतः (ड) । (सन्निवेदं च) ।—

यातोऽस्तमेष चरमाचलचूडचुम्बो

पङ्केरुहप्रकरजागरणप्रदोषः ।

आः ! सर्वतः स्फुरतु कैरवमाः ! पिवन्तु

ज्योत्स्नाकरभ्रमदरभरयश्चकोराः ॥ ४४ ॥

(ठ) अन्यतः प्रक्षिपामि अन्वयिन् विषये मनो नयामि ।

(ड) उदयेति ।—उदयगिरिः उदयाचलम्, काश्मीरं तद्देशम्, यत्
कुङ्कुमं तस्य केदारस्य क्षेत्रम्, यथा—उदयगिरिरेव काश्मिरकुङ्कुमकेदारः तस्य,
प्रभातमभ्यान्ततायाः एव, अता बह्वी तस्याः, प्रथमस्तवकः प्रथममभ्यान्तगच्छः,
कुङ्कुमहस्तिकाभिनोद्विगच्छन्तदृश इत्यर्थः, उभयोरेवावस्थादिति भावः, गभस्तिमानो
सूयः, हस्ताहस्तिकया एवम्वाः हस्ताभ्यामपरस्याः हस्तौ, तस्या अपि हस्ताभ्यामपरस्या
हस्तौ इत्येवंदपया “हताहताति” इति प्रसिद्धेत्यर्थः, कुतूहलिनोभिः कौतुकवतीभिः,
दिगङ्गनाभिः दिश एव अङ्गनाः नायैः तातिः, वारुणो पश्चिमां दिशं, वायु
वतीत्यर्थः, उपनोतः प्रापितः ।

यात इति ।—पङ्केरुहाणां पद्मानां, प्रकरस्य सङ्घम्, जागरणाय प्रबोधाय,
बिजाशयेति यावत्, प्रदोषः प्रदोषतुल्यः, एवः सूयः, चरमाचलचूडचुम्बो अस्तगिरि-
शिखरस्यर्धो सन् अस्तं यातः अदर्शनं गतः, आः ! इति कोपसूचकं सन्तःपसूचकं वा
अश्वयमः, “आः स्वरस्योच्चस्वरस्य कोप-सन्तापयोरपि” इति मेदिनी ; कैरवं कुमुदं,
सर्वतः समन्तात्, स्फुरतु विकसतु, आः ! उदरभरयः उदरभरकार्थिनः, उदरमन्त्रा
इत्यर्थः, चकोराः पक्षिविशेषाः, ज्योत्स्नाकरम् अन्धकारं दक्षिणमनुक्तं,
ज्योत्स्नाकरभ्रमः उभयोरेव वावस्थादिति भावः, “करयो दक्षिणमनुक्तः” इत्यमरः ;
पिवन्तु, सर्वलोकापावनः जगत्सुरादिवः अदर्शनं गतः, देवप्रियाणि श्रोतृपितृसन्तानि
कमलानि च मुदितानि, इदानीं तुल्यकैरवाणाम् उदरसर्वस्वचकोराणाञ्च उल्लस-
समयः समागतः इति सङ्गतां विपत्तिदृष्टेन गुहाकाशाभ्युदयदर्शनेन कोपः सन्तापो
वा आः इत्यव्ययद्वयेन सूच्यते इति ज्ञानम् । वसन्ततिथयः इत्यम् ॥ ४४ ॥

(सर्वतोऽपक्षोक्त) ।—

अथमपि खरयोषित्कर्णकाषायमीष-

द्विन्दुमरतिमिरोर्णाजर्जरोपात्ममर्चिः ।

मटकलकलविह्वीकाकुनान्दोकरैभ्यः

क्षितिरुदृशिश्वरेभ्यो भानुमानुच्चिनोति ॥ ४५ ॥

अपि च—

मन्त्रसंस्कारसम्पन्नास्तन्वदौदन्वतीरपः ।

एतत्तथैव ज्योतिरादित्याख्यं निमज्जति ॥ ४६ ॥

रामः । (सर्वतो निरूप्य) । अथ अनर्घराघव !—

तापनैरेव तेजोभिः प्लुष्टनिर्वाणमेषकाः ।

दिशो जाताः प्रतीचौ तु समुदाचरति क्रमात् ॥ ४७ ॥

अथिति ।—अथमपक्षोक्तः, भानुमान् सूर्यः अपि, मटकलानां मटोत्कटानां, जलानामित्यर्थः, “मटोत्कटी मटकलः” इत्यमरः; कलविह्वीनां चटकीनां, “चटकः कलविह्वः कात” इत्यमरः; काकुर्देव विक्षतध्वनिविशेष एव, “काकुः क्षिर्वा विचारो यः श्लोक भोत्यादिभिर्ध्वनेः” इत्यमरः; नान्दो स्तुतिवादः, तत्करैभ्यः, क्षितिरुदृशिश्वरेभ्यः उपायभ्यः, खरयोषितः गर्दभाः, अर्धवत् काषायं कषायेष्व रक्तनिव काषायं कषावरसरक्षितमित्यर्थः, ईषत अल्प यथा तथा, द्विन्दुमरं प्रसरत्, यत् तिमिरम अन्धकारं, तदीय कर्वा योग्यत्वात् कृष्णवर्णमेषादिकेन, “कर्वा मेषादि-
लोचि कात” इत्यमरः; तथा जर्जरं यस्मिन्नि यावत्, उपान्तं प्रागर्द्धो प्रथं तत् तादृशम्, अर्चिः तेजः, अर्चयतीति सकृद्वाति, प्रणेः प्रणेः आकर्षतीत्यर्थः । माखिनी उक्तं—“न-न-न व-स्युतेयं माखिनी भोगिनी” इति तत्त्वचक्रात् ॥ ४५ ॥

मज्जति ।—मज्जतीत्यर्थं वैदमयात्मकम्, आदित्याख्यं सूर्येनमज्जत्, खरमित्यर्थः एतत् ज्योतिः तेजः, उदन्वतः समुदयेना ओदन्वत्यः ताः ओदन्वतीः समुदमन्वत्यिनीः, अपः जलानि, मन्त्रसंस्कारसम्पन्नाः मन्त्रेण स्वैव वैदमयत्वात् वैदिकमन्त्रेण, यः संस्कारः विशुद्धिः, सम्पन्नाः तत्त्वबुद्धाः, तन्वत् कुर्वन्, निमज्जति समुद्रं प्रविशती-
त्यर्थः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४६ ॥

तापनैरेति ।—दिशः प्राच्यादयः, तापनेः खरेः एव, तेजोभिः कषायेः, प्लुष्टाः दग्धाः, पक्षात् निर्वाणे जाले, तेजज्जालपनमे इत्यर्थः, मेषकाः ज्वालकाः,

किञ्च—

काञ्चिद्विभ्रति भूतिमाश्रमभुवो वेतानवेष्टानर-

ज्वालोऽप्लवमानधूमवल्गुविभ्रान्तदिग्भित्तयः ।

श्रूयन्ते वटवस्तृतीयसवनस्त्राध्यायदौर्घानपि

स्यर्द्धाबन्धमनोहरं प्रतिमुहुः स्नान् द्राघयन्तः स्तरान् ॥४८॥

विशानिभः । वत्स राघव !—

उन्मत्ताभिर्दिवसमधुना सर्वतस्ताभिरेव

स्त्रच्छायाभिर्निचुलितमिव प्रेक्ष्यते विश्वमेतत् ।

पर्यन्तेषु ज्वलति जलधौ रत्नमानी च मध्ये

चित्राङ्गोऽयं रमयति तमःस्तोमकीना धरित्री ॥ ४९ ॥

“काञ्चिद्विभ्रतिभूतिमाश्रमभुवो वेतानवेष्टानर-
ज्वालोऽप्लवमानधूमवल्गुविभ्रान्तदिग्भित्तयः” इत्यमरः ; जाताः, निर्वाणकारा यथा कृत्तवर्णा भवन्ति, तथा
सूर्योत्तापदग्धाः प्रख्यादयस्त्रिंशो दिशः सूर्यसमापनिर्वाणकारोदयाश्च कृत्तवर्णा
दृश्यन्ते इति भावः, तु किन्तु, प्रतीची पश्चिमा दिक्, कस्मात् कममुल्लङ्घ्य, येन कसेव
चत्वा दिशो मेघवाः जाताः, तं कममतिक्रम्यत्यर्थः, समुदाचरति सम्यक् राजते,
मनोमृदुल्य सूर्यस्य अदृक्चिरवस्यत्वादिति भावः, सम्यक् विभेति वा, चत्वाणां
दिग्भित्तवस्त्रादर्थनादिति भावः, “समुदाचरन्तु भीमायां पूर्वकपे भयेऽपि च” इति
विश्वः । यथा—समुदा सप्तर्षां, एवेति श्रेयः, आचरति, चत्वा दिशो मन्त्रिणा जाताः,
प्रतीची तु कममुल्लङ्घ्य उदये आचरतीति निष्कर्षः । “तापनेरेव” इत्यस्य “तापनेरिव”
इति पाठः समीचीनः ; तत्राले जाता इवेत्युच्यते । अगुट्ठ्ठत्तम् ॥ ४८ ॥

काञ्चिद्विभ्रति ।—आश्रमभुवः तपोवनभूतयः, वेतानस्य वस्त्रोपलब्ध, वेदानरस्य अग्नेः,
ज्वालायाः प्रख्यायाः, अप्लवमानः इतस्ततः सचरन्, यः धूमः स एव वल्गुः सौचोपरि
वर्तमानं सुद्रुग्दं, तत्र विभ्रान्ताः विशेषेण स्फूर्तिं गीताः, दिश एव भित्तयः कुक्ष्यानि
ग्राहा तत्राभूताः सन्त्य, काञ्चित् अनिर्वचनीयमिति भावः, भृतिं सन्पटं, भीमानित्यर्थः,
“भूतिर्भस्त्राणि सन्पटि” इत्यमरः ; विभ्रति दहति, वटवः ब्राह्मणकुमाराः, तृतीय-
सवने सायंकाशीनक्षत्रे, यः स्त्राध्यायः वेदाध्ययनं, तेन दीर्घान् अपि उष्ट्रेस्तरान्
अपीत्यर्थः, स्नान् निजान्, स्तरान् उदत्तादीन्, प्रतिमुहुः पुनः पुनः, अर्द्धांशः
परस्परजगोषायाः, बन्धेन निबन्धेन, आश्रयेत्यर्थः, मनोहरं मनोज्ञं यथा तथा,
द्राघयन्तः चतुर्दशीकुर्वन्तः, श्रूयन्ते । आर्द्धाश्रितक्रीडितं उच्यते ॥ ४८ ॥

उन्मत्ताभिर्दिवसमधुना ।—एतत् त्रिंशं जगत्प्रत्यक्षं, दिवसं दिवसं व्याप्तेत्यर्थः, चत्वाः

सञ्ज्ञः । (सनिवेदम्) ।—

तेजोमयं तमोमयमन्यतरस्यां तदेव टिक्चक्रम् ।

किमपि विचित्रा धात्रा सृष्टिरियं भुवनकोषस्य ॥ ५० ॥

(सधंतोऽश्लोक) ।—

चूडारत्नैः स्फुरद्भिर्विषधरविवराण्युज्ज्वलान्युज्ज्वलानि

प्रेक्ष्यन्ते चक्रवाकीमनसि निविशते सूर्यकान्तात् कृशानुः ।

किञ्चामी शन्ययन्तस्त्रिमिरमुभयतो निर्भराहस्तमिस्रा-

सङ्घट्टोत्पिष्टाभ्याकणनिकरपरिस्फूर्द्धिनो भान्ति दीपाः ॥ ५१ ॥

शामः । (विलोक्य) ।—

संधीमे इतीया ; सद्युक्ताभिः, परिष्कृताभिः, सरेण तेजसा तिमिराहस्तादृश्याभिरिति भावः, ताभिरेव याः दिताऽपि चासन् ताभिरित्यर्थः, स्वच्छायाभिः निजच्छायाभिः, अधुना अतमनसमग्रे इत्यर्थः, सर्वतः समन्तात्, निचुलितमिव कबलितमिव, प्रेक्ष्यते दृश्यते, तमसां तिमिराणां, सोमस्य समुद्रस्य, लोला विलासः, विमरकमित्यर्थः यस्यां तथाभूता, इयं शरीरो पृथ्वी, पथ्यन्तेषु प्राक्तव, जलधरा समुद्रे, पृथिव्याः प्राक्तस्य समुद्र-
स्तुल्य इत्यर्थः, तथा मध्ये मध्यदेशस्थे, रत्नसानी समेसौ च, "मेकं समेकैर्माद्रेः रत्नसानुः सुरालयः" इत्यमरः, उच्यते दीप्यमाने सति, समुद्रस्य समेसौ च अन्यतरस्या-
रत्नानां प्रभया दृढासमाने सतीत्यर्थः, सोरे तेजस्येति वा भावः, पिदाङ्को विविध-
वर्णरक्षिता सती, रमयति प्रीतिमुत्प्रेद्यति, लोकाणामिति शेषः । मन्दाकान्ता
उत्तम ॥ ४८ ॥

तेजोमयमिति ।—तदेव टिक्चक्रं दिङ्मण्डलं, तेजोमयं एकस्यां तेजोवदुत्तम,
असौमुखसूर्यवरकम्पयति पश्यन्त उज्ज्वलमिति भावः, अन्यतरस्यां प्राच्यादा-
विति भावः, तमोमयं तिमिरात्मकम्, अन्यकाराण्युत्तममिति यावत्, अतः धात्रा
विचित्रा, भुवनकोषस्य ब्रह्माण्डस्य, इयं परिदृश्यमाना, सृष्टिः रचना, विधाटकृत्कं
निर्मात्रमित्यर्थः ; "एकदा तूभयप्राप्तौ कर्णय्येव न कर्त्तरि" इति नियमात् भुवनकोष-
स्येति कर्मणि षष्ठ्या चार्तेति कर्त्तरि लटोपा ; किमपि अनिर्वचनीय यस्यां तथा,
वाग्वापादातोता इत्यर्थः, विचित्रा आश्चर्य्यकपिथीत्यर्थः । आख्यां उत्तम ॥ ५० ॥

चूडारत्नैर्विति ।—विषधराणां भुजङ्गाणां, विषराणि दुस्पाणि, स्फुरद्भिः दीप्य-
मानैः, तिमिरादयदिति भावः, चूडारत्नैः शिरीषाभिः, विषधराणामेवेति भावः,
उज्ज्वलानि उज्ज्वलानि, भास्वराणि भास्वराणि, अश्लेषमाश्लोकयुक्तामीत्यर्थः, प्रेक्ष्यन्ते

विश्वं चाक्षुषमस्तमस्ति हि तमः केवल्यमोपाधिक-

प्राच्यादिव्यवहारवोजविरहाद्विज्ञात्रमेव स्थितम् ।

गृह्यन्ते भयहेतवः पटुभिरप्यज्ञान्तरेर्भाति च

ध्वान्तेनातिघनेन वस्तु वचसा ज्ञातः स्वरेणामुकः ॥ ५२ ॥

दृश्यन्ते, सूर्यकालात् सूर्यकालाख्योपकार, ज्ञानान् 'अग्निः', अक्षराकोषा मनासि चेतसि, निविशते प्रविशति, सूर्यतेजसा सूर्यकालः प्रागमुद्भूतौति प्रसिद्धम्, एवञ्च सूर्याख्यमनान् सूर्यकालञ्च निखेजस्तात् तत्तत्तः प्रायः अक्षराकोषा चेतसि प्रविशन्ताः 'सनापयति इत्यर्थः ; सूर्यविरचसम्पत्तात् प्रभावस्तः सूर्यकालाः सूर्यस्य अस्तमननात् निखेजस्तः', अक्षराकोषा मनासि च निशगमे प्रियविच्छेदात् सन्तमान् भवन्तीति निष्कर्षः ; किञ्च, 'अमो प्रज्वलित इति भावः', टीपाः प्रदीपाः, तिमिरम् अन्धकारं, शल्यवन्तः खल्वयन्तः, उभयतः उभयोः पार्श्वयोः, निर्भरम् अत्यन्तम्, अक्षमिस्रयोः दिवसाभ्युदयरजसो, "तमिस्रा तामसौ रात्रिः" इत्यमरः ; यः सङ्कटं लक्ष्येण, तेन उत्पिष्टा विमर्दिता, या सस्या तस्याः कृत्वा निश्चयं विन्दुसङ्कटम्, उत्प्रेषणात् सस्यावयवविष्णुतमिति यावत्, सस्याया कौटिल्यादिति भावः, परिच्छेदन्ते अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः सन्तः, भान्ति राजन्ते। स्वधरा इति—"सन्नेयानां श्वेष त्रिमुनियतियुता स्वधरा कौर्त्तयेयम्" इति तद्वचसात् ॥ ५२ ॥

विश्वमिति।—आक्षुष अक्षुरिन्द्रियवाह्य, विश्वं जगत्, अक्षम अपर्ययं गतं, तिरोहितमिति यावत्, अन्धकारादुत्थात् अक्षुरिन्द्रियेण विश्वं न दृश्यते इति भावः, तमसाम् अन्धकाराणां, केवल्यं केवलं तम इति यावत्, अस्ति हि वर्णते एव, 'उपाधि' विशेषणं तत्सम्बन्धी उपोपाधिकः विशेषणसम्बद्ध इत्यर्थः, यः प्राच्यादिव्यवहारः दिक्त्वभिद्वेष्टि इयं प्राची दिक्, इयं प्रतीचीत्यादिद्वय इत्यर्थः, तस्य वीचं द्वेष्टः, सूर्य इत्यर्थः, सूर्यस्य उदयास्तादिकमेवेव दिग्ग्यवहारादिति भावः, तस्य विरहात् अभावात्, अस्तमयादिति सावत्, दिक्षात्रमेव स्थितं केवलं दिगिति प्रसिद्धास्तस्मिन्, न तु प्राच्यादिद्वेष्टेति भावः ; पटुभिः समर्थैरपि, वस्तुयुक्ते इति भावः, अज्ञानतरे-वयोरिन्द्रियैः, त्वगादिभिरित्यर्थः, भयहेतवः भोतिकाराणि, पदाका इति शेषः, गृह्यन्ते, अन्धकारे दर्शनाचमत्वात् एवमा सर्पवदिति भावः ; अतिघनेन अतिज्ञानेन, ध्वान्तेन तमसा, वस्तु घटपटादिकं, वचसा ज्ञातवाक्येन, अयं घटः अयं पट इत्यादि-रूपेणेति भावः, भाति राजते, ज्ञायते इति यावत्, अन्धकारेण लपदभंगमत्वादिदि-

किञ्च—

वनतरतिमिरघुषोत्करजग्धानामिव पतन्ति काष्ठानाम् ।

क्षिद्रैरमौभिरुभुभिः किरणव्याजेन चूर्णानि ॥ ५१ ॥

(नेपथ्ये लक्ष्यते) ।

(चर्चे ससम्पन्नमाकर्षयन्ति) ।

(पुनस्तथैव) ।

निर्मलञ्चक्षुरन्तर्भ्रमदतिकपिशक्रूरतारा नरास्थि-

ग्रन्थिं दन्तान्तराक्षयितमविरतं जिह्वया घट्टयन्ती ।

ध्वान्तेऽपि व्याप्तवक्त्रज्वलदनसशिखाजर्जरे व्यक्तकर्म

निर्मान्ती गृध्ररौद्रीं दिवमुपरि परिक्रीडते ताडकेयम् ॥ ५४ ॥

भावः, खरेष्व कण्ठध्वनिना, परिचितेनेति शेषः, चमूकः अर्थं पुमान्, ज्ञातः विदितः, भवति । अन्धकारधर्मवर्णनमिदम् । शार्ङ्गविक्रीडितं इत्यम् ॥ ५१ ॥

वनेति ।—वनतरं वान्तरं, यत् तिमिरम् अन्धकारः, स एव घुषोत्करः काष्ठ-
भक्षककोटसमूहः, तेन जगद्भागां भक्षितानां, कृतश्लिष्टाकामास्त यावत्, काष्ठानां
दिशां, दाहयामिति ध्वनिः, “दिशस्तु ककुभः काष्ठाः” इति “काष्ठं दाहिष्यन्”
इति आत्मन्; चूर्णानि क्षिद्रैरिव रन्ध्रेरिव, अमौभिः ऊर्ध्वाक्षं परिदृश्यमानैः,
‘उडुभिः नचत्ते’, तिमिरघुषोत्कोषकाष्ठानां लक्ष्मणरूपविवरेरिति ध्वनिः, “नचत्तद्वचं
अं तारा तारकाऽऽप्लुडु वा स्त्रियाम्” इत्यमरः; किरणव्याजेन मयूखनिषेधः, पतन्ति ।
उत्प्रेषाऽलङ्कारः । आख्यां इत्यम् ॥ ५१ ॥

निर्मलञ्चदिति ।—निर्मलञ्चतो गिलघोमवतो, कोटयं प्रविशतो इति यावत्, ये,
चक्षुषी नेत्रे, तयोः चक्षुः अन्धकारयोः, भ्रमन्त्यौ घूर्णमाने, अतएवपित्री चक्षुःपापिङ्गले,
क्रूरं मौषले, तारं कनोतिष्ठे यक्षाः तनोक्ता, “तारकाऽप्यः कनोतिष्ठा” इत्यमरः;
ज्वालाभं वनराक्षी मध्ये, यस्मिन् सुहृदम् आशुतं, सर्वव्याधि इति शेषः, नरास्थि-
ग्रन्थिं मनुष्यकङ्काग्रन्थिं, जिह्वया अविरतम् अक्षय, घट्टयन्ती आक्षयकोत्प्लवः,
निम्नाक्षनाथमिति भावः, व्याप्तं विस्तरं, यत् वक्त्रं तदम्, कान्तिं स्वगतः अक्षय-
अर्थः, जिह्वया ज्वालयया, जर्जरे जर्जरतां गते, विध्वजे इति यावत्, ध्वान्ते अन्धकारे-
ऽपि, व्यक्तं प्रकटं, कर्म ऊर्ध्वादिनिष्ठुरक्रिया यस्यास्तवावया, इयं ताडका उपरि
क्रीडति, दिवम् आकाशं, गृध्ररौद्रीं गृध्राणां श्लासानिषप्रक्षिप्तिनायां सञ्चारात्,

अपि च—

वेताग्निकुण्डपूरं च वर्षन्तो रुधिरच्छटाः ।

हिंसाः सुबाहुमारीच-मिश्रा नः परिवृण्वते ॥ ५५ ॥

विशानिभः । (बाकृतम् (८)) । कथं ताडका !! वत्स रामः

भङ्ग !—

विधानमानुश्रविकं गृहेषु नः

प्रतिस्क्रिन्तो किमिदं प्रतीक्ष्यते ? ।

सुबाहुमुख्यैः सममाततायिभि-

र्गृहाण चापं निगृहाण ताडकाम् ॥ ५६ ॥

रोद्रो मयङ्गो, निनीतो कुर्वन्तो हतो, वरिक्वते विहरतोन्वः । सङ्गरा
उत्तम ॥ ५४ ॥

वेतेति ।—हिंसाः क्रूरवर्णाः, सुबाहु मारीचमिश्राः सुबाहु-मारीचाभ्यां संयुक्ताः, राक्षसा इति शेषः, वेताग्निः “उचिवाग्निर्गन्धर्वो हवनीयस्त्रयोऽग्नयः । अग्निश्च-
मिदं वेता—” इत्युक्तञ्चक्षमाग्निमयं, तस्य कुण्डः आचारः, तस्य पुरः पूरणं यस्मिन्
तत् यथा तदा, रुधिरच्छटाः रक्तविकारान्, श्लोचितविन्दुन् वा, वर्षन्ताः सन्ताः, नः
अजान्, परिवृण्वते वेष्टयन्ति, अवदन्ति वा । अगुप्तु उत्तम ॥ ५५ ॥

(८) बाकृतं सामिनायन, चाकृति अज्याह्याह्याक्रयावशेषम् ।

विधानमिति ।—नः अस्माकं, गृहेषु आश्रमेषु, आनुश्रविकं वैदिकं, विधानम्
अनुष्ठानं, प्रतिस्क्रिन्तो नाशयन्तो, इयं ताडका, किं अयं, प्रतीक्ष्यते ? अस्यते ?
त्वरीति शेषः, चापं अगुः, गृहाण, सुबाहुमुख्यैः सुबाहुप्रभृतिभिः, आततायिभिः
वधोद्यतेः, राक्षसेरिति शेषः, समं सङ्ग, “आततायो वधोद्यते” इत्यमरः ; तस्य
प्रवृत्तिस्तुक्तं, यथा—“अपिरो मरदयेव अस्त्रपाचिर्धनापचः । श्वेत-दाराचक्षारी
च वदेते आततायिनः ॥” इति, तस्य वधे दीवो नासीत्युक्तं मनुना—“आततायिन-
नाशानामपि वेदान्तं रक्षे । जिघांसन् जिघांसोवाच तेन ब्रह्महा मवेत् ॥”
इति, “नाततायिवध दीवो हन्तुर्भवति अयम्” इति च, ताडकां निगृहाण
निपटं क्रूर, नटि इत्यर्थः । ब्रह्मकारिण इति—“वदन्ति ब्रह्मकारिण मन्त्री म-री” इति
मन्त्रचक्षात् ॥ ५६ ॥

रामः । (सट्टपातिरेकम् (च)) । भगवन् ! स्त्रियम् (त) इमाम् ! !

(पुनर्नेपथ्ये) ।

अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् (थ) । भोस्तात ! विश्वामित्र ! परि-
भूयामहे (द), प्रहोयतामधिज्यधन्वा दाशरथिः (ध) ।

रामः । (विहङ्ग नेपथ्यावलोकितत्वेन) । बालर्षे ! शुनःश्रेष्ठ !
मुहूर्तं धौरो भव—

अलं क्लिशित्वा गुरुमल्पकोऽयं
विधिस्त्वदाज्ञैव गरीयसी नः ।
न कौशिकस्य त्वाय धर्मपुत्रे
पुत्रे मधुच्छन्दसि वा विशेषः ॥ ५७ ॥

(च) सट्टपातिरेकं सागुक्त्यातिशयमित्यर्थः, चाहेति अप्याहोयैकित्वा-
विशेषणम् ।

(त) स्त्रियमिमां, निगृह्णामि ! ! इति शेषः, स्त्रीवचसा गर्हितत्वादिति
भावः ।

(थ) अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यं, अब्रह्मण्यो नाहो प्रबोध्यमिदम्, “अब्रह्मण्यम-
ब्रह्मण्यो” इत्यमरः ।

(द) परिभूयामहे निगृह्णामहे, वधामिति शेषः, तत् परिवाधस्तेति भावः ।

(ध) प्रहोयता प्रेयताम् । अधिज्यधन्वा ज्यारोपितधनुषः, उज्जितधनुषः
इत्यर्थः । दाशरथिः रामः ।

अवमिति ।—गुरुम् आचार्यं, विश्वामित्रमित्यर्थः, क्लिशित्वा खेदवित्वा, क्लिष्टं
कृत्वा इत्यर्थः, अलं गुरवे क्लेशा न दातव्य इत्यर्थः, अयं विधिः विधानं, राजसामध्वज-
भानमित्यर्थः, अल्पः तुच्छः, अनायासवाच्य इत्यर्थः, तव आज्ञा चादेश एव, नः
अस्माकं, गरीयसी अतिमहती, कौशिकस्य विश्वामित्रस्य, धर्मपुत्रे धर्मैव वाल्मि-
पुत्रे, त्वाय, वा अथवा, पुत्रे, शीरसे इति शेषः, मधुच्छन्दसि वधशेषः प्रभेदः, न,
अस्मीति शेषः, “गुरुवत् गुरुपुत्रेषु गुरुदारेषु चैव । इ” इति मनुष्यत्वेन गुरुपुत्रस्य
गुरुवत्प्राप्तमौल्यकोर्नानात् गुरोश्च धर्मपुत्रोऽस्युक्तयोर्निर्दिशेयत्वात् तदाशयेन कार्यं
आचरामीति भावः । उपपातिरेकम् ॥ ५७ ॥

विश्वामित्रः । वत्स ! कृतमुत्तरोत्तरेण (न) । नन्वयं नेदोः
आश्रमोपघातः (प) ।

लज्जः । (सख्यवनिव (फ) स्वगतम्)—

मीमांसते किमाख्योऽयं कौशिकेऽप्यनुशासति ? ।

वाचमेवामृषोषां हि शास्त्रमेवानुवर्त्तते ॥ ५८ ॥

रामः । (स्वगतम्)—

गुर्वीदेशादेव निर्मोघमाषो

नाधर्माय स्त्रीबधोऽपि स्थितोऽयम् ।

अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यद्भिरल्पे-

लज्जाऽस्माभिर्मोक्षिताच्चेर्जितैव ॥ ५९ ॥

(न) कृतमुत्तरोत्तरेण पुनः पुनः प्रतिवचसा, कृतम् अकृतम्, उत्तरोत्तरं विफल-
मिति तत्प्रयोजनं नास्तीति भावः ।

(प) ननु भो । नेदोयान् सन्निहितः, उपस्थित इत्यर्थः । आश्रमोपघातः
आश्रमपोषा ।

(फ) सख्यवनिव सट्टु खनिव, आश्रमोपघातप्रवचनेति भावः ।

मीमांसते इति ।—कौशिके विश्वामित्र, अनुशासति आदिशति अपि, अथम् आर्थः
रामः, किं क्व विषयः, मीमांसते ? विचारयात ? अत्र किमपि विचार्ये नास्तीति
भावः, हि यतः, शास्त्रमव एवाम् ऋषोषा वाचम् अनुवर्त्तते अनुसरति, एषां वाग्वि-
वास्त्रकपेव अस्ति, तत् कथं अवध्याः स्त्रियः इति शास्त्रानुसरणे आर्थेक विचारः ?
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ५८ ॥

युवेति ।—गुरोः विश्वामित्रस्य, आदेशादेव आश्रयेव, निर्मोघमाषः क्रियमाषः,
अथम् एषः, स्त्रीबधोऽपि नारोहत्याऽपि, अथर्माय न ह्यतः न प्रभवतीति भावः,
अद्य अस्मिन् दिने, स्थित्वा, अवेति श्रेयः, नः परदिने, गमिष्यद्भिः अल्पैः वाचकैः,
अस्माभिः मोक्षिताच्चेरेव निमोक्षितगवनेरेव सद्भिः, लज्जा जिता, अभिष्यतीति श्रेयः,
दुष्कार्यकारिणां जनसन्दर्शने एव लज्जा, सख्य नयनोन्मोहनसाधनं, तदज्ञत्वा,
निमोक्षितगवनेनास्मादवाय्यजानात् सत्वरप्रख्याने केनापि दृष्टतत्ताच्चेवत्वात् न
लज्जाप्रसर इति भावः । यद्वा—मोक्षिताच्चेः सम्मोक्षितगवनेः, वाचानामवाचकं
गुर्वीदेश एव नयनान्, तदाश्रमेव तदा अवाय्यन् इदं कृतमपि नानुमीत्यादि

किन्तु—

दोर्घं प्रजाभिरतिकौतुकिनीमिराभि-

रस्मिन्नकौर्त्तिपटहे मम ताद्यमाने ।

ज्योतिर्मयेण वपुषा जगदन्तसाक्षी

लज्जिष्यते कुलगुरुर्भगवान् वशिष्ठः ॥ ६० ॥

(नेपथ्ये) ।

अलमिष्टा मखान् मूर्खाः ! खड्गधारेयमस्ति नः ।

अदवीयानयं पत्न्याः स्वर्लोकमुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

रामः । (श्रुत्वा सरोषं वदन्ममं चोत्थाय सविनयमज्जलिं बद्धा) ।

भगवन् ! जगत्त्रयगुरो ! गाधिनन्दन !—

खज्जा, अतः श्रो गमनकाले उक्तोक्तनयनेरेवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । आश्लिनी
इति—“नानी गी चेष्वाश्लिनी वेदलोकेः” इति तज्जवात् ॥ ५८ ॥

दोर्घमिति ।—अतिकौतुकिनीभिः अकमेतत् अवाप्यं कृतं वपुर्मन्त्रीयैव रामेणेति
कौतूहलवतीभिः, आभिः प्रजाभिः जनैः, अकिन् नम अकौर्त्तिपटहे स्त्रीवधोऽनेन
कृतं इति अयमः स्थापकवाटिजभेदे, ताद्यमाने आह्वयमाने सति, ज्योतिर्मयेण
तेजोमयेण, वपुषा ज्ञानात्मनेभ्यः, ज्योतिर्मयेण वपुषा उपलक्षित इति वा,
जगदन्तसाक्षी जगताम अन्तस्य प्रलयकाले, साक्षी साक्षात् दृष्टा, तत्काले न
किमपि गोपायितुं शक्यते केनापीति भावः, कुलगुरुः ब्रह्मज्ज्ञानतः आवाप्यं,
भगवान् सर्वशक्तिमान्, वशिष्ठः दोर्घम् अव्यक्तं, लज्जिष्यते, ममेतेन कर्मणेति भावः ।
वसुन्ततिशब्दं इत्यम् ॥ ६० ॥

अलमिति ।—दे मूर्खाः ! याशिका इति श्रेयः, मखान् वपुषान्, इष्टा अर्चयित्वा,
कृत्यैवैवः, यष्टेरेवान् अन्वर्च्येति वाच्यं, अलं इष्टा, यष्टार्चोऽग्रमाद्यो वः निरन्तरमेव
इति भावः, नः अस्माकम्, यद्यं खड्गधारा अस्ति वर्त्तते, यथा युष्मान् नाशयाम इति
भावः, अवन् अदवीयान् अदूरवर्त्तो, सरल इति यावत्, श्रोत्रगमनाय इति भावः,
पत्न्याः भार्ग्यः, उपाय इति भावः, स्वर्लोकं स्वर्गम्, उपतिष्ठते उपस्थितो भवति,
अर्चिं स्वर्गे प्रपद्यतीति भावः ; बहुमिरावाचैः खलु यानः क्रियते, तेनापूत्रे पुत्र्यं
कल्पते, तत्तस्य लगीतान् इति स्वर्गजनने युष्माकं कुटिबः पत्न्याः, अस्माकम् अस्मा-
कानि श्रोत्रं च नाप्यते इति इष्टा वस्तुप्रदायः, तत् युष्मान् निवृत्त्य स्वर्गे प्रपद्याम इति
भावः ; अष्टद्वयं वपुषः ॥ ६१ ॥

दशरथगृहे सन्धूतं मामवाप्य धनुर्धरं

दिनकरकुशास्तम्यः कोऽयं कलङ्कनवाधुरः ॥ १ ॥

इति न वनितामेतां हन्तुं मनो विचिचिह्नते

यदधिकरणं धर्मस्थीयं तवैव वचांसि नः ॥ ६२ ॥

(वचिपत्य नेपथ्यानिमुखात्) । भोस्तपोधनाः । मा भैष्ट (व)—

रजनिचरचमूरमूरपाण्ड-

जयमहमागत एव रामचन्द्रः ।

कुशिकसुतकुशाग्रतोयविन्दो-

रिदमनुकल्पमवेत कार्मुकं मे ॥ ६३ ॥

(इति चतुरारोपयन् (भ) निष्क्रान्तः) ।

दशरथेति ।—दशरथस्य गृहे सद्यः, यथा वा, “न गृहं गृहनिवाङ्गृहेऽपि गृहमुच्यते” इति शास्त्रात्, सन्धूतं समुत्पन्नं, धनुर्धरम् अवाप्तधनुर्धरं, माम् अवाप्य प्राप्य, दिनकरस्य सूर्यस्य, कुशास्तम्यः वंशधरमाननकरः इत्यर्थः, कलङ्कस्य स्त्रीजातस्य इति अकीर्तेः, नवः अक्षुरः प्ररीडः, दिनकरकुली एवंविधकलङ्कस्य सद्यैव प्रवचनमर्थ-
वादिति भावः, अर्थः कः ? समुत्पन्न इति शेषः, इति—जना एव वदितव्यमिति इति विचिन्त्य इत्यर्थः, जनः एतां वनितां ताडयति, कन्तं न विचिचिह्नते न संश्रियते, एतस्या जनेने जनाः मां सूर्यवंशकलङ्कं कलङ्कितव्यमिति इति यः संशयः प्राणाकीर्त, स इदानीं त्वदाज्ञया अपगत इति भावः, “विचिचिह्नता तु संशयः” इत्यमरः ; यत् यतः, तत्रैव वचांसि अनुज्ञावाक्यानीत्यर्थः, नः अस्माकं, धर्मस्थीयं धर्मस्थितिमूलं, धर्मप्रवर्तकमिति यावत्, अधिकारवत् अवलम्बनं, तव वच एव धर्म इति कृत्वा एतां हन्तोत्याशयः ।
हरिषी हन्त—“न-स-म-र-स-खा नः वद्वेदेर्हयेर्हरिषी मता” इति तत्त्वचत्वात् ॥ ६२ ॥

(व) मा भैष्ट भोति न कुरुष्वम ।

रजनीति ।—अवमहं रामचन्द्रः अमूः उपरि दृश्यमाना इति भावः, रजनिचर-
अमूः राक्षससैन्याः, अपाकम् दूरीकुर्धन्, आगत एव उपस्थित एव, मे जन, बह्वं
हृत्कलितमिति भावः, कार्मुकं धनुः, कुशिकसुतस्य विशालस्य, कुशाग्रं यत् तोयं
जलं, रक्षोघ्नमनुपूतमिति भावः, तस्य विन्दोः कषक, अनुकल्पम् अवलम्बनं,
वीचिविधानमित्यर्थः, प्रतिनिधिरूपमिति भावः, अवेत जानीत, राक्षसनिघने गुरीः
मनुपूतकुशजवर्धनं मुखाः कलाः, अनुविहन्तु मम तस्य प्रतिनिधिरूपं, वचः तेनेव

अक्षयः । (सावकान्नात्मगतम्) । दिव्याः स्त्रात्रेण धर्मेण कौमार-
मध्यशून्यम् (म) आर्य्यस्त्रासौत् । (नेपथ्याभिमुखनवधोक्तं चर्चं नाटयन्
प्रकाशम्) । भगवन् ! कौशिक ! धृष्टं पुरस्तात्, आर्य्यं धृतधनुषि—

वायव्यास्तथ्यतिकरनिरालम्बनस्तः । डकेयः

प्राप्तो जीवन्मरणमसुभिर्विप्रमुक्तः सुबाहुः ।

कृत्तोन्मृता भुवि च करुणाऽऽद्यैर्बोभक्षद्वास-

त्रासक्रोधोत्तरलम्पिभिर्दृश्यते ताडकेयम् ॥ ६४ ॥

विज्ञानिवः । (विलोक्य) । वत्स लक्ष्मण ! विस्मयेन प्रमोदेन

कुञ्जललेपेते प्रागेव कृताः, मनसुः चतुर्भिर्नित्तमावर्जित भावः । “मुख्यः स्त्रात प्रथमः
अस्योऽनुबल्यस्तु ततोऽधमः” इत्यमरः । पुष्पितायाः कृतम्—“चतुर्भिः नयुगरेफतो
यक्षारोऽनुभिः तं न-को न-राच पुष्पितायाः” इति तल्लक्षणात् ॥ ६२ ॥

(भ) आरोपयन् सख्यं कुर्वन् ।

(न) दिव्याः आर्य्यम्, “देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री निवर्तितैर्विः” इत्यमरः ।
स्त्रात्रेण अविधीचिन्तेन । धर्मेण आचारेण । कौमारं दाल्भ्यम् । अशून्यम् अवि-
रहितनित्यम्, दाल्भ्यमपि आश्रयधर्मपुरस्कृतमिति यावत्, आर्य्यो बालकोऽपि न चत-
धर्मपरास्तु इति भावः ।

वायव्येति ।—ताडकायाः अपत्यं पुमान् ताडकेयः सारोच इत्यर्थः, वायव्यस्य बाहु-
देवतस्य, अक्षयस्य वाचस्त्वर्थः, व्यतिकरेण सख्यत्वेन, आघातेनेति यावत्, निरालम्बनः
आलम्बनः आश्रयः तद्रहितः, सख्ये एव निराश्रयतया अवतिष्ठमानः सन् इत्यर्थः,
जीवन् प्रापन्, अथोति श्रेयः, मरणं प्राप्तः जीवन्मृतः सन् निराकृत इत्यर्थः ; सुबाहुः
तदास्यो राक्षससेनापतिः, ताडकाया एव अपरः पुत्र इति केचित्, असुभिः प्राचैः,
विप्रमुक्तः विमुक्तः, निवृत्त इति यावत्, कृता क्रिया, भुवि पृथिव्याम्, दम्पुताम् लज्जा,
पातितेति यावत्, रक्षस्य ताडकाः कुरुक्षया स्त्रीलनिवन्धनया दयया, आश्रयैव
विज्ञानेन, कथं मङ्गराद्यलोचं बालेनामेन निवृत्तित्वेनैवैवेति भावः ; बोभक्षेन दृष्ट्या,
कृत्विताकारद्वन्द्वेनेति भावः, दासेन आनन्दजनितेन दास्येन, दासेन सत्यं निवृत्ता
न वा, पुनर्जीवति चेदिति भवेन, लोभेन लोभेन, तत्कृतात्याचारकारणत्वेनेति भावः,
उत्तरत्वं अक्षयं यथा तथा, अविभिः सुनिभिः, दृश्यते । मन्दाकाणां ॥ ६३ ॥
“मन्दाकाणां लम्पि-रक्ष-मर्गेर्नो न-नो दो नयुग्मम्” इति तल्लक्षणात् ॥ ६४ ॥

च परवन्ता (य) वयं न वाचामधीश्महे (र) । वक्तव्यमेव
वा किमस्ति, न खल्विधमद्यतनी (ल) वः प्रतिष्ठा (व)—

टिक्लङ्घ्यकीर्त्तिधौतवियतो निर्व्याजवीर्योद्धता-

स्तेय्यं रघवः प्रसिद्धमहसो यैः सोऽपि देवाधिपः ।

विन्वाणेरसुराधिराजविजयक्रीडानिदानं धनुः

पौलोमौकुचपत्रभङ्गरचनाचातुर्यमध्यापितः ॥ ६५ ॥

लक्ष्मणः । भगवन् ! पश्य—

अद्य नैशाचरीं सेनामेनामुन्मूलयन्नयम् ।

आधानं वीरधर्मस्य निर्माय त्वामुपस्थितः ॥ ६६ ॥

(प्रविश्य) ।

रामः । (सवेष्टव्यस्ततः (ग))—

(ब) परवन्ताः पराधीनाः ।

(र) अधीश्महे अभवानः, वाक्प्रसरोऽस्माकं नास्तीति भावः ।

(ल) अद्यतनी आधुनिकी ।

(व) वः युष्माकम् । प्रतिष्ठा गौरवं, ख्यातिरिति भावः ।

दिनिति ।—दिश्या कूळङ्घ्या प्राक्तन्यार्थिनी, दिननव्यापिनीत्यर्थः, या कीर्त्तिः
यशः, तथा धौतं चालितं, वियत् आकाशं येः तथाभूताः, निर्व्याजवीर्योद्धताः
अक्षपटपराक्रमोन्नताः, ते प्रसिद्धाः, रघवः रघुवंश्याः, यूयं प्रसिद्धमहमः प्रख्यात-
तेजसः, विजोक्तविदितपराक्रमा यूयमित्यर्थः, असुराधिराजानाम् असुरमुख्याणां,
विजयः पराभव एव, क्रीडा खेला, तन्ना निदानं हेतुमुतं, धनुः कार्यं, विन्वाणेः
दण्डाः, यैः युष्माभिः, सः प्रसिद्धः, देवाधिवाऽपि इन्द्रोऽपि, पौलोम्याः पुत्राननन्दिन्याः
अश्याः, कुचयोः लग्नयोः, पत्रभङ्गरचनायां पत्रावलिखत्यनायां, चातुर्यं वेदगम्भः,
घाटनमित्यर्थः, अध्यापितः शिक्षितः, तत्कार्येणासुरविजयकं रघुवंशीयेः सम्पादनात्
देवराजः केवलं अश्या सह सतरं क्रीडतीति भावः । आर्द्धकविनीकृतं इत्यम् ॥ ६५ ॥

अदिति ।—अयं रामः अद्य एनां परिदृश्यमानां अद्यविघातकारिणी, नैशाचरीं
राक्षसीं, सेनाम् उन्मूलयन् समूहं विनाशयन्, वीरधर्मं वीरत्ववर्थाभाः, आधानं
आपनं, रचयन्निति भावः, निर्माय कृत्वा, स्थापयन्निति शेषः, त्वाम् उपस्थितः
प्राप्तः । अष्टदुष्ट इत्यम् ॥ ६६ ॥

(ग) सवेष्टव्यस्ततः अवलम्बनम् इत्यम् ।

पूषा वशिष्ठः कुशिकात्मजोऽय

त्रयस्त एते गुरवो रघूषाम् ।

महामुनेरस्य गिरा कृतोऽपि

स्त्रीणो बधो मां न सुखाकरोति ॥ ६७ ॥

(आश्वमेधकोश) ।—

प्रत्यासन्नतुषारदौधितिकरक्लिश्यत्तमोवर्जरी-

कल्पाभिर्मखधूमवक्त्रिभिरमौ समीक्षितव्यञ्जनाः ।

श्वः सञ्जीवरयिष्यमाणवटुकव्याधूतशुष्यत्वचो

निद्राणातिथयस्तपोधनगृहाः कुर्वन्ति नः कीतुकम् ॥ ६८ ॥

(पुरतोऽवकोश) ।—

स्फुरति पुरतो माद्यन्माद्यञ्चो रविकोचन-

प्रकरकिरणश्रेणोदत्तस्वहस्तघनं महः ।

पूर्वत ।—पूषा सूर्यः, वशिष्ठः रघूषा कुशगुरुः, अश्वमेधकोशस्थः, कुशिकात्मजश्च विश्वामित्रश्च, ते प्रसिद्धाः, एते तयः रघूषा वसुधैवकुटीरानां, गुरवः, किन्तु महामुनेः अथ गुरोर्विश्वामित्रश्च, गिरा वाचा, कृतोऽपि अनुष्ठितोऽपि, स्त्रीः स्त्रीलम्ब्यो, बधः विनाशः, तादृक्काङ्क्षमनमित्यर्थः, मां न सुखाकरोति न प्रीत्यति । उपजाति उत्पन्न ॥ ६७ ॥

प्रत्यासन्निति ।—प्रत्यासन्नः उदयोन्मुखः, यस्तुषारदौधितिसन्तः, तस्य करैश्च किरणैश्च, क्लिश्यन्त्यः पीडयमानाः, दूषं पक्षावताना इत्यर्थः, आत्मोवर्ज्यः अन्धकार-जगर्त्यः, अन्धकारराशय इत्यर्थः, तत्कल्पाभिः तत्सदृशभिः, मखधूमवाक्त्रभिः अक्षीय-धूमकपलताभिः, समीक्षितं समीक्ष्य, व्यञ्जनं चित्रं, दारकुल्याददपमिति भावः शेषं तथाभूतः, तथा चः परदिने, सञ्जीवरयिष्यमाणाः परिचायमानाः, अत एव वटुकेः प्रकाचारिभिः, व्याभूताः विशिष्टैश्च कल्पिताः, आन्दोलिता इत्यर्थः, प्रोचकार्यमिति भावः, शुष्यन्त्यश्च शीघ्रं मलान्तरश्च, त्वचः बल्लवाणि येषु तथाविधाः, तथा निद्रायाः क्षयनः, अतिथयः अन्धानता येषु तादृशाः, तपोधनगृहाः ऋषीणाम् आश्रमस्नानभवनानि, नः अस्माकं, कीतुकम् आनन्दं, कुर्वन्ति जनयन्तीत्यर्थः । आर्द्रवृषिकीर्तितं उत्पन्न ॥ ६८ ॥

स्फुरतीति ।—माद्यतां माद्यमानं अतिशयेन उच्यतानिति भावः, आन्दोलय-दशनेनेति भावः, अचोराणां पक्षिशिखाणां, ये विचोचनप्रकाराः शैलसमूहाः, तेषां

हृदय ! लघु मा भूः प्रयोदर्शनप्रतिभूरयं
कुवलयदृशामिन्दुर्नेत्रे सुधाभिरनक्ति नः ॥ ६६ ॥

अपि च—

उन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचौ राजीवसंवर्त्तिका-
संवर्त्तव्रतवृत्तयः कतिपये पीयूषभागोः कराः ।
अप्यसैर्धवलीभवत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता
विश्वेनेव तमोमयो निधिरप्रामङ्गाय फेनायते ॥ ७० ॥

किरचयेचोमिः मणूखनिचयेः, हतेन चर्पितेन, सङ्कसेन इत्यावलयनेनेत्यर्थः,
सादरदृष्टिपातेनेति भावः, चनं चाद्, नेत्रकिरणैः सङ्कचन्दकिरणेषु सन्निभवादि
भावः, मङ्कः तेजः, प्रभा इत्यर्थः, चान्दमिति भावः, पुरतः अगतः, स्फुरति राजते, हे
हृदय ! लघु चपलम्, लघुचनित्यर्थः, मा भूः न भव, कुवलयदृशं मोक्षोत्पलाचोचं,
प्रयोदर्शनप्रतिभूः प्रियतमदर्शने लप्यः, तत्सङ्कप इत्यर्थः, अयम् उदयोन्मुखः,
इन्दुचन्दः, नः अस्माकं, नेत्रे सुधाभिः अमृतकिरणैः, अनक्ति क्षिप्ति, शीतलवतीति
यावत् । इन्दुर्हि विरडोद्दीपकतया विरडिचोनी प्रियलमानमसाचकोऽपि यन्मम नेत्रे
शीतलवति, तेन शीघ्र मे प्रियया समानमः सन्निवितेति अर्थं ते समुत्पन्नतेति दुर्धरं
हृदयं नेत्रोद्दीर्घोन्मुखं प्रति रघुपतेर्कतिरयमिति बोध्यं, वस्तुतस्तु प्राञ्चमेव
पद्यमिति चित्यम् । किरचो वृत्तम् ॥ ६६ ॥

उन्मीलन्तीति ।—मृणालवत् कोमलाः सुकुमाराः, रूपः कान्तवः येषां तथामृताः,
राजीवानां पद्मानां, याः संवर्त्तिकाः नवदलानि, “संवर्त्तिका नवदलम्” इत्यमरः,
तासां संवर्त्ते प्रवर्त्तये, ध्वसे इत्यर्थः, सङ्कीचने इति भावः, यत् व्रतं सङ्कल्पपूर्वकनिबल
इत्यर्थः, तदेव व्रतव्यापारी येषां तथाविधाः, कमलदलसङ्कीचका इति यावत्, चन्दन
कमलदलसङ्कीचकारित्वसमावादिता भावः, पीयूषभागोः अमृतकिरणेषु चन्दन,
कतिपये अल्पसङ्ख्याकाः, न तु सजया नबोधितत्वादिति भावः, कराः किरणाः,
उन्मीलन्ति प्रसरन्ति, उन्नेः किरणैः, गिरिषु पर्वतेषु, धवलीभवत्सु श्वेतीभवत्सु सक्तु,
उन्मज्जतेत उन्मज्जनं कुर्वतेव, अन्धकारसमुद्रे निमग्नबन्धुतो मत्स्योत्प्लवनं कुर्वतेव
इत्यर्थः, विन्नेन जगता, क्षुब्धः मलितः, अयं तमोमयः अन्धकारमयः, क्षीयत्वादिति
भावः, अपां निधिः समुद्रः, अङ्गाय अदिति, फेनायते फेनमुद्गरति । अस्मिन्ना-
ङ्ककारः । आर्द्धविरिकीर्तित्वम् ॥ ७० ॥

(सन्निर्देश) ।—

इन्दुर्यद्यदयादिमूर्द्धिं न भवत्यद्यापि तन्मा स्म भू-

नासीरेऽपि तमःसमुच्चयममूरुमूलयन्ति त्विषः ।

अम्रत्योर्मुदमुद्गरन्ति कुमुदेरामोदयन्ते दिग्धः

सम्प्रत्यङ्गमसौ तु साञ्ख्यनमभिव्यङ्क्तुं प्रकाशियते ॥ ७१ ॥

(सङ्घर्ष) ।—

काश्मीरेण दिङ्मानमम्बरतलं वामभुवामानन-

हैराज्यं विदधानमिन्दुदृषदां भिन्दानमम्भःशिराः ।

प्रत्युद्यत्युरुद्धतपत्तनबधूदत्तार्घदभाङ्कुर-

क्षौबोक्ताङ्गमैन्दवमिटं विम्बं समुज्जृम्भते ॥ ७२ ॥

इन्दुरिति ।—अद्यापि इदानीमपि, यदि इन्दुचन्द्रः, उदयाद्रेः उदयाचलस्य, मूर्द्धिं शिरसि, न भवति नोदेतोत्थः, तत तदा, ना क भूत् न भवत्, नोदेत्वित्यर्थः, ननु तर्हि तमोनाशादिकं कथं ज्ञात् ? इत्याह, नासीरे इति ।—अम्रः त्विषः किरणाः, नासीरेऽपि अग्रेऽपि, उदयात् प्रागव्युत्थः, “नासीरोऽप्यग्ने आदयेऽपि” इति विद्मः ; तनसान् अन्धकाराणां, समुच्चयं समूहम्, उन्मूलयन्ति नाशयन्ति, तथा अक्षीरेपि अक्षोरपि, मुद प्रीति, “मृत् प्रीतिः प्रमदी हर्षः” इत्यमरः ; उद्गरन्ति प्रकटोर्कुर्वन्ति, जनयन्त्यर्थः, तथा कुमुदेः केरवैः, तद्दिक्कासेरिति भावः, दिग्धः आनोदयन्ते सूरभोर्कुर्वन्ति, तु पुनः, असौ इन्दुः, सम्प्रति निजत्विषा तत्तत्तमोनाशादिकार्य-समाधानानन्तरमित्यर्थः, साञ्ख्यं कलङ्कं, स्खलितमिति भावः, अभिव्यङ्क्तुं प्रकटयितुम्, ऊर्ध्वं उपरि, प्रकाशियते उदेष्यति, स्खलितेः सत कार्यं साध्यते, स्वयं प्रकाशितुं कलङ्क इति मङ्गत् दुर्भास्यमिन्दोरिति प्रस्तुतवर्णनेन कस्यापि अप्रस्तु-तस्य व्यवहारयोगात् समासोक्तव्यवहारः ; तदुक्तं दर्पणे—“समासाक्तिः सनेर्द्वय-कार्य-विशेषः । व्यवहारसंज्ञारोपः प्रस्तुतेऽप्यत्र प्रस्तुतः ॥” इति । आर्द्ध-प्रकीर्तितं वचनम् ॥ ७१ ॥

काश्मीरेवेति ।—काश्मीरेष कुडुमेण, “काश्मीरं कुडुमेऽपि ज्ञात्” इति त्रिङ्गो ; अम्बरतलम् अन्तरीक्षं, दिङ्मानं दिग्धं कुर्वत्, विन्द्यदित्यर्थः, वामभुवाम् मुन्दरीचाम्, आननस्य मुखस्य, हैराज्य इषोः राज्ञोः कर्म परस्परप्रतिवन्दितावय-वित्वर्थः, आननहैराज्यं मुखमपिपञ्चमां, वदन्मतिस्त्रिङ्गितानिति भावत्, विदधानं

एताव—

पीलोमीकुचकुम्भकुङ्कुमरजःस्त्राजन्यजम्बोदताः

श्रीतांशोर्युतयः पुरन्दरपुरीसौन्नामुपस्कृवेते ।

एताभिर्लिङ्गतोभिरन्धतमसान्द्रुदप्रथतीभिर्दिशः

क्षीणीमास्तृणतोभिरन्तरतमं व्योमेदमोजायते ॥ ७१ ॥

अपि च—

नैवायं भगवानुदञ्चति शशी गव्यूतिमात्रोमपि

व्यामव्यापि तमस्तु कैरवकुलश्रीचाटुकाराः कराः ।

कुर्वन्, इन्द्रवदा चन्द्रबालापलावान्, चम्भःकिराः जलनादिकाः, चन्द्रबालात्रिधावाः, जलनिर्गमनाग्निलब्धेः, भिन्दान् खल्वसत, परिच्छोदयदित्यर्थः, चन्द्रोदये चन्द्र-
बालात्रिधातः जलं निःसरतीति आरणादिति भावः, प्रत्युद्यन्तोभिः प्रत्युद्यन्तोभिः,
चन्द्रदानाद्येनिति भावः, पुनरुदतपत्तनवधूभिः इन्द्रपुरवादिनीभिः वनिताभिः, देवाक-
नाभिरित्यर्थः, दत्तः यः चर्चः दूरांश्चतादिकपपुञ्जोपकरणं, तत्र यः दम्भोदुरः
कुम्भोदुरः, तस्मै तद्वचनार्थेनित्यर्थः, शीवः मत्तः, चतिसङ्ख्य इत्यर्थः, उत्सङ्गकुरङ्गः
क्रोडच्छरिचः यत्र तत्राभूतम्, इदम् उपरि परिदृश्यमानम्, ऐन्दवं इन्द्रवत्त्वात्,
विभं मङ्गलं, समुज्जृम्भते सम्प्रकाशते । शार्दूलविक्रीकितं दत्तम् ॥ ७१ ॥

पीलोमीति—पुलोमः अपत्यं स्त्री पीलोमी शची, तस्माः कुचकुम्भयोः स्तन-
कलत्रयोः, यत् कुङ्कुमरजः काश्मीरपराम्, तत्र स्त्राजने स्त्राकुण्ठे, यत् जम्ब
उत्पत्तिः, तेन उदताः गर्विताः, श्रीतांशोचन्द्रश्च, युतयः प्रभाः, पुरन्दरश्च इन्द्रश्च,
पुरी स्वर्गनगरी, तस्माः क्षीणां प्रदेशानाम्, उपस्कृवेते गुणानराधामं कुर्वन्ति,
तन्मदंशान् क्षीमयन्तोत्यर्थः, चम्भतमसाम्नि मादाभ्यकारान्, लिङ्गतोभिः खादन्तोभिः,
नाशयन्तोभिरिति यावत्, दिशः उद्गृह्णीभिः प्रकटयन्तोभिः, क्षीणीं पृथ्वाण,
वाजुवतोभिः आच्छादयन्तोभिः, व्यापुवन्तोभिरिति यावत्, एताभिः दुर्गभिः
आरवभूताभिः, अन्तरतमम् चतिसङ्ख्यम्, इदं व्योम आकाशम्, शीलादते शीलाभ्य-
वदाचरति, चतिसंख्यं उत्सङ्गक्षीमयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीकितं दत्तम् ॥ ७१ ॥

नैवेति—अयं भगवान् शशी चन्द्रः, अद्यापि इदानीमाप, गव्यूतिमात्रोमपि
क्रोडद्वयपरिनाशमपि, “गव्यूतिः क्षीःक्रोडयुग्मम्” इत्यमरः; यान् आकाशं, नैव
उदञ्चति उत्तिष्ठति, उदयाचक्षात् क्रोडद्वयनाशमपि करे न उत्तिष्ठतीत्यर्थः,
इदं विष्णु, वैरवकुलानां कुसुमद्वन्द्वानां, श्रीः शोभा, चाटुराशोकः, प्रकाशः शीव

ममृन्ति स्थलसीमि शैलगहनोत्तरेषु संरन्धते
जीवयाहमिव क्वचित् क्वचिदपि छायासु गृह्णन्ति च ॥७४॥

(व्योम्नाऽतिशयं विभाव्य) ।—

किं तु ध्वान्तपयोधिरेष कतकचोदैरिवन्दोः करै-
रत्यच्छोऽयमधश्च पङ्कमखिलं छायाऽपदेशादभूत् ।
किंवा तत्करकर्त्तरीभिरभितो निस्तच्छणादुज्ज्वलं
व्योमैवेदमितस्तत्तस्य पतिताच्छायाच्छलेन त्वचः ॥ ७५ ॥

(पङ्कम्य पाश्र्वतोऽवलोक्य च) ।—

यावत्, "तृपादेवंधने चाटुरालोके चाटुरिष्यते" इति चरणिः; तौ कुर्वन्तीति तथोक्ता,
कराः किरणाः, तमः अन्धकारं, स्थलसीमि स्थलदेशे, ममृन्ति विचिन्तयन्त,
विध्वंसयन्तीत्यर्थः, शैलानां पर्वतानां, गहनानाञ्च निविहारय्यानाञ्च, उत्तरेषु कोटेषु,
अन्धनदैव्यति यावत्, संरन्धते अवबद्धं कुर्वन्ति, तत्र तत्र अन्धकाराधिक्यादिति भावः,
तथा क्वचित् क्वचित् कुत्रापि कुत्रापि, छायासु अपि अनातपप्रदेशेष्वपि, जीवयाहमिव
जीवन्त जीवन्त्य, यादः यदर्थं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, गृह्णन्ति ग्रहयन्ति,
छायाविलोमनपि तत्तत्प्रदेशैः स्वयं प्रवेशेन निष्काशयन्तीत्यर्थः, उचितस्येतत्
भूत्वानामिति ध्वनिः । आदर्शविकीर्णं इतम् ॥ ७४ ॥

किमिति ।—अयमेवः ध्वान्तपयोधिः अन्धकारसमुद्रः, कतकचोदैरिव
"निर्मलं" इति प्रसिद्धजलप्रसादनफलविशेषकूर्णैरिव, इन्दोऽनन्दस्य, करैः किरणैः,
अन्धः अतिनिर्मलः, तथा अखिल समस्तं, पङ्कं कटं, ध्वान्तपयोधिरिति भावः,
छायापटेशात् छायाच्छलेन, अधश्च अन्धोन्मा निम्नगमित्यर्थः, अभूत् किं तु ?
कटंमाखिलजले कतककूर्णप्रक्षेपेण पङ्कादिवमथ, पतति, जलस्य उपरिभागे निर्मलं
भवतीति प्रसिद्धिमाश्रित्याह, वा अथवा, तस्य इन्दोः, कराः किरणा एव, कर्त्तव्यः
कर्त्तरिणाः, "काटारो" इति प्रसिद्धास्त्रविशेषाः, सुदृक्पाणविशेषा ता, ताभिः
आभितः समन्तात्, निस्तच्छणादेव कर्त्तृतादेव, इदं व्योम आकाशम्, उज्ज्वलं प्रभासम्पदं,
किं तु ? भवतीति शेषः, तथा छायाच्छलेन छायाव्याजेन, इतस्ततः तस्य त्वचः कर्माणि,
निकृता इति शेषः, पतिताश्च, अपापि किं तु ? इति पदद्वयमाकर्षणीयम्, यथा
अन्धस्यापि निकृताश्च अन्धोऽनन्द इतस्ततः पतति, तदिति भावः । सन्देहाव-
हारः, तदुक्तं इदं—"सन्देहः प्रकृतेऽन्यथा संशयः प्रतिभोऽस्ति" इति । आदर्श-
विकीर्णं इतम् ॥ ७५ ॥

दक्षविततिभृतां तले तरुणा-

मिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्गरोचिः ।

मदचपलचकोरचक्षुकोटौ-

कवलनतुच्छमिवान्तराऽन्तराऽभूत् ॥ ७६ ॥

(विभाव्य च) ।—

विभुवनतमोलुगढाकोनामहो ! मिहिरत्विषा-

र्माभिधिधरसौ कोकश्रेणोमनस्यवशिष्यते ।

क्षुधमपि तमः कोपादन्तः प्रविश्य विनिघ्नतः

शशधरकरानिच्छिन्नायां सरन्ति चकोरकाः ॥ ७७ ॥

दक्षेति ।— दक्षविततिभृतां दलेः पक्षे, विततिं विच्छति, विभति चारयन्तीति तादृशानां विलसत्पद्मदानामित्यर्थः, तरुणां उद्यादाम्, इह अस्मिन्, तले चपःप्रदेशे, मृगाङ्गरोचिः चन्द्रकिरणः, तिल-तण्डुलितं तिल-तण्डुलाभ्यामिव आचरितं, कुमचित् तिलाच्छन्नमिव कृण, कुमचित्वा तण्डुलावतमिव शुभमित्यर्थः, अतिघनपद्मत्वात् यत्र चन्द्रकिरणो न पतति तादृशकारत्वात् तत्र तिलायितं, यत्र च पद्मानुरालेभ्यः चन्द्रकिरणः अपः पतति तत्र शुभत्वात् तण्डुलावितमिति भावः, अत एव अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये, तिलाकितपटेशे इति भावः, मदेन इषेण, चपलानां चक्षुषाणां, चन्द्रिकापानाश्रया इति भावः, चकोरकां चन्द्रिकापायिपायिनिशेषां, चक्षु-कोटौभ्यः चक्षुष्यैः, कवलनेन गुरुनेन, तुच्छमिव शून्यामिव, चन्द्रिकाविरहित-मित्यर्थः, अभूत् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । पुष्पताशा इत्यम ॥ ७६ ॥

विभुवनमेति ।— अहो ! आश्चर्ये, विभुवनस्य विभनतः, तमसाम् अन्धकाराणां, क्षुण्णक्यः क्षुण्णकारिण्यः तासां, मिहिरत्विषा सौरतेजसाम्, असौ अभिनिधिः अभिध्यासः, कोकश्रेणीनां अक्षबाणकुलानां, मनसि चेतसि, अवशिष्यते अवशिष्टतः, मिहिरत्विषः इदानीं अक्षबाणकुलद्वयेषु एव वर्तन्ते, नात्यन्तः, अक्षमन्त्रा नै राज्ञो परस्परविरुद्धात् सन्तता भवन्तीति भावः ; चकोरकाः चकोरपक्षिणः, कोपात् कोपात्, अन्तः तमसामिव अन्धकारमिति भावः, प्रविश्य क्षुध क्षुधां, क्षुधास्वल्पमित्यर्थः, तमोऽपि अन्धकारश्च, विनिघ्नतः विनाशयतः, चन्द्रिकापान् सन्ध्यां नित्यम्, पूरपसारिव इति भावः, शशधरकरान् चन्द्रकिरणान्, सरन्ति व्यादन्ति, विवलीकृतैः हरिण्यो इत्यम ॥ ७७ ॥

अपि चेदानीं—

तथा पौरस्थायां दिशि कुमुदकेदारकलिका-
कपाटघ्नोमिन्दुः किरणलङ्घरीमुक्तयति ।
समन्तादम्भीलङ्घनजलविन्दुस्तवकिनो
यथा पुष्पायन्ते प्रतिगुडकमेणाहमणयः ॥ ७८ ॥

(परिकामरूपं नवीक्य) ।—

तरुणतमालकोमलमलौमसमेतदर्थं
कलयति चन्द्रमाः किल कलङ्कमिति ब्रूयते ।
तदनृत्तमेव निर्दयविधुन्तुटदन्तपद-
ब्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नभः ॥ ७९ ॥

तथेति ।—रन्ध्रचन्द्रः, पौरस्थायां प्राच्यां, दिशि कुमुदानां केरवाणां, केदारः
शेर्ष, कुमुदाकारं सर इत्यर्थः, तत्र याः कलिकाः कोरवाः, अविकसित-
कुमुदानीत्यर्थः, तासां कपाटघ्नो लङ्घीयनाशिनोमिति यावत्, विद्यानिनीमिति भावः,
किरणलङ्घरीं नयूयनरङ्गं, तथा तेन प्रहारीय, उल्लसयति प्रहारयति, तथा येन
प्रहारीय, समन्तात् सर्वतः, उन्मोक्तः उन्मूलनिरित्यर्थः, प्रहरद्विरिति यावत्, वदतेः
प्रभृतेः, कलविन्दुभिः कलकणैः, लवणिनः सगुच्छाः, एकस्य पुष्पोन्नयनात् गुच्छवत्
प्रतीकमाना इत्यर्थः, कलविन्दुवर्षिण इति यावत्, एकाहमणयः समाहमणयः,
चन्द्रकान्तविद्या इत्यर्थः, प्रतिगुडकं गुटिकां गुटिकां प्रति, पुष्पायन्ते राशोमुता
भवन्ति, विसृता भवन्तीति यावत्, त्रिखरिणी इति—“रसेवद्रेन्द्रा य न न-
स-भ ता नः त्रिखरिणी” इति तल्लक्षणात् ॥ ७८ ॥

तरुणेति ।—अयं चन्द्रमाः तरुणः अमिनवः, यस्मान्नः तदास्थितः, तदनृत्तं
चन्द्रं, तथा मलौमलं मलिनम्, कलवर्षणेत्यर्थः, अत्र यत् इति पदमप्याह्वये,
यत् एतत् चन्द्रे परिदृश्यमानं किमपि वस्तुति यावत्, कलकति भजे, तत्
कलङ्कमिति ब्रूयते वदन्ति, विलेति विलिङ्गी, कोका इति श्रेयः ; तत् कोकवचनम् इति
भावः, कलमेव कलौकमेव, हि यतः, इदं परिदृश्यमानं यत् निर्दयम् निहुरक,
विधुन्तुदकं प्राचीः, दन्तपदेन दन्तचित्रेण, दन्ताघातेन इत्यर्थः, यत् जलं यतः, तदेव
विधुं रन्ध्रं, तेन उपदर्शितं प्रकटितं, नभः आकाशं, विभाति राजते । राशोमुता-
यतेन चन्द्रावसरे द्विजं लक्षितं, तेन द्विजेन पञ्चादुर्वर्तिं लक्षवर्षम् आकाशं परिदृश्यते,

किञ्च—

रुचिभिरभितट्टहोक्त्रौर्षैरिव त्रसरेणुभि-

र्यदुडुभिरपि च्छेदैः खूलेरिव भ्रियते नमः ।

प्रकृतिमलिनो भास्वद्विम्बोन्मृजाकृतकर्मण-

स्तदयमपि हि त्वष्टुः कुन्दे भविष्यति चन्द्रमाः ॥ ८० ॥

अन्वयः । (सप्तमोऽवधोक्त्य) ।—

भूयस्तराणि यदमूनि तमस्त्रिनीषु

ज्योत्स्नीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः ।

न त्वेतत्त चन्द्रवत्त्वमिति भावः । कोविदकं उक्तं—“इयं ऋतु-सामरेयंति युतं यदि कोविदकम्” इत्युक्तवत्त्वम् अत्र तु प्रागेव “यदि भवतो न-जी भ-ज-ज-या शुभ नर्दटकम्” इत्युक्तवत्त्वम् नर्दटकम् सत्त्वात् तदेव इयादिवतिवृत्तवत् कोविदकम् इति ज्ञातव्यम् ॥ ७९ ॥

रुचिभिरिति ।—अभितः सललात, यत् टट्टोक्त्रौः पापापदारवाद्यविशेषा-
घातोत्पत्तिः, त्रसरेणुभिरिव “जासात्तरगते भागी यत् विचित्रं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणात् त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥” इत्युक्तवत्त्वम् अत्रैव विद्यते, रुचिभिः नखैः, इतस्ततः प्रसृतरश्मिभिरित्यर्थः, तथा खूलेः त्रसरेणुपेक्षया विचित्रं दृष्टविरलम्, छेदैरिव खूलेरिव, उडुभिः नखैरपि, नमः आकाशं, भ्रियते पृथ्यते, तत् प्रकृतिमलिनः क्षमा-
वत्त्वम्, अयं चन्द्रमाः भास्वद्विम्बं सूर्यमख्यम्, उन्मृजायाम् उन्मूलने, तस्येति वाच्यं, आकाशमलिनमस्त्रिनीषु निवेद्य कृततासम्पादनव्यापारे इत्यर्थः, कृतकर्मणः कृतव्यापारम्, आवृतस्त्वर्थः, त्वष्टुः विश्वकर्मणः, कुन्दे “कुन्दे” इत्याख्यमिदम् विद्यते, “कुन्दो नाज्योऽस्त्री मुकुन्द-शनि-निधनरेणु ना” इति मैदिनी, भविष्यति हि चन्द्रमेव भविष्यतीत्यर्थः, मेता रुचयः, किन्तु विश्वकर्मणोऽहोक्त्रौर्षां त्रसरेणु एते, नेतानि नचमात्रि, किन्तु विश्वकर्मणोऽहोक्त्रौर्षां त्रसरेणु एते, तस्मादवश्यमेव प्रकृति-
मलिनम् चन्द्रम् अख्यविधानाच्च, यस्मिन् यन्ने निधियं सूर्यवाराः काकवारा वा काटादिवमुत्कीरणात्, विश्वकर्मा तस्मिन् कुन्दाख्ययन्ने चन्द्रं निवेद्य तमुत्कीरति, (वक्ष्येयाः वं “कुन्दे तोषा” वा “खुन्दे तोषा” इति वदति) इत्युक्तेषां पुरा सूर्य-
तीर्णात् चन्द्रमालम्बा सूर्यपञ्चा संज्ञया प्राथितः पिता विश्वकर्मा सूर्यं यन्माहर्दं ज्ञत्वा कीनतेजसमचरोदिति पुराणवाताङ्गानुसन्धेया । उपरि उक्तम् ॥ ८० ॥

भूयस्तराणीति ।—यत् यतः, अमूनि उडुनीत्यर्थः, तमस्त्रिनीषु तान्त्रीषु त्रिनीषु,

सन्ध्यान्तेन भृगुमख्यरन्मूषिकाया-

मावर्त्तितैरुडुभिरेव भृतोऽयमिन्दुः ॥ ८१ ॥

ॐ

(विचक्ष ५) । इत्त ! यथाधर्मम् (व) एतत्—

यत्पौश्वमयूखमालिनि तमःस्तोमावलीढायुषां

नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुरः सूर्योद एवातिथौ ।

अभोजानि पराङ्घ्रि तन्निजमघं दत्त्वेव तेभ्यस्ततो

गौराङ्गीवदनोपमासुकृतमादत्ते पतिर्यज्वनाम् ॥ ८२ ॥

भवत्पराधि प्रभूतानि, ज्योतीषु च चन्द्रिकावित्तासु रात्रिषु च, “ज्योती चन्द्रिकायाऽन्विता” इत्यमरः; प्रविरचानि स्वल्पानि, दृश्यन्ते इति शेषः ततः तस्मात्, प्रतीतः मन्थामहौ, सन्ध्या एव अमलः अग्निः, तेन अन्धरमाकाशमेव, मूषिका मूषा, “मूषि” इति व्यातः सुवर्णोदिवीकरचपावविशेषः इत्यर्थः, तत्र आवर्त्तितैः उडुभिरेव, उडुभिरेव मखयेरेव, अयम् इन्दुः चन्द्रः भृतः पूरितः, पूर्णतां गत इत्यर्थः, ज्योतीषु रात्रिषु इति शेषः, ततश्च चन्द्रोदये मखमाका स्वल्पता, द्रवीभूतानां तेषां चन्द्रेण सह एकीभूतत्वादिति भावः । उद्योत्पाङ्कहारः । वसन्ततिथयः इत्यम् ॥ ८१ ॥

(व) यथाधर्मे धर्मानुसारोत्पद्यते ।

यदिति ।—यत् यतः, तमःस्तोमेन तिमिरसङ्कलनेन, अवलीढं भक्षितं, नाशित-
मित्यर्थः, आयुः जीवनं, जीवनचिह्नसदृशपदार्थमव्यापार इति यावत् तेषां तथाविधानां,
नेत्राणामपमृत्युहारिणि विधातनानिनीति यावत्, जीवनचिह्नसदृशपदार्थमव्यापार-
मव्यापिनोति भावः, पौश्वमयूखमालिनि अमतरश्री एव, चन्द्रे ०वे १५ः, सूर्योद-
ये मूषांस्त्रयममलाक्षी समानते, अतिथौ अभ्याजते जने, पुरः अघतः, पूर्वोद्दिशि
वा, उपस्थिते उतीति शेषः, अभोजानि पद्यानि, पराङ्घ्रि परासुखादि, सङ्कुचितानि
इति यावत्, भवन्तीति शेषः, तत् तस्मात्, यज्वनां पतिः विजराजचन्द्रः, अतश्चिह्नप-
इति भावः, निजम् अघं पापं, नाशितमिति यावत्, तेभ्यः अभोजेभ्यः, दत्त्वेव ततः
तेभ्यः, अभोजेभ्य एव ! लक्षणादित्यर्थः, गौराङ्गी वा नारी तथा वदनेन वा उपमा
सादृश्यं तथा ! तस्मात्सुकृतमित्यर्थः, सुकृतं पुण्यम्, अभोजानानिति भावः, आदत्ते
गृह्याति, सुन्दरीवदनञ्च चन्द्रस्यान्वविष्टैः । तथा चोक्तं धर्मसंहितासु—“अतिविशेष-
लक्षणां गृह्यात् प्रतिनिवर्त्तते । स दत्त्वा दुष्कृतं तस्यै पुण्यमादाय नश्यति ॥”
“अविधौ विमुक्तौ प्रोक्तं नृते यत् पातकं दद्यात् । तदेवाद्युक्तं प्रोक्तं सूर्योदिविमुक्तौ

विशामनः । (सर्वतोऽवलोक्य खलितम्) । अहह !! नामधेय-
माधुर्यादपरमार्थदृष्टानो विप्रलभ्यन्ते (स) । तथा हि—

स्मेरा दिशः कुमुदमृद्धिदुरं पिबन्ति

ज्योत्स्नाकरश्ममुदरभरयश्चकोराः ।

आः ! कीदृगत्रिसुनिलोचनदूषिकायां

घोयूषदीर्घातिरिति प्रथितोऽनुरागः !! ॥ ८३ ॥

(रामं च दृष्ट्वा सहर्षं खलितम्) । कथमयं कुमारारुचिजयप्रत्या-
गतोऽपि ताडकानियहेण क्लिण्यमानः (ह) सहसा गोप-

नते ॥ इति च । अतिविस्मयं चन्द्र समुत्थितं दृष्ट्वाऽपि अभोजानि सहोचरं
वैमुष्यं गतानि, तेन च विमुखोभूतः अतिविस्मयः निजकण्ठमात्रकं माखितं तस्यो-
दत्त्वा तेषां सर्वान्ध्यात्मकं सुकृतं गृहीतवान् ततश्च अभोजानि सुकृतमाभात् मलिनानि
जातानि, चन्द्रश्च अर्धजीवः स्मृत्तवर्षात् सुकृतपदवाच्यं रमणोदयः बभूव
इति निष्कर्षः । शार्दूलविशोभितं इत्यम् ॥ ८२ ॥

(न) नामधेयति ।—नामधेयमात्रस्य वैवलनाज्ज, माधुर्यात् मनोज्ञत्वात् । अपर-
माधेयज्ञानः अयमाधेयदर्शनः, आत्मा इति यावत् । विप्रलभ्यन्ते प्रताप्यन्ते ।

कोरा इति ।—दिशः कोराः प्रकाशशोभाः, स्मृत एव प्रकाशस्वभावाः इत्यर्थः, न
तु चन्द्रसरसङ्गादिति भावः, कुमुदं केरवम्, मृद्धिदुरं स्मृत एव विमलदुरं,
रजस्वानिति भावः, उदरभरयः स्मोदरपरायणाः, उदरमात्रपूर्णं जालसा इति यावत्,
चकोराः ज्योत्स्नाकरश्मं ज्योत्स्नारूपद्विषयान्, “करश्मो दधिपक्तवः” इत्यमरः ;
पिबन्ति, दधिपक्तव्यं न्या, न तु ज्योत्स्नावुद्धेति भावः, आः !! इति विरक्ती, तथाऽपीति
भावः, अत्रिसुनिः लोचनयोः दूषिकाया मलं, मलभूते चन्द्रमसीति यावत्, “दूषिका
मेतयोर्मलम्” इत्यमरः, “अथ मयमसमुत्थं व्यतिरेकैव योः” इति काविरासः ;
घोयूषदीर्घातिः अत्यन्तविशेषः, इति अनुरागः आसक्तिः, आकर्षणमिति यावत्,
लोकानि निः शेषः, प्रथितः प्रख्यातः ; मलमाख्ये सुषामाख्यभानिः लोकाणां
मृदताद्योतिता, अशुक्तमेतदिति भावः । वसन्ततिथक इत्यम् ॥ ८३ ॥

(८) कुमारिति ।—कुमाराह प्रथमं पुत्रं, तस्मिन्, यदा—कुमारारुचे कुमारचित्ते,
प्रियत्वबोधवचिने सख्योत्पद्यः, प्रियवाचस्वाध्यासमिति भावः, यो विजयः अनुविनाशः,
तस्मात् प्रत्यागतः प्रत्यागतः, अतः विनाशः समागत इत्यर्थः । ताडकाद्या नियन्त्रि-
केन । क्रि गीबमान, खलमानः, लोडन्याया अत्रर्षयत्वात् गर्हणीयत्वाच्चेति भावः ।

तिष्ठते (क) वत्सः । (चक्षुषं गतिः) । वत्स सीमिते ! अस्माक-
मनेन वृत्तान्तेन प्रदीपलक्ष्मीः (ख) इयमनूद्यते (ग) । पश्य—

निशाचराणां तमसां निहन्ता

पुरोऽयमुद्गच्छति रामचन्द्रः ।

अथोक्तसङ्घिर्नयनैर्मनीना-

मयं कुमुदानजनि प्रदेशः ॥ ८४ ॥

रानः । (विभाव्य) ।—

मदयति यदुत्पन्नो दुग्धाब्धेरयमम्बुधीन्

नयति नयनाटत्रेर्जातो मुदं नयनानि च ।

तदखिलसुरश्रेणौसाधारणप्रणया शची-

सहचरचरुस्यान्ती सीमः समञ्जसमौहते ॥ ८५ ॥

(क) उपतिष्ठते समीपमानच्छति ।

(ख) प्रदीपलक्ष्मीः रजनीमुखश्रीमा, “प्रदीपो रजनीमुखः” इत्यनरः ।

(ग) अनूद्यते पुनरुक्ता भवति, द्विगुणं शोभते इत्यर्थः, रामचन्द्रेण आदौ निशाचर-
तमसि कृत्वा प्रदीपलक्ष्मीवत्पादनादिति भावः ।

निशाचराणामिति ।—निशाचराणां राक्षसानां, तमसान् अन्धकाराणां,
अन्धकारलक्षणाणां निशाचराणामिति भावः, निहन्ता विनाशकः, अयं राम एव
चन्द्रः पुरः अयतः, उद्गच्छति उदेति, उपतिष्ठते इत्यर्थः, अथ रामचन्द्रोदयानन्तर-
मित्यर्थः, उद्गच्छति विजयति, आनन्दतिशयादिति भावः, मुनीनां नयनेः लोचनेः,
अयं प्रदेशः आननमूनिः, कुमुदान् कोरवान्, कुमुदवृक्ष इत्यर्थः, अजनि, मुनीनां
नयनान्तेव कुमुदानि विजयतीति भावः । उपकनकहारः । उपेन्द्रव्या इत्यम्—
“उपेन्द्रव्या प्रवर्णे लघौ सा” इति तल्लक्षणात् ॥ ८४ ॥

मदयतीति ।—अयम् उदयं गच्छन्, सीमः इति शेषः, दुग्धाब्धेः क्षीरसागरात्,
यत् यतः, उत्पन्नः समुत्प्लितः, तस्मात् अम्बुधीन् समुद्रान्, मदयति हर्षयति, अनेः,
महात्म्यमुनेः, नयनात् जातः, अथ एव नयनानि, लोचनानामिति शेषः, मुदम् आनन्दं,
नयति प्रापयति च, युक्तचेतत् जन्म-जनकसत्त्वनादिति भावः, विष्णु सखिलसुरश्रेणोनां
सर्वदेवानां, साधारणः समानः, नययः चतुरागः, साक्षसा इत्यर्थः, यकां तादृशी,
शचीसहचरस इन्द्रक, अस्माकौ वरुणीयव्रतमाश्रितित्वेन, सीमः वतामेवः चन्द्रश्च,

(सत्त्वज्जमुपसृज्य) । भगवन् ! अभिवादये ।

विश्वामित्रः । (सखेऽवपुनानमाश्लिष्य) । वक्ष्ये रघुनन्दन ! इत्यमेव—

प्रकटकर्त्तृभिर्प्रायः क्रियाफलवतो विधीन् ।

प्रयुञ्जानास्त्वेव वीर ! परिपाश्यामहे वयम् ॥ ८६ ॥

रामः । (सगतम्) । शिरसा गृहीतमाचार्यवचनम् ।

विश्वामित्रः । (समरधूलिधूपरं रामस्य कपोलमुन्माजयन्) । यत् सत्त्वम्, अमुना नक्तसरव्यतिकरेण (घ) प्रियसुहृदा सौरध्वजेन वितन्वमानं वेतानं कर्मणि काङ्क्षितमिव मे हृदयम् (ङ) ।

रामः । (कपोलवत्) । भगवन् ! क एष सौरध्वजो नाम, यम् (च) अद्य ते त्रिभुवनदुर्लभोऽयं प्रियसुहृच्छब्दप्रयोगः कमापमहिमानमारोपयति (छ) ?

विश्वामित्रः । वक्ष्ये ! शृणोष्विदं विदेहेषु मिथिलां नाम नगरीम् ?

रामः । यत्र पवित्रमाचार्यहयं जनाः कथयन्ति—सकलः राजकदुराकर्षमेन्दुशेखरं (ज) धनुः, साङ्गकमुखोक्ताश्रितविश्वम्भराप्रसूतिरगर्भसम्भवा (झ) मानुषी ?

“शोभः शोभसतावाच अन्ते च” इति विश्वः ; तत् प्रविष्टं, समस्तं कपोलं, युक्तमित्यर्थः, कुंठते चेदते, एतत् तु निःसम्बन्धतया कपोलपुक्तमिति भावः । हरिश्चोदयति ॥ ८५ ॥

प्रकटेति ।—हे वीर ! प्रकटम् अत्कट, कर्त्तृभिर्प्रायं कर्त्तारमभिप्रेत्येति तत्तत्कर्म, कर्त्तृनिष्ठमित्यर्थः । यत् क्रियाफलं तत् विद्यते येषु तान्, विधीन् वेदिककर्माणि, प्रयुञ्जानाः कुर्वन्तः, यच्च मुनयः, तत्रा परिपाश्यामहे रचयिष्याः । अवपुट् इत्यम् ॥ ८६ ॥

(घ) नक्तसरव्यतिकरेण विश्वामित्रस्यार्थः ।

(ङ) सौरध्वजेन तत्राद्या जनकेन । वितन्वमानो वित्तदायकादि, क्रियमात्रे इत्यर्थः । यतानि वक्ष्ये । नक्तसरव्यतिकरेण यत्र यदि विद्यन्तेति हृदयव्यवधानमिति भावः ।

(च) यं सौरध्वजम् ।

(छ) कनवि चानिर्वचनोऽयं, महिमानं गौरवम्, आरोपयति नयति ।

(ज) सकलेति ।—सकलेः राजकेः राज्ञोः, दुराकर्षेण अकर्षणाकर्षणं, जनविशुद्धयर्थमिति भावः । ऐन्दुशेखरं मेवम् ।

विश्वामित्रः । (विहस्य) । अथ किम् ।

रामः । (सवीर्यम्) । ततः किं तस्याम् ?

विश्वामित्रः ।—

असौ सीरध्वजो राजा यो देवात् द्युमथेरपि ।

अध्येष्ट याज्ञवल्क्याख्य मुखेन ब्रह्मसंहिताम् ॥ ८७ ॥

तस्य संन्यस्तशस्त्रस्य (ज) पुराणराजर्षेर्जनकवंशजस्य नो
दोक्षाविलोपशङ्का पर्याकुल्यति (ट) माम् । तदेतम् (ठ)
आयुष्यन्ती, विधिशेषम् (ड) अस्मदीयं समाप्य सद्यैव (ढ)
मिथिलामुपतिष्ठामहे (ण) ।

रामः । (सहर्षमपवाये) । वत्स लक्ष्मण ! ममापि तस्मिन्
तत्पुण्यरोहिणौ रमणचूडामणिपाणिप्रणयिनि शरासने चिरस्य
कौतुकम् (त) अस्ति ।

(भ) काङ्क्षेति ।—काङ्क्षमुखेन इत्याद्येव, उल्लिखिता कृता, विश्वामित्र-
भूमिदेव, प्रसूतिः जननी यस्याः तन्नामृता । अगर्भं ध्यावा अयोनिनाता ।

असाविति ।—यः अत्रो राजा कीरध्वजः, याज्ञवल्क्याख्य मुखेर्मुखेन, तथा देवात्
द्युमथेः नृत्यात् अपि, ब्रह्मसंहितां वेदशास्त्रम्, अध्येष्ट अवीतवान् । यद्वा—यः
याज्ञवल्क्य इति भावः, देवात् द्युमथेरपि ब्रह्मसंहितामध्येष्ट, तस्य याज्ञवल्क्याख्य
मुखेन असौ सीरध्वजः ब्रह्मसंहितामध्येष्ट ; याज्ञवल्क्येन नृत्यादधीतं, कीरध्वजेन तु
याज्ञवल्क्यादिति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ८७ ॥

(ज) संन्यस्तशस्त्रस्येति ।—संन्यस्तं परित्यक्तं, शस्त्रं येन तन्नामृतम्, सद्यमात्म-
रक्षणाद्यमस्येति भावः ।

(ट) दोक्षाविलोपशङ्का नक्षत्रराक्षसत्वात् यज्ञव्याघातशङ्केत्यर्थः । पर्याकुल्यति
सर्वतोभावेन व्याकुल्यति, अवश्यं सुहृद्विपरीकरोतीत्यर्थः ।

(ठ) तत तस्मात्, तस्य दोक्षारण्यपायमिति भावः, एतम् आगच्छतम् ।

(ड) विधिशेषं यज्ञस्य शेषविधिम् ।

(ढ) नह्यैव मिलित्वेवेति भावत ।

(ण) उपतिष्ठामहे गच्छामः ।

(त) अनस्येति ।—अनस्यः नवः, अनाजान् इति भावत, रोहिणीरमणचन्द्रः,

अक्षयः । (उपरिहासम्) । आर्यायामयोनिजन्मनि राजकन्य-
कायाम् (य) अपि ।

रामः । (सरोपकृतम्) । कथमन्यदेव किमपि प्रहसनं सूच-
यति (द) भवान् ? (मुनिं प्रति) । भगवन् ! इच्छाकुवंशगुरो !
यदभिरुचितं भवते ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति श्रीमदारविष्णुनाम तृतीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति अक्षयः) ।

अक्षयः । अयं सः तथोक्तः, इत्येतत्, पाणिप्रक्षालनं इत्यप्रत्ययवति, सर्वदा चारणात्
इत्याभ्यां सङ्घपरिचिते इत्यर्थः शरासने शरा अक्षते क्षिप्यते अनेनेति शरासने वयः
तस्मिन् । कौतुकम् औत्सुक्यं, तद्दर्शनं वाञ्छतेति यावत् ।

(अ) आर्यायां मान्वायाम् । अयोनिजन्मनि अगर्भसन्भूतायाम् । राजकन्यायां
जानक्यामित्यर्थः ।

(द) प्रहसनं परिहसनीयम् । सूचयति सूचयति, अवतारवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमोक्षानन्दारव्यासागरभट्टाचार्यकृता

अनघराघवतृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

(अ) अक्षयः "अतःपुरवरी इहो विप्रो गुणवत्प्रवृत्तिः । सर्वकाम्यावकुलः
अक्षयः । अयं सः तथोक्तः, इत्येतत्, पाणिप्रक्षालनं इत्यप्रत्ययवति, सर्वदा चारणात्
इत्याभ्यां सङ्घपरिचिते इत्यर्थः शरासने शरा अक्षते क्षिप्यते अनेनेति शरासने वयः
तस्मिन् । कौतुकम् औत्सुक्यं, तद्दर्शनं वाञ्छतेति यावत् ।

वचुषो । (जरावेकवाचसंख्यानानि (ख) कतिचित् पदानि मत्ता प्रामाण्यं
इति वल्लेदीवाचनम् (ग) ।—

गात्रेर्गिरा च विकलसटुमीश्वराणां

कुर्वन्नय प्रहसनस्य नटः कृतोऽस्मि ।

तत्त्वां पुनः पक्षितवर्णकभाजमेनं

नाट्येन केन नटयिष्यति दोर्घमायुः ? ॥ १ ॥

(पुनो विचोक्ष) । अग्रि ॥ सीतापादमूखोपजीविनी कक्ष-
हंसिका ।

(प्रविशति) ।

कक्षहंसिका । अज्ज ! पणमासि । *

वचुषो । वल्ले ! कल्याणिनी भूयाः ।

कक्षहंसिका । अज्ज ! चिरेण कुटो तुम्हें ? †

* आर्य्य ! पणमान ।

† आर्य्य ! चिरेण कुतो यूयम् ?

(ख) जरेति ।—जराया वाङ्मनेन, यत् केवल्यं विद्वत्ता, सततदुःखतेत्यर्थः,
काक्यापि चारयितुमशक्यमिति यावत्, तेन विद्वत्ख्यानं पदं पदे खलितवाचा-
मिति यावत् ।

(ग) वल्लेदीवाचस्यं सटुःखाद्येवम्, आहति अज्जाकार्य्यमिति यावद्विचक्षणम् ।

गात्रेति ।—गात्रेः, अङ्गेः, गिरा वाचा च, विकलः अक्षः, अयम् एव, अहमिति
ज्ञेयः, ईश्वराणां प्रभूणां, सटुं चाटुं, प्रियभाषितमिति यावत्, “सटुचाटो प्रचख्ये
न” इति मेदिनी ; कुर्वन् प्रहसनस्य नाट्यविशेषक, परिहासक वा, नटः अभिनेता,
कृतः, वाङ्मनेन सट्टा वा इति शब्दः, अस्मि ; तत् तस्मात्, दोर्घम् आयुः दोर्घकायकालाय-
लोकितकायः, पक्षितवर्णकभाजं पक्षितेन जराकालितेन केसादी औक्त्येन, “पक्षित
जराया औक्ता केसादी” इत्यमरः ; यत् वर्धकं विलेपनम्, अङ्गरागविष, नलित्यर्थः,
“नाचाकुलेपनो वर्धकं वर्धकं क्वात् विलेपनम्” इत्यमरः ; तद्वार्जं तद्वार्जितं, युक्तवर्णेन
चतुरव्यमाननित्यर्थः, एतं त्वां पुनः इदानीमपीत्यर्थः, केन नाट्येन नटवाध्य-
स्यापारिण, अस्मिन्वक्त्यापारिणेत्यर्थः, नटयिष्यति ? नर्तयिष्यति ? तन्न जाने इति शेषः,
इदानीमपि त्वं नटनं न कृमास्यसि मत्वे इति भावः । अङ्गनामिषकं इत्यम् ॥ १ ॥

कचुको । (विस्मयः) । तत् किं न कथ्यते, वत्से ! विदित-
मेव भवत्याः, यथा तत् तादृगद्भुतं दारकद्वयम् (घ) आदाय भग-
वान् कौशिको यजमानं (ङ) महाराजं सौरध्वजमुपस्थितः ।
वत्सविवाहः । अथ इदं । वत्स ! पदवं (च) नामधेयं च
ताणं सुषिदं अस्थि मे कोटूहलं । *

कचुको । वत्से ! कथयामि—

त्रयस्त्रिंशत्कोटिदशमयमूर्त्तैर्भगवतः

सहस्राशोर्वेशे जयति जगदीशो दशरथः ।

यदस्त्रैरस्त्रिगधैरसुरयुवतिश्चासपवन-

प्रकोपे सिद्धे न सृशति शतकोटिं शतमखः ॥ २ ॥

इमौ तस्य विशाम्पत्युरात्मजौ राम-लक्ष्मणौ ।

ययोर्भरत-शत्रुघ्नावनुजौ हन्धवारिणौ ॥ ३ ॥

* अथ किम् । आर्यः । प्रभवं नामधेयं च तयोः आनुमतिं मे कोटूहलम् ।

(घ) दारकद्वयं कुमारयुगलम् ।

(ङ) कौशिकः विश्वामित्रः । यजमानं यजनिरतम् ।

(च) प्रभवं प्रभवत्यस्यादिति प्रभवः उत्पत्तिश्चानं तं, अस्मिन् कुली जातमित्यर्थः,
पितरमिति यावत् ।

त्रयस्त्रिंशदिति ।—त्रयस्त्रिंशत्कोटिदशमयौ त्रयस्त्रिंशत्कोटिदशमयौ त्वा, ^१
मूर्त्तिर्यस्य तत्ताभूतस्य सर्वदेवात्मभूतस्येत्यर्थः, भगवतः सहस्राशोः सूर्यस्य, वंशे दशरथो
नाम जगदीशः राजा, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ; शतमखः शतशतः हन्तः, अस्त्रिगधैः
दारकैः, यस्य दशरथस्य, वत्सेः असुरयुवतीनाम् असुराङ्गनाम्, आसपवनस्य
निःश्रावनादतस्य, प्रकोपे हृष्टो, सिद्धे लब्धे सति, भर्तृणाम् असुराणां निहत-
त्वादिति भावः, शतकोटिं वज्रं, न सृशति, दशरथेनेव स्वकार्येणासुरपराजयस्य
साधितत्वादिति भावः । शिखरिणौ इतम् ॥ २ ॥

इमाविति ।—हन्धवारिणौ युगलद्वयादयम् युग्मवारिणौ, शततमैश्च विचरन्-
, को इत्यर्थः, इमौ राम-लक्ष्मणौ नाम तस्य विशाम्पत्युः सप्ततैः दशरथस्य, आत्मजौ

अवचरिष्यामि । जथा अम्हघरे भट्टदारिका (छ) सीता इक्षिका
अ मंडवी सुदक्षिणी च । (विचित्र इव विदपयन्ती) । कर्णं
अहाकुलपसूदा एदे वि कुमारया । (मुहूर्तनिव स्त्रिया दीर्घमुष्ण
क निःश्वस) । कुतो अम्हाणं ईरिसो भाषधेयो ? * (ज)

अवचो । भवति ! मा विषीद । सर्वं भविष्यति देव-
ब्राह्मणानुग्रहात् ।

अवचरिष्यामि । तदो तदो ? †

अवचो । ततश्च इद्वान्तःपुराणामभ्यर्चनया (झ) तो
विकर्त्तनकुलकुमारकी (ञ) दृष्ट्वा निवर्त्तमानः पुरोधसा
गौतमेन (ट) अहमाह्वय राजपुत्रीणां सीभाग्यदेवता-
ऽऽराधनाय संविहितोऽस्मि (ठ) ।

* यथा अम्हघरे भट्टदारिका सीता कर्मिणा च माण्डवी नृतकीर्तिषु । कर्णं
अहाकुलपसूदा एदेऽपि कुमारयाः ॥ कुतोऽम्हाणोद्गमं भाषधेयम् ?

† ततस्ततः ?

पुत्री, काकाविमोक्तवत् इन्द्रवारिणी इत्येव समवस्थापि अन्वयः कर्मण्यः ; एवञ्च
इन्द्रवारिणी भरत-अनुग्री यथैः राम-अप्ययथैः, अनुग्री कनिष्ठो, रामञ्च अनुगः
भरतः, ततः अन्वयः, ततश्च अनुग इति निष्कर्षः । अनुगृष्टुं व्रतन ॥ ३ ॥

(छ) भट्टदारिका राजकन्या, "राजा भट्टारकी देवस्तस्मृता भट्टदारिका"
ब्रह्मसरः ।

(ज) भाषधेयं भाग्यम्, ईदृशैः कुमारैः सह राजदारिकायां परिचर्यते
भाग्याधीनत्वमिति भावः ।

(झ) इद्वान्तःपुराणाम् अन्तःपुरवर्तिनीनां इद्वानां महिषासुराजित्वयैः । अन्वयंनया
प्राधान्या, अनुग्रीधेनेत्यर्थः ।

(ञ) विकर्त्तनकुलकुमारकी सूर्यवंशीयो बालकी ।

(ट) पुरोधसा पुरोहितेन, "पुरीषास्तु पुरोहितः" इत्यमरः ; गौतमेन गौतम-
ब्राह्मणपुराणे, व्रतानन्देनेत्यर्थः ।

(ठ) सीभाग्येति ।—सीभाग्यं सुभाषणं, सुश्रवणमिति आह, सुश्रवणमिति भावः, तस्मै

अवहंसिवा । (अवहंस) । अज्ज ! सब्बजणमणोसिदाणुजलं
(ड) बिअ तत्थंभवंदो सदाणंदस्स वचणं । *

अवुवो । वत्से ! एवमेतत् । न खल्वतथ्यमगभीरम्
आङ्गिरसो (ठ) ब्रवीति ।

अवहंसिवा । ता किं मस्येध संकरसरासणारोवणव्ववसाएण
(ण) राणसिणो जणअस्स पडिस्सासाहसं णिव्वाह्मिस्सदि
राहवो ? † (त)

अवुवो । वत्से ! अस्मानपि तर्कोऽयं तरलीकरोति (थ) ।

* आर्य्य ! सर्वजनमोषितानुकूलमिव तन्मनसतः प्रतानन्दस्य वचनम् ।

† तत् किं मन्त्र्ये, अहंरजरासणारोपणव्यवसायेन राजप्रेमजनकस्य प्रतिज्ञासाहसं
निर्वाहयिष्यति राघवः ?

वा देवता तद्विज्ञातो देवो, गौरोति भावः, तस्याः आराधनाय सम्पूजनाय ।
संविद्धितोऽस्मि सनादिष्टोऽस्मि, नियुक्तोऽस्मि इति वा ।

(ड) सर्वजनेति ।—सर्वेषां जनानां मनोवित्तं दाञ्छितं, मनोरथसिद्धिरिति
वाच्यं, तस्य अनुकूलं सपचमित्यर्थः, सदाप्रभूतमिति वाच्यं ।

(ढ) अतश्च न अन्तम् । अगभीरम् अगूढार्थमित्यर्थः, परिहासचपलमिति
वाच्यं । आङ्गिरसः अङ्गिराः ब्रह्मणः पुत्रः, तस्य अपत्यं पुमान् आङ्गिरसः अङ्गिरः,
कुलप्रभूत इत्यर्थः, ब्रह्मणः पुत्रः अङ्गिराः, तत् अतश्च, ततो दीर्घतमाः, तत्प्रभो
मोक्षतः, ततश्च प्रतानन्द इत्यङ्गिरःसन्तान इति वाच्यं ।

(थ) अहरेति ।—अहंरस्य हरस्य, यत् शरासनं वज्रः, तस्य आरोपणं मोक्षं
संयोजनं, तत्र व्यवसायः सङ्कल्पः, निश्चय इत्यर्थः, उद्यमो वा तेन ।

(त) प्रतिज्ञासाहसं प्रतिज्ञा अज्ञोक्तारः, अस्मिन् समर्थे वाचिते एतत्
हास्याभि, नास्त्वा इत्येवं पथः इति वाच्यं, सेव साहसं दुष्करं समं प्रतिज्ञासाहसं
वचपूरवचपं दुःसाध्यव्यापारमित्यर्थः, "साहसन्तु दमे दुष्करसमर्थे । अविद्यन्ततो
आर्य्ये" इति छेदः; निर्वाहयिष्यति साधयिष्यति । राघवः रघुकुलोद्भवः, राज्ञ
इत्यर्थः ।

(थ) तर्कः वितर्कः, संशय इति वाच्यं । तरलीकरोति चपचपति, आकुलचपं
तीति वाच्यं ।

तथा हि—

पूर्णेऽपि कर्मणि हतेष्वपि राक्षसेषु

विज्ञाय मैथिलसुतामपि वीर्यशुक्ताम् ।

बालं पितुः प्रियममुं रघुराजपुत्र-

मेतावतीं भुवमृषिः कथमानिनाय ? ॥ ४ ॥

कथं विधा । (हरचमनिगोच सविवादम्) । अज्ज ! पडत्ति-

विसेसलंभेण दुम्भणायमाणमत्ताणं पंचालिआकेलिआवारेण
विणोदअतीं (द) भट्टदारिअं पेक्खिअ उब्बिस्साए (ध) कारणं
पारबज्जिदं (न) आगदाए अज्जस्स दंसणेण मए विमुमरिदं,
इमिणा उण टे रक्खसणामग्गहणेण सुमराविट्ठिहि ।*

* आर्य ! प्रहृष्टावशेषकथनेन दुर्भगायमानमात्मानं पांचालिकाकेलियापारेण
विमोदयन्ती भट्टदारिकां प्रेत्य उद्दिष्या कारणं प्रातपनुन् आगतया आर्यस्य दर्शनेन
अया विहृतम् ; अनेन पुनको राक्षसनामवद्वयेन आरिताऽपि ।

पूर्णेऽपीति ।—ऋषिः विद्यामित्रः, कर्मणि यशविधौ, पूर्णं सत्यमेऽपि, राक्षसेषु
सुत्रादुपपत्तिषु निशाचरवर्गेषु, हतेषु विनष्टेषु अपि बहयेः स आनीतकामार्थे सिद्धे-
ऽपीति निष्कर्षः, मैथिलसुतां स्त्रीतां, वीर्यमेव पराक्रम एव, हरचममङ्कदपं दुन्दुवरं
कर्म पदेत्यर्थः, शुक्लं पद्मः यस्याः तच्चाभुतां, विद्यायापि विदित्वाऽपि, पितुः दम्बरधन्व,
पिथम अतीव प्रेमाभट्टं, मुहूर्तमपि अदर्शनावहमिति भावः, रघुराजपुत्रं रघुकुल-
कुमारम्, अमुं बालं कुमारं, कथं किमर्थम्, एतावतीं भुवम एतावद्दूरदेशमित्यर्थः,
आनिनाय ? आनीतवान् ? एवं तर्कः अस्मान् तरकोकरोति इति गद्यव्याक्ये-
नान्वयः ; एतत् सर्वं विदित्वाऽपि यत् मुनिरमुम् आनीतवान्, तत्र कोऽपि निगूढाश्रयः
सम्भवेदिति भावः । वसन्ततिथयं व्रतम् ॥ ४ ॥

(द) प्रहृष्टीति ।—प्रहृष्टिवांतां, “वाचां प्रहृष्टिहंताम्” इत्यमरः ; तस्मा
विशेषः अस्मान्वासा, अस्माकमविदितस्य कसचित् गुह्यतरस्यापारख्येत्यर्थः, तस्य
कथनेन प्राप्त्या । दुर्भगायमानं दुःखितमना इव आचरतीति लघोक्तम् । पांचालि-
केति ।—पांचालिका वस्त्रादिविरचिता कृत्रिमपुत्रिका, मूर्तिविशेष इति यावत्,
“पुनःकथा” वा “पुनस्तु” इति भावा, “पांचालिका पुत्रिका क्वात् वसदन्तादभिः
कृता” इत्यमरः ; तथा केचिः क्रीडनमेव, व्यापारः तेन । विमोदयन्ती प्रीत्ययकोट् ।

कचुकी । (वनिषादन) । वत्से ! कीदृशी सा प्रवृत्तिः, या तव भर्तृदारिकामपि दुर्मनाययति ? (प)

कलहंसिका । सुणादु अज्जो, जधा किल सीदादेवीं पयिट्ठं दसगोवपुरोहिदां (फ) भाअदो त्ति । *

कचुकी । (तवावस्थां नाटयन् सहर्षम्) । कथमेतावदपि कार्यं वत्सा जानकौ जानाति !! यदनेनोदन्तेन (ब) दुर्मनीभूयते । नूनमिदानीमस्याः कृतावतरणमङ्गलानि (भ) अङ्गकानि यौवनस्य पत्यानमीक्षन्ते (म) ।

कलहंसिका । अज्ज ! एब्बं सेदम् । अज्जए (य) सित्ति सिट्ठिलौकिटलज्जा संपदि ज्जेब्ब अणुह्ठं(र)किंवि णिवेदेमि ।†
(संस्कृतभाषितम्) (ल) —

* शृणुतु आर्यः, यथा किल सीतादेवीं प्रार्थितुं दशगोवपुरोहितः आगत इति ।

† आर्य ! एवं निवदम् । आर्याय स्मृतिमिषिलौकितलज्जा सम्प्रत्येव अनुभूतं क्षमपि निवेदयामि ।

(ध) उद्दिग्धया सञ्जातोऽपेगया ।

(न) प्रतिपत्तं ज्ञातुम् ।

(प) दुर्मनाययति दुर्मनसमिवाचरवति ।

(फ) दशगोवपुरोहितः दशगोपुरोहिताः ।

(ब) उदन्तेन उतान्तेन, “वात्सां प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः ज्ञातु” इत्यमरः ।

(भ) कर्तेति । — कृतम् अवतरणं प्रादुर्भावे, यौवनस्येति भावः, मङ्गलं मङ्गलानुं ।
छात्रं येः तथाभूतानि ।

(म) ईदृशेन पश्यन्ति, आगच्छन्त यौवनमभिनन्दितुं माङ्गलिकदृश्याणि वनादिव्यपेक्षन्ते इति भावः ।

(ध) आर्याय मान्याय भवते ।

(र) अनुभूतं उचितम् ।

(ल) संस्कृतमिति । — वेटीनां कश्चित् संस्कृतभाषानुक्तं करतेन, यथा—
“संस्कृतभाषाचाराः प्राचीनाः नाव्येन न ज्ञेयाः ज्ञायाः । इति—”

अनाकूतेरेव प्रियसङ्घचरीणां शिशुतया
वचोभिः पाञ्चालौमियुनमधुना सङ्गमयितुम् ।
उपादत्ते नो वा विरमति न वा केवलमियं
कपोली कल्याणी पुलकमुकुलेर्दन्तुरयति ॥ ५ ॥

कचुको । (सङ्घर्ष) । दिष्ट्या चिरस्थ औवद्विरक्षाभिर्यौवन-
वती वत्सा जानकी दृष्टा । (सज्जतम्) । ततस्ततः ?

कलहं विधा । तदो अ पुणो पुणो बि ताहिं उजुग्राहिं
णिब्बन्धिज्जमाणा लज्जिटुं (व) बि लज्जिटि । *

कचुको । (विह्वल) । वत्से ! सङ्घीर्णे (श) वयसि खल्वियं
वर्त्तते । अत्र हि—

* ततश्च पुनः पुनरविस्ताभिः ऋजुकाभिः निर्वध्यमाना लज्जितुमपि लज्जते ।

विदग्धताकीचलाश्च प्रसन्ने ॥” इति । अन्वयः—“चेटी प्राकृतमात्रयोः काश्च
संस्कृतभाषिणो” इति ।

अनाकूतेरिति ।—इयं कल्याणी कल्याणमानसं सोता, प्रियसङ्घचरीणा प्रिय-
वयसानां, शिशुतया बालत्वेन हेतुना, मुग्धत्वेन भावानभिमतयात भावः, नास्ति
आकृतम् अभिप्रायो येष तच्चाकूतेः, भावस्यैरित्यर्थः, मिथुनचक्रवि अनाभिस्रतया
सदृशविराडतेरिति यावत्, वचोभिः एतौ परिचाय्य एकशय्यायां प्रायश इत्यादिउपे-
वाक्यैः, उपलक्षितेति शेषः, विज्ञेयत्वे ततोवा, अपुना इदानीम्, अपुना इत्यनेन
प्राज्ञेवं बहुशः कृतमित्यवगम्यते ; पाञ्चालौमियुनं कृत्रिमपुनिकायुनल, सङ्गमयितुम्
एवम् मेवयितुं शायितुं वा, नो वा उपादत्ते न वा गृह्णात, लज्जावशादिति भावः,
न वा विरमति न वा निवर्त्तते, बालमुलभक तूहलादिति भावः, कवलं कपोली
कल्याणी, पुलकमुकुलैः रोमाञ्चकलिकाभिः, दन्तुरयति उन्नतान्तो करोति,
“दन्तुरी तून्नतान्तो” इत्यमरः, सत्वादेवादिति भावः । शिखरिणी उन्नतम् ॥ ५ ॥

(व) ताभिः सङ्घचरीभिः । ऋजुकाभिः सरलाभिः । निर्वध्यमाना आपहातिशयेन
गृह्यमाणा । लज्जितुं लज्जा प्रकटयितुम् ।

(श) सङ्घीर्णे सन्निहिते, वाक्यार्थावगम्यामिति शेषः, वाक्य यौवनयोः सन्धौ
सङ्घर्षः ।

मनोऽपि शङ्कमानाभिर्बालाभिरुपजीव्यते ।

अघङ्घीणघाङ्गुल्य मन्त्रो मकरकेतनः ॥ ६ ॥

कलहविवा । (सलज्जम्) । अज्ज ! रमणीयं मंतेसि, सव्वस्स
वि अणुहवमंवादिणो (घ) दे वाप्पा ।*

कञ्जु । किञ्च, वत्से !—

तदात्वप्रोक्ष्मीलन्स्त्रटिमरमणीयात् कठिनतां

निचित्य प्रत्यङ्गादिषु तरुणभावेन घटितौ ।

स्तनौ मखिभ्राणाः क्षणविनयवैधात्यमसृण-

स्मरोग्मेधाः केषामुपरि न रसानां युवतयः ? ॥ ७ ॥

कलहविवा । (विहस) । भोटु, ता ण किं वि तुम्हेहिं
सुदं ? †

* आर्य ! रमणीयं मन्त्रयसि ; सर्वथापि अनुभवसंवादिनो ते वाक् ।

† भवतु, तत् न किमपि युष्माभिः सुतम् ।

मन इति ।—मनः चित्तमपि, शङ्कमानाभिः सन्दिहकोभिः, मनो जानाति अत्
भावमिति ततोऽपि विभ्यतोमरिति भावः, बाह्याभिः कुमारीभिः, न सति घट्
अघोषि यत्र तत् गच्छतां, घट् गुणाः सख्यादयः ते एव वाङ्गुल्यं, “सन्धिनां विवहो
याननासुनं देवनाशयः । घट् गुणाः—” इत्यमरः ; अघङ्घीणं दृढोपाधगोचरं,
हास्यामेव कृतमित्यर्थः, “अघङ्घीणो यस्मत्तोयाद्यगोचरः” इत्यमरः, तच्च तत् वाङ्-
गुल्यञ्चति अघङ्घीणवाङ्गुल्यं दृढोपाद्यगोचरसख्यादिगुणवट्कं, मन्त्रमन्त्राकोति
तादृश, (कर्मधारयः) दृढोपाद्यगोचरसख्यादिगुणवट्कमन्त्रवाक्यो, मकरकेतनः
कामः, उपजीव्यते सेव्यते, कामः सेव्यते, पर न केनापि तत् चक्ष्यते इति भावः ।
अणुदुष्टं मतम् ॥ ६ ॥

(घ) अनुभवति ।—अनुभवसंवादिनो अनुभवानुसारिबोध्यर्थः ।

तदालेति ।—तदाले तल्लाखी, धीवगोत्रोपसनश्च इत्यर्थः, “तल्लाखणु तदाले
आत्” इत्यमरः ; प्रसवेण उन्मोक्तान् प्रादुर्भवन्, यः सदिना नादं, तेन रमणीयात्
मनोज्ञात्, प्रत्यक्षात् अज्ञात् अज्ञात्, कठिनता काठयं, धीवगोत्रेणात् प्राक् अज्ञेय
यत् किञ्चित् काठिन्यासोत् तत् काठिन्यमिति भावः, निचित्य समाकृत्य, तरुणभावेन

चक्षुः । वत्से ! न तावदर्थोऽयमद्यापि राजगोचरीभवति,
यदि च स्थात्, किमेतावता ? (स)

चक्षुर्विधा । तदा हृदासो रावणो देवीं (ह) परिणेदि ।*

चक्षुः । (विह्वल)—

हस्ते-करिष्यति जगत्त्रयजित्वरोऽपि

कस्तादृशो दुहितरं जनकेश्वरस्य ? ।

प्राणाधिकं विपुलबाहुभृतामपीदं

त्रैयम्बकं किमपि कार्मुकमन्तरायः ॥ ८ ॥

नापि दशकम्बरानुरोधेन स्वयं प्रतिज्ञातमन्यथा करिष्यति
महाक्षत्रियो विदेहराजः ; तन्न किञ्चिदेतत् ।

* तदा हृदासो रावणः देवीं परिचयति ।

श्रीवनेन, अभिनवन/वेनेत्यर्थो वा, चटितौ निर्मितौ, सनौ सन्निभायाः चारयन्त्यः,
तथा च ये प्रतिचक्षन्त्यर्थः, विनयः प्रश्रयः, शान्तता इत्यर्थः, अनौद्वन्द्वमिति यावत्,
'देवायम्' इत्यत्रापि 'क्षण' इति पदमाकृष्य अन्यर्थः कर्त्तव्यः, एवञ्च, क्षणं च देवायं
चाष्ट्ये, चापक्ष्यमित्यर्थः, ताभ्यां मसृचः मधुरः, स्मरान्मेघः मदनावेशः यासां तादृशः,
युवतयः तरुण्यः, केषां रसानाम् आस्वादानाम्, सपरि न, वर्त्तन्ते ? इति श्रेयः, अपि तु
स्वर्वरभीपरिवर्त्तन्त्यः भवन्तीत्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ७ ॥

(स) अयमर्थः एष विषयः, रावणपुत्रोद्धृतामननरूप इति भावः । राजगोचरी-
भवति राज्ञा विदितो भवतीत्यर्थः । यदि च स्थात् यद्यपि राजगोचरीभवेदित्यर्थः ।
एतावता एतेन, राजगोचरीभवनेनेत्यर्थः ।

(ह) देवीं शीताम् ।

हस्ते इति ।—जगत्त्रयस्य विभुवनस्य, जित्वरोऽपि विजेताऽपि, तादृशः तत्राविष्टः,
शीतापाविष्टश्च योग्य इति भावः, चः जनकेश्वरस्य जनकराजस्य, दुहितरं कन्यां,
हस्ते-करिष्यति ? पाशो यद्विष्यति ? परिचयति ? इत्यर्थः, न कोऽपीति भावः ;
अथनित्याह—प्राणाधिकमिति । विपुलबाहुभृतां महाभुजानां, महाबहुधराचा-
नपीति यावत्, प्राणाधिकं वक्तावित्तम्, अतिदुर्लभमिति यावत्, किमपि अनिर्दिष्टं
जीवम्, इदं त्रेयम्बकं ब्रह्मन्, कार्मुकं वृद्धः, अन्तरायः विघ्नः, विघ्नस्तद्वत् इत्यर्थः,

वचनं विना । (विहस्य) । एवमोदु । अज्ज ! संपदि कच्चिं
ते राम-लक्षणा ? *

अशुचो । नन्वेतावेव देवताऽऽगारवेदिकायाम् (क) —

सुनोन् कौशिकवेदेह-गौतमानभिराध्यतः ।

दौकितौ ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षस्वर्गाविव स्वयम् ॥ ८ ॥

तदेहि, महच्चिरमागतानामस्माकम् (ख) । कन्याऽन्तः
पुरमेव गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

(विश्वामित्रः) ।

(ततः प्रविशति जनको विश्वामित्र प्रतानन्दो राम-लक्ष्मणौ च) ।

जनकः । (उद्वेगं) । भगवन् विश्वामित्र ! —

लुभ्यन्मदृष्टजामाह-सम्पदां शुचमद्य नः ।

त्वदागमनजन्माऽयमानन्दः सुदिनायते ॥ १० ॥

* एवं भवतु । आर्ये ! सम्प्रति कुत्र ते राम-लक्ष्मणौ ?

भाविष्यतीति शेषः, उरधनुर्वि अभये न कोऽपि तां परिणेतुं शक्नोतीति निष्कर्षः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) एतावेव राम-लक्ष्मणावित्यर्थः । देवताऽऽगारवेदिकायां देवालयबन्धुल्लङ्घन-
परिष्कृतमूनी ।

सुनोति । — ज्ञान-कर्मभ्याम् आत्मतत्त्वविज्ञान साक्षाद्विद्याभ्यां, दौकितौ
ब्रह्मविती, संसाधितौ इत्यर्थः । कथं मूर्तिमन्तो, मोक्ष स्वर्गाविव मुक्ति-सुरलोकौकाविव,
कौशिक वेदेह-गौतमान् विश्वामित्र-जनक-प्रतानन्दान्, सुनोन्, अभिराध्यतः सेवेते ।
अशुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ख) महदिति । — आगतानाम् अन्तःपुरात् बहिरायातानाम्, अथ समेताना-
मिति यावत्, अस्माकं आश्रयोः, महत्तं चिरं भूयान् विश्वम्भो जात इति यावत् ।

लुभ्यन्मिति । — अद्य न दृष्टा न प्राप्ता इति यावत्, जानादसन्पत्त जानादस्माभ-
रुपसन्पत्तिः यैः तस्माज्ज्ञानान् अग्राप्तमदृष्टजामाहवाचित्यर्थः, अनास्थादित-
जानादस्मान्मानन्दानामिति यावत्, उरधनुर्भङ्गः केनापि नम पञ्चपूरवासान्ध्यादिति

अपि च—

अथ प्रदक्षिणशिखावल्लयः क्षशानु-

रग्राति मे जनपदेषु वषट्कृतानि ।

त्वत्तेजसि स्फुरति शान्तिक-पौष्टिकेषु

स्वां च सूर्यं शिथिलमाङ्गिरसो विभर्त्ति ॥ ११ ॥

विनानिधः । सखे सौरध्वज ! चिरस्य शान्तः पुष्टश्च (ग)

तवायं जनपदः,—

यत्र त्वं ब्रह्ममीमांसा-तत्त्वज्ञो दण्डधारकः ।

पुरोधस्यैव यस्यासावङ्गिरःप्रपितामहः ॥ १२ ॥

भावः, त्वः अस्माकं, यत्रं शोकं, तदस्माननिमित्तं मनोदुःखनिमित्तं, सुप्तम् हरन्, तव आगमनात् अत्र उत्पत्तिर्यस्य तादृशः, अयम् अनुभूयमानः, आनन्दः सुदिनावर्ते श्रमदिननिवाचरति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

अथेति ।—अथ मे मन, जनपदेषु देशेषु, अधिकतराज्येषु इत्यर्थः, क्षशानुरपि, यज्ञीयाप्रिरिति यावत्, प्रदक्षिणा प्रकर्षेण दक्षिणां दिशं गता, दक्षिणावर्त्तेनोद्गता इत्यर्थः, शिखा एव वलयं वेष्टनं यस्य तथाभूतः सन्, वषट्कृतानि “वषट्” इति मन्त्रेण अग्री कृतानि, “अग्री तु कृतं त्रिषु वषट्कृतम्” इत्यमर, अग्राति भुगति, मन जनपदस्य सर्वथा अस्याः चसूचकमेतत्, दक्षिणावर्त्तेनोद्गताया होमानक्षशिखायाः सर्वथा अस्याः चसूचकत्वात्, परन्तु एतत् तत्रैव प्रमाणादिति भावः ; किञ्च, शान्तिक-पौष्टिकेषु शान्तिकर्मसु पुष्टिवाचनकर्मसु च, तव तेजसि प्रभावे, स्फुरति राजति सति, तव प्रभावेणैव शान्तिक-पौष्टिककर्मसु संवाचितैवेति भावः, आङ्गिरसः अङ्गिरोगोत्रसम्भूतः ब्रह्मानन्दः, स्वां सूर्यं यज्ञीयपानविशेषं, शिथिलम् अदृढं यथा तथा, अनावच्छिन्नत्वादिति भावः, विभर्त्ति धारयति । वसन्ततिथिकं छन्दः ॥ ११ ॥

(ग) चिरस्य दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः । शान्तः शान्तियुक्तः, निरापदित्वर्थः । पुष्टः पुष्टियुक्तः, सखश्च इति यावत् ।

अथेति ।—यत्र, यस्मिन् जनपदे, ब्रह्मणः वेदस्य, मीमांसायाः विचारपूर्वक-विद्वान्मह, तत्त्वज्ञः वाचाध्येवित्, वेदस्य नियुद्धतत्त्वानिज्ञ इत्यर्थः, ब्रह्मपारायण इति यावत् ; यदा—ब्रह्ममीमांसायाः ब्रह्मविषयकसंशयनिरासकस्य वेदान्तशास्त्रस्येव, तत्त्वज्ञः रक्षयित्, त्वं दण्डधारकः शास्य, तथा अङ्गिराः तन्नामा ऋषिः, प्रपितामहः

(स्मितं कृत्वा) । जामातुरदर्शनजन्मा शोकः पुनरस्माकमुपशम-
यितुमवशिष्यते (घ) । किञ्च, शोक-हर्षौ नाम लोकयान्त्रेयं
भवतः (ङ) । तथा हि—

यजूर्षि तैत्तिरीयाणि मूर्त्तानि वमति स्म यः ।

स योगो याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजौगपत् ॥ ११ ॥

अथ तथोक्तः, अङ्गिरसः प्रपौत्र इत्यर्थः, अथौ शतानन्दः, पुरोषाः पुरोहितस्य, वर्त्तते
इति शेषः, तस्य तत्र जनपदस्य ज्ञानं पुष्टत्वे किं वक्तव्यमिति भावः । अमुदुप-
ठत् ॥ १२ ॥

(घ) अस्माकमिच्छनेन मेधिलेन स्वस्वात्कीयमावप्रवृत्तमम् । उपशमयितुं नाशयि-
तम् । अवशिष्यते अवशिष्टो वर्त्तते, अवशिष्टान् विषये अस्माकं शोको नास्ति, केवलं
सदृशजानादृष्टाभाभावादेव शोको वर्त्तते इति भावः ।

(ङ) विधेति ।—मवतस्तत्त्वज्ञस्य, शोक-हर्षौ शोक-हर्षप्रवृत्तं, केवलं लोको-
ज्ञाना लोकिज्जोवनयापनमात्रं, सांसारिकभावेषु वर्त्तमानस्य भवतः संसारचर्मयोः
शोक-हर्षयोः प्रवृत्तं, न त्वेतत् ब्रह्मपरस्य तत्र तात्त्विकमिति भावः ; “यानां तु
भाषणोपाये नतौ देवार्चनीत्येव” इति विद्मः ।

यजूर्षोति ।—यः याज्ञवल्क्य इति भावः, मूर्त्तानि मूर्त्तिमन्ति, यजूर्षि यजुर्वेद-
मन्त्रान्, तैत्तिरीयाणि तित्तिरिक्पेभ्यो विप्रेभ्योऽभिगतानि, याज्ञवल्क्येन अङ्गिरसामन्त्रं
तित्तिरिक्पिभिः विप्रैः भक्षितानि, ततश्च तेभ्य एव विप्रान्तरैर्गृहीतानीति भावः, वमति
स्म अङ्गिरसि स्म, स योगो याज्ञवल्क्यः स्तां वेदानान् उपनिषदः, अध्यजौगपत्
अध्यापितवान्, ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादिकाणाम् उपनिषदां तात्पर्यावबोधाय तत्र शोक-
हर्षयोर्भावस्य इति भावः । पुरा याज्ञवल्क्यः शाकल्यमुनेः सकाशात् यजुर्वेदनधीत्य
गुरुदक्षिणावमुक्तम् । गुरुणा च शाकल्येन दक्षिणा न गृहीता । ततश्च याज्ञवल्क्यस्य
निर्धन्वेन जातकापो मुनिर्मम विद्या दायितानित्युवाच । याज्ञवल्क्येन च सकोपेन
अधीतयजुर्वेदः उद्गाथ्य दत्तः । ततश्च तस्माच्चैरन्तेवासिभिः तन्मन्त्रैः तित्तिरिक्पिभ्यो
परिगृह्य स बालो वेदः भक्षितः । तेभ्यश्च तित्तिरिक्पिभ्यः अन्तेवासिभ्यो विप्रेभ्यः ज्ञा-
नास्मात् प्रचारिता सा तैत्तिरीया शाखेति कृण्वत्युरिति संशया च प्रसिद्धमभूत् । याज्ञ-
वल्क्यस्य पुनः स्यात् यजुर्वेदनधीतवान्, तद्वानस्य च शक्त्यनुसंज्ञा प्रसिद्धेति
ज्ञातांश्चैव । अमुदुप-ठत् ॥ १२ ॥

वक्ष्यतेः । (जगन्तिकम् (च)) । आर्य्य ! अयमयं स राजा वैदेहः,
प्रवित्रमपरिमेषाश्चर्य्यं यस्मावदानम् (क) उपाध्यायादनुश्रूयते ।

रामः । (सप्तमीदाशुरागम्) । वक्ष ! स एवायं शतपथकथा-
धिकारी (ज) पुरुषः, प्रणाय्यायान्तेवासिने (झ) यस्मै वाजसनेयो
(ञ) याज्ञवल्क्यः सूक्तानि (ट) यजुषि प्रोवाच ।

विश्वामित्रः । (सुहृत्ते निर्धयम्)—

निजाय तस्मै गुरवे यतीनां

जैत्राय विश्राणितगोसहस्रम् ।

तं गोसहस्राधिपतेः प्रांशश्च-

मुपास्महे मेधिलमातिथेयम् ॥ १४ ॥

(च) जगन्तिकं “विपताकहरेचान्धानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्धोऽन्धामन्त्रधं
धत् स्यात् जगन्ते तज्जगन्तिकम्” इति भरतः ।

(क) अवदानं पूर्वकृतं कर्म, यद्वं कर्म वा, “अवदानं कृतकर्म यद्वं कर्म च
कौर्त्तितम्” इति विश्वः ।

(ज) शतपथेति ।—शतं पथानो यस्त स शतपथः शतशास्त्र इति भावत्,
शतपथब्राह्मण इति पञ्चिद्वयजुर्धेदोययन्त्रविशेषः, यजुर्देवक शतशास्त्रत्वादिति भावः,
तस्य कथायां वार्त्तायाम्, अधिकारी अधिकारवान्, व्युत्पन्न इति यावत् ।

(झ) प्रणाय्याय निरभिवाषाय, वासनारहिताय इत्यर्थः, मुमुक्षवे इति यावत्,
“प्रणाय्योऽभिवाषयः स्यात्” इति हारावल्याम् । अन्तेवासिने शिष्याय, “कान्ते-
पुसिनी शिष्ये” इत्यमरः ।

(ञ) वाजसनेयः यजुर्देवित् ।

(ट) सूक्तानि सुष्ठु सूक्तानि, समीचीनतया विरचितानि इत्यर्थः ।

निजायेति ।—यतीनां योगिनां, जैत्राय जैत्रा एव जैत्रः तस्मै, योगिप्रवराद्येति
भावत्, निजाय स्वकीयाय, गुरवे आचार्याय, तस्मै याज्ञवल्क्याय,
विश्राणितं दत्तं, नवां सहस्रं येन तथोक्तं, “व्यागो विश्राणितं दानमुत्सर्जन-विस्मर्जनं ।
विश्राणनम्—” इत्यमरः ; नवां सृष्टीनां, किरणानामित्यर्थः, सहस्रं गोसहस्रं सहस्र-
सहस्रकिरणानि, “स्वर्गेषु पृथग्वय-दिग्नेषु सृष्टिभूतसु । सत्यदृष्ट्या जिगां
सृष्टिर्जैः—” इत्यमरः ; तस्य अधिपतेः ईश्वरस्य, सर्वेश्वरस्य, नृपस्य विश्वामित्रस्य,

जनकः । (वनप्रथमं (३)) । भगवन् ! यदन्यत् किञ्चिदभिदधाति,
(४) तत्र प्रभविष्णु (५)भवान् । तत्रभवतः सहस्रमयूखान्ते-
वासिनो योगीश्वरात् (६)अध्ययनमिति महीयसी(त)इयमस्माकं
यशःपताका ।

विश्वामित्रः । (विहस्य) । भो महायोगिन् ।—

किं याज्ञवल्क्यो जनकः किमेवं

न वः स्वरूपं कवयोऽपि विद्युः ।

प्रवाह्नित्यानधिल्लत्य युष्मान्

सहस्रशाखाः श्रुतयः प्रयन्ते ॥ १५ ॥

सूर्यशिष्यश्च याज्ञवल्क्यश्च शिष्यमित्यर्थः, आतिथेयम् अतिथिषु साधुः तम्, अतिथि-
सेवापराब्रह्ममित्यर्थः, मेविलं निबिखाषीश्वरं, तं प्रविष्टं, शीरध्वजम्, उपास्यते
उपगच्छानः । उपजातिः ॥ १३ ॥

(३) सप्रथमं अविनयम् ।

(४) अभिदधाति वदति ।

(५) प्रभविष्णुः समर्थः । विविधप्रशंसावादे भवान् पटुः, परमहंसं तद्वान्नं
मेति भावः, यथा—महिवयसं यत् क्षिप्रं प्रशंसावचनं भवता उक्तं, तत् सर्वं भवत्प्र-
भावादेव मयि सम्भाव्यते, नात्यजेति भावः ।

(६) तत्रभवतः पूज्यात् । सहस्रमयूखान्तेवासिनः सूर्यशिष्यात् । योगीश्वरात्
योगिनां प्रधानात्, याज्ञवल्क्यादित्यर्थः ।

(त) महीयसी अतिमहती ।

किमिति ।—याज्ञवल्क्यः किम् ? वस्त्विति शेषः, जनको वा किम् ? वस्त्विति शेषः,
कवयोऽपि विद्वंसीडपि, वः युष्माकं, स्वरूपं तत्त्वं, एवम् इत्थं, न विद्युः न जानीयुः,
किमपरे ? इति भावः, याज्ञवल्क्य-जनकयोर्न विवेकोऽस्तीति तात्पर्यं, प्रवाह्य-
कृत्या, गुरु-शिष्यपरम्परया इति यावत्, नित्यान् अविनाशिनः, युष्मान् अधिल्ल-
त्ववशमेत्यर्थः, सहस्रशाखाः सहस्रं शाखाः यासां तादृशः, श्रुतयः वेदाः, प्रयन्ते
प्रप्लुता भवन्ति । यद्यपि सामवेदश्च सहस्रशाखत्वं, यजुषां अथवा अथवा, ऋग-
मेकविंशतिशाखत्वमिति वेदानां सहस्रशाखाधिकत्वमुक्तं, तथाऽप्यत्र सहस्रशाखा
इति वचनं शाखावाङ्मयमात्रप्रापनायेति न दोषः । उपजातिः ॥ १३ ॥

व्रतानन्दः । भगवन् कौशिक ! एवमौदृश्याः स्वल्पमौ त्रिभुवन-
महनीयमहिमानो मनोविषयः (थ) ।

जनकः । (सवैलल्यञ्जितम् (द))—

निर्माय कार्मणमृचामघमर्षणीना-

सुम्भार्जनीर्जगद्वानि तवाद्यं वाचः ।

श्रोतुं चिरप्रणयि कौतुकमास्तु चेतो

दुःखाकरोति पुनरेष ममार्थवादः ॥ १६ ॥

तद्विरम । (इति शिरःकञ्चलिं घटयति (घ)) ।

विश्वामित्रः । (सर्वात्मनस्याञ्जलिमुदाहृत्य) । सखे सौरध्वज ! संक्रिय-
ताम् (न) अञ्जलिः, अमौ तूष्णीम्भूताः (प) स्मः । कात्यायनो-
कामुककार्मुकारोपणपणप्रणयप्रबोधेन दुहितुः पत्न्या (फ)
सम्प्रत्यपर्येषितप्रतिज्ञा (ब) भूयाः ।

(घ) त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवने महनीयः पुननीयः, आदरणीय इति यावत्,
महिमा प्रभाव, दर्शना लक्षणाः । मनोविषयः विदाहः, तत्त्वज्ञानसम्पन्नाः महानु-
भावाः इति यावत् ।

(द) सवैलल्यञ्जितं वल्लभजनन्दहासम् ।

निर्मायति ।—अघमर्षणीना पापहारिणीनाम्, अृचाम् अृग्वेदीयमन्त्रविशिषाकम्,
अमर्षं अमर्षे हितं कार्मणं अर्कं, सुष्ठुतया कर्मागुहानाहं संस्कारविशिषानित्यर्थः,
“कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि-योजने कर्मेष्टेऽपि च” इति मेदिनी ; निर्माय कृत्वा, जगतां
जगदाहिनाम्, अघानि पापानि, अघानीति कृद्योरी अमर्षं अघोवाधित्यर्थः ;
सुम्भार्जनीः संश्लेषणीः, तव वाचः वचनानि, श्रोतुम् अद्य मम कौतुकं
कौतूहलम्, अभिलाष इति यावत्, अस्मि, पुनः किन्तु, एषः तत्प्रयुक्तः, अथवादः
श्रुतिः, प्रत्यक्षत्वर्थः, मत चिरप्रणयि चिरं त्वयि बहवुराग, चेतः मनः, दुःखाकरोति
दुःखितं करोति । वल्लभजनन्दहासम् ॥ १६ ॥

(घ) घटयति योजयति ।

(न) संक्रियताम् अपनीयताम्, अनुभवतामिति यावत् ।

(प) तूष्णीम्भूताः मौनिनः ।

(फ) कात्यायनीति ।—कात्यायन्याः गोप्याः, कामुकः अभिलाषकः, हरः

लक्ष्यः । (अपवाच्य(म)) । आर्य्य ! परस्परेषां पौरुषोत्कर्षः,
[संसारमण्योः पावनोऽयममौषां समवायः (म) ।

रामः । वक्ष ! यदात्य (य) —

स्मरन्ति लोकार्थममौ किल श्रुती-

रिति प्रतिष्ठामधिगन्तुमीश्वरहे ।

परं यदेषां पुनरस्ति वैभवं

तदेतं एव व्यतिविद्वते यदि ॥ १७ ॥

। अर्थः, तस्य लार्मुके धनुषि, चारोपयं भौर्वीयोजनमेव, पक्षः प्रतिष्ठा इत्यर्थः, तत्र
। अर्थे चतुरागे, तत्पूरवायहे इत्यर्थः, प्रवीणः निपुणः, अविचलितमतिरिति भावः
। अभाभूतेन, अवता इति शेषः, दुहितुः पत्न्या जानाया, जानाटलाभेनेत्यर्थः ।

(व) अपर्युचितप्रतिष्ठः पूर्णप्रतिष्ठः ।

(म) अपवाच्यं अपवारितं कृत्वा, अन्वतो मुखं कृतित्वर्थः, परास्तुखीभूयेति
शब्दम् । तत्रचणुमुक्तं विश्वनाथेन—“तद्वेदवधारितम् । रद्वचन्तु यदन्वत् पराहन्
प्रकाशयते ॥” इति ।

(न) परस्परेषां अन्वोऽन्वेषात् । पौरुषेति ।—पौरुषस्य पुङ्गवधारण, वः
उत्कर्षः अतिशयः, तत्र प्रशंसया स्तुतिवादेन, रमणीयः मनोज्ञः । पावनः
पापनाशनः । समवायः सम्मेलनम् ।

(य) अत्यं प्रवीणः ।

स्मरन्तीति ।—अमो ऋषयः, लोकार्थं जनदुपकाराद्यै, श्रुतीः वेदान्, स्मरन्ति
कृतिविषयोभूता कुर्वन्ति, किलेति प्रसिद्धौ, कृतिनिबन्धरूपेण परिचयमवलीति प्रसिद्धिः,
वेदावेकारणजन्मानाम ऋषिवाक्मानामेव कृतित्वात्, अत एव तेषां कृतिभेदेति
भावः, इति अस्माद्वेत्तोः, प्रतिष्ठां गौरवं, ख्यातिमिति यावत्, अधिगन्तुं लब्धुम्,
ईश्वरहे वक्ष्यामः, शक्नुवः इत्यर्थः, एतेषां कृत्यनुसारेण अनुष्ठानादिकं कृत्वा जनसि
ख्यातिं लभामहे इति भावः, पुनः क्षिप्तुं, एषाम् ऋषीणां, यत् परं लक्ष्यं, वैभवं
माहात्म्यम्, अस्ति वर्तते, तत् एते एव ऋषय एव, यदि लभ्यावगावा, व्यतिविद्वते
परस्परं जानन्ति, एतेषां वैभवम् एते एव जानन्तीति सम्भाव्यते, नान्ये इति भावः ;
एतेषामादेशानुपासनमेवाकार्णं गौरववत्पादकं, परन्तु माहात्म्यानिर्घये अस्मा
अवमिति निष्कर्षः । वक्ष्यामिह इत्यम् ॥ १७ ॥

जनकः । (वचनम्) । भगवन् ! परमनुगृहीतोऽस्मि । यतः,—

समस्या वा साक्षां वह्निरवह्निरंहःपरिमृजा-

मृचां वा संवादः किमपि यजुषां वा परिपथः ।

त्वदाशीर्वादोऽयं बहुविषयसाक्षात्कृतफलो

वरं मे वत्सायाः प्रथयति पुरोवर्त्तिनमिव ॥ १८ ॥

विश्वामित्रः । (साकृतञ्जितम् (र)) । सखे सौरध्वज ! एवमेतत्—

दवीयस्यो दूरादपथमिह चामुत्र च शुचां

त्रिवेदीवाक्यानामनतिचिरभग्ना इव खिलाः ।

श्रुतिग्राह्यं ज्योतिः किमपि वह्निरन्तर्मलमुषो

मृजाया मज्जानः क्व नु विपरियन्ति द्विजगिरः ? ॥ १९ ॥

समस्येति ।—वह्निः वाग्नादेशेषु, अवह्निः अन्धकारेषु च, अहःपरिमृजां पापाप-
नोदिनां, साक्षां समस्या समाहारः सङ्गेषु वा, “समस्या तु समावाची” इत्यमरः ;
मृचां ऋग्वेदानां, संवादः सम्भाषणं वा, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूप इत्यर्थः, यजुषां
परिपथः मृचधनं वा, “नोनो परिपथो मृचधनम्” इत्यमरः ; वा ब्रह्मवयमुपमावाचकं
विकल्पाद्ये वा, “वा आदिकल्पोपमयोरेदार्येऽपि समुच्चये” इत्यमरः ; बहुषु विषयेषु
साक्षात्कृतं प्रत्यक्षोभूतं, फलं यस्य तत्ताभूतः, अथ तव आशीर्वादः “दुहितुः पत्न्या
सम्प्रत्यपयुंषितप्रतिश्री भूषाः” इत्याशीर्वचनं, मे मन, वत्सायाः सीतायाः, वरं पतिं,
पुरोवर्त्तिनमिव अयतस्तदन्तमिव, प्रथयति प्रकटयति । विश्वामित्रो वचनम् ॥ १८ ॥

(र) साकृतञ्जितं सामिप्रायमन्दहासम् ।

दवीयस्य इति ।—दूरात् अतश्चयेत्यर्थः, दवीयस्यः मन्दस्य इत्यर्थः, यदा—
दूरादपि दवीयस्यः अतिदूरवर्त्तिनः, सर्वथा अलङ्घ्या इति भावः, इह च अस्मिन्
लोके च, अमुत्र च परास्मिन् लोके च, शुचां शौचानाम्, अपक्वम् अमार्गं,
श्रीकाविषयोभूता इत्यर्थः, श्रीकन्यामहेतुभूता इति भावः, त्रिवेदीवाक्यानां वेदमन्त्र-
वत्प्रमाणं, अनतिचिरभग्नाः तत्त्वव्यवकटिता इत्यर्थः, खिला इव अप्रकटभूतस्य इव,
कुलाप्यप्रतिहतवेदवाक्यानीव इत्यर्थः, “हे खिलाप्रकृते समे” इत्यमरः ; श्रुतिग्राह्यं
अनर्थेन्द्रियवृत्त्यर्थं, किमपि अनिर्वचनीयं, ज्योतिः तेजोनम्य इति भावः, वह्निरन्त-
र्मलमुषः वाक्साधनरूपापहारिण्य इत्यर्थः, मज्जानः शारभागाः, “शारो मज्जा गरि” इत्यमरः ; द्विजगिरः ब्राह्मणवाचः, क्व नु कुत्र दृश्य, विपरिवर्त्ति ?

शतानन्दः । (खगतम्) । नूनं रामभद्रमेव जामातरमभिसन्धाय (ल) भगवानयं पुनः पुनर्वक्रोक्तिभिः (व) सौरध्वजं परिमोहयते (श) । भवतु, अहमस्य प्ररोचनार्थमसंविदान इव (ष) पृच्छामि । (प्रकाशम्) । भगवन् ! कस्येदं शकुन्त-राजकेतोरिव (स) कौस्तुभ-श्रीवत्सौ रत्नद्वयम् ? (ह) ।

विश्वामित्रः । (विहस्य खगतम्) । साधु वत्स शतानन्द ! साधु, यदेतत् कृतं तोर्यं विवक्षितस्य वस्तुनः सुखावताराय (क) । (प्रकाशम्) । वत्स गौतम ! ककुत्स्थकुलसम्भवो कुमारवेतो ।

शतानन्दः । (सप्रत्यभिज्ञमिव) (ख) —

पुत्रार्थं जगदेकजाङ्घ्रिकयटूहामभ्रमत्कोर्त्तिना

चातुर्हार्त्तवितोणविश्ववसुधाचक्रं चक्र मखः ।

विपरिवर्त्तते ? नेव कुदापि विपरीतानि भवन्तीत्यर्थः, सत्वादिषो ब्राह्मणा इति भावः । शिखरिणी उक्तम् ॥ १८ ॥

(ल) अभिसन्धाय अभिप्रपन्न, मनस्वासाधेत्यर्थः ।

(व) वक्रोक्तिभिः, अनतिव्यक्तेर्बचनैरिति यावत् ।

(श) परिमोहयते विमुग्ध करोति ।

(ष) प्ररोचनार्थे स्पष्टतया वक्तुम् अवसरदानार्थमित्यर्थः । असंविदान इव अज्ञानमिव ।

(स) शकुन्तेति ।—शकुन्तराजः पक्षिराजः गरुडः, केतुर्यस्य च शकुन्तराजकेतुः गरुडध्वजः, विष्णुरित्यथ तस्येव ।

(ह) कौस्तुभ-श्रीवत्सौ विष्णोर्वक्षोभूषणद्वयं, ततस्त्वेकपौ । रत्नद्वयं महाभूषण-चमूतं वाचकद्वयम् । “दारकद्वयम्” इति पाठान्तरम् ।

(क) तोर्यं सोपानं, “तोर्यं सोपानपङ्क्तौ क्ता” इति शरणिः । विवक्षितस्य वस्तुनिष्ठस्य, वस्तुनः विषयस्य, सुखावताराय सुखेन अवतारणाय उल्थापनाधेत्यर्थः, सूचनाये इति यावत् ।

(ख) सप्रत्यभिज्ञमिव पूर्वावृत्तस्य ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा तत्सहितमिव, पूर्वावृत्त-विषयं अपरप्रतिषेधः ।

राज्ञा पङ्क्तिरथेन यत्र सकलस्त्र्वांसिस्त्र्वांतिथौ

स स्त्रेनैव फलप्रदः फलमपि स्त्रेनैव नारायणः ॥ २० ॥

तत्किमेतावेव तौ दाशरथी, यौ किल राम-लक्ष्मणौ ताडका-
मथनमङ्गलोद्घातवितौर्षदिव्यास्त्रमन्त्रपारायणेन (ग) भग-
वतैव विनौतौ वैतानिकस्य (घ) कर्मणश्छिद्रापिधानदक्षिण्या
(ङ) भगवन्तमुपासाम्बभूवतुः ? (च)

पुनार्थे इति ।—जयति सुबने, एकः बह्वितीयः, नाद्विकः जडावलशाखौ, अति-
वेगवानौत्सवः, ययुरेव अश्वमेधीयोऽश्व एव, “ययुरश्वोऽश्वमेधीयः” इत्यमरः ; उद्घामा
उद्घाता, भ्रमन्तो चरन्तो, कौर्तिर्यस्य तन्नामृतेन, अत्वारः होतारः चतुर्होतारः, ते एव
चातुर्होताः, स्त्रां अ-त्रास्यः ; अश्वेदी एकः, सामवेदी द्वितीयः, यजुर्वेदी तृतीयः,
अथर्ववेदी चतुर्थः इति अत्वारः होतार इति यावत् तेभ्यः, वितीर्थे दक्षिणात्वेन दत्तं,
विश्वं समस्तं, वसुधावक्त्रं भूमिच्छलं येन तादृशेन, राज्ञा पङ्क्तिरथेन पङ्क्तिः दश,
पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु, रथः यत्र तादृशेन, रथनायक्य दशदिग्बिजयिना दशरथेन
इत्यर्थः, “पङ्क्तिर्दशचरच्छन्तो-दशसङ्ख्यादिषु खियान्” इति मेदिनी ; मल्लः यज्ञः,
अग्रे कृतः, सङ्कलाः सर्वे, स्त्र्वांसिनः स्त्र्गैर्वांसिनः देवाः, सर्वे शिवस्य, अतिथयः
अभ्यागताः यत्र तन्नामृते, यदा—सङ्कलाः कलाभिः सङ्गताः, सपरिवारा इत्यर्थः,
स्त्र्वांसिनः सर्वे अतिथयो यत्र तादृशे, “अतिथिर्ना गृह्णते” इत्यमरः ; यत्र मल्ले,
स प्रसिद्धः, स्त्रेनैव स्त्रयमेव, फलप्रदः यज्ञफलदाता, नारायणः स्त्रेनैव स्त्रयमेव,
फलमपि, अभूदिति शेषः, नारायण एव यज्ञोपफलरूपेणात्र गृहे चतुर्धा विभक्तः
समवासरदिति फलितार्थः । शार्दूलबिक्रीकृतं वृत्तम् ॥ २० ॥

(ग) ताडकौलि ।—ताडकाया मथनं निधनमेव, मङ्गलं तस्य उद्घाते उपक्रमे,
“उद्घातस्य पुनान् पाद-स्त्रवने समुपक्रमे” इति मेदिनी ; वितीर्थे दत्तं, दिव्यास्त्राणां
मन्त्रपारायणं मन्त्रउपनमोष्टं येन तन्नामृतेन, “पारायणममोष्टं ज्ञातुं तत्पारायण-
योरपि” इति मेदिनी ।

(घ) विनौतौ विजितौ । वैतानिकस्य यज्ञोपस्य ।

(ङ) छिद्रापिधानदक्षिण्या छिद्रमन्त्रपारायः, तस्य अपिधानं तिर्यग्वर्णं, निरा-
वरणमित्यर्थः, तदेव दक्षिणा गुरवे निष्कस्यत्वेन दत्तं इत्युक्तम् ।

(च) उपासाम्बभूवतुः पारायणानासतुः ।

विश्वामित्रः । (सकीर्तनम्) । अथ किम् ।

(जनकस्य सखेडवद्भुजानं पश्यति) ।

वसन्तः । तदनयोः कतरो रामभद्रः ? कतरस्य लक्ष्मणः ?

विश्वामित्रः । (रामं निर्दिश्य) । वत्स आङ्गिरस !—

ये चत्वारो दिनकरकुलसत्तमस्तानमज्ञौ-

माताऽन्धानस्तवकमधुरा जज्ञिरे राजपुत्राः ।

रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि-

प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलौमूलकन्दः ॥ २१ ॥

वसन्तः । (लक्ष्मणं निर्दिश्य) । अयं चापरो लक्ष्मणः ? दिव्या

भगवद्वशिष्ठप्रसूतं (छ) सत्तमकुलमृध्यते (ज) ।

जनकः । (विह्वलः) । साधु भगवन् ! अस्मादृशेषु प्रजासु

प्रविश्य क्रीडसि (झ)—

क्रोधान्नौ पुरुङ्गतदुङ्कृतिपराभुतत्रिशङ्कुत्रपा-

सम्पातज्वलिते जगत्त्रयमयीं त्वय्यादृतिं जुह्वति ।

ये इति ।—दिनकरकुलं सूर्यकुलं, कुले भ्रंशे, ये चतस्रस्तानाः अत्रियसमूहाः, ते एव मज्ञौमाताः मज्ञिकापुत्रसजः, मज्ञिकाऽवचवङ्मय इत्यर्थो वा, "माता तु पङ्क्तौ पुत्रादिदाननि" इति हेमः ; तासाम् अन्धानस्तवका अभिनयोद्भिप्रगुण्या इव, मधुराः मनोहराः, रमणीयदर्शना इति यावत्, ये चत्वारः राजपुत्रा जज्ञिरे जाताः, ताडका एव कालरात्रिः प्रलयरजनौ, तस्याः प्रत्यूषः प्रभातं, तस्याः संकृतेति भावः, सुचरितस्य कथा आलाप एव, कन्दलौ कदल्याख्यः अविशेषः, तस्याः मूलं प्रधानं, कन्दः मूलं, यमाश्रित्य सुचरितकथा प्रवर्तते इति भावः, अयं रामः तेषां राजपुत्राणाम्, अचरमभवः अयजः । मन्दाक्रान्ता इति—"मन्दाक्रान्ताऽन्धवि-
रस नगैर्न म नीतो गयम्भम्" इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

(छ) भगवदिति ।—जनकस्य वशिष्ठेन प्रसूतं संस्कृतमित्यर्थः ।

(ज) मृध्यते वर्धते ।

(झ) प्रजासु सन्तानेषु, "प्रजा ज्ञात् सन्ताने जने" इत्यमरः ; पविश्य क्रीडति अस्माकं सहस्रावुद्यारेण तपस्वद्विज्ञानावेतिद्वयार्थे विचरतीति भावः ।

सन्धान्तोपनतस्य नाटितजरावैक्लव्यशीर्षाक्षराः

प्रत्यूहाय बभूवुरम्बुजभुवो देवस्य चाटूक्तयः ॥ २२ ॥

तन्नपि नाम भगवन्तं यजमानमन्ये गोपायितारः ॥ (ज) ।

प्रतानन्दः । राजर्षे ! एवमेतत् । किं पुनर्न दौक्षिण्याभाः

(ट) क्रुध्यन्तीति रक्षितारं क्षत्रियमुपाददते (ठ) ।

जनकः । (वदते राम-लक्ष्मणौ निर्दण्डं जनानिबन्धुम्) । भगवन्

प्रतानन्द !—

भवति न तथा भानोः शिष्ये गुरो रसतो न च

स्वयमपि मुनौ विश्वामित्रे गृहानधितिष्ठति ।

दशरथसुतावेतौ दृष्ट्वा यथोच्छ्वसितं मनः

शिथिलयति मे प्रत्यग्न्योतिःप्रबोधसुखासिकाम् ॥ २३ ॥

कोषाग्रावति ।—पुरुङ्गतस्य इन्द्रस्य, इडुङ्गा इडारेण, परामृतः स्वर्गात्
धंसितः, यस्मिन्मृदुः तस्य अपायाः लज्जायाः, सम्पातेन सम्पादनेन, ज्वलिते
उद्दीपिते, कोषाग्रे कोषागले, जगत्तयमर्थौ विभुवनमर्थौ, लोकत्रयवर्षिणोन्मिश्रः,
आकृतिं त्वयि जुहति इति, त्रिशङ्कोः स्वर्गात् सञ्जनवपया प्रवृद्धकोपे त्वयि सृष्टिमन्दारं
कर्तुमुपक्रममाणे सतीति भावः, सम्भ्रान्तः सत्वरः सन्, उद्विग्नः सन् इति वा, उपगतः
समीपोपस्थितः तस्य, देवस्य अम्बुजभुवः पद्मश्रीनेः, नाटितेन सञ्जातेनेति यावत्,
जरावैक्लव्येन वार्द्धक्यविकृतया, शीर्षानि खल्वितानि, अक्षराणि वर्णाः यावत्
तथाभूताः, चाटूक्तयः प्रियभाषणाणि, तत्समीपकराणि वचनानीति यावत्, प्रत्यूहाय
विघ्नाव, बभूवुः, प्रियभाषणेन त्वां भगवान् जनलक्ष्मिनिर्जगत्सङ्कारात् निवारयामासेति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम ॥ २२ ॥

(ज) यजमानं यज्ञं कुर्वन्तम् । गोपायितारः रक्षितारः ।

(ट) दौक्षिण्याभाः व्यत्यसाभाः ।

(ठ) उपाददते गृह्णन्ति, प्रापयन्ति ।

भवतीति ।—एतौ दशरथसुतौ राम-लक्ष्मणौ, दृष्ट्वा उच्छ्वसितम् उद्वसितं, मे मनः
यथा प्रत्यग्न्योतिवः परग्न्योतिःस्वरूपस्य परात्मनः, प्रबोधे ज्ञाने, सुखासिकां सुखाव-
स्थाम्, निरतिशयानन्देन क्षितिमिति यावत्, शिथिलयति मन्दोच्चरोति, भानोः
पृथक्, शिष्ये गुरो माश्रयल्लो, रसतः अनुसरामात्, तथा ताडकं, न भवति ; किञ्च,

प्रतानन्दः । राजर्षे वेदेह ! एवमेतत् । ममापि राज-
पुत्राविमौ साक्षात्कुर्वतो वत्से सीतोमिले न हृदयादव-
रोहतः (ड) ।

जनकः । (विश्वामित्रं प्रति) । भगवन् !—

इदं वयो मूर्तिरियं मनोज्ञा

वीराद्भुतोऽयं चरितप्ररोहः ।

इमौ कुमारौ वत पश्यतो मे

कृतार्थमन्तर्गतौव चेत्तः ॥ २४ ॥

विश्वामित्रः । (सीतासम (ढ)) । सखे सीरध्वज ! हृदय-
मिवामन्त्रयस्व, (ण) किमर्थं कृतार्थमसीति ।

जनकः । (उच्छेदितम)—

यज्ञोत्रस्य प्रथमपुरुषस्तेजसामीश्वरोऽयं

येषां धर्मप्रवचनगुरुर्ब्रह्मवादी वशिष्ठः ।

स्वयं मुनौ विश्वामित्रे गृहान् चरितिष्ठत्वापि समागत्य वर्तमानेऽपि, न च, तथा भवतीति
पूर्वेषामन्त्रयः, तद्वत् उच्छेदितं मनः प्रत्यग्न्यातिः प्रबोधमुच्छासिष्वां न विविचयतीत्यर्थः ;
यदा—भवति त्वयि, तथा भागोः शिष्ये इति वाऽर्थः । “रहतः” इत्यत्र “वहतः”
इति पाठे—गुरौ गुरुसमीपे, वहतः तिष्ठतः, समीपत्वेन सम्बन्धः । एतौ हृष्टा
आत्मतत्त्वं मया विष्णुतमिति, एतद्दर्शनजनितानन्दात् आत्मतत्त्वज्ञानजनितानन्दः
अवरोभूत इति वा भावः । हरिणो वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ड) अवरोहतः, अपनच्छत इति भावः ।

इदमिति ।—इदं श्रेष्ठव-धीवनयोः सन्धिकपमिति भावः, वयः, मनोज्ञा मनो-
हारिणी, इयं मूर्तिः आकृतिः, वीराद्भुतः वीररसेन सह अद्भुतः चमत्कारो, अयं चरित-
प्ररोहः चरित्रसागरः, अभिनवप्रकाशितचरित्रविशेषः इति भावः, अनयोरेति सर्वत्र
काङ्क्षनीयः, वत कर्षे, इमौ कुमारौ पश्यतः अवलोकयतः, मे मन, चेत्तः कृतार्थं
विदुमनोरथं सन्, अन्तः आत्मनरे, नटतोव दृश्यतोव । उपजाति वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ढ) सीतासम ईषडात्मसहितम्, “उत्पासः स मनाक् कृतम्” इत्यन्तरः ।

(ण) आत्मन्त्रयस्व पृच्छ ।

ये वर्त्तन्ते तव च हृदये सुष्ठु सम्बन्धयोग्या-

स्ते राजानो मम पुनरसौ दाक्ष्यः शुल्कसेतुः ॥ २५ ॥

राम-वक्ष्योः । (उचितार्थम् (त)) । कथमस्मदीयाः कथाः
प्रस्तूयन्ते ।

विश्वामित्रः । (उचितम्) । राजर्षे ! यदि शुल्कसंख्येव (य)
कैवल्यमन्तरायः, (द) तन्न किञ्चिदेतत् ।

जनकः । (उचितं विमर्शम् (य) अपवाच्यम्) । भगवन्नाङ्गिरस !—

यद्विदमपि विदेहमन्दिनौ-

पाण्डिपीडनविधेर्महार्घताम् ।

एवमाह मुनिरेव कौशिक-

स्तेन मुञ्चति चिराय मे मनः ॥ २६ ॥

वदिति ।—तेजसान् ईश्वरः श्रेष्ठः, चक्षुः कर्णे परिदृश्यमानः, सुख्यः, येषां गीतञ्च
कुलञ्च, प्रथमपुरुषः चादिपुरुषः, ब्रह्मवादी वेदवित् तत्त्वज्ञो वा, “वेदस्तत्त्वं तपो
‘ब्रह्म’ इत्यमरः ; वशिष्ठः येषां वर्त्मपवचने वर्त्मत्रिचायां, गुरुः आचार्यः, ये च तव हृदये
जननि, वर्त्तन्ते सुदैव जगतिष्ठन्ते, तव हृदये येषां हिताय जानति इति भावः, ते
पूर्वोक्तवर्गाः, राजानः सुष्ठु सम्बन्ध, सम्बन्धयोग्याः सेवादिबन्धनव्याघातः, पुनः किन्तु,
मम असौ शुल्कसेतुः पञ्चमः, दाक्ष्यः कठिनाः, प्रतिबन्धक इति भावः । मन्दाक्रान्ता
उपान ॥ २५ ॥

(त) उचितार्थं उचितार्थम् ।

(य) शुल्कसंख्या पञ्चमवस्था ।

(द) अन्तरायः विघ्नः, कन्यादानं प्रतीति श्रेयः ।

(ध) विमर्शम् विचिन्तयम् ।

वदिति ।—विदेहमन्दिन्याः सीतायाः, पाण्डिपीडनमेव परिचय एव, विधिः
व्यापारः तंज, वधा—पाण्डिपीडनञ्च पाण्डिपुत्रञ्च, यः विधिः विधानं, निबन्ध
इत्यर्थः तन्न, महार्घता महामुख्यताम्, असीकष्यमिति भावः, विदमपि जानन्नपि,
एव मुनिः कौशिकः विश्वामित्रः, तत् एवम् इत्थं, “न किञ्चित्” इत्येवं रूपम्, आह
जगति, तेन कथमेव, मे मनः, मनः चिराय मुञ्चति मोक्षं प्राप्नोति, नात्र भावजनक-
कारणमिति भावः । रघोदत्ता उपान ॥ २६ ॥

तदेव स्थाण्वीयं वा धनुः स्यादिदमौदृशम् ? ।

एतदारोपणं नाम पणो वा मम जर्जरः ? ॥ २७ ॥

प्रतानन्दः । शान्तं शान्तं (न)—

दुर्लङ्घ्यमीश्वरशरासनमप्रमोक्ष-

शुल्कग्रहस्त्वमसि सर्वमिदं तथेव ।

किं त्वस्य राक्षवशिरोः सहजानुभाव-

गम्भीरभीषणमतिस्फुटमेव वृत्तम् ॥ २८ ॥

जनकः । (मुनिं प्रति) । भगवन् कौशिक ! चिरमपि

तदिति ।—तदेव सुप्रसिद्धम्, इदं पञ्चविधोभूतं, स्थाण्वीयं प्राणिकं, धनुः
शार्मुकम्, ईदृशम् अनेन बाणकेन आरोपणीयमिति भावः, वा स्यात् ? एतस्य धनुषः,
एतस्यैव वा, आरोपणं व्याख्यानं, नाम मम वचः जर्जरः शीर्षः, विफल इति यावत्,
वा, क्वात् ? इति शेषः ; अस्य बाणस्य तादृशं सामर्थ्यं विदित्वा विश्वामित्रेण तथोक्तम्,
अथवा चिरकृतस्य पञ्चजन्यवानुरोधेन वयःस्था क्वा कथं रक्ष्यते ? दीयतामस्मै
कुमारायेति विश्वामित्रादेशे पणो मम वितथः स्यात् इति भावः । यथा—तदेव इदं
स्थाण्वीयं धनुः ईदृशम् एवम्भूतं, यथापूर्वमविक्रममेव इति भावः, वा क्वात् ? वा
अथवा, एतदारोपणं नाम मम वचः जर्जरः भग्नः स्यात् ? बाणोऽयं धनुरिदं मङ्गला
मम पञ्चमङ्गं कुर्व्यादिति भावः । धनुष्टुप् इति म ॥ २७ ॥

(न) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तम्, एवं न वक्तव्यमित्यर्थः, तव मनस्तापः शान्त्यु
प्राप्त्यति भावः ।

दुर्लङ्घ्यमिति ।—ईश्वरस्य हरस्य, शरासनं धनुः, दुर्लङ्घ्यं दुरतिक्रमं, दुरारोपणीय-
मित्यर्थः, त्वस्य अप्रमोक्षः अत्याज्यः, शुल्कग्रहः पञ्चवन्धः यस्य तथोभूतः, अस्ति, इदं
खने धनुषः दुर्लङ्घ्यत्वं तव च अमोक्षशुल्कग्रहत्वं, तथेव पूर्ववदेव, तथ्यमेवेत्यर्थः, किन्तु
अस्य राक्षवशिरोः रघुकुलकुमारस्य, रामस्य इत्यर्थः, सहजेन स्वाभाविकेन, अनुभावेन
प्रभावेन, गम्भीरं दुरवगाहं, भीषणं भयङ्करम्, अत्युद्धतमिति यावत्, इत्तं चरितं,
तादृकावधादिरूपमिति भावः, अतिस्फुटमेव सुव्यक्तमेव, यतोऽयं महाप्रभावः, तस्मात्
सम्भाव्यते अनेन ते पञ्चवन्धः सफलोऽरिष्येति इति भावः । वृत्तमतिङ्गलं
इति म ॥ २८ ॥

विकल्पयन् (घ) न भवद्भिरामभिधेयम् (फ) अद्यापि निश्चि-
नोमि ।

विश्रान्तिः । (विहस्य) । तदुपदर्शय कामुकमेन्दुशेखरं, (ब)
हामभद्र एव व्याकरोतु (भ) ।

रामः । (सङ्घर्षे लगतम्) । कथमलौकिककल्पैः (म) आत्मानं
प्रमोहयामि (य) । नन्वयं ममेव कौतुकं (र) पूरयितु-
मैश्वरं धनुरभ्यर्थयते भगवान् । (जनकं च दृष्ट्वा सविमर्शम् (ल)) ।

अहह !!—

बालेन सन्भाव्यमिदं च कर्म
ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः ।
इति ध्रुवं मन्त्रयते नृपोऽयं
दत्ते किमत्रोत्तरमाकुनोऽस्मि ॥ २८ ॥

जनकः । (मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुषं च निःश्वस्य) । भगवन् ! क

- (घ) विकल्पयन् विचारयन्, विचिन्तयन् इति यावत् ।
(फ) आभयेय प्रतिपाद्यम् ।
(ब) कामुकं धनु । ऐन्दुशेखरं ब्राह्मणम् ।
(भ) व्याकरोतु व्यक्तीकरोतु ।
(म) अलौकिककल्पैः श्वासशये, निध्याकल्पनाभिरिति वा ।
(य) प्रमोहयामि ? विमुग्ध करोमि ? आशान्वित करोमीत्यर्थः ।
(र) कौतुकं कौतूहलं, धनुर्दर्शनार्थम् आत्मक्यम् इत्यर्थः ।
(ल) सविमर्शं सवितर्कम् ।

बालेनेति ।—प्रत्ययितः सञ्ज्ञातप्रत्ययः, विश्रुत इत्यर्थे, महर्षिः विश्रान्तिः,
बालेन ज्ञया, इदं कर्म ऐश्वर्यधनुषि गुणारोपणं, सन्भाव्यं साध्यं, ब्रवीति च कथयति
अथ ; यदा—इदं कर्म बालेन ज्ञानेन, सन्भाव्यं, किम् ? इति शेषः, च अयम्, प्रत्ययितो
महर्षिः ब्रवीति, अयं नृपः ध्रुवं निश्चितम्, इति इत्य, मन्त्रयते विचारयति, तदत्र
अनुराजयनविषये, किम् उत्तरं दत्ते, तत्र आकुलः आकुलः, कथि भवानि, यदि
अनुराज्यारोपणं युदा नामवेदित्वाकुलताहेतुरिति भावः । उपजातिभयम् ॥ २८ ॥

तादृशं भागधेयमस्माकं, येन भगवता विश्वामित्रेण नाथवन्तो
(व) वयं मैथिलीमेतस्मै रघुकुलकुमाराय प्रतिपाद्य चिराय
कृतार्थीभवामः ।

(रामो वक्षते) ।

जनकः । किं च भगवन् !—

येषां चापममर्पितत्रिभुवनच्छिटापिधानव्रतं

जातं रोहितमेव केवलमपज्याबन्धमैन्द्रं धनुः ।

तेऽपि प्रेक्ष्य पुरा शरामनमिटं मौर्वीकिणश्यामिका-

कस्तूरीसुरभीकृतानविवरुव्यर्थं भुजान् भुभुजः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रः । (विदध) । सखे सौरध्वज ! कथं महापुण्य-

राशिमात्मानमवमन्यसे ?—

त्वद्भागधेयमपि तादृशमुत्सवाना-

मेतादृशां वयमपि प्रममोक्षितारः ।

(व) नाथवन्तः आश्रयवन्तः मनासा इत्यर्थः, ममहाया इति भावतु ।

येषामिति ।—चापममर्पितत्रिभुवनच्छिटापिधानव्रतमिति ममसं पठत । ऐन्द्रं
इन्द्रमन्वन्ति, धनुः कार्मुकं, येषां भुभुजां, चापेषु धनुषः, समर्पितं न्यक्तं, त्रिभुवनं
लोकत्रयम्, छिटापिधानम् अन्तरायदूरीकरणमेव व्रतं नियमः, व्यापार इति भावतु
येन तथाभूतम्, अत एव अपगतः परित्यक्तः, व्यावन्धः मौर्वीरोपशं खल्य तादृशं
कृतं, केवलं रोहितमेव ऋतु एव, सरस्वमेव इत्यर्थः, “रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋतुशक-
कराजने” इति विश्वः ; “इन्द्रायुधं शक्रचक्रसदृशं ऋतु रोहितम्” इत्यमरश्च ; जातं, न
तु कदाचित् व्याऽऽरोपणाद्य नमितमिति भावः, ये इन्द्रकाव्यमसुरवशादिकं
बाहुवशीन चक्रुरिति फलितार्थः, तेऽपि भुभुजः राजानः, पुरा पूर्वम्, इदं शरामनं
धनुः, प्रेक्ष्य अवलोक्य, मौर्वीभिः धनुर्व्याभिः, व्याऽऽकर्षणेति भावः, यः क्षिप्तः
क्षिपयन्ति, “कटा” इति वसिष्ठः, तस्य श्यामिका काशिका एव, कस्तूरी वनमलः,
तथा सुरभीकृतान् सुगन्धीकृतान्, सुख्यातिमान्भीकृतानिति भावः, भुजान् बाहून्,
व्यर्थे निष्फलं यथा तथा, अपिभक्तः विभक्तिश्च । आर्द्धविक्रीडितं उक्तम् ॥ ३० ॥

त्वदिति ।—तव भागधेयमपि माग्यमपि, तादृशं रघुकुलकुमाराय जानकीदामिने

सन्त्येव विश्वभुवनाभयदानश्रीश्लाः

श्रीश्रीभुजः परममौ तु न रामभद्रः ॥ ११ ॥

लक्ष्यः । (सगतम्) । कथमुपाध्यायेनैतदभिहितं यदस्मि
वक्तुकामः ।

जनकः । भगवन् ! सत्यमचिन्त्यो (श) मणिमन्त्रीषधो-
नामिव रघुकुलकुटुम्बकानामनुभावः । परम् (ष) एतत्
ब्रवीमि—

गिरीशिनाराहस्त्रिजगदवज्जैत्रं द्विविषटा-

मुपादाय ज्योतिः सरसिरुहजम्बा यदसृजत् ।

हृषीकेशो यस्मिन्निषुरजनि मौर्वी फणिपतिः

पुरास्तस्रो लक्ष्यं धनुरिति किमप्यद्भुतमिदम् ॥ १२ ॥

कृतार्थोभवनरूपं सङ्कोचवभाजनमिति भावः, वयमपि एतादृशां श्रीता रामयोः परिचय-
रूपायाम्, लक्ष्यवानां, त्वदीयानामिति शेषः, प्रसमीक्षितारः दृष्टारः, तयोक्तवदर्थमेनेव
वयं सुखीभविष्याम इति भावः, विश्वभुवनानां सर्वजनताम, असृजतानि निर्भयत्व-
सम्पादने, भयनिवारणे इत्यर्थः, श्रीश्लाः विख्याताः, अरणागतसर्ववृत्तत्वेन प्रसिद्धा
इत्यर्थः, “श्रीश्लो मते च विख्याते विप्लव्याच भवेत् स्त्रियाम्” इति मेदिनी ;
श्रीश्रीभुजः राजानः, सन्ति एव विद्यन्ते एव, परं किन्तु, अभी राजानः,
रामभद्रः न, ते रामभद्रवदृशा नेति भावः । वसन्ततिलकं इत्यम ॥ ११ ॥

(श) अचिन्त्यः चिन्तयादपि अज्ञेयः, अतर्कचोद्यः इत्यर्थः ।

(ष) रघुकुलकुटुम्बकानां रघुवंशीयानामन्वयः । अनुभावः प्रभावः । परं किन्तु ।

गिरीशेनेति ।—गिरीशेन इदं च, नाराहः सेवितः, प्रार्थित इति यावत्, सरसिरुह-
जम्बा ब्रह्मा, द्विविषटां देवानां, ज्योतिः तेजः, उपादाय समाहृत्य, निजगतं
त्रिलोक्यम्, अवज्जैत्रं जयश्रीलं, विध्वंसकमिति यावत्, यत् धनुः असृजत्
निर्मितवान्, यस्मिन् चतुषि, हृषीकेशः नारायणः, इन्द्रः अरुः, तथा फणिपतिः
सर्वाङ्गीश्वरः वासुकिः, मौर्वी शिशुनी, अजनि अभूत, तथा तिस्रः पुरः त्रिपुरा-
सुरजगद्यैः, लक्ष्यं वेद्यं, यत्तु चतुष इति शेषः, इतोऽयम्, इदम् अद्भुतम् आश्चर्यं,
अद्भुतः किमपि अर्जनं चनोद्यकं, अस्ति इति शेषः । सिद्धिरिति इत्यम ॥ १२ ॥

प्रतानन्दः । आः !! (स) किमनया पुनःपुनः पिनाकप्रशस्ति-
पञ्चिकया ? (ह) । तदेतत् कौशिकमेव प्रमाणयन्तो (क)
बहुमन्यामहे । अपि च, किमशक्यं रामभद्रस्य—

उत्पादयन् कमपि कौणपकोटिहोमं

तेजाहुताशनसमिन्धनसामिधेनौम् ।

यस्ताडकामकृत बालसखेः पृषत्के-

रीषज्जयः स्फुटमनेन दशाननोऽपि ॥ ३१ ॥

(नेपथ्येऽङ्कप्रविष्टः) ।

पुरुषः । दशाननपुरोहितः शौष्कलो महाराजं दिदृक्षते ।

प्रतानन्दः । (रोधेनम्) । आः !! आगच्छतु ।

(पुरुषो गच्छति ।)

रामः । (सख्यं जनान्तिष्ठन्) । वत्स लक्ष्मण ! कथमन्त-
रितः (ख) अयमनेन दुरात्मना राज्ञसेन कामारिकाभुक्परि-
चर्यामहोत्सवः (ग) ।

(स) आः इति विरक्तिपञ्चममन्ययम् ।

(ह) पिनाकप्रशस्तिपञ्चिकया ऐश्वर्यगुणः प्रशंसतिस्तरिच ।

(क) प्रमादयन्तः प्रमादं कुर्वन्तः, विनयत्वेन गृह्णन्तः इत्यर्थः, कौशिकवाक्ये
आकांक्षापयन्त इति भावः ।

उत्पादयन्ति ।—यः रामः, कमपि अनिर्बचनीयं, कौणपकोटिहोमं राजसकोटि-
होमं, “राजसः कौणपः कन्यात्” इत्यमरः, उत्पादयन् कुर्वन्निबन्धः, कर्मानुष्ठापति
यावत्, बालसखेः बालस्य सखायः तेः श्रेष्ठसदृशरेतस्येः, पृषत्केः वाक्येः “पृषत्क-
वाच-विशिष्टाः” इत्यमरः ; ताडकां, तेज एव क्षमताय एव, हुताशनः अग्निः, तस्य
समिन्धने सम्यक् ज्वालने, सामिधेनौम् अग्निसम्यक्च कृत्वा, “कृक् सामिधेनौ
वाया च या सादग्निसमिन्धने” इत्यमरः ; अकृत कृतवान्, अनेन रामेण,
दशाननोऽपि स्फुटं सुव्यक्तम्, ईषज्जयः प्रायेण जितस्य इति यावत् । वसन्ततिष्ठत्
वसन्तम् ॥ ३१ ॥

(ख) अन्तरितः दूरीकृतः, विघ्नोक्त इत्यर्थः ।

(ग) कामारोति ।—कामस्य परिः हरः, तस्य आर्भुक् भद्रः, तस्य परिचर्या
आकर्षणरूपा सेवा, सेव नहान् उत्तमः आनन्दजनकव्यापारः ।

अनघः । आर्य्य ! न केवलमयम्—(घ) (इत्यर्होति इति) ।

(रामः समन्य-रोष-कृतं तमपाङ्गेन पश्यति) ।

(प्रविशति) ।

शौचलः । (प्रत्येकमवलीक्यात्मगतम्) । कथमत्रैव जनकशता-
नन्दाभ्यां पुरस्कृतो विश्वेषाम् (ङ) अस्माकममित्रो (च)
विश्वामित्रः । (विचिन्त्य) । तिष्ठतु, कोऽयम् ? (छ) (हस्तदक्षिणेन (ग) ।
इति) । अये ! कावेतौ क्षत्रियब्रह्मचारिणौ ?—

पुण्यलक्ष्मीकयोः कोऽयमनयोः प्रतिभासते ।

मौञ्जगादिव्यञ्जनः शान्तो वीरोपकरणो रसः ॥ ३४ ॥

निसर्गोदयम् (झ) इदं च कुमारद्वयम् !!—

पार्श्वे त्रयाणामितेषामृक्सामयजुषामिव ।

रूपाभ्यां विधिमन्त्राभ्यामथर्वेण प्रदीप्यते ॥ ३५ ॥

(घ) न केवलमयं केवलम् अयं महोत्सवः न, अन्तरित इति शेषः, सोतापरिचय-
महोत्सवोऽपि अन्तरित इति भावः ।

(ङ) विश्वेषां सर्वेषाम् ।

(च) अमित्रः शत्रुः ।

(छ) कोऽयम् अयं विश्वामित्रः कः ? न किमपि कर्तुं समर्थ इति भावः ।

(ग) हस्तदक्षिणेन हस्तस्य दक्षिणदिशम् ।

पुण्येति ।—पुण्यं पवित्रं, लक्ष्मीः श्रीः ययीः तत्सामृतयोः, जनयोः ब्रह्मचारिणो-
र्मध्ये इत्यर्थः, कः अयं मोक्षो मुक्तव्यनिर्माता मेखणा, आदिपदेन षट्दण्डादीनां
सङ्ग्रहं, मौञ्जगादिः व्यञ्जनं चित्रं यस्य तादृशः, वीरोपकरणः वीररसपरिपोषितः,
शान्तः रसः भावविशेषः, अयं कः प्रतिभासते ?—स्फुरति ? अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ३४ ॥

(झ) निसर्गेति ।—निसर्गेण कभावेन, सदृशम् उत्पन्नं, महाप्रभावमित्यर्थः ।

पार्श्वे इति ।—ऋक्-साम-यजुषामिव एतेषां जनक-प्रतानन्द-विश्वामित्राणां-
मित्यर्थः, त्रयाणां पार्श्वे विचिरमुत्तमं, मन्त्रस्य ताभ्याम् अथर्वेण अनुष्टुप् इति,
रूपाभ्याम् आकृतिभ्यां, प्रदीप्यते प्रकाशेण ज्वलति, कुमारद्वयमिति नक्षत्रोन्मात्तयः ।
अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ३५ ॥

(विष्णुः) आः ॥ नूनं स एव सत्त्वपटितो यो रामहतकः
कौशिकसृष्टिमनुप्रवमानो (ज) मिथिलासुपस्थितः । (जलो-
मोक्षम्) । हा वत्से सुकेतुनन्दिनि ताडके ! कथमौदृश्यान्नुप-
डिभात् (ट) तादृशो देवदुर्विपाकः (ठ) ते संहतः ॥ कष्ट-
मनरप्यवंशजन्मनः (ड) क्षत्रियशिशोरनात्मवेदिता (ढ)—

सुन्दामुरेन्द्रसुतशोणितशोधुपान-

दुर्मत्तमागेषानिरगलवीरशब्दः ।

द्रोहं चकार दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि

सोऽयं वटः कुशिकनन्दनयज्ञवन्धुः ॥ १६ ॥

(ज) अनुप्रवमान अनुमन्त्रन् ।

(ट) मनुष्यडिभात् मानवशिशोः, “वोतः पाकोऽभेको डिभः पृथुक् भावकः
शिशुः” इत्यमरः ।

(ठ) देवदुर्विपाकः देवात् निवृत्तिवशात्, दृष्टः विपाकः परिणामः, विवहृष्टं कष्ट-
मिति भावत्, सत्यारति भावः, “विपाकः पटलं स्नेहे कर्मणा विवहृक्फलं” इति
भादनी ।

(ड) अनरप्यवंशजन्मनः अनरप्यः दशरथस्य पुंश्रवणः कवित् राजा प्राक्
रावणेन निहतः, तस्य ध्वजे जन्म यस्य तच्चाभूतस्य, रावणनिर्मितवंशाद्भूततया अति-
तुल्यस्येति भावः ।

(ढ) अनात्मवेदिता आत्मज्ञानमिश्रता, स्वस्वरूपस्य ज्ञानात्मज्ञानाभाव इति
भावत् ।

सुन्देति ।—कुशिकनन्दनस्य विज्ञानितस्य, यज्ञवन्धुः यज्ञरथस्य सहायभूतः, कः अयं
वटुः ब्रह्मचारी, राम इति भावः, सुन्दो नाम असुरेन्द्र, तस्य सुतः सुबाहुः, तस्य शोचित-
मेव शोधुः आसवः, मद्यविशेष इत्यर्थः, “मेरेवमासवः शोधुः” इत्यमरः ; तस्य पानेन
दुर्मत्ता अतिशयेन मत्ताः, द्वे नार्मकाः शराः, “काल्य-नार्मक शराः” इत्यमरः ; ते
निरर्गलः अवतिवहः, वीरशब्दः अयं वीर इति आत्मा यस्य तच्चाभूतः सन्,
दशकण्ठकुटुम्बकेऽपि रावणपरिवारेऽपि, शोचन अनिष्टं, चकार, अवी । मानवशिशोः
अर्हा इति भावः । वचनान्तिवचं ३ तम् ॥ १६ ॥

भवतु, द्रष्टव्यमस्य भुजाशौण्डीर्यम् (ष) । (उपसृष्टम्) । अपि सुखिनो यूयं जनकमित्राः ?

जनकः । स्वागतं पौनस्त्यपुरोहितस्य । इत आस्यताम् (त) ।
(शौचकस्तथा करोति) ।

जनकः । अपि कुशलं ते राज्ञो रावणस्य ? अथवा—
विपदां प्रतिकर्तारो यस्योपायैरथर्वभिः ।

त्वादृशाः सन्ति किं तस्य कल्याणमनुयुज्यते ? ॥ ३७ ॥

शौचकः । (विचक्ष) । श्रोत्रिय सौरध्वज ! प्रत्यकरिष्यामैव
(ध) वयं यदि स्वभुजमण्डलौमत्तवारणावलौबलधितोरः-
प्रासादसुस्थितचतुर्दंशलाकलक्ष्मामहान्तःपुरे लङ्कापती किमपि
प्रतिकार्यमभविष्यत् (ट) । पश्य—

(ष) भुजाशौण्डीर्यं बाहुवीर्यम् ।

(त) आस्यताम् उपविश्यताम् ।

विपदामिति ।—त्वादृशाः भवदृशाः, मङ्गात्मान इति भावः, अथर्वभिः अथर्व-
वेदविहितैरित्यर्थः, उपायैः प्रक्रियामिः, मारकवशोकरवादिभिरिति भावः, यस्य
विपदान् जननीनां, प्रतिकर्तारः प्रतिकारिणः, सन्ति विद्यन्ते, तस्य रावणस्य, कल्याणं
मङ्गलं, किम् अनुयुज्यते ? पृच्छते ? अनुयोग एव अनावश्यकः, तस्य सततमेव
कल्याणशोचत्वादिति भावः । यदा—त्वादृशा दुरात्मान इति भावः, अथर्वभिः उपायैः
यस्य विपदां प्रति, प्रति-कोणे विरोधा ; कर्तारः विपत्तिकर्तार इत्यर्थः, तस्य कल्याणं
किम् अनुयुज्यते ? पृच्छते ? न चादाऽपि कल्याणं तस्य सम्भवतीति भावः । “पञ्चाऽनु-
योगः पृच्छा च” इत्यनन्तरः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ३७ ॥

(ध) प्रत्यकरिष्यामि प्रतीकारम् अकरिष्यामि ।

(ट) समुज्जति ।—स्वस्य भुजानां बाहुनां, विंशतिसङ्ख्यानामिति भावः,
मण्डलः समूहा एव, मत्तानां मङ्गाविधां, वारणानां कश्चिन्नाम्, आवल्यः समूहाः,
ताभिः वल्ययितै वेष्टितै, सरःप्रासादे वल्यःप्रवहपरानसग्रनि, “प्रासादी देवमुमुनाम्”
इत्यनन्तरः ; सुस्थिता सुखिनः अवस्थिता, चतुर्दंशानां चतुर्दंशसङ्ख्यानां, शोचानां
भूराशोनां भुवनानां, अक्षोरिव शीरेव, मङ्गत् अन्तःपुरम् अन्तःपुरिका, राजमण्डपौलि
वाक्यं यस्य सम्भाभूते । लङ्कापती रावणे । एतादृशस्य रावणस्य किमकामिः
प्रतिकार्यमभविष्यत् ? इति भावः ।

यच्चेष्टाः समनौकसीमनि परितस्तः पराञ्चक्रपि

प्रत्यक्षीकुरुते सहस्रनयनः पृष्ठोद्भवैरक्षिभिः ।

चक्रे वर्त्म च नागलोकजयिनीं यात्रामिव प्रस्तुवन्

यः कैलासमुदस्य कौटुम्भपादानं तु तस्यापदाम् ? ॥ ३८ ॥

अन्वयः । (रामर्षे जनान्निवन्) । आर्य्य ! कथमसौ सहस्रा-

र्जुन-वालिभ्यामवलौढशौर्य्यसारो (ध) दुरात्मा रावणः
प्रस्तूयते (न) ।

रामः । वत्स ! न वक्तव्यमिदं, महान्तो हि तादृशाः ।

किञ्च—

स्यातां नाम कपीन्द्र हैहयपती तस्यावगाढान्तर-

स्यामानो दशकन्धरस्य महतो स्कन्धप्रतिष्ठा पुनः ।

यच्चेष्टा इति ।—समनौकसीमनि सक्रामसेवे, “अनौकोऽस्त्री रणे सेन्वे” इति
विश्वः ; परितस्तः परितः आरंभतः, अत एव पराञ्चन् पराञ्चुखोभवन्नपि,
सहस्रनयनः इन्द्रः, पृष्ठोद्भवेः पृष्ठदेवजातैः, अक्षिभिः नेत्रैः, अक्ष सहस्रनयनत्वात्
पृष्ठेऽपि अक्षिसङ्गावादिति भावः, यक्ष रावणस्य, चेष्टाः रक्षस्यापारान्, प्रत्यक्षी-
कुरुते साक्षात् पश्यति, यश्च नागलोकजयिनीं पातालजयसाधनीं, यात्रा युद्धार्थे प्रयात्रं,
प्रस्तुवन्निव कुर्वन्निव, कैलाशं तदाख्यपर्वतम्, उदस्य उत्तिष्ठन्, वर्त्म मार्गं, नागलोकस्येति
भावः, चक्रे कृतवान्, तस्य रावणस्य, आपदाम् अपादानं क्षातिः, कौटुम्भम् ?
किम्प्रकारमेव ? नेव तस्यापत् सम्भवति, साऽस्माभिः प्रतिकार्य्येति भावः । आर्दूल-
विकीर्णितं वचनम् ॥ ३८ ॥

(ध) सहस्रार्जुन-वालिभ्यां सहस्रार्जुनः सहस्रबाहुर्भर्जुनः, आरंभोऽर्जुनः
इत्यर्थः, यः रणे सहस्रबाहुर्भवतीति तस्य सहस्रार्जुन इति संज्ञा, वाको बानरराजः
ताभ्याम्, अवलौढः भक्षितः, नाशित इति यावत्, शौर्य्यसारः शौर्य्यरूपं धनं यस्य
तथाभूतः ।

(न) प्रस्तूयते प्रकषेयं सूयते, प्रक्षयते इति यावत् ।

स्यातामिति ।—कपीन्द्र-हैहयपती वाहि-सहस्रार्जुनी, तस्य दशकन्धरस्य रावणस्य,
अवगाढं गभीरं, गभीरभावेन स्यातामिति यावत्, आन्तराह्णम् आन्तरं वक्ष्यं आन्तरं
तु आन्तरं वक्ष्यमभूतो, स्यातां ज्ञान, पुनः किन्तु, स्कन्धप्रतिष्ठा आश्रयस्थितिः ।

सद्यःपाटितकण्ठकौकसकणाकौर्णा यदंसखलौः

स्नेनभाजिनपक्षवेन मुदितः प्रास्कोटयत् धूर्जटिः ॥ ३९ ॥

अपि च—

मघोनस्तहोरं कुलिशमलसीकृत्य समरे

भुनक्ति स्वाराज्यं त्रिभुवनभटोऽयं दशमुखः ।

त्रिधो नानास्थानभ्रमणरमणौघां चपलता-

मवच्छिद्य स्वस्त्रिपि भुजवने पूरयति यः ॥ ४० ॥

जनकः । (शोकस्य प्रति) । ब्रह्मन् ! सत्यमौदयो राक्षसराजः ।

शोकस्यः । राजर्षे जनक !—

सन्तुष्टे तिसृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डलो-

क्रीडाकृतपुनःप्रकृष्टशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।

असदृशस्य दृढता इत्यर्थो वा, “रूपादिपक्षके स्तम्भः कार्येऽसि भूपतावपि” इति विश्वः ; मघतो भृयधो, धूर्जटिः शम्भुः, मुदितः प्रीतः सन्, स्नेन मित्रेण, मघाजिनपक्षवेन गजपदांसलेन, सद्यः तत्कथं, पाटितानां निजकृतानां, कण्ठानां गणदेशानां, नवसङ्घातानामिति भावः, कौकसकण्ठेः पक्षिखण्डैः, त्रुदास्थिमिरिलब्धैः, “कौकसं कुल्यमन्त्रि च” इत्यमरः, आकौर्णाः व्याघ्राः, सद्यः राक्षसस्य, असंखलौः स्तम्भदेशान्, प्रास्कोटयत् वीजयति क्षेत्र्यः, महाकाष्ठकोऽयं शिवभक्तयेति भावः । आर्तुलविकीर्णतं व्रतम् ॥ ३९ ॥

मघोन इति ।—त्रिभुवनभटः त्रिकोकवीरः, अयं दशमुखः राक्षसः, समरे युद्धे, मघोनः इन्द्रस्य, तत् प्रसिद्ध, घोरं भीषणं, कुलिशं वज्रम्, मलसीकृत्य निक्षेप्योक्तम्, मघवन्तं जितेति भावः, स्वाराज्यं स्वमराज्यं, भुनक्ति, तदा यः राक्षसः, त्रिधः कक्षायाः, नानास्थानेषु भ्रमणेन विचरणम्, रमणौघा विषयगमनिकामित्यर्थः, चपलता चापल्यम्, अवच्छिद्य निरस्य, कक्षायाश्चक्ष्वा इति नाम दूरीकरोति भावः, स्वस्त्रिपि आत्मोद्दि, भुजवने भुजारण्ये, विंशतिसङ्घातभुजेषु इत्यर्थः, पूरयति व्यापयति आप, चपलतां त्रिधं भुनक्ति चेति भावः । शिखरिणी व्रतम् ॥ ४० ॥

सन्तुष्टे इति ।—तिसृणां पुरां रिपौ त्रिपुरारी शम्भौ, सन्तुष्टेऽपि प्रीतेऽपि, कपःप्रभावादिति भावः, कण्डूवा कण्डूयुक्ता, या दोर्मण्यो तुगावयो, तथाः शोकस्य, क्रीडाकृतपुनःप्रकृष्टशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम्, पुनः प्रकृतानि व्रतानि,

याञ्चादैन्यपराधि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु
त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं वर्ण्यताम् ? ॥ ४१ ॥
सोऽपि—

कन्यामयोनिजन्मानं वरीतुं प्रजिघास्य माम् ।

पुरोधसा गौतमेन गुप्तस्य भवतो गृहान् ॥ ४२ ॥

विनामिदः । सखे सीरध्वज ! पश्य, पिनाकदर्शनोक्तासिकाः

विसंभुलचित्तवृत्तिरिव (प) वक्त्रो रामभद्रः ।

जनकः । (विहस्य)—

किमेतदेव भगवन्नभिधीये पुनस्ताराम् ।

इच्छाकवो विदेहास्य परवन्तस्त्वया वयम् ॥ ४३ ॥

श्रीकाणः । भोः सीरध्वज ! किमिदमस्माकमाकाशवचनम् ? (फ)

सत्यितामोति यावत्, शिरांसि यस्य तन्नाभृतम्, वर देवादभोष्टं, निःसीः कस्युनिःकोः,
यस्य वीरस्य याज्ञायां प्रायेणायां, यत् देवं चातय्यं, तेन पराङ्मुखाणि, विमुखाणि,
पञ्चाटवर्तितामोति यावत्, मुखानि दशसङ्ख्यानि, निधः परस्परम्, अभितः समन्तात्,
त्वं वृणु त्वं वृणु इतीत्यं, कलहायन्ते कनकं कुर्वन्ति, स दशग्रीवः दशाननः, कथं केन
प्रकारेण, वर्ण्यताम् ? व्याख्यायताम् ? न केनापि प्रकारेण वर्ण्यते इत्यर्थः ।
“वर्ण्यताम्” इत्यत्र “कथ्यताम्” इति पाठान्तरम् । आर्टून्विकोक्तिं वृणु ॥ ४१ ॥

कन्यामिति ।—अयोनिजन्मानम् अगमसम्भवां, कन्यां सीतामित्यर्थः वरीतुं
प्रायेणितं, पुरोधसा पुरोहितेन, गौतमेन ब्रह्मानन्देन, गुप्तस्य रक्षितस्य, भवतः तव,
गृहान् मां प्रजिघास्य प्रेषितवान्, स इति गद्यस्थेयान्तरम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(प) पिनाकेति ।—पिनाकस्य ऐश्वर्यवृद्धः, दर्शने वा सङ्गासिका औत्सुक्यं, तथा
विसंभुला चञ्चला, चित्तवृत्तिः यस्य तन्नाभृत इव ।

किमिति ।—हे भगवन् ! एतदेव पुनस्ताराम् पुनः पुनरित्यर्थः, किं कथनं, अभिधीये ?
कथ्ये ? भवता कथमिति शेषः, मां पुनः पुनः कथं ब्रवीषि ? इत्यर्थः, इच्छाकवः
इच्छाकुवशीलाः, विदेहास्य विदेहाधिपस्य, वयं त्वया परवन्तः पराधीनाः, त्वदधीना
इत्यर्थः, त्वं यथाऽऽप्रापयसि तथैव करोमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४३ ॥

(फ) आकाशवचनम् आकाशे शून्यदेशे, शून्यं आचौक्येति, वचनं महा
व्युक्तम् ? इति भावः ।

उत दुष्परिच्छेद्य (ब) एवायमर्थः ? यदुत्तरमपि न
प्रतिपद्यसे (भ) । पश्य—

दातव्येयमवश्यमेव दुहिता कस्मैचिदेनामसौ

दोर्लीलामसृणीकृतत्रिभुवनो लङ्कापतिर्याचते ।

तत् किं मूढवदौच्यते ननु कथागोष्ठौषु नः श्रवसि

त्वहृत्तानि परोरजांसि मुनयः प्राच्या मरीच्यादयः ॥ ४४ ॥

प्रतानन्दः । ब्रह्मन् ! चिराय दत्तमेवोत्तरमस्माभिः । ॥

श्रीकलः । इन्त ! राजपुत्रीसमर्पणादन्यत् कीदृशं तत् ?

प्रतानन्दः । शृणु—

शान्धवं चापमारोप्य योऽस्मानानन्दयिष्यति ।

पूर्णेपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥ ४५ ॥

श्रीकलः । (निदध) । शान्तम् । अहह !! युष्माकमप्यमून्य-
क्षराणि (म)—

(ब) दुष्परिच्छेद्यः दुर्बोधः ।

(भ) प्रतिपद्यसे ददासीत्यर्थः ।

दातव्येति ।—इदम् अयोजना एवा, दुहिता कस्मैचित् वराय, अवश्यमेव दातव्या,
न तु गृहे रक्षणीयेति भावः, दोर्लीलया भुजविलासेन, भुजयोः कीडा-कलेन इत्यर्थः,
मसृणीकृतं त्र्यणीकृतं, समीकृतमित्यर्थः, एकायणीकृतमिति भावः, त्रिभुवनं येन तथा-
भूतः, असौ लङ्कापतिः रावणः, एतां कन्या, याचते प्रार्थयते, तत् तर्हि, मूढवत्
इति कर्तव्यमिदं इव, किं कथम्, ईक्षसे ? पश्यसि ? ननु भोः ! कथागोष्ठौषु
विनिष्ठास्तेषु, प्राच्याः पुगताः, मरीच्यादयः मुनयः परोरजांसि रजोगुहात् पराणि,
सात्त्विकानि वाचत, तव हृत्तानि चरितानि, नः अस्मान्, श्रवसि कथयन्ति,
एतादृशं लङ्कायचरितं तव तादृशसम्पात्ते कन्यादानं युक्तमिति भावः । आह-
विकीकृतं इत्यम् ॥ ४४ ॥

शान्धवमिति ।—बः शान्धवं श्रेष्ठं, चापं धनुः, आरोप्य सौम्यां संकीर्णेत्यर्थः,
अस्मान् आनन्दयिष्यति प्रीययिष्यति, तस्मै पूर्णपात्रं प्रतादिसमापनकाले देयं
धनादिपूर्वमाननकपन्, इयं मैथिली कल्पयिष्यते दास्यते । अत्रुत्पु-इत्यम् ॥ ४५ ॥

(म) अक्षराणि हरणार्मुक्षारोपविषयाणि, रावणं प्रतीति भावः, आनानि

तेनाकुलोऽथ तानिष्टकुबेरशैल-

कण्ठोक्तदोःकुलिशकन्दलविक्रमेण ।

माहेश्वरेण महता दशकन्धरेण

कर्मदृशं कथमनार्यमधिक्रियेत ? ॥ ४६ ॥

ब्रह्मानन्दः । (निवृत्तः) । ब्रह्मन् !—

अयं महाक्षत्रियगोत्रजन्मा

दृढप्रतिज्ञो जनकाधिराजः ।

न चापमारोपयिता दशास्य-

स्तथाऽपि जानासि यदुत्तरं नः ॥ ४७ ॥

शैक्वः । (सदासन)—

अङ्गिरास पुलस्त्यस्य प्रसवौ परमेष्ठिनः ।

पौलस्त्ये ज्ञातिधर्मोऽयं तत् किमाङ्गिरसस्य ते ? ॥ ४८ ॥

तेनेति ।—अकुलोना अतं तेन, विशतिभुजत्वात् प्रत्येक भुजं पञ्चानामकुलोनां सङ्गात् साकल्येन अकुलोना अतसङ्काशत्वमिति दृष्टव्यं, निष्टः निषिष्टः, सत्याटनान् निषीदित इति भावः, यः कुबेरशैलः कोलासः, तेन हतना कण्ठेन उक्तः सुश्रुतया प्रकटितः इत्यर्थः, दोषा भुजानां, कुलिशकन्दलवत् वज्रपराङ्मतः, अभिनववज्रवदित्यर्थः, विक्रमः श्रेयं यत्नं तथाभूतेन, महता महात्मना, माहेश्वरेण शैवेन, दशकन्धरेण रावणेन, ईदृशम ईदृशवापमङ्गरूपमिति भावः, अनार्येण असत् कर्म, कथं केन प्रकारेण अधिक्रियेत ? स्वीक्रियेत ? न अथमपि स्वैरदेवस्य अवमानना-जनकं कर्म संवर्त्तेन कर्तुं शक्यते इति भावः । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ४६ ॥

अयमिति ।—महता महिमशालिनां, क्षत्रियाणां गोत्रे कुले, जन्म यस्य तथाभूतः महाकुलोऽयं इत्यर्थः, अयं जनकाधिराजः जनकवशीयानामधिपतिः सोरध्वजः, दृढ-प्रतिज्ञः निश्चलवद्वत्यः, प्रतिज्ञाम अन्वया कर्तुमशक्त इति यावत्, तथाऽपि दशास्यः रावणः, चापं धनुः, न आरोपाययति, कटिति शिवः, तदा न, अस्माकं, अत उत्तरं पूर्वमुक्तं, तत् जानासि । सपेन्द्रवज्रा व्रतम् ॥ ४७ ॥

अङ्गिरासेति ।—अङ्गिरास पुलस्त्यस्य पत्नी द्वौ, परमेष्ठिनः ब्रह्मणः, प्रसवौ पुत्रौ, अत तस्मात्, अङ्गिरसस्य अङ्गिरःप्रपौत्रस्य, ते तव, पौलस्त्ये पुलस्त्यपौत्र रावणे, अयं ज्ञातिधर्मः ज्ञातिवर्धनः, निवृत्त इति यावत्, किम् ? अष्टदुष्टं व्रतम् ॥ ४८ ॥

(सामर्थ्यं (ब))—

माहेश्वरो दशग्रीवः क्षुद्राखान्ये महीभुजः ।

पिनाकारोपणं शुल्कं हा सौते ! किं भविष्यति ॥ ४९ ॥

अतानन्दः । (सरोष-व्यथन) । ब्रह्मन् ! एवमनेन धनुषा किमपि विनयाधिकारिकमध्याप्यते, (र) यदद्य परममाहेश्वरस्ते रावणोऽपि (ल) संवृत्तः—

शम्भोराधारमचनमुत्तेप्तं भुजकौतुकी ।

माहेश्वरो धनुः कष्टमहो ! ते दशकन्धरः !! ॥ ५० ॥

(शौक्ल्यवर्जन्ये अथान्ते (ब)) ।

अतानन्दः । (सरोषावहित्यं (अ)) । रामभद्र !—

(य) सामर्थ्यं महीभुजम् ।

माहेश्वर इति ।—दशग्रीवः माहेश्वरः महेश्वरभक्त इति यावत् ; यद्वा—महेश्वर एव माहेश्वरः त्रिजगत्पतिरित्यर्थः, अन्ये अपरे, महीभुजः राजानः, क्षुद्राः भोषाः, अल्पपाका इत्यर्थः, पिनाकस्त्य शैबधनुषः, आरोपणं भौर्लोक्योजनं, शुल्कं पणः, हा इति खेदे सौते ! किं भविष्यति ? त्वमिति शेषः, क्षुद्रा राजानः पिनाके गृह्योजनं कर्तुं कटाऽपि न शक्नुयुः, अतस्तव भाग्ये परिचयो नास्तीति हा ! तव दुर्भाग्यमिति भावः । अगुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(र) विनयाधिकारिकं विनयस्त्य अधिकारी विनयाधिकारी विनयोत्पद्यः, तस्य भावः विनयाधिकारिकं विनयित्वमित्यर्थः, भावे कर्तृ-प्रत्ययः ; अज्यायते शिष्यते ।

(ल) रावणोऽपि तद्याविषट्पराचारीऽपीति भावः, परममाहेश्वरः महाशैवः ; अस्मिन् धनुषारोपणस्य अशक्यत्वादेव महेश्वरं विनयित्वं रावणस्येति भावः ।

शम्भोरिति ।—ते तव, दशकन्धरः रावणः, शम्भोः शिवस्य, आचारं निवासस्तेजसः, अचलं पर्वतं, कैलासमित्यर्थः, उत्प्रेतं ज्ञानात् उत्पाटयितुमित्यर्थः, भुजकौतुकी वाहुकीर्त्यप्रदर्शनार्थं कौतुकवान् अभूदिति शेषः ; तदा माहेश्वरः जेतुं भावः, अद्य धनुः कष्टम् आरोपयितुं, माहेश्वरः महेश्वरभक्तः, कष्टम् इति शेषः, महो ! आश्चर्यम् । अगुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५० ॥

(ब) अथान्ते मन्दं मन्दं वृत्तम् ।

(अ) सरोषावहित्यं रोषस्त्य क्रोधस्त्य, अवहित्या आचाररोपणं तस्यहितं, अगुष्टुऽपि तद्भावरोपणं कृत्यमित्यर्थः ; “अवहित्याऽऽचारगुतिः” इत्यमरः ।

तदेतदारोपय चापमीश-

प्रकोष्ठभस्मप्रतिरूपितज्यम् ।

श्रीर्योषभाजां भजतां मुखानि

स्वबाहुमौर्वीकिणकालिकेव ॥ ५१ ॥

श्रीर्योषः । (वक्षोभम्) । अरे रे शतानन्द ! किमुद्भ्रान्तः (व)
असि, यदेवमस्मदग्रे षोडशस्य महाराजमधिपतिपति ? (स)
कथमयं ते माणिक्यपरिहाणेन गैरिकपरिग्रहः (इ),
यदेवं दशग्रीवमवमन्यमानस्य मनुष्यगते (क) अनुरागः ।
यदिवा तत्रभवन्तं (ख) गौतममपहाय दुश्चिचक्षुषि सह-
स्राक्षि भवतो मातुरहत्यायाः (ग) ।

तदिति ।—ईदृशस्य शिष्यस्य, प्रकोष्ठः कफोष्ठोऽपी मणिक्यमन्वयेनलङ्घ्यविभागः,
“जात कफोऽस्ति कूर्पूरः । तस्मिन्परि प्रगच्छः स्नात् प्रकोष्ठस्तस्य चाप्ययः ॥” इत्यनुरः ;
तस्य मन्त्रना प्रकोष्ठे चित्तेन मन्त्रनेत्यर्थः, महेन्द्रस्य भस्मभूषणत्वादिति भावः, प्रति-
रूपिता रक्षिता, ज्या मौर्वी यस्य तादृशं, इतो बारचसमये चाकर्षणसमये च ज्यायाः
प्रक्षिप्तेन संस्पर्शादिति भावः, तत् प्रतिरूपम्, एतत् चापं धनुः, आरोपय ज्यया संयोजय,
सस्य निजस्य, तवेति भावः, बाहौ भुजे, यो मौर्वीकिणः पुनःपुनः ज्याऽऽकर्षणं चर्षण-
जनितमास्रवन्धिरित्यर्थः, तस्य कालिकेव श्यामिकेव, श्रीर्योष पराक्रमेण हेतुना,
यः ऊक्षा गर्भः, तं भजन्ते इति तथाभूतानां, नृपतीनानिति शेषः, हवा श्रुत्याभि-
मानिनामिति भावः, मुखानि भजतां गच्छतु, तत्र श्रीर्योष राज्ञां मुखानि मन्त्रिणानि
भवन्तिविति भावः । उपजातिरूपम् ॥ ५१ ॥

(व) उद्भ्रान्तः मोहं गतः, उन्मत्त इति यावत् ।

(स) माणिक्यपति निन्दसि ।

(इ) माणिक्यपरिहाणेन माणिक्यं महारवविशेषः, तस्य परिहाणेन परि-
हाणेन, गैरिकपरिग्रहः गैरिकं पार्वतीवस्तवर्षमिति काविविशेषः, तस्य परिग्रहः
शोकरथम् ।

(क) अवमन्यमानस्य अवमानतः । मनुष्यगते मानवप्रिया ।

(ख) यदिवा अथवा । तत्रभवन्तं पूज्यम् ।

(ग) दुश्चिचक्षुषि दुश्चिरत् चक्षुषीवत्, चक्षुषि यस्य तथाभूते, “कमठो

अतानन्दः । (सरोष-हावम्) । किमात्य रे ! किमात्य अस्म-
दग्रे ? इति ।

विशानिधः । (सप्रसव-रोषनिधः) । वत्स गौतम ! विरम विरम
शुष्ककलहात् (घ) । अतिथिरयमस्माकमुपाध्यायो दश-
कगृह्य । (व्यसमानो राम-लक्ष्मणौ च दृष्टा विहस्य) । वत्स रामभद्र !
धनुर्गृहोपसर्पणम् (ङ) अभ्यनुजानाति ते जनकान्वय-
पुरोधाः (च) ।

रामः । यदादिशन्ति गुरवः । (इति सविनय-लज्जा-कौतुकं परिकल्प्य
लक्ष्मणेन सह निजान्तः) ।

शौकलः । राजर्षे सौरध्वज ! धन्योऽसि । पुरा किञ्च
महेश्वरपरिचर्याऽवदाने निरुक्तेषु नवमूर्धसु (छ)—

वरं तादृक्कर्माद्भुतसदृशमप्रेक्ष्य किमपि
प्ररोहद्वैलक्ष्यं पुरविजयिनो येन ददृशे ।

दुहिः” इत्यमरः ; कमठोनी चतुः पिङ्गलं भवति, इन्द्रयापि तथा, तथा च
सुतिः, “अथोपि ते इन्द्र ! पिङ्गलाग्नि” इति । अदृश्यायाः, अनुराग इति शेषः ; यथा
गौतमं परित्यज्य तव माता सद्यस्त्वं प्रति अनुरक्ता, तथा तत्पुत्रत्वं रावणसंपदाव
अनुव्यपोते प्रति अनुगन्धोति युक्तमवेति भावः ।

(घ) शुष्ककलहात् विफलविवादादिति भावः ।

(ङ) धनुर्गृहेति ।—धनुषः गृहं यत्र गृहे धनुर्भिद्यते तद्गृहं, तत्र उपसर्पणं
समीपगमनम् ।

(च) अभ्यनुजानाति अनुमन्वते । जनकान्वयपुरोधाः जनकवंशपुरोहितः
अतानन्दः ।

(छ) महेश्वरेति ।—महेश्वरस्य परिचर्या समाराधनं, सेव अवदानं इत्थं कर्म
संज्ञितम्, “अवदानं कर्म इत्यमरः ; निरुक्तेषु हिरेषु । नवमूर्धसु नवसङ्काशेषु
मिरःसु ।

वरमिति ।—येन तादृशः कर्माद्भुतस्य अद्भुतस्य कर्मणः, नवमूर्ध्नाशिरःअर्पणवप-
त्येति भावः, सदृशम् अनुवपं, वरं किमपि किञ्चिदपि, अप्रेक्ष्य अदृष्टा, किञ्चिदप्यप्य-
कृत्यै, पुरविजयिनः निपुरविष्कम्भिनः इत्यत्र, प्ररोहत् जायमान, वैलक्ष्यं लज्जानिधः

तदुन्माष्टं त्रिभुवनमपि प्रार्थितमिदं

तदेव त्वय्यर्थाभवति दशमं रावणमुखम् ॥ ५२ ॥

प्रतानन्दः । (उल्लासं जेष्यावलीकृतकेन सहर्षाहुतम्) ।

पश्यन्तु भवन्तः,—

यस्मिन्नेकधनुष्मतो भगवतः खट्वाङ्गपाणे रसा-

वाक्कण्ठो गुणतां गतोऽप्यहिपतिः कर्णावतंसायते ।

उन्मुक्तः पुनरेव भूषणपटं याति प्रकोष्ठान्तरे

(जगज्जीवित्वां गच्छति) ।

प्रतानन्दः ।

काकुत्स्थेन तदेव भार्गवगुरोः कीदृशमाकलयते ॥ ५३ ॥

(नेपथ्ये) ।

कचः ।—

कन्धमष्ट विधेः श्रुतीर्मखरयन्मष्टौ दिशः क्रोडयन्

मूर्त्तीरष्ट महेश्वरस्य दलयन्मष्टौ कुलक्षमाभृतः ।

तान्यक्ष्णा बधिराणि पद्मगुलान्यष्टौ च सम्पादय-

न्मुष्मीलत्ययमार्यदोर्मलदलत्कोदण्डकोलाहलः ॥ ५४ ॥

कुण्डितभावः, दृढं दृढं, ततश्च तत् वेकल्यन, उन्माष्टं दूरीकर्तुमिति यावत्, दृढं त्रिभुवनं त्रिकोणादिपत्यमिति भावः, प्रार्थितं प्रार्थितं, तदेव दशमं रावणमुखं त्वमिदं अपि त्वत्समीपेऽपि, यथोक्तं भवति वाचकं भवति, किलतः परं ते भाग्यम् ? इति भावः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ५२ ॥

यस्मिन्निति ।—एकधनुष्मतः एकधनुर्धरक, भगवतः यक्षेभ्यस्तन्मन्त्रस्य, खट्वाङ्गपाणेः शरक, यस्मिन् धनुर्ध, गुणतां शिखिनीलं, गतः प्राप्तः, यद्यपि परिदृश्यमानः, अहिपतिः शिवमानः, वासुकिर्वा, वाक्कण्ठः कन्धं कर्णावतंसायते कर्णाजहार इव आचरति, वा-कन्धं कर्णं वादति भावः, उन्मुक्तः त्वक्तः कन्धं, आकन्धं वादति शिवः, पुनरेव भूषणपटं, प्रकोष्ठान्तरे मन्त्रिबन्धोपरिभागमध्ये, भूषणपटम् अकटारज्ज्वानम्, अकटारवत् स्थितिमिति यावत्, याति प्राप्नोति, काकुत्स्थेन रासेन, भार्गवगुरोः जानदम्याचार्यस्य शरक, तदेव कीदृशं धनुः, आकलयते । शार्दूलविकीकृतं इत्यम् ॥ ५३ ॥

कन्धमिति ।—चार्यस्य राजस्य, दोर्मलेन बाहुरीयेन, दलयतः लयमानक, कीदृशक धनुषः, ययं नूयमाच इत्यर्थः, कोलाहलः कहरः, जीवकमन्द इति

अनघः । (वरुण-विवादाद्गतम्) । कथं भग्नमपि ॥ (भ) ।

अतानन्दः ।—

वेदेहौकरबन्धमङ्गलयजुःसूक्तं द्विजानां मुखे

नारीणां च कपोलकन्दनतले श्रेयानुलूध्वनिः ।

पेष्टुश्च द्विषतामुपश्रुतिशतं मध्येनभो जृम्भते

रामक्षुस्महोत्तलाञ्जनधनुर्दभोनिजम्भारवः ॥ १५ ॥

श्लोकः । (नविवादाद्गतमात्मगतम्) । अहो ॥ दुरात्मनः चित्रियं
स्फुलिङ्गस्य सर्वकर्मीणामूषायितम् (ज) ।

आगत, विधः ब्रह्मणः, अष्ट अष्टकङ्काका, श्रुतीः श्रवणेन्द्रियाणि, चतुर्मुखादिति भावः, दन्धम् चाश्वम्, अष्टौ दिशः प्राच्यादीरित्यर्थः, सुखरयम् धनयम्, महेश्वरस्य अष्ट मूर्तयः उपाधि, वाय्वादीरिति यावत्, "वारि वरुणरा वायुराकाशं अन्तमा अपि । यजमानो रविशेति मूर्तयोऽष्टौ मता इरे ॥" इति पुराणम् ; कोकयम् कुचिच्छाः कुम्भम्, व्याघ्रम् इति यावत्, अष्टौ कुलपञ्चाशतः महेन्द्रादौ कुलपञ्चान्, दन्धयम् विदारयम्, तानि प्रविष्टानि, अष्टौ पञ्चमकुलानि उर्ध्वमूढान्, तत्तत्तापटमानान् च इत्यर्थः, अस्या अश्वया, वधिरावि श्रवणशक्तिरहितानि, तेषां अश्रु श्रवणादिति भावः, अस्यादयम् कुम्भम्, अश्वोयति प्रसरति । आर्दूयविक्रीडितं इत्यम् ॥ १५ ॥

(ज) अहवेति ।—इयं प्रतिज्ञायाः साफल्यम्, विवादः चिरस्मितस्य तादृशस्य अनुपलब्धौ विवाहसंज्ञायाः, अश्रुतम् आश्रय्ये, लोकोत्तरकाव्येदमनादिति भावः, तेः कञ्चित् ।

(भ) अप्रमदीति न केवलमनारीपथं कृतमित्यपि शब्दाः ।

वेदेहौति ।—द्विजानां ब्राह्मणानां, मुखे, उच्चरितमिति शेषः, वेदेह्याः कीर्त्याः, करबन्धाद्य विवाहाद्य, यदा—इत्ये कीर्तुवसूचक्यभावः, यत् नक्षत्रं माङ्गलिकानुष्ठानं, तदर्थं यजुःसूक्तं यजुर्वेदोक्तौ अन्तविशेषः, नारीणां स्त्रीणां, कपोलकन्दनतले नन्दनमूढ-प्रदेशे, श्रेष्ठान् माङ्गलिकः, उलूख्यनिः उलूख इति शब्दविशेषः, रामेव कुपं शब्दितं, यत् नक्षत्राञ्जनस्य इवमध्वजस्य, वरुणेत्यर्थः, यजुः तदेव दभोनिजम्, तस्मात् अन्ध उपपत्तिः यत् तस्माभूतः, रवस्य ध्वनिश्च, द्विषतां शत्रूणां, उपश्रुतिशतं शीघेन्द्रियवत्तत्त्वमोपं, निश्चितमन्त्रां चर्षेन्द्रियवत्तत्त्वमन्त्रित्वं, पेष्टुं दक्षितं, मध्येनभः अन्तरीक्षमध्ये, जृम्भते प्रसरति । आर्दूयविक्रीडितं इत्यम् ॥ १५ ॥

(ज) अनिष्टप्रसङ्गस्य अनिष्टव्याप्यस्य, अपिष्टवत् तैलः पूर्यन्

जनकः । (वदन् पदयोर्निपत्य) । भगवन् कुशिकनन्दन !—

इयमात्मगुणेनैव क्रीता रामेण मैथिली ।

स्वगृहव्यवहारस्तु लक्ष्मणायोर्मित्रास्तु नः ॥ १६ ॥

विश्वामित्रः । (वक्ष्यतम्) । सखे सीरध्वज ! यदभिरुचितं भवते ।

प्रतानन्दः । (जनकस्यैव एवमेवं वक्ष्यित्वा) । भगवन् विश्वामित्र ! ममापि चन्द्रशेखरशरासनारोपणप्रथमप्रियवादिनः पारितोषिकं धारयसि (ट) ।

विश्वामित्रः । (विदुः) । वत्स ! दीयते । किमभिप्रेषि ? (ठ)

प्रतानन्दः । कुशध्वजदुहिद्वभ्या माण्डवी-श्रुतकौर्त्तिभ्यां भरत-शत्रुघ्नावभ्यर्थये ।

विश्वामित्रः । एवमस्तु । (प्रतानन्दं वक्ष्ये गृहीत्वा वक्ष्यतम्) । वत्स ! सर्वमस्माभिविधातव्यम् । आगमयस्व (ड) तावद्दशरथम् ।

अज्ञिप्रशिरोरिष्यः । सर्वकर्मोक्तं सर्वेषु कर्मसु कुशलं, सर्वकर्मसमर्थमिति यावत् । कदाचित् तेजस्तत्त्वम् ।

इति ।—इयं मैथिली क्रीता, रामेण आत्मगुणेनैव निजसामर्थ्येनैव, क्रीता आत्मशोभतेति यावत्, न तु मया दत्तेति भावः ; स्वगृहव्यवहारं निजगृहव्यवहारं, माण्डवीत्येति भावः, व्यवहारः लक्ष्मणादानरूप इति भावः, तु किन्तु, अयं भवत्विति शेषः, यथा नः लक्ष्मणस्य, कर्मिणा लक्ष्मणाव लक्ष्मणावम्, अस्तु मयस्तु, लक्ष्मणाव दीयते इति भावः । अगुप्युप् इति ॥ १६ ॥

(ट) चन्द्रशेखरेति ।—चन्द्रशेखरस्य शिवस्य, शरासनं वस्तुः, तस्य आरोपणं रामेण मौल्यां संयोजनं, तदेव प्रथमं प्रियं वदतीति तथोक्तम्, आदायैव दशरथरासना-रोपणरूपप्रतिपदसंवादनरूप इत्यर्थः । पारितोषिकं पुरस्कारार्थं भग्नमिति यावत् । धारयसि दातुमर्हसीति भावः ।

(ठ) अभिप्रेषि इच्छसि ।

(ड) आगमयस्व आगमय ।

जनकः । तर्हि प्रह्वीयतामिव एव भगवानाङ्गिरसः प्रिय-
सुहृदमुत्तरकोशले श्वरमानेतुम् ।

विश्वामित्रः । एवमस्तु ।

श्रतानन्दः । (उज्ज्वलः) । मगवन् ! किमन्यदधिकमस्मि
वाचिकम् ? (ट) ।

विश्वामित्रः । वत्स ! निःसृष्टार्थः (ण) षसि । गम्यताम् ।

(इति श्रतानन्दो निष्क्रान्तः) ।

विश्वामित्रः । (इयं नाट्यप्रस्तावगतम्)—

दोर्लौलादलितेन्दुशेखरधनुर्विख्यातविक्रान्तिना

काकुत्स्थेन ज्ञतो विदेहनृपतिः पूर्णप्रतिज्ञाभरः ।

पश्यामस्य सुहृद्दहान्नवनवोन्मीलद्विवाङ्गीत्सवा-

नेच्छाकोषु च मैथिलेषु च फलन्त्यस्माकमद्याश्रितः ॥५७॥

श्लोकः । (वैजयन्ती-रीवाभ्यां अवसानः (त)) । भोः सीरध्वज !

(ट) वाचिकं सन्देशवाक्, “सन्देशवाक् वाचिकं ज्ञातुं” इत्यमरः ।

(ण) निःसृष्टार्थः स्वयम्भूदापोहलभयः दूतविशेषः, तथा चोक्तं दर्पणे—
“उभयोर्भावमुद्योय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्रुष्टं कुर्वते चाख्यं निःसृष्टार्थस्तु स
ज्युतः ॥” इति ।

दोर्लौलेति ।—दोर्लौलया भुजविलासेन, यथा—दोर्भा, पादुभ्यां, लौलया
क्रोडाच्छलेन, अवहृल्लयेत्यर्थः, दलितं भयं, यत् इन्दुशेखरस्य करस्य, धनुः तेन
विख्याता विशेष प्रकटिता, विक्रान्तिः पराक्रमः यस्य तथाभूतेन, काकुत्स्थेन
रामेन, विदेहनृपतिर्जनकः, पूर्णः सफल इत्यर्थः, प्रतिज्ञाभरः यत्न तादृशः सफल-
प्रतिज्ञाभार इत्यर्थः, ज्ञतः विदितः, च विच, अद्य इदानीं, सुहृदं मित्राणाम्,
ऐस्माकाणां मैत्रिणामाप्तेति भावः, दहान् नवं नवं प्रत्यङ् मूतनं यथा तथा, उन्मीलन्
अस्फुरन्, विवाङ्गीत्सवः येषु तथाभूतान्, पश्यामः, ऐस्माकम् इच्छाकुर्वन्मीयेषु च,
मैत्रिलेषु निविलारामवंशेषु च, अस्माकम् आश्रितः आश्रयोदाः, फलन्ति
सफला भवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं इत्यमरः ॥ ५७ ॥

(त) वैजयन्ती-रीवाभ्यां वैजयन्ती राघवनपङ्काद रामे शोभाप्रदानकोर्त्तनेन
अनौपम्यमाणात् आञ्जलभावाः, रीवः शीघ्रचञ्चलः कोपस्य ताभ्याम् । अवसानः

पुरुषप्रकर्षाधाने हि विद्यावृद्धसंयोगाद्विहरङ्गानि वयांसि ;
 (थ) यदनया प्रह्वीणलब्धकन्यया यौनसम्बन्धोपस्थितं (द)
 पुलस्त्यकुलमुपेक्षमाणो वर्षीयानपि कोमलपद्मः (ध) असि ।
 (सुनिं प्रातः) । कौशिक ! नाद्यापि किञ्चिदतिक्रामति (न) ।
 तवापि लङ्कापतौ ताडकाबधापराधमपमार्ष्टुमयमेवावसरः (प) ।
 (कौशिकस्तवाग्नां नाटयति) ।

जनकः । भगवन् ! एहि ; स्वयमुपेत्य रामभद्रवदनचन्द्र-
 चन्द्रिकाप्रवाहेण निर्वापयामि (फ) तावदलौकधनुर्धरसहस्र-
 प्रार्थ्यमानमैथिलौकदर्शितम् (ब) आत्मानम् । न हि मिहिर-

(थ) पुरुषेति ।—पुरुषस्य प्रकर्षः उत्कर्षः, श्रेष्ठता इत्यर्थः, तस्य चाधाने
 सत्यादने, प्रतिपादने इत्यर्थः । हि-शब्दोऽवधारणार्थः । विद्यावृद्धेति ।—विद्यया
 ज्ञानेन, वृद्धः प्रवीणः, तत्संयोगात् तत्सम्बन्धात्, अवर्धे पञ्चमी ; विद्यावृद्धसम्बन्ध-
 उपपत्त्येत्यर्थः, यथाहि वयोवाङ्मल्यानि, बाह्वैकानोति यावत्, विहरङ्गानि वाङ्मयानि,
 पृथग्भूतानोत्यर्थः, दुर्बलानोति भावः, वयोवृद्धत्वेऽपि तत्र विद्यावृद्धत्वाभावात् पुरुष-
 प्रकर्षज्ञानं नास्तीति भावः ।

(द) प्रह्वीणलब्धकन्यया प्रह्वीणं हलपठतिः तत्र, यथा—प्रह्वीणेन स्त्रीनोपायेन,
 लङ्काल्लकर्षणकपनिन्दोपादनेत्यर्थः, लब्धया कन्यया अधीनिकयैति यावत्, यथा—
 प्रह्वीणा भूमौ लब्धत्वेन माता-पितृविहीना, लब्धा कन्या तया, पितृपरिचर्याविहीनत्वात्
 निन्दनीयया इति भावः । यौनसम्बन्धेन विवाहार्थितया, उपस्थितं स्वसमागतमित्यर्थः ।

(ध) उपेक्षमाणः अनादृत्यमाणः । वर्षीयानपि अतिवृद्धोऽपि । कोमलपद्मः
 छटुवृद्धिः, अल्पश इति यावत्, निर्बोध इति भावः ।

(न) न अतिक्रामति न अतिवर्षते, समग्रो न अतिक्रामन् इत्यर्थः, इदानीमपि
 परिचयो न सम्पन्न इति भावः ।

(प) अपमार्ष्टुं आकबितुम् । अवसरः समयः, अस्तीति श्रवः, रामाय क्षीता-
 मदत्वा रामबाध एतां दातुं यतः क्षियता, तथा अति रामचक्रव ताडकावधापराधं
 अलिप्यते इति भावः ।

(फ) रामभद्रेति ।—रामभद्रस्य वदनमेव चन्द्रः तस्य चन्द्रिकाप्रवाहेण ज्योत्स्ना-
 चारणा । निर्वापयामि शीतलवानि ।

(ब) अलौकिकेति ।—अलौकिकधनुर्धराणां उवाचधनुषात्, अथ धनुर्धरारह इति

मरीचिनिचयपचेलिमस्य (भ) तुहिनकरविम्बसंवादादपरोऽपि कश्चिदगदहारः कैरवाकरस्य (म) ।

(इत्युक्त्याय परिक्रान्तः) ।

श्रीकवः । (सखेदनाभाये) । हृा तपस्विनि (य) सीते ! हृताऽसि । पौलस्त्यप्रार्थिताऽपि विचार्यसे—

त्रिभुवनविजयश्रियः सपत्नीं

जनयतु को भवतीमनात्मतन्त्राम् ? ।

स्वजनमपि न ते निरूपयामः

कमपि विपाद्य भुवं विनिर्गताऽसि ॥ ५८ ॥

(मरीचं जनकं प्रति) । सौरध्वज !—

पौराणोभिरनेकविक्रमकथागाथाभिरर्थापिता-

स्ते वीरस्य जयन्ति राक्षसपतेर्दाःस्तम्भदम्भोलयः ।

इत्यादिमानवतानित्यर्थः, सखेयं प्रार्थमानया याचमानया, मेचित्या सीतया हेतुभूतया, कदार्यतं विरक्तोक्तम् ।

(भ) मिहिरिति ।—मिहिरस्य सूर्यस्य, मरीचोर्नां मण्डूनां, निचयः समूहः, तत्र पचेलिमस्य पच्यमानस्य, सक्तप्यमानस्येत्यर्थः ।

(म) तुहिनेति ।—तुहिनकरचन्द्रः, तस्य विम्बं मण्डलं, किरणमिति भावः, तस्य संवादात् सप्तर्षात्, सप्तर्षादिति यावत् । अतदहारः चिकित्सकः, "रोगहार्थ्यगदहारी भिषग्देवो चिकित्सके" इत्यमरः । कैरवाकरस्य कुसुदसङ्घातस्य ।

(य) तपस्विनि ! वरासि ! अनुकम्पनीये ! इति यावत् ।

त्रिभुवनेति ।—हः जनः, अनात्मतन्त्रां पराधीनां, भवतीं त्रिभुवनविजयश्रियः त्रिकोकोविजयकथाः, सपत्नीं जनयतु ? करोतु ? ते तव, कमपि स्वजनमपि कालोपजनमपि, न निरूपयामः न पश्यामः, यस्ते हितं चिन्तयेदिति भावः, यतः भुवं त्रिपाद्यं विहाय, विमिश्र इत्यर्थः, विनिर्गता असि प्रादुर्भूताऽहोत्यर्थः, अतस्ते जाता-विवाहीनामभावात् स्वजनजन्यो नास्ति, वेगं पाप्मापातविवेकः क्लियते इति भावः । पुष्पिताया इत्यम् ॥ ५८ ॥

पौराणोभिरिति ।—पौराणोभिः पुरातनोभिः, अनेकाभिः विक्रमकथागाथाभिः, अनेकमनुरूपकपरिवर्तनभिः, अर्थापिताः आलापकोक्तयाः, व्याख्याता इति यावत्, ते

यानुत्प्रेक्ष्य विशेषयन्मदमयं मैरेयमैरावणी

भूषास्त्रग्भिरभूदनात्यमधुपश्रेणौषु साधारणः ॥ ५८ ॥

तेषु च सत्स—

इथा सज्जनसम्बन्ध-सत्कारेणासि वसितः ।

पौलस्त्यहस्तवर्त्तिन्या सौतया तु भविष्यते ॥ ६० ॥

(साक्षेपं (र) च नेपथ्याभिसुखमवलोक्य) ।

समन्ताद्भूतलैः सुरसहचरीचामरमकु-

नारदः कृष्णोत्तमः परमहंसः ।

स्वयं पौलस्त्येन त्रिभुवनभुजा चेतसि कृता-

मरे राम ! त्वं मा जनकपतिपुत्रौमुपयथाः ॥ ६१ ॥

प्रसिद्धाः, गोरक्ष गुरवः, राक्षसपतेः रावचक्षः, दौःस्तभटभोजनः क्षात्रसङ्घसदृशकु-
म्भ्यादि, जगन्ति सर्वोत्कर्षं वर्तन्ते, ऐरावतः इन्द्रसौ ऐरावतः, जगन् दौःस्त-
भटभोजन, उत्प्रेत्य दृष्टा, मदमयं गर्भमयं, जैरेयं मदवारि, विप्रोद्यन् भूषाक्षभिः
चक्षुःभूतपुष्पमात्राभिः, जगन्मधुपुष्पेषु सङ्घर्षमरसमुद्भूतु साधारणः सामान्यः,
मदभीषयति अपरमजसङ्घम इति यावत्, अभूत, हतामपि कीर्ता रावयो बाहुबलेन
हरिष्यतीति भावः । आदर्शविकीर्तितं मतम् ॥ ५८ ॥

इति ।—इहा निरक्षेपेति यावत्, सज्जनेः साधुजनैः, सन्त्यः संशोभः, तेन सत्कारः पूजा, जनकः सत्प्रतिपत्त्य इत्येकं प्रशंसा इति भावः तेन, इहा—सज्जनेन भुवनश्रुतकीर्तिना रावणेन, यः सन्त्यः सन्त्यः, तेनः यः सत्कारः समाहारः, त्रिभुवनेकरीरावचनपुरी जनक इति सत्मानना इति भावः तेन, इहा वक्षितः प्रतापितः, चक्षि, तु क्षिप्तु, सोतवा, चक्षो दत्तवाऽपीति भावः, पीतस्य रावचन, चक्षुर्लब्ध्वा चक्षुस्तवा, भविष्यते, रावच एतां चक्षुष्येति भावः । चक्षुषु इति ॥ ६० ॥

(२) साधेयं कतिरस्मात्तन् ।

समनादिति ।—यदी राम ! सनातेः महतिः, अतिप्रदेशितव्यैः, सुरसहचरीणां
देवाङ्गणानां, रावणवृत्तानामिति भावः । आनन्दसुखं वासुदेवजनपवनानां, तद्वैः
प्रवाहेरिति यावत्, समनात् अतुटिंश्च, अग्नौ च प्रवरत्, यत् भुजपरिचापां
वाहुदपार्श्वानां, औरभ्यं औगम्यं, तेन दधिः औरभवान्मयैः तेन, विभक्तमभ्या

(अविमनसात्मनः) । अहो ! गम्भीरम् (स) इदमुपस्थितं वस्तु ;
तन्मन्त्रिणं मात्स्यवन्तमेव पुरस्तात् लङ्केश्वरस्य निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति विनायकको नाम तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मात्स्यवान्) ।

मात्स्यवान् । (लङ्कामागत्युद्यो परिपश्य) । अये ! विभातेव
विभावरो । तथा हि—

सोकोन्निद्रनिदाघदोषितिमहस्तन्द्रालुचन्द्रातपा-

स्तायन्ते ककुभो रथाङ्गगृहिणीगार्हस्थ्यगर्हाभिदः ।

अद्यापि स्वकुलायशास्त्रिशिरसि स्थित्वा रुक्मो मुहु-

स्तूष्णीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीताः स्वयूयस्वरान् ॥ १ ॥

त्रिकोकोन्निद्र, दोषित्येन रावणेन, स्वयम् आत्मना, चेति मन्त्रि, कृतां भाव्यांस्तेन
सहस्रितानिभ्यः, जनकपतिपुत्रो मेघिनी, त्वं मा उपवसाः न परिचय, तथा कृते
तव विपत्तिरनिवार्येति भावः । “उपवसो विवाहे” इत्यात्मनेपदम् । त्रिस्त्रिंशो
अङ्कम् ॥ ६१ ॥

(स) गम्भीरम् अतिसहृदिभ्यः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनर्घराघवतृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥ १ ॥

सोकेति ।—सोकेन अल्पतः, अत्रिंशं प्रबुद्धं, प्रकृतनिभ्यः, यत् निदाघदोषिति-
महः निदाघदोषितः अन्धविश्रब्ध, तूयस्तेभ्यः, महः तेजः, तेन तन्द्राचपः
निष्क्रान्ताः, निष्क्रान्ता इति वाच्यम्, चन्द्रातपाचन्द्रशब्दः वायु तपोत्ताः, “वातपो
रग्निभावे च तूयैरग्नी च हृन्मते” इति शरणिः, रथाङ्गगृहिणी चक्रवाकीर्ण,
गार्हस्थ्यं संवारे, वा गर्हा निन्दा, शस्त्रिशिरसि स्थितिः भावः, तस्मा भिदः अद-

अपि च—

प्राचीं वासकसञ्जिकासुपगते भानौ दिशां वल्लभे

पश्येता रुचयः पतङ्गदृष्टामाम्नेयनाडिन्धमाः ।

शोकस्य क्षणदानिरद्गुशरसौ सश्लोग-निद्रागमौ

कोकस्तोम-कुमुदतीविपिनयोर्निक्षेपमातन्वते ॥ २ ॥

(सधृतो निरुप्य) । इन्त ! समन्तादामोदमानपौरसश्लोगमयी (क)

खल्वियं दशप्रौवभुजागंलापरिपालिता (ख) राजधानी—

नोदिषाः, सूर्योदये पुनः सकृन्नादिति भावः, ककुभः दिग्भः, “दिग्भस्तु ककुभः कादाः” इत्यमरः ; तावन्ते विकृता भवन्ति, कलत्रः प्रकाशने इति यावत् ; अद्यापि इदानीमपि, बलिभुजः कादाः, “काके तु करटारिष्ट....” बलिभुग्वायसा अपि” इत्यमरः ; ककुत्तायः निजनीकम्, आत्मनो वासस्थानमित्यर्थः, “कुत्तायो नीकमस्त्रियान्” इत्यमरः ; यः आसीद् इवः, तच्च विरसि अयशाखायां, स्थित्वा मुहुः पुनः पुनः, रुचयः शब्दं कुर्वन्तः, पुनश्च भीताः सन्तः तूष्णीं भौनं, स्थित्वेति शेषः, मूढोभूयन्त्यर्थः, खलूयस्त्रान् स्ववर्गोपरवान्, प्रत्यभिमानते पूर्वानुभूतान् करन्ति, शोभं सावहितः प्रतीचने इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ १ ॥

प्राचीमिति ।—दिशा वल्लभे प्रिये, मर्त्तारि इति यावत्, भानौ सूर्ये, वासक-सञ्जिकां “कुर्वते मण्डनं यथाः सञ्जिते वासवेऽस्मिन् । सा तु वासकसञ्जा क्वात् विदितविषयसङ्क्रमा ॥” इत्युक्तस्य च, प्राचीं पूर्वा दिग्भः, उपगते प्राप्ते इति, “वासक-सञ्जिकान्” इत्यत्र “वासवदोक्षितान्” इति पाठे—वासवेन इन्द्रेण, दीक्षितां स्त्रीकृतां, पालितामिति यावत्, “दीक्षा स्त्रीकार आदेशे” इति विश्वः ; पतङ्गदृष्टां सूर्यकान्तोप-स्थानाम्, आप्रेयनाडोन्धमाः आप्रेयनाडौ सूर्यांतपप्रतिफललोपायभूतमार्गविशेषमित्यर्थः, अमन्ति अप्रियंवृत्तां कुर्वन्तीति तद्योक्ताः, एताः निःसरन्त्यः, रुचयः मयूखाः, शोकस्य जननः, जलदासिनो जनस्य इत्यर्थः, अक्षदायां रजन्त्यां, निरद्गुशः निरर्गलः, रसः स्वादुः बधोः तषाभूतो, सश्लोग-निद्रागमौ रमच-स्त्रापी, कोकानां चक्रवाक्यां, कोमः समृद्धः, कुमुदतीविपिनं केरववनं तयोः, निक्षेपं न्यासं, कोकस्तोमं सश्लोगं निभुजमानं, कुमुदतीविपिने निद्रागमं सद्योचमिति यावत्, आतन्वते विचारयन्ति, पश्य वाक्यार्थः कर्मेति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ २ ॥

(क) आनोदेति ।—आनोदमानानां दृश्यतामित्यर्थः, पीराणां पुरपासिनां, रुच्येन, मूढो सुखभोगीति वा ।

इतः पौरस्त्रियां ककुभि विवृणोति क्रमदक्ष-
 त्तमिसामर्माणं किरणकलिकामस्वरमणिः ।
 इतो निष्क्रामन्ती नवरतिगुरोः प्रोच्छति बधूः
 स्रक्स्तुरीपत्राङ्गुरमकरिकामुद्रितसुरः ॥ ३ ॥

अपि च—

अयं सृष्टुष्ट्यालिनीवनविलासवैहासिक-
 स्त्रिषां वितपते पतिः सपदि दृश्यमाना निजाः ।
 स्तनी पुलकयन्ति चोत्पलदृशां प्रियोरःस्थले
 विपर्ययितवृत्तयो घुमृष्टपङ्कपत्राङ्गुराः ॥ ४ ॥

(ख) दशमीवेति ।—दशमीवस्त्र रावचलं, भुजा एव चर्मणाः परिधाः, तानिः
 परिपाशिता सुरचिता ।

इत इति ।—इतः अस्त्री, पौरस्त्रियां प्राच्यां, ककुभि दिशि, चम्बरमणिः सूर्यः,
 क्रमेण शनैः शनैरित्यर्थः, इत्यत विदीर्यमाणं, तमिस्रायास्तान्मया रजन्त्याः, “तमिस्रा
 तामसो रात्रिः” इत्यमरः ; मर्मं जीवस्थानम्, अलितलक्षणादिति भावः यथा
 तजामृतां, किरणकलिकां मधूखाङ्गुरम्, अभिनयानिःसृतकिरणमित्यर्थः, विवृणोति
 प्रकटयति ; इतः अस्मिन् प्रदेशं, अस्मात् प्रदेशात् वा, निष्क्रामन्ती निर्गच्छन्ती,
 अवगम्यद्वादिति भावः, बधूः नवीटा माय्यां, नवरतिगुरोः नवस्य नवीनस्य, रतिगुरोः
 सुरताचार्यस्य, मर्तुरित्यर्थः, स्रक्स्तुरीपत्राङ्गुरमकरिकया निजवृत्तमदरचितपत्राङ्गुरप-
 नकराङ्गुल्या, स्तनदेशे विरचितमकराङ्गातिस्त्रिष्वविशेषेण इत्यर्थः, मुद्रितं चिह्नितम्,
 अङ्कितमिति यावत्, सुरः बधूःस्थलं, प्रोच्छति मार्जयति, तद्विक्रान्तं करोतीत्यर्थः,
 तस्य मुक्तादिसमीपे वक्षोपधिरुपकाशेन कञ्चामा मुद्रितं हेतोरिति भावः ; यद्वा—
 नवरतिगुरोरिति पञ्चम्यन्तं पदं, ततश्च नवरतिगुरोः कारात्, तस्यकाशादिति यावत्,
 निष्क्रामन्ती तादृशम् उरः, स्रक्स्तुरीपत्राङ्गुरमकरिकया निजवृत्तमदरचितपत्राङ्गुरप-
 न्त्वेन स्वभावात्तदीनां तज्ज्ञानं वा मुद्रित्याशयेनेति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ३ ॥

अयमिति ।—सृष्टु कोमलं, यत् स्रक्स्तुरीपत्राङ्गुरमकरिकया, तस्य विलासः विहासः,
 मर्म वेहासिकः केवलकरः, विदूषक इति यावत्, “वेहासिकः केवलकरः प्रहासो वा
 विदूषकः” इति अमरः ; अयं त्रिषां पतिः सूर्यः, वितपते प्रकाशमाप्नोतीति यावत्,
 सपदि वृत्तमीति यावत्, कल्पलक्ष्मीं कल्पलक्ष्मीं, प्रियोरःस्थले निषपञ्चति, दृश्यमानाः

इतश्च—

प्रियवसतेरपयान्त्यो मिथः करस्वितकराभ्युज्जमानः ।

करजव्रणविरलस्तनपुलकममूः किमपि विवदन्ते ॥ ५ ॥

(अन्ततश्च दृष्टा) । इतो रम्यतरं वृत्तं—

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहसद्वृत्तं सङ्क्षरी-

नंबोढा न व्रीडामुकुलितमुखीयं मुखयति ।

लिखन्तीनां पत्राङ्कुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-

श्चमत्कारो गूढं करजपदमासां कथयति ॥ ६ ॥

विपर्ययिता विपर्ययं प्राप्ता, इति: स्मृतियेषां तादृशाः, पुनरावृत्ते हि स्त्रीकामयो-
मुखतया प्रियतमवचसि वान-दक्षिणस्नयौर्वेपगीत्येन पत्रावलीनां सङ्क्षमणादिति,
नायिकावचोदेशात् नायकवचसि मृदाचरवत् (मोहुर) प्रतिबोधभावेन सङ्क्षमिता
इति वा भावः, निजाः स्त्रियोः, घृष्टवपदपत्राङ्कुराः घृष्टकुङ्कुमविरचितपत्रावल्याः,
स्तनी पुलकयन्ति रोमाञ्चितो कुर्वन्ति, सन्धोगकरवादिता भावः । पृथ्वीवृत्तं—“न-खी
ज-स-य-सा वसुपदयतिश्च पृथ्वी गूढः” इति तद्वचसात् ॥ ४ ॥

प्रियवसतेरिति ।—प्रियवसतेः कान्तवेश्मनः, भर्तुः कारक वा गृहादित्यर्थः,
“वसतो रात्रिवेश्मनोः” इत्यमरः ; अपयान्त्यः निर्गच्छन्त्यः, अमूः नाय्यः, करस्वितानि
मिलितानि, करा इत्या एव, अत्युज्जमाना पद्मानि यासां तत्राभूताः, परस्परं गृहीत-
पाचिजनकाः सत्यः इत्यर्थः, करजव्रणेन मल्लव्रतेन हेतुना, “करजं कान्तं व्याघ्रजले
करजं मल्लयोः पुमान्” इति मेदिनी ; विरलम् अल्पाल्पम्, अल्पतया दृश्यमान-
मित्यर्थः, स्नययोः पुलकं रोमाञ्चः यत्र तत् यथा तथा, मिथः परस्परं, विवदन्ते
कलहायन्ते, काचित् वदति तत्र स्नययोरेतावत् मल्लव्रतं यत् सन्धोगकरवर्जं
पुलकमपि अल्पं दृश्यते, अस्या वदति नैवं मम, तवैवेतादृक् दृश्यते इत्येवं कलहं
कुर्वन्तीत्यर्थः । सामान्यनायिकावचननिदम् । आख्यां वृत्तं—“यस्याः प्रवृत्ते पादौ
हादय नामाक्षया तृतीयोऽपि । अष्टादश द्वितीयं पञ्चदश चतुर्थके चाऽऽर्या ॥”
इति तद्वचसात् ॥ ५ ॥

प्रभाते इति ।—नौकया अज्जया, मुकुलितं मुद्रितम्, अविकशितमित्यर्थः,
नतमिति वाच्यं, मुखं यस्याः तादृशी, इदं नंबोढा नवपरिचीता, वधूरिति शेषः, प्रभाते
मातःकाक्षे, अश्रुवृक्षवत् रजोवत् रात्रिकाशोपगोपनीयवचनम्, अतः अत्युज्जमानेकर्यः,

(मुहूर्तमनुष्ठाप) । अहो ! यतः प्रभृति वैदेहोवरणाय प्रहितेन पुरोधसा कथ्यमानं ककुत्स्थकुलकुमारस्य मानुष्यकातिशयम् (ग) अमृण्वं, ततः प्रभृति कष्टं दशामनुभवामि । तथा हि—

तत्तादृशं कथमुदेति मनुष्यलोके
तेजोऽद्भुतम् ? निरभिसन्धि न तावदेतत् ।
तान्येव चास्य चरितानि दशामनस्य
धिक् ! चिन्तया रजनिरक्षिषु नः प्रभाति ॥ ७ ॥

अपि च—

श्रुत्वा दुःश्रवमद्भुतञ्च मिथिलावृत्तान्तमन्तःपत-
च्चिन्ताऽपक्लवसावाहृत्यवदनत्वग्विप्रकोर्णस्मितः ।

सुरतादिव्यापारं विवक्षीत्येति यावत्, पृच्छन्तोः निश्चासमानाः, सदचरोः वयसाः, न सुखयति न भीषयति, रङ्गलाख्यामविरक्षेयेति भावः, तु किन्तु, अन्ताः बन्धाः, कुचयोः स्तनयोः, चमत्कारः वैचित्र्यान्, अनिशं सततं, पुनः पुनरिति यावत्, पलायुवं सुदपवसेखां, विखलीनां रचयन्तीनां, कुर्वन्तीनामित्यर्थः, आसां सदचरोणां, गूढं चमत्कटमित्यर्थः, अरण्यपदं मखविक्र, मखचर्तमित्यर्थः, कथयति प्रापयतीत्यर्थः, रङ्गोदकमिति शेषः, अन्त्यावशात् अकथितेऽपि रङ्गोदके स्तनयोः प्रभावक्षीरचमयस्य तासां गूढमखचम-
दर्शनात् तत्तज्ज्ञानमभूदिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ग) मानुष्यकातिशयम् अमानुषचरितप्रकटयामिति यावत् ।

सदिति ।—मनुष्यलोके मरलोके, तत् सर्वत्र विद्युतं, तादृशं तावत्तावत्तादिकपलं, अद्भुतम् आश्चर्यं, तेजः व्याप्तिः, ज्योतिर्मयं रामरूपं वस्तु इति भावः, कथम् उदेति ? तद्वत्तं प्राप्नोति ? एतत् तावत् न निरभिसन्धि न निरभिसन्धि, अथ कोऽपि अभिसन्धि-
वर्ज्योति भावः, अथ दशामनस्य तानि लोकाविख्यातानि, चरितानि वृत्तानि, विमुचन-
मिच्छादीनि वृत्ति भावः, धिक् एव निन्दाम्येव, "धिङ्निर्मर्कं निन्द्योः" इत्यमरः ;
वैदेह्या इकात्तरजनितावमानमावहनादिति भावः, चिन्तया एतदिवचनारणेन,
नः अन्त्यावन्, अक्षिषु नेत्रेषु, रजनिः रात्रिः, प्रभाति प्रकटयति शीघ्रतै, सप्तममन्त्यापं
धम्माजीति भावः । वसन्ततिशब्कं वृत्तम् ॥ ७ ॥

हेलाऽऽकृष्टसुरावरोधरमणौ सोमन्तसन्तानक-

सम्वासीञ्ज्वतपाणिदृष्यति मां वक्षो न कङ्केश्वरः ॥ ८ ॥

(विषय आचार्ये)। अहह ! दादृष्येयम् (घ) अस्माकं विरः
जीविता—

प्रीते विधातरि पुरा परिभूय मर्त्यान्

घत्रेऽन्यतो यदभयं स भवानहंयुः ।

तन्मर्मणि स्पृशति मामतिमात्रमद्य

हा वक्ष ! शान्तमयवा दशकन्धरोऽसि ॥ ९ ॥

सुलेति ।—दुःखं त्रातुमशक्यं, अथचपीडाकरमित्यर्थः, अहुतं विषयजनकं,
निबिडाऽऽतान् सुता आकण्ठ्य, यत्तत्पत्नी यत्तमेनवि, पत्नी आविर्भवन्ती, या विना
तस्याः अपङ्गवेन नोपनेन, सावदित्यानि आचार्यगुणवदितानि, यानि वदमानि मुखानि,
दशसङ्क्रान्तीति भावः, तेषां त्वचि चर्मचि, उपरिभागे इति भावः, विरकीये
विलसत्, क्षितं मन्दहासः यत्तत्तथाभूतः, लोकेषु निश्चितभावप्रदर्शनार्थे सङ्काशवदनः
इत्यर्थः, यत्तः केहास्पदः, कङ्केश्वरः रावणः, हेलाया यनायासेन, आकृष्टानाम् आनीतानां,
कृतानामिति यावत्, सुरावरोधरमणौ देवानः पुरिकाकां, सोमन्तेषु विन्ध्यसङ्घेष्पु, याः
सन्तानवसन्तः देवतद्विज्ञेयपुण्यान्ताः, तासां वासेन सौरभेय, उज्ज्वलः सुरभीकृत
इति यावत्, पाचियंज्व तथाभूतोऽपि, पाचिना तासां केमाकर्षणादिति भावः, मां न
अवति प्रीयति, तर्पयतीत्यर्थः, दशकन्ध-अवधातोः कर्मिदम् ; यदा—अवति
पाकयति, न निर्भयं करोतीत्यर्थः । आर्तूचिक्लोक्तिरुपपन्नम् ॥ ८ ॥

(घ) दादृषा अतिक्लेशकरोति यावत्, कल्पजीवने एतादृशं दुःखं न कदादिति
भावः ।

प्रीते इति ।—स पुरा तपस्वरम्, नवान् अहंयुः अहकारवान् सन्, पुरा जाक्,
विधातरि ब्रह्मचि, प्रीते सन्तुष्टे इति, तपसेति शिवः, मर्त्यान् मानवान्, परिभूय
अनाहव, सुखीकरोति यावत्, अन्तः मनुष्यव्यतिरिक्तेष्व इत्यर्थः, यत् अजवं
भवाभार्यं, घत्रे इतवान्, प्राचिंतयामित्यर्थः, अद्य तत् वरयं, मान् अतिमानम्
अतिमयेन, मर्मचि मर्मजाने, स्पृशति मन मर्म पीकयतीति यावत्, हा वक्ष !
अथवा ब्रह्मन् अमरकं दूरीभवामिति भावः, त्वं दशकन्धरः दशपीवः, अचि भवति,
एवकन्धरी रामः त्वया दशकन्धरीवावस्थां कृजयते इति ब्रह्मेव जासीति भावः ।
वदन्तित्यर्थं उपपन्नम् ॥ ९ ॥

(वनिर्घन (ङ)) । अहो ! मैथिलनृपतेरकार्येयता (च)—

विश्वामित्रवशीकृते हृदि वयं मा भूम सम्बन्धिन-

स्ते दृष्टा न कथं पुराणमुनयो मान्वाः पुनस्त्यादयः ? ।

जामाताऽपि महेन्द्रमौलिवलभौपर्यङ्गरत्नाङ्कुर-

ज्योत्स्नापुष्टनखेन्दुदीर्घातरय नापेक्षितो रावणः ॥ १०॥

(पुरोऽवबोध) । कथं मिथिलाचरितानि चरितुम् (क) अनु-
ग्रहिता चिरयति वत्सा शूर्पणखा ?

(प्रविष्ट शूर्पणखा) ।

शूर्पणखा । (वचनम्) । अस्महे ! सोमसुन्दरविभ्राह्णेवच्छ-

(ङ) वनिर्घने वनिर्घनम् ।

(च) अकार्येयता कार्यान्विता, अविवेकिता इत्यर्थः ।

विश्वामित्रेति ।—विश्वामित्रेण वशीकृते आशक्तो कृते, हृदि चित्ते, तत्रेति शेषः,
वयं सम्बन्धिनः सम्प्रदायाः, धौनसम्बन्धयोग्याः इत्यर्थः, मा भूम न भवान्, किन्तु ते
प्रसिद्धाः, मान्वाः पुत्राणां, पुराणमुनयः प्राचीन-ऋषयः, ब्रह्मचो मनसः प्राक् उत्पन्न-
त्वादिति भावः, पुनस्त्यादयः पुनस्त्यमभूतवः, रावणपूर्वपुरुषा इति भावः, कथं न
दृष्टाः ? न नञ्चिताः ? विश्वामित्रादपि श्रेष्ठानां पुनस्त्यादीनां कुलजो रावण-
स्तथा अवश्यमेव वरणीय इति भावः ; कथं रावणः महेन्द्रक देवराजक, मौलिरैव
शिर एव, शिरोटमैव वा, “कूट शिरोटं केवाश संयताः मौल्यस्त्रयः” इत्यमरः ;
वत्समी प्रासादोपरिगृहं, “गृहात्ते वत्समी चन्द्र-शाली सौवीरैवेष्टमनि” इति रमणः ;
तदेव पर्यङ्कः खट्वा, यथा—मौलिरैव वत्समीपर्यङ्कः वत्समीखट्वा इत्यर्थः,
तत्र ये रत्नाङ्कुराः नविप्ररोडाः, सुद्राक्तमिषिषमृडा इत्यर्थः, तेषां ज्योत्स्नाभिः
शिरपैरित्यर्थः, पुटाः इडि नीताः, नखेन्दूनां नखचन्द्राणां, दीर्घातरयः शिरवाः
यस्य तादृशः, देवेन्द्रमल्लकम्पितचरच इति यावत्, जामाता अपि न अपेक्षितः ?
न प्रकीर्तितः ? अङ्कुरोद्यजामातृत्वेन न नञ्चिताः ? इति यावत् । आर्द्रविवकीर्षिं
उपम ॥ १० ॥

(क) चरितुं पर्यवेक्षितुमिति यावत् ।

लच्छीविच्छरिदकांतिपवभाराइं (ज) रहुडकुमाराइं,
मुहपुंडरीकाइं पेखंतो जुडण्डिदेणावि मायामानुषो-
भावेण (भ) किदत्थीकिदन्हि । अम्हो ! सा तारिसी गुणार्थं
पकिदो, (ज) जा विपक्खइत्यपडिदावि (ट) सुहावेदि । *

माखवान् । (दृष्ट्वा सखेजम्) । कथं वत्सा शूर्पणखा ? वत्से !
अयमहम् । इत इतो भवती ।

शूर्पणखा । कथं इह जेव्व अट्टासपसिहरपमीवि (ठ)
मादामहो । अम्हो ! दुसिजिटता (ड) दइकज्जाणं, खं
दाणिं पजागरकिक्षिअंतलोअणो पडिक्खणजिंभिआपसारिद-
मुहकुहरदिदइहिअअडिदकठिणकज्जभारो (ट) अम्हो विअ

* अन्तर्हः । सौम्यसुन्दरविवाहनेपथ्यलच्छीविच्छरितकान्तिमाम्भारावि रहुडकु-
मारावि मुखपुण्डरीकावि प्रेक्षमाणा जुगुप्सतेनापि मायामानुषोभावेन कृतार्थो-
क्तताऽस्ति । अम्हो ! सा तादृशो गुणानां प्रकृतिः, सा विपक्वफलपतिताऽपि सुखवति ।

(ज) अन्तर्हः । आचक्ष्यन्, “अम्हो अन्तर्हः इति पदं कुर्व्यात् स्त्रीभानु विभवे” इति
भरतः । सौम्यतिः—सौम्याः प्रियदर्शना, सुन्दरो जीमना च, सा विवाहनेपथ्यलच्छीः
विवाहपरिच्छदशोभा, तस्या विच्छरितः विस्तुरितः, कान्तिमाम्भारः काङ्क्ष्यातिशयः
शैवा तथाभूतानि ।

(भ) जुगुप्सतेनापि निन्दितेनापि, सुदृक्शोभमानुषरूपधारयान् दुश्चितेनापि
इति यावत् ; मायामानुषोभावेन नायया कपटेन गृहीत इत्यर्थः, मानुषोभावः
मानुषदण्डः तेन ।

(ज) प्रकृतिः लभावः ।

(ट) विपक्षेति ।—विपक्वस्य व्रतोः, इत्ये पतिताऽपि विपक्षगान्धिनी अपोषणं,
अस्माकं व्रतोः सम्पत्तिनी अपोति भावः ।

(ठ) अट्टासपसिहरप्रथेवि अट्टासपस्य प्रासादस्य, सिखरम् उपरिभागः, तस्य
प्रथेवे प्राक्तमानी इति यावत् ।

(ड) दुःखितता दुःखसंयोगिता, दुःखदायकता इत्यर्थः, दुरवनाहता इत्यर्थो वा ।

(ट) प्रजानरेति ।—प्रजानरेच प्रकृतेन जागरणेन, दुश्चिन्तानिगताया अनिद्रावैति
यावत्, ज्ञानो प्राप्ते, जागरे इत्यर्थः, अजुपिते इत्यर्थो वा, नीचने वक्ष्ये वक्ष्यते ।

की वि दौष्टि । अहवा सामन्तो वि गुरुषो (ब)
मंतिभायो, विसेतेष साहसेकरसम्बन्धसाधक्य चण्डचरिदस्य
(त) अहसासिणी रावयस्य । जायामि, (य) मं ज्येज्य पक्षि-
पाक्षभंतो (द) चिट्टि । जाव चं उवसय्यामि । (विविनादगुरु-
कम्) । अज्ज ! वंदे । *

नाथवान् । वत्से ! कस्याणिनो भूयाः । ब्रह्मात्मताम् ।
अपि भरत-मनुजान्भावां मित्रिणामुपस्थितो दशरथः ?

सर्वव्याप्तः । (उपविष्टः) । अज्ज ! दशरथे आगते कुमारार्थं
गोदावर्ममंले (ध) अ संवुत्ते दाव मए पत्तं मित्रिणा-
वचरं । *

* अत्रनिर्दिष्टाद्वयकश्चिद्वरपथीवे नातामहः । अन्धो ! दुःस्मृता दम्भकायांवां,
अदिदानो प्रज्ञानरक्षणलोचनः प्रतिपक्षकृत्प्रसारितमुखकुहरदृष्टदयस्वितकटिग-
कार्यभारोऽन्वयव कोऽपि दृश्यते । अहवा सामान्योऽपि गुरुको मान्यभावः, विविध
साहसेकरसम्बन्धसाधक्य चण्डचरितकायार्थं क्षान्तिनो रावयस्य । जायामि, मानव
प्रतिपाक्षयंतिष्ठति । वायदेनमुपसर्पामि । आर्य्य ! वन्दे ।

+ आर्य्य ! दशरथे आगते कुमारार्थं गोदानमंले अ संवुत्ते तावन्मया प्राप्तं
मित्रिणानमरम् ।

प्रतिपक्षेति ।—प्रतिपक्षं अथ अथ, वा कृत्वा कृत्वा, मुखव्यादानपूर्वकवायु-
चण्डकान्तारनिःसारणमित्यर्थः, “हाह” इति प्रसिद्धा, तथा प्रसारितं विह्वलीभूतं, अतः
मुखकुहरं वदनविबरं, तेन दृष्टः दृष्टव्यस्ततः कटिगः कठोरः, दुर्बलः इति वाच्यं,
कार्य्यभारः कर्मवाङ्मयं यस्य तादृशः ।

(ब) गुरुषः गुरुदेव गुरुषः महागुरुषः । आर्य्ये कर्तृप्रत्ययः ।

(त) साहसेकरसेति ।—साहसे सहसा वलीन क्रियमाणे कर्मणि, एकरसः
एकस्माद्वाक्यकस्य इत्यर्थः, एकस्मात् इत्यर्थो, वा, व्यवहारः उदयोक्तः यस्य तथाभूतम् ।
चण्डचरितस्य उदयमात्रस्य, तीक्ष्णपराक्रमस्य इति भावः ।

(य) जायामि मन्वे ।

(द) प्रतिपाक्षकम् उच्यते ।

(ध) गोदानमंले गोदानद्वये ‘मंल’ इति शब्दार्थः, अत्रिणा अनायास-

नायवान् । (निःश्वस्य) । अतिप्रकाशोऽयमर्थो (न) यथा
निवृत्तस्त्रीकरणे (प) जानक्येति ।

सर्वं यथा । अध इ । *

नायवान् । (निःश्वस्य) । अहो ! दुरात्मनः अत्रियन्नाश्रयस्य
कुशिकजम्बूनो दुर्गाटकम् (फ)—

यज्ञोपप्लवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-
स्तं चानोय विनोय चायुधविधौ ते जग्नौ राक्षसाः ।
त्रेयसं विदधत्य कार्मुकमथ स्त्रीकार्ये सीतामितो
नो विद्मः कुडनाविटेन वटुना किं तेन कारिष्यते ? ॥११॥

* अथ विनम् ।

सिद्धमिति भावः तस्मिन् । केचित्तु गवां स्त्रीणां, केभ्योनामित्यर्थः, “गौर्नाऽऽदिभ्यो
नलोपदे” । रश्मिहर्गनायसोमसु ॥” इति केचन ; दानं वदन्तं संस्कारकर्म,
तदेव मङ्गलं तस्मिन् । “दो यच्छदे” इत्येकात् भावे षण्ट्-प्रत्ययः ।

(न) अर्थः निषेधः ।

(प) निवृत्तस्त्रीकरणे निवृत्तं समाप्तं, स्त्रीकरणस्य आत्मोपकरणं, पञ्चोत्प्रे-
रपरिपङ्क्तमित्यर्थः यथाः सा तादृशो, समाप्तपरिपङ्क्त्यर्थः । “निवृत्तस्त्रीकरणे” इत्यत्र
“निवृत्तस्त्रीकरणे” इति पाठः साधुः ; निवृत्तं सिद्धं, निष्पन्नमित्यर्थः, “सिद्धे निवृत्त-
निष्पन्नौ” इत्यमरः ; अन्त्यं समाप्तम् ।

(फ) दुर्गाटकं दुष्टाभित्यर्थः, दुष्टेति धात्वत् ।

अत्रेति ।—यज्ञस्य उपप्लवः विष्णुः, तस्य शान्तये निवारणाय, परिपङ्क्तः उद्वेगः, राजा
दुश्मनः, सुतं पुत्रं, राजनित्यर्थः, याचितः प्रार्थितः, विनाशित्वेति शेषः, तच्च सुतं
राजनं, चानोय, आश्रयमिति शेषः, चायुधविधौ अस्त्रविधाने, विनोय निष्पन्नित्वा च,
ते महावीरत्वेन प्रसिद्धाः, राक्षसाः सुबाहुवभृतव इति शब्दात्, जग्नौ निवृत्ताः ;
अत्रापि विनाशित्वेति शेषः ; अस्त्रान्तरं, त्रेयसं ब्राह्मणं, कार्मुकं शत्रुः, विदधत्य
मङ्गलित्वा, सीतां स्त्रीकार्ये परिपश्यत्य, कुडनाविटेन कुडनावीं लक्ष्मणमपि, विटः
शूर्यः तवाविधेन, वटुनाचतुरित्येवमर्थः, तेन वटुना ब्राह्मणेन, स्त्रीविधौत्यर्थः, इतः अस्मिन्
अस्त्राणां, किं कारिष्यते, दास्येति शेषः, तत् नो विद्मः न जानीमः । शार्ङ्गविश्रीकृष्ण-
उपम् ॥ ११ ॥

तपंचया । अस्मि ! एवञ्च वेदम् । सो मए तस्य बन्धसो
वसिष्ठमहेश्वरो वि फुरंतो (व) दिष्टो । *

नास्त्वान् । (विद्वत्) । वत्से ! तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि
स्नानिवद्भावेन अत्रकार्यं न जहाति (भ) । किञ्च, स्वभावमधुरो-
ऽपि काकुत्स्थवटुरीत्यस्तिकेन ज्ञात्रेण ब्राह्मण्येन च जन्मना
त्रिजातकादस्मान्मुनेरधीयानोऽधरीणं परिणम्यते (म) ।
तथा हि—

* आर्य ! एतत्तत् । स मया तत्र ब्राह्मणो वसिष्ठमहर्षेरपि स्मृतं दृष्टः ।

(व) स ब्राह्मणः शौचिक इति यावत् । वसिष्ठमहर्षेरपि वसिष्ठ महर्षि-
मपेक्ष्यामीत्यर्थः, सर्वथे पञ्चमी । स्मृतं द्रष्टव्यम् ।

(म) ब्राह्मणादेशः अत्रिब्रह्मापि ब्राह्मणत्वेनातिदेशः, ब्राह्मण्ये स्थितिरिति भावः,
स्नानिवद्भावेन स्नानं स्थितिः, प्राज्ञतत्त्वमः इत्यर्थः अस्मात्सोति स्नानो, स चात्र अत्रजातिः,
तेन तुल्य स्नानिवत्, तस्य भावसेन, अतश्च मुग्धबोधे बोधदेवगोस्मानिना “स्नानिवदा-
देशः” इति । अत्रकार्ये अत्रिबोधितमारवादिदृष्ट, न जहाति न त्यजति ।

(न) स्वभावमधुरः निवर्गसुन्दरः । काकुत्स्थवटुः काकुत्स्थवंशोवज्रज्ज्वारी, राम
इत्यर्थः । शौचतत्त्वेन उत्पन्ननिर्गन्ध तत्त्वस्थिना, आश्लेष अत्रतेजसेत्यर्थः, ब्राह्मण्येन
ब्रह्मतेजसा च, ततश्च ब्राह्मणेन जन्मना तपोजनितेन ब्राह्मण्यलाभेनेति भावः, त्रिजात-
कात् जन्मववर्धोनिनः, अथ च त्रिनिर्जातादिति वाक्यार्थमिति बोध्यं, मुनेर्विश्वा-
निवात्, अधीवानः अश्ववर्गं कुर्वन्, अधरीणं विष्णुतं, निन्दितं यथा तथा इत्यर्थः,
“अधरीणो विष्णुतः” इति राजशः ; “अधरीणः” इति पाठाकारम् ; परिणम्यते निन्दित-
रूपेण परिच्यतोऽभिधीयति, अश्वत्थवाहकदेव जायते इति भावः । पुरा अश्वरज्ज
माधिरूपतैः काल च पुत्राद्यैः जनदग्निर्महर्षिर्महं कृतवान् । ततश्च यज्ञीयचरीरेवमं
ब्रह्मतेजसा अवरमं अत्रतेजसा अभिनन्तितमासीत् । तयोश्च ब्रह्मतेजोऽभिनन्तितं
अस्माकं माधिरूपीयौ अनवधानात् भवितव्यौ । अपरं चात्रतेजोऽभिनन्तितं तत्त्वत्वा
रेवमा भवितव्यौ । ततश्च माधिरूपौ विश्वानिबः ब्राह्मतेजोऽभिनन्तितचरीररूपत्वात्
आर्यं ब्राह्मण्यं जन्मत एव अस्त्वान्, पुनश्च तपसा ब्राह्मण्यनिवृत्त्या त्रिजातकत्वमिति
पुराचरणार्थोऽत्रावुच्यते ।

अविनयभुवामज्ञानानां शमाय भवन्नपि
प्रकृतिकुटिलाद्विद्याऽभ्यासः खलत्वविवृद्धये ।
फणिभयभृतामस्तूच्छेदक्षमस्तमसामसौ
विषधरफणारत्नालोको भयं तु भृशायते ॥ १२ ॥

भवतु, किमतिक्रान्तोपवर्णनेन (य) । कथं त्विदानीं स्वयं
ग्रहीतुमुत्तिष्ठमानो (र) राक्षसपतिः प्रतिकर्तव्यः (क) स्यात् ?
सुपंचला । अज्ज ! ए क्खु मोट्ठिमं परिहरंतो (व) असो
उवाओ लक्खीअटि । *

माल्यशान् । वल्ले ! मा मैवम् ; महादोषो हि तादृशेन
धर्मविजयिना वीरप्रशालेन परिगृह्यताया वैदेह्याः प्रसङ्गाप-
हारः (श) । पश्य—

* आर्थः । न खलु मोट्ठिमं परिहरतोऽस्य उपाधौ कल्प्यते ।

अविनयभुवामिति ।—अविनयभुवां दुर्नयजनकानाम्, चौहन्वसन्वाटकानामित्यर्थः,
अज्ञानानां शमाय शान्तये, भवन्नपि प्रभवन्नपि, शक्तुवन्नप्येत्यर्थः, प्रकृतिकुटिलात्
स्वभावकृतात्, जनादिति शेषः, विद्याऽभ्यासः विद्याशिक्षा, खलत्वस्य दौर्जन्यस्य,
विवृद्धये विज्ञेयेषु वर्धनाय, भवतीति शेषः, तथा हि, असे विषधरस्य भुगङ्गस्य,
फणारत्नालोकाः फणास्त्रितमन्त्रिप्रभा, फणिभयभृतां सर्पमोतिलजनकानां, तमसान्
अन्धकारावान्, तूच्छेदक्षमः विनाशसमर्थः, असु भवतु, तु किन्तु, भयं भृशायते
भृशम् अत्यर्थं भवतीत्यर्थः, प्रकृतिसुन्दरस्यापि दुर्जनसङ्घात् दौर्जन्यं जायते इति भावः ।
हरिषो वृत्तम् ॥ १२ ॥

(य) अतिक्रान्तोपवर्णनेन अतिज्ञानस्य अतीतस्य, उपवर्णनेन आलोचनया । '

(र) स्वयमात्मना, यद्यीदम् आदातुं, वक्ष्यामितीत्यर्थः, कर्तुमिति भावः, सोता-
मिति शेषः । उत्तिष्ठमानः वृत्तमानः ।

(क) प्रतिकर्तव्यः प्रतिविधेयः, निवारणीय इति यावत् ।

(व) मोट्ठिमं वक्ष्यात्कारम् । परिहरतः त्यजतः, रावणस्येति शेषः । "परिहरंतो"
इत्यस्य "परिहरन्" इति संज्ञितः बाधुः ; वक्ष्यात्कारं त्यजन्, वक्ष्यात्कारं विनोक्त्यर्थः ।

(श) वीरप्रशालेन वीराकुपेन, बाणकवीरेणेति यावत् । प्रसङ्गापहारः वक्ष्या-
त्कारपर्यन्तं, मह्यम् दौषो यस्य तादृशः ।

दोःस्तम्भद्वयदर्पणस्वरमिति स्पष्टं न विस्मयते
वेदेहीवरबन्धसूचनमिति प्रसूति न ब्रौडया ।

इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-

दासं वन्दितमाश्रितं च सहसा भग्नं च तादृग्धनुः ॥ १२ ॥

सत् कथञ्च तस्मिन्निशाचरनाथमाततायिनम् (ष) अनुजानीमः ?

युष्मन् । (निःश्वस) । अधा णिरुविदं माढामहेण । अन्तो !

क्रावत्स माहृत्यं, अं दाणि तिहुप्रणजप्रलङ्घीशौलावंदिपारे
(स) मङ्गाराभरावणे वि एब्बं मंतोपदि । *

● बुद्धा निरूपितं ज्ञातानुवैव । यदो ! काकल माहात्म्यं, बहिर्दार्जे निमुचन-
जलजलोत्थोबावन्दीकारे मङ्गारानरावसेऽथैव नम्याते ।

दोःसामेति ।—दोःसामयोः बाहुवचनप्रयोगः, इत्यस्य यो रूपः चङ्ङारः, तस्मात्
 चङ्ङारस्य चाकल्पः, त्यक्तैति वाच्यम्, प्रकटिष्ये आदिति शेषः, इति, मत्स्येति शेषः,
 अष्टं कुरुते यथा तया, न विनश्यते न विनश्यते, न चक्षुषो भवतीत्यर्थः, न विनश्यते
 इति वाच्यम्, तया पैदेष्टाः सोमायाः, अरन्धः पाण्डिपोकम्, परिचयः इत्यर्थः, तया
 क्षुब्धेन ज्ञातम्, इत्येवमस्ते ज्ञातमिति कर्तुमिच्छामोति कथमे सोमापाण्डिपोक्येष्टा
 प्रकटोभविष्यतीति भावः, इति त्रीकथा अज्जया, न प्रकरोति न प्रज्ञानं करोतीत्यर्थः,
 ज्ञातोपचय इति भावः, अज्जयस्य राज इति कर्तृपदमुद्घातः, इति इत्यस्य, चाक्षिप्य
 विविधम्, राजस्य विनवादिशुभवत्तमिति भावः, कृतकातेः, अन्तरीवत् कर्त्तव्यः, मुनिभिः
 ज्ञातव्यादिभिः, आदिष्टेन आश्रमेन, येन रामेव, अस्मात् अत्यन्तकालेनैव, तादृक्
 विशाखम् अथवाज्ञेयं वा, अगुः आत्त एङ्ङोत्, वन्दितं नमस्कृतम्, आश्रितं
 नामितम्, अङ्ङा अङ्ङात्, यथात् वा, अथवा स्थितम् । नाम “मुनिमिरा”
 इत्यस्य दादृष्टीचर इतिभङ्ङोपः, सरविहितसम्पत्सङ्गात् एव तस्य होषलेनाभिधानात्,
 यदुक्तं कन्दोमस्यो—“कविचन्द्रकामो वतिरभिहितः पूर्वकृतिभिः पदान्ते वा श्लोका
 प्रसजति वदनयोः कर्त्तव्यम् । पुनस्तमेवाहो सरविहितः कविः अथवा तौ यथा
 ज्ञायः पुत्रात्पुत्रजनहिता ना कथयन्वा ।” इति । आदिकविमूर्तिरुत्तमः । १२ ।

(घ) चातर्जयिणं दारापहारिणम् । तथा च कृतिः,—“अग्निदी नरहवेव
प्रलययन्त्रिणावतुः । वेव-दारावधूतो च वक्तुं चातर्जयिणः ॥” इति ।

(४) क्रिमुवैति।—क्रिमुवनक सोऽहमयम्, लक्षणायाः विनयवत्यर्थः, श्रीकृष्ण जीवता, चरद्विषयेत्यर्थः, वन्द्योवापः यत्नात् वन्द्याल्लभ्यं तस्मिन् ।

नायकान् । वक्षे !—

मुनिरपि मुकुटिव्यास्त्राणां बभूव दिवौकसा-

मजगवधनुभङ्गे तावानहो ! स महोत्सवः ।

रघुपतिगुणक्रीतामेतामवेष्टि जगत्तथीं

विपरिणमते दीर्जन्यं तु प्रभुत्वमदेन नः ॥ १४ ॥

एषं वखा । को संदेहो, तस्मिं विधाहमङ्गसवे सख्यं मष्ट
पञ्चकौकिदं । *

नायकान् । तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् (ह) । तथा हि,
मिथिलां प्रविश्य बलादाक्रुध्यमाणे कलत्रे कथं तितिक्षेत (क)
रघुराजपुत्रः ? तं चोत्तिष्ठमानं पौर-जानपद प्रकृतयोऽप्यनु-

* कः संदेहः, तावन् विवाहमहोत्सवे सर्वे मया प्रत्यक्षोक्तम् ।

मुनिरिति ।—मुनिः विश्वामित्रः, दिव्यानाम् अक्षौहिणानाम्, अस्त्राणां कुण्डला-
दीनां, गुरुः आचार्यः, बभूव, रामं दिव्यास्त्रसम्पदायै मुनिव्रतमकरोदिति भावः,
अप्यौ । आचार्यम्, अजगवधनुः पिनाकः, “पिनाकोऽजगवं धनुः” इत्यमरः ; तस्य
भङ्गे दिवौकसानपि देवानामपि तावान् अत्यधिक इति यावत्, स अस्त्राभिर्दुष्ट इत्यर्थः,
महोत्सवः महान् आनन्दः, अभूदिति शेषः, देवधनुर्भङ्गे देवानां क्रोधो दूरः स्यात्,
प्रत्युत महोत्सव इति देवा अपि रामपञ्चपातिन इति भावः, अतः एतां जगत्तथीं
त्रिकोको, रघुपतेः रामस्य, गुणैर्ग्रीव्यादिना, क्रीताम् आश्रितोक्तान्, अवेष्टि
आनीद्वि, “तु परन्तु, केवलमिति भावः, नः अस्माकं, दीर्जन्यं खल्वं, प्रभुत्वमदेन
वयमेव जनप्रभव इति नरेव, विपरिणमते विपर्ययति, वयमेव रामविदेविच इति
भावः । हरिचौ भक्तम् ॥ १४ ॥

(ह) तत् तस्मात्, एषं रावक्ष्येन वक्ष्यामि तत्कालपरम्, कर्तुं सतीति शेषः, एष-
कोटेति ।—एषस्य एकाकिनः, रावक्ष्यति भावः, कोटेः अशङ्क्यः, वदुर्भक्तनेः
अशङ्क्येति भावः, वधः विनाशः, स्यात् ।

(क) कथं तितिक्षेत अनेन, नेन अनेनैवार्थः ।

तिष्ठेरन्, किमङ्ग ! सम्बन्धित्वात्सवाः ? (ख) यथोक्तम्—
“आरण्यः (ग) अग्निरिव दुःसहदुःखामर्षकं तेजो विक्रमयति,
मण्डलस्य चानुग्राह्यो (घ) भवति” इति ।

सर्पवशाः । (दोषंमुणं च निःशब्दम्) । अज्ज ! किं दाणिं सुत्तं ? *

माखवान् । शृणु वत्से ! कार्य्यज्ञाऽसि । अस्ति वनौकसां (ङ)
मन्त्री जाखवान् । स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुगृह्य (च)
श्रमणां नाम सिद्धशक्तीमभ्यर्थितवान्, यथा अस्य बालिनो
हैराज्येन क्षीणा लुब्धापवारिताः प्रकृतयः (छ) किष्किन्धायां

* आर्य्य ! किमिदानीं वृत्तम् ?

(ख) तच्च रामम्, उत्तिष्ठमानं युद्धाय उद्दृष्ट्वा, राक्षसेन युध्यमानमिति
यावत् । धीरिति ।—धीराः पुरवासिनः, ज्ञानपटाः दृष्टव्यस्य, प्रकृतयः प्रधान-
पुरुषाः राजानात्यादयः । अनुतिष्ठेरन् राममनुसरेयुरित्यर्थः । किं, वक्तव्यमिति
शेषः । अङ्ग ! सम्बन्धने । सम्बन्धित्वात्सवाः सम्बन्धनः वेदादिकसम्बन्धात् सम्पर्क-
विशिष्टाः, बान्धवाः स्त्रजनाः, एते यत् राममनुतिष्ठेरन् तत्र किं व्यक्तव्यम् ?
इति भावः ।

(ग) आरण्यः वनः ।

(घ) दुःसह इति ।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, दुःखेन भग्नोद्यया इत्यर्थः, यः
अनर्घः कीदृशः, तज्ज तदप्यस्य, तजः प्रतापः, सामर्थ्यविशेष इति यावत्, विक्रमयति
प्रचण्डपराक्रमं प्रदर्शयति, महाबिक्रमश्च घोषयतीति यावत् । मण्डलस्य राजचक्रस्य,
राजसमूहस्येत्यर्थः । अनुग्राह्यः अनुवर्त्यनीयः, अनुसरणीय इति भावः, दुःखमात्रं जग
इति शेषः ।

(ङ) वनौकसा बानराचाम् ।

(च) लतक इति ।—लतकस्य मुनेः आश्रमे वास्तव्यं वासी यक्षाः तान् । उपसृत्य
उपेक्ष ।

(छ) हैराज्येन राजसदृशेन, खल्वस्य राज्यं सुशोभस्य च राज्यं तयोर्द्वयोः आत्म-

कुमारसुयोवमभिषेक्षमाणाः सामवायिकं रामभद्रमपेक्षन्ते
(ज) ।

सुयोवखा । (वातङ्गन) । कथं खल्विदमप्युदयो (भ) बालि-
षिग्राहे बि सहायो समोहोऽपि । तदो तदो ? *

माल्यवान् । ततसायोध्यातः (ज) कैकेया भरतवार्ताहर-
णाय (ट) प्रेषिता मन्थरा नाम स्थविरदासौ (ठ) कठोरतर-
तरणितापवज्रानलज्वालाऽवलौटजोविता मिथिलाप्रान्तरे (ड)
तिष्ठतीति निदाघकिरणान्तेवासो सतीर्थम् (ढ) ऋषिं याज्ञ-

* कथं त्रिविधोतको बालिनिपटोऽपि सहायः समोहने । ततस्ततः ?

सात्करणेनेति भावः । शीघ्राः दुर्धराः, राज्यापहरणादिति भावः, लुब्धाः क्षोभ-
परायणाः, राज्याकाङ्क्षा इत्यर्थः, अत एव अपहारिताः निवारिताः, राज्यात् वञ्चिता
इत्यर्थः प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः, सुयोवामात्या इति यावत् ।

(ज) अभिषेक्षमाणाः राजपद निषिक्तं करिष्यन्त इति यावत् । सामवायिकं
समवायान् सङ्गान् सङ्गच्छतीति तथोक्तं, सहायकमिति यावत् । अपेक्षन्ते प्रतीक्षन्ते,
रामं सहायं कृत्वा बालिनिपटाय यतन्ते इति भावः ।

(भ) त्रिविधोतकः त्रिविधशिशुः ।

(ज) अयोध्यातः अयोध्यानगरात् ।

(ट) भरतेति ।—भरतस्य विवाहाय निषिद्धां गतस्तेति भावः, वार्ताहरणाय
संवादानयनार्थम् ।

(ठ) अविरदासौ इडा किङ्करी ।

(ड) कठोरिति ।—कठोरतरः अतिदृ सङ्घः, तरणितापः सूर्यसन्ताप एव,
वज्रानलः अग्ननि सृताग्निः, तस्य ज्वालाभिः शिखभिः, सन्तापेरिति यावत्,
अवलोढम् आक्रान्तं, जोविता यस्याः तन्वाविवा । निषिद्धाप्रान्तरे निषिद्धायाः दूरशून्ये
क्यागलादिविरहिते अजनि, "प्रान्तर् दूरशून्योऽध्वा" इत्यमरः ।

(ढ) निदाघेति ।—निदाघकिरणस्य उषारश्मेः, सूर्यशेखरेः, अन्तेवासी शिष्यः ।
सतीर्थे सहाय्यादिगन्, एकगुरुकमिति यावत्, याज्ञवल्क्य इन्मनोबलबोरेव
सूर्यश्चिन्ताम् सतीर्थत्वम् । "सतीर्थास्तेकगुरवः" इत्यमरः ।

वस्त्रासुपस्थाय (ष) सम्प्रत्येव निमेषमात्राजिह्वतो हनू-
मान् कथयति । अतस्त्वमप्यस्मदनुरोधेन हनूमप्यवेक्षित-
स्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया (त) मन्थराशरीरमधि-
तिष्ठन्ती (थ) मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता संविधानकमिदं
दशरथगोचरौकरिष्यसि (द) । इत्यभाविना (ध) गुरु-
निदेशचर्याप्रसङ्गेन (न) पङ्क्त-पाषाण-विषम-कण्टक-व्यालकुल-
बहुलामरण्यानीम् (प) अनुप्रविष्टः सर्वथा वैदेशिको राज-
पुत्रः (फ) कार्यगौरवान्नियतमेव (ब) बाणिवधपूर्वकेण
प्रतीकारसन्धिना सम्बन्धेन सुग्रीवमुपगृह्णोयादिति (भ) ।

(ष) उपस्थाय चाराध्य, वन्दित्वेत्यर्थः ।

(त) हनूमदिति ।—हनूमता प्रत्यवेक्षितम् अवधानेन रक्षितं, यद्वा—प्रत्यवेक्षितं
प्रतिकूलदृष्टं, द्रष्टुमशक्यमिति भावः, स्वशरीरं निजदेहः यत्नाः तस्माभूता । पर-
पुरेति ।—परस्व पुरं शरीरं, तस्मिन् प्रवेशविद्यया प्रवेशसाधन्या विद्यया ।

(थ) अधितिष्ठन्ती आश्रयन्ती ।

(द) प्रत्ययिता जनितविद्यायाः । संविधानकं कथं भूत्यमाण रामजनवास-भरत-
राज्यदानकर्म कैकेयी अभिप्रेतमिति भावः । दशरथगोचरौकरिष्यसि दशरथात्
निवेदयिष्यतीत्यर्थः ।

(ध) इत्यम अनेन प्रकीर्तय, एवंविधकौशलेनेति यावत्, भाविना भविष्यता ।

(न) गुरुनिदेशेति ।—गुरोः पितुः, निदेशः आज्ञा, तस्मै चर्या प्रतिपादनं, तत्-
प्रसङ्गेन तदशरीरेत्यर्थः ।

(प) वक्षति ।—पङ्क्तेः कर्मणे, पाषाणेः प्रकरेश्च, विषमा अवनतीकृता, तस्मा
कण्टकेः व्यालकुलेः हिंस्रजन्तुदन्देश्च, बहुला पूर्णा तान् । अरण्यानीं लङ्कारण्यं,
“लङ्कारण्यलङ्काराणी” इत्यमरः ।

(फ) वैदेशिकः भिन्नदेशभवः, तत्तद्विषयवदेव्यजमानानलिप्त इति भावः ।
राजपुत्रः पुत्रः ।

(ब) शिष्टतमेन निश्चितमेव ।

(भ) प्रतीकारसन्धिना प्रतीकारे साहाय्यकरत्वे, सुग्रीवकर्तृत्वे इति भावः, सन्धिः
समाप्यः यत् तस्माभूतेन, यद्वा—प्रतीकारात् बाणिकर्तृकराज्यहरणस्य प्रतिविधानात्,

शर्पच्छा । (सञ्चोदयम्) । अज्ज ! किं तं संविद्वाणम् ? *

मात्थवान् । (वचं) । एवमेवम् । (इति वचसति) ।

शर्पच्छा । (हसन्ती) । अहो ! बुद्धरिच्छस्स (म) कुटिलदा ।
तदो तदो ? †

मात्थवान् । ततश्च साऽपि श्रवरयोगिनी (य) सुषीवगुणानु-
रोधेन सर्वमोमित्युरसिक्तस्य (र) तदेव विदेहाभिमुखी
(ल) प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिः (व) निशाचरै-
रागत्य निवेदितम् । तदमुना च जात्यवययोगेण फलता
(श) विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगङ्गरेषु विहरतो
रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम् । अस्मदीयास्तु मायाः (घ)
सुरासुरप्रथमरेखयोधस्य (स) युद्धमुदितविवुधपतिना

* आर्य्ये ! किं तत् संविधानम् ?

† अहो ! कुटिलस्य कुटिलता । ततस्ततः ?

सन्निर्लेखनं यत्र तेन ; यथा—प्रतीकारसन्धिः परस्परपकारकरणाद्यं सन्निर्लेखनं
तथाभूतेन, उक्तञ्च आचक्षेण—“नयाऽकोपकृतं पूर्वमर्थं मानुषकरिष्यति । इति यः
क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते । उपकारं करोम्यस्य ननाप्येव करिष्यति । अर्थं
याऽपि प्रतीकारो राम-सुषीवयोरेव ।” इति, सन्निर्लेखनं संक्षेपेण । उपर्युक्तोक्तान्
सङ्कायं कुर्व्यादित्यर्थः ।

(न) बुद्धरिच्छस्य अविश्वामित्रस्य ।

(य) श्रवरयोगिनी विद्वज्जवरी ।

(र) भीमः इति अनुमतायं कल्पयाम् ; “भीमेवं परमं मतम्” इत्यनुरः ।
उरसिक्तस्य हृदये कल्पेत्यर्थः । “उररोक्तस्य” इति पाठे—स्त्रीकल्पेत्यर्थः ।

(ल) विदेहाभिमुखी निविज्जानिमुखी ।

(व) जनस्थानविहारिभिः दण्डकारण्यान्तर्गतस्थानविशेषसन्धारिभिः ।

(श) जात्यवययोगेण जात्यवयवः कीदृशीति । फलता सिद्धिं गच्छता ।

(घ) मायाः अपट्टाचरवानि, श्रान्तोविद्या वा, अहम्भोमयनादिरूपा इति
भावः “कामाद्या श्रान्तरी” इत्यनुरः ।

वितोर्णमायाहरणमन्त्रधारिणो (ह) दशरथस्य सन्निधौ न प्रभवन्ति (क) ।

शृपंणखा । (सविचिह्नितम् (ख)) । अज्ज ! उवणदस्स एब्बं (ग) करीषदि । *

मात्स्यवान् । (विहृत्) । वत्से ! साधु, वृद्धसंवादिनौ (घ) ते दृष्टिः (ङ) । यदाहुः,—“यो ह्युपगतस्य पुत्रदारानति-
मन्यते, तस्योद्विग्नं मण्डलमभावाथोपतिष्ठते” इति । किं पुनरस्मासु नैष निसर्गतेजस्वी संश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते ? (च)

* आर्थे ! उपगतस्यैवं कियते ।

(व) सुरासुरेति ।—सुरासुरयोः देव-दानवयोर्मध्ये, प्रथमा श्रेष्ठा, रेखा सङ्ग्राहं
अस्य तथाभूतो यो भीषः वीरः तस्य, अथावीरस्यति यावत् ।

(ह) युद्धेति ।—युद्धेन दवासुरसङ्ग्रामे देवपक्षमवलम्ब्य युद्धकरणेन, युद्धे दैत्य-
विताडनेनेति भावः, मुदितः प्रीतः, विदुषाणां देवानां, पतिरन्तः तेन । वितो-
र्णेति ।—वितोर्णः दत्तः, यः मायाहरणमन्त्रः आत्मवीरविद्याप्रभावविनाशनमन्त्रः,
तं धारयति वदति, जानातीत्यर्थः तथोक्तम् ।

(क) न प्रभवन्ति न प्रभाव प्रदर्शयितुं शक्नुवन्ति, न सिद्धिं व्रजन्तीति भावः ।

(ख) सविचिह्नितं संश्रयम् ।

(ग) उपगतस्य समीपगतस्य, रामस्येति शेषः, एवं कलत्रापहरणमिति यावत् ।

(घ) वृद्धसंवादिनौ वृद्धानां प्रवयसां, विज्ञानामिति यावत्, संवादिनौ अङ्ग-
मोदिनौ अनुधारिणौ वा ।

(ङ) दृष्टिः ज्ञानम् ।

(च) उपगतस्य समीपगतस्य, अरचानतस्येति यावत् । अतिमन्यते इरतीत्यर्थः ।
मण्डलं राष्ट्रम्, उद्विग्नं अङ्कितं, कदाचिदस्माकमपि एवं करिष्यतीति शङ्कयेति भावः ।
अभावात् विनाशाय । उपतिष्ठते पारणमिति । किं पुनः किन्तु, निसर्गतेजस्वी
अभावेन तेजस्रस्तु, एव राम इति यावत् । संश्रयप्रवृत्तिं समाश्रयेण वर्तनं, न
नैवेत्यर्थः, अतिष्ठत अङ्गीकरोति ।

शृण्वन् । हूँ, (क) अस्मिं भवामि, अवि एवम् (ज)
करिस्सदि रामभट्टो ? *

माख्यवान् । कः संशयः (झ) । लोकोत्तरं हि किमपि
उन्मोलयन्तो (ज) जगति राज्योपभोगेभ्योऽपि बीभत्सन्ते
महानुभावाः (ट) ।

शृण्वन् । अस्मिं वि किं वि अणत्थंतरं (ठ) अथ पडिद-
मिति तक्केमि । †

माख्यवान् । (चङ्घम्) । किं तत् ?

शृण्वन् । मए जणअणअरादो (ड) णिकंतीए सुदं, यथा—
खुडिदसिरिकंठसरासणस्स (ढ) दासरहिणो मच्छरेण (ण)
सअलखत्तिअकिदंतो परसुरामो परागदो (त) त्ति । ‡

* हूँ, अस्मिं भवामि । अस्मिं करिष्यति रामभट्टः ?

† अथदपि किमप्यनर्थान्तरमत्र पतितमिति तर्कवानि ।

‡ यथा जनकनगराद्विज्ञान्तया । सुत, यथा—चुखशीखण्डशरासनस्य दासरणे-
मास्सख्येण सअलखत्तिअकिदंतः परसुरामः परागत इति ।

(क) हूँ अत्र, “हूँ प्रत्यङ्ङीकृतौ रोवे” इति विश्वः ।

(ज) अपि प्रत्यङ् । एवं पितृनियोगेन दण्डकारण्यपवेशमिति भावः ।

(झ) कः संशयः संशयो नास्त्यर्थः ।

(ज) लोकोत्तरम् अलौकिकं, किमपि अनिर्बुध्यमानित्वं, वस्तु इति शिवः ।

उन्मोलयन्तः प्रकटयन्तः ।

(ट) बीभत्सन्ते लुगसन्ते, राज्यभोगादीन् उन्मोक्त्य निन्दन्तीत्यर्थः । महानुभावाः
महाप्रभावाः ।

(ठ) अनर्थान्तरम् अनिष्टविशेषः ।

(ड) जनकनगरात् निबिज्ञातः ।

(ढ) चुखेति ।—चुखं दक्षितं, शीखण्डस्य शरस्य, शरासनं वस्तु; येषु तथाचूखस्य ।

(ण) मास्सख्येण विवेकेण, “मास्सरोऽत्यशुभवेणः” इत्यमरः ।

(त) परागतः कर्मक्षितः ।

माख्यानम् । (सङ्क्षेपम्) । सर्वमुपपद्यते (थ)—

भुजार्गलितनर्मदासकरचक्रटङ्गाङ्कुर-

त्रणप्रकरकर्कशं किमपि बिभ्रद्रुगं वपुः ।

स येन परशो हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-

दसौ कथमुपेक्षते गुरुधनुर्व्यलौकं मुनिः ? ॥ १५ ॥

परन्तु (द) अनेनापि सकलमूर्धाभिषिक्तकण्ठकाण्ड-
रुधिरावसेकपङ्क्तिकुटारेण दुरभिभवो (ध) दाशरथिः ।

(ब) उपपद्यते युज्यते, तत्काममगं युक्तमेवेत्यर्थः ।

सृजति ।—भुजाभिर्बाहुभिः, सङ्क्षेपेति भावः, अर्गलितायाः प्रतिकृष्टायाः, नर्मदायाः कोमोद्गवाख्य-नदीमेदस्य, यागि-मकरचक्राच्च जलजन्तुविश्रंकाः, तेषां टङ्गाङ्कुरेः सृज्यावदशनेः, यः त्रणप्रकरः क्षतसमूहः, तेन कर्कशं परुषं, पुनः पुनः दन्ता-
द्यातेन सञ्जातलिङ्गत्वात् कठिनामिति यावत्, किमपि अन्धमादृष्टपूर्वम्, अथ भोवणम्, उग्रतं वा, वपुः शरीरं, बिभ्रत् दधानः, सः प्रसिद्धः, नृपतिरर्जुनः कर्तव्योर्ध्वार्जुनः, येन कौतुकात् अवलीलयत्यर्थः, परशो कुटारं, हुतः दग्धः, विनाशित इति यावत्, असौ मुनिः परशुरामः, गुरोः शिष्यः, अनुर्व्यलौकं आपविषयकाप्रियमुष्ठानं, अशुभं कृपा-
राक्षसित्वं, “व्यलोकमप्रियाकाव्य-बेलत्त्येवपि धीरने” इति विश्वः ; कथम् उपेक्षते ? सङ्क्षेपे ? नैव सङ्क्षेपे इत्यर्थः । पुरा बाहुभिर्नर्मदाया जलकोतासि बद्धा कैलकोटो
जुर्वतः कर्तव्योर्ध्वस्याङ्गानि जलजन्तुभिः क्षतानीति प्रसिद्धिः । पृथ्वीवृत्तं—
“क-सौ क-स-व-का वसुसङ्घवतिष पृथ्वी गुरुः” इति तत्त्वचिन्ता ॥ १५ ॥

(द) परन्तु किन्तु ।

(ध) सङ्क्षेपेति ।—सकलानां मूर्धाभिषिक्तानां त्रिविधाणां, “मूर्धाभिषिक्तो
राजस्यो बाहुनः त्रिविधो विराट्” इत्यमरः ; कण्ठाः वलदेयाः एक, काण्डाः वल्ल-
मुखाच्छायावधि स्तूयमानाः, तेभ्यः रुधिरावसेकेन रक्तसावेष, पङ्क्तिः कर्दमिकः,
कुटारो वक्र तण्डुलेन । दुरभिभवः दुर्जयः ।

गुणंयुक्ता । (साभ्यसूय (न)) । अहो ! दुग्धमुहे (प) तस्मिं
स्वतिअवटुए (फ) एब्ब संभावेदि मादामहो । *

माल्यवान् । वल्ले ! नैतज्जानासि ?—

सर्वराजकटुर्षेणं सर्वदेवमयं धनुः ।

भञ्जता रामभद्रेण विजिग्ये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु—

राजन्यरुधिराभ्योधि-कृतत्रिषवणो मुनिः ।

प्राप्तः पश्यरामोऽयं न विद्मः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि राजकुलमेव गच्छावः । (इति गिक्कात्तो) ।

विष्कम्भः ।

(नेपथ्ये) । भो भो जनकाग्निहोत्रपरिचारकाः ! पायं
पायम् । अर्घोऽर्नः (व) ।

* अहो । दुग्धमुखे तस्मिन् स्वतिअवटुके एवं मन्त्रावयति मातामहः ।

(न) साभ्यसूय गुणेषु दोषःरोपणमभ्यसूया, तस्माद्वत रामगुणप्रकटनासङ्गनपुरः-
सरानन्वयः ।

(प) दुग्धमुखे दुग्धपीये, स्वतिअश्नाति भावः ।

(फ) स्वतिअवटुके स्वतिअवाल्मीके ।

समेति ।—सर्वे. राजकेः राजन्येः. दुर्द्धवे अर्घितुमशक्यम्, अजमनीयमिति यावत्,
अर्घुमशक्यामूल्यार्थो वा. सर्वदेवमयं सर्वदेवतात्मकं, सर्वेषां देवानां तैजोभिर्निर्मितत्वा-
दिति भावः, धनुः भञ्जता रामभद्रेण भुवनत्रयं विजिग्ये जितमित्यर्थः । सर्वजन-
दुष्करकर्मकारौ सर्वावगतौ स्त एव भवतीति भावः । अगुटुप् इत्यम ॥ १६ ॥

राजन्येति ।—राजन्यानां अमियाणां, स्वेन कृतानामिति भावः, रुधिराभ्योधि
श्रीकृतवागर, कृतं त्रिषवणं त्रिषव्यस्त्राणं येन ताड्यः, मुनिः पश्यरामः, प्राप्तः
उपस्थितः, अयं किं करिष्यति । कलमुक्तास्वति, न विद्मः न जानीमः, अत्र वाक्यार्थः
कर्म । अगुटुप् इत्यम ॥ १७ ॥

(व) जनकेति ।—जनकस्य विदेहाधिराजेः, वत् अग्रिहोत्रं तदाक्यवागविशेषः,
अग्री होमविचारत्यर्थः, तस्य परिचारकाः भृत्याः । पायं पादप्रक्षालनाद्यं जनकम्,
अभ्योवता दीयतां वा इति शेषः । अर्घः पूजा, “अर्घः पूजनं मूल्ययोः” इति विश्वः ;

आजम्ब्रद्वारा पृथुलभुजशिलास्तम्भाभिभ्राजमान-
 ज्याऽऽघातश्रेणिसंघाऽन्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः ।
 वचःपौठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संच्छुवानः पृषत्कान्
 प्राप्नो राजन्यगोष्ठोवनगजसृगयाकीतुको जामदग्न्यः ॥ १८ ॥
 अपि च—

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे
 विभ्राणश्चतुरन्तराजविजयि ज्यानादरौद्रं धनुः ।
 तूष्णावेव पुनस्तरां द्रढयति स्वादन्तरस्मात्पटा-
 दाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिरभिक्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥ १९ ॥

विद्यमानि श्रेयः ; “अघोऽघः” इत्यत्र “अघ्यं अघ्यं” इति पाठे—अघां पुनाते, देवं
 जहन्, “अघ्यं अघां पापं पादाय वारिचि” इत्यमरः ; त्वरया आदरेण वा विहातः ।

आजयेति ।—आजम्ब्रद्वारा आरम्भ, ब्रह्मचारी चतुर्हस्तब्रह्मचर्यः, साधारण-
 सुखभोगविमुख इति भावः, पृथुली, महात्मा, भुजावेव शिलास्तम्भा पाषाणनिर्मितस्तम्भौ,
 तत्सूक्ष्मौ भुजौ इत्यर्थः, तयोः विभ्राजमाना विशिष्य राजमाना, सुस्पष्टं लज्जमाणा
 इति यावत्, वा ज्याऽऽघातश्रेणिः सौम्यांशवर्णजनिताकिचरानिः, तस्याः संघया नास्तीति,
 तद्यप्यदेशेनैव, अन्तरिता आच्छादिता, वसुमतीचक्रस्य भूमण्डलस्य, जैत्रप्रशस्तिः जय-
 प्रशंसा यस्य तत्कोक्तः, ज्याऽऽघातपङ्क्तिव्याजेन सङ्गृह्यता जयप्रशस्तौ विभ्रादिति भावः,
 अजानां कठिनाणाम्, अस्त्राणां शरादीनां, व्रणं अनेन, ये लिखाः नासदग्न्यः, ते कठिने
 अर्कश्रे, वचःपौठे वचोऽपविष्टाफल्गुके इति यावत्, पृषत्कान् बाधान्, संच्छुवानः तेजयन्,
 आचक्षुष्येण तोष्णोक्तुर्ध्वं इत्यर्थः, राजन्यगोष्ठौ अग्निधसमूह एव, वनगजाः चारण्य-
 कलिणः, तेषां समवायां कीतुको सूक्ष्माशुचित्वेन, जामदग्न्यः परशुरामः, प्रातः
 उपलक्षितः । अन्धरा इति—“अन्धैर्यानां श्रेय विमुनिवतिपुता अन्धरा कीर्तितेयम्”
 इति तत्त्वचिन्ता ॥ १८ ॥

एव इति ।—एष मुनिः भागवः परशुरामः, अतिक्रुद्धः अथैव क्रुपितः, ऐश्वर्य-
 चतुर्भङ्गादिति भावः, अत एव लोकाः लोहवर्त्मिनः, अविद्याबान्धित श्रेयः, कपोलाः
 लज्जमाणाः, तेषु या कुङ्कुमलिपिः आस्मांरजविरचितपद्मलिखा, तस्याः कोशेन शीघ्रैव,
 वेधम्यसम्पादनात् दूरीकरणेनेति यावत्, अतिभीरौ अतिशक्तिः, भुजे बाहौ, चोरस्य
 अघातं शक्तिभावेनावलोक्य जानाधिकत्वादिति भावः, चतुरन्तराजविजयि चतुर्भु-
 जकोटि विजयोऽद्विष्ट इति यावत्, ये राजानः अग्निवाः, तेषां विजयि चतुर्दिक्षलक्षः

(ततः प्रविशति शरणापन्नः कीर्तितो नामदम्भः) ।

नामदम्भः । (सखेदम्) । अहह !! यथा मृष्टभोजिना कृता-
भेन (भ) प्रत्यवसितास्ते सायुगीनाः (म) । वर्त्तमाने तु (य)—
शस्त्राशस्त्रिकथैव का ? नवभवज्ञैर्वाणपाणिन्धमाः
पत्यानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा बन्ध्या न सूते भटान् ।
लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवनभीनि र्यूहपर्यङ्कि-
विश्रान्तेरनिभिर्न कृष्णघटागण्डोद्गतेर्मोदते ॥ २० ॥

प्रविशति, लवानादनं मीर्षाशब्देन, रोदं भोजनं, धनुः विनाशः दधानः सन्, स्वात्
नेजात्, अन्तरात् अन्तरीयात् परिधानादित्यर्थः, “अन्तरमवकाशावपि परिधानान्तर्हि-
मेदतादर्थ्ये” इत्यमरः ; पटात् बन्ध्यात्, आकृष्टेः कुशचोरतनुभिः मूल्यावल्कलसूतेः,
कुशनिर्मितवल्कलवन्धनरज्जुभिरिति वा, तृणादेव वाक्यपूर्णतुषोरादेव, पुनस्तान्
वतिशयेन, दृढयति दृढीकरोति । “अतुरन्तरीपविजयो” इति पाठे—अतुरन्तरीप-
वतुर्हीनस्य विजयोल्लेखः । शास्त्रविकीर्णतं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भ) मृष्टभोजिना मृष्टं खादु, यदा—मृष्टं शोषितं, विग्रहमित्यर्थः, भुङ्क्ते इति
तद्योगेन, “निर्णयितं शोषितं मृष्टम्” इत्यमरः ; कृतान्तेन यमेन ।

(म) प्रत्यवसिताः खादिताः, “प्रत्यवसितमिहितखादितस्मात्तम्” इत्यमरः, तं
वृक्षार्कुणादय इत्यर्थः । सायुगीनाः रक्षपण्डिताः, “सायुगीनो रथे साधुः” इत्यमरः ।
जगति बीरोत्तमा इदानीं न विदन्ते, येः सद्य रथस्यापारंश आत्मनो युद्धकण्टीति
निवारयामि इति परशुरामस्य खिद्वारणम् “अहह” इत्यनेन प्रकटीभवति इति भावः ।

(य) वर्त्तमाने तु स्मरति तु ।

शस्त्राशस्त्रिकथेति ।—शस्त्रेण शस्त्रेण प्रकृत्य यत् युद्धं कृतं तत् शस्त्राशस्त्रि, तस्य
इत्येव वाच्यं, का ? नास्तीत्यर्थः, समुखसमरं नास्तीति इति भावः, नवाः नूतनाः,
नवन्तः सम्पद्यमानाः, ये गौर्वाचाः देवाः, सङ्ग्रामहतानां क्षत्रियाणां सद्यो देवत्वलाना-
दिति भावः, तेषां पाथीन् धर्मान् पीडयन्तीति तद्योक्ताः, सङ्ग्रामहतानामसङ्ग्राततया
सङ्कटमननादिति भावः, पत्यानः स्वर्गमनमार्गाः, दिवि अन्तरीचे, सङ्कुचन्ति
लक्ष्मीभवन्ति, मननामननाभावात् न स्फुरन्तीति यावत्, सङ्ग्रामहतवीराभावादिति
भावः, वसुधा पृथ्वी, बन्ध्या जननशक्तिरहिता, यतः भटान् बीरान्, न सूते न
जनयति, लक्ष्मीरपि लयशरीरि, कुक्षरघटानां साङ्गानिबन्धनानां, गण्डध्वः कपोलध्वः,
मृदवागिमिकेभ्य इति भावः, सङ्घेः निर्गतेः, अरविन्दमेव प्रहसन्, सौधं इत्ये-
तन्न वा वक्ष्यो विरोधः, सेव निर्यूहपर्यङ्किना नामदम्भनिर्मितपर्यङ्कः, “निर्यूहः

(सविमर्शसंयम (र))—

अभ्युदयगुणवक्त्रोत्पन्नयत्याकृष्य कर्णान्तिकं

अश्रयन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पन्नप्रत्ययः ।

स्वं चास्त्रालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो !

भियन्ते वलयाणि दाशरथिना तद्वग्नमेशं धनुः ॥ २१ ॥

(वरोध-निवर्तनं परिक्रामन्) । भो भो विदेहाः ! (ल) क रामो

दाशरथिः ?—

यस्मिन्नर्जुनटोऽसहस्रनलकप्रोद्धच्छटसच्छटा-

जिह्वाले जह्वास्त्रभुविम रुषा राजन्यसत्तामपि ।

श्रेष्ठरे वारं निर्यासे नागदन्तके" इति विन्यः ; तत्र विन्यासेः अस्तिभिः भ्रमरेः, न भोदते न प्रीतिनमुभवतीत्यर्थः, वीराभावेन युद्धाभावात्, युद्धाभावेन च साक्षात्निष्-
सज्जामावाहति भावः । आर्द्धश्विकीकृतं इत्यम् ॥ २० ॥

(र) सविमर्शं सवितर्कम् ।

अभ्युदयः ।—अभ्युः शिवः, यत्र धनुषः, गुणवक्त्रो मोर्षोत्पन्नः, आकृष्य
कर्णान्तिकं कर्णोत्पन्नप्रत्ययः, उपनयति प्रापयति, किन्तु त्रिपुरावरोधसुदृशां त्रिपुरासुरानां-
पुरस्त्रलोभां, कर्णोत्पन्नप्रत्ययः कर्णोत्पन्नानां अश्रयन्त्यानि, अश्रयन्ति प्रश्रयन्ति,
तथा इनां यदुगुणवक्त्रोत्पन्नः, अन्त्ये विमुच्य, स्वं मित्रं, प्रकोष्ठकं कर्णोत्पन्नोत्पन्नम्,
आस्त्रालयति सत्ताकथति च, अभ्युदयः पुनश्चात्ययः, किन्तु तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां,
वलयाणि अश्रयन्ति, भियन्ते भयन्ते, येन धनुषा त्रिपुरावरोधितां पतिवधात्
कर्णोत्पन्नादीनां निष्कासभुवनानां भंज इति भावः, दाशरथिना रामेन, तत् पूर्वोक्त-
धनुः, ऐशं आश्रयं, धनुः मघम्, अहो ! एतदाश्चर्यम् । अपेक्षया कर्णोत्पन्नप्रत्यय-
वपराणां कर्णोत्पन्नप्रत्यय इति, तथा एकस्य प्रकोष्ठकास्त्राद्ये अपराणां वलवसङ्ग-
इति च आश्चर्यवशोभिन्नद्विद्वेष्टायावत्कृतिरवधारः, तदुक्तं उपरोक्ते—“आश्च-
र्यवशोभिन्नद्विद्वेष्टायावत्कृतिः” इति । आर्द्धश्व-विकीकृतं इत्यम् ॥ २१ ॥

(घ) विदेहाः मैत्रिणाः, निमित्रावापिन इत्यर्थः ।

यस्मिन्निति ।—अर्जुनस्य आत्मवीर्यस्य, दीपां भुजानां, सहस्रमेव नलकं “नल” इति
शक्तिवत्किमप्यदाविविशेषः, यदा—वीर्यस्यैवां नलकं तदापादवीर्यविविशेषः, तस्मात्
प्रोद्धच्छटो निःसरन्ती, वा अश्रयच्छटा दशरथारा, तथा जिह्वाले रजनावापिनीत्यर्थः,
दाशरथिस्तस्मात् दाशरथिना च इति भावः, आकृष्य परस्मै, यदा मोधेन, राजन्यसत्तां

सोऽयं प्राक्कवल्यदृश्य विवसोभूतश्चपि क्षत्रिय-
क्षुद्रेषु क्षुधितश्चिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥

(ततः प्रविशति सप्रेम-प्रमोदो दाशरथी रामः) ।

रामः ।—

साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाङ्गवानोपते-
र्यः सम्यक्षमवाप चापनिगमं सम्यक्षि सामानि च ।
शूराणाञ्च तपस्विनाञ्च परमां काष्ठामधिष्ठाक्षुभि-
स्तेजोभिर्भगवानसौ भृगुपतिर्दिष्ट्याऽद्य दृशिष्यते ॥ २३ ॥

जानदम्यः । (सखेदोपासकानामात्मानं प्रति)—

भस्माङ्कुरेति खुरलीकलहे कुमार-
मप्याक्षिपन् पुरुषरोषरसान्वचेताः ।
दृष्टोऽस्मि यः कृतमिथोद्वसितं शिवाभ्यां
तच्चापभङ्गमपि ह्य ! सट्टणः शृणोमि ॥ २४ ॥

क्षत्रियाणां, क्षत्राणामपि चास्त्रधनपि, जुडवान्भूविमं कृतवान्, वयमिति शिवः, तेन परशुना
क्षत्रियान् उन्मूलयामासितेत्यर्थः, सोऽयं परशुः कुठारः, प्राक्कवल्यदृश्य प्राक्कलि-
यास्यदृश्य, विवसोभूतेषु भोजनशेषरूपेषु, पुरा यत् यास्यदृश्यं कृतं तत्त्व शिवभूतेषु
इत्यर्थः, “सर्वतं विवसो यज्ञशेष-भोजनशेषयोः” इत्यमरः ; क्षत्रियक्षुद्रेषु अपि
राजशासकेषु सख्योत्पन्नः, चिरेण क्षुधितः क्षुधापीडितः, भोज्याभावादिति भावः,
वर्तते इति शिवः, तेन परशुना हेतुना, यदा—परमोः क्षुधितत्वेन हेतुना, अयं रामः
अन्विष्यते अनुसन्धीयते, नयेति शिवः । यदा—तेन परशुना इति कर्तृपदम् । शार्दूल-
विकीकृतं कृतम् ॥ २२ ॥

साक्षमिति ।—यः परशुरामः, शक्तिधरेण स्कन्देन, साकं सह, तत्रभवतः
पुन्यात्, देवात् भवानोपतेः इरात्, सम्यक्षं सम्यग्दर्शं, चापनिगमं अनुवेदं, सम्यक्षि
सम्यग्दर्शाच्च, सामानि सामवेदांश्च, अवाप प्राप्तवान्, शिञ्चितवानित्यर्थः, शूराणाञ्च
वीराणाञ्च, तपस्विनाञ्च मुनीनाञ्च, परमां काष्ठाम् उत्कृष्टाम्, अधिष्ठाक्षुभिः आश्रयद्वि-
तेजोभिः प्रभावेः, उपलब्धित इति शिवः, विशेषणं ततोया, महावीरस्य महाशुनिरिति
भावः, अथो अयं, भगवान् भृगुपतिः परशुरामः, दिष्ट्या भाग्येन, अद्य दर्शिष्यते
प्रेक्षिष्यते, नयेति शिवः । शार्दूलविकीकृतं कृतम् ॥ २३ ॥

भवेति ।—शोडशं, पदं निहुरन्, अत एव रोषरसेन क्षोपावेक्षितं, अर्धं

(विषयः च) । अहो ! मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मना
 रघुकुटुम्बकेन दूरमुच्छसितम् (व) । (विशिष्टः) —
 रे काकुत्स्थाः ! कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्गार्गवोयो
 दुःसामन्तापचारप्रचितपिटवधामर्षेनिस्तारबन्धुः ।
 वारानामन्त्रविंशान् विशसितविषमन्त्रजातिप्ररोहः
 क्रोधादुत्कृत्तगर्भामिषरुधिरवसाविस्त्रगन्धिः कुठारः ? ॥ २५ ॥

विमूढमिति यावत्, चेत्तः चित्तं यस्य तथाभूतः सन्, खुरक्षीकलहे अस्त्राभ्यास-
 विवाटे अस्त्रयोग्याकरविवाटे वा, अरणिक्षेपाभ्यासकाले इति यावत्, “अभ्यासः
 खुरक्षी योग्या” इति हारावली ; अस्त्रादुर तुच्छतापयमुत्, इति इति हेतोः, कुमारी
 मां भस्म दुर उक्तवान् इति हेतोरित्यर्थः, कुमारं स्कन्दनम्, का कथाऽन्यत्रानिश्चयि-
 त्वात्, आक्षेपन् निर्भयं, शिवाभ्यां पार्वती परमेश्वराभ्यां, कृतं मिथः अन्वोऽन्वं,
 कृतं यस्मिन् तत् यथा तथा, दृष्टेऽस्मि अरक्षितोऽस्मि, हा ! खेदे, सोऽहं सप्तः
 पृथा जुगुप्सा, आत्मावमाननाविषेयः वा, तस्य हनः विन्द्यः सन् इत्यर्थः, धिङ्नां यो
 गुर्धर्भमङ्गापमानं सहे इत्यात्मानं विनिन्दन्मिति भावः, तस्य गुरोः, आपभङ्गमपि
 धर्मुर्भङ्गमपि, शृणोमि । वसन्ततिष्ठत्वं व्रतम् ॥ २४ ॥

(व) रघुकुटुम्बकेन रघुपरिजनेन, रामेणेति यावत् । दूरम् अत्यर्थम्, उच्छसितं
 प्रकटमिति यावत् ।

रे काकुत्स्था इति ।—रे इति नीचमानसवन् ; रे काकुत्स्थाः ! तुच्छकुरण-
 कुण्डलाः क्षत्रियाः ! दुःसामन्त्र दृष्टव्यतैः, कर्तव्योद्येति भावः, अपचारेण
 अवाचारेण, पिटवधवपेच क्रूरकर्मणा इत्यर्थः, प्रचितः प्रकटितः, यः पिटवधामर्षः
 पिटविषयश्रान्तकोषः, अनुनिर्यातनेच्छा इति भावः, तस्मात् निस्तारे उद्धारे, अनु-
 निषण्णद्वारा अनर्घकोदयापने इति भावः, बन्धुः मित्रम्, आसन्नविंशान् विंशसमोप-
 ञ्जान्, एकविंशतिसङ्ख्याकान् इत्यर्थः, वारान् विशसितः निहतः, विषमचमनातैः
 दुष्टक्षत्रिजानैः, प्ररोहः अक्षरः, जुद्धशिरपरि इति यावत् येन तथोक्तः,
 अविश्वशिरपरि विनाशकारीत्यर्थः, तथा कोषात् उत्कृताः खण्डिताः, ये नमोः
 शूराः, अरक्षीकालमिति भावः, तेभ्यः आनिधं मां, रुधिरं शोषितं, वसा
 मेष्टः, ताभिः विस्त्रगन्धिः आस्रगन्धिः, “तासं कथमासिषम्” इति हारावली ;
 “सिंहं कादासगन्धिं वत्” इत्यक्षरः ; मार्गवोयः मार्गवदन्वयो, ययं वसन्ति,

रामः । (दृष्ट्वा सङ्घर्ष-वङ्गनागम्)—

जितारं दशकन्धरस्य रभसादोऽश्रेणिनिःश्रेणिका-

तुल्यारुदसमस्तलोकविजयश्रीपूर्यमाणोरसम् ।

यः सङ्घे निजघान हैहयपतिं शत्रोर्मुखं दृष्टवान्

यः पृष्ठं ददतोऽपि षण्मुखजये सोऽयं कृतो भार्गवः ॥ २६ ॥

(अथ च निर्वर्ण्य सञ्जितम्) । अहो ! सङ्कीर्त्यमाणानेकरसानु-

भावगम्भीरमधुरोऽयमस्याभोगः (श) । तथा हि ।—

कुठारः अथ वः युष्माकं, श्रुतिपथं अथंगोचरं, न अगमत् ? न प्राप्नोत् ? अथं
अवचविषयतां न नतः ? इत्यर्थः । सङ्घरा इत्यम् ॥ २५ ॥

जितारमिति ।—यः परशुरामः रभसात् वेगात्, यत्पूर्वकमित्यर्थः, दृष्ट्वा वा,
अवचोक्तयेति यावत्, “रभसो वेग-द्वयोः” इत्यमरः ; दोषा भुजानां, निश्रितिसङ्क्रान्ता-
नानिति भावः, श्रेणिः पङ्क्तिरेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, सोपानपङ्क्तिरिति
यावत्, “निःश्रेणस्तधिरोहणी” इत्यमरः ; तथा तुल्यं समकालनिवेत्यर्थः, आरुदया
ऊर्ध्वमुत्थितया, समस्तलोकानां सर्वजनतां, विजययित्वा विजयलक्ष्यां, पूर्यमाणम्
अविशोयमानम्, उरः यत्कालं यत्कालं तथाभूतकालं, निभुवनविजयिण इति यावत्,
दशकन्धरस्य रावणस्य, जितारं जयकारिणं, हैहयपतिं काशिकीर्त्याकुलं, सङ्घे पृष्ठे,
निजघान निहतवान् ; “दोःश्रेणिःश्रेणिकातुल्यारुदसमस्तलोकविजयश्रीपूर्य-
माणोरसम्” इति पाठे—दोःश्रेणिः भुजसङ्घमेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, तथा तुल्यं
युगपदित्यर्थः, आरुदया समस्तलोकविजययित्वा पूर्यमाणम् उरः यत्कालं यत्कालं
हैहयपतिमित्यर्थं विशेषणम् ; यच्च षण्मुखस्य कार्तिकेयस्य, जये पराजये इत्यर्थः,
पृष्ठं ददतोऽपि पराङ्मुखत्वादपि, पलायमानस्यापीत्यर्थः, शत्रोः रिपोः, षण्मुखस्येति
भावः, मुखं दृष्टवान्, कार्तिकेयस्य षण्मुखत्वेन पचादपि मुखलक्षितेरिति भावः,
सोऽयं कृतो कुशलो, कार्यदत्त इत्यर्थः, भार्गवः परशुरामः, मया दृश्यते इति शेषः ।
आर्दूचविक्रीडितं इत्यम् ॥ २६ ॥

(श) सङ्कीर्त्यमावेति ।—सङ्कीर्त्यमावाणां स्वयं विनिश्चीनयतां, विद्वद्भिरात्मनि
एकत्र निक्षिप्तानामिति यावत्, अंशकत्तरि प्रयोगः, अनेकरसानां विविधभावविशेषा-
नाम्, अगमावेन आस्तादनेन, गम्भीरः दूरवगाहः, मधुरस्य । यत्कालं भार्गवः ।
आभोगः पूर्णता, अवयवसंज्ञानमिति यावत्, “आभोगः परिपूर्णता” इत्यमरः ।

जटां धत्ते मूर्ध्ना परशु-धनुषौ बाहुशिखरं
प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिषुदण्डानपि करः ।
प्ररुद्धप्रौढास्त्रत्रणविकटरौद्राद्भुतमिदं
प्रशान्तामैषेयीं त्वचमपि च वक्षः कलयति ॥ २७ ॥

(इत्युपसर्पति) ।

जानदम्यः । (विभीक्ष्ण) । कथमयमसौ शूयमाणगुणानु-
कल्पिताकारसंवादी दाशरथिः (घ) । साधु रे राजन्यपोत !
(स) साधु ।—

सविधमुपसरन् समूलकाधं
क्षितनृपान्वयमद्य मां धिनोषि ।
हरिमिव करिकुम्भकूटकोटि-
प्रकटकठोरनखाङ्कुरं कुरङ्गः ॥ २८ ॥

जटानिति ।—मूर्ध्ना शिरः, जटा, बाहुशिखरं क्त्वन्देशः, परशु-धनुषौ कुठारं
अनुषेत्सं, प्रकोष्ठः कफोत्थेरषोभागः, रौद्राक्षं वलयं वलयकारिणं घृतसुद्राक्षमाक्षा-
मित्यर्थः, करः हस्तः, इषुदण्डानपि शरानपोत्यर्थः, धत्ते धारयति, प्ररुद्धेन सज्जातेन,
प्रौढेन विशालेन, पुरातनेन वा, अस्त्रत्रणेन अस्त्राघातजनितक्षतेन, विकटं प्ररुद्धं यथा
तथा, वक्षः—विकटौ विषमौ, परस्परविरुद्धौ इत्यर्थः, रौद्रः अद्भुतश्च रक्षी यत्र तदाभूतम्,
इदं वक्ष्य प्रशान्ता सोम्यां, शान्तरसलक्षणांमिति यावत्, ऐषेयीं सगसम्पत्तिनीं, त्वचं
अर्मापि, कलयति धारयति । शिखरिणी इत्यम् ॥ २७ ॥

(घ) शूयमाणेति ।—शूयमाणेः आकर्ष्यमानेः, क्षुतिविषयतां गतेरित्यर्थः, शूकेः
श्रीव्यादिभिः, अनुकल्पितः अनुमितः, य आकारः मूर्तिः, तत्संवादी तदनुकारी,
अदृष्टपूर्वोऽपि शूयमाणगुणानुकल्पिताकारसंवादेन सोऽयमिति प्रतीयमान इति
ज्ञावत् । दाशरथिः राजः ।

(स) राजन्यपोत ! अविवशिशो ! ।

सविधमिति ।—सविधं समीपम्, उपसरन् समीपम्, त्वनिति शेषः, कुरङ्गः
वनः, करिषां केशिनां, ये कुम्भाः शिरःस्थानांमपिष्ठाः, तेषां कूटानि शिखराणि,
“कूटोऽसौ शिखरं प्ररुद्ध” इत्यमरः ; तेषां कोटिः तदाख्यसङ्ख्या, तत्र प्रकटः सुव्यक्तः,
कठोरः कीचः, नखाङ्कुरः नखाद्यं, नखचिह्नमिति यावत् वक्ष्य तथानिधं, हरिमिव

रामः । (स्थापितम्) । भगवन् भार्गव ! गुरु-गर्भरूपयो-
देतावदेवान्तरम् (ह) । किञ्च—

आदेष्टा भगवान् भृगुर्जननयोरीत्यत्तिक्रान्नायो-
देवो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्यं च दूरे गिराम् ।
सप्तद्वीपवतीं ददद्भवमभिप्रेषि द्विजान् कश्यप-
प्राधानप्रतिमानुभाव ! भवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥ २८ ॥

सिंहनिष, समुल्लासं समुल्लासं यथा तथा, अक्षितः निवृत्तः इति यावत्,
पुत्रान्वयः अविषकृतं येन तथाभूतं, माम् अपि विनोषि प्रोचयसि ; सिंहस्य
गजेन्द्रघातिनः क्रूरकृदग्ने यथा अनायासेनेवाह वधो मया विधेय इति बुद्धः प्रीतिः,
तथा महावीर्यवार्त्तशीर्ष्यादिनाश्रिणो मम त्वद्गणे अनायासेनैव सुखमल्लाकारस्य
तव निषण्णं मया साधितमिति प्रीतिरिति निष्कर्षः । यथा—गजघातिनः कठोर-
प्रकृतेः सिंहस्य यथा अनायासवध्यत्वापि मृगस्य कोमलमनोहरालारदग्नेनेन न
हन्त्योऽयं क्षुद्र इति सदयप्रीतिरसेन चित्तमादोर्भवति, तथा सर्वत्रिबालाह्वय
मम अत्रियत्वापि तव विनोत-रमण्यमुत्तर्दग्नेनेन शिशुरयं न हन्त्य इति चित्तं
सदयप्रीतिरसेनादोर्भवतीति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ पुष्पिताया व्रतम् ॥ २८ ॥

(ह) गुरीति ।—गुरुः पिता, गर्भरूपः बाह्यरूपश्च तयोः, यथा—गुरुर्भगवान्,
गर्भरूपः क्षुद्रः तयोः, अन्तरं प्रवेष्टः, भवान् मृगान्, अहं बालकः, तन्माम् अनायासे-
नैव भवान् हन्तुं समर्थ इति भावः । यथा—पुत्रादिदग्नेनेन पित्रादीनामगन्दादयः
स्वामाविक एवेति भावः ।

* आदेष्टेति ।—अप्रतिमानुभाव ! हे समुल्लासोपपन्नभाव ! भगवान् भृगुः श्रीपतिश्च-
ब्राह्मणोः जननयोः जन्मनोः, उत्पत्तिरेवं जन्म, ततश्च सावित्रादिवेददानं द्वितीयं जन्म
तथोरिति यावत्, आदेष्टा सम्पादकः ; देवः धूर्जटिः भृगुः अस्त्रकर्मणि भृगुर्दे-
वीचायां, गुरुः आचार्यः, वीर्यं पराक्रमः, जिगं वाचां, दूरे अविषये इति यावत्,
तिष्ठतीति शेषः, वर्धनातीतमिति यावत्, तवेति सर्वत्र सम्बन्धः ; सप्तद्वीपवतीं
“जम्बू-प्रच-कुम्भ-मेष-मास-भ्राजलि-पुष्कराः । दीपाः सप्त—” इत्युक्तप्रकारकसप्तद्वीप-
सप्तद्वीपां, सुखं पृथ्वीं, ददत् कश्यपवासान् कश्यपादीन्, द्विजान् ब्राह्मणान्,
अभिप्रेषि सम्प्रदानत्वेन सङ्ख्ययसि, अत एव कथं ईदृशम्, कथमेव च निषण्णमीद-
च्छदयाय, भवते तुभ्यं, नमः, अस्त्विति शेषः । आर्द्धलविकीर्तितं व्रतम् ॥ २८ ॥

जानदम्य । अरे क्षत्रियडिभ ! (क) तत्रानेन सत्त्व-
 सौजन्यपौरुषोत्कर्षेण किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि (ख) । किन्तु—
 नाराचैः कृतवीर्यनन्दनबधूवाप्यप्रियभावुकै-
 रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्युप्तं पितृभ्यां पयः ।
 सम्प्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः
 क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहो ! जातो भवानिन्धनम् ॥ १० ॥

रामः । (स्मिता) । भगवन् !—

बाणस्त्रभावसुकभेन कुतूहलेन
 क्षष्टं धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य ।
 तत्रानुषङ्गिकममङ्गलमोदग्रं तु
 संवृत्तमत्र न मया गणितस्त्वमामीः ॥ ३१ ॥

(क) क्षत्रियडिभ ! राजन्वशिभो ! “वेतः पाशोऽर्भकोऽडभः पशुषः श्रावणः
 त्रिभुः” इत्यमरः ।

(ख) सत्त्वेति ।—सत्त्वं सादृश्यं, महानुभावतैल्लयेः, सौजन्यं साधुत्वं, विनीतव्यव-
 हार इत्यर्थः, तथा पौरुषं पराक्रमस्य, तेषाम् उत्कर्षेण आतिशयेन । अतः मनसि ।
 आप्यायितोऽस्मि परितुष्टो भवामि ।

नाराचैरिति ।—कृतवीर्यनन्दनस्य क्षातवीर्याकुलस्य, बधूनां नारीणां, बाणस्य
 चक्षुषः, प्रियभावुकैः प्रियकारिभिरित्यर्थः, तासां वेषव्यादिति, सर्वदा नेत्रान्तर-
 कृशानां बापाया बहिर्निःसरणसाहाय्यकारकादिति वा भावः, नाराचैः अस्त्र-
 विशेषैः, क्षतजोदं रक्तोदकं, “रक्त-क्षतज-शोषितम्” इत्यमरः ; अर्णवं सागरं, जल-
 पानोदररूपचंसमुदमित्यर्थः, उत्पाद्य निमांशं, अबाणत्वरं, पितृभ्यां मातापितृभ्यां,
 पयः शोषितवृषजमित्यर्थः, न्युप्तं तर्पणाद्ये दत्तमित्यर्थः, “पितृदानं निवापः कात्”
 इत्यमरः ; सम्प्रति निर्वास्यतः निर्वाचं नमिष्यतः, समस्तान् निखिलान्, बाहुजान्
 क्षत्रियान्, “बाहुजः क्षत्रियो विराट्” इत्यमरः ; मुकुते यस्य इति तथोक्तस्य, अथ
 क्रोधस्य क्षोषस्य, अपिभूतस्येति भावः, ऐन्दुशेखरम् ऐशं, धनुः क्षुन्दानः अखण्डम्,
 भवान् इत्यनेन काष्ठं, दाह्यमिति भावः, जातः, बहो ! इति खेदवृत्तकमव्ययम् ।
 शार्ङ्गस्योचितं उत्तमम् ॥ ३० ॥

वासेति ।—बाणस्य शिरोः, अभावः प्रकृतिः, तेन सुगमं सुगर्पं, स्वतः सञ्चाल-
 नित्यं, तादृशेन, कुतूहलेन शीतुकेन, मनवतः वृषभध्वजस्य वृषबाहनस्य हरस्य,

जानदम्यः । (सरोवन्) । आः !! क्षुद्रचक्रियडिम्भ ! कथं प्रमथ-
नाद्यप्रथमान्तेवासिनं (ग) परशुराममपि भवाक्काजौगणत् !!—

महासेनो यस्य प्रमद ! यमदंष्ट्रामहचरेः

शरैर्मुक्तो जीवन् हिरिव शरजन्मा समभवत् ।

इमाञ्च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा-

मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥ ३१ ॥

रामः । शान्तं शान्तम् (घ) । प्रसोद भगवन् । अविसृष्ट-
कारितया (ङ) न गणितोऽसि, न पुनरवलेपात् (च)—

अनु. कृष्टम् आनमितं. मयेति शेषः, तु किन्तु. तत्र कथंये. आनुपक्रियं प्रसङ्गादानतम,
अनभिप्रायिकमित्यर्थः, अनुदृष्टमिति यावत्, ईदृशं तद्वत्त्वमिति भावः, अन्वयम्
अयम्, सहस्र सञ्जातम्, अत्र विषये, मया त्व गणितः आलोचितः, अन्तरायत्वन
लक्षित इति यावत्, न आलो., कर्मेदं तवाप्रियमिति मया न चिन्तितमिति भावः ।
वसुमतिश्चरं इत्यम् ॥ ३१ ॥

(ग) प्रमथेत ।—प्रमथनाद्यस्य शिवस्य, “पिनाक्षी प्रमथादिपः” इति शिवपद्यांश्चै
अमरः, प्रथमः श्रेष्ठः, अन्तेवासी शिष्यः तम् ।

महासेन इति ।—प्रमद ! रे प्रकृष्टनर ! समागच्छनादिति भावः. महासेनः
कार्तिकेयः, “कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पञ्चाननः” इत्यमरः ; यस्य सम. यमदंष्ट्रा-
सहचरेः कृतान्तदशनसदृशः, शरेः बाणे, मुक्तः पारित्यक्तः सन्. पराशुखत्वन मया
बाणसहचरादिति भावः, जीवन् जीवितकालम्. हिरिव द्वितीयवारमिव, शरजन्मा
शरभूः. एवञ्च शर शरवने, जन्म यस्य तथोक्तं, अन्वयः शरात् शरसहचराजैतोः
विमुक्ततया, अन्य पुनर्जीवनप्राप्तिः यस्य तद्यामृतं, समभवत्, अयं वीरः सोऽहमिति
भावः, उपविशान् उपपन्ना निवृत्त्या, विप्रतिधेया तान् पराविशतिसङ्क्रान्तान्,
वारान् अवाप्ता आसवाणां, भुजवनानि एव महान्ति उत्कटाणि इत्यर्थः, दुर्गाश्च
दुर्गमभेदेष्टाः, तेः विषया दाहका ता, आसवाणामत्याचारश्च सज्जनवासाधोग्यानाति
भावः, इमा वसुमतीश्च अजयत् जितवान् ; रे मूर्ख ! एतावतो ते स्पष्टां जम्,
एवमूनीऽहं तव गणनावीग्यः ? इति भावः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ३२ ॥

(घ) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तं, भगवान् मया न गणित इति अथा नैव वक्तव्या
नैव वक्तव्या इति भावः ।

(ङ) अविसृष्टकारितया अविद्विषितया, अज्ञानतयैत्यर्थः ।

(च) अवलेपात् वशात् ।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्त्रियं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै ।
त्वद्दोर्वशोक्तविशाखमुखावलोक-
त्रोडाविदीर्णहृदया स्पृहयाम्बभूव ॥ ३१ ॥

जामदग्न्यः । (विहस्य) । रे राजन्यपोत !—

अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्या-
मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम् ।
क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठौविनोद-
प्रियपरशुरयं मे बाहुरुदयच्छमानः ॥ १४ ॥

स्त्रीकृतिः—तत्रैव जननी माता, स्त्रीष्व्मारीकृतिषु मध्ये, प्रवीरजननी प्रकट-
वीरप्रसविकी, स्वयं भगवती देवी गिरिजाऽपि मौरी अपि, तत्र दीक्षा मुनेन, वयो-
कृतस्य निर्जितस्य, विशाखस्य कान्तिकेयस्य, "विशाखः शिखराङ्गः" इति कान्त-
केयपत्यांश्चैव स्मरः; सुखावलीकेन प्रदत्तदर्शनेन, पराभक्तजानतमलिनमुखदर्शनेनेति
भावः, या त्रोटका लज्जा, तथा विदीर्षा प्रस्तुतत, दुःखितामिति यावत्, हृदयं वयोद्वेष्टः
जल्लाः तत्राभूता सती, यस्यै तत्र मात, स्पृहयान्मभूव स्पृहा चकार, यस्याः पुत्रः सन्
मन्दनमपि निर्जितवानिति स्त्रीऽपि यस्याः गौरवम् अस्त्रीचकार, अस्या वा भार्यव-
जाता इति भावः। कथन्तित्तकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

[illegible]

रामः । (स्वगतम्) । अये ! भगवन्तं विश्वामित्रमपि सृष्टयति !!

(छ) भवत्वेवं (ज) तावत् । (प्रकाशं चयेत्यङ्गम्) ।—

भूमात्रं कियदेतदर्थवमयं तत्साधितं ह्यर्थ्यते

यद्दोरेण भवादृशेन वदति त्रिःसप्तकलो जयः ।

डिम्बोऽयं नवबाहुरोदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं

तत्कोपाद्विरम प्रसौद भगवन् ! जात्येव पूज्योऽसि नः ॥१५॥

(छ) सृष्टयति आकृष्य आगत्यतीत्यर्थः, आचिपतीति यावत्, कौशिकोपशमस्त्रमिति चक्षणेनेति भावः ।

(ज) भवत्वेवमिति ।—अतः परं वीरोचितं व्यवहृतेत्यमिति भावः ।

भूमात्रमिति ।—एतत् भूमात्रं स्मृष्टस्त्रमेव, कियत् अत्यल्पमित्यर्थः, तदपि अर्थव-
मयं समुद्रव्याप्तं, भवादृशेन भवत्सदृशेन, वीरेण साधितं जितं, तत् भूमात्रमिति शेषः,
यत् ह्यर्थ्यते भवादृशवीरात् आच्छिद्य अस्त्रेणापक्रियते इति भावः, त्रिःसप्तकलो जयः
एकविंशतिवारविजयः, तत् वदति चक्षयति, भवान् यदा त्रिःसप्तकलः स्वान् निहत्य
एतद्भूमात्रं तेभ्यो हतवान्, एवमन्यः कोऽपि भगवन्तं विजित्य भवत्सत्त्वात् एतन्नेतुं
शक्यति, परन्तु यदि मध्ये तत् न कारितं, तदा कथं पुनर्जयप्रयासः ? एकोद्यमेनेव
जयस्य सिद्धत्वादिति भावः ; यदा—भवादृशेन वीरेण अर्थवमयं समुद्रवेष्टितं,
कियदेतत् भूमात्रम् अक्षिप्तत्कारं पाटिंवरान्यमात्रमित्यर्थः, न तु अपार्थिकं
मात्रपटं, बहुजोवदिनाशादिति भावः, यत् साधितम् आयोजितं, तत्
त्रिःसप्तकलो जयः तत्र विजयः, वदति, क्षिप्तुं ह्यर्थ्यते भवता साधितं तत् भूमात्रं
केनापि कदाऽपि हर्तुं शक्यते, भवादृशवीरादपि आच्छिद्य अस्त्रेण केनापि
तदपहर्तुं शक्यते, अतः गर्भे त्यज इति भावः, नवबाहुः कौमल्यभुजः, अशिक्षित-
हस्त इति यावत्, अयं मादृशः, जन इति शेषः, डिम्बः बालकः, बालत्वात् अद्यापि
अस्त्रव्यवहारकौशलानभिज्ञ इति भावः, इदं वीरव्रतञ्च वीरचर्यानियमञ्च, ईदृशम्
एवंविधं, घोरं भवानकं, कठोरमित्यर्थः, पूज्यापूज्यविचारविमुखमिति भावः, तत् तज्यात्,
कोवात् क्रोधात्, विरम विरतो भव, क्रोधं परित्यजेत्यर्थः, हे भगवन् ! प्रसौद प्रसन्नो
भव, जात्येव ब्रह्मण्येनेव, न तु वीर्येणैवेवकाराणे इति भावः, नः अस्माकं, पूज्यः
आराधनीयः, अवि भवसि, कोमलबाहुना बालकेन मया यदि भवतः पराजयः ज्ञातः,
तदा भवतोऽपीवाभमानमम्, अस्माकञ्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः आदिति कोपात् विरम
अस्माकं प्रसौद एव भवतः श्रेयानिति भावः । आर्द्रक्षुदिकीकृतं वचनम् ॥ १५ ॥

आनदयाः । (वक्रोप-चप्यं खगतम्) । अहो ! दुरात्मनोऽस्य राजन्यः
पोतस्य वीरप्रहतायाः पङ्क्तैरखलितमुक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् ॥
(भक्त) । (प्रकाशम्) । आः ॥ पाप ! जात्यैव केवलया (ज)
पूज्यस्ते परशुरामः ॥ कथमद्यापि निरायुधोऽसि ॥ (ट)—

विनयनिपुलितैर्भवद्बोभिः

किमपि नवं विवृणोद्भिरङ्गमन्तः ।

अयमजनि करः कृतान्त-

दंष्ट्राककचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

(उच्येव) । अहो ! तु खलु भोः !—

त्रैलोक्यव्यापशौण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां

स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोर्यस्य दोष्णोर्विहीनः ।

(भक्त) वीरप्रहतायाः वीरजनघृणायाः, वीरजनानुष्ठताया इति यावत्, पङ्क्तैः
आचारात्, अखलितम् अवदन् । उक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यं वचन-प्रतिपचनचातुर्यम् ।

(ज) केवलया एकया, एकमात्रया इत्यर्थः, न तु बोध्यं इति भावः । “एकै
मुख्यान्वकेवचाः” इत्यमरः ।

(ट) निरायुधोऽसि निरस्त्रः भवसि, शस्त्रमयहोत्वा तिष्ठस्योऽर्थः ।

विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारेण, निपुलितैः पिहितैः, विनयमाहात्म्यैरिच्छ्यैः,
अलङ्कृतैरिति भावः, किमपि अवाच्यम्, अन्तः मगसि, स्थितमिति श्रवः, नवम्
अन्यतपूर्वमिति यावत्, अङ्ग कलङ्कं, “तत्प्राचितं दाय्यते” इति पूर्वोक्तम् अत्रवादरूप-
मिति यावत्, विवृणोद्भिः प्रकटयद्भिः, भवद्बोभिः तव वचने, अयम् एवः, करः
हस्तः, कृतान्तक यमक, दंष्ट्रा दन्त एव, ककचः करपत्रं, “क्षरात्” इति प्रसिद्धः,
“कचचोऽसौ करपत्रम्” इत्यमरः ; तदत् कठोरः दारुणः, यः कुठारः तेन दुर्निरीक्ष्यः
दुर्दर्शः, भोवच इति यावत्, अजनि जातः । पुष्टिताया उक्तम् ॥ ३६ ॥

त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यं त्रिभुवनम्, व्यापेन परिरक्षणेन, शौण्डः मत्तः व्यापी
वा, “त्रैलोक्ये मत्ते च विख्याते दर्पभाविन्यपि व्युतः” इति विश्वः ; यः सरसिजवसतेः
अमलासनस्य, शङ्गाव इत्यर्थः, भुजाभ्यां बाहुभ्यां, प्रसूतः उत्पन्नः, “प्राज्ञोऽस्य मुखमासीत्
बाहू राजन्यः कृतः” इति श्रुतेः ; अत एव “बाहुनः अग्निधो विराट्” इत्यमरः ; सः
प्रसिद्धः, अर्धं नाम वर्णः अग्निवर्णातिः, यस्य परशुरामक, कुलिशकठिनयोः वचनम्

ज्वालाजिह्वास्तकालान्तकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि

व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ १७ ॥

(नेपथ्ये) ।

भगवन् भागव !—

अप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः

क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी ।

दक्षिणा तव बभूव यज्वनो

मुञ्च सम्प्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ १८ ॥

जानदम्यः । अये ! प्रशान्तगम्भीरः क एषः ? तर्हि जनकेन
भवितव्यम् । (तदभिमुखनबलोक्त्य) । राजर्षे सौरध्वज ! भगवतः
सूर्यशिष्यात् पुराणवाजसनेयिनो (ठ) याज्ञवल्क्यादधीत-

कठोरयोः, दोषोः बाह्योः, विहीनः कथं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, पार्वतीधर्मपुत्रः
गौर्या धर्मपुत्रः, सोऽयं मुनिः भागवतः, जगन्ति ज्वालायां शिखरा, जिह्वायाः
जिह्वायाम्, प्रशस्तिज्वायुक्तः इत्यर्थः, यः कालान्तः प्रकटाग्निः, तस्य कवचात् पादात्,
तेन मञ्जीभवनादिति भावत, यत् मयं तेन भ्रान्ताः अस्मिताः, इतस्ततः पलायिताः
इत्यर्थः, देवासुरा येषु तदाभूतानि, व्यातन्वानः विस्तारयन्, कुवन्तित्यर्थः, ज्वलति
दीप्यते, क्रीडप्रज्वलितः तिष्ठतीत्यर्थः । अन्धरा वृत्तम् ॥ १७ ॥

अप्रवृत्तिविषयमिति ।—अप्रवृत्त्यर्थं अत्रियेति अक्षरसमष्टिं, अत्रियेति संज्ञामिति
भावत, अप्रवृत्तिविषयं प्रयोगागोचरताम्, उच्चारणव्यापि अनुपपुक्ततामित्यर्थः, शक्यता-
ऽवच्छेदकताशून्यमिति यावत्, वितन्वतः विस्तारयतः, अत्रियशब्दव्यापि विहीनं
खाद्यत इति भावः, यज्वनः याज्ञवल्क्य, तव इयमेव एषेव, मेदिनी प्रविशो, दक्षिणा
यज्ञादिसमाप्तौ देयवनस्तदपितीत्यर्थः, बभूव, सर्वाङ्गं अत्रियान् निहन्त्य वयं कृत्वा त्वं
पृथ्वीं दक्षिणात्वेन दत्तवानसीति निष्कर्षः, सम्प्रति तु ददामोऽनु, शुष्कं सर्वव्ययनिघनेन
प्रतिदन्तिरिक्तात् अक्षिप्तित्करत्वेन रक्षय्यं, विफलमिति भावः, आयुधम् अस्त्रं,
मुञ्च त्यज । एवोदता वृत्त—“रात् परेर्न-र-क-गे एवोदता” इति तल्लक्षणात् ।
जनकीतिरिधम् ॥ १८ ॥

(ठ) पुराणवाजसनेयिनः पुरातनब्रह्मवेदविदः ।

ब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतवाक्य (ङ) एवासि । किन्तु नाय-
मवसरः शिष्टानुरोधेन (ङ)—

अवनिमधिकविंशानभ्यवस्कन्द्य वारा-

नवभृथभृतकेभ्यः सम्प्रदाय द्विजेभ्यः ।

विरमति रमणीयात् हन्धयुक्तात् कथं मे

निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ? ॥ १८ ॥

(पुनर्नेष्ये)—

भुगुतिलक ! नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेतत्

कुरु कवणमिदानीं मानसं मानशौख ! ।

(ङ) अथोतेति ।—अथोतः पठितः, ब्रह्मसिद्धान्तः ब्रह्ममीमांसा, वेदसार इति
शास्त्रं येन तदाभूतः । गृहीतवाक्यः गृहीतं स्वीकृतमित्यर्थः, समादृतमिति यावत्,
वाक्यं वचनं यच्च तदाभूतः, पूर्वं तव वाक्यं मया प्रतिपादितमिति भावः ।

(ङ) अवसरः समयः । शिष्टानुरोधेन शिष्टेन सज्जनस्य, तवेति भावः,
अनुरोधः अनुवर्तनं, चित्ताराधनमित्यर्थः तस्य, इत्यापूरणेन तव प्रीतिसम्पादनमित्यर्थः,
“अनुरोधोऽनुवर्तनम्” इत्यमरः ।

अवनिमिति ।—अधिकांशान् विंशतेरधिकान्, वारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः,
अवनिं पृच्छन्, अवस्कन्द्य आश्रय्य, अविशेभ्यः आश्रित्येत्यर्थः, अवभृथः क्षीरान्,
अश्वसमाप्तौ, क्षीरमाचवागविशेभ्य इत्यर्थः, “क्षीरान्तोऽवभृथो यशः” इत्यमरः ; तत्र द्वे
भृतकाः वैतनिकाः, भृत्येभ्य इत्यर्थः तादृशेभ्यः, द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, कश्यपादिभ्य
इति भावः, अवनिं पृच्छित्वा, सम्प्रदाय दत्त्वा, दातव्यत्वेनेति भावः, स्थितस्येत्यप्याहारः,
मि नम, निखिलानां सत्त्वानां, नृपतीनां राज्ञां, अविशेषां वा, इत्येवावधेन,
दृष्टः अवलोकितः, लोकेरेति भावः, सारः रसः, सामर्थ्यमिति यावत् यच्च तदाभूतः,
कुठारः रमणीयात् रमोदजननात्, हन्धयुक्तात् हन्धयोः हवीरेव वीरवीरस्योऽयं अत
मुक्तं तत् हन्धयुक्तं तस्यात् सन्धुखसमरात्, कथं केन प्रचारेण, विरमति ? निवर्तते ?
केन विरक्तं ब्रह्मतोत्यर्थः । नास्तिनी इत्यम् ॥ १८ ॥

भुगुतिलकेति ।—भुगुतिलक ! हे मार्गवकुलकषाटभूषण ! ते तुभ्यं, नमः,
अस्तु इति श्रेयः, एतत् वैमत्यं विरुद्धं मतिं, चित्तविचारमित्यर्थः, लोचयामि यावत्,
मुञ्च त्वज्ज, मानशौख ! हे मानमति ! यथा—हे मानोन्नत ! इदानीं मानसं चित्तं,

वदति वत किमस्त्र पुत्रभाण्डेऽपि रामे

त्रिजगदभयदानस्थूललक्ष्मी भुजस्ते ? ॥ ४० ॥

जामदग्नयः । (रामं प्रति) । अये ! धीरकर्कशस्वरः (ण)

। एषः ।

रामः । (सप्रश्रयम् (व)) । भगवन् ! अयं नस्तातो रघुपतिः ।

जामदग्नयः । (सव्यथम् (व)) । धिक् ! सर्वतः क्षत्रकलम्बो-
दः (द) । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) । भो राजन् दशरथ !
अस्मान्धेयमात्रमित्रेण (ध) पुत्रेणामुना मानार्हो (न)

ति श्रेयः, कथं सद्यः, कुत्र, त्रिजगता भुवनत्रयाणाम्, जामदग्ने भयात्
क्षत्रकले, स्थूललक्ष्मिः वदन्त्यः, अत्युदार इत्यर्थः, “सुर्धन्यस्थूललक्ष्मि दानश्रीका
प्रदे” इत्यमरः, ते तव, भुजः बाहुः पुत्रभाण्डे पुत्र एव भाण्डं मूलधनं तस्मिन्,
ने अपि सुदृशिशो अपि इति भावः, किं कथम्, अस्मिं वदति ? धारयति ? वत
हे । नालिनी उक्तम् । दशरथोक्तिरित्यम् ॥ ४० ॥

(ण) धीरेति ।—धीरः अचञ्चलः, गम्भीरः इति यावत्, कर्कशः कठोरश्च,
जामदग्ने त्रिभुं पुत्रतुल्यं रामं प्रति, कठोरव्यवहारादिति भावः, क्षत्रः यक्ष
शामृतः ।

(त) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(व) सव्यथं सान्त्वनापम् ।

(द) धिक् निन्दामि, आत्मानमिति भावः, “धिङ्निर्भत्संनिन्दयोः” इत्यमरः ।
तः समन्तात्, क्षत्रकलम्बानां क्षत्रियादुराणाम्, उद्देहः प्रकाशः, सवि विद्यमाने
ऽग्नीमपि वदन्त्यः क्षत्राः मत्सङ्काशं समवेता इत्यात्मनो विष्कार इति भावः । “क्षत्र-
कलम्बोद्देहः” इत्यत्र “क्षत्रकलम्बोद्देहः” इति पाठवत्पदं समीचीनं, कलम्बशब्दश्च
दुरार्थं कुत्रापि प्रयोगादर्थनात्, कलम्बशब्दश्च समुदावृत्त्यादिति सुधीभि-
भाव्यम् ।

(ध) अस्मान्धेयमिति ।—अस्माकं नामधेयमात्रं रामेति नाममात्रं, तेन मित्रे
णा तेन, मातृपदेन बोध्याद्यभाव इति सूचितम् ।

(न) मानार्हः सम्माननीयः, कष्ट्युः पितुः क्षत्रिवृत्त्यादि इति भावः ।
ऋष्योक्तिरित्यम् ।

भवान् । किं पुनः (प) अनभिज्ञोऽसि वीरव्यवहारस्य (फ) ।—

पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं

प्रदहदहर्दिबमस्ति तीव्रमर्चिः ।

रघुजनककुटुम्बवाप्यपूरेः

परमिह शान्तिसुशान्तिं शस्त्रभाजः ॥ ४१ ॥

(नेपथ्ये) ।

आः !! (ब) जामदग्न्य ! किमेवमतिप्रसक्तः सद्यस्त-
शस्त्रान् (भ) अस्मानपि वलाहनुर्ग्राहयसि ?

जामदग्न्याः । (वरोधन) । अरे विदेहप्रसवपांशुल ! (म)—

अयमधिपतिर्भासामेकान्तरो भवतो गुरु-

स्वमसि तपसा यद्वर्षीयानिति स्म तितिच्यसे ।

(प) किं पुनः किन्तु ।

(फ) वीरव्यवहारस्य वीरचर्यायाः ।

पुरमथनेति ।—पुरमथनस्य विपुरारेः, अथुवः आपन्नः, विमर्दनोत्थं मज्जनसमुद्भूतं,
तीव्रमथयन, मर्चिः शिखा, तेजः इति यावत्, कीधारेति भावः, अहर्दिबम्
अहरेः, प्रतिदिनमित्यर्थः, प्रदहत सत्तापयदिति यावत्, मामिति शेषः, अस्ति वर्तते,
इह अस्मिन् अर्चिषि, शस्त्रभाजः शस्त्रव्यवहारिणः, भयनिति शेषः, रघु-जनकयोः
रघुवंशीय-जनकवंशीययोः, कुटुम्बानां परिवजनानां, वाप्यपूरेः असुपवादेः, शान्तिम्
उपशमन, अशान्तिं कामयन्ते, रामनिघने रघुवंश्या जनकवंश्याश्च पुनश्चोक्तेन जामाद-
ओक्तेन च यदि वदन्ति तदैव मे कोपशान्तिः आदिति भावः । उपनिषाया
इत्यञ् ॥ ४१ ॥

(ब) आः !! इति कोपे, “आस्तु स्यात् कोप-पोषयोः” इत्यमरः ।

(भ) अतिप्रसक्तः अतिदर्पितः । सद्यस्तशस्त्रान् व्यक्तानुधान् । जनकोक्तिरिवम् ।

(म) विदेहप्रसवपांशुल ! जनकवंशीयाधन !

अधमिति ।—आर्षा तेजघान, अधिपतिः प्रभुः, अर्धं परिदृश्यमानः, सूर्यः इत्यर्थः,
प्रवतः एकान्तरः पक्षेन व्यपहितः, गुरुः आचार्यः, याज्ञवल्क्यान सूर्यादयोः, त्वया तु
याज्ञवल्क्यादिति सूर्यस्य तव गुरुत्वमेकान्तरमिति भावः, यत् यतः, त्वं तपसा तपसरथेन,
वर्षीयान् अतिवृष्टिः, अस्ति, “तपसी” इति पाठे—त्वं वर्षीयान् अस्ति, त्वमापि तपसी

कथमसि धनुर्नामयाही ? तत्रैव समाप्यते

मम हि सकलसत्त्वासम्भक्तोऽस्मि भवान् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये) ।

भागव ! भागव ! अथनादिहृदवाक्यगौरवनिगृहीतसम्प्रहार-
क्रियासमभिहारस्य तद्वभवतः (य) परमे ब्रह्मणि वर्त्तमानस्य
(र) पुनरुपप्लवन्ते (ल) बुद्धयः । तत् विरम, कियंश्चिरम्
(व) इतः परमपि नाटयिष्यति (श) भवन्तमायुधपिशाची ?
(ष) ।

जानदग्निः । (विदूषः) । अहो ! याज्यस्त्रेहः (स) शतानन्द-

तपश्चरति, इति हेतोः, तितित्त्यसे वा चम्यसे वा, चान्तोऽसि इत्यर्थः, तां प्रति मया
अना प्रदर्शितेति भावः, इदानीं अहं क्षिप्तये, धनुर्नामयाही धनुषः नाम गृहीतवान्,
असि ? मयसि ? तत् तस्मात्, धनुर्नामयहवादिभ्यः, तपोविदूषचक्रियाचाराव-
चम्यनस्य अस्मिन्नायपक्षटमादिति भावः, एवः, त्वमिति शेषः, समाप्यते शेषोक्तिर्यते,
मया त्वं समाप्तिं कृत्यं नीयसे इत्यर्थः, तां हन्तीति भावः, भवान् मम सकलानां
निष्ठितानां, अनाचाम् आसन्न एव एव एव, कतुर्यञ्चः, तस्य अस्मत् हि शेषोभूतः
“अस्मत् यज्ञशेषं कृत” इति विदूषः । हरिषी इति ॥ ४२ ॥

(य) अथनादीति ।—अथनादीनां इदानीं तत्पूर्वपुरुषाचामिति यावत्,
वाक्यस्य “परशुराम ! युद्धात् क्षमियसेहाराज विरम” इति वचनस्य, गौरवेण गुरुत्वेन,
तेषां वाक्येषु सम्मानप्रदर्शनेन इत्यर्थः, निगृहीतः संवतः, परित्यक्तः इत्यर्थः, सम्प्रहारस्य
अनामस्य, क्रियासमभिहारः पौनःपुन्येन समाचर्यं येन तत्ताभूतस्य । तत्रमवस्यः
पूज्यस्य ।

(र) परमे ब्रह्मणि परमात्मनि, ब्रह्मविजने इति यावत्, वर्त्तमानस्य निरतस्य ॥

(ल) उपप्लवन्ते विपश्यन् प्राप्नुवन्ति ।

(व) कियंश्चिरं कियन्तं कालमित्यर्थः ।

(श) नाटयिष्यति नर्तयिष्यति ।

(ष) आयुधपिशाची अस्त्रधारणवाचसाकपा विद्यावशीति । आर्मेवेत्यादि
विद्यावीर्यना उक्तः शतानन्दस्येति बोध्यम् ।

(स) याज्यस्त्रेहः याज्यस्य वनमानस्य, जनस्येति भावः, स्त्रेहः प्रियता, मनस्य-
वृद्धिरिति यावत् ।

माकुक्षयति (ङ) । भवतु, साम्बयामि तावदेनम् । (तदभिमुखम्) ।

आङ्गिरस !—

नृपस्ते पात्रोऽयं मम पशुपुरोडाशरक्षिकः

पृथिव्यामव्याजोद्धटभुजभृतः सन्ति रक्षवः ।

अमौषामुक्लितां किमपि कुक्षमुत्कृत्य लवशो

विधाता तत् सर्वं यदभिक्षितं ते भृगुपतिः ॥ ४३ ॥

(नेपथ्ये) । आः पाप ! अग्निधायाः पुत्र ! अत्रियभ्रूणहत्या-
पातकिन् ! निरर्गनिष्प्राणं हि प्रहरणम् (क) इत्थाकूषां
ब्राह्मणेषु ; तैर्यादृशस्तादृशो वा सोढव्योऽसि (ख) । कथमेव-
मतिक्रामन्नस्माकमपि ब्रह्मवर्चसात् (ग) न विभेषि ?

(ङ) आकुक्षयति उद्विग्नोऽसीति ।

रूप इति ।—पशुपुरोडाशे पशुप्राणो अमौ वा, स एव पुरोडाशः इत्यनेदः,
'पुरोडाशो हविर्मदे अमला विष्टवज्ज' इति विश्वः ; तत्र रक्षिकः पशुराग्रे, सततं
प्रशान्तकालपर इति भावः, ते रक्ष, रक्षन् एवः यजनानः, नृपः जनकः, मम मयेत्यर्थः,
प्राणः रक्षणीयः, मम साम्बमेनं न हन्योति ममः, किन्तु रक्षवः पशुबन्धाः,
पृथिव्याम् अव्याजम् अक्षपटम्, उद्धटम् उद्धर्त, सर्वतन्निधयः, भुजं बाहुं, विभक्ति
कारयन्तीति लोकोक्ताः, सन्ति विद्यन्ते, पशुदृशीयाः पृथिव्यामिदानीं लडापराक्रान्ता
भुजवज्जनिताश्च आत्मानमजेयं मन्वन्ते इति भावः, अमौषां पशूनां, किमपि वर्धना-
तीतम्, उक्लितां गर्हितं, कुलं वंशं, लवशः खण्डशः, उत्कृत्य कृत्वा, विनाशोति
भावत, भृगुपतिः परशुरामः, ते तत्र, यत् अभिक्षितम् रक्षणम्, अस्त्राणां रूपमिति
भावः, तत् सर्वं विधाता विधाकति, रक्षन् समूलं विनाश्य अस्त्राणां करिष्यामीति
निश्चयः । विश्वरिष्योऽतमः ॥ ४३ ॥

(ङ) अग्निधायाः अत्रियस्य नाथेः अन्धा रेणुका तकाः, पुत्र तत्सन्तुष्टौ ।
अत्रियेति ।—अग्निधायां अग्निवज्जोषा, भूषाः गर्भस्थाः शिशवः, तेषां हन्ता वधः,
अथापातको पापो तत्सन्तुष्टौ । अत्रियानर्भगावज्ज तत्र अत्रियभ्रूणहत्या अतीव
निर्दोषतायाः परिचायिका अनानर्घा चेति भावः । निरर्गनिष्प्राणं स्मभावतो दुर्बलं,
स्त्राणां एव ब्रह्महत्याभिमुखमिति भावः । प्रहरणम् अक्षम् ।

(ख) तैः इत्थाकूषाः, बाह्वज्जहादयः इथा तथा, अतिदुराचारीऽपि नान्दम्
इति कला इति भावः, सोढव्योऽसि अलभ्योऽसि ।

मानदयाः । (वरोव हासन) । अरे ब्रह्मबन्धो ! बान्धकिनेय !
गीतमगोत्रपांशन ! (घ)—

कुर्व्युः शस्त्रकथाममी यदि मनोर्वंशे मनुष्याङ्कुराः
स्वाच्चेत् ब्रह्मगणोऽयमाकृतिगणस्तत्रेष्यते चेन्नवान् ।
सम्भ्राजां समिधां च साधकतमं धत्ते छिदाकारणं
धिक्षौर्वीकुशकर्पणोत्पलकिण्वन्यिममं मायं करः ॥ ४४ ॥

(ग) अतिक्रामन् ब्रह्महृदयम्, अवजानन् इति भावः । ब्रह्मवर्षात् ब्रह्म-
तेजसः, ब्रह्मतेजसा त्वां दग्धुं समर्थाऽस्मीति भावः । ब्राह्मवापुरागिणः इत्याद्यवः
दुष्टमपि त्वां ब्राह्मव इति कृत्वा चतुस्ररिति, न पुनर्येवं ब्राह्मवा इति भावः । आः
यापेत्यादि विमेषोक्तत्वा अक्रियेति अतानन्दस्तेति बोध्यम् ।

(घ) ब्रह्मबन्धो ! ब्राह्मवाधन ! “ब्रह्मवन्धुरविधेये निर्देशे” इत्यमरः ।
बान्धकिनेय ! बन्धको कुलटा, तत्पुत्रः तन्मन्त्रो कौलटेय ! कुलटापुत्र ! इत्यर्थः ।
“अथ बान्धकिनेयः स्नात् बन्धुव्यासमीमुतः । कौलटेयः कौलटेरः” इत्यमरः ;
अतानन्दश्च सातुरहस्याया देवेन्द्रसङ्गमात् बन्धकीत्यनिति भावः । गीतमगोत्रपांशन !
गीतमवंशाधन !

कुर्व्युरिति ।—यदि मनोः वंशे कुली, उत्पन्ना इति शेषः, अमी रामादिकमनुष्या
निर्दिश्य एते, मनुष्याङ्कुराः मानवपोताः, अङ्कुरवत् अनायासमुत्पादनीयाः सुदृशानवा
इति भावः, शस्त्रकथां शस्त्रव्यवहारकथां, यथं शस्त्रप्रयोगकुशला इत्येवम् आक्षाप-
नित्यर्थः, कुर्व्युः, आकृत्वा अवशयेन, शिखा-सुव मौक्तिकेष्टादिचिह्ननाम्नेति यावत्,
न तु ब्रह्मण्यादिनेति भावः, गच्छते लक्ष्यते इति आकृतिगणः ब्राह्मणवेषधारोति
भावः, अथं, जनक इति शेषः, चेत् यदि, ब्रह्मगणः ब्राह्मणत्वेन गच्छीयः, स्नात्
भवेत्, तथा तव ब्रह्मगणे, भवान् अतानन्दः इति भावः, इत्येते गच्छन्ते, ब्राह्मणत्वेनेति
भावः, चेत्, तर्हि भीर्षो शिखिनी, तथा कुशाः दम्भाः, विषुडब्राह्मणचिह्नमिति भावः,
तेषां कर्पणेन उत्पलः उत्कटः, छिद्यन्तिः शुष्ककठिनमंसनित्यर्थः बन्धुन् तथाभूत्यै,
जन अथं करः इत्यः, सन्ध्यां राजाधिराजानी, सन्धिषां डोनीयकाङ्गानाञ्च, छिदा-
कारणं छेदनाथे, साधकतमं करणं, कुठारमिति भावः, “करणं साधकतमं चेन्न-
नाभेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः, धिक् निष्कलं यथा तथा, वत्ते धारयति । अत्र धिक्शब्दश्च
निष्कलांशत्वात् तदर्थेने न वितोया, निन्दा-निर्भक्षणाद्येवोदितं यदिदमात् । “धिक्

(नेपथ्ये) ।

भगवान् भर्गव ! भर्गव—

त्वं वेदवानसि वशिष्ठगुरोः सनाभिः

स्वायम्भुवः स भगवान् प्रभवो गुरुस्ते ।

तेनातिमात्रमसृणं हृदयं मदीय-

मद्यापि न त्रुटति श्राम्यतु ते कुडष्टिः ॥ ४५ ॥

जानदघाः । (मोक्षेर्वाचनम्) । किमात्य रे दशरथ ! किमात्य ?

माद्यापि हृदयं त्रुटतीति ; कथं वा त्रुटतु यावदेव न व्याप्रियते

(हृ) परशुः ?

भर्गवे च निन्दायां निष्कले कुक्षितेऽपि च" इति विश्वः । मनुवंशादुरा एते चेत्
 शीराः स्युः, कुक्षटापुनः त्वेते ब्राह्मणः स्नात, तदा मम कुटरेण एते मनुवंश्यास्तव
 शीर्षं नारक्षीया इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम ॥ ४४ ॥

त्वमिति ।—त्वं वेदवान् वेदवित्, तत्रापि वशिष्ठ एव गुरुः तस्य सनाभिः सपिण्डः,
 एतन्नोवभवः इत्यर्थः, "सपिण्डास्तु सनाभयः" इत्यमरः ; अस्मि भवति, वशिष्ठसनाभित्वं
 प्रकटयन्नाह, स्वायम्भुवः ब्रह्मपुनः, सः नारायणस्यापि वक्षसि वदाघातकारी, अतः
 तव विहीनपूज्यः इत्यर्थः, भगवान् भगुरिति भावः, ते तव, प्रभवः जन्महेतुः,
 सप्तपिण्डकारणमित्यर्थः, "स्वायम्भुवः प्रभवः स्वानन्त्याद्योपलभ्यते" इत्यमरः ; गुरुः
 आदिपुरुष इति यावत् ; "गुरुस्ते" इत्यत्र "गुरोस्ते" इति पाठस्येन सङ्गतं, तत्रात्मे
 च भगवान् स्वायम्भुवः ते तव, गुरोः पितुः जनदघेः, प्रभवः जन्महेतुः, जनदघेः
 अगुपुत्रत्वात्, परशुरामस्य च जनदघिपुत्रत्वादिति बोध्यम् ; वशिष्ठस्य पुत्रेणो
 अगुपुत्रत्वात्, समक्षोरेण ब्रह्मपुत्रत्वात् त्वं वशिष्ठस्य सनाभिरिति भावः ; तेन हेतुना,
 वशिष्ठगुरोः सनाभित्वेन हेतुना इत्यर्थः, अतिमात्रम् अत्यर्थं, मसृणं कान्तम्,
 त्वसि अकटोरिति भावः, मदीयं हृदयं वित्तम्, अद्यापि न त्रुटति न
 विह्वलं न च्छेद्यतीति भावः ; यदा—त्रुटति हिनति, न्यायादावन्धनमिति शेषः, तव
 न्यायादावन्धनं न करोतीति भावः, अतः ते तव, कुडष्टिः अशुभदर्शनं, रामभद्रे
 विरहभाव इति भावः, श्राम्यतु श्रान्तिं गच्छतु, निवर्ततामिति यावत्, गुरोः सपिण्ड
 इति त्वां कने दातु भावः । वसन्ततिष्ठकं इत्यम ॥ ४५ ॥

(हृ) आत्म शरीरे । त्रुटति विहीनं भवति । व्याप्रियते प्रवर्तते, चतुष्पदस्य-
 ईदृशवर्णवि इति भावः ।

(नेपथ्ये) ।

आः ॥ जामदग्न्य ! गुरुनप्यधिक्षिपसि ॥ (च)—

पुरोजन्मा नाद्यप्रभृति मम रामः स्त्रयमहं

न पुत्रः पीत्री वा रघुकुलमुवां च क्षितिभुजाम् ।

अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं

मया बहो दुष्टद्विजदमनदौघापरिकरः ॥ ४६ ॥

जामदघाः । (सावशं रामं प्रति) । अये ! किमयं लक्ष्मणो
भवन्तं पुरोजन्मानमपदिशति ? (क) ।

रामः । (सविस्मय-स्मितम्) । प्रसीद भगवन् ! स एवायं यौवना-
दवांसि निरपराधमधुरे वयसि (ज) वर्त्तमानो यानि कानि-
चिदक्षराणि प्रलपति (झ) ।

(च) आः इति कोपे, “आस्तु स्थात् कोप-पीडयोः” इत्यमरः । गुरुन् पिदन्,
अधिक्षिपसि मर्त्यसि ।

पुरोजन्मेति—अद्य प्रभृति अद्यारभ्य, रामः मम पुरोजन्मा अपजः, न,
स्त्रयं स्वतन्त्रः, स्वेच्छाचारोत्पन्नः, अहं रघुकुलमुवां रघुवंशीयजानां, क्षितिभुजां राज्ञां,
दशरथाभादोगानिति भावः पुत्रः पीत्री वा न, तदादंशानुवर्तितादिति भावः, अयं
सभास्य इति भावः, जनः लोकाः, माम् अधीरम् उद्धतप्रकृतिकं, धीरम् अनुसृत-
प्रकृतिकं वा, कलयतु विवेचयतु, तन्न न मम काऽपि क्षतिरिति भावः, मया अयम्
एवः, दुष्टस्य दुर्विनीतस्य, द्विजस्य ब्राह्मणस्य, दमनदौघायां शासनरूपव्रते, परिकरः
सहायः, प्रगाढनामिकावन्धः इत्यर्थः, यत्रो वा, “मवेत् परिकरो ब्रूते पर्यङ्क-परि-
वारयोः । प्रगाढनामिकावन्धे विवेकारण्योरपि ॥” इति विश्वः । “यत्रारम्भो परि-
करो” इति निष्ठाण्डशेषः; बहः रचितः, दुष्टनेत्रं शास्तीति भावः । “मानस-
मयम्” इत्यत्र “मानसमयम्” इति पाठे—अचमयं पापमयं, पापिष्ठमित्यर्थः, भागि-
न्यनेनान्वयः । शिखरिणी इत्यम् ॥ ४६ ॥

(क) सावशं सावहेलं, लक्ष्मणोक्तिव्यवहारेण इति भावः । अपदिशति अन्त-
रोक्ति, अलोचरोतीत्यर्थो वा ।

(ज) अवांसि पूर्वकम्, श्रेयसे इत्यर्थः, निरपराधमधुरे नास्ति अपराधो यत्र
हादृश्येन, अत एव मधुरं तस्मिन्, यवांसि लीनार इति वाच्यं, कुमारकावरापो
नृ नृपत्यै इति भावः ।

जानदप्राः । (वक्रिणम्) । कथमेतावत्त्वपि मामसृष्टमाण-
माशङ्कसे ? (ज) यतस्त्वदनुवर्त्ती खल्वयं (ट) त्वामेवास्तमय-
मानमन्वस्तमयिष्यते (ठ) । निर्वाणं हि सवितारं तरणि-
मणिरप्यनु-निर्वाति । (ड) (नेपथ्यं प्रति) । साधु रे लक्ष्मण !
साधु, कनिष्ठतरोऽपि वरं (ट) भवान्, न पुनरयं वृथा-
ज्येष्ठो (ण) रामस्ते ।—

प्रागुच्चैःशिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रौञ्चाद्विदग्धावलं
भित्त्वा हंसमयानि भौक्तिकफलान्याकौर्त्थं पर्यापिताम् ।

(भ्र) अचराणि वक्ष्यामि । प्रत्यपि अनर्घं वदति, कावत्सभावेन असम्बद्धं
वक्ष्या तदा वदतीत्यर्थः । “प्रकाशोऽनर्घो वचः” इत्यमरः ।

(ज) एतावत्त्वपि एतावदधिके निभर्त्सनेऽपि, “दुष्टद्विजदमनदोक्षापरिकरः”
इत्यनेन कृते अविरोधेऽपि इति भावः, असृष्टमाणम् अचाप्यनाम्, आशङ्कसे बुध्यसे,
नाहं कदाऽपि अमिष्ये इति भावः । यदा—असृष्टमाणम् अचाप्यनाम्, अनाशु-
नित्यर्थः, एतादृशाधिष्ठेपात् परमेव मया खल्वेव यत् तज्ज प्रतिविधानं न कृतं, तेन
मम अचमालचर्चं त्वया कुत दृष्टम् ? मया तु ज्ञात एवायं, परं सा चमाल तज्ज
जीवनमाललायिनी अचिञ्चति निष्कर्षः ।

(ट) त्वदनुवर्त्ती तकागुनाभो । अयं लक्ष्मणः ।

(ठ) अस्तमयमानम् अदृशं गच्छन्, मत्परशुप्रहारादिति भावः, त्वं भवन्तम्,
अनु पश्चात्, अकृतमिष्यते अदृशं गमिष्यति, त्वं निहन्त पश्चादेनमपि हनिष्यामीति
भावः ।

(ड) निर्वाणम् अर्चं गतं, सवितारं सूर्यम्, अतु पश्चात्, तरणिमणिरपि सूर्य-
काको मणिरपि, निर्वाति निर्वाणं गच्छति, निष्पृभो भवतीत्यर्थः ।

(ट) वरं मनाह् प्रियः, अव्ययमेतत् । “मनागिटे वरं तनु कविदाह तद-
व्ययम्” इति भावतः ।

(ण) वृथाज्येष्ठः निरर्थकोऽयम्, निर्दोषत्वादिति भावः ।

प्रामिति ।—प्राक् पूर्वं, क्षुरप्राणि अक्षविशेषा एव, नखराः दैः, ज्येष्ठः वृद्धः,
शिरः शिखरं मस्तकं वक्ष्यतीति, क्रौञ्चाद्विरेव क्रौञ्चपर्वत एव, इत्यावयः इत्यौ

सैह्यं हस्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि क्षात्रेण कल्पेन ते
दिष्ट्या कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराकुरः ॥ ४७ ॥

(नेपथ्ये) ।

भार्गव ! भार्गव ! दुर्विज्ञानमिदमर्वाक् फलनिष्पत्ते-
राभिरामिकं साङ्गामिकं वा (त) ।

रामः । (वरोधं नेपथ्याभिमुखम्) । आः !! वत्स ! कोऽयमद्यतनः
(थ) ते दुर्विनयप्ररोहो (द) यत् गुरुनपि चेन्नी-
करोषि ? (ध) ।

तं, भित्त्वा विदास्यं, हंसनवानि हंसरूपाणि, शुभलादिति भावः, भौतिकफलानि
मुक्ताफलानि, चाकोर्यं चाक्रयं, इतस्ततो विविष्येति यावत्, पर्यापितान् आत्मानं
सर्वथा प्रापिता, सिङ्घस्य इयं सैह्यी तां सिङ्घसन्ध्याम्निर्गौ, इति व्यवहारं, ननकुम्भं
भित्त्वा भौतिककार्पण्यवत् व्यापारमित्यर्थः, अधिष्ठिते आयिते, सिङ्घवत् पराक्रान्ते
इत्यर्थः, नयि परशुरामेऽपि, दिष्ट्या भाग्येन, नमसि श्रेष्ठः, अन्ये वा बोध्याभावात्
त्ययि च तद्वीरत्वदर्शनादिति भावः, चाचेच अनिबोधितेन, कल्पेन निग्रमेन, शीघ्र-
प्रकटनरूपेणेति भावः, ते तव, अभिरामः प्रीतिः, तस्मै हितम् आभिरामिकं प्रीतिप्रद-
मित्यर्थः, कौतुकं कुतूहलम्, औत्सुक्यमिति यावत्, इच्छते इति श्रेष्ठः । यदा—क्षात्रेण
कल्पेन ते, वचनमिति श्रेष्ठः, आभिरामिकं कौतुकं कौतुकावच्छ इत्यर्थः, तस्मात् त्वं
कोऽपि बहुतप्रकृतिकः, वीराकुरः वीरप्ररोहः, अधि ; पुरा परशुरामेण कौचाद्रिं
शरेण विदास्यं मानससरोविहारिणां हंसानां, हारं कृतमिति पुराणम् । आर्दूल-
विक्रीडितं कृतम् ॥ ४७ ॥

(त) दुर्विज्ञानं दुर्ज्ञेयम् । इहं नदचनं कौतुकं वा । अर्वाक् पूर्वम् । फलनिष्पत्तेः
क्षार्यसिद्धेः, विनयव्याप्त्येति यावत् । साङ्गामिकं सङ्ग्रामाय हितम् । यावत् न
तथा अहं निहवः, नया वा त्वं, तावत् नन कौतुकम् आभिरामिकं साङ्गामिकं वा न
शायते इति भावः ।

(थ) अद्यतनः अद्यतनः, साम्प्रतिकः इत्यर्थः ।

(द) दुर्विनयप्ररोहः बीहन्माकुरः, अनिष्टाचारप्रारम्भ इति यावत् ।

(ध) गुरुनपि पूज्यानापि । सेनोच्चरोपि आशुभोच्चरोपि, 'पुरोजन्या नाशुभश्च' इत्यादिबचनेन अस्त्रीचरोपीति भावः ; यदा—प्रतिवचसा विरसवधीति भावः ।

(निपद्ये) ।

आर्य्य ! तूष्णीम् (ग) अयमस्मि । अमस्त्र जामदग्न्या !
नियन्त्रितः (प) अहमार्य्येण ।

जामदग्न्यः । (विदध) । अरे राम ! कथमस्यापि वाचमेव
सृष्टतामस्मदभियोगप्रशमनीं प्रथयसे ? (फ) । कवचहरोऽसि,
अस्त्रैरेव प्रतिक्रियन्तां (ब) अस्त्राणि । किञ्च रे !—

राजन्येभ्यो जन्म वैवस्वतेभ्य-
अक्रे चापाचार्य्यकं कौशिकश्च ।
आत्रीं चर्यामिवमुन्मुञ्चतस्ते
गोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः । (अर्ग्व-कृतम्) । भगवन् ! सत्यमेतत्—

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रियेभ्यो
विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रधारः ।

(ग) तूष्णीं मौनी ।

(प) नियन्त्रितः संयतः, निवर्त्तित इत्यर्थः ।

(फ) सृष्टतां सत्यमधुरां, “सृष्टं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्पति” इति
विश्वः । अस्मदभियोगप्रशमनीं मन कोपशान्तिहारीम् । प्रथयसे विस्तारयसि, पुनः
पुनर्बद्धोत्यर्थः ।

(ब) कवचह्वरः वर्मह्वरः, सञ्चञ्च इत्यर्थः । प्रतिक्रियन्तां प्रतिविधोयन्तां, निवा-
ध्यन्तानित्यर्थः ।

राजन्येभ्य इति ।—वैवस्वतेभ्यः क्षीरेभ्यः, राजन्येभ्यः सृपेभ्यः, सूर्यवंशीवसृपतिभ्यः
अत्यर्थः, जन्म उत्पत्तिः, तवेति शेषः, कौशिकः विश्वामित्रः, चापाचार्य्यकं अगुर्वेदशिक्षायां
गुरुत्वमित्यर्थः, ते इति शेषः, अक्रे कृतवाचं, क्षिप्नु एवम् इत्य-प्रकारेण, आत्रीं
अत्रिभस्मन्त्रिणो, चर्याम् आचारं, विश्वामित्रादारमिति वाचत्, उन्मुञ्चतस्त्वगतः, ते
तव, गोत्रं कुलम्, आक्षिपति निन्दतीति तवोक्तः, कलङ्कः अपवादः, वज्रलेपः चिर-
कालीनि धारः, भवतीति शेषः । आक्षिपी इति—“माती नी चेच्छाक्षिणी देह-
शोके” इति वज्रचपात् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्य्यो वा यशो वा

विप्रे शस्त्रपटङ्गगुरुणः साहसिक्यात् विभेमि ॥ ४८ ॥

जानदघाः । (सजोषम्) । आः ॥ पाप दुर्मुख ! वशिष्ठ इव
विश्वामित्र इव स्वस्तिवाचनिको (भ) ब्राह्मणस्ते परशुरामः ॥
(सज्जवम्) । धिक् कष्टम् ॥ एवमुच्चावचवाचः (म) अत्रियाः
श्रूयन्ते । (कोपातिशयं नाटयन्) । अयमहं भोः !—

सह दशरथमद्योत्कृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-

र्जनककुलकवन्धस्कन्धनिर्गत्वरीभिः ।

मवक्षिरेलताभिः क्लृप्तलौलापताकां

रणभुवमतिरौद्रीं रुद्रशिष्यः करोमि ॥ ५० ॥

जात इति ।—सः अहं अवदुक्तप्रकारवीरपय्यांपरास्तुखोऽहं, दिनकरकुले सूर्यवंशी,
अत्रियश्रीनिधेयः अत्रिया एव श्रोनियाः वेदविदो ब्राह्मणविशेषाः तैष्यः, ब्रह्मनिष्ठेभ्यः
अत्रियेभ्यः इति यावत्, जातः समुद्भूतः ; भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः जात इति
यावत्, दिव्यानाम् अक्षौबिहानां, कृष्णहादीनामिति यावत्, अस्त्राणां पारः जलः
शेन तन्माभूतोऽपि, जात इति शेषः, जनः प्राकृतजनः, अस्मिन् वंशे सूर्यकुले, दुर्य्यो
वा अक्षौर्तिर्वा, वयो वा क्षीर्तिर्वा, अचयतु, चीवयतु, मम परास्तुखत्वेनेति भावः,
किन्तु विप्रे ब्राह्मणे, ब्राह्मणं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रपटङ्गेन आशुचप्रयोगेन, गुह्य मन्त्र-
साक्षात्, साहसिक्यात् अविम्वयकरणात्, विभेमि शब्दे । मन्दाकान्ता वृत्तं—“मन्दा-
कान्ताऽम्बुधि-रस-जगैर्मी भ-नी-तो मयस्मिन्” इति तन्मन्त्रात् ॥ ४८ ॥

(म) स्वस्तिवाचनिकः स्वस्तीति वचनं प्रयोजनमस्येति स्वस्तिवाचनिकः वत्कथित्
प्रतिपटङ्गनं चक्षुः स्वस्तीति वचनप्रकीर्तयेति भावः । वशिष्ठादीनां प्रति वाचशीक्ति-
रितम् ।

(न) उच्चावचवाचः विविधावाचाः, “उच्चावचं नैकमेवम्” इत्यमरः । मत्समीपे
अत्रियाणां भौनावलम्बनमेवोचितं, परन्तु ईदृशी तेषां सहा यत् नया सह एवे वाक्-
चातुर्य्यमपि अर्जुमुत्तमम्, दुःखदोऽयं व्यापार इति भावः ।

सङ्गीतः ।—रुद्रशिष्यः शङ्करान्तर्वासी, अयमहमिति मण्डलवाक्कोनाम्बुः, परशु-
रामः इति शेषः, अद्य चतुर्भिः पुत्रैः रामादिभिः, सह दशरथेन सत्कृत्य हिरण्यं,
कुठारेण निहत्य इत्यर्थः, जनककुलकवन्धस्कन्धनिर्गत्वरीभिः, कवन्धानां मन्धरैः हिरण्यरक्षां

रामः । (वरोचनम्) । आः ॥ जामदग्न्य ! केयं वाग्विभोषिका ?
(य) दूरमतिक्रामति प्रसङ्गे (र) कदाचिदिदृश्याकरोऽपि
दुर्नमायन्ते (ल) ।

जामदग्न्याः । (बहुकुटीभजनम्) । ततः किम् ?

रामः । (वावटभनम् (व)) । ततश्च —

तेस्त्रिःसप्तभिरेव राजविजयेयंते भुजस्तन्मयोः

कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिष्यते ।

द्रष्ट्यामि त्वयि वर्त्तमानमधुना तच्चापविद्याऽद्भुतं

शब्दोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कष्टेन तुष्टिर्न मे ॥ ५१ ॥

कौशेयराजा, "कवन्त्यस्तु क्रियायुक्तमपमृद्वेकलेवरम्" इत्यनरः ; स्वस्वैः निर्गन्धरोमिः
निर्गन्धलोमिः, नवदक्षिरक्तानिः सद्यःपातितप्रोचितचारानिः, अभिनवरक्तानां
क्षतादपैः प्रवाहैविति भावः, कृता रचिता, कौशेया अपदेक्षया, पताका जेज्वन्ती
यक्षा तयामृतान, अत एव रक्तसुखं सङ्ग्रामभुजिन्, अतिरोदोम् अतिभयानकां,
अरीनि। नास्तिनोदतं—“न-न-म य ययुतेर्षं नास्तिनो भोतिबोकेः” इति तद्वच-
नम् ॥ ५० ॥

(व) वाग्विभोषिका वाचा विभोषिका अथप्रदर्शनम्, इयं विभोषिका अति-
पुण्या इति भावः ।

(र) दूरम् अन्वयेम्, अतिक्रामति इति गच्छति, अजगोषिताचारका कोमा
कृद्वति सतीत्यर्थः । प्रसङ्गे कालचित् व्यापारका प्रकाशे ।

(ल) दुर्नमायन्ते दुर्नमस्त इव विकृतचेतस इव आचरन्ति, विकृतचित्तलेन
क्राज्जवानानपि मर्यादां रक्षितुं न शक्नुवन्तीति भावः ।

(व) वावटभं समर्थम् ।

तेरिति—अत आपविद्याऽद्भुतं अमुर्वेदशिक्षारूपमद्भुतं वैविद्याजित्वैः, अमुर्विद्या-
रैपुष्पमिति यावत्, तेः सर्वैकोकप्रसिद्धैः, त्रिःसप्तभिरेव एकविंशतिवङ्गाकैरेव,
राजविजयेः अविजयिष्यन्ते, ते तव, भुजादेव बाहुरयमेव, कश्चो तयोः तोरणमालिकां
वह्निद्वारविहङ्गिनाम्, कृत्वा विवाह, तोरणं तथा माज्जवा चकरोति तथा भुजस्तन्मो
कालकृतेति भावः, “तोरणोऽस्त्री वह्निद्वारम्” इत्यनरः ; पुनः अमुं द्वाविंश द्वाविंशतैः
दुरथं, नवदक्षयजिति भावः, आरिष्यते आरम्भुनिच्छति, अधुना त्वयि वर्त्तमानं

ज्ञानदम्भः । (वरोचनम्) । किमात्य रे ! किमात्य ? (“इत्यानि
नयि वर्तमानमधुना—” इत्यादि श्लाघोत्तरार्धे पठित्वा सम्यक्) । अहो ! सर्वतः
समिध्यमानदारुणस्य रोषजातवेदसो (श) विदेहदिसौपयोः
कुलं नाम कति भविष्यत्याहुतयः (ष) । (उच्यते) । भो भोः
सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्तिनो राजानः ! चेतयध्वं चेतयध्वम् (स)—

येन स्त्रां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्रमध्वासव-

स्त्रादाभिन्नपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मेदिनो ।

यद्वाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रीडस्य हंसच्छला-

दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भागवतः ॥ १२ ॥

विद्यमानं, तत्र चापविद्याऽहुतं, इत्यादि. इति वक्तुः. केवलम् एकेन, एकमात्रेणेति,
“एके मुख्यान्केवलाः” इत्यमरः ; तस्य तत्र गुरोरित्यर्थः. मन्थोः हरण. वज्रपा-
तकटेन भङ्गेन, मे लभ. तुष्टिः परिहोयः, न. अस्तीति शेषः यावत् तत्र बहुतचापविद्यायाः
परीक्षा मया न क्रियते. यावत् तत्र वज्रपातं न क्रियते, तावत् न मे परितुष्टिरिति
भावः । आदर्शविकीर्तितं वक्तुम् ॥ १२ ॥

(श) सर्वतः समन्तात् । समिध्यमानदारुणस्य समिध्यमानः सम्यक्
होषमानः, अत एव दारुणः भयङ्करः तस्य । रोषजातवेदसः कोपान्नेः ।

(ष) नाम सन्धावनायां, कति क्रियन्तुङ्गाकाः, चाहुतयः उच्यन्ते इत्यादि ।

(स) सन्नेति ।—सप्तसु दीपेषु ये कुलपर्वताः सप्तद्वीपेषु निरवः, तत्र वर्तन्ते
तिष्ठन्ति इति तादृशाः । चेतयध्वं चेतयध्वं जाग्रत जाग्रत, अचङ्कितो भवत अच-
ङ्कितो भवत इत्यर्थः. स्त्रां विनिहतोऽयं प्रयोगः ।

येनेति ।—येन परशुरामेण, क्षत्रास्रम् अस्त्राख्ये वज्राख्ये, अध्वासवाः सद्या-
नीत्यर्थः, “अध्वासवो नाशकौ मधु नाध्वीक्षनघयोः” इत्यमरः ; तेषां क्षादभिन्नः
आस्त्रादिपुचः, वः परशवः कुठारः तेन, स्त्रां निशां, मातरमपि जगनीमपि,
विनिहत्य विनाशय, मेदिनो पृथ्वी, निःक्षत्रिया अस्त्रिशून्या, विदधे कृता, अद्यापि
वृद्धानीमपि, यत्र परशुरामक, बाधेन मरेण, मयः अतः, रक्षुर्निति यावत्, तदेव
कर्तुं पत्याः तेन, क्रीडस्य तदाख्यस्य, शिखरिणः पर्वतक, अस्त्रिकणाः अस्त्रिकणानि,
हंसच्छातं हंसव्याजिन, पतन्ति, स मुनिः भागवतः परशुरामः, पुनः भूयः, क्रुद्धः बद्धः,
अत एव चेतयध्वं चेतयध्वमिति पूर्वेषु इत्यर्थः । पुरा वक्तव्यमिदं स्त्रां नामां रिकुक्ते

रामः । (वचनं-वचनम्)—

नृपानप्रत्यक्षान् किमपवदसे ? नन्वयमहं

शिशुक्रीडाभञ्जत्रिपुरहरश्चन्वा तव पुरः ।

अहङ्कारकूराजुनभुजवनव्रसनकला-

निष्ठष्टार्यो बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु ? ॥ ५१ ॥

ज्ञानदयाः । (सकोपाटोपन (४)) । आः !! पाप विकर्त्तनकुल-
कलङ्क ! पुनस्तथा (क) तदेव पार्वतीदयितकोदण्डदशन-
साहसमुद्भावयसि ? (ख) । अहङ्क !! क्षत्रियोऽपि भार्गवस्य

अलाहराय नर्भदानदौ गतां तव चार्त्तवोर्ध्वाङ्गनञ्ज क्रीभिः सह अलक्रीडादर्शन-
कृतकलेन कृतविलम्बामागतां ध्यानेन विज्ञाय क्रीडात् "अहं एनाम्" इति पुमान्
प्रत्येकमादिदेश, तेषां कनिष्ठः परशुरामः पितराणां शिरसि निधाय परशुधारवा
जातवं चिच्छेदति पुराणम् । शार्ङ्गविक्रीकृतं वचनम् ॥ ५१ ॥

नृपानिति ।—अप्रत्यक्षान् अदृष्टिगोचरान्, स्थानान्तरणानिति यावत्, नृपान्
राज्ञः, किं अहम्, अपवदसे निन्दसि ? यथा—अपवदसे ? आधिपति ? स्थानान्तराव-
स्थितान् तान् दृष्टव्यं शीत्करिवीर्ययुः, ननु भोः ! शिशुक्रीडायां बालसुखमखिलया,
क्रीडाव्यजेत्यर्थः, भयं शूलं, त्रिपुरहरस्य शयोः, वज्रः येन तवाभूतः,
अथन पवः, अहं तव पुरः अयतः, तिरागोति श्रेयः, अहङ्कारेण गर्वेण, क्रूरस्य
निष्ठुरस्य, समुद्रतस्थेति भावः, तव पितृवचनपुत्रेष्ट्याचारवादिति भावः, अर्जुनस्य
चार्त्तवोर्ध्वस्य, भुजवनानां सहस्रबाह्वनामिति यावत्, व्रसनस्य छेदनस्य, या अला-
खानस्य, तेन निष्ठष्टः ज्ञातः, अहं वस्तु, सार इति यावत् सत्यं तवाभूतः,
"वर्धोऽभिधेयरेवस्तु-प्रयोजननिष्ठतिष्ठु" इत्यमरः ; ते तव, कतरः वाम-दक्षिणयोः कः,
आभो वा दक्षिणो वा इति भावः, बाहुः भुजः, प्रहरतु, नाभिनि श्रेयः, अहम् ?
यद ? शिखरिणो वचनम् ॥ ५१ ॥

(४) सकोपाटोपं कोपेन कोपेन, अटोपः भजनं, तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा ।

(५) विकर्त्तनकुलकलङ्क ! सूर्यधन्वाद्यम् ! पुनस्तथा पुनरपि ।

(६) पार्वतीति ।—पार्वतीदयितस्य हरस्य, कोदण्डं धनुः, सद्य दशनं मलयमेव,
साहस, दण्डलेन यत् सहासम् अविषयकारित्वम् इति वा । उद्गाथयति प्रसङ्गवत्,
कूर्तः शीत्करिवीर्ययुः ।

कात्सर्वोर्ध्वजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति !! अहो ! गरीयान् (ग)
कालः. यदश्रुतचरमपि (घ) आचरयति, अदृष्टचरमपि (ङ)
दर्शयति । अपि च, रे राजन्यकौट !—

जानास्येव यथा पितुः परिभवन् होमार्जुनौमर्जुनौ
मत्कोदण्डमनेकराजकबधस्त्राध्यायमध्यापिपत् ।
तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-
स्तत् सम्पत्स्यपसर्जनं गुरुधनुर्भङ्गादयं हेतुमान् ॥ ५४ ॥

रामः । ऋषे जामदग्न्या ! पटञ्चरीभूता (च) खल्वियं
पुरातनी कौर्त्तिपताका ; नन्विदानीमेव द्रष्टव्यम् । (नेष्यामि-
मुखम्) । वत्स लक्ष्मण ! धनुर्धनुः ।

(ग) गरीयान् चतिसहस्रान्, कालः कालस्य प्रमाणातिशय इत्यर्थः, कालमाहात्म्यं
विचित्रमिति यावत् ।

(घ) अश्रुतचरमपि पूर्वे कदाऽपि न श्रुतमपि ।

(ङ) अदृष्टचरमपि पूर्वे कदाऽपि न दृष्टमपि ।

जानासीति ।—पितुः जमदग्नेः, होमार्जुनौ होमसाधनौ अर्जुनौ बभूवुः
गामित्यर्थः, “बभूवो बबलीऽर्जुनः” इत्यमरः ; यथा—अर्जुनौ खौरभेयो, “अर्जुनौ
खौरभेयो गौ” इत्यमरः ; परिभवन् तिरस्कृतं, ताडयन्नित्यर्थः, वत्सपूर्वकं गृह्यन्
इति यावत्, अर्जुनः कात्सर्वोर्ध्वः, यथा मम कोदण्डं धनुः, अनेकेषां वृक्षानां,
राजकानां राजसमुद्धानां, वत्स एव विनाश एव, स्त्राध्यायः वेदः तम्, अध्यापितवत्
अध्यापितवान्, त्रिषयामासेत्यर्थः, कात्सर्वोर्ध्वं प्रति क्रोधेनैव मया अनुश्रुता सर्वे
अतिवा निहता इति भावः, तत् जानास्येव अवगच्छस्येव, तेनैव हेतुना, कात्सर्वोर्ध्वं
प्रति क्रोधेनैव हेतुनेत्यर्थः, यद्यपि भवत्सु अत्रियमात्रेषु इति भावः, अर्धं
क्रोधः औत्सर्गिकः सामान्यः, साधारणः इत्यर्थः, अस्ति वर्त्तते, सम्प्रति तत् उपसर्जनम्
अपमानम्, औत्सर्गिक इति भावः, अर्धं क्रोधः, गुरोः इरण्, अनुभङ्गात् आप-
भङ्गनात्, हेतुमान् सकारणः, संज्ञत इति शेषः, जानाम्यतो युष्मात् स्मितस्य
क्रोधस्य अहमपरो हेतुर्गुरुधनुर्भङ्गवो जातः, तस्मादहं न अने इति तात्पर्यम् ।
मार्दूल्यविकीकृतं इत्यम् ॥ ५४ ॥

जानदम्राः । (सारोपम्) । अरे अनात्मज्ञ क्षत्रियवटो ! (छ)—

तच्चापमौशभुजपीडनपीतसारं

प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।

राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीय-

माकर्षं कार्मुकमिटं गरुडध्वजस्य ॥ ५५ ॥

आकृष्टेन पुनरमुनैव धनुषा किलास्मानभियोत्थ्यसे (ज) ।

क्षत्रसत्रे (झ) दौक्षितानां तु चिरस्य होता अयं परशु-
रक्षाकमस्येव । (ञ) (इति रामस्य इत्थे धनुरपवर्तति) ।

रामः । (गृह्यत्वा) । भार्गव ! समन्तादुद्घातिनी (ट)

(च) पटवरीभूता जीर्णवस्त्ररूपा, , जीर्णवस्त्ररूपवत् दूरे निक्षेपणा
इति भावः, “पटवर्गं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः ।

(छ) अनात्मज्ञ ! आत्मविभूत ! कोऽहमिति लक्षणमभिज्ञ ! इति यावत्,
निजसामर्थ्ये अयथाविद्याविन् ! इति भावः । क्षत्रियवटो ! क्षत्रियमन्त्रधारिन् । क्षत्रिय-
श्रेया ! इति वा ।

तदिति ।—इदं वस्त्रं हरस्य, भुजिन बाहुना, यत् पीडनं दहनं, तेन पीतः
क्षतितः, क्षयित इति यावत्, सारी वस्त्रं, स्मिरांश्च इति यावत्, दार्व्यमिति
भावः यत् तच्चापमौं, “सारी वस्त्रे स्मिरांश्च च” इत्यमरः ; तत् चापं धनुः, प्रागपि
युष्मैव, अपिरन्नावधारचाद्यैः, अभज्यत स्वयमेव भक्षयितव्यैः, कर्म-कर्तारि प्रयोगः ;
भवास्तु निमित्तमात्रम् उपलक्ष्यमात्रमेव, न तु प्रकृतस्य भक्षणे तव सामर्थ्यमिति
भावः, राजन्यकैः राजसमूहैः सह, प्रधनं युद्धं, यद्वा—राजन्यकानां राजसमूहानां,
प्रधनं दारण्य, निधनमित्यर्थः, “प्रधनं युधि दारणे” इति हेनः, तस्य साधनं हेतुभूतम्,
अस्मदीयं मदीयं, मन इत्यस्त्विति यावत्, गरुडध्वजस्य नारायणस्य, इदं कार्मुकं
क्षत्रुः, आकर्षं आरोपय । वसन्ततिलकं इत्यम ॥ ५५ ॥

(ज) अभियोत्थ्यसे योचयिष्यसि, अस्माभिः सह युद्धं करिष्यसीत्यर्थः ।

(झ) क्षत्रसत्रे क्षत्रियवचनश्चेति । दौक्षितानां हृतव्रतानाम् ।

(ञ) होता होतृवर्गा । अयं परशुरस्येव धनुषोऽभावेऽपि अनेन परशुनेनै-
वा इतिव्याप्नोति भावः ।

(ट) उद्घातिनी उद्यतानता ।

भूमिरियम् ; तदेहि, विमर्दक्षम् प्रदेशान्तरमवतरावः । (ठ)

जामदग्न्यः । (सरोषं परिक्रामन्) । भो भोः क्षात्रेण त्राह्येण च

तेजसा विकृत्यमानाः ! (ड) तदत्र—

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः

प्रतिविदधतु वाऽस्मिन्नाशिशो वैजयिक्त्वः ।

अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वी-

वलयमिह विधत्ते रोषणो रेणुकेयः ॥ ५६ ॥

(इति निष्क्रान्तो) ।

(नेपथ्ये) । भो भोः पौर-जानपदाः ! प्रवर्त्यतां माङ्गलिकं
मातोद्यम् (ठ) । प्रसज्यताम् (ण) अयमपि वैदेहीविवाहमहोत्सवो
जामदग्न्यविजयोत्सवेन—

(ठ) विमर्दक्षम् युद्धयोग्यं, समतलमिति यावत् । अवतरावः गच्छाव इत्यर्थः ।

(ड) विकृत्यमानाः आत्मश्लाघिनः ।

भवत्विति ।—सर्वेः अशोषस्थितेः समक्षेः, वीरेरिति शेषः, शस्त्रेण, सर्वैरिति शेषः, अभिसारः अभियोगः, यदा—सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि, अभिसाराणि अभिसराणि, सहायाः इत्यर्थः, “अमुद्रवः सहाययानुचराऽभिसारः समाः” इत्यमरः ; यदा—अभि-
साराणि साधनानि, युद्धोपकरणानि इत्यर्थः यस्मात्तादृशः, कोऽपि वीर इति शेषः, अरवदः
अश्वप्रदः, रक्षिता इत्यर्थः, रामस्येति शेषः, भवतु वा, भवद्भिः सर्वैर्वीरैः सर्वशस्त्रेण
समवेतः सन् इत्यर्थः, सर्वशस्त्रधारिणा केनापि वीरेण समवेतः सन् इत्यर्थो वा, रामो
युध्यतां वेति भावः, अस्मिन् रामे, वैजयिक्त्वः विजयसाधनः, आशिवः शुभाशुखाः,
युष्माकमिति शेषः, प्रतिविदधतु वा प्रतीकारं कुर्वन्तु वा, रोषणः कोपनः, रेणुकेयः
रेणुजामदग्न्यः, परशुराम इत्यर्थः, इह अस्मिन् संसारे, सर्वेष्वर्थेषु भूतलक्षणं, अदशरथं
दशरथशून्यम्, अरामं रामशून्यं, निर्विदेहेन्द्रं विदेहराजराहित्यं, विधत्ते करोति ॥
मात्रिणो उत्तम ॥ ५६ ॥

(ठ) प्रवर्त्यताम् पारभ्यताम् । मङ्गलाय कृतं माङ्गलिकं मङ्गलसूचकम् ।
मातोद्यं वीचा-मुरज-वंश-काष्ठपाद्यं, “तत्तं वीचादिकं वाद्यमानं मुरजादिकम् ।
वंशादिकम् शुभिरं काष्ठमाद्यादिकं धनम् ॥ अमुर्विधमिदं वाद्यं वादिमातोद्य-
मानकम् ॥” इत्यमरः ।

कन्या काबिदिहापि कर्मणि पणः आदित्यसूया वसत्-

सौतापाङ्गमयूखमांसलमुखज्योत्स्नाविनिर्तो दिवम् ।

कुर्वाणेन रघूदहेन चक्रपे नारायणोयं धनुः

सन्ध्यायाथ शरश्च भार्गवगतिच्छुंदादमोघोक्तः ॥ ५७ ॥

(ततः प्रविशतो राम-जानदम्बो) ।

रामः । भगवन् भार्गव !—

परैराहृतानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः

प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरुक्तशिल्पा रघुभुवः ।

(अ) प्रसज्यतां प्रसूयतां, प्रवर्त्यतानित्यर्थः ।

अन्वेति ।—इहापि चक्रिहापि, कर्मणि नारायणोयमनुराकर्षवरूपे इति भावः, आश्रित कन्या कुमारो, यथाऽहं हरश्चतुर्भङ्गकर्मणि, एवमिति भावः, पणः युक्तः, क्वात् भवेत्, इति एवं, सन्वेति शेषः, दिवम् आकाशम्, अतश्च ईर्ष्या, वसतोः, वसतोः, कन्याऽन्वेयचाय इतस्ततः सञ्चलतोः इत्यर्थः, सौताया अपाङ्गयोः मेवालयोः, मेवा-ज्जालकोरित्यर्थः, “अपाङ्गो मेवालयो” इत्यमरः, मयस्मिन् किरयेन, मांसला प्रभता, परिपुष्टेति यावत्, या मुखल ज्योत्स्ना चन्दातपवत् सिग्धः आतपः, युष्कालिरिति यावत्, तथा विनिर्तो विशेषेण विनिर्तमित्यर्थः, कुर्वाणेन विदधता, रघूदहेन रघुंशब्देन रामेण, नारायणोयं वेत्यर्थः, धनुः चापं, चक्रपे अकृतम् ; अकालनरं, चतुःकर्षकात् परमित्यर्थः, शरः सन्ध्या संयोज्य, भार्गवश्च परपुराणश्च, गतिः मार्गः, स्वर्गमगमपन्थाः इत्यर्थः, यथा—गतिः गमनं, स्वर्गमगमसामर्थ्यमिति भावः, “गतिः स्त्री मार्गदशयोः शाने यात्राऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी ; (यात्रा गमनं) तस्य छेदान् आच्छादनं, प्रतिरोधादिति यावत्, अभीक्ष्णोक्तञ्च अन्यर्थाङ्गतञ्च, अनुपि संयोजितः शरः सप्तक्षोक्त इत्यर्थः । नारायणोयं अनुराकृत्य तत् शरं सन्धाञ्च च तेन शरं च विनिर्तो ह्यिनाङ्ग १” इति वदन् रामः भार्गवे “अहं भोगमित्यर्थः, मम पुण्यतीर्थगतं रथं, स्वर्गपङ्क्तौ मम प्रयोजनं नाप्नोति तद्गतिं इति” इत्युक्तं स्वर्गमगमसामर्थ्यं वा शरोपेति नित्यर्थः । आदित्यवर्णोक्तं इति ॥ ५७ ॥

परैरिति ।—परैः अतुभिः, च हृतानाम् आकारितानां, वृद्धांमिति भावः, नः अस्माकं, शस्त्रं शस्त्रधारकमित्यर्थः, विहितं विधानिष्ठं, भवतु अपि, पुनः किन्तु, रघुभुवः रघुंशब्दाः, प्रकृत्या स्वभावेनैव, विप्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, अकृतशिल्पाः अप्रयुक्ता-

चिरादण्डीरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं

तपोविद्यावीरव्रतमथ मयि चाभ्यस्य भवान् ॥ ५८ ॥

ज्ञानदयाः । (विह्वलः) । कथमपराधमस्मासु वक्ष्ये ?—

यदर्थमस्माभिरिह प्रकीर्तित-

स्तदस्य दृष्ट्वा तव धाम वैष्णवम् ।

विशौण्णैर्वर्णमयमस्मदन्तरं

चिरस्य कश्चिन्नविमानमग्नौ ते ॥ ५९ ॥

रामः । इत इतो भगवन् ।

ज्ञानदयाः । (रामस्य चिबुकमुग्रमस्य सञ्चितम्) । वत्स ! अप्रशस्तः

खुल्वारण्यकानां (त) जनपदेषु चिरप्रचारः (थ) ; तत्
क्व पुनरस्मान् नैष्यसि ?

शस्त्रप्रयोगकोशखा इति यावत्, “चक्रतशिल्पाः” इत्यत्र “चक्रतशिल्पाः” इति पाठकल्पनं
सङ्गतावेकं, शिल्पपाठे अर्थासङ्गतेरिति ; चक्रतशिल्पाः अशिक्षितशस्त्रव्यवहारा इत्यर्थः,
ब्राह्मणान् प्रति शस्त्रव्यवहारं न कुर्वन्तीति भावः, तदपि तथाऽपि, चिरात् आजन्मन
इति भावः, अण्डीरेण पुरुषेण, पौन्यानिमानिना इत्यर्थः, इतनेति यावत्, “अण्डीरः
पुरुषे शक्ते” इति मेदिनी ; नयेति शेषः, रामे त्वयि तपो-विद्या-वीर-व्रतं तवचर्या-
विदित्त-वीरत्वं-व्रतित्वोत्कर्षः इत्यर्थः, न गणितं न विचारितम्, अथ इदानीं,
भवान् नवि नानित्यर्थः, चाभ्यस्य नर्भस्य, जनापराधं न गणयत्विति भावः ।
शिक्षिष्यो वक्तुम् ॥ ५८ ॥

सह्येति ।—अस्मानिः सह्ये सह्यविषयज्ञाननिमित्तम्, इह अस्मिन् विषये,
प्रकीर्तितः क्लोषितः कृतः, त्वनिति शेषः, अथ तव तत् वेष्टवं नारायणोद्यं, ज्ञान तेजः,
दृष्ट्वा अवनोक्त, अस्मदन्तरम् अस्माकम् अन्तःकरणं, विशौण्णैः शौचः, सधैः सकलः,
आत्मनः रीतिः, रजोगुणजनितराम इति यावत् यत्र तस्मात्तं वत्, चिरस्य चिरकालेन,
कश्चित् अनिर्वचनीयं, कश्चिन्मानं चाप्यस्य, अग्नौ ते भजते, दिव्यज्ञानलाभादिति भावः ।
वंशजविलं इति—“वदन्ति वंशजविलं ज-तो ज-रो” इति तज्जवात् ॥ ५९ ॥

(त) अप्रशस्तः अवहितः, निबिड इति यावत् । आरण्यकानां वनवाडिनाम् ।

(थ) चिरप्रचारः दीर्घकालकृतितरिति यावत् ।

रामः । भगवन् ! भगवतो याज्ञवल्करस्यावसथे (द)
कृतातिथेयसंविधानौ (ध) तात-जनकौ भवन्तमनुपाल-
यतः (न) ।—

एहि विष्टरपादार्घ-मधुपर्कैरुपस्थितान् ।

इत्थाकून् विदेहांश्च पुनीहि भगवन्नमून् ॥ ६० ॥

जानदम्यः । वत्स ! अपरिहार्यमेव (प) ह्यातिथ्यं राजन्य-
श्रीत्रियाणाम् । किं पुनरेवंविधवैखानसोचिताचारसुललित-
विलक्ष्यो (फ) न शक्नोमि धर्माचार्यं (ब) याज्ञवल्कामुपेत्याव-
लोकितुम् । आचारस्तु दूरादपि कृतः कृतः स्यात् (भ) ।—

(द) आसथे भवने, आशने इति यावत् ।

(ध) कृतेति ।—कृतम् अनुष्ठितम्, आतिथेयसंविधानम् अतिथिसमुचिताचारः
सद्योः याभ्यां वा तच्चाभूतो ।

(न) अनुपालयतः मतोक्षेताम् ।

एकीति ।—हे भगवन् । विष्टरः पाकनविशेषः, कुम्भासनमिति यावत्, “विष्टरः
कुम्भमुटो खादासने च महीरुहे” इति मेदिनी ; पादार्घमधुपर्काः पाद्यार्घ्यमधुपर्काः
त्वदर्चनायमाहता इति भावः, तेः सह, “विष्टरपादार्घ” इत्यत्र “विष्टरपाद्यार्घ्यं”
इति पाठः सङ्गतः, उपस्थितान् वसमानान्, अमून् इत्थाकून् इत्थाकुम्भंश्चाह,
विदेहाश्च विदेहवंश्याश्च, पुनीहि पवित्रीकुरु । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६० ॥

(प) अपरिहार्यमेव अपरित्याज्यमेव । राजन्य-श्रीत्रियाणां राजन्येषु अनिरीषु,
श्रीत्रियाः वेदविदः तेषां ब्रह्मनिष्ठस्त्रियाणाम् ।

(फ) किं पुनः । कस्य । एवंविधेति ।—एवंविधम् इत्थं, वैखानसाणां मुनि-
विशेषाणाम्, उचितम् अन्वयम्, योग्यम् इति वा, आचारस्य व्यवहारस्य, शास्त्रस्येति
भावः, स्वचित्तेन अंग्रेण, विचारः सज्जितः ।

(ब) धर्माचार्ये धर्मशास्त्रमन्त्रेतरं गुरुम् ।

(भ) आचारः विष्टानुनीदितव्यवहारः । कृतः अनुष्ठितः, दूरे वा समीपे वा
यत्र तत्र अवस्थाप्य कवीरपि कृत एव स्यात्, न तेन मर्यादाव्यङ्ग्यं कृतं भवेदिति
निश्चयः ।

(किञ्चिदुत्तेजस्यैवपिमुखम्)—

यस्य स्मृतौः प्रतीक्षन्ते चतुर्वर्गे मनोविणः ।

नमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

(नेपथ्ये)—

गायत्री द्रुपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।

पुनस्तु पावमान्यस्त्वामृधोतु ब्रह्म ते परम् ॥ ६२ ॥

जानदयाः । भगवन् ! अपत्रपमाणो (म) न भवन्तं द्रष्टुं
सुत्सहे ; तदनुमन्यस्व मामरण्याय (य) ।

(नेपथ्ये)—

शिवास्ते पत्यानी ब्रज निजगृहेभ्यो निजगृहान्

किमन्यत् सर्वेषां गुणमय ! शिरोमाल्यमसि नः ।

त्रिलोकौनिर्माणस्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो

भवान् षष्ठी मूर्त्तिर्भृगुकुलमधिष्ठाय रमते ॥ ६३ ॥

व्येति ।—मनोविणः विद्वान्, चतुर्वर्गे चर्माद्यैकामनोत्वे, चर्मादिविषयकसन्देहे
इत्यर्थः, “मनोविणो चर्माद्यैकामनोत्वेऽनुवर्गः समीक्षकः” इत्यमरः ; यस्य स्मृतौः संदिता-
वचनानि, प्रतीक्षन्ते प्रमादयन्तीत्यर्थः, तस्मै योगिने सर्वत्र समदर्शिने, भगवते
याज्ञवल्क्याय नमः, अस्तु इति शेषः । अगुष्टुप उक्तम् ॥ ६१ ॥

गायत्रीति ।—गायत्री सावित्री देवी, तथा द्रुपदा देवी “द्रुपदादिषु मुमुक्षुषाः”
इत्यादिमन्त्रमयी देवीति यावत्, ते तव, पाप्मानं पापम, अपहन्तु नाशयन्तु, पावमान्यः
पवित्रताजन्यः ऋषिः, तस्माद्विषयमन्यविशेषाः इत्यर्थः, तौ पुनस्तु बोधयन्तु ; ते तव,
परं ब्रह्म तत्त्वज्ञानं, ऋधोतु वर्द्धयाम् । याज्ञवल्क्योक्तिरियम् । अगुष्टुप उक्तम् ॥ ६२ ॥

(म) अपत्रपमाणः लज्जमानः, राजभद्रे कठोरव्यवहारादिति भावः । “लज्जा
याऽपत्रपाऽन्यतः” इत्यमरः ।

(य) अनुमन्यस्व अनुमानोक्ति, अनुज्ञा क्रुद्ध इत्यर्थः । अरण्याय अरख्यगमनाय ।

शिवा इति ।—ते तव, पत्यानः गणनमार्गाः, शिवाः निरापद इत्यर्थः, भवन्त्विति
शेषः, निजगृहेभ्यः समावसरेभ्य इति भावः, यथा—ममेतत् गृहमपि तथापि निज-
गृहेनैव मन्त्रान्वयमिति भावः तेषां, निजगृहान् निजका तव, गृहान् निवेदनं, ब्रज
गच्छ, एकेभ्यः गृहेभ्यः गृहान्तरं गच्छेति भावः ; अन्त्यत् किं, वस्तुन्यमिति शेषः, ६३

जानदश्याः । वत्स रामभद्र !

रामः । आज्ञापय ।

जानदश्याः । निवर्तस्व । नूनमिदानीं कृतकौतुकागारं
मङ्गलोपचारः (१) श्वशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते । (इति
परिष्वज्य निष्क्रान्तः) ।

रामः । (वारेणम्) । कथं गतो भगवान् ; तदहमपि ततः
समीपमेव गच्छामि । (इति परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य) । कथं तातश्च
जनकश्चेत एवाभिवर्तते । (इत्युपसर्पति) ।

(ततः प्रविशत्यो जनक-दशरथौ । राजानावभ्योऽन्त्यं परिष्वज्य) ।

जनकः ।—

सुचरितमिदमेतिहासिकानां

हृदि न विरंश्यति यत् तवैष पुत्रः ।

भृगुसुतपरशूदराद्विराजां

सहजविजित्वरमाचकष्य तेजः ॥ ६४ ॥

शुचमय ! नः अस्माकं, सर्वेषां शिरोमाख्यं शिरोभूषणमिति यावत्, असि, त्रिलोकाः
त्रिभुवनम्, निर्माणं सृष्टिः, क्वितिः पावनं, निश्चयं नाशः, तेषां बन्धोः कर्तुरिति भावः,
जघुमिदः मधुसूदनम्, नारायणस्य इत्यर्थः, यतो यथा पुराणी, मूर्तिः आकारः,
अवतारविशेष इति यावत्, भवान् भृगुकुलम् अविहाय आश्रित्य इत्यर्थः, रमते
क्रीडति । शिखरिणी ७१ तम् ॥ ६२ ॥

(१) निवर्तस्व विरम, अस्मादनुमनमात् प्रतिनिवृत्तौ भव इत्यर्थः । कृतैति—
कृतः अशुद्धितः, कौतुकागारे वैवाहिकगृहे, मङ्गलोपचारः माङ्गलिकसमाधानं यत्र
तथाविधः ।

सुचरितमिति ।—तव एव; अर्थं, पुत्रः तनयः, भृगुसुतश्च जानदश्याश्च, परशू-
दरात् कुठाराभ्यन्तरात्, कुठारचवलादिति यावत्, विराजां अविद्यायां, “वाङ्मनः अविद्यो
विराट्” इत्यन्तरः ; सहजावनित्वं स्वभावेन जयशीलं, तेजः प्रभावः, यत् आचकष्य
आकृष्टवान्, परशुरामश्च यस्मात् गृहीतं तेजः पुनर्वलादेव आकृष्य आनीतवानित्यर्थः,
हृदं सुचरितं पुनरावरणम्, कृतमां क्रीर्तिमिति भावः, ऐतिहासिकानाम्

दशरथः । (पुरोऽवस्योक्तं सङ्घर्षम्) । कथमागत एव वत्सो
रामभद्रः ।

जनकः । सखे महाराज दशरथ ! पश्य पश्य—

चिरात् क्षात्रं तेजस्त्रिजगदवजैत्रं जनयिता

विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम् ।

विनेता वर्णानां भृगुपतिभुजादर्पनिकषो

महाबौरः श्रीमानयममृतमक्षोर्विकिरति ॥ ६५ ॥

दशरथः (निर्दयं सचेदन) । सखे सौरध्वज ! रघुराजधर्माधि-
कारसर्वधुरीणः (ल) शिशुरपि वत्सोऽयम् ; तदस्मिन् जरसा
दुर्वहं वर्णाश्रमभारम् (व) आरोप्य वयमपि क्वापि तपोवने
दिलोपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरुपबुभुक्षामहे (श) ।

इतिहासविदाः, इति चित्ते, न विरंजति न विरतं भविष्यति, सर्वदा जानद्वर्कं
स्थास्यतीति भावः । पुष्पिताया इत्तम् ॥ ६४ ॥

चिरादिति ।—चिरात् बहुकालात्, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, विजयतां भुवन-
त्रयस्य, अवजैत्रं विजिह्व, क्षात्रं तेजः प्रभावं, जनयिता उत्पादकः, उत्पादनशील
इत्यर्थः, बहुकालात् पूर्वं परशुरामेव निर्वापितस्य क्षात्रतेजसः पुनः प्रज्वालयिता इति
भावः, शोकाद्यन्तःकरणे कर्मणि न वशी, सवितारं सूर्यं, स्वर्गोन्नतिप्रदमिति भावः,
सर्वेषां निखिलानां, कुलभृतां वंशधराणां, योनिनां चन्द्रादीनामिति भावः, उपरि
अथे, विधाता कर्ता, सूर्यवंशे जन्मवृत्त्यात् निजवीरत्वं प्रकटनद्वारा सूर्यस्यैव
प्राधान्यव्यापक इति भावः, वर्णानां ब्राह्मणोदीनां, विनेता नियामकः, सत्यप्रवर्धक
इति यावत्, भृगुपतिः परशुरामस्य, भुजादर्पस्य बाहुवत्त्ववर्णक, निकषः कषयप्रसूर-
विशेषः, क्षमिनाक्षमिणपरोक्षाख्यानभूतः प्रसरविशेषः इत्यर्थः, “शाकस्तु निकषः क्षय.”
इत्यमरः ; महाबौरः श्रीमान् अथं रामः, अक्षः नयनयोः, अमृतं सुधां, विकिरति
विक्षिपति, अक्षुषीः दृढि विदधातीत्यर्थः । शिखरिणो इत्तम् ॥ ६५ ॥

(ल) रघुराजिति ।—रघुराजस्य रघुवंशोदराजमण्यस्य, यः धर्माधिकारः धर्माधि-
कारणं, ब्रह्माशास्त्रं न्यायेन राजापालनादिकण कर्मेत्यर्थः, तस्य सर्वधुरीणः सर्वधुरन्धरः,
निखिलभारवहनक्षमः इत्यर्थः, सर्वश्रेष्ठ इति यावत् ।

(व) जरसा वार्द्धकेन, दुर्वहं बोधुमशक्य, मयिति शेषः । वर्णाश्रमभारं वर्णानां

जनकः । सखे दशरथ ! माधु ते हृदयमौदयम् । क्रमा-
द्वैतदनुष्ठातव्यम् ।

रामः । (उपसृत्य) । तातौ ! अभिवादये ।

जनकः । एहोहि वक्ष रामभद्र ! (इति सहर्षमाबिहति) ।

दशरथः । (राममाबिहति) । सखे जनक ! रामभद्रमभिषेक्तं
जामदग्न्याविजयप्रीतिरेव श्रेयानवसरः, कालक्षेपे पुनः को
हेतुः ? (प)

(प्रविश्य) ।

लक्ष्मणः । इयमार्थ्या मन्थरयोपनीता मध्यमाम्बायाः (स)
पत्नी ।

(राजानौ सवितकंनन्धोऽन्धं पश्यतः) ।

रामः । (सहर्षम्) । वक्ष लक्ष्मण ! अपि सपरिवारायाः (ह)
कुशलमम्बायाः कथयत्यार्थ्या मन्थरा ?

लक्ष्मणः । आर्य्य ! अथ किम् ।

रामः । नूनमस्मत्प्रवासदौर्मनस्यमम्बां (क) पीडयिष्यति ।

जनकः । (लक्ष्मणस्तान् पवित्रां गृहीत्वा वाचयति) । स्वस्ति,
महाराजं दशरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा—

ब्राह्मणादोगान्, आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां, स्वस्वर्षोचितश्रमावान्निता वा, भारः,
इत्येव भारः इत्यर्थः तन् ।

(अ) उपबुभुक्षामहे उपभोक्तुमिच्छामः, तपस्यिषा इति भावः ।

(ब) श्रेयान् श्रेष्ठः । कालक्षेपे समयातिवाहने, कालक्षेपकं किमपि प्रयोजनं
नास्तीति भारः ।

(स) मध्यमाम्बायाः मध्यमायाः मातुः कैकेया इत्यर्थः ।

(ह) अपि वस्त्रे । सपरिवारायाः, सपरिवारिणायाः, आत्मैव सत्वादिपञ्चिताया
इत्यर्थः ।

(क) चकादिति ।—चकाकं प्रशासेन दूरदेवावस्थानेन, दौर्मनस्यं विमनस्कता,
अनवाच्यमित्यर्थः । अम्बा मातरं, कैकेयीनिता मातृम् ।

तस्मै वरद्वयमुरोक्ततत्पूर्वमेव
याचे विभक्तुं भरतस्तु राज्यलक्ष्मीम् ।
वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां
सौमित्रि-मैथिलसुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

(इति राजानो मूर्च्छतः) ।

रामः । यदादिशत्यम्बा । (इति शिरसि पवित्रां दत्त्वा) । वत्स
लक्ष्मण ! निजामम्भटाराधनसङ्घाध्यायिनीं प्रजावतीम् (ख) ।
आटाय पुरो (ग) भव ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् (घ) ।

जनकः । (आश्चर्यम्) । अहह !!—

पाणिर्गृहीतो रघुपुङ्गवेन
देवः पुराणः श्वशुरो विवस्त्रान् ।
पिता स्वयं केकयचक्रवर्त्ती
कर्मदमेतादृशमाः !! किमेतत् ॥ ६७ ॥

(इति मूर्च्छति । रामः पटाचनेन (ङ) वीजयति) ।

तदिति ।—मे लक्ष्मन्, उरोक्ततत्पूर्वमेव पूर्वमवाङ्गीकृतम्, एव-अप्येविवधारणार्थः,
तत् पूर्वप्रार्थितमित्यर्थः, वरद्वयं याचे प्राप्ये, (तथोक्तेन) भरतः तव राज्यलक्ष्मीं
राज्यसम्पदं, विभक्तुं पाण्यतु, (हितोयेन) रामः सौमित्रि-मैथिलसुताभ्यां लक्ष्मण-
सुताभ्यां, सहितः चतुर्दश वर्षाणि व्याप्य, दण्डकायां दण्डकारण्ये, तिष्ठतु वसतु च ।
वसन्ततिष्ठतु इत्यम ॥ ६६ ॥

(ख) अम्भटाराधनेति ।—अम्भटान् आराधने उपसन्ने, व्रतयञ्चदिवये इति
भावः, सङ्घाध्यायिनीं सतीर्णां, तुल्यव्रतधारिणीमित्यर्थः । प्रजावतीं आत्मजां,
सुतामित्यर्थः, “प्रजावती आत्मजाया” इत्यमरः ।

(ग) पुरः अगतः ।

(घ) समाश्वसितं समाश्वसौ भवतम् ।

पाणिरिति ।—रघुपुङ्गवेन रघुश्रेष्ठेन, दण्डरथेन इति भावः, पाणिः गृहीतः
विवाहः कृतः, देवः विवस्त्रान् सूर्यः, पुराणः प्राचीनः, आदिरित्यर्थः, श्वशुरः, तन्निहि

दशरथः । (आश्चर्यम्)—

कोऽप्येष वाङ्मनसयोरतिवृत्तवृत्ति-

र्भावो हुताग्रनमयश्च तमोमयश्च ।

भोक्तृत्वमात्रमिह मे पुनरौदृशं मां

हा वक्ष राम ! कथमुक्तहसे विहातुम् ? ॥ ६८ ॥

(विस्मयः) । हा वत्से जानकि ! निशाचराणामातिथीयो-
भूयितुं (च) दशरथगृहे प्रविष्टाऽसि । (इति मूर्च्छति) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् ।

जनकः । (आश्चर्यम् आकाशे लक्ष्यं वहा) । साधु सखि कंकेयि !
साधु, यदस्या विश्वम्भरादुद्धितुः (क) मे वत्सायाः पत्युरनु-
वृत्तिरेव (ज) प्रसादीकृता । (विस्मय सत्यम्)—

शेषः, पिता जनकः, स्वयं साक्षात्, केकयानां केकयवंशीयानां, चक्रवर्ती सम्राट्,
ब्रह्म एतादृशं धर्मं दुराचरयन्निति भावः, कंकेय्या इति शेषः, आः !! पोकायां कोपे
वा, “वास्तु ज्ञात कोप-पोकयोः” इत्यमरः; एतत् किम् ? अतोऽपि विस्मयमिति
भावः । उपजाति इत्यम् ॥ ६७ ॥

(क) पटाश्वजेन वसनप्राप्तेन ।

अ इति ।—वाङ्मनसयोः वाचां मनस्य, अतिवृत्तवृत्तिः अविषयः, अनोचर
ब्रह्मणः, कदाऽपि वचसा वा मनसा वा न चिन्तित इति भावः, हुताग्रनमयः अग्निमयः,
अत्यर्थं सन्नापजनकत्वादिति भावः, तमोमयश्च, चन्द्रारमयश्च, चैतन्यविशोपकत्वादिति
भावः, कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः, एवः अयम्, अनुभूयमान इत्यर्थः, भावः
अवस्थेति यावत्, नम वर्तते इति शेषः, इह भावे, पुनः किन्तु, मे मन, भोक्तृत्वमात्रम्
अनुमविष्टत्वमेवेत्यर्थः, नावपदेन प्रतीकराजनत्वं व्यज्यते, हा ! इति स्मृते, हे वत्स
राम ! ईदृशम् इत्थं गतम्, एवंविधवस्थानित्यर्थः, ना विहातुं त्यक्तुं, कथं केन प्रकारेण,
उक्तहसे ? अक्रोहीत्यर्थः । वक्षन्तिवक्तुं इत्यम् ॥ ६८ ॥

(क) आतिथेयीभूयितुम् आतिथ्यपराधया भूयितुम्, आतिथ्यं यदीदृशमित्यर्थः ।

(क) सखिज्वा कंकेय्याः दशरथसन्ध्याम् इति भावः । विश्वम्भरादुद्धितुः इति शेषो-
क्त्याः ।

धनुष्मन्तो वत्सो दशरथभुजैरुपसृतमाः

प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिववृत्ता वनभुवः ।

प्रिये राजा सुतैरसुभिरपमार्ष्टि स्वमयश-

स्तरित्रव्यत्यासः सखि ! कथमयं केकयकुले ? ॥ ६८ ॥

कष्टं च, वयमपि कथमनेन जनपदेषु बहुलौभवता भरत-
द्यौवराज्यतन्मोर्कर्णपूरतमालपङ्कवेन कैकेयौदुर्यशसा (भ)
मूर्धानमुन्नमय्य लोकस्य मुखं द्रक्ष्यामः ?

(ग) अनुवृत्तिरेव अनुगमनमेव, नान्यत् किमपि योतकादिकमित्येवशब्दाः ।
प्रसादीकृता पुरस्कारत्वेन दत्ता इत्यर्थः ।

धनुष्मन्ताविति ।—वत्सो राम-लक्ष्मणौ, धनुष्मन्तो धनुर्हरो, धनुर्दे सुशिक्षिताविति
यावत्, दशरथस्य भुजैर्बाहुभिः, ते प्रदेशाः, अघाधाराज्यानीति यावत्, ऊपसृतमाः
अतितेजीयुक्ताः सुखवरा इत्यर्थः, आसन्निति शेषः, वत्सा क्षेत्रभाजनं सीता, शिशुः एकतः
क्षेत्रासहेति भावः, अथ च वनभुवः अरण्यप्रदेशाः, अशिववृत्ताः अशुभमयवहाराः,
विघ्नबहुला इति यावत् ; “दशरथभुजेः” इत्यत्र “दशमुखभुजेः” “दशगलभुजेः” इति
वा पाठः सङ्गततया प्रतिभाति, दशरथस्य भुजबहुलाभावात् रामादीनां दण्डकारण्य-
प्रेषणजनितस्यैवदर्शनावसरे दशरथभुजशिवितायोप्यारदेशस्य उपसृतमालपङ्क-
वमालङ्कितत्वाच्च ; ततश्च वत्सो धनुष्मन्तावपि, ते प्रदेशाः दण्डकारण्यप्रदेशाः,
दशमुखभुजेः रावचबाहुवलेः, ऊपसृतमाः अतिसन्तप्ताः, अत्यर्थं पीडिता इति यावत्,
अथ च वत्सा सीता शिशुः तदापि वनभुवः अशिववृत्ताः इत्येवं व्याख्या सङ्गततया-
ऽस्माकं प्रतिभातीति मनन्यनिति दिक् । राजा दशरथः, प्रिये इष्टेः, असुभिः प्राणैः,
भुक्तैः पारित्यक्तैः, प्राणपरित्यागेनेत्यर्थः, स्व निजम्, अपयशः कलहं, रामस्य वनगेष-
जनितमिति भावः, अपमार्ष्टि शोधयति, हे सखि ! केकयकुले केकयस्य तव
पितुः वशे, अयम् एषः, अत्रिव्यत्यासः अत्रिविपर्ययः, कुलकमानतत्त्वभावव्यति-
क्रम इति यावत्, दुराचारजनितः कलह इति भावः, कथं केन प्रकारेण, अपसृत्यते
त्वया ? इति शेषः, दशरथः प्राणविसर्जनेन कलहमुक्तो भवितुं शक्यति, तव तु तस्मात्
भुक्तेः कोऽप्युपायो न दृश्यते अथिति भावः । शिखरिणो ऽङ्कम् ॥ ६८ ॥

(भ) बहुलौभवता विस्तारं गच्छता, सर्वत्र प्रचटौभवता इत्यर्थः । भरतेति ।—
भरतस्य द्यौवराज्यं युवराजपदमिषेत्वा, तस्य लक्ष्मिः श्रीः, वत्साः कर्णपूरः कर्णभूषणं,

रामः । (उवाच) । तात जनक ! यथा सुखं तातं शृणोमि
तथा भवता विधातव्यम् । (ज) (इति निष्क्रान्तः) ।

दशरथः । (आश्चर्यतोयाय च) । वत्स रामभद्र ! परिपालय (ट)
माम् । (इति जनकेन वार्यमाद्यो निष्क्रान्तः) ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति दशरथविप्रसक्तो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः यमया जाम्बवन्तौ) ।

जाम्बवान् । ततस्ततः ?

यमया । ततो मिथिलाया निष्क्रम्य मन्थराकलेवरमवकौर्य्य
मारुतिप्रत्यवेक्षितं (क) स्वशरीरमधिष्ठाय गङ्गायां (ख) शृङ्गवेर-
पुरं नाम निषादपक्ष्णम् (ग) आगत्य श्वरौभूता (घ) अस्मि ।

यः तमाक्षपक्ष्णः तमाक्षविप्रसक्तः तेन तदुपेक्षितः, तमाक्षपक्ष्णवत् अतिक्रान्तं
इति भावः । केकेयोदुर्ध्वप्रसा केकेयोऽक्षलङ्घन ।

(ज) तातं पितरम् । विचारय्यं वर्तव्यम् ।

(ट) परिपालय प्रतोऽस्य, रक्ष इत्यर्थो वा ।

इति कोकोवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण कृता

अनघराघवचतुर्थाऽध्याख्या समाप्ता ।

(क) अवकौर्य्यं विविध्य, परित्यज्य इत्यर्थः । मारुतिना हनूमता, प्रत्यवेक्षितम्
अवधानेन दृष्टं, सुरक्षितमिति यावत् ।

(ख) स्वशरीरं निजदेहं, मन्थरायाः शरीरे अवैशकाले परित्यक्तं प्राचक्षते
निजकलेवरमिति भावः । अधिष्ठाय आश्रित्य । गङ्गायां गङ्गातीरे ।

(ग) निषादपक्ष्णं निषादाः अण्डाणां शोषरा वा, "निषादः क्षरमेदेऽण्डाण्डाले
जीवरीऽपि च" इति मेदिनी ; तेषां पक्ष्णः आश्रयः, वसतिरित्यर्थः, यामः इति
भावः, "पक्ष्णः श्वराश्रयः" इत्यमरटीकेः पक्ष्णशब्देन श्वराश्रयार्थकतेऽपि
सामान्यतः अण्डाण्डादीनां सर्वेषामेव अत्यजजातीनामाश्रयार्थकत्वमवगतव्यम् ।

(घ) श्वरौभूता आण्डालमेदलोऽन्तजातिविशेषकपित्री, "मेदाः क्षिरातश्चरन्ति

जाल्ववान् । ततस्ततः ?

अनया । ततश्च समानुपदमेव तस्मिन् (ङ) इमौ रामः
सक्ष्मणावियं सीतेति सर्वतः शब्दो महानभूत् ।

जाल्ववान् । (सङ्घर्षम्) । ततस्ततः ?

अनया । ततश्च कावेतौ रामसक्ष्मणौ ? इति कर्णधाराभिः
पतिना (च) गुहेनाहमनुयुक्ता (छ) निवेदितवत्यस्मि ।—

पुत्रीयता दशरथेन सुनिप्रसादात्

प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कक्षासतस्रः ।

तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारी

वीरोद्धतः पुनरसावपरस्तृतीयः ॥ १ ॥

जाल्ववान् । अमथे ! साधूक्तम् । ततस्ततः ?

अनया । ततश्चोदकान्तनिर्वर्तितानुयात्रिकसन्धर्गः सप्त-
श्रमोपगतेन (ज) गुहेनोपनीतां नावम् (झ) अधिकृत्य—

पुलिन्दा स्नेच्छनातयः” इत्यनरीक्तेः, “किरातादयस्त्रयो स्नेच्छनातयश्चाकभेदाः”
इति भातुभीटीवितवाक्याच्च ।

(ङ) अनुपदमेव अन्तर्मेव, पञ्चादेवेत्यर्थः, “अन्तगन्तव्यमनुपदं क्लीबमव्ययम्”
इत्यनरः । तस्मिन् निषादपक्षे ।

(च) कर्णधाराधिपतिना नाविकराजेन ; “कर्णधारस्तु नाविकः” इत्यनरः ।
गुहेन गुह्यञ्च इति नाद्या प्रसिद्धेन ।

(छ) अनुयुक्ता पृष्टा ; “प्रश्नीऽनुयोगः पृष्टा च” इत्यनरः ।

पुत्रीयतेति ।—पुत्रीयता आत्मनः पुत्रनिष्कृता, दशरथेन सुनेः स्रष्टव्यकृत्, प्रसादात्
अनुपपत्ता, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, अतस्रः कक्षाः अंशाः, प्राप्ताः कस्याः, पुत्रत्वनेति
शेषः, नारायणः स्वं अनुहर्ता विभज्य अंशवतुष्टयेन दशरथस्य पुत्रतां गत इति निष्कर्षः ;
तासां कक्षानां मध्ये, गुणमयः सर्वगुणाचार इत्यर्थः, वीरोद्धतः वीररसेन उद्धतः
उद्धतः, नावकविशेषो वा, अथम् इति अनुव्या निर्दिष्टा एव, प्रथमः ज्येष्ठः, कुमारी
पुत्रः, राम इति शेषः ; पुनरय अपरः रामेतरः, अतो अथम्, अस्माच्च इति शेषः,
तृतीयः, कुमारः इति शेषः । सप्तमतिशब्दं उक्तम् ॥ १ ॥

(ज) उदकान्तेति ।—उदकान्तात् जलसमीपात्, निर्वर्तितः निवारितः,

तौत्वां भूतेशमौलिस्रजममरधुनौमात्मनाऽसौ ततोय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामघ्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदत्तं
कृच्छ्रादन्वोद्यमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥२॥
जाण्वान् । इत्त ! महत् कर्णम् (ज) ।

यमवा । आर्य्य ! कर्णभयादेव तस्मिन्निङ्गदीतरुमूले
कुमारयोर्जटाग्रद्वयवृत्तान्तमन्तरितवती (ट) अस्मि ।

अनुवाचिचः अनुगामी, वसुधगः स्वजनसमुहः येन तथाभूतः, “आ उदगतं सिन्धो-
ऽनुगम्यते” इति स्मृतिः, “नोदकान् प्रियं प्रोचमनुव्रजेत्” इति स्मृतिश्च । सः रामभद्रः ।
ससम्भवं सत्वरम्, उपगतः उपस्थितः तेन ।

(झ) उपगोतां समीपं वापितान्, उपस्थापितानित्यर्थः । नावं तरचिम् ।
“स्त्रियां नीतरचिस्त्रिः” इत्यमरः ।

तौत्वंति ।—आत्मना स्वेन, ततोयः दयायां पूरणः, सोता-सौमित्रिण्डित इति
जायत, अथौ रामः, भूतेशश्च हरश्च, मौलिस्रजं शिरोभूषणमालां, तत्सुखविशोभित्यर्थः,
अमरधुनौ सुरगर्भौ, गङ्गानित्यर्थः, “अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी श्रेष्ठिनी तटिनी
ऋदिनी धुनी” इत्यमरः ; तौत्वां उपोदय, तस्मै नाविकाराजाय गुहाय, सौमित्रिणा
क्षणादेन सह, या मेवौ सख्यं, तन्मयं तदात्मकम्, आतवं तरपण्यम्, अपरतो-
रगमनाद्ये देयं मूल्यविशेषमित्यर्थः, “आतरस्तरपण्यं खातं” इत्यमरः ; उपहृतवान्
दत्तवान् सन्, अचलमन्तरं, सखित्वोपहारप्रदानानन्तरं पारगमनानन्तरं वा इत्यर्थः,
व्यामः सहरयोः प्रसारितयोः व ह्योस्त्रियङ्गन्तरमानः, “व्यामो व ह्योः सहरयोस्तयो-
स्त्रियङ्गन्तरम्” इत्यमरः ; तेन यादौ पङ्क्तौ, समी कुचौ वाचां तादृशीभिः, अति-
धीवरकनीमिविति भावः, शबरयां युवतिभिः तरुणीभिः नारीभिः, कौतुकेन
मौत्सुक्येन, उदञ्चतो उदञ्चतो, विद्याशं प्राप्नुवतीत्यर्थः, अचिचौ नेवे अचिन् कर्मणि
तत् तथा तथा, कृच्छ्रात् दुःखात्, अचम अन्वोद्यमानः अनुगम्यमानः, चित्रकूटं चित्रादि
रम्याणि, कूटानि शिखराणि वक्ष्य तथोक्तं, तन्नामानम्, अचलं पर्वतं, प्रतस्थे लगान ।
अन्तरा इत्तं—“वक्ष्येर्वाणां वक्ष्य विमुनिवतियुता अन्तरा कीर्तितेवम्” इति
ब्रह्मचर्यात् ॥ २ ॥

(ज) इत्त ! खेदे । सहचं प्रोचजननम्यावारः ।

(ट) कुमारयोः राम सख्ययोः, जटाग्रद्वयवृत्तान्तं जटाधारवार्ताम् ।

जात्यवान् । अमघे ! सर्वमेतत् कल्याणोदकं (ठ) भविष्यति ।

अमघा । अहं तु निषादपतिप्रौतये तत्रैवातिष्ठम् । (ड)
अतीते च गणरात्रे सप्रकृतिजनपदः (ढ) पितुः स्वर्गारोहण-
वार्त्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी रामभद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव
पद्या (ण) चित्रकूटमुपगतः ।

जात्यवान् । (सप्रवृत्तः) । ततस्ततः ?

अमघा । ततश्च तस्मिन् “पार्थ ! लोके कैकेयानामाकल्प-
मनल्पमकीर्तिस्तुभं निखनता (त) केनापि क्लृप्तस्ततः ; (थ)
तत् सम्प्रति गृहाण रघूणामधिराज्यम्” इति पुनः पुनश्चिर-
मनुबन्धो (द) रामेण सृष्टिकया प्रत्यादिष्टः (ध) जनजटापरि-

अनरितवती आख्यादितवती, मोपादितवतीत्यर्थः, तद्वृत्तान्तो मोक्त इति
भावः ।

(ठ) कल्याणोदके शुभोत्तरफलं, भाविशुभफलप्रदमित्यर्थः, “उदकं फलमुत्तरम्”,
इत्यमरः ।

(ड) निषादपत्युः आख्याकराजस्य, गुह्येत्यर्थः, प्रौतये सन्तोषाय । तत्रैव
निषादपत्युश्च एव ।

(ढ) नक्षरात्रे बह्वेषु निशासु, बहुषु दिनेषु इति भावः, “नक्षरात्रं निशां
बह्वाः” इत्यमरः ; अतीते अतिक्रान्ते, कतिपयनिशासु गतास्त्विति यावत्, सप्रकृति-
जनपदः प्रकृतनिः अमाल्यादिभिः, जनपदेः देशवासिभ्यश्च सृष्टितः ।

(च) पितुः दशरथस्य । द्वितीयो दाशरथिर्भरत इत्यर्थः । तेनैव पद्या वीज
पद्या रामो गतः तेनैव मार्गेण ।

(त) तस्मिन् चित्रकूटे । कैकेयानां कैवल्यवैश्यानाम् । आ-कल्पम् आ-प्रलयम् ।
अनल्पं महानल्पम् । अकीर्त्तितुं कलकलपं कल्पम् । निखनता प्रीययता इत्यर्थः ।

(थ) क्लृप्तः प्रवारितः । तातः पिता, दशरथ इत्यर्थः, “तातस्तु जनकः पिता”
इत्यमरः ; वस्तुतः कैकेया प्रेषिता गिरजासी मन्थरा सा न, परन्तु अमघवासिष्ठिता,
तस्याभावावता च, यथा पितुः सन्तोषे कैकेयाः पत्रिकैयमित्युक्ता क्लृप्तेन तावत्,
पार्थः वनं प्रेषित इति भावः ।

(द) रघूणां रघुवंशोद्भवानाम्, अजाकनिति भावः, अचिराज्यं राज्याज्यम्,
आविपत्यमिति यावत्, अनुबन्धो अनुबन्धः अनुदानं, मुख्यस्य अनुगमनमित्यर्थः, तथा

ग्रहो भरतः गरभङ्गमुनिप्रेषिताम् (न) अस्त्र पादुकां भद्रासनम्
(प) अधिरोष्य प्रजानामभ्युदयिकमवेक्षमासः (फ) तदैव
नन्दिग्रामं गतवान् ।

कालवान् । (चर्चन) । हन्त !! फलितमस्मद्व्यवसाय-श्रमणा-
वरिचमाभ्याम् (व) । ततस्ततः ?

अनघ । ततश्च शावाशौचमास्थितस्य (भ) क्षत्रियस्य प्रति-
विहमस्त्रग्रहणमिति हिद्रान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः (म) खर-
दूषणप्रभृतिभिस्तत्र विराधो नाम राक्षसस्त्रीणाः प्रहितः । (य)

अनुवृत्तं ज्येष्ठस्य पुनः पुनरनुगमनश्रीकः, निवृत्तं पश्चाद्व्यवसाय प्रार्थनापर इति यावत्,
आवृत्तवान् इति भावः । "दीपोत्पादेऽनुवन्धः छात् प्रज्ज्वादिदिविन्दरे । मुष्णागुवाविनि
विश्वी प्रकृतकानुवर्त्तने ।" इत्यमरः ।

(ध) सृष्टिकथा श्रवणेन, "सृष्टिकथा श्रवणेऽपि च" इति रत्नकोषः । प्रत्यादिष्टः
निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, "प्रत्यादेशो निराकृतिः" इत्यमरः ।

(न) शरभहेति ।—शरभङ्गो नाम मुनिः, तेन प्रेषितो प्रेरितो, वाचित्वा
दायित्वमिति यावत्, साध्यसात् स्वयं प्रायेणाद्यानसामर्थ्यादिति भावः ।

(प) अस्त्रं राक्षसद्वयम् । भद्रासनं नृपासनं, रक्षादिनिर्मितराजासनमित्यर्थः
"नृपासनन्तु यत् भद्रासनम्" इत्यमरः ।

(फ) अभ्युदयिकम् अभ्युदयाय उत्पत्त्यै, ऐहिक-पारमिष्येयोरुन्नामाय इत्यर्थः
हितं, मातृत्विकं कार्यमित्यर्थः । अवेक्षमासः अवलोकयन् ।

(व) फलितं सिद्धम् । अस्त्रादिति ।—अस्त्राकं व्यवसायः उद्योगः, श्रमवासा
वरिचमस्य ताभ्याम् ।

(भ) आवाशौचं नरवाशौचं, पितुरिति श्रेयः, आस्थितञ्च आश्रितञ्च, अनु-
वाचकस्त इति यावत् ।

(म) हिद्रान्वेषिभिः रक्षागुह्यन्वाविभिः, अपवात्यैव व्यवसायेष्वभिहितमिति भावः
खरवादिनिमित्तार्थः यः । जनस्थानकारण्यैः रक्षकारण्येवभागः जनस्थानं, न-
वासायैः जननिवासेः ।

(य) शीघ्रः उपः, शीघ्रश्च इति वाच्यम् । प्रहितः प्रेरितः ।

जान्मवान् । (विहस्य) । धिक्पूर्वाः ! आतिपातिके (र) हि
कार्ये राज्ञां सद्यः शुद्धिः । ततस्ततः ?

यमरा । ततश्च विराधवधाक्षिसहृदये दुःसहशोकदौर्घाक्षौ-
मौर्द्धदेहिकीं पितुः क्रियाम् (ल) अतिवाह्य (व) भगवता चतुः-
समुद्रमुष्टिस्थयेन (श) विव्याचलचापलारम्भविस्मयघातिना (घ)

(र) धिक् निष्फलाः, अकृतार्था इत्यर्थः, निन्दा भर्त्सनाद्यर्थोरेव धिक्शब्दयोगे
हितोवाविधानात् अत्र निष्फलाद्यर्थे न न हितोवा । मुखौ इति आक्षेपोक्तः खर-
दूषणादौ न उद्दिश्य इति बाध्यम् । आतिपातिके आख्यायिके, शत्रुभराकान्तिरूपविपत्ति-
जनके इत्यर्थः, आलक्षेपासङ्गतात् सद्यःखरशोये इति भावः । “पय्यायोऽतिक्रमसन्निवृत्ति-
पात उपालम्बः । न राज्ञां राजवर्षाणि” इति श्रुतिः ।

(ल) विराधेति ।—विराधस्य वधेन हननेन, आक्षिप्तम् आकृष्टं, ज्ञानत्यागाद्य
अज्ञानमित्यर्थः, हृदयं यस्य तथोक्ते । दुःसहृदयः—दुःसहृदय सोढुमशक्तेन, शोकेन
दौर्घाक्षि दौर्घलेन प्रतीयमानानोत्थं, अहानि दिनानि यस्यां तादृशोऽयम् । मौर्द्ध-
देहिकीं देहान् ऊर्ध्वं देहत्यागादनन्तरं भवा मौर्द्धदेहिकी ता, मरणदिनमारभ्य
सपिण्डोदरव्यपत्यं प्रेतमुद्दिश्य प्रत्यङ्गं लक्षपिण्डादिदानरूपमित्यर्थः, “मृताद्यं तदहं
दानं विषु स्वादौर्द्धदेहिकम्” इत्यमरः । क्रिया आह्वारद्वयापारम् ।

(व) अतिवाह्य समाय ।

(श) चतुःसमुद्रेति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं सागरचतुष्टयं,
तत् मुष्टिना मुष्टीकृत्य, यद्यति पिबतीति तथोक्तेन, गच्छूषेच चतुःसमुद्रं पाश्विनित्यर्थः ।
पुरा असुरैः सुरपराजितैः पलाय्य समुद्रमध्ये आश्रयः गृहीतः, पुनश्च देवैः सह
युधि मङ्गलवाय्य समुद्रे आश्रयः गृह्यते अत्र ; इत्य पुनः पुनः क्रियमाणे देवेन्द्रेण
प्रायितोऽगस्त्यमुनिः समुद्रं गच्छूषेकेन पीतवान् ; ततश्चासुराः निवृत्तस्थानमवाप्य
सुरैर्निहता इति पुराणलक्षणाऽवानुसन्वेष्टा ।

(घ) विव्याचलनेति ।—विव्याचलनं विव्यागरेः, आपलं बाध्यं, सुनिश्चयवर्द्धना
सूर्यावरोधमभ्युत्थानरूपमिति भावः, तस्य चारणे उपक्रमे, विस्मयं विव्यस्य,
अगस्त्ये कृतविश्वासमित्यर्थः, विव्याचलमिति शेषः, “समी विव्याच-विवाहौ” इत्यमरः ;
हन्तीति तथोक्तेन । पुरा सुनिश्चयवर्द्धना वर्द्धमाने विव्ये सूर्यावरोधान् जनति विनाश-
मुपगच्छति देवेरधिर्धितोऽगस्त्यमुनिः वाराचक्षाः समागत्य शिथं विव्यं प्रवृत्तम्
“यावदहं दक्षिणस्या दिशः न परापतयं तावत् त्वं न मुह्यीममुक्तोक्षव, प्रवृत्त एवमक्षः”

वातापिदानवदोर्घयात्तामङ्गलकलशेन (स) कलशयोनिना
सनाथामरण्यवीथीं प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम
वायसः सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत् । (ह)

जान्मवान् । (स्वगतम्) । इदं तावदपशुकुनं (क) नाम ।
(प्रकाशम्) । ततस्ततः ?

अनया । ततश्च—

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो

देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः ।

ऐषौकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा

काण्ठीचकार चरमो रघुराजपुत्रः ॥ ३ ॥

नत एव तिष्ठ" इत्युक्ता दक्षिणां दिशं गतवान्, पुनश्च न परापतत् । विन्ध्यस्य
साहस्रासेन तथैव शुद्धनिधोगात् विनमस्तित्तीति पुराणवाचां ।

(स) वातापीति ।—वातापेः तदाख्यस्य दानवस्य, दोर्घयात्ता चिराय गमनं,
मरणादिति यावत्, तस्या मङ्गलकलशः शुभशपककुम्भस्वरूपः तेन, यान्तायां माङ्गलिक-
कलशस्यापनस्य आचारविह्वलादिति भावः । पुरा आतापिर्वातापिच हावसुरो
मातृया विचैरतुः ; तयोर्वातापिः यं कश्चन भोजनाय निमन्त्रा मध्याह्ने आतापिं मेव-
रूपं निहत्य तन्नासेन निमन्त्रितं भोजयामास । ततश्च "आतापे ! निष्क्रमस्व" इत्युक्तकेन
वातापिना स आतापितस्य सदरं विदार्य निःसृतः, ततश्च हावेतौ तन्नासं सुखेन
बुभुजाते । इत्येवमेषो भक्षिताः । एकदा अगस्त्यमुनिर्निमन्त्रितः, स तु आतापिं
मेवकपिचं तथा भक्षितवान् यथा स पुनर्न उदरात् निर्गन्तुमशक्नोत् इति पौराणिको
वाचां ।

(ह) कलशयोनिना कुम्भसम्भवेन, अगस्त्येन इत्यर्थः, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः"
इत्यमरः, सनाथान् अव्यिष्टतां, समान्श्रितानिति यावत् । अरण्यवीथीम् अरण्य-
वेष्टीम्, अगस्त्याश्रममिति यावत् । प्रतिष्ठमाने प्रस्थातुम् आरभमानाच्च, चकति कर्तो-
मर्थः । उपाद्रवत् अपोद्भवत्, नखेन व्यष्टिच्छादिति भावः ।

(क) अपशुकुनं दुर्निमित्तम्, अशुभसूचकनिमित्तमित्यर्थः, "शुभसूचकनिमित्ते च
शुकुनं आशुपुंलक्षम्" इति मैत्रिणी ।

रक्षोऽभिचारदिति ।—यः काकः धाराधराख्यः वायसः, रक्षतान् अभिचारी हिंसा-
निर्मेष्टि, मारणाद्येयस्ये इत्यर्थः, "हिंसाचरानभिचारः आत्" इत्यमरः ; चरुभाण्डमिव

जान्त्वान् । ततस्ततः ?

अनया । ततश्च—

क्रमेणैव सुतोऽस्मादौनुपस्थाय महामुनीन् ।

अगस्त्ययासनादास्ते पञ्चवत्यां रघूदहः ॥ ४ ॥

जान्त्वान् । (उद्धर्षणम्) । तर्हि हस्तगत एवास्माकम् । किय-
दन्तरम् ऋषयामूक-जनस्थानयोः । (ख)

अनया । आर्य्य ! न खल्वद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि ।

जान्त्वान् । अवहितोऽस्मि ।

अनया । तत्र च कामुकी रामभद्रमनुप्रविश्य रसं (ग)
दास्यामीति सङ्कल्पितपतिद्रोहपातकिनौ (घ) शृण्वन्वा

हस्तपात्रपूर्वपात्रमिव, “हस्तपात्रे चरुः पुमान्” इत्यमरः, देव्याः विदेहदुहितुः
जानक्याः, सनं विदेहार विलिखेत्, विदारितवान् इत्यर्थः, चरुः व्यंजः, “चरुमी
व्येष्ट-कानिष्ठयोः” इति विश्वः, रघुराजपुत्रः रामभद्रः, तदा इषोका वीरश्यालाका,
तस्याः । वचनः ऐषोके तत्, अस्मन् आयुषम्, इषोकादभिमर्षितं प्रहरणमन्यर्थः,
अधिकृत्य आयुष्य, निक्षिप्येत्यर्थः, तं काकम्, अस्याः नेत्रेषु, काकोचकार अकार्यं
कार्यं कृतवान्, एकनेत्रं विनाशयामासेत्यर्थः । वसन्ततिष्ठक उत्तम ॥ २ ॥

क्रमेणैति ।—रघूदहः रघुकुलधुरन्धरः, रामः इत्यर्थः, क्रमेण सुतोऽस्मादौनु
सुतोऽस्मात्प्रभृतीन्, महामुनीन् महर्षीन्, उपस्थाय अभिवाद्येत्यर्थः, अगस्त्यस्य यासनात्
यादेशात्, पञ्चवत्यां पञ्चवटीसंज्ञकवने, आस्ते अविवसति । अनुष्टुप् उत्तम ॥ ४ ॥

(ख) कियत् किञ्चिदित्यर्थः, अन्तरं व्यवधानम्, “अन्तरमवकाशवधिपरिधाना-
न्तर्हिभेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । ऋष्यमूकः सुपीवादीनामावासभूतः पर्यतविशेषः,
जनस्थानं दण्डकारण्यन्तर्गतप्रदेशविशेषः ; ऋष्यमूक-जनस्थानयोर्भेदे अल्पमेवान्तर-
मिति वक्तुमिच्छामः ।

(ग) रसं विषम् । “शङ्करादी विषे वीर्ये गुणे राजे द्वे रसः” इत्यमरः ।

(घ) सङ्कल्पितेति ।—सङ्कल्पितः मनसा स्मिणीकृतः, पतिः भर्ता, राम इति
ज्ञातः, तस्य द्रोहे अनिष्टाचरत्वे, विषप्रयोगसङ्कल्पद्वये इति भावत्, पातक्षिणी
प्रापीयसी ।

लक्ष्मणरोषदुतभुजि (ङ) कर्णनासौष्ठमयौभिस्त्रिभिराहुतिभिः
प्रायश्चित्तयाचक्रे । (च)

जात्यवान् । (सातहम्) । अहह !! महाननर्थकन्दः संवृतः ।
अथ भगिन्यास्तादृशं विडम्बनमवलोक्य खरादिभिः किं प्रति-
पन्नम् ? (छ)

यमवा । (निदध) । आर्य्य ! किं प्रतिपन्नं, यद्रामभद्रे
धृतधनुषि प्रतिपद्यते । (ज)

जात्यवान् । (सङ्घर्ष-कारम्) । तत् किं तेषु बालिसाहाय्य-
कोपस्थायिनो (झ) विराधयात्रापहतमध्वानमनुप्रपन्नाः ? (ञ)

यमवा । अथ किम् ।

जात्यवान् । अमणे ! प्ररूढमिदानीं राम-रावणयोर्वैरम् । (ट)

(ङ) लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मण रोषदुतभुजि कोपानले ।

(च) कर्णनासौष्ठमयौभिः कर्णनासौष्ठमयौभिः, आहुतिभिः होमक्रियाभिः,
प्रायश्चित्तयाचक्रे प्रायश्चित्तनिष्ठ आचरितवतीत्यर्थः, लक्ष्मणेन तत्राः कर्णनासौष्ठमि-
निकृतानीति भावः, स्वामिद्रोहपातकप्रशमनायम् च त्वंभूतलक्ष्मणप्रज्वालितग्री-
विनक्षत्रादिकमाहुतीकृत्य प्रायश्चित्तं कृतवतीवेति निष्कर्षः ।

(छ) अनर्थकन्दः अनिष्टमूलं, विपत्कारणमित्यर्थः, तादृशेन कर्मणा रावणस्य
क्रोधीत्यादनादिति भावः, विडम्बनं तिरस्कारम्, अवमाननमिति यावत् । प्रतिपन्नम्
अङ्गीकृतं, कर्तव्यत्वेन स्थिरीकृतमित्यर्थः, “प्रतिपन्नोऽन्वयिष्ठः ज्ञात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि
च” इति मेदिनी ।

(ज) प्रतिपद्यते अङ्गीक्रियते, कर्तुं सन्भाव्यते इत्यर्थः, स्वस्वजीवनदानमेव
कर्तव्यतया स्थिरीकृतमिति भावः, रामभद्रश्चैव सर्वे एव पक्षत्वं गता इति निष्कर्षः ।

(झ) बालीति ।—बालिनः बालिव्याधिपतेः बालिराजस्य, साहाय्यकार्य-
साहाय्यार्थम्, उपस्थायिनः उपस्थिताः ।

(ञ) विराधेति ।—विराधस्य पूर्वोक्तस्य रामदूतराचसविशेषस्य, यावदा-
वसायेन, इतः पूर्वं अनमन्यमानमनेनेत्यर्थः, प्रहृतं चुम्बं, पदनिक्षेपेण कुट्टितमित्यर्थः,
अप्यार्जं पन्थार्जं, नाशमिति भावः, अनुप्रपन्नाः अनुपगताः ।

(ट) प्ररूढं प्रसङ्गेन जातम् । वैरं शत्रुत्वं, शत्रुता इत्यर्थः ।

यमथा । (इत्यनो) । आर्य्य ! मन्थे, खर-दूषणप्रभृतौनाः
मभिभवाभिधाने केवलं क्लेशयिष्यति (ठ) वाचमात्मनः ; पुनरु
रनक्षरमपि शूर्पणखामुखमावेदयिष्यति (ड) दशकम्बरस्य ।

नाम्बवान् । (उचितम्) । अमणे ! लघूत्यमनर्थमुत्प्रेक्ष्य
प्रसुप्तोऽस्ति । (ठ) —

एत्त्वाकेण पुराऽपि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो

धत्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्वेते हता बान्धवाः ।

उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिरलम्बूणां लङ्कां बली

दृष्टः शूर्पणखागिण्कारमपरं दृष्ट्वा कथं मृष्यते ? ॥ ५ ॥

(ठ) अभिभवभिधाने पराजयवार्तावधाने । क्लेशयिष्यति पीडयिष्यति, वार्तावहः,
शूर्पणखा वा इति शेषः ।

(ड) अनक्षरम अक्षरयुक्तं, वाचा अशक्तमपि इति यावत् । आवेदयिष्यति
विज्ञापयिष्यति ।

(ठ) लघूत्यं शीघ्रमुपस्थितम् । उत्प्रेक्ष्य वितर्क्य । प्रसुप्तोऽस्ति विमूढोऽस्ति,
किं-कर्त्तव्यविचाराद्यनो भवानि इति यावत् ।

एत्त्वाकेणेति । — पुरा पूर्वम् अपि, लङ्केश्वरः रावणः, कौशिकमखात् विज्ञानिभवे
यज्ञात्, आरभ्य उपक्रम्य, एत्त्वाकेण रामेण सह, यज्ञत् निरन्तरं भवे शाश्वतिकं नित्यं,
विरोधं वेदं, धत्ते विभर्तं, अधुना तु इदानीम्, एते बान्धवाः खरादयः स्वजनाः,
हताः विनाशिताः, रामेणेति शेषः, अतः उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिः उत्साहशक्तिभिः
विक्रमबलेः, उक्तञ्च गीतशास्त्रे — “विक्रमबलमुत्साहशक्तिः” इति, प्रसुप्तात्माः कोश-
दण्डजबलेः, उक्तञ्च गीतशास्त्रे — “कोश-दण्डजबले प्रसुशक्तिः” इति, मन्त्रशक्तिभिश्च
सन्ध्यादीनां सानादीनाञ्च यथावत्प्रयोगैः, पञ्चाङ्गमन्त्रैर्वा, उक्तञ्च — “पञ्चाङ्गमन्त्रै
मन्त्रशक्तिः” इति, एतानिस्तद्विभिः शक्तिभिः, “शक्तयस्तस्यः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः”,
इत्यमरः ; अलम्बूणां रतिवमयैः, तथा लङ्कायाः छिद्रवित, लङ्कानिपुण इत्यर्थो वा,
बली बलवान्, दृष्टः अदृष्टः, रावणः इति शेषः, अपरम् अन्यं, पूर्वोक्तशान्तिव-
विरोधात् निप्रतिपक्ष, शूर्पणखाया गिण्कारं परिमवन्, अशमानमनित्यर्थः, “गिण्कार-
जात् परिमवे बान्धवादेवेषोऽपि च” इति परमिः ; नावाकवर्णादेवेकतनिति भावः,
इह विधीक्य, कथं केन प्रकारेण, मृष्यते ? अनते ? न अवनयोत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं ॥ ५ ॥

अनेः अनेः अनयोः(ण)विरोधे सन्बुद्धमाणे तुल्यश्चसनस्थो(त)
दाशरथिरसहायः सूर्यसूनुना सन्धातुमौषक्तः (य) स्नात् ।

अनघा । आर्य्य ! किमिदानीमनुष्ठेयमस्ति ? (द) मम हि
शिशुपुत्रो निषादचक्रवर्त्ती गुहो लक्ष्मणमित्रम्, अनेन सोपा-
नेन सुखाधिरोहो (ध) रघुपतिरस्माकम् ।

काल्दवान् । (सङ्क्षेप-व्युत्पत्तिम्) । अमणे ! यद्यसि सुग्रीवपत्न्य-
प्रातिनी, तत् गच्छ, सत्वरमुपस्थापय (न) निषादराजम् ।

(इति अनघा निष्क्रान्ता) ।

(नेपथ्ये एकतः) ।

भो भो लक्ष्मण ! वैशेषिककटन्दीपण्डितो (प) जगद्भिज्य-
मानः पर्य्यटामि (फ) । क्वासौ रामः ? तेन सह
विवदिषे (ब) ।

(ब) अनेः अनेः मन्दं मन्दम्, उत्तरोत्तरमित्यर्थः । अनयोः राम-रावणयोः ।

(त) सन्बुद्धमाणे सम्यक् दीप्यमाने, सम्यक् प्रज्वलति इतीत्यर्थः, उर्द्धं गच्छति
इतीति यावत् । तुल्येति ।—तुल्यं समानं, सुग्रीवेण सङ्गतेति भावः, यत् स्वस्र-
नविन, राज्यभङ्गदपमिति भावः, तत्र तिष्ठति वर्त्तते इति तादृशः, राज्यात् बहिष्कार-
रूपतुल्यविपत्प्राप्त इत्यर्थः ।

(घ) सूर्यसूनुना सूर्यपुत्रेण सुग्रीवेण । सन्धातुं सम्बोधयितुं, सन्धिं कारयितु-
मित्यर्थः । सुंषत्करः सुकरः इत्यर्थः, अनायाससाध्य इति यावत् ।

(द) अनुष्ठेयं करणीयम् ।

(ध) अनेन लक्ष्मणमित्रत्वरूपेण, सोपानेन उपायेनेत्यर्थः । सुखाधिरोहः सुखे-
लाभिगम्य इत्यर्थः ।

(न) उपस्थापय समीपमानय इत्यर्थः, अस्मानिति शेषः ।

(प) वैशेषिकेति ।—वैशेषिकस्य कृपादङ्गतदर्शनविशेषस्य, कटन्दी व्याख्याया-
मिति भावः, पण्डितः विद्वज्जगत् । “कटन्दी” इति प्राटे,—वैशेषिककटन्दी
वैशेषिकदर्शनमात्रे, विज्ञाते इति भावः, पण्डितः, यदा—वैशेषिकी विविदा, या
कटन्दी कथङ्गः, तत्र पण्डितः विद्वज्जगत् ।

(चक्षते:) ।

भो भो: परिव्राजक ! कालसर्पखलोकारखर्जूलता (भ)
न खलु सुखाकरी वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य (म) ।

जालवान् । कथं लक्ष्मण-परिव्राजकौ संलपतः, (य) शृणोमि
सावत् । (इत्यवसरे) (र) ।

(नेपथ्ये पुनरेकतः) ।

आ: लक्ष्मण ! सर्वविद्रावणः खल्वहम् । को मया जनित-
मानभङ्गो न पराजीयते ? (न)

(फ) विजयमानः पराभवन् वैशेषिकदर्शनविषयकविचारेण तद्दर्शनाध्यायिनः
पराभूयेत्यर्थः । पथ्येऽस्मि समामि ।

(व) विशदित्ये विविचिज्ञानविषयकं तर्कं करिष्ये, विरोधं करिष्ये वा । रावणो-
क्तिविधम् ।

(भ) परिव्राजक ! भिक्षो ! “ भिक्षुः परिव्राट् कर्मेन्दो ” इत्यमरः । काल-
करोति ।—कालसर्पं कृणुसर्पं, अन्यन्तखलपङ्क्ततेरित्यर्थः, खलोकारः अयकारः,
अक्रुडस्यापि आघातादिना क्रोधोत्पादनमित्यर्थः, द्रोहाचरणमिति यावत्, स
एव खर्जः कण्डूः “ कण्डू खर्जस्य कण्डूया ” इत्यमरः ; स विद्यते यस्य स, कालसर्प-
खलोकारखर्जूलः, तस्य भावः ।

(म) सुखाकरी सुखसाधनी । वृश्चिकेति ।—वृश्चिकः प्रसिद्धः कौटव्यशेषः,
तस्य मन्त्रे विषनाशकाक्षरसमस्यात्मकक्रियाविशेषे, तान्त्रिकः ज्ञातविद्वान्ः तस्य,
“ तान्त्रिको ज्ञातविद्वान् ” इत्यमरः ; कालसर्पं क्रोधितं कृत्वा तेन क्रोडाक्षरं
वृश्चिकविषाभिज्ञस्य मृगुकारणं भवतीत्यर्थः ; कालसर्पदंशने वृश्चिकमन्त्रनिज्ञस्य
सामर्थ्यं न स्फुरतीति भावः ।

(य) संलपतः चत्थोऽन्वयम् आलापं कुरुतः । “ संलापो आवाणं निघः ” इत्य-
मरः ।

(र) अवसरे अवहितो भवति, संलापप्रसवके मनो निदधातीत्यर्थः ।

(ल) सर्वविद्रावणः सर्वलोकावनाशनः, सर्वविनशोत्यर्थः ; अवघ्नं सर्ववित् सर्वघ्नः,
रावणः । जनितेति ।—जनितः उत्पादितः, कृत इत्यर्थः, मानस्य गर्बस्य, भङ्गः
खल्वङ्गं येन तादृशः, कृतपमानः, मम अवमाननाकारीत्यर्थः । पराजीयते परा-
भूयते, शास्त्रते इत्यर्थः, अपि तु शास्त्रते एवेति भावः ; मदवमाननाकारी अवश्यमेव
दण्डनीय इति निष्कर्षः ।

(नेपथ्ये पुनरेक्षतः) ।

किं भवान् रावणः ?

(जाल्पवान् हविर्निषमवदधाति) ।

(नेपथ्ये पुनरेक्षतः) ।

भो वाचोयुक्तिञ्च ! (व) सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति
समस्य व्याहृतमन्यथाऽभिसन्धाय वाक्कुलेन प्रत्यवतिष्ठमानो
निगृहीतोऽसि ; (श) तन्मच्च मां भिक्षायै (ष) ।

(अन्यतः) ।

किं त्वया ? कित्तरां च रावणेन ? (स) । अहमप्युत्सुको-
ऽस्मि, (ह) त्वरितं गच्छामि ।

जाल्पवान् । कथमेतदस्फुटार्थमेव (क) निर्वहणम् (ख) ।

(व) वाचोयुक्तिञ्च ! वाचोयुक्तिपटी ! वाम्निन् ! इत्यर्थः, “वाचोयुक्तिपटु-
मांशो यावदूच्य वक्तारि” इत्यमरः ।

(श) समस्य सङ्क्षिप्य, समासमाश्रित्येत्यर्थः । व्याहृतं उक्तम् । अन्यथा अन्येन
प्रकारेण, “किं भवान् रावणः ?” इत्यर्थरूपेणेत्यर्थः, अभिसन्धाय संयोज्य, अल्पाय-
त्येत्यर्थः, परिवर्त्य इत्यर्थो वा । वाक्कुलेन अन्यार्थे प्रयुक्तस्य वाक्कुल्य अन्यार्थे संयोजना-
त्यक्तस्वरूपाच्छादनेनेत्यर्थः, वक्तोक्त्या इति यावत्, प्रत्यवतिष्ठमानः प्रतिपन्नतया
वर्तमानः, विरुद्धपक्षम् अवलम्बमान इत्यर्थः । निगृहीतः पराजितः, प्रतारितो
वा ।

(ष) भिक्षायै भिक्षार्थं गमनायेत्यर्थः ।

(स) किं त्वया ? कित्तराघ रावणेन ? त्वया रावणमिमेन किम् ? रावणेन
च कित्तराघ ? त्वम् अरावणः रावणो वा भवतु तेन किम् ? न तेन नै किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, अरावणो वा रावणो वा न ज्ञया गच्छते इति भावः ।

(ह) उत्सुकोऽस्मि इष्टलाभार्थमुत्सुकोऽस्मि, आश्रमं ज्ञत्वा प्रियजनदर्शनाय
व्याकुलो भवानौत्यर्थः, “इष्टार्थोदयुक्त उत्सुकः” इत्यमरः ।

(ख) अस्फुटार्थमेव अव्यक्तार्थमेव, अस्यटानिधेयमेवेत्यर्थः ।

(ग) निर्वहणम् उपक्रान्त्य उपसंहारः, प्रखुल्यवाक्यमापनमित्यर्थः, “उप-
क्रान्त्य संहारो भवोऽनिर्वहणं निवृत्तिः” इति मरतः ।

मन्त्रे, पुनरेष परिव्राजकश्चरन् (ग) रावण एव कोपादुक्तः,
मध्यपलप्य स्वं नाम द्वागपक्रान्तः (घ) । (सर्वतो निरूप्य) ।
अथे ! पुराणप्रियसुहृत् (ङ) अस्माकं दक्षिणस्या दिशः परा-
पतन् जटायुरिव लक्ष्यते । (च) तदेनमनुपालयामि (छ)
तावत् । दूरदृष्टो हि गृध्राः, (ज) कदाचिदेष (झ) लङ्का-
द्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत (ञ) ।

(प्रविश्य) ।

जटायुः । प्राप्तैवेयमस्माभिः पञ्चवटी, यदमूर्गोदावरीतरङ्ग-
श्रीकरसेकसुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थान-
सीमानः (ट) । अपि च—

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलबधूनिधूतचूताङ्कुर-

प्राग्भारपसरत्परागसिकतादुर्गस्तटीभूमयः ।

(ग) परिव्राजकश्चरन् भिक्षुव्याजिनः ।

(घ) लक्षण “अहं सर्वं नित्यं रावणः” इति वाक्यम्, अपलप्य निद्रूय । स्वं
नाम रावण इति नामधेयम् । द्वाक् भटिति । अपक्रान्तः पलायितः, लङ्पप्रक्रान्त-
मिथेति भावः ।

(ङ) पुराणप्रियसुहृत् प्राचीनप्रियवन्तुः ।

(च) परापतन् समागच्छन् । लक्ष्यते दृश्यते ।

(छ) अनुपालयामि प्रतीये ।

(ज) दूरदृष्टः दूरदेशदृष्टिः, बहुदूरपक्ष्येण दृष्टंलक्षणा इत्यर्थः । गृध्राः पक्षि-
विशेषाः ।

(झ) एषः जटायुः ।

(ञ) उपलभेत जानीयात् ।

(ट) गीदावरीति ।—गीदावर्याः तदाख्यन्त्याः, तरङ्गाणाम् ऊर्ध्वीणां,
श्रीकरसेकेन लक्षणावस्थानेनैवार्थः, सुकुमारा सुखोत्तमा, जेष्ठमित्रजननी इत्यर्थः,
सुखिन्ध्या इति वाक्यम्, नासन्ना च परिपुष्टा च, निविष्टा इति यावत्, परिसरे
पर्यन्तमुपि, प्राग्देशे इत्यर्थः, “पर्यन्तम् परिसरः” इत्यमरः ; अरण्यमाला वनश्री-
वासां तादृशः । जनस्थानसीमानः दृश्यकारणान्तर्गतमृगान्त्य प्राग्देशाः ।

दृश्यन्ते इति ।—मधुमत्तानिः लक्षणावस्थानविशेषानि, लक्षणावस्थानेन वृक्ष-
-

याः कृच्छ्रादतिमङ्गलं लुब्धकभयात्तेरेव रेणूत्करे-

र्घरावाहिभिरस्ति लुप्तपदवोनिःशङ्कमेणौकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान् । (विच्छिदुपसृत्य) । कुतः पुनरियता वेगेन (ठ)

वयस्यो जटायुः ?

जटायुः । (दृष्ट्वा) । कथं जाम्बवान् !! सखे ! त्वमस्य, न
सभाजयिष्यामि (ड) तावद्भवन्तम् । मया हि मन्त्रयाचल-
कुलायादार्यसम्पत्तिपादानभिवाद्य निवर्त्तमानेन (ठ) मारौच-
सहचरः सञ्चरन्निमामरण्यानौमभिलक्षितो (ण) राज्ञम-

भिरिति वा. शोचिष्वधूमिः शोचिष्वभिः, निर्धूताः आकम्पिताः, विदक्षिताः इत्यर्थः,
ये जटायुराः आसन्मुकुलाः, तेषां प्राग्भारत अशमागत, विदक्षितप्रदेशादित्यर्थः,
प्रसरन्तोभिः निःसरन्तोभिः, पतन्तोभिरित्यर्थः, परागसिक्तताभिः कौमुदरजोदप-
वाण्डाभिः दुर्गाः दुर्गमाः, आसा इति यावत्, तटोभूमयः तोरप्रदेशाः, इत्यन्ते
अवशोक्त्यन्ते; एतेन वसन्तकालो व्यज्यते; एषोकुलं स्रगोददम्बकं, लुब्धकेभ्यः व्याधेभ्यः,
भयात् याः तटोभूमोरित्यर्थः, कृच्छ्रात् क्षेप्यात्, अतिमङ्गलं अतिक्रम्य, घारावाहिभिः
सन्ततवर्त्तभिः, निरन्तरं पतद्भिरित्यर्थः, तेरेव पूर्ववर्णितप्रकारेरेवेत्यर्थः, रेणूत्करेः पराग-
सङ्घेः, लुप्ताभिः विनष्टाभिः, अविरतपतितपरागपुञ्जैरदृशं गताभिरित्यर्थः, पदवोभिः
पादचिह्नैर्दृष्टुमभिरित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा, अस्ति वर्त्तते, लुब्धो हि
अनपदिच्छिदृशंनेन स्रगाननुधावन्ति, अतः तु पुनरजोभिस्तच्छिद्विच्छोपात् स्रगाणां
गन्तव्यज्ञानज्ञानाभावात् लुब्धकदमिमुखोभयितुं न शक्नुवन्तीति तेषां भयराहित्य-
मिति भावः । आदौल्लिखितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ठ) कुतः कस्माद्धेतोः, इयता एतदधिकेन, वेगेन जवेन, गच्छतीति
शेषः । यद्वा—कुतः कस्मात् स्थानात्; अस्मिन् पक्षे—आमच्छतीति शेषः ।

(ड) सभाजयिष्यामि अभिनन्दयिष्यामि, सत्कारिष्यामि इति यावत् ।
“आनन्दन-सभाजने । आपन्नन्दनम्” इत्यमरः ।

(ठ) मन्त्रयाचलकुलायात् मन्त्रयाचल एव कुलायः भीरुः, पक्षिवासरज्यान्-
मित्यर्थः तस्मात्, यद्वा—मन्त्रयाचले यः कुलायः तस्मात्, “कुलायो नोडमन्त्रिणम्”
इत्यमरः । आर्येति ।—आर्येण व्येष्टम्, सन्पातेः तदाख्यपक्षेः, पादान् चरणी,
अभिवाद्य गत्वा, निवर्त्तमानेन प्रत्यागच्छता ।

(ण) अनिलचितः दृष्टः ।

राजः ; तदतिविषमम् आशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रचेहः
स्वरयति । (त)

काव्यवान् । (स्वगतम्) । वयमप्येतदेव प्रतिपिप्तामहे (प्रकाशम्) ।

सखे ! त्वरस्व । (ध) । (इति निष्क्रान्तः) ।

जटायुः । (परिक्रम्यावलोक्य च) । इयमग्रे पञ्चवटी ।

(अवितर्कम्)—

नीतो दूरं कनकहरिणश्च यया रामभद्रः

पश्चादेनं द्रुतमुपसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।

बिभ्यत् बिभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु-

र्धिकष्टं भोः ! प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह !!—

आर्यपुत्रार्यपुत्रेति रुदन्तीं कुररीमिव ।

रथमारोप्य वेदहोमेष पापः क्व यास्यति ? ॥ ८ ॥

(त) अतिविषमम् अतिविषदृशं क्वपि व्यापारम् । त्वरयति त्वरां ददाति,
गन्तुमिति शेषः ।

(ब) प्रतिपिप्तामहे प्रभुस्सामहे, इमामेव वानां विज्ञातुमिच्छाम इत्यर्थः,
“प्रतिपतिः प्रवृत्तो च प्रागजो गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तो च प्रबाधे च पदप्राप्तौ च
धोवति ॥” इति मेदिनी । त्वरस्व सत्वरं तच्छेषार्थः ।

नीत इति ।—कनकहरिणे काञ्चनसगे, या शङ्का समादरः, आकाङ्क्षा वा,
लिप्तेत्यर्थः तत्रा, “शङ्काऽऽदरे च काङ्कायाम्” इति मेदिनी ; रामभद्रः दूरं नीतः
प्रापितः, आकृत इत्यर्थः, आशङ्कप्रदेश इति शेषः, पश्चात् रामभद्रस्य पृष्ठतः,
रामभद्रस्य गमनानन्तरमिति वा, एष कनिष्ठो वत्सः कञ्चन इत्यर्थः, एनं रामं, द्रुतं
सत्वरम्, उपसरति अनुधावति ; ततस्तस्मात्, तदनन्तरं वा, भिक्षुः परित्राट्, परि-
त्राजकपक्षर इत्यर्थः, रावण इति शेषः, बिभ्यत् बिभ्यत् मस्यत् वस्यत्, भीतः भीतः
इत्यर्थः, रामादिति शेषः, पर्णशालां पत्रकुटीरं, रामस्येति शेषः, प्रविशति च. भोः १
भिक्षु-कष्टं क्लेशभद्रः व्यापार उपकृत इत्यर्थः, वयम् भिक्षुरूप इति भावः, रावणः
निजम् आकृतिं स्वं रूपं, प्रथयति प्रकटयति, भिक्षुवेद्यं त्यक्त्वा निजरूपं धारयती-
त्यर्थः । जटायुः उक्तम् । ७ ॥

आर्येति ।—एष पापः पापाचारः, रावणः इति शेषः, कुररीमिव कुररीमिव

(साटोपं (८) परिणामम्) । अरेरे राजस्य !—

बधूटोमिक्षाकोर्निजकरतलस्यर्धमक्षिणा-

मिमां कुवांणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः ।

कुले येषां किन्तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो

न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुनस्त्यप्रभृतयः ? ॥ ८ ॥

(पुनरावासे) । अलीकाट्टहासधूमधूसरितदशवक्त्रवल्गो ! किं-
मात्य रे राजसापसद ! किमात्य ? (ध)—

जगद्विलोभि सीताख्यमामिषं हरतो मम ।

अयं किञ्च जरदृग्घ्नः कराटाख्यस्य नेष्यति ॥ १० ॥

पक्षिचोमिव, “उल्कीश-कुररो सभो” इत्यमरः ; आख्येयुव ! आख्येयुव ! इति कदलीं
क्रन्दनीं, वेदेह्यो सीतां, रक्त्वं आरोप्य उच्यते, क कुम्भ, याजति ? अमुदुप्
उत्तम ॥ ८ ॥

(८) साटोपं सतर्जमं सनये वा ।

बधूटोमिति ।—इत्युच्यते : इत्याकुर्वन्मोक्ष, रामस्तेष्वर्थः, इनां क्रन्दनीमिक्षां,
बधूटोम् अल्पवयस्तां वधूं, लवीना बधूनिमिक्षां, “अस्या बधूबधूटो कान्” इत्यमरः ;
निजस्य करतलस्यर्धेन पाक्षितलपरामर्शेन, मक्षिणा लक्ष्यहिता, कुवांणस्य विदधतः,
भवतः तव, हृदि चेतसि, शोभैव आनन्दजनितविकास एव, तथा—शौन्दर्यमेव,
सीताया इति शेषः, न तु लज्जेति भावः, स्फुरति प्रसरति, किन्तु तं येषां कुले शोभे,
असि भवसि, जात इति शेषः, ते विलोक्यमक्षिणाः लङ्कास्मान् इत्यर्थः, गुरवः पुण्याः
पितृभ्यः, सप्त ब्रह्माणोऽपि पुनस्त्यप्रभृतयः सतर्जयोऽपि इत्यर्थः, कथमिव केन हेतुना
वा, न गणिताः ? न आलोचिताः ? त्वमसि शेषः, लङ्कास्मान् सप्त पूर्वपुत्रवाः त्वया
लक्ष्यहिता इति भावः । शिखरिणी उत्तम ॥ ८ ॥

(९) अलोकेति ।—अलोकाः उवा, अकार्यहरणात् आकारिकताविहीन इति
वाच्यं, मोत-मोतत्वात् मौखिक इति भावः, वः अट्टहासः अमुकमिच्छताम्, केवल-
हस्यविकाशजनित भावः, स एव भूयः पापकाष्ठयादिति भावः, तेन धूसरितानि
पापकाष्ठानि इत्यर्थः, दश वक्त्राणि दश मुखानि सप्त तादृशः, वक्तीकः कोटिविशेषः,
तस्मिन्नुच्यते । राजसापसद ! राजसापस ! आत्म ब्रवीषि ।

जगद्विलोभि ।—अयम् एव, जरदृग्घ्नः उद्वेगविशेषः, जननीं जनहादिनां,
विलोभि लोभविषयं, सुहृदोवनिमेषः, सीतायां सीतानामलम्, आमिषं भोग्यवस्तु

इति । आः ॥ पाप ! कथमेवमभिदधासि (न) । तिष्ठ तिष्ठ—

भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धन्वविष्णु-

धिगपसरसि चौरङ्गारमाक्रुश्यमानः ।

त्वदुरसि विदधातु स्नामपस्कारकेलिं

कुटिलकरजकोटिकूरकर्मा जटायुः ॥ ११ ॥

(इति गङ्गातः) ।

विकल्पः ।

(ततः प्रविशति लज्जः) ।

लज्जः । अहो ! दुर्निवारदारुणक्रोध-शोक-लज्जागहनो
त्रिषमोऽयं दशाविवर्तः (प) । यस्मिन्नितिकर्त्तव्यताऽभिधानम्
(फ) अप्यस्माकमनौपयिकम् (ब) । तथा हि—

मासं वा, “उत्कृष्टे पक्षे (मासे) भोमे भोग्यवस्तुनि चानिषन्” इति विश्वः ; इतः
वक्ष्यप्रथतः इत्यर्थः, मनः कारात् हसात्, आच्छिद्य आकृत्य, मेव्यति प्रापविष्यति,
रामं स्थानान्तरं वेति शेषः, किलेति सम्भावनायाम्, एतत् किं सम्भाव्यते ? इत्यर्थः,
नेव सम्भाव्यते इति भावः । रावभोक्तृनुवादोऽयम् । अनुष्टुप् इतम् ॥ १० ॥

(न) अनिदधासि ब्रवीषि ।

भुजिति ।—भुजा एव भिन्नितसङ्गता बाहुष एव, विटपाः शाखाः, यदा—
भुजानां विटपाः विस्ताराः, बाहुष्यमित्यर्थः, “शाखायां पक्षवे सन्धे विहारे विटपो-
ऽस्तिवान्” इति रमसः ; तेषां मदेन गर्वेण, व्यर्थे विद्वज्जन, अन्धन्वविष्णुः अन्धीभवन्,
चौरङ्गारं चौर्यं कृतेत्यर्थः, आक्रुश्यमानः आघ्रमानः सन्, यदा—आक्रुश्यमानः आच्छिद्य-
माणः, भरत्समानः सन्, भवति शेषः, अपसरसि पलायसे, अत एव चिन्, जानिति
शेषः, कुटिलानां वक्राणां, दाहवानामिति भावः, करजानां गङ्गाणां, कोटिभिः अर्धैः,
कूरं भोवणं, कर्म यच्च तद्योक्तः, जटायुः सप्त उरसि बभूवि, आ निजान्, अपस्कार-
केलिं गङ्गविदारकरूपकोटिकानिति यावत्, विदधातु करोतु । नास्मिन् इतम् ॥ ११ ॥

(प) दुर्निवारेति ।—दुर्निवारैः निवारयितुमशक्तेः, अत एव दाहयैः भोवयैः,
अतिप्रवृत्तेरित्यर्थः, क्रोधैः प्रभुं प्रति कोपैः, शोकैः मनुजैः, प्रियजनविष्येदजनितैः
दुःखैरित्यर्थः, लज्जया वपया, कुलवधूरेकाऽस्मानिर्ग रक्षितुं शक्ता, अतः कापुङ्गवा
वधं कोके लब्धं मुखं दर्शयिष्याम इति प्रोक्षया इति भावः, नष्टनः कश्चित्, विभिन्न
इत्यर्थः, “गहनं कश्चिन्निमु” इत्यमरः ; विषमः सत्कटः, दशाविवर्तः अष्टाविधवर्षः ।

तत्तादृग्दशकण्ठवच्चनरूपा धूमायमानो गिरं
 नार्होक्तप्रविलीनवर्णविधुरामार्थः समाप्नोति मे ।
 चापे तातजटायुजोवितकथापर्यन्तधूमायित-
 क्रोधोत्पीडनिपीतशोकजडिमा दृष्टिस्तु विश्वास्यति ॥ १२ ॥
 (नेपथ्याभिमुखः) । इत इत आर्य्य मारीचमयन ! (भ) दृश्य-

(फ) यस्मिन् दशाविषये । इतिकर्तव्यताऽभिधानं किमत्र कर्तव्यमिति
 सूचनम् ।

(व) अनौपयिकम् अयुक्तं, "युक्तनौपयिकं लभ्यम्" इत्यमरः ; अथने लोकाः
 अस्मान् किं संसृजते इति भावः ।

तदिति ।—आर्य्यः ज्येष्ठः रामः, तत् अर्चिततत्पूर्व, तादृशं मायाश्रमेण दूराकर्षणरूपं,
 यत् दशकण्ठस्य रावणस्य, यदा—दशकण्ठेन रावणेन, कृतमिति शेषः, वचनं लीला-
 चरचरूपं प्रतारणं, तेन या कट् रोषः, तथा धूमायमानः धूमसूदनम्, प्रज्वलनात्
 पूर्वावस्थामापद्यमानः सन्निति यावत्, तदवस्थाः अपरिवर्तिता भावः, मे मनः समीपे,
 अर्होक्तः अर्होत्तरित एव, प्रविलीनः प्रकर्षेण लयं गतः, अवरुद्ध इति यावत्, ।
 धूमोपरुद्धकण्ठतयेति भावः, यो वर्णः अक्षरं, तेन विधुरां विदग्धां, क्षिप्तां क्षिप्तमिति
 यावत्, "वैकल्येऽपि च विशेषे विधुरं विदग्धं विधु" इति विदग्धाशेषः, गिरं
 वाचं, न समाप्नोति न सम्यक् लभते, स्फुटमुच्चारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः, क्षिप्त्
 विवक्षुरपि क्रोधजवाच्यावरुद्धकण्ठतया क्षिप्तां क्षिप्तमवस्थां वदन् विरमति वा भोड-
 सापद्यते वा इति भावः ; तु किन्तु, दृष्टिः नेत्रम्, आर्य्यस्येति शेषः, तातस्य अनु-
 कम्प्यस्य, जनस्य वा, पित्रसखत्वात् जनसमुल्लेख इत्यर्थः, "तातोऽनुकम्प्यो जनके"
 इति मेदिनी ; जटायोः जीवितकथायाः, जीवनकालिकवार्तायाः, पर्यन्तः अव-
 सानम्, एतेन रावणेन कृतो जटायुवधः सूचितः, तेन धूमायितः धूमोद्गमरो, यः
 क्रोधः कोपानलः, तस्य उत्पीडेन पीडनेन, अतिशयेनेत्यर्थः, निवोतः नाशितः,
 शोकेन जडिमा जाड्य, सबाधत्वमिति यावत् यथाः तादृशो, दृष्टिः नेत्रविशेषः,
 चापे वधुवि, विश्वास्यति विश्वरोभवति, मानसं पततीत्यर्थः, मनुजवाचं मनुष्यवाच्य
 इत्यादि शरीरोक्ति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ १२ ॥

(भ) इत इत अस्यां दिशि, आगच्छेति शेषः । मारीचमयन ! मारीच-
 विनाशन ! एतेन मारीचवध उक्तः ।

न्ताममूरवाचीं ककुभम् (म) अभिवर्द्धमाना विन्ध्यवनबोधि-
भूमयः (य) ।

(प्रविश्य) ।

रामः । (आकाशे खल्यं ब्रूया)—

कुले वा शीर्ष्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
बभ्रुवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे ।
अहो ! दिङ्मोहस्ते समजनि चिरादेव न खलु
प्रवीराणां पन्था दशवदन ! येनासि चलितः ॥ १३ ॥

(विप्रस्य मखेद-चितम्) । हंको (र) पौलस्त्य !—

सिद्धश्रोत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते
वृत्तेरय पुलस्त्यवर्जमभितः स्मरेषु देवर्षिषु ।

(म) अशौचो दक्षिणां, ककुभं दिशम् ।

(य) विन्ध्येति ।—विन्ध्यस्य तदाख्यगिरेः, वनबोधिभूमयः ज्ञाननयेषीषकृन्वित-
प्रदेशः इत्यर्थः ।

कुले इति ।—दशवदन ! रे रावण ! कुले वंशे वा, शीर्ष्ये पराक्रमे वा, भुज-
समुदये बाहुसमूहे वा, तपसि तपश्चर्यायां वा, प्राञ्चः पूर्वतनाः, केऽपि पुरुषा
इति शेषः, त्वमिव न बभ्रुवुः त्वत्सदृशा नासन्, चरमे पन्थाश्च, परवर्त्तिष्वाले जनि-
य्यमावाच्य, त्वमिव न भवितारः तव तुल्या न भविष्यन्ति ; अहो ! खेदे, ते तव,
दिङ्मोहः दिग्भ्रमः, बुद्धिविपर्यय इति भावः, समजनि सन्नातः, येन, पन्था इति
जेषः, चलितः गतः, असि भवति, एवः पन्था मार्गः, शीर्ष्यवृत्तिरूप इति भावः,
चिरात् अदाऽपीति भावः, प्रवीराणां प्रह्लादानां वीराणां, न खलु नेव, प्रवीराः
अदाऽपि शीर्ष्यमार्गेण न चलन्तीति भावः । “चिरात्” इति पदं “येन” इत्यनेन
सम्बध्यते वा, त्वं येन चिरात् दीर्घकालं व्याप्य, चलितोऽसि, एव न प्रवीराणां पन्थाः ।
शिशिरिषो वृत्तम् ॥ १३ ॥

(र) हंको ! भोः ।

सिद्धेति ।—सिद्धानां देवयोगिनिशिष्याणां, श्रोत्रपरम्परया शब्दपरम्परया, परिगते-
प्राप्तेः, श्रुतेरित्यर्थः, प्रपौत्रस्य पौत्रपुत्रस्य, ब्रह्मणः पुत्रः पुत्रस्यः, पौत्रः विन्ध्यप्रवाः, तत्पुत्रस्य
इत्यर्थः, ते तव, एभिः ईदृशैः, वृत्तेः चरितैः, परदारहरचक्रपद्मवहादेरिति भावः,
पुलस्त्यवर्जे पुलस्त्यं विद्याय, तस्य अज्यश ज्ञानमुखत्वादिति भावः, अभितः समन्तात्,

विश्वगृह्णितिरसङ्गता नमयितुं दुर्वारसज्जाभर-

ज्ञानश्रीस्तु चतुर्मुखी भगवतो धातुः कथं वर्तते ? ॥ १४ ॥

(चतुर्मुखध्याय (च) । हा प्रिये विदेहराजपुत्रि ! (इति संवरणं (च) जाटयति) ।

उत्तरः । (उपसृष्ट) । आर्य्य ! कोऽयमभिषङ्गो (श) नाम भवादृशानप्यास्पदीकरोति ? (घ) ।

पतिते व्यसने देवाहारूपे दारुणात्मनि ।

सर्वमयति वज्रेण धैर्य्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

चतुर्दिक्षु अवस्थितेषु इत्यर्थः, देवर्षिषु मरीचिप्रभृत्येषु, क्षेत्रेषु ईषदात्मविकप्रितानेषु धातुः, विश्वक् चतुर्दिक्षु, इतिः व्यापारः, क्लितिरिति यावत् शब्दाः तथोक्ता, अत एव नमयितुं उज्जातिप्रवात् अवगतोक्तुम्, असङ्गता अयुक्ता, असमर्था इत्यर्थः, चतुर्मुखं पाश्चैषु मुखवद्भावेन शोभादेशाभावादिति भावः, दुर्वारेण वारयितुमशक्येन, उज्जाभरेण उज्जातिप्रयेन, ज्ञाना विवर्णा, श्रीः कान्तिर्यस्याः तत्ताभूता, भगवतः धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां मुखानां समाहारचतुर्मुखी मुखचतुष्टयं तु, कथं केन प्रकारेण, वर्तते ? तिष्ठति ? उज्जया मुखं मखोक्त्य व्योषते जनेः इति हि निवर्णः, विधातुस्तु तद्वि न घटते इति भावः । मार्तूविक्रीडते इत्यम् ॥ १४ ॥

(च) चतुर्धाव चित्तवित्ता, क्षुत्वा इति यावत् ।

(घ) संवरणं तोषणं, निरोधनमित्यर्थः, महापुरुषत्वव्याघातशङ्कयैति भावः ।

(श) अभिषङ्गः परिभवः, शोचपरतन्त्रता इति यावत्, "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः ।

(घ) आस्पदीकरोति पालीकरोति, पात्रवतीत्यर्थः ।

पतिते इति ।—देवात् मायवशात्, दुरदृष्टवशादिति भावः, दारुणात्मनि कुर्यात्तत्त्वे, गुरुपरस्वरूपे इत्यर्थः, अतिमहतीति यावत्, दारुणे भौषणे, मवावष्टे इत्यर्थः, "दारुणे भौषणे गुरौ" इति श्रावतः, "दारुणे रसमेदे ना त्रिषु ज्ञानु मवावष्टे" इति मेदिनी ; व्यसने विवर्दि, पतिते उपस्थिते इति, धैर्य्यं हि शीरत्वमूष, महताम् उत्तमानां, मनः चित्तं, वज्रेण अग्निना, सर्वमयति समाख्यादयति, पात्रवतीत्यर्थः, अत्रचधैर्य्यद्वयवर्णना चित्तं समाख्यादयति महताम्, केन मनसो न विषयनं आदिति भावः । चतुष्टुप् इत्यम् ॥ १५ ॥

रामः । (दीर्घं निःश्वस्य) वत्स !—

सहजधैर्यैवशंवटवृत्तयो

हृदि बलस्य शुचस्य नियन्त्रिताः ।

इह तु किं करवे यदपत्रपा

किमपि मामवमत्य विकृन्धते ? ॥ १६ ॥

सञ्जयः । (पुरोऽवसीक्य) । आर्य्य ! अयमग्रे तप्तजटायुषी
वीरलोकसाधनसिद्धचेत्रमरण्यानौसन्निवेशः (स) । पञ्च—

भग्नोऽयं कथमास्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-

क्रूरापास्करमाणभङ्गुरनखत्रोटितदुबन्धनः ।

रामः । (सञ्जयस्य)—

हा सीरध्वजराजपुत्रि ! स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया

पत्नीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारिपञ्चाननः ॥ १७ ॥

(इति सञ्जयस्य वचनं ध्यानं नाटयति (इ) ।)

सङ्गतिः ।—सङ्गस्य स्वामाविकल, धैर्यस्य वीरतायाः, वयस्य वयस्यार्थिनी,
वृत्तिः व्यापारः यावत् तत्ताभूताः, बलस्य शोभाय, शुचस्य शोकाय, हृदि अन्तःकरणे
एव, नियन्त्रिताः निबद्धाः, मदति श्रेयः, स्वामाविकलधैर्यप्रभावेणाहं शोक-क्रोधो
संश्लेषोऽन्यथैः, तु किन्तु, अपत्रपा अपरावकीर्णना लज्जा, निजभाष्यमपि यौ
रक्षितुं न शक्नोति, आपुरवः स कथं सखीको वनमागच्छेत् इत्येवंकथाः जनान्तरात्
लक्ष्यन्त्या लज्जा इत्यर्थः, “लज्जा साऽपमपाऽन्यतः” इत्यमरः; माम् अवमत्य
अवज्ञाय, अपहृज्य इति यावत्, किमपि अनिर्वचनीयभावेनेति भावः, यत् विकृन्धते
विक्षुरति, इह अस्मिन् विषये, तु पुनः, किं करवे ? किं विदधानि ? न
किमपि कर्तुं शक्नुषामित्यर्थः । द्रुतविक्षन्धितं वृत्तं—“द्रुतविक्षन्धितमाह न भौ
भ रौ” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(स) वीरलोकैति ।—वीरस्य गुरस्य, सङ्ग्रामवृत्तस्येति भावः, शोषः भुवनं, स्वर्गः
इति यावत्, तस्य साधनं हेतुः, तत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः, अत एव सिद्धयेवं पवित्रस्थान-
मित्यर्थः, यथा—सिद्धाणां देवकीनिवेशिवाणां, देवत्वं गतानां वीराणामित्यर्थः, सर्वे
विचरन्त्येवमित्यर्थः, अरण्यानौसन्निवेशः मङ्गारण्यभागः ।

अत्र इति ।—तातेन पिबसखलात् पिबतुल्येन जटाशुषेत्यर्थः, वज्राङ्कुरवत्

लक्षणः । (लगतेन) । महादोषः खल्वयमतिप्रसज्यमानो
मानसः शोकाख्यो विकारः ; तदन्यतः प्रेरयामि । (क)
(प्रकाशम्) । आर्य्य ! पश्य पश्य—

विन्ध्यगिरिराजकन्याऽन्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः ।

वेतस्वनीभिरङ्घ्रिस्तौर्ध्वत्रिकगुणनिकां दधते ॥ १८ ॥

नभोऽहवाशनिपरोक्षवत्, चुटवत्वादित्यर्थः, कूपाभ्यां दाहयाभ्याम्, अपक्विमाभ्याम्
विदारयन्तीभ्यां, भङ्गराभ्यां कुटिलाभ्यां, गल्लोटीभ्यां गल्लरचक्षुभ्यां, “चक्षु-
स्लोटीरुभे स्त्रियो” इत्यमरः ; तुटत् खल्वन्, छिन्दन् इत्यर्थः, वधनं सन्धोनां संयोग-
स्थानं यत् तन्नामृतः, अत एव भयः खण्डितः, अयं रावणवर्यः रावणस्य सन्धनं, अयं
केन प्रकारेण, अलि पतितः तिष्ठतीति भावः । हा ! इति खेदे, सोरध्वजराजपुत्र !
सोरध्वजाख्यजनकराजनन्दिन ! जानकि ! इत्यर्थः, तदा दुरणकाले इत्यर्थः, रश्मिजन-
काले इत्यर्थो वा ; अन्यथा स्नाध्यया, पुण्यया इत्यर्थः, तत्रा दशकण्टः दशग्रीव
एव, कुञ्जरः हस्ती, तस्य शिरसि मूर्द्धि, सचरति भ्रमतीति तथोक्तं, पञ्चाननः सिंहः,
तत्सदृश इत्यर्थः, “सिंहो नृगेन्द्रः पञ्चाक्षः” इत्यमरः ; स पञ्चोन्द्र, विदग्धाधिपतिः,
कौटायुनित्यर्थः, दृष्टः अवलोकितः, वरमधन्यः न तं द्रष्टुं समर्था इति भावः । शार्दूल-
मिकीर्तितं इत्यम ॥ १७ ॥

(ङ) अवष्टभ्य आश्रित्य । ध्यानं चित्ता, नाटयति अभिनयति, निषङ्ग-
भावेनावतिष्ठते इति भावः ।

(क) महादोषः प्रवक्तानर्घोत्यादक इत्यर्थः । अतिप्रसज्यमानः अतिशयेन
वर्जमानः, अत्यर्थे सामिनिवेशः कृत इत्यर्थः । अन्यतः अन्यत्र, विषयान्तरे इत्यर्थः,
प्रेरयामि चालयामि, चित्तमात शेषः ।

विन्ध्येति ।—विन्ध्यगिरिः विन्ध्य पर्व एव, राजा वृषतिः, तस्य कन्याऽन्तःपुरं
कन्याऽवरोधः, तत्पुण्या इत्यर्थः, एताः परिदृश्यमानाः, तरङ्गमालिन्यः तरङ्गाणाम्
कुर्वीणा, मालाः श्रेणयः आसां सन्तीति तच्चाविधाः गदाः, वेतस्वतीभिः वानोर-
क्षप्रयुक्ताभिः, तरङ्गवेगेन प्रक्षम्यमानाभिः, अत एव वृथ्यन्तीभिरिव परिदृश्यमाना-
भिरिति भावः, अङ्घ्रिः जलेः, तौर्ध्वत्रिकगुणनिकां वृषतीति वाद्याभ्यासं, “तौर्ध्व-
त्रिक वृष-गीत वाद्य नाट्यमदं वयम्” इत्यमरः, “अभ्यासे गुणो योग्या” इति
छैनः ; दधते कुर्वन्तः ; अत एव विन्ध्यगिरिराजस्य कन्यानाम् अन्तःपुरम् एतदिति
स्मृतिमातीति भावः । आर्य्या इत्यम ॥ १८ ॥

रामः । (वृक्षोत्थं चचुषो दीर्घमुण्यं च निःशब्दम्) । अक्ष ! दर्श-
नीयमेतत्—

कुमुदवनविशायजाग्रदम्भो-

रुहकृतयामिकविभ्रमा रमन्ते ।

मदकलकरिकर्णतालनृत्य-

न्युत्तरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १८ ॥

(इति परिक्रामतः) ।

अक्षः । आर्य्य ! अयमितो गिरिर्माल्यवान्—

इह मङ्घिषाविषाणव्यस्तपाषाणपीठ-

स्खलनसुलभरोद्धिर्गर्भिणीभ्रूणहत्याः ।

कुहरविहरमाणप्रौढभल्लूकहिका-

चयचकितकिरातसस्तशस्त्रा वनान्ताः ॥ २० ॥

कुमुदेति ।—कुमुदवनेन चेरवसानेन सह, विशायेन च व्यांयेन, जाग्रदम्भोः प्रबुध्य-
मानैः, विषाणव्यहिरिति यावत्, चम्भोरुहैः पद्मैः, रामो कुमुदवनानि दिवा चम्भोरुहादि
व्यांयकमेव जाग्रतोत्थेवं रूपेणैति भावः, कृतः आचरित इत्यर्थः, यानिकाणां प्रहरिणां,
विभ्रमः विव्हासः, व्यापार इति यावत् वासु तथाभूताः, तथा मदकलेः मदोद्धतैरिति
यावत्, अत एव करिषां हस्तिनां, यद्वा—मदकल इति करिविशेषणं, मदकलानां
मदनविधानां, करिषां कर्णतालैश्च कर्णान्दोलनशब्देन इत्यर्थः, नृत्यः नृत्यं कुर्वन्तिः,
मुखरैः शब्दायमानैः, केशारवं कुर्वन्तिरिति भावः, मयूरैः शिखिभिः, मनोरमाः मनो-
हारिण्यः, तटिन्यः नद्यः, रमन्ते क्रीडन्ति, तरङ्गमङ्गुपनिषासखहकारैश्च प्रबहन्तीति
यावत्, दर्शकानां रतिं जनयन्तीति भावः । उपनिषासा इत्यम् ॥ १८ ॥

इति ।—इह अस्मिन् प्रदेशे, वनानां चरण्यसोमानः, चरण्यप्रदेशाः वा,
मङ्घिषाणां विषाणैः शक्रेः, व्यक्तेषु विषय्येषु, उद्धिखितेषु इति यावत्, उरुखातेषु
इति यावत् वा, पाषाणपीठेषु प्रसरणलक्षकेषु, स्खलनेन भ्रंशनेन, पादप्रच्यवनेनैत्यर्थः,
सुलभाः सहसा भवा इति यावत्, रोद्धिर्गर्भिणीं रोद्धिन् चणो, तासु गर्भिणीनाम्
चलवन्तीनां, गर्भवतीनां मृगीणामित्यर्थः, “रोद्धिन् चण्यं सतामेदं स्त्री मादके” इति
मेदिनी ; भ्रूणहत्या गर्भप्रच्युतिरिति यावत्, गर्भस्य मृगविनाशो वा येषु लभ्यते,
तथा कुहरेषु गह्वरेषु, विहरणाणां सखरतां, तिष्ठतामित्यर्थः, प्रौढाणां प्रवृद्धाणां,

रानः । (चिरं दृष्ट्वा सलदवाचम्)—

प्रतिपरिसरं भूयानघः शिखण्डभृतां यथा-

मिलितमलिभिः सम्भुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।

अभिनवघनव्यूढोरस्कः प्रवर्षति माख्यवान्

विषधरवधूगर्भाधानप्रियङ्गुरणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्ष्मण ! धारय मां, न शक्नोमि स्तम्भयितुम् (ख)
आत्मानम्—

इयमविरलखासा शुष्यन्मूखी भिदुरस्वरा

तनुरवयवैः आन्तस्त्रस्तैरुपैति विवर्णताम् ।

हृदयाकाराचामित्यर्थः, प्रवर्षयामित्यर्थो वा, भङ्गुवानाम कृषाणां निष्काशयेत् “दिक्का”
इति प्रसिद्धशब्दविशेषसमुच्चैः, अक्षितानां भोतानां, निरातानां त्याधानां, सस्तावि
हस्तात् खलितानि, शस्याणि प्रहरणानि येषु तथाविधाः, दृश्यन्ते इति शेषः ।
मालिनी इत्यम् ॥ २० ॥

प्रतिपरिसरमिति ।—प्रतिपरिसरं परिसरः पर्यन्तभूः तस्मिन्, प्राग्भुवि इत्यर्थः,
माख्यमप्राप्ते इति यावत्, विभक्त्यर्थे अप्यव्ययीभावः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ;
शिखण्डभृतां शिखण्डिना, मयूराचामित्यर्थः, भूयान् अत्यन्तः, अघः सत्कारः, महीकवः
इति यावत्, विद्यते इति शेषः, तथा चाख्यसिः सनरेः, सचामित्यतः मिलितमनति-
कस्येति यथानिश्चितं यथोपस्थितं, यावन्तः एवम् निमित्ताः तावद्विरल्यर्थः, यद्वा—यथा-
निश्चितमित्यस्य कदम्बविभूतय इत्यनेनान्वयः, आवन्ति कदम्बकुसुमानि प्रकुटितानि,
तेषां विभूतयः कदम्बविभूतयः नोपसम्पदः, तत्कुसुमानोति भावः, सम्भुज्यन्ते
सम्मीगविषयोक्रियन्ते, किञ्च, अभिनवेन भूतनेन, घनेन मेघेन, रूढं विगाहजम्, आवृत्तं
वा, सरः वचःखलं, मध्यभागे वा यत्र तथाभूतः, माख्यवान् तदाख्यपर्वतः,
विषधरवधूनां भुजङ्गीनां, गर्भाधानरूपं गर्भेयकृच्छ्रं, पित्रं सुखजननव्यापारः,
क्रियते आभिरिति तथोक्ताः, अपः जलानि, महीदकानोक्त्यर्थः, प्रवर्षति विसर्जयति,
वर्षासु महीदकस्यर्कात् भुजङ्गीनां गर्भाधानमहीकवः सम्पद्यते इति प्रसिद्धिः ।
एतेन वर्षावसः उक्तः । हरिषो इत्यम् ॥ २१ ॥

(ख) स्तम्भयितुं पित्रोर्बर्तुमित्यर्थः ।

इतिप्रति ।—अविरला घनाः, आना. दीर्घं दीर्घनिश्वासा रण्यः कटाः सा,
शुष्यत् शीघ्रं गच्छत, मुखं यक्षाः तथोक्ता, भिदुरः शिरः, सरः कृच्छ्रजितः सखाः

स्फुरति जड़ता बाष्पायेते दृष्टौ गलति स्मृति-
मयि रसतया शोको भावचिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति लक्षणेन बाष्पमात्रो निमोक्षिताश्च एव) । दृष्टा प्रिये दण्डकारण्य-
विहारसन्नद्धचारिणि ! (ग) । (इति पुनः संस्पृष्टे (घ) ।

लक्षणः । (सखिदमात्मनम्) । केन पुनरेष रसो रसान्तरेण
तिरस्क्रियते ? (ङ) ।

तवाविद्या, इयं तनुः शरीरं, आत्मानि क्लान्तानि च, तानि स्वस्वानि विवक्षतां मत्तानि
तेः, चक्षुरेः चक्षुः, विवर्षतां मलिनतान्, उपेति बाधेति, जड़ता जायन्, चचेतन-
भाव इति यावत्, स्फुरति प्रसरति, दृष्टौ मेघे, बाष्पायेते बाष्पमुत्सृजतः, स्मृतिः स्मरण-
शक्तिः, गलति नश्वति, शोको भावः प्रसिद्धशोकाख्यभावविशेषः, चिरेण दोषं कालेन,
मयि रसतया कुरुबाख्यरसरूपेण, विपच्यते विशेषेण परिवर्तते भवतोत्कर्षः, कुरु-
बाख्य रसं धर्मा मयि सम्प्रति वर्तते इति भावः, उक्तञ्च दर्पणे—“इष्टमात्राद्विष्टातेः
कुरुबाख्यो रसो भवेत् । शरीरेः कपोतवर्णोऽयं कश्चितो वसनदेवतः ॥ शोकोऽत्र
स्वादिभावः स्वाच्छीघ्रनाशकत्वं नतम् । तत्र दाहादिबाधया भवेदुद्घोषनं पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा-भूपात-क्रान्तिरादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिःवास लक्षणप्रत्ययानि च ॥
निर्वेदमोहापकार-व्याविश्व निष्कृतिमयाः । विषादजडतोन्माद चिन्ताया व्यभि-
चारिवः ॥” इति । वस्तुतस्तु कुरुबाख्यप्रत्यय एवायं रसः ; उक्तञ्च तत्रैव—“शरीरेक-
तरास्मिन् नतवति शोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते सदैकसदा भवेत् कुरुबाख्य-
प्रत्ययः ॥” इति । शोकान्तरं निमज्जितम्, अदर्शननिवृत्तिमिति यावत् । एवः
सवासनवसनोऽन्यमिति भावः । अत्रापि कुरुबाख्यप्रत्ययं धर्मे अनुभावा व्यभिचारिवच
सवासनं सन्भवतीति बोध्यम् । हरिषी इत्यम् ॥ २२ ॥

(ग) दण्डकारण्यमिति ।—दण्डकारण्यं दण्डबाख्यकाननेषु, यो विहारः विहरणं,
जनकमित्रार्थः, तत्र सन्नद्धचारिणि ! सहाध्यायिनि ! तुल्यव्रतधारिणि ! इत्यर्थः,
दण्डकारण्यवाससङ्घपरि ! इति भावः, “एकव्रतव्रताचारा निवः सन्नद्धचारिवः”
इत्यन्तरः ।

(घ) संस्पृष्टे संवरणं नाटयति, आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः ।

(ङ) एव रसः कुरुबाख्य इत्यर्थः, केन रसान्तरेण लक्षणेन केन रसेन, शरीर-शोकादी-
नामन्यवर्गमैत्यर्थः, तिरस्क्रियते ? बाष्पायते ? दूरीभवति ? इति यावत्, नवेति शेषः ।

(नेपथ्ये) ।

आः ॥ पाप कबन्धहतक ! अयं न भवसि (च) ।

रामः । (आकर्ण्य ससम्भ्रमम्) । वल्ल लक्ष्मण ! दुरात्मना दनु-
कबन्धेन कलहायमानो (छ) वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते (ज) ।
बहुच्छलानि (झ) रक्षांसि ; तत् त्वरितमभ्युपपद्यस्व (ञ) ।

लक्ष्मणः । तथा । (इति निष्क्रान्तः) ।

रामः । (पार्श्वतोऽवलोक्य सचक्रवर्णम्) । देवि वामशीले ! (ट)
सीरध्वजराजनन्दिनि ! इयं ते विश्वविस्त्रभ्रमर्मवेदिनौ निचुल-
निकुञ्जलेखा (ठ) । इह हि—

(च) पाप ! पापाचारिन् ! कबन्धहतक ! विनष्टप्रायकबन्ध ! अयम् एवः,
एवंविध इत्यर्थः, न भवसि न तिष्ठस्यस्यर्थः, न जीवस्योति भावः, अचिरमेव म्रियसे
इति निष्पद्यः ।

(छ) दनुकबन्धेन दनुर्नाम कबन्ध इव कबन्धः क्रियायुक्तशरीरविहीनकलेवरं,
वचःश्लेषमस्तकचतुष्टया शिरःशून्य इव प्रतीयमान इति यावत् तैम । तथा च
रामावली—“अपश्यतां सुरुणां कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्वतघटाग्रं शालस्तम्भं
महाभुजम् ॥ उरोरतविशालाक्षं मण्डोदरं महामुखम् ॥” इति । “कबन्धस्तु क्रिया-
युक्तमपमूर्द्धकलेवरम्” इत्यमरः । कलहायमानः कलहं कुर्वन् ।

(ज) गुह इव गुहकस्य कण्ठस्तर इवेति भावः, श्रूयते आकर्ण्यते, संश्रियते शेषः,
स्मरानुभवादिति भावः ।

(झ) बहुच्छलानि वह्नि विविधानि, छलानि छद्मानि, माया इति यावत् शेषां
दाहशानि, अन्त्ये कपटाचाराद्येत्यर्थः ; “कुलं कृष्ण-खलितयोः” इति हेमः ।

(ञ) अभ्युपपद्यस्व अनुगृहाय, साहाय्यदानेन निमग्नमिति शेषः, “अभ्युपपत्ति-
रनुगृहः” इत्यमरः ; यथा—अभ्युपपद्यस्व प्राप्रुहि, साहाय्यादेः समीपं गच्छेत्यर्थः ।

(ट) वामम् अतिमुन्दरं, शीलं स्वभावो यस्याः आदृशो, तत्काम्बुद्वी वामशीले !
आश्चर्यरिते ! “वामं सख्ये प्रतीपे च द्विष्ये आतिमुन्दरे” इति “शीलं स्वभावे सदृते”
इति आमरः ।

(ठ) विश्वविस्त्रभ्रमर्मवेदिनौ समस्तविश्वसत्त्वज्ञा, निखिललोपनीयस्यापार-
साक्षिणीति यावत् । निचुलनिकुञ्जलेखा निचुलनिकुञ्जस्य आश्रयेतसत्त्वतावेष्टित-
विहारस्थानस्य, लेखा पङ्क्तिः, सीमा वा ।

स्वपुषि नखलक्ष्म स्वेन कृत्वा भवत्या
कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।
इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि
स्मरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वसहायाः ॥ २३ ॥

(इति वधुरवदथ लक्ष्मणतानदत्तचेतास्तयेषां) ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणी गृहम्) ।

गृहः । जयतु जयतु देवः,—

विनेता वर्णानामयमभयदुर्गं दिविषदां
कनिष्ठः काकुत्स्थो जयति जगदाधर्यचरितः ।
यदस्त्रैः पाप्मानं रजनिचरजम्ग्रहसृजं
विजित्य स्वर्णोक्तानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

स्वपुषीति ।—स्वपुषि निजशरीरे, स्वेन आत्मना, स्वयमित्यर्थः, नखलक्ष्म
नखलक्ष्मिणः, कृत्वा विधाय, भवत्या त्वया, कृतं विहितम्, एतन्नखलक्ष्म इति
शेषः, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, चतुराणां परिहासप्रियाणामिति यावत्, सखीनां
सहचरीणां, तवेति शेषः, दर्शयिष्ये जेवविषयोभूतं कारयिष्यामि, अहमिति शेषः,
इतीत्यं, रहसि निजने, मया भीषितायाः भयं गमितायाः, अत एव स्मरः स्मरामि,
स्वपुषीपुषीगी प्रसाधनविशेष इति भावः, तस्य परिमलः विमर्दित्यः गन्धः, तस्य मुद्रा
चिह्नं, तस्या भङ्गे विलोपे, शोधने इत्यर्थः, सर्वसहायाः सर्वसहजस्त्रीलायाः, कृतप्रसाध
इति भावः, ते तव, त्वामित्यर्थः, स्मरामि, कर्मणि षष्ठी । मालिनी ततम् ॥ २३ ॥

विनेतेति ।—वर्णानां आच्छादनादीनां, विनेता रक्षकः, आस्त्रविहितमार्गेण आलथित
इत्यर्थः, दिविषदां देवानाम्, अभयदुर्गं भयनिवारणार्थं शत्रुदुर्गमस्त्रानमित्यर्थः, जगदि
क्षीके, आधर्यं विजयजनकं, चरितम् आचरणं यत्क तद्याभूतः, कनिष्ठः अवरजः,
काकुत्स्थः लक्ष्मण इत्यर्थः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, शत्रुविनाशादिति भावः,
दनुः कवचीभूतदैत्यभेदः, यत्क लक्ष्मणस्य, अस्त्रैः आतुषे, रजनिचरजम् राक्षसजननं,
तत्क यत्क यद्वधं, सृजति विद्वान्तीति तद्योक्तं, राक्षसघोनिपातिवारणमित्यर्थः, यत्क
पातकं, विजित्य पराभूय इत्यर्थः, आलथित्वेति भावः, अविकल सत्यम्, निजवचार्थः,
स्वकं प्राप्येति भावः, स्वर्णोक्तान् सुरलोचान्, उपातिष्ठत प्राप । एव पूर्वे कश्चित्
गन्धर्वः आसीत्, आपात् राक्षसयोनिं प्राप, तम् लक्ष्मणात्मा तस्य आपात इति
स्मृतिरिति पुराणवार्ता । शिखरिणी ॥ ततम् ॥ २४ ॥

रामः । साधु वृत्तम् । शिवाः (ड) सन्तु तस्य देवयानाः
(ढ) पयानः । वत्स गुह ! विद्यति विवर्त्तमानः (ण)
कश्चिद्वत्स इव लक्षितः, किमसौ तेनैव योजनबाहुना प्रहरणी-
कृतः ? (त) ।

गुहः । देव !—

दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वरः ।

तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोडितः ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा (थ) सम्प्रति बालिनो महानभियोगः
सम्भाव्यते । (द)

अश्वः । ततः किम् ?

रामः । वत्स ! मा मैवं, माननीयः खल्वसौ पुराणवीरो
महेन्द्रसूनुः (ध) । (गुह प्रति) । कुतः पुनरागच्छतो वत्स
योजनबाहुरन्तरायः (न) संहतः ?

(ड) शिवाः शोभनाः, माङ्गल्या इति यावत् ।

(ढ) देवयानाः देवानां देवभूतानाञ्च यानं गमनं ये तादृशाः ।

(ण) विद्यति आकाशे । विवर्त्तमानः विपर्ययितेन तिष्ठन्, यथास्त्रितादृशबाणाकेन
वर्त्तमान इत्यर्थः ।

(त) तेन दण्डवत्स्वेनेत्यर्थः । योजनबाहुना योजनविस्तृतभुजेन । प्रहरणीकृतः
अप्यश्विनाशार्थम् अस्त्रीकृतः ।

दुन्दुभिरिति ।—कपीश्वरो वाणरराजः, बालीत्यर्थः, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं दानवराजं,
निष्पिपेष निहतवानित्यर्थः, अयम् एवः, भवता अश्वस्य परित्यज्यमाञ्च इत्यर्थः, तस्य
दुन्दुभेः, कङ्कालकूटः अक्षिरात्रिः, कुमारेण अश्वसेन, विलोडितः आहितः,
अनुकीच्या विपर्ययित इत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

(थ) तन्निमित्तजन्मा तन्निमित्तजः, दुन्दुभेः कङ्कालकूटविलोडनजनित इत्यर्थः ।

(द) अभियोगः अभियुद्धः, अश्वहार्थमाज्ञानमित्यर्थः, युष्मान् प्रति आक्रमणमिति
यावत्, “अभियोगस्तमिवद्धः” इत्यमरः । सम्भाव्यते तर्क्यते, अनुमीयते इत्यर्थः ।

(ध) महेन्द्रसूनुः इन्द्रपुत्रः, बालीत्यर्थः ।

(न) कुतः कथाम् ख्याताम्, कथाङ्केतीर्षा । योजनबाहुः दण्डवत्स्वः इति भावः ।
अन्तरायः विघ्नः ।

गृहः । देव ! व्योमयानेन सत्वरमपक्रामति (प) रावणे
सीतादेव्याः—

रामः । (साग्रहमात्मगतम्) । किं पुनरस्याः ? (फ)

गृहः । यदुत्तरीयमुत्प्लुत्य हनूमानग्रहीत्, तदेतद्देव ! गुणानु-
रागिणा (ब) कुमारसुग्रीवेण सभाजयितुम् (भ) उपस्थितवतो
मम हस्ते देवस्य प्राभृतौकृतम् (म) ।

(इति रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमपैवति) ।

रामः । (गृहीत्वा हृदये निधाय साद्यम्) । हा देवि विदेहराज-
नन्दिनि ! कथमुत्तरीयश्रेष्ठा दृश्यसे । (य) (इति निनीविताचो
अञ्जलमवष्टभाति (र)) ।

अञ्जलः । (निःश्वस्य) । सखे निषादराज ! कुशलं सुग्रीवस्य ?

गृहः । अथ त्वयि वार्त्तामनुयुञ्जाने (ल) ।

(प) व्योमयानेन विमानेन, आकाशगामिरवविशेषित्वर्थः । अपक्रामति अप-
गच्छति, पञ्चायनाने इति यावत् ।

(फ) अस्याः सीतादेव्याः ।

(ब) उत्तरीयम् उत्तरावस्त्रम् । उत्प्लुत्य उत्प्लुत्वा । एतत् उत्तरीयम् । गुणानु-
रागिणा गुणपञ्चपातिना, भवत इति शेषः ।

(म) सभाजयितुम् आनन्दयितुम्, कुशलप्रश्नादिना आश्लाघयितुमित्यर्थः, सुग्रीव-
मिति भवतं वा इति शेषः । “अथ ते आनन्दन-समाजने । आप्रच्छन्म” इत्यमरः ।

(न) उपस्थितवतः समागतवतः । देवस्य भवतः इत्यर्थः । प्राभृतौकृतम् उपपन्नो-
क्तं, निधाय भवते उपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः, “उपायनमुपपाद्यं प्राभृतं चोपहा-
रिण्याम्” इत्यमरभाषा ; सुग्रीवसमाजनानन्तरं भवत्समाजनार्थं वा आगच्छन्नहं पवि-
शोजनवाङ्मना आत्मानोऽज्जीव्येन सूचितम् ।

(य) उत्तरीयश्रेष्ठा उत्तरीयं श्रेष्ठः अवश्रेष्ठः, दर्शनाय विज्ञम् इति भावः, वस्याः
तथाभूता । दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः ।

(र) अवष्टभाति अवलम्बते, दृढतया धृत्वा आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः ।

(ल) वार्त्तां प्रवृत्तिं, कुशलवृत्तान्तमित्यर्थः, “वार्त्तां प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उद्देशः आत्मा”,
इत्यमरः ; अनुयुञ्जाने पृच्छति, सुग्रीवस्य इति शेषः, भवतः साधुपदकुशलपृच्छा इत्यु-
क्तं कुशलतासूचिका इति भावः ; “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ।

रामः । (स्तनतप्तम्)—

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसीमस्ति वा
चन्द्रापीडमुपासितुं स हि शिरोदाम स्वयं कृतवान् ।
तत्तापो रजनोचरस्य न पुनः कण्ठाटवोक्तर्तनात्
धिग् बाणैर्मम चन्द्रहासहतकक्षुसोऽयमध्वा वृतः ॥ २६ ॥

अन्वयः । आर्य्य ! कथमस्मासु वनौकसोऽपि (व) सौजन्य-
मनुबध्यन्ते । (श)

रामः । किमुच्यते, सुग्रीवः सनाभिः (ष) अयमस्माकम्,
अस्य हि प्रभवो भगवानैस्त्वाकस्य प्रसविता (स) सहस्र-

जागप्रिति ।—दशाननः रावणः, जानन्नेव अथगच्छन्नेव, नः अस्माकं, प्रेयसीं प्रियतमां, शीतामिति शेषः, यहा—नः अस्मान्, राघवकुलध्वनिः इति भावः, जानन्नपि प्रेयसीं शीताम्, अपहरते चोरयति, वा अथवा, अस्ति सम्यक् भवति, एतत् युज्यते इत्यर्थः, हि यतः, सः रावणः, चन्द्रापीडं शशिशिखरं शिवम्, उपासितुम् आराधयितुम्, आराधनया सन्तोषयितुमिति यावत्, स्वयम् आत्मना, शिरोदाम निगकुण्डमालामित्यर्थः, कृतवान् विच्छेद, तत् तस्मात्, स्वयं अशिरस्कृदनादित्यर्थः, रजनोचरस्य राक्षसस्य राक्षस्य, मम बाणैः शरैः, कण्ठाटवोक्तर्तनात् कण्ठकाननच्छेदनात्, वासः भयं, न पुनर्नवेत्यर्थः, वृतः चन्द्रहासहतकेन चन्द्रहासां रावणच्छेदः, स एव हतकः हतप्रायः, दुष्टचन्द्रहास इत्यर्थः, तेन क्षुण्णः कुट्टितः, पुनः पुनर्विदलित इत्यर्थः, अन्वयः इति यावत्, अयम् एवः, अध्वा मार्गः, शिरस्कृदनदपः इति भावः ततः प्रार्थितः, अथलम्बितः इत्यर्थः, रावणेनेति शेषः, अत एव विक्, एतादृशं कण्ठच्छेदनसम्भवेऽपि दृष्टाचरणात् अपरास्तुलं रावणमिति शेषः । ‘ विक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ’ इत्यमरः ; स्वयमेव अशिरसः पुनःपुनस्कृदनात् अथस्तशिरस्कृददुःखस्य अथ शिरस्कृदनात् भयं नास्ति, अत एवायमेतादृशं सज्जनविगर्हितव्यापारं कृतवान् इति निष्कर्षः ॥ २६ ॥

(व) वनौकसोऽपि वनवासिनोऽपि ।

(श) सौजन्यं सुजनता, सदस्यवहारमित्यर्थः, आर्य्याया उत्तरीयप्रेरणेन सहावमिति भावः । अनुबध्यन्ते अनुवर्त्तन्ते, अनुसरन्तीत्यर्थः, प्रदर्शयन्तीति भावः ।

(ष) सनाभिः सपिण्डः, ‘ सपिण्डास्तु सनाभयः ’ इत्यमरः ।

“ (व) अस्य सुग्रीवस्य, प्रभवः जनकारणम् । ‘ स्थाप्यमकृतु प्रभवः ’

दौधतिः । (इदमस्मत्पुत्रोऽयं हहा) । वक्ष गुह ! सृष्टयामि सुधौव-
ह्नूमतोर्दृशनाय, तत् ऋष्यसूक्तगामिनं मार्गमावेदय । (इ)
गृहः । (सहर्षमात्मगतम्) । कथमचिरादेव फलवती (क)
जाम्बवतो मन्त्रशक्तिः । (प्रकाशम्) । इत इतो मतङ्गाश्रमः
वर्त्मना (ख) देवः ।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति) ।

गृहः । देव ! पश्य पश्य—

विदधति मुटमच्छोर्मतनानूपनीप-

प्रहसनमहचर्यानिन्यनृत्यमयराः ।

फलपुलकितजम्बुकुञ्जकूजत्कपोत-

प्रियशवरपरन्धीवन्धवो विन्ध्यलेखाः ॥ २७ ॥

इत्यमरः । प्रहसिता प्रसववर्णा, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । सुधौवस्य अस्माकस्य एकस्मा-
देव सूर्यात् समुत्पत्तेः सुधौवोऽस्माकं सनाभिरिति निष्कर्षः ।

(इ) आवेदय विज्ञापय, प्रदर्शय इत्यर्थः ।

(क) फलवती चरिताद्येत्यर्थः ।

(ख) मतङ्गाश्रमवर्त्मना मतङ्गस्य तन्नामकस्य मुनेः, आश्रमस्य वर्त्म मार्गः तेन ।

विदधतीति ।—नृत्तानां नवानाम्, अनूपनीपानां जलप्रायप्रदेशसम्भूतकदम्बानां,
“जलप्रायमनपं स्यात्” इति “नीपप्रियसकदम्बास्तु हविप्रिये” इति चामरः ; प्रहसनं
विह्वलः इत्यर्थः, तस्य सहचर्यया सङ्गेन, कदम्बविह्वलप्रदर्शनेन वर्धमानोपलब्धि-
जनितहर्षादिति भावः, यदा—सहचर्यया समानाचारवत्त्वेन इत्यर्थः, यदास्तु
कदम्ब-मशुर्योरुसयोरेव पुलकोदथादिति भावः, नित्यं सततं, नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः,
अयराः शिखिनो यस्तु तपोक्ताः, तथा फलेः शस्येः, फलद्वारा इत्यर्थः, पुलकिताः
सञ्ज्ञानपुलका इव, पुलकिताः पुलकितत्वेन प्रतीयमानाः, ये जम्बुकुञ्जाः जम्बूवृक्ष-
वेष्टितस्थानानि, तेषु कूजन्तः अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः, ये कपोताः पारावताः, तेषु
प्रियाणां प्रीतिमतीनाम्, चतुराणिशोनामिति यावत्, शवरपरन्धीणां शवराख्यः
क्षेत्रजातिविशेषपक्षीनां, बन्धवः मित्राणि, आश्रमसूता इति भावः, विन्ध्यलेखाः
विन्ध्यवर्तशेखराः, चच्छोः नवमयीः, मुटं प्रीतिं, विदधति जनयन्ति । नास्तिर्नो
इत्यम् ॥ २७ ॥

रामः । (सर्वतो निरूप्य सख्यम्)—

समन्तादुन्मीलदृढललहरौलङ्घनकला-

सधुप्रेङ्गत्पम्पाऽनिलविदलदेलासुरभयः ।

अविद्यावेदेहोमतलिपिकरीणां मम धिया-

ममौ हस्तासम्भं विपिनविनिवेशा त्रिदधते ॥ २८ ॥

सखरः । आर्य्य ! इतस्तावत्—

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरङ्गहारहरिणी-

मुखात्माकोन्मीलदृढललहरौलङ्घनकलां सहचरीम् ।

विलोक्त्वा स्नेच्छन्तीमलमलमिति प्राक्प्रणिहितं

शरय्यास्तुभ्यानां हृदयमपराधं न तु शराः ॥ २९ ॥

समन्तादिति ।—समन्तात् सर्वतः, उन्मीलकोणां प्रसरकोणां, प्रवहकोणानिभि
यावत्, बहलाणां बहोनां, लहरीणां तरङ्गाणां, लङ्घनकलाया अतिक्रमकौलया,
तरङ्गावासुर्गि सङ्ग-मन्दपवकक्षेनेति यावत्, सधु शीघ्रं यथा तथा, प्रेङ्गन् सखरन्, यः
पम्पाऽनिलः पम्पाख्यसरः शीघ्ररस्युष्टः बाहुः, तेन तत्पङ्क्तिनेति भावः, विदलकोभिः
विकल्पनानामिः, विकलकोभिरिति वा, एलाभिः एलाख्यताभिः, सुरभयः सुगन्धाः,
अमौ एते, विपिनविनिवेशाः खाननसंस्थानानि, अविद्यावेदेहोमतस्य अविद्यया मोहेन,
वेदेहोमतस्य बहू-बहुजानक्यः, निष्पाकस्मितसोतामतस्य इत्यर्थः, लिपिकरीणां
लेखिकाणां, चित्तपटे अद्विषोक्तमिति यावत्, सोतायां निविष्टचित्तज्ञात् सर्वत्रैव
सोता सोतेति भावविषोक्तमिति भावः, मम धियां बुद्धीनां, हस्तासम्भं हस्ताग्र्यं,
विदधते कुर्वन्ति, बुद्धिर्भूतं सोतानि विष्टाऽपि एतत्काननवस्त्रिष्वदर्थमेव प्रीतिमग्न-
भवतीति भावः । मिश्ररिषो उक्तम् ॥ २८ ॥

अवेति ।—भयैव माभेन, अटस्य यूषात् श्रुतस्य, पक्षाधितस्येत्यर्थः, प्रेयसः खानक,
विरहेव विच्छेदेन, अदर्शनेनेति यावत्, निरङ्गहारा गवैरङ्किता, विषयेति भावः, या
हरिणी वनो, तस्याः मुखात्माकेन बहन्दर्शनेन, उन्मीलन् उद्भवन्, गुरुर्महान्, यः
लहरः शीघ्रः, दधति यावत्, तेन रङ्गां व्यवसाम्, अत एव अक्षम् अलं मेव मेव,
अरनिषेपं ना कुर्व अरनिषेपं ना कुर्व इति भावः, इति स्नेच्छन्तीं स्फुटनमिदवतीं,
आरुभावया भावनायां वा, “स्नेच्छन् आरुभावायाम्” इति विश्वः; सहचरीं सखीं,
स्त्रानामिति यावत्, विषोक्तं दृष्ट्वा, तुभ्यानां व्याधानां, प्राक् सहचरीनिषेधात् पूर्व-

रानः । (वाचनम्) । हा देवि जानकि !—

मारौचस्यगयाव्यग्रे मयि प्राप्ते च रावणे ।

आमामिव कुरङ्गौषां तवोत्पश्यामि लोचने ॥ १० ॥

वञ्चयः । (जगत्तन्) । कः पुनरुपायो येन विनोद्यते (न)
हृदयमार्थस्य ?

(त्रैपथ्ये) ।

भो भो वनौकसः ! (घ) कथयन्तु भवन्तः, केनास्मत्-
कौर्त्तिकामिनौकेल्लिचङ्क्रमणक्रीडापर्वतो विवर्त्तितः (ङ) अयं,
दनुराजकङ्कालकूटः ? (च)

गङ्गः । (दृष्ट्वा समग्रसम्पन्नम्) । देव ! पश्य पश्य, कनकमय-

निर्गन्धः, पविडितं समाहितम्, एकाग्रतया निवेशितमिति यावत्, श्रव्ये इति शेषः,
हृदयं चित्तं, श्रव्यान् श्रुत्यान्, अपराङ्मुक्तं, तद्विनाशसङ्कल्पात् निवृत्तमभूदिति
भावः, तु किन्तु, शराः निक्षिप्ता बाणाः, न, अपराङ्गा इति शेषः, प्राक् प्रहितत्वेन
तेषामनिवार्यत्वादिति भावः । शिखरिणी उक्तम् ॥ २९ ॥

मारौचेति ।—मयि मारौचस्यगयायां काचनस्यनरुपमारौचवधे इत्यर्थः, व्ययः
व्यासक्तः तस्मिन् सति, तथा रावणे दशानने च, प्राप्ते उपस्थिते इति, आसां परि-
दृश्यमानानां, व्याघ्रकृतगतानामिति भावः, कुरङ्गौषां खनीयामिव, तव लोचने जेजे,
कातरे इति भावः, सञ्जाते इति शेषः, इति उत्पश्यामि मत्वे इत्यर्थः । अतुष्टुप
उक्तम् ॥ ३० ॥

(न) विनोद्यते सान्त्वयते, सुखीक्रियते इत्यर्थः ।

(घ) वनौकसः वनचारिणः ।

(ङ) अस्मादिति ।—अस्माकं कौर्त्तिकं एव, कामिनी जान्ता, तस्याः केलि-
चङ्क्रमणं क्रीडायां भ्रमणं, चित्तमिनीदनाद्यमितस्ततः पर्यटनमित्यर्थः, तस्यै क्रीडापर्वतः
विनाशशेषः, कृमिनाशकस्वरूप इत्यर्थः, दिशि दिशि संश्रयमाणकल्पोत्पन्नस्यस्वरूप
इति भावः । विवर्त्तितः विपर्ययितः, स्वरूपानां भ्रंशितः इत्यर्थः, विपरीतभावेनाव-
स्थापित इत्यर्थो वा ।

(च) दनुराजिति ।—दनुराजस्य दानवेन्द्रस्य, दुष्टमिदित्यस्येत्यर्थः, कङ्कालकूटः
शिखरशिखः ।

सहस्रपत्रपुष्करौकवैकचक्रप्रभापटलेन दुन्दुभिकरव्यतिकर-
जम्बना च रोषरागेण त्रिगुणपिशङ्गीं (क) तनुमादधानः
भूवगराजः (ज) अयमित एवाभिवर्त्तते—

पौलस्त्यावयवौघसङ्कटभुजामूनक्षयोन्मूलित-

हेराज्याममरावतीं कृतवते वीराय यस्यै हरिः ।

नित्यान्नोक्तनकोतुक्कव्यसनिनोः शङ्के सहस्रं दृशः

पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाभोजस्रजं दत्तवान् ॥३१॥

(क) अनकीति ।—अनकमयानां काचनमयानां, स्वर्णनिर्मितानामित्यर्थः, सहस्रपत्रपुष्करौकवाणां सहस्रदलपद्मानां, वैकचकम् उरसि वज्रपवीतवत् तिर्यग्-
भावेन विवृता माला, “वैकचकम् तत् । यत्तियेक् क्षितमुरसि” इत्यमरः; तस्य
प्रभापटलेन दीप्तिनिषयेन । दुन्दुभीति ।—दुन्दुभेः तन्नामकदानवेन्द्रस्य, करङ्कः
मस्तकास्थि, मस्तकास्थिवद्विषयं कदाच इत्यर्थः, “करङ्को मस्तकास्थ्यनारिकेल-
फलस्थिति” इति मेदिनी; तस्य व्यतिकरः विपर्यासः, वैपरीत्येनावस्थापनमित्यर्थः,
तस्मात् जन्म संपत्तिः यस्य तन्नाभूतेन, रोषरागेण क्राधजनितक्षौद्रित्येन, त्रिगुणपिशङ्गीं
विराहतपिशङ्गां, स्वतः पिङ्गला, ततः काचनवैकचक्रप्रभया पिङ्गला, ततश्च क्षीयेन
पिङ्गलेति त्रिगुणपिशङ्गीत्वं बोद्धव्यम् ।

(ग) आदधानः धारयन्, कुर्वन् इत्यर्थो वा । भूवगराजः कपोन्द्रः, बाली
इत्यर्थः, “कपिः भूवङ्कप्रवग-शास्त्रान्नवलीमुखाः” इत्यमरः ।

पौलस्त्यति ।—हारिन्द्रः, अमरावतीं देवेन्द्रनगरीं, खराजधानीमिति यावत्,
पौलस्त्यस्य रावणस्य, अवयवीधेन अकृषमृद्धेन, सङ्कटं व्याप्तं, यत् भुजामूलं कक्षा,
पृष्ठतः आक्रमणेष्वेव रावणं कक्षामूले स्थापनादिति भावः, तेन क्षयैव क्षणमात्रेणैव-
त्यर्थः, यदा—क्षयाय क्षणकालनिमित्तमित्यर्थः, सङ्कलितम् सत्पाटितं, विनाशित-
मित्यर्थः, हेराज्यं राजद्वयाधिकृतत्वमिति यावत्, रावणस्य इन्द्रस्य आधिपत्यमिति
भावः यथाः तन्नाभूतां, रावणं विजित्य इन्द्रेणैव एकराजवतीमित्यर्थः, कृतवते
विहितवते, यस्यै वीराय ग्राय बालिवे, नित्यं सततम्, बालीजनं दशमं, पुत्रस्य
बाह्वन इति भावः, तस्मिन् यत् कौतुकम् भोक्तव्यं, तस्मिन् व्यसनिनोः समासत्ता
इत्यर्थः, सहस्रं दृशः नेत्राणि, दलच्छलेन दलच्छाजेन, काचनमयपद्मपत्रापदेश-
मित्यर्थः, पिण्डीकृत्य पञ्चमीकृत्यमित्यर्थः, यद्विलेति यावत्, कनकाभोजस्रजं काचन-
कृत्यमालिकां, दत्तवान् समर्पितवान्, इति शङ्के मत्ते । पुरा हिमां विजयाव

क्षणं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठौ (भ) इयमृषामूक-
यात्रामन्तरयिष्यति (ज) ; तदहमग्रतो गत्वा दिष्ट्या (ट)
वर्धयामि सूर्यतनयम् । (ठ)

रामः । एवमस्तु ।

गृहः । वाचिकं (ड) पुनरेतावत् कुमारसुग्रीवस्य यत्
“मित्रपथ्यायान्तरितं देवस्य दास्यमिच्छामि” (ठ) इति ।

रामः । (अपवाय्यं) । वत्स लक्ष्मण ! एवमाह वयस्यस्ते
गृहः । किञ्च, मन्त्रोक्ताहमस्यन्नानामपि (ण) प्रभुशक्तिम् (त)

अक्षरत्वं रात्रयं स्वस्य जगदंशगतं वाच्यं कथायां निविष्टं ममम् समुदेषु यथाक्रमं
कृत्यावन्दनं कृतवान् इति पुराणवार्ता । यदा च रात्रयः वाक्त्रिणः कथायां निविष्टः,
तदा अमरावतो क्षेत्रेण इन्द्रेण एकराजवतो प्राप्नोत, अन्यदा तस्याः रात्रयेण
इन्द्रेण च देराज्यमिति भावः । अत्र पुनश्च अमरावत्यां ममेकाधिपत्यं कथं
स्थापितमिति प्रोक्ता देवेन्द्रः तद्धो जनसाक्षीजमाणां ददाति निष्कर्षः । आर्द्ध-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(भ) देवस्य भवत इत्यर्थः । महावीरेति ।—महावीरेण शूरप्रेष्ठेन वाचिना,
संवादः सम्पन्नः, स एव गोष्ठौ समा, यदा—तत्र गोष्ठौ संस्थापः, परस्परभाषण-
मित्यर्थः, “गोष्ठौ समा-संस्थापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।

(ज) अन्तरयिष्यति व्याहृतिष्यतीत्यर्थः, अगच्छिष्यतीति यावत् ।

(ट) दिष्ट्या इष्येण, भवदागमनवार्तां विज्ञाय इष्येण्यदानेनेत्यर्थः, दिष्ट्या मङ्गलेन
वा, भवदागमनरूपमवार्तावदानेनेत्यर्थः, “दिष्ट्या इष्ये मङ्गले च” इति मेदिनी ।

(ठ) सूर्यतनयं सुग्रीवम् ।

(ड) वाचिकं इन्द्रेणवाक्, वाचा ज्ञापनोपमित्यर्थः, न तु लिपिबोधनेनेति भावः,
“इन्द्रेणवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ।

(त) मित्रपथ्यायेष निवृत्ताया, अन्तरितं व्यवहितं, सुग्रीवः कृत्युत्वेन एवं
ज्वलन् विज्ञापयति यत् अहं भवतः मित्रापदेशो दास एवेत्यर्थः ।

(ण) मन्त्रोक्ताहेति ।—मन्त्रेण मन्त्रशक्त्या, कृत्यादि-पाङ्गुशुश्रूषणेन साक्षा-
दुपावच्छेदयेन प्रोक्त्यर्थः, उक्ताहेन उक्ताहकृत्या च, विक्रमवर्धनेत्यर्थः, कृत्यानामपि
शुक्तानामपि ।

(त) प्रभुशक्तिं कोषद्वयजं तेजः “स प्रभावः प्रसापच इत् तेजः कोष-द्वयजः”

अपेक्षन्ते सिद्धयः ; तदहं बालिस्थाने सुग्रीवमभिषिच्य तत्कोष-
दण्डाभ्यां समग्रशक्तिर्वैरपारं (थ) गन्तुमिच्छामि ।

अन्वयः । (वक्ष्यतम्) । यद्येवम्, उपयुज्यमानमिन्द्रसूनुमुपेक्ष्य
(द) सुग्रीवेणोपयोक्ष्यमाणेन सन्धिरिति वक्रः खल्वयं
पन्थाः (ध) ।

रामः । (वक्ष्यतम्) । वत्स ! साध्येव त्रयोविंशति । किन्तु—
दृष्यत्पीलस्य कण्डूभिर्दुरभुजभरोष्मायमाणः कपीन्द्रो
नायं नः सन्दधौत क्वचिदायं हि विधौ नैव साहाय्यकामः ।
सोऽहं सुग्रीवमीतद्वमनदृढतरं भित्तमिच्छामि पश्चात्
पारस्त्रियेषु पुत्रव्ययश्रित्यलशुचं शक्रमाराधयामि ॥ ३२ ॥

इत्यमरः । सिद्धयः सफलताः, वैरप्रतीकारा इति भावः । प्रभावमन्वीक्षायां भावना
एव सिद्धये प्रभवन्तीति तत्कर्षः ।

(थ) तत्कोष-दण्डाभ्यां तस्य सुग्रीवस्य, कोष-दण्डाभ्यां कोषः धर्मः, दण्डः सेना
दाभ्याम् । समग्रशक्तयः सन्धयः सम्पूर्णः, शक्तयः प्रभावोत्साहनत्वगाः तिस्रः जय-
साधन्यः यस्य तदाभूतः, “शक्तयस्त्रिस्रः प्रभावोत्साहनत्वगाः” इत्यमरः । वैरपारं
द्विरस्य शत्रुतायाः, पारम अन्तं, श्रेयमित्यर्थः, वैरनिर्यातनमिति यावत् ।

(द) यद्येवं समग्रशक्तिर्वैरपारं गन्तुमिच्छामि चेत्, उपयुज्यमानम् उपयुक्तं, सम्यक्
शक्तमिति भावः ; यद्वा—उपयुज्यमानम् उपयोगं कुर्वन्तम्, अस्माभिः सह संज्ञापाद्य
अमान्यमानमित्यर्थः ; यद्वा—रावणेन सह कृतव्यवहारमित्यर्थः । इन्द्रसूनुं बालिनम् ।
अपेक्ष्य अवज्ञातम्, त्यक्त्वा इत्यर्थः ।

(ध) उपयोक्ष्यमाणेन उपयुक्तोपरिष्णमाणेनेत्यर्थः, यद्वा—उपयोक्ष्यमाणेन
उपयोगं करिष्यमाणेन, संज्ञापादिव्यवहारं करिष्यमाणेनेत्यर्थः ; रावणेन व्यवहारं
करिष्यमाणेनेत्यर्थो वा । सन्धिः संयोजनम् । वक्रः अशुभः, कुटिल इत्यर्थः । पन्था
मार्गः, उपाय इत्यर्थः, उपयुक्तं पारस्त्रियं अपरम् उपयुक्तं सन्ध्याय साध्यसाधनात्
अथनोपयुक्तेनैव कार्यसाधनं श्रेय इति भावः ।

दृष्यादिति ।—दृश्यतः अदृष्टवन्तः, पीलस्यस्य रावणस्य, कण्डूभिर्दुरः कण्डूतिमल्लम्,
वः भुजभरः बाहुवन्तातिशयमित्यर्थः, तेन कक्षावन्ताः कक्षा सहस्रम्, तेनस्य इत्यर्थः,
अथं परिदृश्यमानः, कपीन्द्रः बानरश्रेष्ठः, बाहोर्वरः, नः अस्मान्, न सन्दधौत न आश्रये-
नीत्यर्थः, हि भवः, क्वचिदपि कश्चित्पि, विधौ साध्यं, साहाय्यकामः, अस्माकं साहाय्यार्थी ।

अथचः । साधुदर्शिनौ (न) बुद्धिरार्थ्यस्य । किञ्च, विधूत-
श्रापेन दनुनाऽपि देवभूयमभिलम्बितेन (प) सन्दिष्टमार्थ्यस्य,
यथा—“अस्य निषादपतेः (फ) वचसि देवेनावधातव्यम्” (व)
इति ।

रामः । तत् गुह्योऽपि प्रतिदूत्यमर्हति (भ) ।

अथचः । (गुहं प्रति) । अयस्य ! एवमस्माद्गिरा (म) सुग्रीवो
वक्तव्यः,—

“पिताऽयं रेतोधास्तव तरणिरस्मात्कुलगुरु-

मनुर्वैमात्रयस्तर्दापि सहजं मित्रमांस नः ।

नेव, माविष्यतीति शेषः. बोध्यातिशयमिमानित्वेन प्रयोजनविरहादिति भावः ; कोऽहं
साहाय्यार्थो अहं. सुग्रीवं सहाहाय्यपार्थिनमिति भावः. एतस्य बालिनः, टः नेन
श्रापनेन, विनाशित्वेनार्थः. इदतर बलवत्तरं, मित्रं सुखायम्, इच्छामि अभिलषाम्.
पश्चात् एतद्दैनानानन्तरं, शक्यम् इष्टं, पारस्त्र्येयस्य परस्त्रोक्तस्य, पुत्रस्य तनयस्य.
बालिन इत्यर्थः, व्यथेन चदेव, नाशित्वेनार्थः. शिशिला अस्याः, पारस्त्र्येयपुत्रत्वात् न
पुर्वीति भावः. शुक्र शोचः सख तादृशम्, आश्रयस्थानि कथमपि प्रोचयामोत्यर्थः, पुत्र-
आश्रयजितक्रीडोपगमनाय विहितविधानं करिष्यामीति यावत्. अग्रेष्वङ्कतम् ॥ २२ ॥

(न) साधुदर्शिनौ सत्यक्-दर्शिनौ, प्रतिपत्तिशालिनोत्यर्थः ।

(प) विधूतश्रापेन निर्मुक्तश्रापेन । देवभूयं देवत्वम् । अभिलम्बितेन प्रापितेन,
अपेति शेषः । सन्दिष्टं भाषिकमुपदिष्टम् ।

(फ) निषादपतेः गुह्यम् ।

(व) अवधातव्यम् अवधानं कर्तव्यम्. अस्य वाक्ये प्रतिपाद्यितव्यमित्यर्थः ।

(भ) प्रतिदूत्यं प्रातदूतकर्मत्वेन, यथा सुग्रीवस्यायं दौत्यकर्मणि नियुक्तः, तथाऽहमपि
ह्यं सुग्रीवाय दूतं प्रेषयामीति भावः । अर्हति युज्यते, प्रतिदूतकर्मणि नियोक्तुं योग्यो
भवतीत्यर्थः ।

(म) अस्माद्गिरा आश्रयोर्वचनामुदाहरणम् ।

पितेति ।—अस्याकं कुलगुरुः वंशत्वादपिता, अयम् ऊर्ध्वे परिदृश्यमानः,
वरणिः सूर्यः. “द्युमन्विकारविर्मन्वित्विभ्रातृविरोचन.” इति सूर्यपद्यांश्च अक्षरः ;
सर्व रेतोधाः तदुत्पादनाय बोध्यानिषेककृतां, पिता जनकः, न तु वैध. पिता
इति भावः, ननुः अस्मात्पूर्वपुरुषः सूर्यतमसः, सर्व वेनामेवः विनाशकर्मजातः आता,

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयसि कापेयचपलः

शरास्तन्मे बालिञ्जतजरसलालाः प्रतिभुवः” ॥ ३३ ॥

रामः । (विदम्ब) । वत्स गुह ! एष खलु पौलस्त्यगतेना-
भर्षेण धूमायमानो (य) यथा कयाचिद्वाचा सौमित्रिरभि-
दधातु नाम, (र) सततसमिध्यमानजानकीविरहवैश्वानरेण
रामचेतसा पुनरग्निसात्त्विकमेव सुग्रीवो मित्रमभ्युपगतः । (ल)

गृहः । (वदर्थम्) । परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्त्तनतनयः
(व) । (सपरिहास-स्थितं च)—

सुग्रीवे यदि पक्षपातमधुरं देव । त्वदीयं मनः

किं नस्तेन ? विदाङ्करोतु भगवानभोजिनौवल्लभः ।

तत् तस्मात् अपि, त्वं नः अस्माकं, सङ्गं स्वाभाविकं, मित्रं सुहृत्, असि भवसि,
अद्यापि यद्यपि, अपेक्षावः कापेयं वानरप्रकृतिः, तेन चपलः अधोरः, वानरस्वभाव-
मुत्तमः अव्यवस्थितचित्तः सन् इति यावत्, ज्ञातेयं ज्ञातिभावं, सङ्गमित्रत्वमिति
यावत्, “सर्गोक्तवाक्यज्ज्ञाति-वस्तुस्वस्वगताः समाः । ज्ञातेयं वस्तुता तेषां क्रमात्
भावः समुद्भूतः ॥” इत्यमरः ; शिथिलयसि शिथिलं करोषि, नाङ्गीकरोषीत्यर्थः,
अवजानामीति यावत्, तत् तदा, बालिनः तव ज्येष्ठस्य, जतजरसेन शोषितास्त्राटेन,
कोष्ठाः कुट्वाः, मे मम, शराः वाचाः, प्रतिभुवः लपकाः, प्रतिनिधिभूताः (जामिन्)
इत्यर्थः, जैबिल्यपतीकारार्थं शरानेव प्रतिभुवः आश्रयामीति भावः, तव ज्ञातित्ववैपरीत्ये
बालिनामैकगतिः स्थिरैति निष्कर्षः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(य) पौलस्त्यगतेन रावचगतेन, रावचसन्वन्धित्वेनार्थः । अभर्षेण क्रोधेन ।
धूमायमानः धूममुद्गमन्, सन्वप्यमान इति यावत्, सदसद्विवेकयुक्त इति भावः ।

(र) यथा कयाचित् चवाच्यया इत्यर्थः, बहुमनर्हया इति यावत् । अभिदधातु
वदतु । नामेति कुत्सायां, लज्जान्वय ईदृशं वाक्यमनुचितं निन्दाभोक्तव्यं, “नाम
प्राकाशसन्ध्या-कीर्षोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

(ल) सततेति ।—सततं निरन्तरं, समिध्यमानः प्रज्वलन्, जानकीविरहवैश्वान-
रः सोताविच्छेदाग्निः यस्मिन् तथाभूतेन । अग्निसात्त्विकम अनलं साक्षोक्तव्यं ।
अभ्युपगतः अङ्गीकृतः, स्वीकृत इत्यर्थः, “अङ्गीकाराभ्युपगम प्रतिश्रवसनाश्रयः” इत्यमरः ।

(व) विदम्बनतनयः, सूयसुनुः, सुग्रीव इत्यर्थः ।

नव्येनात्मजराज्यलाभरभसोद्भूतेन यस्तेजसा

पूर्वस्मादधिकेन दुःसहतरौ लोकेषु वर्त्तिष्यते ॥ ३४ ॥

अक्षयः । (विह्वल) । कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता
वयं वयस्येन ? (श)

रामः । (सञ्चितम्) । वत्स गुह ! तावत् प्रकाशमेवं प्रति-
शुश्रूषति (प्र) मे हृदयम् ।

गुहः । (सप्रशय-अस्मितम् (च)) । स्वामिन् ! इयमेव महतां
श्रेणी (ह) ।—

सुयोवे इति ।—हे देव । त्वदीयं भवदीयं, मनः चित्तं, सुयोवे यदि पञ्चपातैर्न
क्षेपेत्, व्यक्तिविशेष प्रति अनुरागविशेषेत्यर्थः, मधुर सरसमिति यावत्, अनुरक्तमिति
भावः ; यदा—मधुरं प्रियं, प्रीतिस्वप्नप्रमित्यर्थः, “स्वाः-प्रियौ च मधुरौ” इत्यमरः ;
भवतीति शेषः, तेन तव मनसः पञ्चपातित्वेत्यर्थः, नः अस्माकं, किम् ? यदा—तदा
तव मनसः पञ्चपातित्वज्ञानेन, नः अस्माकं, किम् ? फलमिति शेषः, अस्मान्निजस्मिन्
विषये ज्ञाते कस्यापि कोऽपि उपकारो न भविष्यतीति भावः ; सुयोवं प्रति तवानुत्त-
रागाधिक्येन अस्माकं आभो वा च्छतिर्वा किमपि नास्तीति निष्कर्षः, परन्तु तत्
तवे मनसः पञ्चपातमाधुष्यमित्यर्थः, भगवान् अधोगोवज्रमः नृप्यः, विदाङ्गास्तु
जानातु, तस्य सर्वात्म्यामित्यादिति भावः, यः अधोगोवज्रमः, नव्येन अभिनवेन
आत्मनस्य पुत्रस्य, राज्यज्ञानेन राज्यशासनायो रभवः इर्थः, “रभसो वेग-हर्षयोः”
इत्यमरः ; तस्मात् सद्भूतेन उत्पन्नेन, पूर्वस्मात् पुत्रराज्यप्रप्तेः पूर्वकालीनात्, तेजस्य
इति शेषः, अधिकेन तजसा प्रतापेन, लोकेषु जगत्सु, दुःसहतरः अतिदुःसह इत्यर्थः,
शुश्रूषामिति शेषः, वर्त्तिष्यते भविष्यति, समधिकतेजसा शत्रुपीडनेन जगत् आह्लादः प्र-
प्यतीति भावः । शार्दूलचक्रोद्धृतं वचनम् ॥ ३४ ॥

(श) तपनतनयस्य सुयोनन्दनस्य, सुयोवस्य इत्यर्थः । अङ्गीकारिताः प्रतिश्राविताः,
प्रतिश्रुताः कारिता इत्यर्थः । वयस्येन तुल्यवयसा, मितेष्टेति यावत्, भवतीति शेषः ; वाञ्छिर्मा-
ह्वला सुयोवाय राज्यं ददतु भवतः इत्येवं किमस्मान् अङ्गीकारयसि त्वम् ? इत्यर्थः ।

(प्र) प्रतिशुश्रूषति अङ्गीकरोति । “अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रवणमाधयः” इत्यमरः ॥

(च) सप्रशय-अस्मितं सविनय-अस्मितम् ; सप्रशय-आननमिति वा, “प्रशय प्रशयः
सुखी” इत्यमरः ।

(ह) महता महात्मनाम्, उदारसत्त्वानां वा । श्रेणी रीतिः ।

सन्तो मनसि-कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।

कस्य प्रतिश्रूयति स्य कमलेभ्यः श्रियं रविः ? ॥ ३५ ॥

(नेपथ्ये) ।

भो भो वनोक्तः ! कथयन्तु भवन्तः, दुन्दुभिकर-
विच्छेपसम्भाव्यमानगम्भीरावष्टम्भनिर्भरेण (क) केनास्माकमियं
चिरस्य भुजकाण्डकण्डूतिरपनेष्यते ? (ख)

गुहः । (खननम्) ।—

मन्ये दर्पांमयाविभ्यां नित्यं दोर्भ्याममर्षणः ।

जाम्बवत्प्रेरणादौप्तः प्राप्नोऽयं प्रवगेश्वरः ॥ ३६ ॥

सन्त इति ।—सन्तः साधवः, मनसि कृत्यैव हृदये कृत्यैवेत्यर्थः, कृत्यवस्तुनि कर्तव्य-
विषये, प्रवृत्ताः सद्वृत्ताः, भवन्तीति शेषः, सन्तः “इदं मया कर्तव्यम्” इति न कस्ये-
चित् वाचा प्रकाशयन्ति, किन्तु मनःस्थोक्त्यैव तम् प्रवर्तन्ते इति निश्चयः ; तथा हि,
रविः सूर्यः, कमलेभ्यः पद्मेभ्यः, श्रियं लक्ष्मीं, दास्यामीति शेषः, इति कस्य जनस्य, अये
इति शेषः, प्रतिश्रूयति स्य अङ्गीकृतवान् ? न कस्यापीत्यर्थः । अमुपु पठतम् ॥ ३५ ॥

(क) दुन्दुभेति ।—दुन्दुभेः तन्नामकद नवेन्दुस्य, करद्विच्छेपेण अस्त्रि-
विपण्यासेन, सज्जानात् अस्त्रां भङ्गनेनेति यावत्, सम्भाव्यमानः अनुभूयमानः, गम्भीरः
महान् सुदृढमूढ इति यावत्, अवष्टम्भनिर्भरः आश्रयतिशयः, सङ्घाववचनमिति भावः
यस्य तादृजेन ।

(ख) भुजेति ।—सुभो बाहू, काष्ठाविष तदस्त्रास्त्रौ इव, तद्वत् विशालौ इति भावः,
यथा—काष्ठाविष दण्डाविष, दण्डवत् दीर्घौ सुदृढौ च इति भावः, “काष्ठोऽस्त्रौ
दण्डवाचां-वर्णावसरवारिषु” इत्यमरः ; तयोः कण्डूतिः कण्डूः, अपनेष्यते निराश्रि-
यते, निवारयिष्यते इत्यर्थः, येन एतत् कर्म कृतं, तेनागम्यतां, तं विनाशय्य अहं
भुजकण्डूतिं निवारयिष्यामीति समुदायाद्यर्थः ।

मन्ये इति ।—दर्पांमयाविभ्यां दर्पः हस्तः इत्यर्थः, “ऊदमिहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इति व्याशात्, आनयावो व्याधितः, कण्डूतिरोगाक्लान्त इत्यर्थः, ताभ्यां,
“आनयावो विह्वतो व्याधितोऽपटु” इत्यमरः ; यथा—दर्पं एव आनयः शीतः,
शीतघोरस्तीति तादृशाभ्यां दर्प-ज्वरवद्व्यामित्यर्थः, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, नित्यं खननम्,
खननं चः क्षयः, अयं प्रवगेश्वर, जाम्बरराजः, जालीत्यर्थः, जाम्बवतः मन्त्रिण इति

तत् अहमपि वीरयात्रादर्शनसुखं (ग) मुहूर्तमनुभवामि ।

(प्रविश्य)

राजो । (पुरोऽवस्योक्त्य) । अये ! प्रसन्नोऽज्जलास्रतो (घ)
कावेतो ? नियतम् (ङ) आभ्यासेन दानवनाथकङ्कासोत्-
क्षपनिमित्तेन (च) भवितव्यम् । (अन्तिमभिनीय सवितर्कम्) ।

आः ॥ सन्दिष्टम् (छ) अस्मासु प्रियमुहृदा लङ्केश्वरेण, यथा—

प्रकृतकान्तारकुमारभक्ति-

दौर्भागिनेयो जनकेन मुक्तः ।

मनुष्यसामन्तसुतो निषङ्गो

सङ्गानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम् ॥ ३७ ॥

भावः, प्रेरणा प्रवर्तनया, दोषः ज्वलतः सन्, प्राप्तः संपादितः, इति मन्त्रे
समावधानि । अनुष्टुप् छन्दः ॥३६॥

(ग) वीरयात्रेति ।—वीरयात्रा सूर्यायां, यात्रा गमनं, युद्धाद्येनमिथेनः इति
यावत्, “यात्रा तु यावदेऽपि यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी; तस्य
द्वयेन अवस्योक्त्येन, सुखम् आनन्दम् ।

(घ) प्रसन्नोति ।—प्रसन्ना सोम्या, सज्जना दोषिनतो च, चाकृतिः मूर्ध्निर्ध्वंसे
तदाविधौ ।

(ङ) नियतं निश्चितम् ।

(च) दानवेति ।—दानवनाथस्य देवेन्द्रस्य, दन्दुभेरित्यर्थः, सङ्कासस्य अक्षः
अक्षयेः विपर्ययनं, सङ्कानात् वाचनमित्यर्थः, तस्य निमित्तं हेतुभूतः तेन ।

(छ) आः ॥ इति अरवाचकमव्ययम्, “आः अरवेऽपारखे कोप-सत्तापवीरवि”
इति मेदिनी । सन्दिष्टं वाचिकमुक्तं, सवितर्कित्यर्थः ।

प्रकृतेति ।—प्रकृतः प्रकृतेषु कृतः, कान्तारे बने, कुमारौ सुधीरे इत्यर्थः, भक्तिः
अनुरागः येन सञ्जोक्तः, सुधीवानुरागोऽर्थः, कुमारेण अक्षयेन, भक्तिः अनुरागः सत्य
इति वा, दुर्भगायाः पत्न्यरप्रियायाः भाव्यांवाः, कौशल्याया इति भावः, अपत्यं पुत्रान्
दौर्भागिनेयः दुर्भगापुत्र इत्यर्थः, अत एव जनकेन पिता, मुक्तः परित्यक्तः, निर्वाच्य
इति यावत्, मनुष्यसामन्तस्य मानवराजस्य, दम्बरस्योक्त भावः, सुतः पुत्रः, निषङ्गो
अनुर्हरः, “अन्तो अनुष्णान् अनुष्णो निषङ्गो अनुर्हरः” इत्यमरः, सङ्गानुजः अनुजिन
अक्षयेन सहितः, दण्डकायां दण्डकारण्ये, तिष्ठति वसति । उपजाति छन्दः ॥३७॥

तौ चास्माकं तत्र विहारिषु (ज) निशाचरेषु पाटञ्जरीं
 वृत्तिमातिष्ठमानौ (झ) भवद्भिः प्रतिकर्त्तव्यौ (ज) इति ।
 तत् किमयमयञ्च तौ स्याताम् ?

राघोः । वत्स लक्ष्मण ! शृणु, किमयं ब्रवीति महावीरः ।

लक्ष्मणः । (निश्चिदुपप्लव्य) । इत आवाम् । इत इतो (ट)
 भवान् ।

बाहो । भोः ! कावेतौ युवाम् ? !

लक्ष्मणः । महाभाग ! राघवौ (ठ) क्षत्रियावावाम् ।

बाहो । आयुष्मन् ! आकारविशेषा एव गमयन्ति जाति-
 विशेषान् ; तत् विशेषं (ड) ब्रूहि ।

लक्ष्मणः । ननूक्तमेव राघवावावाम् ।

बाहो । (साम्प्रत्यनिव) । (ढ) आः !!—

वपुर्पि विवृणोति क्षत्रता का विशेषो

रघुषु यदभिधत्ते राघवावित्यभीक्ष्णम् ? ।

(ज) तौ मनुष्यसामान्यतौ । तत्र दण्डकायाम् । विहारिषु सञ्चारिषु, तिष्ठस्युः ।

(झ) पाटञ्जरीं दास्यतीं, “चोरैकानागरिकत्वेन दस्युतत्कारिणोवताः । प्रतिगोवि-
 परास्तिन्द-पाटञ्जरमलिङ्गुषाः ॥” इत्यमरः ; इति व्यवहारम्, आतिष्ठमानौ पाचरन्तो,
 निरपराधानां निशाचराणां जनन-वाहन-संस्थापहरणरूपं दस्युजनीषितं व्यवहारं
 कुर्वन्ताविति यावत् ।

(ज) प्रतिकर्त्तव्यौ प्रतिविधेयौ, विनाशनीयाविति यावत् ।

(ट) इतः अस्मादिदिशि, आस्मान् स्थाने वा, प्राप्ताम् अहं मदयमय, वतां वहे इति
 शेषः । इत इतः, आगच्छतु इति शेषः ।

(ठ) राघवौ रघुवंशमवौ ।

(ड) आकारविशेषाः मूर्ति-परिच्छेदादीनां वैशिष्ट्यम् । गमयन्ति बोधयन्ति ।
 विशेष विस्तरं, स्पष्टमिति यावत् ।

(ढ) साम्प्रत्यमेव सात्प्रत्यनिव, अक्षणीतो दोषारोपणपूर्वकनिवेदनार्थः ; “अतएव
 लक्ष्मण !” इति मन्दागन्धः । “अतएव तु दास्यतीतीं प्रकेशवि” इत्यमरः ।

परिकल्पयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

महद् ॥ कथमपत्यप्रत्ययान्विधिनीमि ? ॥ १८ ॥

सञ्ज्ञः । (सधैर्यं संरक्षम् (य)) । भोः ! आवां तौ राम-
सञ्ज्ञणी ।

राज्ञी । (सविमर्शम् (त) आत्मगतम्) । कथं “तौ” इति सर्व-
नामपदेन प्रसिद्धावित्याह ? तत् किमनयोरेवान्यतरः पिनाक-
धन्वनो दमयिता ? (य) । सोऽपि रामभद्रो रामः स्यात् ।
भवतु, एवं तावत् । (प्रकाशं विहस्य)—

एको वेषपरिग्रहः परिकरः साधारणः कर्मणा-
माकृत्योर्मधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गम्भीरता ।

वपुरिति ।—वपुरपि शरीरमेव, युग्मयोरिति शेषः, एकावर्तोऽयमपि शब्दः, चक्रतां
अत्रियत्वं, अत्रयंजनातत्त्वमित्यर्थः, विहस्यति प्रकटयति, रघुषु रघुवंशीयेषु, युष्मास्विति
जेषः, विशेषः प्रभेदः, कः ? यत् राघवौ रघुवंशीयौ, आवांमिति शेषः, इति एवम्,
अभौत्वां पुनः पुनः, अभिषत्से ? न्नवौवि ? यदा—अभौत्वां यत् राघवौ इति अभिषत्से
तत्र रघुषु रघुवंशीयेषु बहुषु मध्ये, को विशेषः ? युवयोः परिचायको भेदः कोदृशः ?
अहद् ॥ खेदे, अद्भुते वा, आश्चर्यमिष्यथः, “अहद्-अद्भुते खेदे” इत्यमरः ; वा युवयोः,
इष्टम् अभिमतं, पिनाकदीनां सम्प्रतमित्यर्थः, सांस्कारिकं नामकरणाख्यसंस्कारसम्बद्धं,
नाम अभिधानम्, अपत्यप्रत्ययात् रघोरपत्ये पुनांसावित्यर्थं घटित-या प्रत्ययात्, परि-
कल्पयितुं ज्ञातुं, कथं केन प्रकारेण, निश्चिनोमि ? निर्णयामि ? यदा—यौ
सांस्कारिकं नाम परिकल्पयितुं कथयितुम्, इष्टम् अभिमतम्, उचितमित्यर्थः, यतः
अपत्यप्रत्ययात् कथं निश्चिनोमि ? अहद् इत्यद्भुते, आश्चर्यमेतत् ज्ञातुं, पुनः पुनः पृच्छा-
मानोऽपि केवलमपत्यप्रत्ययेनैव परिचयं ददासि, न तु स्वकीयनामोक्तेरिति भावः ।
माञ्जिगो वृत्तम् ॥ १८ ॥

(य) सधैर्यं संरक्षं सधैर्यं क्रीडन् ।

(त) सविमर्शं सवितर्कम् ।

(घ) पिनाकधन्वनः पिनाकनामकहरधनुषः, “धनुषापी धन्वशरासनकीदृशः
कारुणिकम्” इत्यमरः ; दमयिता भङ्गता ; यदा—पिनाकं धनुषेण तस्मै हरणं,
इत्यविता पराजिता, अवमत्ता इत्यर्थः, पिनाकभङ्गनादिति भावः ।

तत् द्रष्टुं चिरमुत्सुकोऽस्मि कनरो वां रामभद्रः पुनः

सर्वज्ञत्ववधत्रतो भृगुपतिर्येनावकौर्णोक्तः ? ॥ ३८ ॥

अन्वयः । (सविनयनिव) । (४) आर्य्य साङ्गुन्दने ! (५) सर्वज्ञत्व-
व्यावदहम् ।

वाचो । अयमप्यपरो दाशरथिः कौशिकान्तेवासौ रामः ?

अन्वयः । अथ किम् ।

वाचो । (सहर्षोक्ताम् । कश्चिदुच्यते) । भो रामभद्र !—

एष त्वेवर्ण्यमात्रव्यवमितजगतो भार्गवस्यास्त्रगर्भा-

दाकष्टस्तत्रजातिस्त्वमसि पथि गिरामद्य नः सुपभातम् ।

एक इति ।—देवस्य जटावल्लभादिः, परियष्टः यदृच्छं, धारणमित्यर्थः, एषः तुल्यः, समकोणं भृगुधरवादीनां, परित्यक्तः त्रातः, समूह इत्यर्थः, आरम्भो वा, यवो वा, “अवेन परिकरो त्राते ... विवेकारण्ययोरपि” इति मेदिनी, “यद्वा रम्भो परिकरो” इति विकल्पशेषः; साधारणः समानः, आकृत्योः अभयोरवयवयोः, मधुरत्वमेव जनोरत्नमपि, अमेव शब्दोऽप्यर्थः, कष्टञ्च तुल्यं, गम्भीरता च मात्मीय्यं, दुरवगाह-
प्रकृतिफलश्लेषः, तुल्यं समानेव, युवयोरिति सर्वत्र समन्वयः; पुनः किन्तु, येन सर्वेषां निखिलानां, अत्राद्या चद्रियजातीनां, वधत्रतो नाशरोक्षितः, भृगुपतिः परशुरामः, अथकौर्णोक्तः क्षत्रप्रोक्तः, अष्टक्षत्रवधत्रतः कृतः इत्यर्थः, अत्रवधक्षत्रप्रतापं व्यञ्जित इति यावत्, “अथकौर्णो क्षत्रप्रतः” इत्यमरः; वा युवयोर्मध्ये, सः रामभद्रः कतरः ? कः ? तत् द्रष्टुम् अथकीकृष्टुं, चिरं दीर्घकालावधि, उत्सुकः उद्युक्तः, साङ्गु इत्यर्थः, “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः; अस्मि भवानि, अहमिति शेषः । “तत्” इत्यत्र “तम्” इति पाठे—तं राममित्यर्थः । आर्द्धविरक्तौचितं वक्तुम् ॥ ३८ ॥

(४) सविनयनिव इति इव शब्देन तत्त्वतो विनयाभावः सूचितः, कृतकविनयः पूर्वकमित्यर्थः ।

(५) साङ्गुन्दने । साङ्गुन्दन इन्द्रः, तस्यापत्यं पुमान् साङ्गुन्दनः वाचो तत्काम्युचो । “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विह्वीनाः पाकशासनः । साङ्गुन्दनो दुश्शत्रुस्तुरावाग्धेव-
माह्व ।” इत्यमरः ।

एव इति ।—अत्राद्या विविधानां, वर्णानां अवयवविरक्तानां ब्राह्मण-वैश्य-शूद्राणा-
मित्यर्थः, अत्राहारः निवर्णः, तस्य भावः ज्ञेयत्वे, तदेव ज्ञेयत्वेनात्र केवलं वर्णमर्थं, श्रेष्ठिन् व्यवसितं व्यापितं, जगत् येन तत्प्राविष्टम्, पृथ्वी निःश्वसितां कृतवत् इति भावः, यदा—ज्ञेयत्वेनात्र केवलं निवर्णोक्तं, व्यवसितं निवर्णितं, वर्णमर्थमात्रं व्यापितं

कक्षोष्णस्वेदसद्यःशमितदशमुखःस्फोटकण्डूविकारो

वीरस्याहो भुजस्त्वा परिचरतु चिरं चक्षुषो नन्दतां च ॥ ४० ॥

राजः । (दृष्ट्वा सङ्घर्षम्) । स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दन-
स्तनुः ॥—

येन वीरेण गुप्तायां किष्किन्ध्यायामिदं मही ।

रावणाभिभवक्तास्ता शश्वदुच्छ्वासमश्रुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रान्तिः) ।

वक्त्रणः । महाभाग ! अयमार्थः । इत इतो भवान् ।

इति अवधारितमित्यर्थः, जगत् येन तत्प्राविष्टम्, सर्वव्यतिथिनेन केवलवर्णनयावशेन
जगत् कर्तुमिच्छन् इत्यर्थः, भार्गवस्य परशुरामस्य, अस्त्रगर्भात् कुटाराभ्यन्तरात्, परशु-
कवल्कादित्यर्थः, आकृष्टा निःसारिता, निर्भोषता इति यावत्, चक्रगतिः अभियवर्धः
येन तादृशः, अभियवदन्तुभार्गवस्य जेतति भावः, एष अयं, त्वं गिरा वचसा, पक्षि
सार्गं, गोचरे इति यावत्, अस्मि भवसि, अन्धोऽन्धमाभाषणोऽप्येकाने समुपप्लुतोऽङ्गी-
त्यर्थः, प्रत्यक्षोभूतोऽस्येति भावः, तस्मात् अथ आसन् चक्षुः, नः चक्षुः, सुवभातं
श्रीमनं दिनमित्यर्थः, कक्षः भुजामूलं, तस्य च ऊष्णस्वेदः सन्तापोऽतृप्तघर्मजलं, तेन सद्यः
स्वपदि, शमितः शान्तिं नीतः, दशमुखस्य रावणस्य, आस्फोटकण्डूरेव बाह्वास्फोटन-
रूपकण्डूतिरेव, सपरिचरं करेण भुजसन्तापनपूर्वकं युद्धाद्यन्तःक्षणरूपकण्डूतिरेवेति
यावत्, युद्धकण्डूरेवेति भावः, विचारः विकृतिः, रोग इति यावत् येन तथोक्तः,
रावणदपञ्चयस्वर इति भावः, वीरेषु ग्राहः गृह्णा, अशुरागः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः,
भुजः बाहुः, ममेति शेषः, त्वा भवन्तं, परिचरतु सेवतां, त्वया सह युद्धमाचरत्विति
भावः, तथा चक्षुषो नयने, ममेवेति शेषः, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, नन्दतास्य आनन्द-
मनुभवतासु । सङ्घरा इत्यम ॥ ४० ॥

येनेति ।—रावणस्य दशाननस्य, अभिभवनेन आक्रमणेनेत्यर्थः, क्लान्ता ग्लान्ता,
घोडिता इत्यर्थः, इयम् अस्त्राकलाधारभूतेत्यर्थः, मही पृथ्वी, येन वीरेण शूरेण, गुप्तायां
रक्षितायां, रावणाभिभवदिति शेषः, किष्किन्ध्यायां तदाख्यनगण्यां, अविहायति
शेषः, शश्वत् सततम्, उच्छ्वासं सुखनिश्वासमिति यावत्, आश्रयमिति भावः,
अश्रुति भजते, स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दनश्रुरिति शश्वत्वाक्त्रोक्तानुसृतः । अश्रुदु-
ःखम् ॥ ४१ ॥

वालो । (उपसृज्य) । रामभद्र !—

सुरासुराणामसुभिर्दीव्यतां सभिको मुनिः ।

अथ मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः ॥ ४२ ॥

रामः । महावीर ! किमुच्यते, मूर्धाभिषिक्तोऽसि समर-
श्रीण्डानाम् (न) । तथा हि—

देवः स त्वामसूत द्विषदुपसृदितस्त्वर्धूवेणिवन्ध-

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोड्डामरौजा विडौजाः ।

यो विक्षेत्स्नातबाणव्रणनिवहनिभं निर्भरोद्भङ्गुरभ्रू-

भौमः श्रीमद्भिरङ्गैरुदवहत रुषा रज्यदक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४३ ॥

सुरासुराणामिति ।—अमुनिः प्राणैः, दीव्यतां क्रीडतां, प्राणान् पश्यतेन निहाय्य
द्युतक्रीडावत् युद्धं कुर्वतामिति भावः, सुरासुराणां देव-दानवानां, सभिकः
द्युतकारकः, द्युतक्रीडायां प्रवर्तक इत्यर्थः, द्यूताप्ययः इति यावत्, सभिकस्वरूप
इति भावः, “स.महाः द्यूतकारकाः” इत्यमरः ; मुनिः नारदः, अथ मे नम, तुष्टः
प्रीतः, येन तोषिण, भुजगोचरः मदबाहुपणितः, अस्मि मयसि, त्वमिति श्रेयः, कलह-
प्रियस्व नारदस्व प्रसादेनेव त्वं मदबाहुगोचरोऽसि, अतः स यावयोः युद्धं दृष्टा
प्रतिवृत्त्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

(न) मूर्धाभिषिक्तः राजा । समरश्रीण्डानां सङ्ग्राममत्तानां, सङ्ग्रामस्थानां
वा, “श्रीण्डो मत्ते.पि विख्याते” इति मेदिनी ।

देव इति ।—दिवाङ्मः प्रद्युम्निः, असुरैरिति यावत्, उपसृदितस्व उत्पिटस्व,
आकृतस्त्वर्थः, स्त्वर्धूनां सुरसुन्दरीणां, वेणिवन्धस्य बद्धकेशपाशस्य, प्रेक्षया दर्शनेन,
धारालं तीक्ष्णं, प्रवृत्तिमिति यावत्, यत् वेरं विवेषः, तेन प्रसृमरं प्रसारि, प्रवृत्त-
मित्यर्थः, उड्डामरम् उत्काटम्, भोगः तेजः यस्य तथोक्तः, अत एव रुषा क्रोधेन,
निर्भरम् अत्यर्थम्, उद्भङ्गुराभ्यां कुटिलाभ्यां, भ्रूभ्यां भ्रूवर्धनं, भौमः भौवः, श्रीमद्भिः
सुश्रामनेः, अङ्गैः अवयवैः उपसृजितः, यः, देव इति श्रेयः, आदौ विद्याः पश्चात्
उत्पन्नाः निष्काशिताः, ये बाणाः शराः, शत्रुप्रयुक्ता इति भावः, तेषां व्रणनिवहनिभं
व्रणनिवहतुल्यं, रज्यत् रत्नोभयत्, अस्मा नेत्राणां, सहस्रम् उदवहत दधार, स देवः
विडौजाः इन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान् मयवा विडौजाः पाशशासनः” इत्यमरः ; त्वाम् असूत
शत्रून्नासु । अनर्घरा ४ तम् ॥ ४३ ॥

अपि च—

वन्दोक्तस्य जगद्विजित्वरभुजस्तम्भोघट्टः सञ्चरं

रक्षोराजमपि त्वया विदधता सन्ध्याममाधित्रतम् ।

प्रत्यक्षोक्तकार्तवीर्यचरितामुन्मुच्य रेवां समं

सर्वाभिर्मण्डिवीभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥४४॥

वाचो । (विदध) ।—

चिराय रात्रिश्चरवीरचक्र-

माराङ्गवेज्ञानिक ! पश्यतस्त्वाम् ।

वन्दोक्त्येति ।—त्वया जगता भुवनानां, भुवनत्रयस्य च, विजित्वरैः विजयिभिः, भुजस्तम्भोघैः स्तम्भसदृशसुदृढबाहुभिरुपहृष्टैः, सङ्घसबाहुभिरित्यर्थः, कार्तवीर्य्येति भावः, दुःसञ्चरं सञ्चरणाद्यम्, ततो निःसर्तुमशक्तमिति यावत्, यद्वा—सम्भसदृशसुदृढबाहु-निधयो, विश्रुतिबाहुभिर्विजित्वा यावत्, दुःसञ्चरं दृढवर्त्मन्यर्थः, विश्रुतिबाहुभिर्पि तत्र कश्चपट्टेणात् निर्गन्तुमशक्तमित्यर्थो वा, रक्षोराजमपि राक्षसमपि, का कथा अन्येषा-मित्यादि-शब्दार्थः, वन्दोक्तस्य संयम्य, कथायाम् अवबध्यति यावत्, सन्ध्यासमाधित्रतं आस्थोपासनासनाधाननियमं, यद्वा—सन्ध्यायां सास्थोपासनायां, यः समाधिः चित्तेकाग्रता, स एव त्रतः नियमः तं, विदधता आचरता सता, प्रत्यक्षोक्तम् अविनाशरीकृतं, कार्तवीर्य्यं कार्तवीर्य्यार्जुनस्य, चरितम् आचरणं यथा तथोक्ता, रेवाया तस्य सततं लक्षकोडनकारित्वात् ततोरे च तस्य राजधानीस्थितेयेति भावः, रेवा नमंदां, “रेवा तु नमंदा सोमोद्भवा मेख(क)कान्त्यका” इत्यमरः ; सन्मुच्य विहाय, रेवां विनेत्यर्थः, सर्वाभिः समस्ताभिः, मण्डिवीभिः राज्ञीभिः, नदीभिरिति यावत्, समुद्राणां नदीपतित्वादिति भावः ; समं सङ्घ, विश्वेऽपि सर्वेऽपि, अन्तारः सप्त वा इति भावः, अम्बुविश्रवः समुद्राः, विस्मापिताः निश्चयं गमिताः, रेवां विहाय राक्षसस्य बन्धनं केनापि कटाऽपि न दृष्टं, अतुर्थं सतसु वा सागरेषु सन्धोपा-सनाधेयानगतस्य बालिनः कश्चदेवे वन्दोभूतं राक्षसं दृष्ट्वा समण्डिवीकाः सर्वेऽपि समुद्राः विस्मयेन सन्धोभूता आसन्, केवलं रेवा तु पत्न्या सप्तदेवे सङ्घिताऽपि दृष्ट-कार्तवीर्य्यचरितत्वात् न भ्रमिकेतिति भावः । पुरा जयाय समुपस्थितं राक्षसं कार्त-वीर्य्यः सङ्घसबाहुभिः निर्जित्वा कारायां बध्न्येति पुराणम् । आर्य्यविभीषितं वचनम् ॥ ४४ ॥

चिरायैति ।—चिराय सततमिति यावत् ; “चिराय” इत्यस्य वक्ष्यतात्पर्य्यम् ;

सुधासधर्माणमिमां च वाचं

न मृत्पतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

किन्तु—

येनाच्छिद्य समस्तपार्थिवकुलप्राणान्तकं कार्मुकं

रामः सम्प्रति लब्धितो भृगुभुवामुत्सर्गमिहां सुखम् ।

द्रष्टुं वीर ! चिराय धाम भवतस्तद्भुवःस्वस्त्रयो-

द्वन्मर्मत्रणरोपणीषधमिमौ बाह्व बह्वताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः । (सास्त्रतन)—

नन्वेतदधिभौर्वीकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।

सज्जमस्येव मे रक्षो लक्ष्मीमूलाद्वरं धनुः ॥ ४७ ॥

इत्यनेनान्वयी वा, रात्रिचरवीरचक्रावा रात्रिचरीरसमूहानां, मारः मारणं, वध इत्यर्थः, अहः चिह्नं यम तपोतो, सङ्ग्रामे इत्यर्थः, वैश्वानरः विश्वानपुणः तत्सम्बन्धी, यथा— रात्रिचरवीरचक्रावां माराय अहः जानि, युद्धमित्यर्थः, “यद्यो हृदयमेदमाशङ्क-
रेच्छाऽऽनिभुषणे” इति मेदिनी; तत्र वैश्वानर ! रात्रिचरविनाशकयुद्धे विश्वामित्र !
त्वा भवन्, चिराय दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः, पश्यतः अवलोकयतः, अपीति श्रेष्ठः, तथा
सुधासधर्माणम् अमृतसदृशम्, इमां लब्धाभिषेद्यमानानित्यर्थः, वाचं वचनं, तवेति
श्रेष्ठः, शृण्वतश्च आकर्षयतश्च, अत्रापि अपीति श्रेष्ठः, मे मन, मानसं मनः, न तृप्यति
न क्षुप्तं भवति, अतः पुनः पुनः तव दर्शनं तव वाक्यामृतश्रवणं कर्तुमिच्छामि
भावः । उपजाति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

येनेति—येन, ज्ञाना इति श्रेष्ठः, समस्तस्य निखिलस्य, पार्थिवकुलस्य अद्वि-
यंशस्य, प्राणान्तकं जीवनापहारकं, कार्मुकं धनुः, भार्गवोद्यमिति भावः, आच्छिद्य
आकृष्य, भार्गवस्तादिति श्रेष्ठः, सम्प्रति अद्युना, रामः परशुरामः, भृगुभृगं भृगुवंश-
सम्भूतानाम्, उत्सर्गविहा स्वभावविहा, सुखं यत्रप्राप्तविशेषं, लब्धितः प्रापितः, तस्य
श्रेष्ठताश्रेष्ठेति भावः, हे वीर ! भवतः तव, इत् प्रसिद्धं, भृगुस्वस्त्राद्याः भृगुभुवःस्व-
स्त्रात्मक-विशेषा इत्यर्थः, द्वन्मर्मः हृदयहृदयमर्मः, यत् त्रयं अतः, तस्य रोपणीषधम्
हृदयमौषधस्वरूपं, विषयीकीर्त्तानिष्टापवमिति यावत्, जान तेजः, द्रष्टुम् अवलोकयि-
तुम्, इमौ प्रसारितौ पतौ, बाह्व भुगौ, नमेति श्रेष्ठः, चिराय बहु अल्पं यथा तथा,
उत्ताम्यतः उत्तुकीभवतः । आर्क्ष्याः स्त्रीकृतं इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नान्विह—वदुःखी ! प्रविशन्तः प्राप्ता, आपोपदा इत्यर्थः, नीर्वीन्या सुख

तच्छब्दभागोऽपि शस्त्रमाटन्ताम (प) ।

बाणी । (विदम्) । साधु भो महाशत्रिय ! यथाधर्मम् (फ)
अभिदधामि । किन्तु—

नयो हि साङ्गामिक एष दोषतां

यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम् ।

अयःकुशीभिः कपयो न शस्त्रिण-

स्तलस्य मुष्टिषु नखास्य सन्ति नः ॥ ४८ ॥

अन्वयः । आर्य ! साधुक्तं महाभागेन, नित्योपनतस्त्राङ्ग-
शस्त्रैव तेरखी (व) जातिः ।

तथोक्तं, युद्धमेव मङ्गलम् एव, सर्वश्वदक्षिणा यस्य तादृशं, रक्षसां निशाचराणां,
अस्त्राः शिवाः, ऐश्वर्यस्थेत्वर्थः, मूलं शिफाम्, चाटिकारकमित्यर्थः, हरति नाशयतीति
तादृशं समुत्तराजमन्त्रविनाशनमित्यर्थः, मे मन, एतत्तु इत्युक्तमित्यर्थः, चतुः चपं,
अर्ज्यं प्रसूतम्, अस्त्रैव विद्यते एव । अमृष्टम् इत्यम ॥ ४७ ॥

(प) महाभागः भाग्यवान्, भवानिति शेषः । आदत्ता गृह्णातु ।

(फ) महाशत्रि ! अस्त्रियेष्ट ! वीरवर्माभिः ! इति यावत् । यथाधर्मं,
धर्मोपमोदितम् ।

नय इति ।—दोषतां बाहुमतां, भुजवत्प्रज्ञानिनामित्यर्थः, “भुजवाह प्रवेष्टो द्रो-
णात्” इत्यमरः ; एष हि अग्रमेव, बल्यमाचमकार एवेत्यर्थः, साङ्गामिकः सङ्गाम-
शस्त्रयो, युद्धविषयकः इत्यर्थः, नयः नीतिः, यत् आयुधम् अस्त्रम्, आत्मजातिप्रति-
बद्धम् आत्मनः स्वरूपं, जातिः जन्म, तव प्रतिबद्धं मन्त्रद्वयं, जात्यनुकूलमित्यर्थः, स्व-
जातिप्रतिनियतमिति यावत्, यासां जातीनां यदस्त्रं परम्परानतं, तास्तेनैव व्यवहर-
न्तीति निष्कर्षः, कपयः वानराः, अयःकुशीभिः कौडविकारैः, कौडमयफालैरिच्छः,
“विकारस्तवसः कुशी” इत्यमरः, “कुशी फाले” इति मेदिनी च ; न शस्त्रिणः न
प्रज्ञवन्तः, कौडमयं शस्त्रं कौडफालरूपं वा शस्त्रं न व्यवहरन्तीति भावः, नः अस्त्राणां,
कपोनानिति यावत्, तलस्य चपेटस्य, “तलस्यपेटे तावदो” इति रमसः ; मुष्टिषु
बद्धपाणिषु, सन्पीडिताकुलिः पाण्डुरित्यर्थः, “मुष्टिर्द्वयोः पक्षे । बद्धपाणौ करौ” इति
मेदिनी, “सन्पीडिताकुलिर्भुष्टिः” इति उणादयश्च ; नखास्य नखरास्य, सन्ति विदोः,
भोदनयशस्त्रव्यवहारे वनप्रस्था वयं, तलमुखादयः स्त्राङ्गानि एव अस्त्राङ्गम् अस्त्रा-
णीति भावः ॥ ४८ ॥

(व) निर्वीर्यता ।—निर्बलं वृत्तम्, उपपन्नं वनोपस्थं, सुखमस्तेनोपस्थितमित्यर्थः,
अयःकुशैव पाण्डित्याद्यवयव एव, अस्त्रम् आयुधं यथाः तवाविधा । तेरखी पात्रयो ।

रामः । (विह्वल वदन्) । अहह !!—

स्वविघ्नप्रसरेण रावणिरसौ यत् दुर्यशोभागिनं

चक्रे गीतमश्रापयन्निभुजस्थामानमाखण्डलम् ।

कक्षागर्त्तकुलीरतां गमयता वीर ! त्वया रावणं

तत् समृष्टमहो ! विशल्यकरणौ जागर्त्ति सत्यव्रता ॥४८॥

सोऽपि त्वमस्माकमधुना दैवेन शरव्योक्ततो ऽसि । (भ)

बाहो । (सरोषम्) । आः !! काकुतस्थ !—

अस्मद्दीर्घमूलकूलकृषविषमभुजप्रान्तिभङ्गप्रसङ्ग-

क्रोशन्नेकेशदत्तत्रिभुवनविजयख्यातिमयस्वदायः ।

स्वरिति ।—यसौ बुद्धिबलवान् इति भावः, रावणः रावणपुत्रो मेघनादः, स्वः स्वर्गः, विघ्नः प्रत्यङ्गः, पीडनात्मकस्वेति यावत्, प्रसरेण विसारेण, स्वर्गे त्रिविधपीडो-
त्पादनेन, स्वर्गविजयेनेति यावत्, गीतमश्रापेन अहल्यासतीतनाशात् क्रुद्धगीतमा-
क्रोशेन, वलितं निरुद्धं, क्षयमिति यावत्, भुजयोः बाहोः, स्थानं स्थैर्यं, कूलमित्यर्थः
यत् तस्माभूतं, “द्रविणं तरःसङ्घोवलयमौर्याणि स्थानं शुभं च” इत्यमरः ; पुरा अहल्या-
नामभवत्तम् इन्द्रं गीतमः सङ्ग्रामे तम् बाहुबलं नश्यत्विति प्रशंसति पुराणम् ;
अखण्डलम् इन्द्रं यत् दुर्यशोभागिनम् अक्षोर्त्तिमानं, निन्दाभाजनमित्यर्थः, पराजय-
करचेनेति भावः, चक्रे कृतवान्, वी वीर ! त्वया रावणं दशाननं, मेघनादजनकमिति
यावत्, कक्षा पथ बाहुमूलमेव, गर्त्तः रन्ध्रं, तम् कुलीरतां चर्कटतां, बहुभुजत्वादिति
भावः, गमयता श्रापयता यता, तत् दुर्यशः, पितुरिति श्वेदः, समृष्टं मोहितम्, अहो !
आश्चर्यं, विशल्यं क्षिपते अनयेति विशल्यकरणौ दुःखकारिणीति यावत्, सत्यव्रता
अल्लटपुत्रशालित्वमित्यर्थः, पिटभक्ततनयवत्ता इति यावत्, जागर्त्ति प्रकाशते, त्वया
पुद्गेन जनति सत्यव्रताया इष्टान्तः सत्यलोमवतीत्यर्थः, इन्द्रजिता पिता इन्द्रः जित
इति इष्टा त्वं तद्विजयं रावणं तदा ज्ञत्वा जितवानिति तव सत्यव्रतमिति भावः ।
आर्दूषणविकीर्तितं इत्यम ॥ ४८ ॥

(भ) सोऽपि तस्माभूतवीरप्रकाशः सत्युक्तोऽपीत्यर्थः, दैवेन जम् सौभाग्येन ।
शरव्योक्ततोऽसि अक्ष्योक्ततोऽसि, शरीरं प्रदर्शयतोऽसि इति यावत् ।

अस्मदिति ।—अस्माकं दीर्घं भुजामूलं, कसेत्यर्थः, तदेव कूलं तटं, तत् कर्षति
मिनति, विदारयतीत्यर्थः, सरोषः, यो विषमभुजपत्न्यः भोवर्षाविति वाहुः

यः कश्चिदङ्कमोऽयं स खलु करचुनिचक्रमाधारणत्वा-
दन्तर्मन्दाग्रमानो विजितभृगुपातं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥
तदेहि, विमर्दक्षमां भुवमवतरावः ।

(इति निष्क्रान्तो) ।

गृहः । (सगतम्) । दिष्ट्या फलितम् (म) अस्माकं मनो-
रथेन ।

सञ्जयः । (नेपथ्याभिमुखमवलीक्ष्य) । इदमन्यतो वानरद्वय-
मार्थस्य पार्थिवाहमिव सन्धमादनुप्लवते ; (य) तदहमपि
धनुरारोपयामि ।

रूपसदृशवत्त्वं, तस्य भद्रप्रसङ्गेन भेदमन्यापारेण, कश्चमप्ये मोटयित्वा संवृत्तो-
क्तस्य स्थापनप्रयासेनेति यावत्, क्रोशता शोकारं कुर्वता, लक्ष्म्येन राक्षसेन, दण्डं
समर्पितः, विभुवनविजयख्यातिरेव, लोकावयवभीकरवदपकीर्तिरेव, सर्वस्य सर्वधर्मः,
तस्य दासः दाम्, दैत्यं वन्द्य इत्यर्थः अथो तदाविषः, “दासः सोऽनुष्ठमावसेह
विमलज्वरिहृदये तदा हरण-दानयोः ॥” इति मेदिनी, अयं लक्ष्म्यरपरानय-
विषयक इति यावत्, यः कश्चित् विक्रमः श्रेष्ठः, मटोयः अतीति श्रेष्ठः, स विक्रमः
खलु निश्चये, करचुनिचक्रमाधारणत्वात् करचुनिः कात्तंभीर्योर्जुनस्यादिपुरुषः,
न एव खलुः अत्रियः करचुनिचक्रः, तदङ्गीयस्य कात्तंभीर्योस्तदाख्याया प्रसिद्धः, तस्य
साधारणत्वात् सामान्यात्, समत्वात् इत्यर्थः, अथा यथा राक्षसो जितः, तदा
कात्तंभीर्योऽपि जित इति राक्षसावलये लभयोरेव साधारणत्वेन नेपथ्याभावादिनि
भावः, अन्तः समन्वि, मन्दाग्रमानः मन्दोऽन्य आचरण, तुच्छामवाक्यान् मन्थमान
इति भावः, विजितभृगुपतिं भागीवजितारं, परशुरामविजयिनमित्यर्थः, त्वाम्
भवन्तम्, अजित्वा अपरामुष्य, दुनोति तापयति, जानिति श्रेष्ठः । आह-विकीर्तितं
इत्यन्त ॥ ५० ॥

(म) दिष्ट्या इति दर्शयत्फलमर्थः, “दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी ।
फलितं सिद्धम् ।

(य) पार्थिवाहमिव जिगीषोः पचाद्देशस्य विपक्षराजानमिव, मनुभावेन पार्थिव
पृष्ठानुवागोवेत्यर्थः, “पार्थिवाहस्तु पृष्ठतः” इत्यमरः । सन्धमात् त्वरातिमवात् । अहम्
प्लवते अनुवावति, अनुप्लव अनुप्लव नञ्प्रतीत्यर्थः ।

गृहः । (दृष्ट्वा चक्षुर्धम्) । कुमार ! कुमार ! अक्षमावेगेन (र),
नन्वयं सुग्रीवो रामभद्रगुणानुरागेण बालिमक्षरेण च
द्विगुणितोत्साहः समरसौमानम् (ल) आपतति ।

अक्षयः । दिष्ट्या स एष वैकर्त्तनिः !! (व) । अथापरः
कः ?

गृहः । अयमपि किष्किन्धेश्वरस्कन्धावारैकबौरो (श)
भगवतः प्रभञ्जनस्य पारस्त्र्येयः (घ) पुत्रो हनूमान् ।

अक्षयः । (चक्षुर्धम्) । कथमयमसावाञ्जनयः !! (स) अयं हि—
ब्रह्मशापपरिराक्तष्ट-स्ववैर्यज्ञानयन्त्रितः ।

अन्यैरपि भुवं वारैः कौर्यमाणामुपेक्षते ॥ ५१ ॥

(र) आवेगेन चक्षुर्धम्, तद्वया वा, अलं निष्प्रयोजनम्, अक्षितराया न
किमपि प्रयोजनमश्लीलम्, “आवंगस्तु त्वरा त्वरिः” इति वाचस्पतिः ।

(व) बालिमक्षरेण बालिनं प्रति विशेषण, कोपेन वा, “मक्षरोऽन्वयमवेधे”
इत्यमरः, “मक्षरा मक्षिजायां श्वाद्यात्यर्थे-क्रीडयोः पुमान्” इति मेदिनी च ।
द्विगुणितोत्साहः प्रवृत्ताध्यवसायवन्द्यः सन् इत्यर्थः, बालिविनाशाच्च इति भावः ।
समरसौमानं युद्धचेष्टं, “सौमाऽऽघाटस्थितिचेष्टेष्वकोपेऽपि च स्त्रियाम्” इति
मेदिनी ।

(घ) वैकर्त्तनिः विकर्त्तनः सूर्यः, तत्र अपरं पुमान् वैकर्त्तनिः सुग्रीव इत्यर्थः ।

(श) किष्किन्धेति ।—किष्किन्धेश्वरस्य किष्किन्ध्याविपत्तेः बालिनः, स्कन्धावारः
सेनानिवेशः, राजधानी वा, तत्र एकबोरः मुख्यबोरः अधिकृतबोरः, इत्यर्थः, “एके
मुख्यान्वैवशाः” इत्यमरः ।

(घ) प्रभञ्जनस्य बायोः । पारस्त्र्येयः परस्त्री वैश्रियः मायां चक्षणा, तत्रां
जातः ।

(घ) आञ्जनेवः चक्षणातनवः, हनूमान् इत्यर्थः ।

ब्रह्मशापेति ।—ब्रह्मवः निवातुः, शापेन, पुरा हनूमतः वीर्यातिवृत्तं दृष्ट्वा समुद्रिष्टो
ब्रह्मा अनेन वीर्येषावो नम एष्टं संहरेदित्याब्रह्मणः तं “स्वतस्ते पराक्रमज्ञानं न
जवेत्” इति ब्रह्मापेति पुराणम् ; परिराक्तं दुर्बलं, व्याहतमिति यावत्, यत् स्ववैर्य-
ज्ञानं निजशक्तिविषयं, तेन मन्त्रितः अवबुद्धः सन्, अन्यैरापि अपरेरपि, आपेक्ष्यते

नियतमनेन सख्या हृदयशल्यम् (ङ) प्रस्थापकमुद्धरिष्यते । इदं तु
वर्तमानमेकतुलायुद्धम् (क) आर्य्यस्य ; जयलक्ष्मौपरिग्रहयौतके
यश्चसि वयमयं वा सुप्रोवो वा न केचिदंशाधिकारिणः । (ख)

गुहः । (वनप्रभ्रमन) । कुमार ! पश्य पश्य—

सप्त तालानयं भित्त्वा बालिप्रहरणौकृतान् ।

हत्वा च बालिनं बाणो रामतूणोरमागतः ॥ ५२ ॥

अहह !! (ग)—

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-

सूत्रेण दाशरथये विहिततिथेयः ।

हीनेरपीति भावः, वीरैः शूरेः, कोयंभाषा पुर्य्यभाषाम्, आकुक्षीकियमाषामित्यर्थः,
भुवं पृथिवीम्, उपेतते दृष्टाऽपि न पश्यतीत्यर्थः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ५१ ॥

(ङ) निवर्तं निश्चितम् । सख्या मित्रेण, हनूमतोक्तं शेषः, यदा—सहायेन, “सख्यं
मित्र-सहाययोः” इति विश्वः । हृदयशल्यम् अन्तःपुरके शल्यवेधनपीडेव पीडा ।

(क) एकतुलायुद्धम् एका अस्त्रिणा, तुला तोलनदण्डः, तुल्यदण्डवत् परस्पर-
समानमित्यर्थः, तथा युद्धं सङ्ग्रामः, तुल्यवीर्य्ययोः द्वयोरेवान्धोऽन्धं समंयुद्धमित्यर्थः, नाम
कञ्चिच्च साहाय्यावसर इति भावः ।

(ख) जयेति ।—जयलक्ष्म्याः विजयश्रियाः, परिग्रहः यद्धवं, पात्रियद्धवमित्यर्थः,
तत्र यत् धौतवं कन्यादानकाले श्वशुरादिभिः प्रीतेः जानामे दीयमानं वनं, परिचय-
लक्ष्यं वनमिति यावत् तस्मिन्, तत्तत्प्रकरणे इत्यर्थः, यश्चसि कोर्त्या, यत्र एवाव विजय-
लक्ष्मौपरिग्रहे यौतकमिति भावः । अंशाधिकारणः अंशमानिनः, “विद्यामार्तं
श्रोत्यधनं यच्च लौटाधिकं भवेत् । मेमनौडाहिकश्चैव दायादानां न तत् भवेत् ॥” इति
वचनेन परिचयलक्ष्यत्वाविभाज्यत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

वर्तेति ।—अयम् एवः, पुरतः इत्युच्चार्य्यं परिदृश्यते स इत्यर्थः, भावः प्ररः,
रामप्रहित इति शेषः, बालिना प्रहरणौकृतान् अस्त्रौकृतान्, अस्त्ररूपेण व्यवहृता-
मित्यर्थः, युगपत् रामं प्रति प्रहरणाद्ये प्रक्षिप्तमिति यावत्, सप्त सप्तसङ्ग्रहान्, ताडान्
ताडनदण्डान्, भित्त्वा विदार्य्य, बालिनं हत्वा विनाशं च, रामस्य तूणोरं बाणाधारम्,
आगतः प्रविष्ट इत्यर्थः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ५२ ॥

(ग) अहह !! खेदे ।

दिक्कूलमुद्वयशःसरितादिशैलः

श्रेते स वीरशयने कपिचक्रवर्त्ती ॥ ५३ ॥

अन्वयः । (सखेदम्) । हा देव सङ्गुन्दन ! त्वं पुनरीदृशं
महावीरप्रकाण्डम् (घ) आत्मजं सहस्रेणापि लोचनैरालोक-
यिष्यसि ?

(नेपथ्ये द्रुमुभिर्धनिर्मलसगीतयः) ।

गुरुः । (सदर्पणम्) । कथमयमार्थ्यजाखवदभिमन्त्रितैः शात-
कुम्भकलशैर्नीलः (ङ) कुमारसुप्रौढमभिषिञ्चति । स्वयं चास्म
देवो दाशरथिः कार्तस्वरपुण्डरीकमालया (च) कण्ठ-
शलङ्करोति ।

अन्वयः । प्रियतरं नः ।

(नेपथ्ये) ।

भो भो वानराच्छभङ्गगोलाङ्गुल्यूथपतयः ! (छ) सर्वानेष

प्रापेरिति ।—दिशैव कूलं तोरं दिक्कूलं, तत् दृढइति शारयतीति । दिक्कूलमुदहा,
यथा—दिशां कूलं तटं, प्रान्तमित्यर्थः । उदइति प्रवइति, तत्र प्रसरतीति यावत्
तादृशो दिनलम्बापिनी, या यशः कीर्तिरेव, सरित् नदी, तस्याः आदशैलः
प्रभवपर्यन्तः, यथा पर्वतः जम्बाः प्रभवः, तथा दिग्ब्यापिनः यशसः प्रभवस्वरूपस्य
इति भावः । स वीरत्वेन प्रसिद्धः, कपिचक्रवर्त्ती वानरराजः, वाल्मीक्यः, प्राप्यैः
अमुनिः, प्राचवायुभिरित्यर्थः । समं सह, अनेनपुष्करकण्ठमालासूत्रेण आचनकमल-
मलकण्ठमृषचटाया, दाशरथये दशरथापत्याय रामाय, विदितं कृतम्, आतिथेयम्
अतिविश्लक्ष्णं येन तथाभूतः सन्, वीरशयने वीरशय्यायां, रथमुनी इति भावः,
श्रेते शयानलिङ्गति, रामैव निहतः इति भावः । वल्लतिलकं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(घ) सङ्गुन्दन ! इन्द्र ! महावीरप्रकाण्डं महावीरेषु शीतसंघे, प्रकाण्डं
प्रसङ्गं, श्रेष्ठमित्यर्थः, वीरश्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठतममिति यावत्, “मत्तङ्गिणा मत्परिषा
प्रकाण्डमुदतङ्गनी । प्रसङ्गमाचक्षान्मूनि” इत्यमरः ।

(ङ) अभिमन्त्रितैः मन्त्रपूतैः । शातकुम्भकलशैः आचनकुम्भैः । नीलः स्वनाम-
प्रसिद्धः वानरराजानामभिप्रेतः ।

(च) कार्तस्वरपुण्डरीकमालया आचनमयप्रदाया ।

(छ) वानरः प्रसिद्धः आकाचनः, अच्छभङ्गः मनुष्यः, “मम मनुष्यैः अच्छाच्छभङ्ग-

वो महाराजः सुग्रीवः समाज्ञापयति—“सज्जन्तु भवन्तः
सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि । अयमहं सौताटेव्याः
प्रवृत्तिम् (ज) अन्वेष्टुं प्रहृत्य (भ) हनूमन्तमूर्ध्वमौहृत्तिंके
लग्ने कुमारमङ्गदमभिषेक्ष्यामि” (ज) इति ।

सञ्जयः ।—

उत्सवः सोऽयमस्माकं सर्वथा हृदयङ्गमः ।

किन्तु बाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ ५४ ॥

(अन्तरिक्षे पुष्पः पञ्चनक्तम्) । जय जय जगत्पते रामभद्र !—

सञ्जया बालिनिवर्द्धणप्रशमितद्वैराज्यवैराग्यया

किष्किन्ध्यायतनैकदेवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।

मालून्नाः ॥” इत्यमरः ; गोलाङ्गुलः कृष्णवर्णलाङ्गुलविमिश्रितवानरविशेषः, तेषां
युष्पतयः ! सजातीयप्रधानानि ! अक्षिपतय इत्यर्थः । सज्जन्तु सज्जीकुर्वन्तु इत्यर्थः ।

(ज) प्रवृत्तिं वार्ताम् ।

(भ) प्रहृत्य प्रेष्य ।

(ज) ऊर्ध्वमौहृत्तिंके मुहूर्तात् दण्डयथात्, (४८ मिः) ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमौहृत्तिंके
तस्मिन्, लघुप्रे रागिनिशेषः उदये, सप्तमये इति भावः, “रामोनामुदयो अयम्”
इत्यमरः । अभिषेक्ष्यामि अभिषिक्तं करिष्यामि, यौवराज्ये इति ईश्वरः ।

उत्सव इति ।—अयम् अनुष्ठानमागः, सः परिकल्पितः, उत्सवः उर्ध्वजनन-
व्यापारः, अङ्गदयौवराज्यनिबन्धन इति भावः, अस्माकं सर्वथा सर्वैः पञ्चाङ्गैः, उदयङ्गमः
मनोरमः, किन्तु बिलीनः बिलयं गतः, विनष्ट इत्यर्थः, अं बाली बानराक्षिपतिः,
वासवम् इन्द्रं, व्यथयिष्यति सन्तापयिष्यति, लग्नरक्षणनित्योक्तेनेति भावः । अनुष्टुप्
छन्दः ॥ ५४ ॥

सञ्जयति ।—बालिनः निवर्द्धणेन वधेन, विनाशनेत्यर्थः, “प्रतापार्थं निवर्द्धकं
निष्कारणं विनाशकम् । आसन्नपिच्छविश्वर-घातोन्मादवदा अपि ॥” इत्यमरः ; प्रशमितम्
अपनीतं, द्वैराज्येन राजहस्त्येन, बाल-सुग्रीवद्वन्द्वेति भावः, वैराग्यं विरागः,
वक्त्रिणं सुखतेरभावादिति भावः, यथाः तथासुतया, सञ्जया राजाश्रया, किष्किन्ध्या
तन्नामराजधानी एव, आयतनं स्थानं, तत्र एकम् आश्रयं, देवतम् अक्षिपतदेवः,
अक्षिपतिरित्यर्थः, अयं सप्तमी निवर्द्धने परित्यज्य एव, तारापतिः तारापतिश्चायः

नसारं युशराजमङ्गदमपि श्रुत्वाऽतिहर्षाटभू-

दस्मान्मःपृषतीवमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ ५५ ॥

अक्षयः । प्रियात् प्रियतरं नः । वयस्य गुह ! तदेहि,
आवामपि महोत्सवसंविभागिनी (ट) भवावः ।

(इति निष्क्रान्ती) ।

इति सुवीवाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति माल्यवान्) ।

माल्यवान् । (सर्वतोऽवलीक्य मखेटनम्) । अहह कष्टम् ॥—

दग्धाः प्रदोषपावकपञ्चिगपिण्डस्थडेमवेक्ष्मानः ।

क्षणमुत्पुच्छ्यमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

वाचिपत्र्याः हितोयो भर्ता इत्यर्थः । सुवीव इति यावत्, दोष्यते राजते, सहस्रक्षयः
इन्द्रः अपि, नसारं पौषम अहर्दं वाचिपत्रं, युशराजं शौवराज्ये अभिवितं, श्रुत्वा आक्षय्यं,
अतिहर्षात् आनन्दाधिक्यम् अस्मान्मात्रं असुमन्वानि, तेषां पृषतीयाः विन्दुवमृडाः
एव, "पृषन्ति विन्दु-पृषताः" इत्यमरः ; मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तन्मयः तदात्मकः,
गुम्फः गन्धमन, आनन्दसुखपमुक्ताखचितशरीर इति भावः, अभूत् । आहं-
विकीर्णितं हतम् ॥ ५५ ॥

(ट) महोत्सवसंविभागिनी महोत्सवस्य आनन्दजनकानुष्ठानस्य, संविभागिनी
अंशधारिणी ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यावागर-भट्टाचार्येण कृता

अनघराघवपञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

दग्धा इति ।—हनुमति पवनकुमारे, अयं अयवाचमानम्, उत्पुच्छमाने पुच्छं
आहूयम् उद्विषति वति, आहूतोतोचने कृते हतोत्यर्थः । लङ्कापुरोद्देशाः लङ्कानगरीस्थ-
भूदेयाः, प्रदोषस्य प्रवृत्तितक, पावकस्य अग्नेः, परिचयेन वृत्तेनेति यावत्, विच्छ-

अपि च—

निजकिरणौघप्रमुषितनिजोन्नतरूपकर्मभेदेषु ।

मणिभवनेषु क्षयानुज्वालाः फलतोऽनुमीयन्ते ॥ २ ॥

(विग्रहः) । अहो ! दुर्निवारता भवितव्यतायाः,—

दोःसन्दोहवशंवदत्रिभुवनश्रीगर्वसङ्क्षेपः

कैलासोद्धरणप्रचण्डचारतो वीरः कुबेरानुजः ।

यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्याऽपि वन्द्या पुरी

नीता मर्कटकेन वामपि दशां धिग्द्वैवमावश्यकम् ॥ ३ ॥

स्थानि पिण्डोभूतानि, दम्बवैश्यानि काचनन्दहाच येषु तत्राभूताः सन्तः, अप्रियवृत्तापिन स्वर्णाणां द्रव्यभावादिति भावः, दग्धाः भस्मीभूताः, वसुधुरिति शेषः । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

निजिति ।—निजकिरणौघेन स्वयंस्फुरितचयेन, प्रकर्षेण मुषिता अत्यथेन अपहृताः, एकाकारता प्राप्तिरिति भावः, निस्त्रासतत्त्वाः अपक्रुष्टोत्क्रुष्टत्वाः, कर्मभेदाः शिल्पविशेषाः येषां तथाविधेषु, मणिभवनेषु रत्नमण्डपेषु, क्षयानुज्वालाः अप्राग्निस्थाः, फलतः फलिन, दाहादिकार्यादिति भावः, अनुमीयन्ते खल्यन्ते, मणिप्रभया अभिमनान् शिल्पकील्लवर्षाः न खल्यन्ते, परम् अप्रिदाहस्तत्कार्यं खल्यन्ते अनुमीयते इति भावः । आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

दोःसन्दोहेति ।—दोषां भुजानां, विंशतिसङ्ख्याकानामिति यावत्, सन्दोहेन समुद्भूत, वज्रवदाद्याः वज्रं गताद्याः इत्यर्थः, द्विभुवनप्रियाः लज्जयन्त्यस्य सख्या, गर्वस्य अङ्गहारश्च, सर्वे समं, कर्षति भिन्नगीतं तर्षीकृतः, बाहुकलनं भुवनतथस्याः सर्वान् राशौ विजित्य तत्तद्देशस्यः अपहरणेन गर्वचूर्णकारीत्यर्थः, कैलासस्य तदाख्यपर्वतस्य, उद्धरणे उत्थोत्थने, प्रचण्डं दुर्बलं, प्रतापान्तिनित्यर्थः, चरितम् आचरणं यत् तत्राभूतः, कैलासोद्धरणेन प्रकटितदुर्बलबोध्यं इत्यर्थः, कुबेरस्य यच्चतुरस्य, अनुजः कनीयान्, यथं पुरोक्तप्रतापरूप्यप्र इत्यर्थः, वीरः विक्रमो, रावणः इति शेषः, यत्र यथां पुण्यां, स्वयम् चात्मना, अस्मै अर्पयति, कनकावत्या अपि इन्द्रपुण्यां (कन्यां) अपि, वन्द्या स्तुतव्या, स्तापेक्षया शोभाधिक्यात् प्रशंसनीया इति यावत्, सा सुप्रसिद्धा, इयम् एषा, पुरी लङ्कानगरी, मर्कटकेन सुदृक् वानरेण कृत्स्नता इति यावत्, वामपि अवाच्या, शोचनीयानामिति भावः, दशान् अवस्थां, गोदा प्रापसा,

न किञ्चिदेतद्वा रावणदुर्णयेन (क) । (खेदनाकाशे) । आः
पीतस्थ !—

विद्याचतुर्दश चतुषु निजाननेषु

सम्बाधदुःस्थितवतीरवलोक्य वेधाः ।

ताभ्याऽपराणि नियतं दश ते मुखानि

स्वस्य प्रणमुरकरोत् स कथं जडाऽसि !! ॥ ४ ॥

(चयं च प्यात्वा सव्ययम्) । कथमेवं विशोध्यतीव (ख) नः
कुलमिदम् !!—

आवश्यकम् अवश्यभाष्यम्, अवश्यभाषि इत्यर्थः, यद्वा—न वक्ष्यं वशीकरणादैनं अवश्यम्
अवश्यवशीकरणम्, अवश्यमेव इति आवश्यकम् अनाद्यतमित्यर्थः, अप्रतिविधेयमिति
यावत्, देवं भाग्यं, प्रतिकूलमिति शेषः, धिक् निन्दाभीष्टश्च, एतादृशरमणीयस्य
नस्तु गोऽकाष्ठे वैपरीत्यकरणादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(क) रावणेति—रावणस्य दशाननस्य, दुर्णयेन दुराचारेण, नीतिविमर्दिता-
करणेनेत्यर्थः, एतत् लङ्घनम्, तत्राप्यं वस्तुनातं वा इत्यर्थः किञ्चित् किमपि, न,
व्याख्यातीति शेषः, एवा पुरी यथा विनष्टा, तथा सर्वमेव विनश्यतीति भावः ।

विद्या इति—वेधाः ब्रह्मा, चतुर्थं चतुःषडङ्गेषु, निजाननेषु निजमुखेषु, चतुर्दश
विद्याः “ब्रह्मानि वेदाश्चतारो भोमासा आश्रयिस्ततः । च'त्रास्त्र पुराणञ्च विद्या स्तोता-
श्चतुर्दश ॥” “शिक्षा कल्पो व्याकरण निबन्धं व्यातिथिं तथा । छन्दसां विचित्रिचैव
वक्त्रो वेद उच्यते ॥” इति पुराणोक्ताः चतुर्दश'वेधा विद्याः, सम्बाधेन सङ्कटाव-
स्थानेन, दुःस्थितवतीः क्लेशेन ख्यताः, अवलोक्य दृष्ट्वा, चतुर्थं मुखेषु चतुर्दश-
विद्याया अवस्थानस्य अतीव क्लेशावहत्वं विविच्येत्यर्थः, ताभ्यः विद्याभ्यः, विद्याना-
मनुवाधेनावस्थानावेमित्यर्थः, तादर्थ्यं चतुर्थी, स्वस्य प्रणमः प्रणमस्य, त तव,
अपराणि चतुर्थः अतिरिक्तानि, दश दशसङ्ख्यानां मुखानि वदनानि, नियतं निश्चितं,
निर्धारितमित्यर्थः, पशरोत् ज्ञतवान्, सः चतुर्दशविद्याऽभिज्ञः, लभित शेषः, कथं केन
प्रकारेण, गच्छः अगच्छः, भूत्वं इत्यर्थः, सदसदिवैकविमृष्ट इति यावत्, “जहोऽग्ने”
इत्यमरः; असि ? भवसि ? चतुर्दशविद्याऽभिज्ञस्य सुपाण्डित्यं ते एतादृशी दुर्नीति-
मराशयता न युज्यते इति भावः । वृत्तमिति चकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) विशोध्यतीव चयं प्रच्छतीव । गः वक्ष्याकम् । कुलं भद्रः ।

खरादीनवधौत् रामो वत्समक्षं च माकृतिः ।

स्वयं निष्क्रामयामास दशाक्षस्य विभीषणम् ॥ ५ ॥

अक्षं वा दुर्विहितमतीतमुपालभ्य, (ग) सम्प्रति सिन्धोः, खदीचि (घ) तीरे निवेशितस्कन्धावारो (ङ) दाशरथिः किमारथः (च) इति कथं प्रतीतः ? (छ) (पुरोदह) । कथं राक्षसचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुक-सारथयोः (ज) सारथः ।

(प्रविश्य) ।

सारथः । जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः । (भ)

माकृत्यवान् । (अभिनन्द्य वत्सोपमुपवेश्य च) । वत्स सारथ !

कश्चिदमुनैव पदेन सुग्रीवकटकात् (ज) आगतोऽसि ?

खरादीनिति ।—रामः दाशरथिः, खरादीन् खरदूषणप्रधतोन् राक्षसान्, माकृतिश्च पवनात्मजः दन्तमात्र, वत्सं शिशुं, खेडमाजनिवर्त्यः, पुत्रकल्पमिति यावत्, अक्षं तदुपस्थं राक्षसकुमारम्, अवधौत् विनाशयामास ; दशाक्षस्य दश-मुखो राक्षसश्च, स्वयम् आत्मनैव, यदा—स्वयं साक्षात् दशाक्षस्य, विभीषणं वत्सोपासं भ्रातरं, निष्क्रामयामास दूरोपकार, अहानमरोत इति शेषः । अतु-ष्टुष्टु ॥ ५ ॥

(ग) दुर्विहितम् अनौचित्येन आचरितं, दुष्टाचरणमित्यर्थः । अतीतं गतम् । उपालभ्य तिरस्कृत्य । अक्षं व्यर्थम्, उपालभ्येन इदानीं न किमपि क्लेशं सेव्यतीत्यर्थः ।

(घ) सिन्धोः समुद्रश्च, खदीचि उत्तरे ।

(ङ) निवेशितेति ।—निवेशितः स्थापितः, स्कन्धावारः सेना, सेनानिवासी वा, शिविर इति यावत्, येन तक्षीकः ।

(च) किमारथः किमाचारः, खोदशोदशोगः इत्यर्थः, किं कर्तुं प्रवृत्त इति भावः ।

(छ) प्रतीतः जानीतः ।

(ज) चरितुं विज्ञातुमित्यर्थः । प्रहितयोः प्रेरितयोः । शुक-सारथयोः तदा-स्थयोः राक्षसचरयोः वयोः राक्षसयोः ।

(भ) कनिष्ठमातामहः राक्षसजनन्याः कैकेयाः पित्रव्यक्तात् माकृत्यवतः कनिष्ठमातामहतत्वं बोद्धव्यम् ।

(ज) कश्चिदिति प्रश्नार्थकमित्यर्थः, "कश्चित् ज्ञानप्रवेदने । प्रश्ने क्वे न क्वे

सारः । अथ किम् ।

माख्यवान् । तत् यथाऽनुभवमभिधीयतां तावत् । (ट)

सारः । सार-सङ्केतं वनौकसाम् (ठ) अस्मन्मुखेनैव शतशः प्रतीतिं मातामहेन अलमुक्ता । (ड) अधुना तु सेतुप्रयत्नाय (ढ) मिलितेषु वानरसैनिकेषु वानरसूर्तिधरोऽप्यहं महाराज-विभीषणेन—(ण) (इत्यर्होक्तं समर्थम्) । आर्य्य ! चिरसंवासेन रामराजधानौप्रवादो (त) मामनुवध्नाति (थ) ।

माख्यवान् । (साकृतम्) । किमभिषिक्तः कनिष्ठवत्सो (द) राघवेण ?

च” इति मेदिनी । अमुनेव पदेन कुवचित् विश्राममकृत्येव इति भावः । सुधोव-कटकात् सुधोवस्य शिविरात्, सुधोवस्य सेनासन्निवेशस्थानादित्यर्थो वा ।

(ट) यथाऽनुभवम् अनुभवमनतिक्रम्य, यत् यत् अनुभूतं दृष्टं विदितञ्च, तत् सर्वमित्यर्थः ।

(ठ) सार-सङ्केतं सारः वलं, “सारी वले स्थिरांशे च” इत्यमरः ; सङ्केत-एकत्वादित्यणना ते । वनौकसां वानराणाम् ।

(ड) शतशः शतं शतं वारानित्यर्थः । प्रतीतिं ज्ञाते । पूर्वमस्मानिः बहून् वारान् लुक्तं, मातामहेन च ज्ञातमिति भावः । अलमुक्ता अत एव बहून् पूर्व-मुक्तस्य पुनरावृत्तेः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(ढ) सेतुप्रयत्नाय सेतुवन्धनाय ।

(ण) महाराजविभीषणेनेति ।—रावणे वर्त्तमाने, विशेषतः शत्रुभिः कृत-कृत्यान् विभीषणं प्रति महाराजशब्दप्रयोगात् मयमिति भावः ।

(त) चिरसंवासेन दीर्घकालसङ्घवासेन, वानरसैनिकेषु भेदप्रयोगार्थमिति भावः । रासेति ।—रामस्य राजधानौ कटकः, समुद्रतीरस्थसेनानिवेशप्रदेश इति यावत्, “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेर्दन्तिनां दलमण्डने । सामुद्रकवले राजधानी-वलययथोरपि ।” इति मेदिनी ; तस्मां प्रवादः प्रसिद्धिः ; तत्र सर्वेऽपि विभीषणं महाराजं नित्यपदिशन्ति, मयाऽपि तदभ्यस्तमिति भावः ।

(थ) अनुवध्नाति अनुसरति ।

(द) कनिष्ठवत्सः कनिष्ठदोहितः, विभीषणः इत्यर्थः ।

सारणः । अथ किम् ।

माल्यवान् । (चक्षुषिणः सत्यं (घ) स्त्रिया निःशब्दः) । वत्स ! निःशब्द-
मभिधेहि ।

सारणः । कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य (न) चाहं
रामस्य दर्शितः ।

माल्यवान् । (वाग्रहम्) । ततस्ततः ?

सारणः । ततश्च राघवेण निजसचिवनिर्विशेषमुपगृह्य (प)
पुरस्कृत्य च महितोऽस्मि ।

माल्यवान् । (वदधम्) । किमुच्यते, यावद्द्रव्यभावी गुणो हि
विजिगीषूणामुदात्तता ; (फ) विशेषेण पुनरयं रामभद्रः ।
यतः,—

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो

विपक्षादभ्योजादुपगतवतो वा मधुलिङ्गः ।

(घ) चक्षुषिण इत्यत्र इव शब्दस्य सत्यं-शब्देनान्वयः, सत्यमिव निश्चयवत्
कथयत् वा, किं-कथय्यविमृष्ट इवेति भावः ।

(न) संयम्य बद्धा ।

(प) निजिति ।—निजसचिवेभ्यः आत्मनः अनात्मैभ्यः, सुग्रीवादिव इति
यावत्, नास्ति विशेषः पाथेक्यं यत्र तत् यथा तथा, उपगृह्य स्वसमीपं गत्वा,
निजसचिववत् समीपेण गृहीत्वा इत्यर्थः ।

(फ) यावदिति ।—विजिगीषूणां जयिष्कुणां, महावीराणामिति यावत्,
उदात्तता दया-त्यागादिमत्ता, दयालुता दानश्रोतृता वेत्यर्थः, “उदात्तस्तु स्वरागरे ।
दया-त्यागादिमत्तमे” इति जेदिनो ; यदा—उदात्तता मङ्गलम्, “उदात्तो दात-
मङ्गलो” इति हेमः ; गुणः बावद्द्रव्यभावी यावत् यत्कालपर्यन्तं, द्रव्यं गुणस्य आश्रयः,
भवति वर्तते इति तद्याभूतः, आश्रयस्य आ-जन्यभावीत्यर्थः, यावदेव द्रव्यं गुणस्य
तत्परिणत इति भावः, “द्रव्यं भव्यं गुणाश्रये” इत्यमरः ।

अभेदेनेति ।—कुमुदं केरवम्, उदरं स्वाभ्यन्तरे, स्थितवतः स्थितान् वा,
विपक्षात् शत्रोः, अश्विजात् पक्षात्, उपगतवतो वा उपगतान् वा, मधुलिङ्गः अम-
रान्, अभेदेन अविशेषेण, समभावेनेत्यर्थः, उपास्ते परिचरति, आश्रयं ददातीत्यर्थः ;

अपय्याप्तः कोऽपि स्व-परपरिचर्यापरिचय-

प्रबन्धः साधूनामयमनभिसन्धानमधुरः ॥ ६ ॥

अथ शुकः किमासीत् ? (ब)

वारचः । अहमपि न जानामि ।

नाल्लवान् । (विवक्ष्य) । वत्सविभीषणस्य रामोपश्लेषेण स्वकुल्यं
व्यसनमिति प्रमुग्धोऽस्मि । (भ)

वारचः । आर्य्य ! तथा धर्मवृत्तिरार्य्यसन्तानस्य कुमारः (म)
कथं ज्यायांसं भ्रातरमवधूय प्रतिपन्नवर्त्ती (यं) संवृत्तः ?

नाल्लवान् । वत्स ! दशग्रीवं पृच्छ । (निःवृत्तः) । अथवा
दैवम् । (र)

साधूनां महताम्, अनभिसन्धानमधुरः अनभिसन्धानेन अपटताविरहितेन, सहेय्यगुण्येन
ना, उपकारानुपकारपर्याप्तोचनविरहेण इति यावत्, अकर्मिणश्च हेतुमेति भावः,
मधुरः मनोहरः, कोऽपि वचनातीत इत्यर्थः, अयम् एवः, रामभट्टे परिदृश्यमान इति
भावः, स्व-परपरिचर्यापरिचयप्रबन्धः आत्म-पराभेदपरिचयानुसरणमित्यर्थः, अपय्याप्तः
स्वमधिक इत्यर्थः, यदा—अपय्याप्तः पर्याप्तः न, अधिको जेत्यर्थः, यतः साधूनामयं
प्रबन्धः स्वाभाविक एवेति भावः ; यदा—साधूनामनभिसन्धानमधुरः अत एव अपय्याप्तः
नास्ति पर्याप्तः यस्मात् तच्चासूतः अतीव पर्याप्तः, अपरिमित इत्यर्थः, अयं स्व-पर-
परिचर्यापरिचयप्रबन्धः कोऽपि वर्णनातीत इत्यर्थः, याथा प्रकाशायोग्य इति यावत्,
अवतीति शेषः, अयं रामभट्टः पुनः विशिष्य एव-गुणसम्पन्न इति नन्दराजवाक्यना-
ल्लव्य अन्वयः कार्य्यः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ब) शुकः वारचैन सह प्रेरितः अपरवारः । किं कथम्, आसीत् ? अवर्त्तत ?
इत्यर्थः, यदा—किम् आसीत् ? अकरोदित्यर्थः ; यदा—आसीत् इत्यत्र तत्र इति
शेषः, तमेव विलासीत ? इत्यर्थः ।

(भ) रामोपश्लेषेण रामानुजेण हेतुना । स्वकुल्यं निजकुलसम्बन्धीत्यर्थः ।
व्यसनं विपत् । प्रमुग्धोऽस्मि विमूढोऽस्मि, कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्धारचाचलोऽस्मोत्यर्थः ।

(म) धर्मवृत्तिः धर्मनिष्ठः । आर्य्यसन्तानः महाकुलोद्भवः, "महाकुलकुलो-
न्नाय-सम्बन्धजनश्रावणः" इत्यमरः । कुमारः विभीषणः ।

(ब) ज्यायांसं व्यह्व । अवधूय परिवर्त्य । प्रतिपन्नवर्त्ती शत्रुपक्षान्तरी ।

(र) 'दशग्रीवं पृच्छ' इत्युक्त्वा नाल्लवस एवमभिप्रायो गम्यते कत्, रावणसेवावि-

सारथः । आर्य्य ! यदि श्रवणाहोऽस्मि तदा निवेदय ।

माख्यवान् । वत्स ! केसरिकलत्रसम्भवेन प्रभञ्जनसूनुना (ल)
विलुण्ठितामशोकवनिकामवलोक्य राजा तवायं (व) विभीषण-
मवोचत्, यथा—“वत्स ! पश्य, मनुष्यपोतद्वयावष्टम्भेन (श)
दुरात्मना कपिकौटेन कथं विजृम्भितम्” (घ) इति ।

सारथः । ततस्ततः ?

माख्यवान् । ततो विभीषणः प्रणम्य व्यजिज्ञपत्, “देव !—
जातिं मानय मानुषोमभिमुखो दृष्टस्त्वया हैहयः
स्मृत्वा बालिभुजौ न साम्प्रतमवज्ञातुश्च ते वानराः ।
तत् पौलस्त्य ! महाग्निहोत्रिणमहं त्वामेतदभ्यर्थये
सीतामर्पय मुञ्च च क्रतुभुजः काराकुटुम्बीकृतान्” ॥ ७ ॥

वृष्यकारिता विभीषणस्य प्रतिपद्यवसितं हेतुः, विभीषणस्य न कोऽपि दोषः । देवम्
इत्यनन्तरं पृच्छेति श्रेयः । निवेदसूचिकोक्तिरियम् ।

(ल) केसरीति ।—केसरिणः तन्नामकवानरभेदस्य, कलत्रं भाव्यां, भञ्जने-
त्यर्थः, तस्मात् सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य तादृशी, अस्त्रनामर्भजातेन । प्रभञ्जनसूनुना वायु-
पुत्रेण, ङन्मता इत्यर्थः ।

(व) विलुण्ठिता भग्यान् । अशोकवनिका इन्ममता भग्यात् शोचनीया-
मवस्थां गतमशोकवनम् । राजा तवायमिति सोऽङ्गोक्तिः, रावच इत्यर्थः ।

(श) मनुष्येति ।—मनुष्यपोतयोः मानवाभक्षयोः, राम-लक्ष्मणयोरिति यावत्,
“पोतः पाकोऽर्भको हिम्नः पृक्कः श्रावणः शिशुः” इत्यमरः ; इदं युग्मं, तस्य अवष्टम्भेन
आश्रयेण, बलेनेति यावत् ।

(घ) कपिकौटेन कपिषु कौटवत् पृच्छेन, सुद्वानरावसेनेत्यर्थः । विजृम्भितम्
अगुह्यतम् ।

जातिमिति ।—पौलस्त्य ! हे पुलस्त्यनन्दन ! मातुषीं मनुष्यसत्त्वान्वीं, जातिं
जन्म, “जातिः स्त्री गोव-जन्मनीः” इति मेदिनी ; मानव आदिवत्, मातुष इति
बुद्ध्या मा अवजानीहि इति भावः, यतः त्वया अभिसृष्टः सख्युत्पत्ती, सङ्ग्रामे
इति श्रेयः, हैहयः हैहयदेशाधिपतिः, कर्त्तव्ये इत्यर्थः, दृष्टः अवलोकितः,
सख्युत्पत्ते तस्य गोप्ये त्वया अनुभूतमिति भावः ; तेन त्वं सङ्ग्रामे पराजित इति

सारथः । (सवह्मनागव्यम्) । अहह !! “वालिभुजौ” इति
मुवता मातामहेन किमपि (स) स्मारितोऽस्मि । आर्य्य !—

किमाचक्षे सेतुक्षितिधरशिरःश्रेणिकषण्यैः

प्रकोष्ठे गीरोम्यः कपिभटभुजस्तन्निवहान् ।

सुमेरोर्मात्सर्यादनतिचिरसंरुद्धमृदुभिः

शिरोभिर्विन्ध्यो यद्भरमपि न सोढुं परिवृढः ॥ ८ ॥

(वाग्दत्तम्) । ततस्ततः ?

तात्पर्यम् ; वालिनः तदाख्यस्य बानरराजस्य, मुजौ बाह्व, क्षुत्वा करणविषयो-
क्त्य, ते बानराः कपयः, अवज्ञातुम् अनादत्तुं, न साम्प्रतं न युक्तं, “युक्ते हे
साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ; तत् तस्मात्, नर-बानरधीरुभयोरपि प्रत्यक्षोक्तविकल्प-
त्वेन अवज्ञाप्रदर्शनस्य अयुक्तत्वादित्यर्थः, अहं मृदुनां श्रेष्ठम्, अपिप्रहोमिषम्
अपिप्रहोमपरावर्धं, याज्ञिकमित्यर्थः, वर्गनिष्ठमिति भावः, त्वां भवन्तम्, एतत्
अश्वघोषे प्राच्ये, सोतां रामप्रियां जानकीम्, अर्पय देहि, रामाय प्रतिदोषीत्यर्थः,
कारासु बन्धनामारिषु, “कारां स्थात बन्धनालये” इत्यमरः ; क्रुद्धोक्तान् पोष्योक्तान्,
पोष्यत्वेन परिगणितानित्यर्थः, अवरुद्धानिति भावः, “क्रुद्धं पोष्यवर्गे च” इत्यमर-
मात्रा ; क्रतुभुजं देवास, “अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः । वर्द्धिर्मुखाः
क्रतुभुजः” इत्यमरः ; मुच्यन्ते । आर्दूषविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(स) अहह इत्युक्ते, आश्चर्य्यमित्यर्थः । किमपि अनिर्वचनीयं, विस्मयकरं
वस्तु इत्यर्थः ।

क्षितिम् ।—सेतवे सेतुवत्स्यार्थं, क्षितिधराणां पर्वतानां, शिरःश्रेण्यः शृङ्ग-
समूहाः, तेषां तेऽह इति वा कपयैः वर्षणैः, प्रकोष्ठे कूर्पर-मणिवत्स्योर्मध्यभागे,
मणिवत्स्यदेशे इति भावः, तत्रैव विशेष कषणसम्भवात्, “प्रकोष्ठो मणिवत्स्य
कूर्परकान्तरादपि च” इति मेदिनी ; गीरोम्यः खोमरहितान्, कपिभटानां
बानरबोराणां, मुजौ बाह्व एव, स्तम्भनिवहाः स्तम्भसमूहाः तान्, स्तम्भोपसमुद्भू-
विशालभुजसमूहान्, किम् आचक्षे ? किं प्रबोधि ? कपिभटानां विस्मयजनक-
भुजवत्प्रकटनार्थं किं दृष्टान्तं प्रदर्शयामोष्यथः, विन्ध्योऽपि विन्ध्यगिरिपि सुमेरोः
दक्षिणवासभूतस्य स्नानप्रविष्टस्य पर्वतस्य, मात्सर्यात् विदेषात्, सुमेरोरुचता-
दग्नेनजनितादिति भावः, अनतिचिरं नातिदीर्घकालं, रूढाणि समुद्भूतानि, अत-
एव मृदूनि क्षीणानि ते, शिरोभिः शृङ्गैः, यद्भवं तेषां बानरभटभुजस्तम्भ-

माख्यवान् । ततश्च रोषान्वतामिस्त्रे मञ्जता राक्षसराजेन
तथा चेष्टितं, यथा विपक्षोऽप्याश्रितः । (६)

वारणः । (सखेदनाकाशे) । हा देव पुलस्त्यनन्दन ! कथं
भवतैव वैधर्म्यदृष्टान्तेन मानतो (क) मूलोच्छेदनिमित्ता-
न्निवर्त्तिष्यते (ख) लोकः ? (साध्यध्वंश (ग) ।—

अरिषड्वर्गं एवायमस्त्रास्तात ! पदानि षट् ।

तेषामेकमपि च्छिन्दन् खञ्जय भ्रमरीं त्रियम् ॥ ८ ॥

निषङ्गानां, भवं भारम् अपि, सोढुं वोढुं, न परिषदः न प्रभुः, न शक्तः इत्यर्थः,
“प्रभुः परिषदाऽधिपः” इत्यमरः । पुरा सुमेरुनिगोषया विन्ध्यो बहिर्गत इति कथा
पूर्वमुक्ताऽनुसन्धेया । शिखरिणी उक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रोषेति ।—रोषः क्रोध एव, अन्धतामिस्त्रं गाढान्वह्वारं तस्मिन् ।
“रोषान्वतमसे” इति पाठोऽपि—स एवायं ; तत्र “ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः ।
तथा तादृक्, चेष्टितम् आचरितम् । यथा यादृशेन चेष्टितेन । आश्रित इत्यनन्तरं
छानिष्ठवत्त्वेन विभोषणेनेति शेषः ।

(७) वैधर्म्येति ।—विगतः धर्मः विधर्मः, तस्य भावः वैधर्म्ये विरुद्धधर्मा-
चरणाभित्यर्थः, अचर्माचरणम् इति यावत्, तेन दृष्टः परिचक्षितः, अन्तः नाशः
यस्य तथाभूतेन ; यद्वा—वैधर्म्यं विपरीतधर्माचरणं, तस्य दृष्टान्तेन निदर्शनेन,
दृष्टान्तस्वरूपेणेत्यर्थः । मानतः अदृष्टारात् । “भवतैव” इत्यत्र “भवत एवम्” इति
पाठकल्पनं सङ्गतायकं समीचीनञ्च ।

(८) मूलोच्छेदनिमित्तात् समूलविनाशहेतुभूतात्, मानत इत्यस्य विशेषणम् ।
निवर्त्तिष्यते अपयास्यति, त्वत्त इति शेषः, तत्र दुराचारेण सर्वं एव त्वां पति-
त्यन्तीति भावः ।

(ग) साध्यध्वंशं सप्राध्वंशं, रक्षोरानलक्ष्मोर्धवा अचला तिष्ठति, वक्ष्यमाण-
श्लोकेन तथा प्राध्वयतीत्यर्थः ।

अरोति ।—तात ! हे अनुकम्पाटं ! भटमतितात् करुणापात्रं रावण !
इत्यर्थः ; यद्वा—तात ! हे जनक ! प्रतिपालकप्रभुत्वात् पितृतुल्य ! इत्यर्थः, “तातो-
ऽनुकम्पां जनके” इति मेदिनी ; अस्त्राः वक्ष्यमाणायाः भ्रमरीरुपायाः त्रिधाः इति
भावः, अयं सुप्रसिद्धः, त्वमि परिदृश्यमानो वा, आरषड्वर्गे एव अरोषा प्रवृत्तः,
अन्तःप्रवृत्तां ज्ञानादीनामिति यावत्, षड्वर्गे एव त्रयां समुदासः एव, ज्ञान-क्रोध-

(नन्विषं प्रति) । आर्य्य ! यत् सत्त्वं, राघवेण व्यूढां वानर-
वरुधिनीमुत्प्रेक्ष्य शङ्के, (घ) विभौषण एव यद्यस्माकं कुल-
तन्तुरवशिष्यते । (ङ)

माख्यवान् । (निःशब्द) । वत्स ! द्वयोरपि कटकयोः तत्त्वज्ञो-
ऽसि, (च) तत् किमिदानीमुचितम् ?

शारवः । आर्य्य ! नन्वेवं ब्रवीमि, राजपुत्रोऽङ्गदोऽसौ बालो
नवबुद्धिः आमपात्रमिव यद्यदाधीयते, तत्तदाचुचूषति (छ) ।

माख्यवान् । ततः किम् ?

शारवः । ततश्च “भवतः पिष्टवैरिणौ राम-सुग्रीवौ व्यापाद्य
(ज) किष्किन्ध्यायां भवन्तमभिषिच्य बालिसौहृदस्यात्मान-

कीभ-मोह-मद-माख्यैरुप एव इति यावत्, षट् षट् षट् अङ्गानि, पदानि चरन्ताः, तेषां
वक्ता पदानाम्, एकम् अन्यतममपि, पदमिति शेषः, किन्तु खण्डयन्, अनरी
अनरीरुपां, अनरुच्योवा वा, अचलामिति यावत्, श्रियं लक्ष्मीं, खण्डय खण्डां कुब,
द्वेन सा अलितं न समर्था भवेदिति भावः ; षड्वर्गोऽथममल कामस्य हेदने सीताया
राघवे समर्पणं, तेन च लक्ष्मीः खिरा नविष्यतीत्याशयः । अमुष्टुप् इत्यम् ॥ ८ ॥

(घ) व्यूढां विन्यक्ता, चक्रव्यूहाद्याकारेण संज्ञितानित्यर्थः, “व्यूढः संज्ञितविन्यक्त-
पृथुलेष्मिषेयवत्” इति मीदिनो । वानरवरुधिनीं कपिसेन्यं, “वरुधिनीं वलं सेन्यम्”
इत्यमरः । उत्प्रेक्ष्य दृष्टा । शङ्के संस्मारायामित्यर्थः ।

(ङ) कुलतन्तुः वंशस्तम्बः ; यदा—तन्तुरपत्यं, तदा च, कुलधरसन्तान इति
भावः । अवशिष्यते अवशिष्टः आसतीत्यर्थः ।

(च) कटकयोः सैन्ययोः, “कटकस्तद्विगतस्ये बाहुमुख्ये । सेनायां राज-
आन्ध्याय” इति हेमः । तत्त्वज्ञोऽपि समञ्ञोऽपि, प्रकृतवत्तावतामिज्ञोऽपि इति यावत् ।

(छ) नवबुद्धिः अपरिचतबुद्धिरित्यर्थः । आमपात्रमिव आमम् अवक्त्रं, पात्रं
जरावादि भाजनं, तदिव । आधीयते आरोह्यते, स्थाप्यते इत्यर्थः, स्थाप्य उपरीति
भावः । आचुचूषति सत्यक्तया शृष्यति, अतिशयेन पिबतीत्यर्थः ; यदा—यत् यत्,
रेखादिजनिति शेषः, आधीयते स्थाप्यते, अहते इति यावत् । आचुचूषति संध्या
ज्ञोवयति, शीतलेन अन्धत्वं नयतीति यावत्, अहोऽपि अनपनीयतया स्थाप्ये शारय-
तीति भावः, तस्यै बहुष्यते, अपरिचतमतितात् तत् मद्रममद्र वा न विविच्य गृह्णातीति
निर्गर्हः । “अत्रैव माजने लपः संस्कारो नाम्नाया भवेत्” इति कतिवचनमम द्रष्टव्यम् ।

मनृषमिच्छामः” इति गूढप्रणिधिमुखेन (भ) दशकन्धरादेश-
मभिधाय सुग्रीवशिविरादपवाह्यते ; तस्मिन्नपक्रान्ते (ज) तु
स्वगृहमहिभयोपजापजर्जरमवेक्षमाणो (ट) वानरपतिः
शिशिलितरामप्रयोजनः (ठ) स्यात् ।

माख्यवान् । (चक्षितम्) । वत्स ! साधु समर्थयसे (ड) ।
किं पुनः स्वयमङ्गदो गर्भरूपोऽभिनवोऽज्ज्वलयीवराज्यमुखोप-
लालितो दुरपवाह (ट) एव । ये चास्य माता-पितृ-
बन्धवः, ते सुग्रीवस्यापि सम्बन्धिनः कथमेनमुत्तिष्ठमानमनु-
जानीयुः ? (ण)

(ज) व्यापाद्य विनाशम् ।

(भ) बालिवोददस्य बालिना सह मित्रतायाः । अनृषं विमुक्त-कृत्यं, कृत-
शून्यमित्यर्थः । गूढप्रणिधिमुखेन गुप्तचरमुखेन, “प्रविधिनाऽप्येने चरे” इति मेदिनी ।

(ज) दशकन्धरादेशं दशकन्धरस्य दशग्रीवस्य, रावणस्येत्यर्थः, चादेशम् आशान्,
अभिप्रायमिति वाच्यम् । अपवाह्यते वहिष्कृत्यते, अङ्गद इति शेषः । तस्मिन्
अङ्गदे । अपक्रान्ते अपवाह्यते इति, सुग्रीवः च परित्याज्यते इतीत्यर्थः ।

(ट) अहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयं, “महीमुज्जामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम्”
इत्यमरः ; तथा उपजापः भेदः, अन्धोऽन्धविच्छेदकारमित्यर्थः, “समी भेदोपजापो”
इत्यमरः ; ताभ्यां जर्जरम् आकुलम् । अवेक्षमाणः पश्यन् ।

(ठ) वानरपतिः सुग्रीवः । शिशिलितेति ।—शिशिलितम् अनादृतं, परित्याक्त-
मित्यर्थः, रामस्य प्रयोजनं कार्यं, शीतोत्सारदपमिति भावः येन तथाभूतः ।

(ड) साधु सम्यक् । समर्थयसे सम्प्रचारयसि, स्तोत्रस्तनयनाय इदमेव कर्तव्य-
मिति युक्तिं प्रदर्शयतीत्यर्थः, सन्तप्यतीति भावः, “सम्प्रचारया तु सप्तयेनम्” इत्यमरः ।

(ण) किं पुनः किम् । गर्भरूपः बालकः । अभिनवेति ।—अभिनवेन कृत्येन,
मातिचिदं लब्धेनेति वाच्यम्, लज्जल्लेन क्षीणमिता, सम्मानयतेति भावः, शीवराज्येन
युवराजपदलभागेन, यत् सुखम् आनन्दः, तेन उपलब्धः वर्धितः, अनुभूतश्रीवराज्याभि-
वेक्षानन्द इत्यर्थः । दुरपवाहः दुःखेनावसारणोयः, सुग्रीवस्येति वाच्यम् तस्य वहिष्कारं
दुष्कारमिति भावः ।

(च) माता-पितृबन्धवः मातुः पितृषु स्तननाः । सम्बन्धिनः सम्पर्कोवाः

सागरः । यथा दृष्टमार्थेण ; किञ्च, कालापेक्षी दण्डनौति-
प्रयोगः (त); तथा कथमपि (थ) महोत्साहेः कपिभिः
सेतुकर्मणि प्रवृत्तं, यथैतावता कालेन सन्तीर्णमहार्णवो रामः
सुवेसशैलोपत्यकामध्यास्ते (द) ।

माख्यवान् । (सविमर्शाहुतम्) । (घ) अहह !—

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घितो यदि सागरः ।

प्रतापो दशकण्ठस्य भुवनैरपि लङ्घितः ॥ १० ॥

(सखेदं च) ।—

खलनाः इति यावत् । एतन् अहदम् । उत्तिष्ठमानं सुधीषेण विरोधाय यतमान-
नित्यर्थः । अनुजानीयुः ? अनुमन्येरन् ? न कथमपि अनुजानीयुरिति भावः ।

(त) यथा शैल प्रकाशे, बाटक् इत्यर्थः, दृष्टम् आलोचितमित्यर्थः, तत् सत्य-
मिति शेषः । यदा—यथा-शब्दः प्रशंसावाचकमव्ययम् ; “यथा तुल्यार्थ-मानयोः ।
प्रशंसायाम्” इति मेदिनी ; आर्थेण यथा साधु, समीचीनमित्यर्थः, दृष्टम् । कालापेक्षी
कालं समयम् अपेक्षते इति तथोक्तः । दण्डनौतिप्रयोगः दण्डार्थं विपक्षदमनात्,
नौतिः बाङ्गमुखविधानं, तस्याः प्रयोगः यथायथं व्यवहारः ।

(थ) कथमपि सम्भावयामीत्यर्थः, ‘कथम्’ इति अव्ययशब्दः सम्भावनाशङ्कः
सम्भ्रमाशङ्को वा ; “कथं क्वे च गच्छायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे । प्रश्ने सम्भावनायाश्च”
इति मेदिनी ।

(द) सन्तीर्णः समुत्तीर्णः, लङ्घित इति यावत्, महार्णवः महासागरः येन
तादृशः । सुवेलेति ।—सुवेसस्य तदाख्यस्य, लङ्घादीपवर्तिन इति भावः, शैलस्य
पर्वतस्य, उपत्यकाम् आसन्नभूमिम्, “उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिर्दूर्ध्वमधिलक्षा” इत्यमरः ।
अध्यासे अप्रतिष्ठति ।

(घ) सविमर्शाहुतं विमर्शः चिन्तकः, अहुतः विस्मयः, ताभ्यां सह वर्तमानं यथा
तथा सवितर्कं सविस्मयश्च ।

असाविति ।—मनुष्यमात्रेण सामान्येन मनुष्येणेत्यर्थः, रामोक्ति शेषः, असौ
दुर्लङ्गात्वेन प्रसिद्धः अयं, सागरः समुद्रः, यदि लङ्घितः उत्तीर्णः, तदा दशकण्ठस्य
दशयोजस्य रावणस्य, प्रतापोऽपि प्रभाषोऽपि, भुवनैः लोकात्मयैः, विश्वोक्तवादिभिः
सर्वैरित्यर्थः, लङ्घितः अतिक्रान्तः, अवज्ञातः इति भावः, इदानीं रावणस्य प्रभुत्वं कैरपि
न लोक्रियेय इति निष्कर्षः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ १० ॥

पौलस्त्यस्य सुरासुरेन्द्रशिरसां निर्मात्यमद्भिद्वयं
कुर्वाणेन रघुदहेन घटिते सेतौ निधावन्मसाम् ।

अद्योऽमृदयति स्वहस्तविधृतं राजीवमिहो रविः

प्रत्यावृत्तरसस्य चामृतभुजामिन्दोः स्वदन्ते कलाः ॥११॥

(विमर्श) । वत्स सारण ! बालिबन्धविशुद्धपार्ष्ण्यैः (न)

अनेकवानरानीकनायकेन साक्षादुपकृतेन (प) सख्या सुग्रीवेण

पौलस्त्यस्यात् ।—पौलस्त्यस्य रावणस्य, अद्भिद्वयं चरन्त्युगल, सुरासुरेन्द्राणां देव-
दानवादिपतोना, शिरांस मल्लानि, तेषां, निर्मात्य निर्मात्यस्वरूपं, देवानामुच्छिष्ट-
वत् त्याज्यमिति यावत्, निर्मात्य यथा देवेत्यज्यते तद्वत् त्याज्यम् इति भावः ; यथा—
निर्मात्यं शिवनिर्मात्यम्, “अथास्तं शिवनिर्मात्यम्” इति वचनात् शिवनिर्मात्यं यथा
लोकानामथास्तं, तददयान्तामित्यर्थः, कुर्वाणेन कुरियतेति भावः, भविष्यत्कामोद्ये
प्रयोगोऽयम् ; देवा वा असुरा वा केऽपि अतः परं रावणचरणयोः मूर्ध्नि न ल्यापविष्य-
न्तीति निष्कर्षः, रघुदहेन रघुश्रेष्ठेन, रामेणेत्यर्थः, अस्मां निधौ सागरे, सेतौ पाक्षौ,
घटिते बद्धे सति, अद्य अद्याह्नादारभ्य इत्यर्थः, रविः सूर्यः, इहः दीप्तः सन्, रावण-
मयाभावात् प्रकृततेजाः सन् इत्यर्थः, स्वहस्तविधृतं निजकरगृहीतं, राजीवं पद्मम्,
अमृदयति विकासयति, अमृतभुजां सुधापायिना, देवानामित्यर्थः, प्रत्यावृत्तः पुनरा-
वृत्तः, पूर्वं रावणभयेन भीतभीततया अवस्थानात् द्रव्याणां रसपरिज्ञानशक्तिलोपादिति
भावः, दृश्यते च लोके, भय-शोकाद्यभिभूतानां रसबोधशक्तेरभाव इति, रसः स्वादः
यस्य तदाभूतस्य, इन्दोः सुधांशोः, अमृतकिरणवर्धिस्यन्दस्य इति भावः, कलाः
अवयवाः, अमृतकिरणानीति यावत्, स्वदन्ते रोचन्ते च ; पूर्वं रावणभयात् सूर्यस्य
सम्यक्पक्षाशो देवानाञ्च चान्दीयसुधापानं नासीत्, इदानीन्तु तेषामङ्गतीभयं
स्वस्त्व्यापाराधिकारो भवतीति भावः । अमावृतभुजामिति कस्येयेयोगे चतुर्थ्यां
विहितायामपि सन्त्यन्विवक्षया षष्ठी । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(न) बालीति ।—बालिनः बालिसंज्ञकस्य कालिकाचोत्तरस्य, वधेन
नाशेन, विशुद्धः निर्विघ्न इत्यर्थः, विरहित इति यावत्, पार्ष्ण्यैः सेन्यानां पृष्ठदेशः,
पृष्ठदेशादाक्रमणकारो अतुरित्यर्थः, यस्य तथोक्तस्य, बालिनैव तस्य पार्ष्ण्यादेव
भाव्यत्वं ज्ञातम्, इदानीन्तु तद्विरहात् पृष्ठशुद्धीनस्येति भावः ; “पार्ष्ण्यैः क्वादुन्मद-
स्ति याम् । श्रियां इयोः सेन्यपृष्ठे पादपन्याधरेऽपि च ॥” इति मेदिनी ।

(प) अनेकेति ।—अनेकेषा बहूना, बानरानोक्तानां क्षपिसेन्यानां, नायकेन प्रभुत्वात्
साक्षात् ज्ञयम् । उपकृतेन प्राप्तिपकारेण, बालिनं कृत्वा राज्यप्रदानादिति भावः

महापक्षस्य हनूमच्चरितज्ञातास्मदीयवृत्तेः (फ) अयमेव सुवि-
हितसकलाभियाश्चत्कर्मणस्तस्याभियोगसमयः (ब) ।

वारवः । आर्य्य ! अयमेवात्मद्रव्य-प्रकृतिसम्पन्नो नयस्त्राधि-
ष्ठानं (भ) विजिगीषुरिति प्रथमोदाहरणं दाशरथिः (म) ।

मात्स्यवान् । (सन्धं नाटयित्वा) (घ) ।—

यत्तस्मिन्निहतेऽपि बालिनि वयं क्षुद्रास्तथैवास्महे
तत् युक्तं भुजयोर्वसादपि बलं दुर्गस्य दुर्निग्रहम् ।

(फ) महापक्षस्य उदत्तदावस्य, “पक्षः सहायेऽपि” इत्यनरः । हनूमदिति ।—
हनूमतः नावतेः, चरितेन आचरणेन, सहादाहादिना कार्य्येच्छेत्यर्थः, ज्ञाता विदिता,
अस्मदीया अस्मात्सन्निधी, इतिः निवरणम्, आत्मनरीचव्यापारः इत्यर्थः, सामर्थ्य-
मिति यावत् येन तस्माभूतम् ।

(ब) सुविहितेति ।—सुष्ठु विहितम् अनुष्ठितं, सकलं समस्तम्, अभियागतः
विपद्याभिमुखं अभिष्यतः, विजिगीषोरिति यावत्, कर्म सेव्यसङ्गृहादिव्यापारः येन
तत्प्रोक्तम् । तस्य रामस्य । अनिवोनसमयः आत्मनश्चालः ।

(म) आमेति ।—आत्मनः स्वस्य, द्रव्याणि वानानि, सन्त्यदः इत्यर्थः, “द्रव्यं
वित्तं स्थापतेयं रिक्तस्थलं च न वसु” इत्यनरः ; “वाङ्मुखं तपस्यागः यद्वा वज्र-
क्रिया चना । भावशब्दयः सत्वं नियमस्यात्मसम्पदः” इति गीतिश्राव्योक्ता इति
यावत्, प्रकृतयः अमात्यादीनि राज्याङ्गानि, “अमात्य-राष्ट्र-दुर्गाणि क्षीपो दृश्यस्य पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तत्त्वे विजिगीषोरुदाहृताः ॥ एताः पञ्च तत्रा निर्व्वं सप्तमः पृथिवी-
पतिः । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच उदन्त्यतिः ॥” इति गीतिश्राव्योक्ताः, तानिः सन्त्यदः
गुप्तः । नवम् गीतेः, अविष्टानम् आपयः, गीतिश्राव्यानुसारेण व्यवहर्त्ता इत्यर्थः ।

(न) प्रथमोदाहरणम् आर्य्यो दृष्टान्तः, विजिगीषुषा सादृशेन भवितव्यं, तस्य
प्रथमो दृष्टान्तः इत्यर्थः, रामउदग्रः आत्मद्रव्य-प्रकृतिसम्पन्नः गीतिपरायणो विजि-
गीषुः इतः पूर्वं कुत्रापि न दृष्टः, अत एव प्रथमोदाहरणमिति भावः । दाशरथिः रामः ।

(घ) सन्धं नाटयित्वा सन्धवत् निश्चलं क्लिप्तव्यर्थः ।

वदति ।—तस्मिन् रावचपिजेतरि इति भावः, बालिनि क्लिप्तव्यापत्तौ,
निहतेऽपि विनष्टेऽपि, रामशरेणेति शेषः, क्षुद्राः अत्याः, बालिनमपेक्ष्य बलहीनाः
इत्यर्थः, निर्वाणा इति भावः, “निष्ठु क्रूरऽयमेऽप्येऽपि क्षुद्रः” इत्यनरः ; वयं
निष्ठाचराः, क्षीमापहारि रावचपचा इति भावः, यत् तथैव पूर्व्ववदेन, क्षीमाहरण-

मर्त्येनापि जगद्विलक्षणगुणग्रामेण रामेण तु

हे गव्यूतिशते हि नाम कियती तीर्थोऽयमर्षोनिधिः ॥ १२ ॥

(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य आकाशे)—

तर्षात्तिव्यतिलेलिहानरसनारम्यैर्मुखैरष्टभिः

क्रन्दन्तो क्रमशः पपो दशमुखो वत्सस्य यस्याः स्तनौ ।

वत्से कैकसि ! विश्ववीरजननीसीमन्तमुक्तामणिः

सा तादृग्भवती कथं गुणवतः पुत्रस्य किं द्रव्यति ? ॥ १३ ॥

वर्णनिष्पन्नात् पूर्वे अथा तथैव इत्यर्थः, आकाशे उपविष्टामः, निषेष्टाः सुखिताः अ-
इत्यर्थः, तत् युक्तम् उचितं, तदास्माकं किमपि स्वल्पं जातमिति न मन्ये इति
भावः, यतः भुजयोः बाह्वोः, वलादपि सामर्थ्यादपि, दुर्गस्य कोटस्य, दुर्गम-
स्यास्य इत्यर्थः, बलं सामर्थ्यं, दुर्गमस्य दुःखेन निपद्येतुं शक्यं, दुरतिक्रममिति यावत्,
अस्माकं समुद्ररूपं यत् दुर्गमसि तत् रामस्य बाहुवलेन नातिक्रम्यते इति बुद्ध्या
अस्माभिः सुखितमिति भावः ; तु किन्तु, मर्त्येनापि मनुष्येष्वपि सता, जगतर्हि
भुवनानां, जगत्सु वा भुवनेषु, विलक्षणः असाधारणः, गुणयामः गुणसमूहः यस्य तादृशेन,
रामेण दाशरथिना, हे विश्वरूपे, गव्यूतिशते क्रोधयुगशते, अतुःशतक्रोधपरिमिते इत्यर्थः,
अतर्थाजनविस्तृते इति यावत्, "गव्यूतिः स्त्री क्रोधयुगम्" इत्यमरः, द्विरवधारणे,
कियती किम्परिमाणे, नाम सम्भावनायाम्, अल्पे इत्यर्थः, गोपदपरिमाणमिव अल्पं
मत्वा इति भावः, अथम् एषः, दुर्लभात्वेन प्रसिद्ध इति भावः, अर्षोनिधिः
अर्षोनिधिः, अतर्थाजनपरिमितः समुद्र इति यावत्, "अर्षोऽर्षसोयपानीय—",
इत्यमरः ; तीर्थः लङ्घितः, सागरदुर्गमस्यान् रच्यतीति प्रत्याशाऽपि अस्माकं विनयेति
भावः । आदर्शविकीर्णितं वचनम् ॥ १२ ॥

तर्षेति ।—वत्से कैकसि ! हे कल्याणि रावणमातः ! ; कैकसी खलु सुमाकिनः
कल्याभेदः, तथा च रामायणे—“राका पुष्पोत्कटा येव कैकसी च एषिकिता इ
कुम्भीनसी च इत्येताः सुमाखेः प्रसवाः स्यूताः ॥” इति, कैकस्याः कथा च रामायणे
उत्तरकाण्डे द्रष्टव्या ; “निष्कवा” इति च तस्या नामान्तरम् ; वत्सस्य रावणस्य, दशानर्हि
दशसङ्क्रान्ता, मुखानां वदनानां समाहारः दशमुखो मुखदशकं, तथैवा
पिपासया, “उदन्वा तु पिपासा दृष्टं तर्षः” इत्यमरः ; या चार्तिः पीडा, तथा
व्यतिलेलिहानाः पुनः पुनरास्मादयन्त्यः, आस्मादणुपुन इत्यर्थः, या रसनाः
शिङ्गाः, अष्टसङ्क्रान्ता इति भावः, तामिः रत्यैः मनीषैः, अष्टभिः अष्टसङ्क्रान्तेः, मुखैः

कारणः । शान्तं शान्तम् ; प्रतिहतममङ्गलम् ; (२)
अनर्थशङ्कोनि बन्धुहृदयानि भवन्ति । किं च आर्य्य !—

भुजनिवहविहङ्गिकाऽवलम्बी

निविडगुणोवधृतोऽपि राज्यभारः ।

स्वयमपि दशकन्धरे धुरीणे

स्खलति यदि स्खलनं तदाऽस्य रूपम् ॥ १४ ॥

आननः, कन्दली रुदन्ती सती, मातुः स्तनद्वयमावबिशिष्टत्वात् हाभ्यां मुखाभ्यां
ततस्तत्पानकाले अपरिधानाणां सत्यान्नाभात् तत्पानकालसया क्रन्दनं बाह्व्यम् ;
अस्याः भवत्याः, सगौ कुषौ, कमशः क्रमानुसारेण, हो हो कृत्विति भावः ; पपी पीतवती,
हाभ्या मुखाभ्यां स्तनद्वयं पीयते, अपराणि चटो रुदन्तीति भावः ; विश्वेषां निखिलानां,
वीराणां शूराणां, या जनन्यः मातरः, तासां सोमन्तमुक्तामङ्गिकाः सोमन्तेषु विन्यस्तकेशेषु,
याः सुक्ताः सोक्तिज्ञानि, तासां मणिः रत्नं, रत्नस्वरूपिणीत्यर्थः, श्रेष्ठमुक्तास्वरूपिणीति
यावत्, सर्वासां शिरोभूषणभूतत्वात् ताभ्यः श्रेष्ठेति भावः, तादृशो तथाविधा, सा वीर-
प्रसविनीत्यर्थः, भवतो गुणवतः शौर्यादिगुणयुक्तस्य, पुत्रस्य तनयस्य रावणस्य, कथं केन
प्रकारेण, किं कं परिणाममिति यावत्, विनाशमिति भावः, द्रव्यति ? अवलोकयिष्यति ?
अमङ्गलत्वात् विनाशमितिपदस्थाने वि-रटं प्रयुक्तमिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
उत्तम् ॥ १३ ॥

(२) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तम्, एतादृक् वचनं न वाच्यमित्यर्थः । प्रतिहतम्
अस्त्राभिर्विनाशितं, यदा—प्रतिहतं विनष्टं, भवत्विति शेषः, दूरीभवतु इत्यर्थः ।

भुजति ।—भुजनिवहः बाहुसमूह एव, विंशतिरुक्ता एवेत्यर्थः, विहङ्गिका
आरयति, “बाह्व” इति प्रसिद्धः सशिक्यलगुह इत्यर्थः, “अथ विहङ्गिका भारयति.”
इत्यमरः ; तस्याम् अवलम्बते आरयतीत्यर्थः, वहतीति यावत्, इति तथोक्तः, निविडेन
घनेन, प्रभूतेनेति यावत्, दृढेन च, गुणौघेन शौर्यादिगुणसमूहेन, रज्जुसङ्गेन च,
शिक्येनेति यावत्, धृतोऽपि अवलम्बितोऽपि, राज्यभारः राज्यपालनरूपं गुरुभारं वस्तु
इत्यर्थः, तथा स्वयं साक्षादेव इत्यर्थः, दशकन्धरे दशधौवे रावणे इत्यर्थः, धुरीणे धूर्ध्व-
ऽपि, भारवाङ्गिणि सत्यपीत्यर्थः, “धूर्ध्वे धूर्ध्वोदीये-धुरीणाः सधुरन्धराः” इत्यमरः ;
स्खलति च्यवति, अग्न्यतीत्यर्थः, यदि तदा अस्य राज्यभारस्य, स्खलनं च्यवनमेव,
कथं स्वरूपं, स्वभाव इत्यर्थः, प्रकृतिरिति यावत्, “रूपं स्वभावे सोन्दर्य्ये” इति मेदिनी ;

मात्स्यवान् । (अशूचि स्तम्भयन्) । वत्स !—

विद्वानपावृत्तमिव स्वभाग्यं

न तावदात्मानमहं ब्रवीमि ।

महामुनेर्विश्रवस्तपोभि-

र्निवापवीजं यदि नः कुलं स्यात् ॥ १५ ॥

(प्रविश्य पटौत्तेपेव (ख) सम्भ्रान्तः पृथः) ।

शुकः ।—

प्रहस्तधूम्राक्षमहोदरादौन्

व्यापाद्य सेनाधिपतौ नमात्मान् ।

स एष लङ्कामुपबुध्य रामः

शास्त्रामृगैरर्णवमातनोति ॥ १६ ॥

एककथ्वरात् भारस्वल्पं सम्भवति, दशकथ्वरात् तस्य असम्भवत्वेऽपि स्वल्पतमेव यत्नः स्वभावः, तस्य स्वल्पनिरोधो दुष्कर एवेति भावः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १४ ॥

विद्वानिति ।—स्वभाग्यं निजगुणादृष्टम्, अपावृत्तमिव अपगतमिव, विद्वान् ज्ञानम्, अहं तावत् आत्मानं स्वं, न ब्रवीमि न कथयामि, इदानीमस्माकं सौभाग्यसूर्यास्तममनात् कुलरक्षयं न सम्भवतीति ज्ञानमिव वक्ष्यमाणप्रकारेण आत्मानं न प्रकीर्तयामीति भावः, परन्तु महामुनेः मुनिश्रेष्ठस्य, विश्वसः रावणपितुः पल्लवतनयस्य, तपोभिः तपस्यर्थाभिः, निवापस्य पितृन् उद्दिश्य जलान्नालदानम्, “पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः; बीजं कारणभूतं, नः अस्माकं, कुलं वंशः, यदि स्यात् तिष्ठेत्, यदि अस्माकं कुलं तिष्ठेत्, तदा तत्र महामुनेस्तपोवलमेव हेतुः, नास्माकं भाग्यवत्त्वमिति भावः, पितृन् उद्दिश्य अस्माभिः अथवा दत्तस्य अन्नदानादंग्रेहणे यदि तेनानिच्छा स्यात्, तदा महामुनेस्तपोवलेनेवास्माकं वंशरक्षा भवेत्, न पुनरस्माकं भाग्यवत्त्वेनेति निष्कर्षः । उपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

(ख) पटौत्तेपेव जवनिकाऽपसारणेन । “पटौत्तेपेव” इत्यत्र “अपटौत्तेपेव” इति पाठकल्पनं समीचीनं, जवनिकापातनस्य अगुल्लेखात्, सारण-नालवतोः लघेवावस्थानात्, सम्भ्रान्तस्य पटपरिवर्तनादिविलम्बासङ्गत्वाच्चेति सुधीर्निर्बोद्धव्यम्; एवञ्च अपटौत्तेपेव पटपरिवर्तनमङ्गत्वेन, सङ्गसा इत्यर्थः ।

प्रहस्येति ।—स राक्षसालकत्वेन प्रसिद्धः, एष लङ्कावरोचकारो अर्थः, रामः शरणाभिः, लङ्कां लङ्कापुरीम्, उपबुध्य संरुध्य, प्रहसादौन् सेनाधिपतौन् सेना-

भाष्यवान् । (सविवादम्) । पुरस्तादेव दृष्टमिदम् (व)
अस्माभिः । देश-कालव्यवहितस्यापि प्रमेयग्रामस्य यथामुखौन-
मादर्शतलं हि स्थविरबुद्धिः (श) । (विवक्ष्य आकाशे) । साधु
रामभद्र ! साधु ; विजिगीषोरदीर्घसूत्रता (ष) हि कार्य-
सिद्धेरवश्यभावः (स) ।

सारथः । सखे शुक ! अथ किं-विधानो यातुधानेश्वरः ? (ह)

शुकः । (सखेद-चित्तम्) । सखे ! किं तस्य विधानम् (क)—

श्रुत्वा दाशरथी सुवेलकटके साटोपमर्द्धे धनु-

ष्टङ्कारैः परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कौक्षेयकान् ।

अभ्यस्यन्ति तथैव चित्रफलके लङ्कापतेस्तत् पुन-

र्वेदेह्योक्तपत्रवर्णरचनाचातुर्यमर्द्धे कराः ॥ १७ ॥

जायमान्, तथा अनाथान् सविवान्, व्यापाय निहन्त्य, ग्राह्यान्ग्रेः गानरेः,
अर्थं समुद्रम्, आतनोति विस्तारयति, ग्राह्यान्ग्रेःपसमुद्रेण लङ्कानाश्रयोतीति
भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

(व) पुरस्तादेव पूर्वमेव । दृष्टं प्रत्यक्षीकृतं, मानसनेत्रेणेति भावः । इदं
लङ्काश्वरोध-राक्षसध्वंसोद्दिष्टं कर्म इत्यर्थः ।

(श) देशकालेति ।—देशेन कालेन च व्यवहितस्य अन्तरितस्य, अमुषोऽगो-
चरे देशान्तरे कालान्तरे वा अनुहितस्यापीत्यर्थः, प्रमेयग्रामस्य ज्ञेयवस्तुनिश्चयस्य ।
यथामुखौनं मुखानुरूपमित्यर्थः, समुच्छिन्नमिति यावत् । आदर्शतलं दर्पणतलम् ।
स्थविरबुद्धिः बहुप्रज्ञा, उदा आदर्शव्यतिरिक्तं पदार्थं सर्वं बुद्ध्या पश्यन्तीति भावः ।

(ष) साधु सत्यक् चाचरितमित्यर्थः । अदीर्घसूत्रता क्षिप्रकारिता ।

(स) अवश्यभावः निश्चितं सारथिर्नितं भावः ।

(ह) किं-विधानः विनाचारः । यातुधानेश्वरः राक्षसपतिः, "राक्षसः कौषपः
क्रव्यात्... । यातुधानः पुण्यजनः" इत्यमरः ।

(क) तस्य यातुधानेश्वरस्य । विधानम् आचरणम् ।

सुलेति ।—लङ्कापतेः रावणस्य, अर्द्धे विंशतिरर्द्धपरिमिता इत्यर्थः, कराः हस्ताः,
दशहस्ता इत्यर्थः, सुवेलस्य तदाख्यपर्वतस्य, कटके नितम्बे, "कटकोऽङ्गी नितम्बोऽङ्ग्रेः"
इत्यमरः ; दाशरथी राम-वल्कली, समावली इति श्रेकः, श्रुत्वा आकथ्यं, साटोर्धे

माल्यवान् । (निःशब्दः) । हा वत्स रावण ! कथमद्यापि
सैव हृदयपरिस्पन्दमुद्रा !! (ख) । (शुभं प्रति) । वत्स ! अथ
गोपुर-गौलिक्कबलाध्यक्षेण (ग) वत्सेन नरान्तकेन किं प्रति-
पन्नम् ? (घ)

शुभः । (निःशब्दः) । मातामह ! कृतैव कुमारिण द्वार-
मर्यादा, (ङ) परमङ्गदेन सोऽपि—(इत्यर्थोक्ते साक्षमधोमुखलिप्रति) ।

माल्यवान् । हा वत्स दशग्रीववन्दन ! कथमिदं तव द्रष्टु-
मेतावन्तं कालमस्माकमायुः !! (च)

अनन्तरम्, सत्वरमित्यर्थः, साटापं सगवे वा, चतुष्टदारेः चतुर्भिर्नादेः, ककुभः दिशः,
परिपूरयन्ति व्यापुर्वन्ति, तथा फौजेयकान् करवालान्, “फौजेयको मण्डलायः करवालः
कपायवन” इत्यमरः ; प्रोच्छन्ति भाजन्ति, तेजयन्तीत्यर्थः, अन्धे अर्धे अपरे च
अर्धे, कराः पुनः क्षिप्तु, तद्येष पूर्ववदेव, लङ्काऽवरोधादेः पूर्वं यत्ना तद्येवेत्यर्थः, चित्र-
फलके आलिख्यपटे, वेष्टेष्ट्याः सोताद्याः, कुचयोः स्तनयोः, या पद्मवह्निः पद्मवल्ली,
तिलकविशेष इत्यर्थः, तस्याः रचना लिखनं, तत्र चातृये नैपुण्यमित्यर्थः, अभ्यस्यन्ति
शिक्षन्ति, पुनः पुनः करणेन अभ्यासं कुर्वन्तीत्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ख) हृदयेति ।—हृदयस्य भेदसः, परिस्पन्दः आपल्यं, तस्य मुद्रा चिह्नम् ।

(ग) गोपुरेति ।—गोपुरं पुरद्वारं, “पुरद्वारान्तु गोपुरम्” इत्यमरः ; तत्र यानि
गौलिक्कबलानि गौलिकानि गुल्मी घट्टः, “घाँटि” इति प्रसिद्धः सेनानिवेशविशेषः
इत्यर्थः, तत्र भवानि स्थितामीत्यर्थः गौलिकानि, तादृशानि बलानि सैन्यानि, यदा—
गुल्मीः नव गजानः, समविंशति चत्वारः, पञ्चचत्वारिंशत् पदातयः एतत्सङ्ख्यायाः सैन्य-
समूहाः, ते एव गौलिकाः तादृशानि बलानि प्रोक्तसङ्ख्याकगजानुपदातिसमन्वित-
सैन्यानि इत्यर्थः, “गुल्मीः सेना-घट्टाभिदोः सेनारक्षक-काण्डदोः” इति मेदिनी ; “पत्यङ्गे-
स्त्रिगुणेः सवैः क्षमादाय्या यथोत्तरम् । सेनामुख गुल्म-गथौ बाढिनो पतना चमूः ॥
अनौक्षिणौ” इत्यमरश्च ; तेषाम् अष्टयुजः अक्षिपतिः तेन ।

(घ) नरान्तकः रावणस्य पुत्रविशेषः । प्रतिपन्नम् आचरितम् ।

(ङ) कृता विहितता, प्रतिपालिता इति यावत् । कुमारैश्च नरान्तकेन ।
द्वारस्य गोपुरस्य, मर्यादा स्थितिः, धारणा इत्यर्थः, रक्षयन्निति यावत् ; “मर्यादा
सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी । सोऽपि कुमार-नरान्तकोऽपि, निहत इति वाक्यविशेषः ।

(च) वदन् एवम्भूतमस्माकमरचम् । आशुर्गौरवम् ।

(नेपथ्ये) ।

भो भो महापार्श्वप्रभृतयः सैनिकाः !—

व्यावर्त्तध्वमुपाङ्गमुहुरशरज्वालामुखीं मातरं

देवीमस्रमयीं प्रवङ्कपशवः पश्यन्ति पृष्ठानि वः ।

चेतः शक्रजितोऽपि लक्ष्मणवधे बहोत्सवं मध्यमः

पौलस्त्यः स्वयमायुधं विधृतवानद्यापि रामाङ्गयम् ? ॥ १८ ॥

सारणः । (श्रुत्वा सङ्घर्षम्) । आर्य्य ! जातं जातमवलम्बनं,
यदयं प्रतिबुध्य (ङ) कुमारकुम्भकर्णः पुरस्कृत्य (ज) च मेघनादः
अभ्यमित्रोणः (झ) संवृतः ।

माल्यवान् । (निःश्वस्य) । स्वस्ति, (ज) विजयेतां राम-लक्ष्मणौ
कुम्भकर्ण-मेघनादौ ।

व्यावर्त्तध्वमिति ।—व्यावर्त्तध्वं प्रत्यावर्त्तनं कुरुत इत्यर्थः, युद्धात् मा
पलायध्वमिति भावः, उज्जुरा उत्कटा, शराणां बाणानां ज्वाला तेज एव, प्रभा एवेत्यर्थः,
मुखं बदनं यस्याः तादृशीम्, अस्त्रमयीम् अस्त्रस्वरूपिणीं, मातरं जननीं, देवीम् अस्ताधि-
ष्टात्रीं देवतामित्यर्थः, उपपाङ्गं सेवध्वं, प्रवङ्कपशवः प्रवङ्गाः वानरा एव, पशवः अश्वम-
लातिविश्रंवाः इत्यर्थः, अश्वमवानरा इति यावत्, वः युष्माकं, पृष्ठानि पश्चाद्भागान्, पश्यन्ति
अवलोकयन्ति, पराङ्मुखत्वादिति भावः, रश्मौ पृष्ठप्रदर्शनस्य शीराचानतीम् अवमान-
करत्वात् अस्मर्त्यत्वाच्च व्यावर्त्तध्वमिति निष्कर्षः, शक्रजितः इन्द्रजितः अपि, चेतः मनः,
लक्ष्मणस्य रामानुजस्य, सौमित्रे इत्यर्थः, वधे विनाशे, बहोत्सवं बहः दृढतया श्रित्व
इत्यर्थः, उत्सवः आनन्दः, उत्साह इति भावः यत्र तादृशम्, उदयुक्तमित्यर्थः, मध्यमः
द्वितीय इत्यर्थः, पौलस्त्यः पुलस्त्यनन्दनः, कुम्भकर्णः इत्यर्थः, स्वयम् आत्मनेव, आयुधम्
अस्त्रं, विधृतवान् गृहीतवान्, अद्यापि इदानीमपि, रामात् दाशरथेः, भयम् ? वासः ?
अवाप्त किम् ? इति शेषः, एतयोः सङ्ग्रामे विद्यमानयोः न युष्माकं कुतोऽपि भयं
सम्भवतीत्यर्थः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(ङ) अवलम्बनम् आश्रयः, सहाय इति यावत् । प्रतिबुध्य जानयित्वा ।

(ज) पुरस्कृत्य अग्रे-कृत्य ।

(झ) अभ्यमित्रोः अनिमित्रं शत्रोरभिमुखीनः, सामर्थ्याधिक्यात् शत्रूणां
सद्युद्धबाधोत्पन्नः, “यो न शत्रुत्वं विद्विषतः प्रति । सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रोऽप्यभ्य-
मित्रोऽपि ॥” इत्यमरः ।

(च) स्वस्ति शुभं भवतु ।

शुक्रः । (सविषादमात्मगतम्) । शान्तं शान्तम् । कथमविशिष्ट-
कर्तृ-कर्मभावम् (ट) उभयत्र द्विवचनं प्रयुक्तमार्य्येण ।

माल्यवान् । (सखेदम्) । वत्सो शुक्र-सारणी ! अद्य खल्वियं
राक्षसलक्ष्मीः सर्वथा कुम्भकर्णमवलम्ब्य वर्तते । इदं तु न
विद्मः,—(ठ)

अग्रजं वा दशग्रीवमनुजं वा विभीषणम् ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां वीरः कमभिषेच्यति ? ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये) ।—

मा भैष्टं कमठेन्द्र-पन्नगपती ! कश्चिन्न वैशिषिको

भूमेरद्य भरः पतिः पलभुजामाज्ञापयत्येष वाम् ।—

(ट) अविशिष्टेति ।—आविशिष्टः अविशिषेण उक्तः, सामान्यभावेन प्रयुक्त
इत्यर्थः, कर्तृ-कर्मभावः यत्र तत्र तादृशम्, उभयत्र राम-लक्ष्मणाविति कुम्भकर्ण-संघ-
नादाविति प्रयोगइत्यपि, उभयत्रापि प्रथमा-द्वितीयादिवचनयोरभेदादिति भावः ।

(ठ) न विद्मः न जानामः ।

अपजनिमि ।—वीरः विज्ञातः, कुम्भकर्णः इत्यर्थः, अग्रजं ज्येष्ठं, दशग्रीवं वा
रावणं वा, अनुजं कनिष्ठं, विभीषणं वा, कम एतयोश्चभयोः कतरम्, अन्वय-व्यति-
रेकाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः, अभिषेच्यति ? अभिषिक्तं करिष्यति ? इदं न
विद्मः इति गद्यलक्षणात्कान्त्यर्थः, जयं रावणं पराजये विभीषणम् अभिषेच्यतीति
भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १८ ॥

मा भैष्टाभिति ।—कमठेन्द्र-पन्नगपती ! हे कूर्मराज-शेषनागौ ! पृष्ठदेशे शिरःमु-
क्ता भूभारधारणौ ! इति भावः, एष अयं, पल मासं, मुञ्जत भक्षयन्ति इति
पलभुजो राक्षसाः तेषां, पतिः प्रभुः, विभीषणः इत्यर्थः, वां युवां, भवन्तौ
हो इत्यर्थः, आज्ञापयति आदिशति, मा भैष्टं युवां भोतिं मा क्रुद्धतम्, अद्य
अस्मिन् अहनि, भूमेः पृथिव्याः, भरः भारः, कश्चित् वैशिषिकः विशिषभवः,
अविश्वप्रकार इत्यर्थः, न, भवेदिति शेषः, कुम्भकर्णशरीरपतनेनाधिष्ठी भरः
आदिति भयं युवाभ्यां नेव कार्य्यम् । अत्र "पलभुजा पतिः" इत्यनेन विभीषण एव
लक्ष्यत, रामचन्द्रश्च लङ्काराभ्यां तस्मै अभिषेककरणात्, ततश्च श्लोकार्थोऽयं राक्ष-
सपक्षीयेण कैनापि पठित इति मन्यव्यम् । "पलभुजा पतिः" इति शब्दश्च रावणाशङ्कने

शुभः । (चङ्कर्षण) । नूनमस्मादौयैर्विशेषेण किमपि विक्लान्तम् । (ड)

(माल्यवागवधत्ते) । (ढ)

(पुनर्नपथ्ये) ।—

दोःशैली हरता पृथक् पृथगथो मूर्धानमुत्क्षिप्नुना
रामेणापि लघूकृतं पतति यत् तत् कौशिककणं वपुः ॥ २० ॥

माल्यवान् । ह्रा वत्स ! (इति मूर्च्छितः पतति) ।

समी । (सासन) । आर्य्य ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

माल्यवान् । (आश्वस्य) । वत्सौ ! जीवतो रामभद्रस्य मैथिली-

“दोःशैली हरता” इत्यादि श्लोकपराङ्मतिः न सकृच्छते, कुम्भकणंविनाशस्य उत्त-
रपेक्ष रावणकर्तृकवर्णनायाः रावणानुचरेण केनापि वा वर्णनाया असङ्गतत्वात् इति
सुधीर्भिर्विभाव्यम् । एतत्तु अये “अद्यापि” इत्यादि माल्यवदुत्तरा स्फुटीभविस्यति । किञ्च,
पलभुजा पति-शब्देन रावण एव अभिमतयेत । तदा “अस्मिन् वेशेषिको भरः”
इत्यस्य एवं व्याख्या कार्या—कुम्भकणंजागरणेन भूमेः भरः कश्चित् वेशेषिको न, यतः
स सर्वांश्च नर-वानरान् निहत्य अचिरादेव भुमभारंलाघवं कारिष्यति, अतो ना
भैरवमिति भावः ।—

(ड) विक्लान्तं विक्रमः प्रदर्शित इत्यर्थः । अत्र शुकेन यत् “अस्मादौयैः” इत्युक्तं,
तत्र तस्य समभावमिति प्रतीयते ; रामपक्षीयस्य कल्पाप्युक्तिरियम् ।

(ढ) अवधत्ते अवहितो भवति, उत्कर्षो भूत्वा मग्नःसमाधानपूर्वकं श्रवणीतोष्यः ।
भूमेर्भरो वेशेषिको न इति युक्तं, तत्र हेतुमाह, दोःशैलीति ।—यत् यतः,
पृथक् पृथक् भिन्न-भिन्नभावेन, एकेकश इति यावत्, दोःशैली भुजपर्वतौ, पर्वतवत्
कठिन-विशालौ बाह्व इत्यर्थः, हरता ह्रिन्ता, अघानन्तरं, बाहुद्वयच्छेदनागन्तर-
मित्यर्थः, मूर्धानं मस्तकम्, उत्क्षिप्नुना ऊर्ध्वं क्षिपता, देहात् विच्छिद्य बाह-
वेन ऊर्ध्वं गमता इति भावः, रामेणापि लघूकृतं भारशूलोक्तं, तत् वृद्धत्वेन प्रविष्टं,
कौशिककणं वपुः कुम्भकणंशरीरं, पतति भूमौ क्षुडति, कुम्भकणंशरीरस्य विद्या विभक्त्य
कारणान्न, विभिन्नव्याजेषु पातनाच्च भाराधिक्यविरहेण युवयोर्भयं नास्तीति भावः ।
पूर्वाह्णं रावणपक्षीयस्य उत्तिले उत्तराह्णं एवं सकृतिः कार्या यत्, पूर्वाह्ण-
पाठात् समनन्तरमेव कुम्भकणपतनात् रामपक्षीयस्य केनापि पूर्वोक्तिसमुत्पन्नं भरण-
भावेन हेतुः रक्षित इति बोध्यम् । आदेयविक्रीडितं इत्यम् ॥ २० ॥

हरणादेतत् (ण) अस्माभिरान्तरेण चक्षुषा विषयीकृतमेव (त) ;
किमिदानीं समाश्वसितव्यमस्ति ।

शुभः । धिक्कष्टम् !! कौशिकं वयुः पतति, एतदपि देवे-
नाज्ञापयितव्यम् !! (य) ।

माल्यवान् । वत्स ! अद्यापि रावणस्याज्ञा !! नूनमन्योऽन्येषां
वैद्वांसिकाः कपयो दशकण्ठमुल्लुगठयन्ति (द) ।

सारथः । आः क्षुदाः !—

यद्यस्ति वीर्यमस्यैव तत् कर्म कथयिष्यति

मेघनादमजित्वैव धिक् प्रहासविभीषिकाम् ॥ २१ ॥

(नेपथ्ये) ।

भो भो यूथपतयः ! विलुम्पन्तु (ध) भवन्तो लङ्कागोपुर-
प्राकार-तोरणानि (न) ।—

(य) जीवतो रामभद्रस्य जीवन्तं रामभद्रमनादृत्य इत्यर्थः । मेघिनीहरणात्
श्रीताडनपातं हेतोः । एतत् दुर्घटनं, कुम्भकणादिनिधनरूपमिति भावः ।

(त) आन्तरेण चक्षुषा ज्ञानचक्षुर्वैत्यर्थः । विषयीकृतं गोचरीकृतं, दृष्टमित्यर्थः,
ज्ञातमिति भावः, “विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी ।

(ध) देवेन महाराजिन रावणेन । आज्ञापयितव्यम् आदेष्टव्यम् । देवेन केन
प्रकारेण वचनपातसदृशमिदं वाक्यमुच्चारितम् ? इति भावः ।

(द) अन्योऽन्येषां परस्परेषां मध्ये । वैद्वांसिकाः द्वायकाराः, परिहासशीला
इति यावत् । दशकण्ठं दशग्रीवं, दशाननमित्यर्थः । उल्लुगठयन्ति उपहसन्ति । ईदृशी
आज्ञा रावणस्यैव भवितुमर्हति, नूनं कपिषु केचन रावणमुपहसितुमेवमुद्बोधय-
न्तीति फलितम् ।

वदति ।—यदि वीर्यं शीरव्यम्, अस्ति विद्यते, अस्यैव विद्यते एव, तत् वीर्यं,
(कर्मभूतं) कर्म क्रिया, वीर्यसूचकमाचरितमित्यर्थः, कथयिष्यति प्रकटयिष्यति,
अरितेनेव तत् प्रकाशयते इति भावः, मेघनादम् इन्द्रजितम्, अजित्वैव अपरामृद्य एव
परामवनज्जलैवेत्यर्थः, प्रहासविभीषिकाम् उपहासरूपमयप्रदर्शनं, धिक् निन्दाम्,
मेघनादं विजेतुं समर्थाय तदा युष्माकं वीर्यवर्णां कोकरोमि, अन्यथा युष्माकं
विभीषिकादिरूप संरम्भं निन्दायोग्यमेवेत्यर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ध) यूथपतयः ! यूथाभिनासाः ! कपिसेनापतयः ! इत्यर्थः । विलुम्पन्तु विध्वंसयन्तु ।

(न) वदति ।—लङ्कापुरजं लङ्कानगरजं, गोपुरं पुरवारं, पुरमण्ड्ये प्रवेशञ्च

सन्नहेन्द्रायुधमविरत्नारम्भि गोर्वाणवाण-

श्रेणोवर्षं तदवजगृहे येन दृष्टग्रहेण ।—

माख्यवान् । (सोहेगम्) । आः !! किमनेन आवयितव्योऽस्मि ।

इति कर्णो विदधाति । (प)

(पुनर्नपथ्ये) ।—

दृष्ट्वा काञ्चित् प्रहरणमयीं वीरयज्वानमिष्टिं

दिष्ट्वा सोऽयं समुपशमितः शक्रजिह्वक्षणेन ॥ २२ ॥

प्रधानद्वारामध्यस्थः, “पुरदारस्तु गोपुरम्” इत्यमरः; प्राकाराः प्राचीराः, तोरणानि
वह्निद्वाराणि, नगरप्रवेशद्वाराण्यर्थः, “तोरणोऽस्त्री वह्निद्वारम्” इत्यमरः ।

सन्नहेति ।—येन दृष्टः कूरः, यष्टः अनेशरादिद्वयः तेन, पक्षे—दुष्टः अनुचित
इत्यर्थः, यष्टः रणोद्यमः, युद्धार्थम् आवष्टः इत्यर्थः यत्न तथोक्तेन, अन्यथयुद्धपरायणेन
दुरात्मनेति भावः, “यष्टाऽनुयष्टनिर्वन्ध-यष्टणेषु रणोद्यमे” इति मेदिनी; सन्नहं व्यूढं,
सुविन्यस्तमित्यर्थः, समुदितमिति यावत्, “सन्नहो वर्मित व्यूढे” इति मेदिनी; इन्द्रायुधं
शक्रधनुर्थेन तथोक्तम्, अन्यथ—सन्नहस्य वर्मितस्य, वर्माहतस्येत्यर्थः, इन्द्रस्य देवराजस्य,
आयुधम् अस्त्रम्, अग्रनिरित्यर्थः यत्र तादृशम्, अविरत्नारम्भि अविरत्नः निरन्तरः,
आरम्भः उद्यमः, प्रवृत्तिरिति यावत् यत्र तादृशम्, अन्यथ—अविरत्नः निरन्तरः आरम्भः
वृत्तिः, राख्यसैन्यविनाश इति भावः यत्र तादृशम्, “आरम्भस्तु त्वराया आद्युद्यमे
सप्त-दर्पयोः” इति मेदिनी; तत् प्रसिद्धं, गोर्वाणानां देवानां, वाक्येणैव शर-
घङ्क्तिरिव, वर्षं वृष्टिरित्यर्थः, अवजगृहे विदहतं, सम्बाधितमित्यर्थः; पक्षे—गोर्वाणानां
देवानां, युध्यमानानामिति भावः, वाक्येणैव शरसमूहानां, वर्षे वर्षणं, वृष्टिधारावत्
प्रतप्तमित्यर्थः, अवजगृहे प्रतिवहं, सविघ्नं कृतमित्यर्थः, निवारितमिति यावत्, देवाः
पराजिता इति भावः । “अवजगृहो वृष्टिरोध प्रतिवन्धे गजाखिले” इति मेदिनी ॥—

(प) आः !! इति पोडात्पक्षमन्ययम्; “आस्तु स्यात् षोड-षोडशोः” इत्यमरः ।
विदधाति आहवोति, कराभ्याम् अङ्गुलिभ्यां वा इति शेषः, दुःसंवादश्रवणमिया
इति भावः ।

काञ्चित् अपूर्वमित्यर्थः, प्रहरणमयीम् अस्त्रमयीं, वीरः शूरः, मेघनाद इत्यर्थः,
यज्वा बाणिकी यत्र तादृशी, इष्टिं यष्टं, निजुम्भिजाख्यमिति भावः, दृष्ट्वा
अवलोक्य, लक्ष्यहेनेति भावः; “दृष्ट्वा” इत्यत्र “दृष्ट्वा” इति पाठकल्पनं समीचीनम्,
अथ अर्धविला इत्यर्थः, दिष्ट्वा देवेन, देवहविषेति भावः; यथा—दिष्ट्वा इति

माल्यवान् । सत्योऽयम् अतिदुःखो निर्दुःखः इति लोक-
प्रवादः, (फ) यत् (व) अस्मिन्नपि समूलघातमभिघ्नति व्यतिकरे
तथैव श्वसिमः (भ) ।

युक्तः । (ऊर्ध्वमवलोक्य) । यथा समन्तादम्बरचरविमान-
वीथयः ककुभां (म) मुखानि पथ्यवष्टभन्ति, (य) तथा
शङ्के, (र) दुर्वारदारुणक्रोधवडवानलनिपीयमानशोकसमुद्रो
दाशरथिविजयाय सन्नह्यते (ज) देवः ।

‘इषत्सुकं मङ्गलमूचकं वा अव्ययम्, अतीव इषंविषयं मङ्गलकारं वा एतदित्यर्थः ;
“दिष्ट्या इषं मङ्गले च” इति मेदिनी ; लक्षणेन सोमविद्या, सोऽयं अवयवाङ्कः,
दृष्टपद इत्यर्थः, शकृजित् मेघनादः, समुपशमितः निहत इत्यर्थः, यशस्कर्मणा च
लोकैरवयवशान्तिः क्रियते इति ध्वनिः । मन्दाक्रान्ता वत्सम् ॥ २२ ॥

(फ) अतिदुःख इति अतिशयितं दुःखं यस्य सः । निर्दुःखः दुःखरहितः, दुःख-
लोधासमर्थ इत्यर्थः, प्रबलदुःखवेगेन सर्वानुभूतिरादित्यादिति भावः, इति लोचनानां
जनानां, प्रवादः प्रसिद्धिः, सत्यः ।

(व) यत् यतः ।

(भ) समूलघातं समूलं हन्ति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । अभिघ्नति
अभिघ्ननं कुर्वति, विनाशं कुर्वतीत्यर्थः । व्यतिकरे व्यसने, विपदि इत्यर्थः,
इन्द्रजिप्रिधनरूपे इति भावः ; “अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति
मेदिनी ; तथैव पूर्ववदेव । श्वसिमः जीवानः ।

(म) अम्बरचरेति ।—अम्बरचराणां खेचराणां, देव-गन्धर्वादीनामित्यर्थः,
विमानवीथयः देवयानपङ्क्तयः । ककुभां दिशाम् ।

(य) पथ्यवष्टभन्ति अवलम्बयन्ति, आश्रयतीत्यर्थः, अवलम्बयतीत्यर्थो वा,
“अवष्टब्धोऽविटूरे स्थादाक्रान्ते चावलम्बने” इति मेदिनी ।

(र) शङ्के मन्ये ।

(ज) दुर्वारिति ।—दुर्वारः अनिवार्यः, अत एव दारुणः उत्कटः, क्रोधः
कोप एव, वडवानलः वडवाग्निः, तेन निपीयमानः निःशेषं यथा तथा अर्थं
नीयमानः, शोकसमुद्रः पुत्रविद्योगजनन्युसागरः यत् तथाभूतः, सर्वथा प्रवृत्तः
क्रोधेन दमितशोकवृत्तिरिति भावः । दाशरथिविजयाय दाशरथे, रामस्य, विजयाय
प्रभाववाय, सन्नह्यते व्यूढो भवति, बहपरिकूरो भवतीत्यर्थः ।

सारणः । (सन्निपादमात्मगतम्) । कष्टम् ! ! कथं दाशरथिः-
विजयायेत्यविशिष्टोपपत्तिककर्तृ-कर्मकारकार्यविषयं वयस्त्व-
यचनम् । (व)

माख्यानम् । (सत्याय) । तदस्माभिरपि जरसा दूषितस्य (श)
आत्मनः प्रक्षालनाय प्राप्तं शस्त्रधारातीर्थम् (ष) । (इति सशस्त्र-
कारणो निष्क्रान्तः) ।

(विष्णुश्रवणः) ।

(ततः प्रविशति विद्याधरदयमाकाशयात्रेण) ।

एकः । अहो ! बहोः कालात् (स) अनया गगनवीथ्या
निरातङ्गमिव सञ्चरावहे । (ह) (बधोऽप्युक्तम्) ।—

देवेन्द्रोपनिवेद्यनन्दनवनसक्तीरणश्चाघ्निनी

लङ्घेयं दशकण्ठविक्रमसखी यस्यां समन्तादिमाः ।

(व) दाशरथीति ।—अविशिष्टा अविशेषेण उक्ता, उपपत्तिः प्रतीतिर्यत्र
तथाभूतः, कर्तृ-कर्मकारकयोः यः अर्थः अभिप्रेतः, तद्विषयं तत्सम्बन्धि, वयस्त्व-
नित्यस्य, वचनं वाक्यं, तथा च, दाशरथेर्विजयाय इति समासे दाशरथेरिति कर्तृदि-
कर्मणि च कृद्भागे षष्ठीविधानात् दाशरथिकर्तृकविजयत्वान्न इति, दाशरथि-
कर्मण-रावणकर्तृकविजयत्वान्नयेत्यर्थद्वयोभावात् अविशिष्टोपपत्तिककर्तृ-कर्मकारकत्व-
मिति भावः ।

(श) जरसा बाहुकेन । दूषितस्य अभिभूतस्य, कर्मासमर्थस्येति भावः ।

(ष) प्रक्षालनाय शोषनाय, जरादोषदूरीकरणाय इति यावत्, नवीनदेहत्वाभावा-
दिति भावः । शस्त्रधारातीर्थं शस्त्रधारा एव तीर्थं पुण्यवेत्तम् । प्राप्तं गतं, गन्तव्यमित्यर्थः,
कीर्त्तनादोषपरिहाराय रणक्षेत्रे शस्त्राघातेन प्राणान् त्यज्यामीति भावः ।

(स) बहोः कालात् बहुकालात् परमित्यर्थः ।

(ह) अनया लङ्कापुण्यां उपरिष्ठया इत्यर्थः । गगनवीथ्या आकाशमार्गेणां
निरातङ्गमिव नि शङ्कमिव, राक्षसानां निषणादिति रावणस्य आसन्नविनाशत्वादिति
च भावः । सञ्चरावहे अभावः ।

देवेन्द्रेति ।—देवेन्द्रेण वासवेन, उपनिवेद्या रावणप्रोक्षणाद्यैः प्रदेष्टुं, उपभोग्या
पुण्यार्थो वा, देवेन्द्राय उपनिवेद्या समर्प्योद्या, देवेन्द्रस्य उपभोगाय प्रदानोद्या
इत्यर्थो वा, या नन्दनवनस्य नन्दनवनीयपुष्पमाला, तन्मीमितेन क्षीरणेन नदि-

युक्तालोकनकौतुकोन्मुखबधूसङ्कीर्णकर्णोरथा

रथ्याः किं कथयामि यान्ति यदमी न व्योम्नि वैमानिकाः ? ॥२३॥

(सखेदाहुतम्) । सखे हेमाङ्गद !—

एताः पश्य पलादपत्तनभुवः सौत्रामणीनां दृशा-

मस्त्राभोभिरदेवमाढकगृहारासामभिरामश्रियः ।

द्वारेण, ज्ञाप्यते प्रसज्यते, अनिलयते वा तादृशो, तादृशतोरणेन नवीहारिणोन्मथः,
“ज्ञावा स्त्रियां प्रशंसायां परिचय्यांसमिवावयोः” इति मेदिनी ; दृशकण्ठस्य रावणस्य,
यो विक्रमः पराक्रमः, अजेयत्वमिति यावत्, तस्य सखी सहायः, सहायस्यपिचो-
न्मथः, अतद्विराजन्त्वत्वादिति भावः ; यदा—विक्रमसखी पराक्रमस्य सावित्र्यपिचो-
न्मथः, लोचनव्यञ्जितदुर्लभद्रव्यसम्भारेण शोभमानत्वादिति भावः, इत्यम् अथः स्या,
सहा रावणराजधानी, दृश्यते इति शेषः, यस्यां सहाया, समन्तात् चतुर्दिश, इमाः
परिदृश्यमानाः, युद्धस्य सङ्ग्रामस्य, आलोकने दर्शने, यत् कौतुकं कुतूहलं, तेन
सम्पुञ्जामिः ऊर्ध्वमुखोभिः, वृद्धिः राक्षसमण्डिताभिः, सङ्कीर्णः व्यासः, कर्णोरथाः
प्रवहन्ति, “कुलि” इति प्रसिद्धाः स्त्रीरथा इत्यर्थः यामु तथाभूताः, “कर्णोरथः
प्रवहन्” इत्यमरः ; रथ्याः राजमानां, किं कथयामि ? अनिवेचनीयतया कथयितुं
न शक्नोमीत्यर्थः, यत् यतः, रावणस्योवां राजमार्गविचरणादिति भावः, अनो
सम्पुञ्जस्याः, वैमानिकाः विमानचारिणो देवाः, व्योम्नि आकाशे, न यान्ति न
सञ्चरन्ति, राक्षसमण्डितानां सन्दर्शनमवादिति भावः । यदा—यस्यां समन्तादिमाः
रथ्याः युक्तालोकनकौतुकोन्मुखबधूसङ्कीर्णकर्णोरथाः, दृश्यन्ते इति शेषः, तथा यदा
सहाया, व्योम्नि आकाशे, लङ्घोपरिष्ठाप्यूनदेशे इत्यर्थः, अनो वैमानिका न यान्ति इति
यत्, तत्र किं कथयामि ? रावणस्य ईदृशः प्रभावो यत् सहाया उपरिष्ठ्याकाशेऽपि
वैमानिका अपि गन्तुं न प्रभवन्तीति भावः । आर्द्धकविस्तीकृतं उत्तम ॥ २३ ॥

एता इति ।—सुवामा इन्द्रः, “इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ... । सुवामा शोभन्निदृशो”
इत्यमरः ; तस्य इमाः सौत्रामण्यः तासाम् इन्द्रसम्पत्तिनीनां, दृशां निवासां, सङ्ख-
सङ्ख्यानां गणनानामित्यर्थः, अस्त्राभोभिरस्रुजलेः, अदेवमाढकाः देवमाढकाः उच्चानु-
पाशिताः न सञ्चरन्ति इति तादृशाः, इन्द्रस्य सङ्खनयननिःसृतजलेरेव उच्चानुपाशित-
त्वात् तेरेव च चारामयोववा इति भावः, “देवो गद्यन्-उच्यन्-सन्प्रज्ञो विपाशिवः ।
आग्नेदोमाढको देवमाढकश्च यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः ; ये गृहाराणाः निष्कुटाः,

एतासु प्रतिघातिविक्रमकथापालम्भवैतण्डिकैः

कृतैस्त्वध्वजिनोजयानुक्तगिभिर्भिन्नैरपि क्रोडितम् ॥ २४ ॥

स्त्रीयः । सखे रत्नचूड ! किमुच्यते,—

रक्षांसौति पुराऽपि संशृणुमहे वीरसु कस्तादृशो

जागर्त्तस्मिन्नजगत्त्रयोविपदलङ्घनीणदोर्विक्रमः ? ।

अश्वत्थवारभुवि प्रशस्तिरचनावर्णयमानेक्षण-

श्रेणीसम्भृतगोत्रभिन्मयजयस्तम्भो यथा रावणः ॥ २५ ॥

गृह्योपवसानि इत्यर्थः, "गृहाणानासु निष्कृष्टः" इति "चारामः क्लादुपवनम्" इति
आमरः ; तेः अनिरामा मनोहारिणी श्रीः श्रीमा यासां तथाभूताः, एताः परिदृश्य-
मानाः, पलादपत्तनभुवः पलादाना भासाग्रिना, राक्षसानामित्यर्थः, पत्तनभुवः नगरस्थ-
त्वानां, राक्षसनगरोच्छ्रयहाचीत्यर्थः, पश्य अवलोक्य, एतासु पलादपत्तनभुवः,
स्त्रियैरपि श्रियुभिरपि, "पतिः पाकोऽभंको । उग्रः पुशुनः श्रावणः क्रियुः" इत्यमरः ;
कृता कृता, इन्द्रस्य देवराजस्य, ध्वजिनोऽना सेनाना, "ध्वजिनो वाहिनी सेना" इत्यमरः ;
जयानुक्रान्तः पराजयानुहरणं येः तथाभूते, अत एव प्रातर्घातिनाम् अग्राणां,
शत्रूणां मन्त्र्यैः, "समि (प्रति) घाति-पराघाति-मन्त्र्यैः परिपात्यतः" इत्यमरः ;
विक्रमकथासु श्रौत्यविवेकालोचनासु, उपालम्भे अविचये, निन्दारूपे इत्यर्थः,
वैताण्डिकैः । तत्तथा । तदादः प्रयोगमवानिति तथात्रैः अहि, परस्परं लज्जं कुर्वाणेः
सद्भिरित्यर्थः, क्रोडितं खिन्नं, रावणेन देवसेनानां जया पराजयः कृतः, अनन्तरं
मन्त्र्या अपि तदनुहरणकृता क्रोडा कुर्वन्तीति भावः । शार्दूलविक्रीकृतं
वृत्तम् ॥ २४ ॥

रक्षांसौति ।—पुराऽपि पूर्वभावे, राक्षसप्रादुर्भावात् प्रागपीत्यर्थः, रक्षासि राक्षसाः,
सन्तीति शब्दः, इति संशृणुमहे वनाकर्णयामः, अजानः परस्परं सुतमित्यर्थः ;
अतीतार आत्मनपदनं, तु किन्तु, जगता अथो विलीकित्यर्थः, तथा विपदः
अनघस्य, अनर्थोपादयित्व्यर्थः, यद्वा—अपदि अनर्थे, अनिष्टसाधने इत्यर्थः,
अश्वत्थवारं कर्मबन्ध, वनयः इत्यर्थः, "कर्मबन्धोऽलं-कर्मोः" इत्यमरः ; शार्दूलकृतः
व हुवश्च यच्च तथाभूत, विभुवनविजयोति भावः, तथा अश्वत्थानन्दनं, वारमुदि
हादृशे प्रशस्तिरचना प्रशंसार्थपरित्यक्तं रावणस्येति भावः, तथा वर्णयमाना
अश्वरायमाया, वर्णयमानेति, या ईश्वरश्रेयो लक्षणस्य, उक्तं नेमासीति

रत्नचूडः । सखे हेमाङ्गद ! पश्य पश्य, पौलस्त्ययत्तन-
प्रतोलीषु दीयमाने सन्नाहपट्टहे (क) —

दिग्दन्तावलदन्तभौक्तिकमयहास्तोरणस्रग्विणो

गीर्वाणविपतिप्रतोष्ठनिगङ्गोन्मृष्टान्यवन्दौशुचः ।

वीरश्रीसहपांशुकेनिसुहृदो मन्दोदरोबन्धुता-

श्रीटीरासुरसुन्दरीसुरभयः क्षुभ्यन्ति रक्षोगृहाः ॥ २६ ॥

भावः, तेः सम्भूतः परिपूर्णः, व्याप्त इत्यर्थः, संयुक्तः इति यावत्, यः गोबन्धित इन्द्रः, तन्मयः तदात्मकः, इन्द्र इव इत्यर्थः, जयसम्पन्नः विजयसूचकः स्रग्ः यच्च तथोक्तः, रावणो दम्भान्न, यथा यादवः, तादृशः रावणतुल्यः, वीरः शूरः, कः जगति स्म ? प्रकाशते कः ? न कोऽपीत्यर्थः, राक्षसा जगति बहवो विद्यन्ते, किन्तु देवराजो यस्य हारद्वये निश्चितं भूयभावेन प्राक्ष्विस्तिव्रति, परम्भूतः विभूतौ रावणादभ्यो राक्षसवीरो न कदाऽपि क्षुतः इति पर्यवसितोऽर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(क) दीवस्तेति । — दीवस्त्यस्य रावणस्य, पत्तनं नगरं, “पुः स्तो पूरो नगरा” वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः । तस्य प्रतोलीषु रथ्यासु, मार्गेषु इत्यर्थः, “पश्य प्रतोली विविक्षा” इत्यमरः । दीयमाने ताद्यामानि इति भावः, सन्नाहपट्टहे सङ्क्रान्त-
वादिप्रभेदे ।

दिग्दन्ति । — दिग्धा पृथंगीर्वा, दन्तावन्ताः दन्तिनः, दिग्गता इत्यर्थः, “दन्ती दन्तावन्तो दन्ती द्विरीनेकयो द्विरः” इत्यमरः । तेषां दन्ताः भौक्तिकस्य मुक्ताफलानि च, तत्कुम्भमवा इति भावः, तन्मयी तद्विर्भिता इत्यर्थः, हाहाँर, तोरणस्रग् बहिर्हार-
मात्रा च, बहिर्हारविचित्र्यतो जालिकेत्यर्थः, यथाक्रमं दलमयो हाँ भौक्तिकमयो तोरणस्रग्मिति भावः, गङ्गल, गीर्वाणविपनिना देवेन्द्रेण, प्रतोष्ठा गृहीताः, कंठा इति यावत्, निगङ्गोन्मृष्टानां निगङ्गवह्मनाम्, बन्धानां स्वस्थतिरिक्तानां, मन्दोदरो दठवतानां स्त्रीणां, युवः श्रीका येषु तथोक्ताः, वीरप्रियं वीरणां शूराणां, प्रियं कल्याणं, विजयकल्याणं इत्यर्थः, सङ्गं पाशुकैः, शूलिक्रीडा, तन्मुहुरः तन्मङ्गलः इत्यर्थः, तद्गृहवासिनः सर्वे अवाङ्मन्त्रेण रत्नमयी विपत्तान् विजित्य तेषां श्रीभिः गृहघोषां बह्वैक्यतोति भावः, मन्दोदरो रावणमहिषी, असुरकथ्येति भावः, हया या बन्धुना मर्त्यं, तथा श्रीटीराः गर्भिताः, “श्रीटीरसु मनी गर्भे” इति आश्रितः, वा असुरसुन्दर्यः असुरवध्वः, तानिः सुरभयः क्षान्ताः, मनीषाः इत्यर्थः,

हेमाङ्कः । (विदम्) । नूनमिदानीमत्र—

दृष्ट्वा राघवमेकराक्षसवनस्त्रच्छन्ददावानलं

जानक्यां निजवत्सलस्य परमं प्रेमाणमानोक्य च ।

काङ्क्षन्तो मुहुरात्मपक्षाविजयं भङ्गश्च मुग्धा मुहु-

ध्यायन्तो ध्रुवमन्तरालपतिता मन्दोदरौ वर्तते ॥ २७ ॥

रघुः । (सकल-चित्तम्) । वयस्य ! विबुधराजविजयविक्रम-

क्रीतचेतसा (ख) दृढपितामहेन स्वयं परमेष्ठिना (ग) प्रति-
ष्ठितेन्द्रजित्नामधेयशेषस्य तादृशस्य तनूजस्य (घ) शुचा विचेष्ट-

“सुरभिः शङ्खकोमादभिन्युरा गोपु योषति । सुगन्धि-कान्तधोस्त्रिषु” इति मेदिनी ;
रघोः गृहाः राक्षसानां गृहाणि, क्षुब्धानि क्षुब्धा भवन्ति, चञ्चला भवन्तीति यावत्,
सन्नाहपटङ्गनादादिति भावः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

दृष्टेति ।—मन्दोदरी राघवसद्विधो, राघवं रामम्, एकः अद्वितीयः, राक्षसाः
निग्राहारा एव, वनानि ज्ञानानि, तेषां तेषु वा लच्छन्द निरवयवः, निर्वाध इत्यर्थः,
स्वेच्छामग्नः इति यावत्, “स्वतन्त्राऽवाहृतं स्वैरी स्वच्छन्दो निरवयवः” इत्यमरः ;
दावानलः वनाग्निः तत्तत्स्वरूपमित्यर्थः, राक्षसवंशदाहकमिति यावत्, दृष्ट्वा अवलोक्य,
तथा जानक्यां सीतायां, निजवत्सलस्य निजकान्तस्य, राघवस्य इत्यर्थः, परमम्
अत्यर्थं, प्रेमाणम् अनुरागम्, आलोक्य दृष्ट्वा च, मुग्धा विमूढा, अत एव मुहुः
पुनः पुनः, अदाचित् इति भावः, आत्मपक्षाणां स्वपक्षाणां, राक्षसानांमित्यर्थः, विजयं
विशिष्टं जयं, काङ्क्षन्तो अभिलषन्तो, तथा मुहुश्च अदाचित्चेति भावः, भङ्गं
पराजयं, ध्यायन्तो चिन्तयन्तो सन्तो, ध्रुवं निश्चयेन, अन्तरालपतिता जय-पराजय-
चिन्तयोर्मध्यवर्तिनी, वर्तते तिष्ठति, स्वपक्षोद्यजये राघवः सीताप्रेमबद्धो नां परि-
वृज्जति, श्रवणां जये मन वैश्वमिदुभयद्येव ज्ञानादिमिति चिन्ताकुला तिष्ठतीति
भावः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(ख) विबुधेति ।—विबुधानां देवानां, राजा अविपतिः विबुधराज इन्द्रः,
तस्य विजये पराजये, यो विजयः शीघ्रं, तेन क्रीतं वधं-गतं, चेतः चित्तं कष्ट
तथाभूतेन ।

(ग) परमेष्ठिना ब्रह्मणा, “ब्रह्माऽऽत्मभुः सुरकोष्ठः परमेष्ठी पितामहः” इत्यमरः ।

(घ) प्रतिष्ठितेति ।—प्रतिष्ठितं संस्थापितमित्यर्थः, इत्यमिति यावत्, इन्द्रः

मानामरातिगृहिणौम् (ङ) अपि नैवमुपक्राष्टुम् (च) अहंसि ।
(पुरोऽवकीर्ण च) । हस्तदक्षिणेन कथमयं द्विधा (छ) विभज्यते
महाजनः ॥ (निरुध्य च समग्र-कीर्तनम्) । सखे ! पश्य पश्य—

न्यञ्चत्यञ्चद्वितीधृतचरणभरसन्दहासैकद्वष्टि-

व्यावल्पादूयौगपद्योत्सुकसकलभुजाक्रान्तदिक्चक्रवालः ।

क्रोधक्रूराक्षिरक्तोत्पलरचितवियत्तोरणसञ्चि बिम्ब-

दक्ताणि प्रत्यनीकप्रसरसरभसो निर्जिह्वीते दशास्यः ॥ २८ ॥

नित वासवविजयो, इति नामधेयं नाम, नामनामनित्यर्थः, शेषः अवशेषः सख्य
तथाविधस्य । तादृशस्य महावीरस्येति भावः । तनूनस्य पुत्रस्य, मेघनादस्येति शेषः ।

(ङ) शुभा शोकैः, विचेष्टमानां विरुद्धमाचरणौ, व्याकुलतया विचरन्ती-
नित्यर्थः, क्रन्दन्तीति यावत् । अरातिगृहिणौ शत्रुमण्डिणौ ।

(च) उपक्राष्टुं । अनित्यतुम् ; “उपक्राष्टा लुगुसा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे”
इत्यमरः ।

(छ) हस्तदक्षिण हस्तस्य दक्षिणभागे, दक्षिणस्यां दिशि इत्यर्थः । द्विधा
भागद्वयेनित्यर्थः । महाजनः जनता इत्यर्थः ।

न्यञ्चदिति ।—न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती न्यञ्चन्ती, अतिशयेन निम्नी-
भवन्तीत्यर्थः, रावणपदभरणं तन्मन्त्रपदभरणं वा इति भावः, या धरिणी पृथ्वी, तस्यां
धृतः आर्यतः, अरण्यभरः पादयोर्मारः येन तथाज्ञः, चन्द्रहासं निजकरवाले,
एका केवला, हाटः मधुमिक्षिपी यस्य तथाभूतः, निजकरधृतसङ्गं पावद्वष्टिरित्यर्थः,
व्यावल्पाङ्गः सखलाङ्गः, यौगपद्येन समकालत्वेन, उत्सुकेः अमोदसाधनायमुद्युक्तेः,
स्खल्यपारम्यथेरित्यर्थः, “इष्टार्थोद्युक्तः उत्सुकः” इत्यमरः ; सखलैः समसोः, भुजेः
बाहुभिः, विंशत्येति भावः, आक्रान्तं व्याप्तं, दिक्चक्रवालं दिक्चक्रं येन तथाविधः,
क्रोधेन कोपातिशयेन, क्रूराणि भोवणानि, आरक्तानोति भावः, अक्षौषि एव
जिघांषेव, विंशतिसङ्क्रान्तीति भावः, रक्तोत्पलानि कोकनदानि, तेः रचिता रचिता
इत्यर्थः, विवर्ति आकाशे, तोरणसङ्घं बहिर्द्वारं वनविमाला येः तथाभूतानि, वक्ताणि
मुखानि, दशसङ्क्रान्तीति भावः, विषम दधानः, प्रत्यनीकेषु प्रतिभट्टेषु, बहुषु
इत्यर्थः, प्रसराय अभिगमाय, सरभसः सवेगः, त्वरावानित्यर्थः, दशास्यः रावणः,
निर्जिह्वीते निर्जिह्वीति, अङ्गापुरादिति शेषः । अङ्गपरा इत्यम् ॥ २८ ॥

हेमाङ्कदः (निर्णयः) । अहो ! दृष्टवरमपि (ज) अप्य साङ्गान्,
मिकमोजायितमयातयाममिव भोषयते । (भू) सखे रत्नचूड !—

मरुत्वदभोलिच्छपघटितघोरश्चयथ, ना

निसर्गोदयेण प्रसभमुरसा पीतगमनः ।

श्रियं देवद्रीवीं निजभुजवनोद्दामकरिणी-

मयं कुर्वन् वीरः स्मरति कथमामोद्दशमुखः ? ॥ २८ ॥

रत्नचूडः । सखे ! किमुच्यते, महतामप्युपरि किमप्ययं
रावणः,—(ज)

(ग) दृष्टवरमपि दृष्टपूर्वमपि, वाक् दृष्टमपीत्यर्थः ।

(भू) साङ्गानि कं बुद्धवन्त्यसि, युद्धकालिक्कमित्यर्थः । ओजायितं ओजस्विता,
प्रताप इति भावः । अयातयाममिव यतीर्णमिव, अपुरातनमिवेत्यर्थः, मन्त्रिवेति
भावः, अहो दृष्टमिवेति भावः, “ओषं च परिभुजय यातयाममिदं द्रवम्” इत्यमरः ।
भोषयत भाषयति, मन्त्रमुपादयतीत्यर्थः ।

मरुत्वदिति ।—अयं सङ्ग्रामयामोन्मुक्त इत्यर्थः, वीरः शूरः, दशमुखः रावणः,
महतः देवः अथ अतीति महत्त्वं इत्यर्थः, “तद्गो मरुत्वान् मन्त्रा” इत्यमरः ;
तथा दम्भादिना वज्रं, “हृदिगो वज्रमस्त्रो व्यातु—” इत्योक्तिरभिहितः ।
इत्यमरः ; अथवा अस्त्रवाज्यमार्त्तं, न तु विरमिति भावः, घटितः कृतः,
उत्पन्न इत्यर्थः, घोरः भोषणः, अतिप्रवृद्ध इत्यर्थः, अथवा ओषः, स्फोटनेति
भावः अथ तादृशेन, निसर्गोदयेण अभावत एव विद्यते, उरसा वज्रसा,
प्रसभं वृत्तान्, वक्रपूर्वकमित्यर्थः, उद्दशया तदा, पीतम् आकाशं, यदा—“उरसा”
इत्यमरः अथवा कुतो दृष्टः, तेन अतीतं गतम्, उत्पतितमिति यावत्,
आकाशमिति भावः, मरुतम् अन्तरिक्षं, मुरपुरमिति यावत् येन तदाभूतं, भन्, देवः
अस्यतीति देवद्रीवीं तां देवानुवार्त्तनीं, देवसन्ध्यामोदित्यर्थः, “देवन् अस्त्रि
देवद्रीम्” इत्यमरः ; श्रियं लब्धौ, कथं केन प्रकारेण, निजभुजवनज स्त्रीय-
वाहुवाननम्, निजतिवज्रकच्छकसारण्येयर्थः, उद्दामकरिणीं मत्तकरिणीं,
तदन् स्त्री अतीतमिति यावत्, कुर्वन् विदधन्, अतीन् चरति, तन्
आरति ? श्रुतिविषयीकराति ? शिष्टविषयो वक्तव्यः ॥ २८ ॥

(च) महतामपि महामात्रेणाऽपि पीतम् इति भावः, विजयं चरति गच्छति, वाक्

एनं कल्पतरुद्वैरसुकरव्याजैः सदा भूषणे-

राराध्नीति सुराधिपः किमपरं दीनो नदीनां पतिः ।

दण्डाधिक्यभयात् कथं-कथमपि स्तब्धोपनेथान् मणौ-

नयन्तौ परिशोधयत्यपदिशन् निःसम्पदः स्वाकरान् ॥ ३० ॥

हेमाद्रदः । (समवस) । कथमयं परापतित (ट) एवासमः

समरद्वेषेहेषमाण-वनायुज-वाजिनिवह-वितीर्ण-कोनाश-कासर-

प्रकाशयितुमशक्यमिति यावत्, अत्ररि ऊहंशे, अतिमहान् इति भावः, रावणस्य महत्त्वं सर्वातिशायि वर्णनातीतञ्चेति समुदायायः ।

एनमिति ।—सुराधिपः इन्द्रः, कल्पतरुद्वैः कल्पद्रुमसूतैः, असुकराणि असुलभानि, व्यञ्जितं गम्यन्ते, असुभूयन्ते इति यावत् इति तथोक्तेः, बहुमूल्येभ्यो दृष्ट्युपैरिति भावः, भूषणेः अलङ्कारैः, एनं रावणं, सदा निरन्तरं आराध्नाति सेवते, किमपरम् अथत् किं, वक्तव्यमिति शेषः, नदीनां पतिः समुद्रः, दण्डाधिक्यभयात् दण्डोऽत्येव, एतस्मात् सर्वाङ्गो भा भूदिति प्रत्याशयेति भावः, दीनः दुःखिणः सन्, स्वाकराणां स्ववह्नीनकरणात् हृतीति भावः, स्वस्वनिजस्य, आकरान् उत्पत्तयानानि, स्व-गमं प्राप्तिं रत्नानामुत्पत्तयानामिति भावः, निःसम्पदः सम्पत्तिविहीनान्, अत्र एवानिति यावत्, अपदिशन् कुर्वन्, कथं-कथं नि बलिभक्त्येव, यदा—कथं-कथमपि भोत-भोतं यदा तथा, अथो रावणाय, स्तब्धोपनेथानि स्तब्धवृक्षानपि, स्थूयानिति भावः, मणौ रत्नानि, यदा—स्वःकरान् निःसम्पदः अपदिशन् अपि मणौ स्तब्धोपनेथान्, कृत्वेति शेषः, स्वस्वे बहुलं कृत्वेत्यर्थः, परिशोधयति ददातीत्यर्थः । शार्दूलवकीर्णं वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ट) परापतितः समागतः ।

(ठ) असमेति ।—असमे असुखे, तुल्यनारहिते इत्यर्थः, “राम-रावणयोर्दुःखं राम रावणयोरिव” इति कविबचनादिति भावः, समरे सङ्ग्रामे, यो द्वेषः आनन्दः, अस्माक इति यावत्, तेन हेमनाथो क्रेपाशब्दं कुर्वन्, “हेमा क्रेपा च निःक्रमः” इत्यमरः, यः वन-वृक्षं वाजिनिवहः वनायुजाख्यदेव (वारवन्मनाचमुद्रः, तेन वितीर्णः दणः, कोनाशकासरस्य यममहिषस्य, “कोनाशः कर्षके उद्रे कृतान्धोपश्रुतिनि” इति विश्वः, “वृक्षापी मंजवी पाद-विषल्यासरधेरिताः”

कर्णज्वरेण प्रजविना (ठ) रथेन कामुंकपाणिः (ड)
महावीरः ।

रत्नचूडः । (समयाहुतम्) ।—

कल्पान्तक्रूरसूरोत्करविकटमुखो मानुषइन्द्रयुद्ध-

क्रौडः कण्डूयदूर्जस्त्रलसकलभुजालोकभूर्गविलक्षः ।

सम्भूयोत्तिष्ठमानस्वपरबलमहाशस्त्रसम्पातभीमा-

सुर्वी गौवाणगोष्ठीगुरुमदनिकषो नैकषेयः पिधत्ते ॥३१॥

देनाहदः । (समीतुम्) । सखे ! दक्षिणतः (ठ) पश्य

तावत्—

इत्यनरः ; कर्णज्वरः श्रवणव्याधिः यस्य तथाभूतेन, तीव्रशब्देन यमबाहुन व्याधि
श्रवणघोषाजनकत्वादिति भावः । प्रजविना प्रकटवेगवता ।

(ड) कामुंकपाणिः चतुर्दशः, चतुर्दश इत्यर्थः ।

कल्पान्तेति ।—कल्पान्ते प्रलयकाले, क्रूरः दारुणः, कालानलवर्तीति भावः,
यः सूरोत्करः सूर्यसमूहः, हादशसूर्य इत्यर्थः, तद्वत् विकटानि भोवणानि, मुखानि
आननानि बलं तथोक्तः, मानुषइन्द्रं मानवयुगलेन, राम-लक्ष्मणद्वयेनेति भावः, यत्
युद्धं सङ्ग्रामः, तदेव क्रौडा खेला, क्रौडावत् अस्त्रोत्करम् इत्यर्थः, तथा कण्डूयलः
कण्डूरि कुर्वन्, कर्जललाः बलवन्, ये सक्तलाः समस्ताः, मुगाः बाहुवः,
विश्रित्वाह्व इति भावः, तेषाम् आलोकेन दर्शनेन, भूयः अधिकं यथा
तथा, विलक्षः अस्मितः, मानुषी मुगचतुष्टयवती, एताभ्यां सह मनं विश्रितिमुज्ज्वल
युद्धं अज्जाकरमिति भावयन्निति भावः, गौवाणगोष्ठीनां देवसमाजानां, गुरुर्महान्,
यः मदः गर्वः, वयसीव सर्वोपरिवर्तिन इत्येवमपः अहङ्कार इति यावत्, तस्य
निकषः कषयप्रसारः, गर्वक परीक्षाआनमित्यर्थः, विध्वंसक इति भावः, नैकषेयः
निकषासुतः रावणः, सम्भूय मिलित्वा, उत्तिष्ठमानानाम् उद्यमं कुर्वती, स्व-
परवक्त्राणां स्वधेयानां विपक्षधेयानां स्वधेयः, महद्भिः अतिप्रभैः, अक्षरव्याप्तेः
आयुषनिक्षेपैः, भीती भोवणान्, सर्वीं पृथ्वीं, पिधते आच्छादयति,
निजशरीरे वा, अक्षरवर्षेण वा, स्ववह्न्यादि-हेत्येः वेति शेषः । सम्भरा
हेतुम् ॥ ३१ ॥

(ठ) दक्षिणतः दक्षिणार्धं दिशि ।

अगस्त्याश्चासद्यःशमितविपुलोच्छ्रायविषमा-
मुदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान् ।
शिरःसङ्काशसत्याकृतदशमुखालोकरभसा-
दुपेत्यातिवस्तासपलमपसर्पन्ति कपयः ॥ ३२ ॥

एतच्छूङ्गः । (दृष्ट्वा सङ्काशन) ।—

शस्त्रीकृतान् कपिभिरापततो मुदैव
विक्रम्य चन्दनतरुन् दधते पलाटाः ।
तत्सङ्गिनस्तु भुजगाः क्षणपाशबन्ध-
दुःखासिकामवयवेषु दिशन्त्यमीषाम् ॥ ३३ ॥

अगस्त्येति ।—अगस्त्यश्च कुम्भीद्वयस्य मुनेः, आश्रया आदेशेन, सद्यः तत्क्षण-
मेव, शनिताः निरस्ताः, नवीभूता इत्यर्थः, विपुलोच्छ्राये च मङ्गोन्नत्या, विषमाः तोत्राः
तान्, यदा—अगस्त्याश्चासद्यः शमितेन प्रशान्तिं गतेन, नवीभूतेन इत्यर्थः,
विपुलोच्छ्राये च मङ्गोन्नत्या उत्तमा, विषमः च उन्नतान्तान्, कचिदुन्नतान् कचिदव-
नतान् इत्यर्थः, सेतां सेतुबन्धने, अलग्नितवतः अलग्नान्, सेतुबन्धनायमानोतान्
विन्तु आधिक्येन प्रयोजनभावात् परित्यक्तानिति भावः, विन्ध्यशिखरान् विन्ध्य-
निरिग्रहाण्येति, उदस्यन्तः उत्तचित्तान्, कपयः वानराः, उपेत्य समीपं गत्वा,
रावत्येति भावः, शिरसां मूर्ध्नां, सङ्काशा एकादिकमेव गणनया, सत्याकृतः सत्यत्वेन
कोकृतः, सत्यरूपेण परिज्ञातः इत्यर्थः, रावत्यश्च दशमुखत्वं सत्यं न वेति सङ्काशा
ज्ञातुं समीपं गत्वा सङ्काशकरणेन सत्यत्वेन खोजत इति यावत्, चः दशमुखः
रावत्यः, तस्य, यदा—सत्याकृतानि दृष्ट्वा दशसङ्काशानि, मुखानि जानमानि,
तेषाम् आलोकरभवात् दर्शनसम्भवात्, अतिशयेन गताः भोताः सन्तः, अपलं
अखलं यथा तथा, क्षिप्रमिति यावत्, अपसर्पन्ति अगच्छन्ति, पलायने
इत्यर्थः । शिखरिणी इत्यम ॥ ३२ ॥

शस्त्रीकृतानिति ।—पलं मांसम्, अर्धानि खादतीति पलाटाः राक्षसाः,
कपिभिः वानरैः, शस्त्रीकृतान् प्रहरणोक्तान्, अखरूपेण व्यवहृतान्
इत्यर्थः, आपततः आगच्छतः, चन्दनतरुन् चन्दनवृक्षान्, विक्रम्य उत्क्रम्य, उत्-
प्लुत्येति यावत्, यदा—विक्रम्य प्रभूतबलनाशित्य, शक्तिसम्पदा इत्यर्थः, “विक्रमस्तु
पुमान् शान्तिनामे जातु शक्तिसम्पदि” इति मेदिनी; मुदैव इषेयैव, दधते

इमाकृदः । (विदम्) । इतोऽपि तावत्—

रक्षःस्त्रियं वरविडम्बं पराङ्मुखीभिः

पुण्योत्करं सुरबधूभिरनुज्झितेऽपि ।

शस्त्रीकृतेन तद्वया हरिणा इतोऽसौ

नक्तचरः स्वपिति तत्कुसुमावकीर्णः ॥ ३३ ॥

रक्षकृदः । (चिरं विमाच्य) । सखे ! पश्य पश्य—

स्वतनुवचिभिर्दीर्घाङ्गो व्यामितः सृजतां निजे-

रथ विदधतः कायाभोगेरकाण्डतमस्त्रिनीम् ।

दधति नितरामुद्दीपाणामधश्छिदुरन्त्रियो

हरिदुतभुजां धूमच्छायाममी रजनीचराः ॥ ३५ ॥

चारवन्ति, तु विन्तु, तत्प्राज्ञः तत्प्राज्ञ इत्यर्थः, चन्दनद्वयाश्रिता इति
आवत्, भुजगाः सर्पाः, अनीषां पक्षादानाम्, अवयवेषु अङ्गेषु, अर्थं अथवा
मात्रमित्यर्थः, यदा—अथेनेव तत्प्राज्ञमेव, इत्यथारथमात्रमेवत्यर्थः, पाशवन्त्येन
नागप्राच्यास्त्येन इत्यनर्थत्वं इत्यनेनेत्यर्थः, दुःस्थानिकां दुःस्थितं अवस्थानं,
राक्षसानामिति भावः, दिशन्ति जनयन्ति । चन्दनद्वयेषु भुजगास्तनूतीति निर्दिष्टः ।
वसन्तित्यर्थं इत्यन ॥ ३३ ॥

रक्ष इति ।—रक्षसा निशाचराणां, मङ्गलकृतानामिति भावः, स्त्रियं वर
स्त्रेच्छया पतितेन वरचमेव, विदम्बः तिक्कारः, गर्हचर्यापार इति आवत्, तन्मा
परःसुखीभिः विमुखीभिः, सुरबधूभिः सुराङ्गनाभिः, अप्सरोभिरित्यर्थः, पुण्यो-
त्करं पुण्यसमूहं, अग्रेऽपि अन्तेऽपि, शून्यमार्गं अहतेऽपि इत्यर्थः, पुण्यार्थं
अहतेऽपि इति यावत्, मङ्गलकृता वीराः स्वर्गे गच्छन्ति, तस्य सुराङ्गनाः पुण्य-
द्वया अभिनय्य अर्थं गच्छन्तीति भावः, विन्तु राक्षसानाम् अतिदुराचरतया सुराङ्ग-
नानां वीर्यव्यारितया च तेषां अर्थं वरं पराङ्मुखत्वमिति भावः, हरिणा कपिना,
वानरेण इत्यर्थः, “शुक्रादिकविभेदेषु हरिणां कपिनां तद्वत्” इत्यनर्थः ; शस्त्रीकृतेन
अस्त्रतया वचिमेन, तद्वया इत्येव, पुण्यमेन इति भावः, उतः विनष्टः, अमी नक्तचरः
राक्षसः, तन्म तरोः, कुसुमेः पुष्पेः, अवकीर्णः अभिघातः, अनिष्टः, सन् इत्यर्थः,
स्वपिति निद्राति, रक्षभूमाविति शेषः । वसन्तित्यर्थं इत्यन ॥ ३४ ॥

स्त्रियं वरविडम्बं पराङ्मुखीभिः, योः योना येषां तयाभूताः,

इमाकदः । (साकतम्) । सखे ! पश्य पश्य—

किमाप कपयः कर्माश्रयं महातक्षशस्त्रिणो
विदधति यथा दिक्कूलेभ्यस्तथाऽपसरन्त्यमूः ।

ध्रुवमवपतदृक्षन्नेणोविमुक्ततमोऽन्तर-

प्रतिभरणकानिःस्थामानो दशाननकौर्त्तयः ॥ ३६ ॥

रत्नचूडः । (सवश्रमम्) । अहह ! दारुणमुपस्थितम्—

क्रमेण चयत्नाभादिति भावः, चमो परिदृश्यमाना एते, रत्नचूडराः राक्षसाः, निजेः श्वेतेः, कायाभोगेः शरीरस्य परिपूर्णताभिः, देहविकारेत्यर्थः, “चाभोगेः परिपूर्णता” इत्यमरः; अकाण्डे अनवसरे, अप्राप्तकावे इत्यर्थः, “काण्डोऽस्त्री दण्ड-वाचार्थ-वर्गावसरवाविभु” इत्यमरः; तमस्त्रिणो तामसो रात्रिं, विदधतः जनयन्तः सन्तः, कृण्वण्यत्वादिति भावः, स्वतन्त्रविभिः निजदेहकान्तिभिः, इतः अस्मिन् प्रदेशे, वानराधिष्ठितप्रदेशे इत्यर्थः, याम् आकाशं, दीघाङ्गो दीर्घादिवशा, सृजतां कुर्वतां, पिङ्गवर्णप्रभया इति भावः, अथः निजदेश, भुवोऽर्थः, नितराम् अत्यधेन, उद्दोषाणां जयनामेन दीव्यमानानामित्यर्थः, हरयः वानरा एव, इतन्मुज्ज्वलप्रभः तेषां, धूम्रवर्णा धूम्रकान्तिं, दधति धारयन्ति, वानरा भूमिहाः पिङ्गवर्णा दीव्यमानावेति अप्रिसाव्यं, राक्षसास्तु रक्षाकटत्वादुपरिवातनः, पराजयत्वात्मेन भङ्गुराग्रयः कृण्वण्यत्वेति धूम्रसाव्यमिति भावः । उपमाऽलङ्कारः । हरिषो वृत्तम् ॥ ३५ ॥

किमपीति—कपयः वानराः, महातक्षशस्त्रिणः प्रकाण्डहस्तपट्टरवाः सन्तः, अत्युन्नतान् इष्टान् अलक्षयेष्व प्रयुज्जानाः सन्तः इत्यर्थः, किमपि अनिर्वचनीयम्, आश्रयं विश्वयजनकं, कर्म क्रिया, यदा विदधति कुर्वन्ति, तथा अमूः एताः, दशाननकौर्त्तयः राक्षस्यमांवि, अवपतन्तोभिः अवमुक्तन्तोभिः, रणभुमाविति शेषः, रक्षसा राक्षसाणां, श्वेतोभिः पङ्क्ताभिः, रक्षाशोडशभिर्विति भावः, विमुक्तं विरहितं, युद्धक्षेत्रे पतनादिति भावः, यत नभोऽन्तरम् आकाशमध्यं, तथा प्रतिभरणि-कृषा प्रतिपूरणेनेत्यर्थः, अचक्षतेः अपिरेत्येवमिति भावः, राक्षससैन्यमध्ये समापतद्भि हस्तपट्टरवाधाराभिः अपिरेत्येव रक्षाकटराक्षससैन्यनिपातनात् ते नभोऽन्तरम् प्रतिपूरणं बोद्धव्यम्; निगोप्ति, ख्याम वज्रं, निजसैन्यद्वयमवलम्बनमित्यर्थः वाचां वीणाभूताः, शोभाः सख्य इत्यर्थः, “दिव्यं तरःषडोपलक्षोप्यांश्च ख्याम शुभं च । शान्तिः पराक्रमप्रणो” इत्यमरः; दिक्कूलेभ्यः दिग्गजेभ्यः, अपहरन्ति अपगच्छन्ति, शेषा

रक्षोनिपिष्टकापिमुक्तमङ्गीध्रचूर्ण-

पूर्णान्तराभिरिषुर्वाष्टिभिरुज्जिह्वानः ।

रोषाट्टहासदहनप्रसरैस्तडित्वां-

क्षुब्धाधिपः किमपि सन्तमसं तनोति ॥ ३७ ॥

तेनाट्टहः । (चणं निर्वणं) । अङ्गो ! सुद्रेरपि सम्भूय भूयोभिः

(ष) एको महान् सुकरः कदर्थयितुम् ; (त) यतः,—

दृष्यद्दिक्पालदन्तावल्लवहसमदावग्रहोयाभिरक्ष्यां

ताराभिर्दीप्यमानं दिशि विदिशि दशग्रीवमुद्गीवयन्तः ।

सहायैव रावणस्य ययः दिगन्तरापरि सञ्जातं, तेषामभावेन दिगन्तेभ्यः रावणस्यययः
स्ववर्णं युक्तमेवेति भावः । हरिचो ॥ तम ॥ ३६ ॥

रक्ष इति ।—रक्षोभिः राक्षससेनाभिरित्यर्थः, निपिष्टः निःशेषेण पिष्टः, चूर्णोद्धत
इत्यर्थः, अपिभिः वानरसेनाभिरित्यर्थः, मुक्तः निश्चितः, राक्षसविनाशाद्येति भावः,
यः मङ्गीध्रः पर्वतः, तस्य चूर्णेन चोदीन, रजोरूपेणेति भावः, पूर्णे व्याप्तम्, अन्तरं
मध्यं यासां तादृशीभिः, इषुर्वाष्टिभिः वाचवर्धये, उज्जिह्वानः उदगच्छन्, युद्धात्
उत्तिष्ठन् इत्यर्थः, क्षुब्धाधिपः रावणः, रोषेण क्रोधेन, ये अट्टहासाः विस्फोटयित्तानि, ते
एव दहनप्रसराः अग्निविसाराः, क्रोधेन मुखादीनां रक्तवर्षत्वेन टाळका च सुतोष्रत्वेन
अग्निवत् सत्तापक्षरत्वादिति भावः ते, तडित्वान् विद्युत्त्वान्, क्षोभित्वान् उग्रिति भावः,
अथ च क्षुब्धाधिप एव तडित्वान् मेघ इति व्यसङ्गपक्षम् ; “अथं मेघो वारिमाहः
स्नग्निर्बुवंषाहवः । वाराचरो जलचरस्तडित्वान्” इत्यमरः ; रावणस्य क्षुब्धवर्षत्वादिति
भावः, किमपि अनिर्वचनीयं, सन्तमसं गाढात्मकारं, तनोति विस्तारयति, वयित्तमर-
जास्तेन पर्वतचूर्णेन च नभःप्रदेशम् आहतत्वात् अस्मै क्षुब्धवर्षत्वाच्च अन्धकारस्य
गाढत्वं बोद्धव्यम् । मेघस्य अन्धकारजनकत्वस्य प्रसिद्धमेवेति भावः । वसन्ततिवर्षं
उत्तम् ॥ ३७ ॥

(ष) सुद्रेरपि ह्येनेरपि, वसन्तीनेरपीति यावत् । सम्भूय निश्चिता । भूयोभिः
क्षुब्धभिः ।

(त) महान् उत्तमः, वलवानिति यावत् । सुकरः सुखकरः, अनायाससाध्य
इत्यर्थः । कदर्थयितुं क्रोधयितुम्, अनिर्वायितुमित्यर्थः ।

ए। निःशेषसेतुप्रथनसमधिकैः शस्त्रिणः शैलपादे-

रुहामानः कपोन्द्रा रजनौचरपुरीमुत्तरेण भ्रवन्ते ॥ ३८ ॥

रजपूरः । (सविवादम्) । हन्त ! महत् विषममिव पश्यामि,
यदमी निष्कृपकृपाणपात्र्यमानप्रतिभटविकटोरः कपाटकण्ट-
कितकपोलभित्तयः सन्तानपातिनोभिरनौकरुधिरधाराभिरति-

दृश्यदिति । — निःशेषं निरवशेषं, सम्युचे यथा तथेत्यर्थः, यत् सेतुप्रथनं सेतुवन्धनं,
तस्मात् समधिकैः अवशिष्टैरित्यर्थः, अतिरिक्तैरिति यावत्, सेतुवन्धने सम्युचं सति ये
शैलपादाः अवशिष्टाः आसन् तेरिति निष्कर्षः, शैलपादेः पर्वतखण्डः, शस्त्रिणः आयुध-
वान्, तान् शस्त्ररूपेण व्यवहरन्तः इत्यर्थः, रुहामानः अत्युपवीर्याः, अनिवायेपरक्रमा
इत्यर्थः, उच्छृङ्खलाः इति यावत्, एते पुरतो दृश्यमाना इत्यर्थः, कपोन्द्राः महाकपयः,
दृश्यताम् अदृक्कारिणां, दर्पशालिबानित्यर्थः, दिक्पालदन्तावलीनां दिक्पालाः दिशां
रक्षकाः चारका वा, ये दन्तावला इति तेषां, दिक्पालानाम् वन्तादीनां, ये
दन्तावलाः तेषामित्यर्थो वा, ऐरावतादीनामष्टानां दिग्गजानां, “दन्तो दन्तावलो इत्यो”
इत्यमरः, “ऐरावतः पुण्डरीकः वामनः कुम्भदोऽञ्जनः । पुण्ड्रदन्तः सार्धभौमः सुपतीकश्च
दिग्गजाः ॥” इति चामरः, बह्वः प्रभूतः, यो मदः दानवारि, तस्य अवयवे
हृष्टप्रतिबन्धे, मदस्रावनिरोधे इत्यर्थः, रावणस्य सकोषहृष्टिपातेनेव भयात् तेषां
स्वावनिरोधादिति भावः, “हृष्टिर्ध्वं तद्विघातेऽवयवावयवौ समौ” इत्यमरः, अशभिः
उत्कटाभिः, क्रूराभिरिति यावत्, अस्त्रां नेत्राणां, ताराभिः कर्णनिष्ठाभिः, दिशि
विदिशि दिशोर्मध्ये, अग्न्यादिकोणे इत्यर्थः, दीप्यमानं प्रज्वलन्तं, दशयोवं रावणम्,
सत् उन्नता, योवा लम्बा यस्य स उदयोव ऊर्ध्वयोवः तं कुर्वन्तः जनाः, रजनौचरपुरीं
राजसमरणीं लङ्घान्, उत्तरेण लङ्घायाः उत्तरस्यां दिशीत्यर्थः, भ्रवन्ते उत्पतन्ति,
उत्तरद्वारमवदन्तीति भावः । अग्निरा हतम् ॥ ३८ ॥

(ष) हन्त ! खेदे । विषमं दारुणं, सङ्कटमित्यर्थः । निष्कृपेति । —
निष्कृपैः दारुणैः, यथा—निष्कृपं निर्दयं यथा तथा, कृपायैः करवालेः, पात्र्यमाना
विदार्यमाणाः, प्रतिभटानां विपक्षत्वेभ्यः, विकटाः विद्यालाः, ये उरःकपाटाः
कपाटवत् विकृतवक्षःप्रखानीत्यर्थः, तेः हृष्टैरिति भावः, कण्टकितः रोमाञ्चितः,
कपोलभित्तिः गण्डदेशः येषां तथोक्ताः, यथा—कपोलभित्तिः गण्डदेशः,
अस्त्राकमिति भावः येः तथोक्ताः । सन्तानपातिनोभिः चारवा पतन्तीभिः,

प्रवृद्धवोरपाणगोष्ठौमहोत्सवाः (य) समन्तादभिद्रवन्ति यातु-
धानाः (द) प्रवङ्गमयूयपतौन् ।

हेमाद्रदः । (सङ्घर्षम्) । : सखे ! कृतं विषादेन, (ध)
यदेषः,—

दशमुखशरपौडितापयानो-

अमपरिपुच्छ्यमानवानराणि ।

सरभसमभिसान्त्वयन् बलानि

द्विषमभियोधयति प्रवङ्गराजः ॥ ३६ ॥

रवचूडः । (दश सखेद-हासाद्भुतम्) । अद्भुत !—

प्रवाहिनीभिरिति यावत् । अनौकेति ।—अनौकानां सेनानां, युद्धे इतादृशानामिति
भावः, रुधिरधाराभिः रक्तप्रवाहेः । अतिप्रवृद्धेति ।—अतिप्रयेन प्रवृद्धः उर्ध्वं गतः,
गोराणां शूराणां, पानगोष्ठौमहोत्सवः पानगोष्ठौवत् सुरापानमभिनयितवत्, महान्
सत्त्वः सङ्कासः येषां तथासूताः ।

(द) समन्तात् सर्वतः, अतुर्दिक्षु इत्यर्थः । अभिद्रवन्ति आक्रामन्ति इत्यर्थः,
अभिघ्नन्तीत्यर्थो वा । यातुधानाः राक्षसाः, “राक्षसः कौचपः कल्यात् कल्यादोऽक्षप
आश्रयः । यातुधानः पुण्ड्रगणो नैऋतो यातु-रक्षसो ॥” इत्यमरः । प्रवङ्गमयूयपतौन्
वानरेन्द्रान्, अपिसेनाध्यक्षानित्यर्थः ।

(ध) कृतम् अलं, “कृतं युगेऽलमर्थं स्यात् बिभ्रते ह्विषते निषु” इति
मेदिनी ; विषादेन वेमनस्येन, खेदनेति यावत्, विषादं ना कुर्व इति
समुदितायः ।

दशमुखेति ।—प्रवङ्गराजः वानराद्योऽयः, सुयोधः इत्यर्थः, दशमुखश्च रावचस्य,
अरेः वाच्यः, पौडिता व्यथिताः, अत एव अपयानम् अपकमः, पलायनमित्यर्थः, “अप-
कमोऽपयानश्च” इत्यमरः ; तच्च उद्यमे उपक्रमे, परिपुच्छ्यमानाः पुच्छन् अतृप्तिपन्तः,
अतस्तु पशुसाधारणानां स्वभाव एव यत्, ते पलायनकाले पुच्छन् ऊर्ध्वोक्तव
यावन्तीति ; वानराः कपयो येषु तानि, बलानि सेनानि, अभिसान्त्वयन् प्रियवचनेन
प्रोत्साहयन्निति भावः, सरभसं सत्वरं, द्विषं शत्रुं, रावचमिति यावत्, अभियोधयति
युद्धार्थनाभिमुख्येन गच्छतीत्यर्थः । पुष्पिताया उक्तम् ॥ ३६ ॥

अस्त्राणि प्रवगाधिपेन विहिताः पौनस्यवचःस्थली-

सङ्घट्टानलदत्तदावविपदः सीदन्ति भूमीरुहाः ।

उत्पाद्य प्रहितस्य शैलशिखरो लङ्केन्द्रहस्तावली-

निष्पिष्टो निजकुञ्जनिर्भोजलेर्ज्वालपिण्डायते ॥ ४० ॥

देवावदः । (विहस्य) । सखे ! दशकम्बरमधिकृत्य न

किञ्चिदेतत्—(न)

तथैतेनोद्भृत्य स्फटिकशिखरो सोऽपि विदधे

समस्तादा-मूलवृष्टितवसुधाबन्धविधुरः ।

अत्राचोति ।—प्रवगाधिपेन वानरराजिन, सुग्रीवेण इत्यर्थः, अस्त्राणि अस्त्र-
करराजोवचं, विहिताः प्रयुक्ताः, आधुपत्वेन निविता इत्यर्थः, भूमीरुहाः रुहाः,
पौनस्यव रावचस्य, वचःस्थलीम् उरःस्थले, प्रस्तरकठिनायामिति भावः, सङ्घट्टेन
सङ्घर्षेणैवचं, वः अगवः अग्निः, उत्थित इति भावः, तेन दत्ता उत्पादिता इति
भावः, दावविपदं वनाग्निवसनं देवा तदाभूताः सन्तः, दग्धाः सन्तः इति भावः,
“दव दावी तु वनवल्ली इनेऽप्युमी” इति मेदिनी ; सीदन्ति अवसादं गच्छन्ति,
भस्मीभूता भवन्ति इत्यर्थः, तथा उत्पाद्य उत्पन्न्य, आकर्षणेन उरःस्थाल्यर्थः, शैलादिति
श्रेयः, प्रहितः प्रेरितः, रावचं प्रति निविताः इत्यर्थः, शैलशिखरस्य पर्यंतप्रवचं,
लङ्केन्द्रहस्तावलीः रावचस्य, हस्तावलीभिः भुगसमूहे, विस्मृतिवद्वाक्ये इति
भावः, निष्पिष्टः पूरितः सन्, निजस्य अक्षयः, स्निहस्येति भावः, कुञ्जस्य
जलादिविहितज्वालस्य, निर्भोजलेः प्रसववनिस्तनवादिवादेः, ज्वालावपिण्डायते
ज्वालेनपिण्ड इवाचरति । “निवहरस्तु ज्वालावः पट्टोऽज्ञो ब्राह्म-वर्द्धनी” इत्यमरः ।
ज्वालेर्ज्वालपिण्डितं इत्यमरः ॥ ४० ॥

(न) दशकम्बरं रावचम्, अनेकं विवशीकृतं, एतत् शैलसङ्घट्टचूर्णैश्चरचं, न
किञ्चित् अकिञ्चित्कृतं, रावचस्यचै एतत्पर्यंतचूर्णैश्चरचस्य किमपि मुह्यं नास्ति,
वनावाससाध्यमेतदिति निष्कर्षः ।

तथैति ।—एतेन रावचेन, वः शिखावाहत्वेन सुरविनः अग्निमानवाह्यव इत्यर्थः,
स्फटिकशिखरो अपि स्फटिकवचस्य-शैलासपर्यंतोऽपि, तथा तेन प्रवगाधे, सङ्घट्टेन
विधृत्य, समस्तात् सर्वतः, अः-मूर्धं मूर्धपर्यन्तं, वरा—अ-मूर्धात् मूर्धादारभ्य, वृष्टितेन

अमुं येनाद्यापि त्रिपुरहरनृचव्यतिकरः

पुरस्तादन्येषामपि शिखरिणामुक्तयति ॥४१॥

किञ्च तर्कयामि--

शस्त्रीकृतस्तरुवरो हरिपुङ्गवेन

लङ्केन्द्रवक्षसि मृणालमृदुः पपात ।

तत्र स्थितैस्तु कुसुमैः कुसुमेषुरेनं

सौतावियोगविधुरं दृढमाजघान ॥४२॥

रत्नरूपः । (विद्वत्) । सखे ! किमुच्यते, महासत्त्ववतामुपरि

(प) खल्वसौ रावणः । तथा हि—

किञ्चन, वसुधावन्नेन पृथिवीवन्नेन, पृथिव्या सह संयोगकारणभूतेन दृढवन्नेनेत्यर्थः, विधुरः विवक्षितः, शिखरिण इत्यर्थः, विशिष्टो वा, विशिष्ट इत्यर्थः, “वेकल्यऽपि च विशिष्टे विधुरं विवक्षे विधुः” इति विशाखशेषः ; विद्वेज्जितः, ‘तथा’ इत्यस्य तादृश इत्यर्थः वा, तेन च—स्फटिकशिखरी उद्धृत्य समन्तात् तथा तादृशः, चा—मूलमुटितवसुधा-वन्निधुरः कृत इत्यर्थः, येन वेधुर्येण, अद्यापि इदानीमपि, त्रिपुरहरस्य शङ्करस्य, नृचव्यतिकरः नर्तनव्यतिकरः, नर्तनव्यापार इत्यर्थः, यथा—नृचमेव व्यतिकरः व्यसनं, केलासव्य विपदित्यर्थः, चञ्चलोभावादिति भावः, “अथ व्यतिकरः पंसि व्यसन-व्यति-चञ्चयो.” इति मेदिनी ; अन्येषां केलासव्यतिरिक्तानां, शिखरिणां पर्वतानां, पुरस्तात् पूर्वम्, अमुं केलासम्, उक्तयति जालयति, कम्पयतीत्यर्थः, क्षिप्तमूलत्वात् अन्येषां पर्वतानां कम्पनात् पूर्वमेव केलासः कम्पोभवतीति निवृत्तः । शिखरिणो उक्तम् ॥ ४१ ॥

शस्त्रीकृत इति ।—हरिपुङ्गवेन वागराजेन, शस्त्रीकृतः प्रहरणीकृतः, अकृतवह निक्षिप्त इत्यर्थः, तरुवरः महावृक्षः, लङ्केन्द्रस्य रावणस्य, वक्षसि उरसि, मृणालनिव-विषमनिव, पद्मादेर्गोलाकृतवनिवेत्यर्थः, मृदुः कोमलः सन्, पपात पतितो बभूव, तु पुनः, कुसुमेषुः कामः, तत्र तरुवरे, स्थितेः वर्तमाने, सखादेरिति यावत्, कुसुमे-पुष्पैः, निज-शरभूतेरिति भावः, सौतावियोगेन जानकीविरहेण, विधुरं जातरम्, एनं रावणं, दृढम् अवलम् यथा तथा, निर्दयं यथा तथैवर्थः, जानकान् मरुतवान्कुरी वसन्ततिवर्कं ॥ ४२ ॥

स्वेषृत्कृत्य हुतेषु मूर्धसु जवाटग्नेः स्फुटित्वा वह्नि-
व्याकोर्णेष्वलिकेषु देवलिपिभिर्दृष्ट्वाऽपि रामायणम् ।

चित्तेनास्वलितेन यस्तदधिकं ब्रह्माणमप्रीणयत्

कस्तस्मै प्रथमाय मानिषु महावीराय वैरायते ? ॥ ४३ ॥

हेनाङ्कः । सखे ! पश्य पश्य, भयानकमद्भुतं च वर्त्तते—

विशिखीर्षविकोर्णगण्डशैले

तदसञ्चूर्णितशक्तितोमरे च ।

कपि-राक्षसराजयोरजसं

तमुले भान्ति तलातलिप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

(प) महासत्त्ववतां मनस्विश्रेष्ठानां, महाबलानां वा, उपरि जये, वर्त्तते
इति शेषः । उपरि प्रधानमित्यर्थो वा ।

स्त्विति ।—उक्तं य किंत्वा, स्वयमेवेति भावः, स्वेषु निक्षिपु, मूर्धसु प्रिःसु, हुतेषु
कृतस्तेषु, अग्ने आहुतिस्वरूपेण निक्षिपेयुः सक्तु इत्यर्थः, जवात् वेगात्, अग्नेः
अभिप्रेक्षात्, अपेः जवात् इति वा अन्वयः, स्फुटित्वा विदीप्य, वह्निः स्फुटनेन
अर्वावरणापगमात् वह्निर्दृश्ये इत्यर्थः, व्याकोर्णेषु बिचिसेषु, प्रकटितेषु इत्यर्थः, अलिकेषु
ललाटेषु, ललाटस्थिषु इत्यर्थः, "ललाटमलिकं गोधिः" इत्यमरः ; देवलिपिभिः
विधाटलिखिताक्षरेः, रामायणं रामस्य अयनं गतिः, लङ्कायामागमनमित्यर्थः, यद्वा
—अयनं चरितं, रामस्य आचरणादिकमित्यर्थः, रामकर्मकमात्मनो ब्रह्ममिति यावत्,
दृष्ट्वाऽपि प्रत्यक्षोक्तथापि, यः अस्वलितेन अविचलितेन, चित्तेन मनसा, तदधिकं
तस्मात् पुर्व्वज्ञादित्यर्थः, अधिकं यथा यथा, ब्रह्माणं पितामहम्, अप्रीणयत् तोषयामास,
मानिषु मानवसु, प्रथमाय श्रद्धायैत्यर्थः, महावीराय शूरश्रेष्ठाय, तस्मै, नाशनायेति
शेषः, कः को जनः, वैरायते ? विरुचद्भि ? तं प्रति वेरमाचरति ? इत्यर्थः, न कोऽपीति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

विशिखीति ।—विशिखीवेन शरसमूहेन, विशोर्षाः विशिताः, निराकृता इति
भावः, रावणेनेति भावः, गण्डशैलाः गिरिच्युतस्थूलोपलाः, सुषीवप्रदिता इति भावः
यत्र तादृशे, "गण्डशैलान्नु च्युताः स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः ; तथा तस्मिन् वृत्ते,
महावृक्षपङ्कारैरित्यर्थः, सञ्चूर्णिताः निषेविताः, सुषीवेत्येति भावः, शक्तयः तीवराश्च ।

नूनमिदानीं—

श्लाघोमिंप्रतिवक्ष्यन्ति तगतप्रच्छिन्नहारावती-

रत्नैरापनयालुभिः कृत्वा फणप्राम्भारमङ्गभ्रमः ।

श्रीवाभावनिरन्तराक्षमिलितैः स्तब्धैः शिरोभिर्भुक्

घते वानरवीरविक्रमभरात् भुजैर्भुजङ्गाधिपः ॥ ४५ ॥

अस्त्रविशेषाः, रावणपङ्क्तिरिति भावः, यत्र तथाभूते, कपि-राक्षसराजयोः सुग्रीव-
रावणयोः, अलङ्कारः अलङ्करणं, तुमुले रचयन्तुने मङ्गलपुत्रे इत्यर्थः, “तुमुले
रचयन्तुने” इत्यमरः; यदा—तुमुले रच्ये, घोरं सङ्गमे इत्यर्थः, “तुमुले व्यङ्ग्ये रच्ये”
इति विश्वामित्रशेषः; तन्नातविपण्याः तल्लेशतले च चोटे च चोटे च मष्टय यत् बुद्धं
कर्तुं तत् तन्नातवि कृत्वा कृत्वा युद्धमित्यर्थः, “तल्लेशपटे ताच्छदो” इति मेदिनी; तत्-
प्रस्थाः तद्विस्ताराः भाना राजन्ये ॥ ४४ ॥

असेति।—सुप्रकाशः संप्रकाशः, वासुकिरित्यर्थः, वानरवीरस्य कपिपु मूरस्य,
सुग्रीवस्य इत्यर्थः, विक्रमभरात् पदविजयेभारात्, बुद्धकाले सकोपप्रचण्डपदताडनादि-
न्ययः, अपनयालुभिः पुनः पुनः पतनशीले, किमङ्गादिति भावः, श्लाघोमीयां
निःशस्त्ररजानां, तद्वज्रत् सच्छलितभावेन प्रवृत्ता निःशस्त्राणाम्, अतिमारेण
परिभ्रान्तया अविरतपङ्क्तौ च्छानामित्यर्थः, यदा—श्लाघोमीयां निःशस्त्राणाम्,
“कर्णः स्त्री-पुंसयोर्वीर्यां प्रकाशे वेग-प्रकाशो” इति मेदिनी; प्रतिवक्ष्येन निरोधेन,
वाचित्येनेत्यर्थः, तुन्दिनात् सच्छूनात्, स्त्रीतादित्यर्थः, जघात् कण्ठदेशात्,
प्रच्छिन्नायाः तुटितायाः, हारपरिच्छादयेव वा नभदेशस्य अतीव स्त्रीतलेन तत्र परिनातु-
नमस्यत्वात्, हारच्छादः बोध्यं, तुन्दिप्रसङ्ग एव श्लोकोदरापेक्षत्वेऽपि च न स्त्रीततामात्रे
अपचरः, हारावस्थः लोहितवनाकायाः, रत्नैः मणिभिः, कृत्वाः कर्तुः, कर्तव्यां
कृतानां, सङ्गच्छाङ्गानामिति भावः, प्राम्भारस्य विकारस्य, मङ्गलस्य कोटनस्य निः,
शुभ्रनास्य निरिति वा, नमनस्यनिरित्यर्थः, यत्र तथाभूतः सन्, श्रीवाभावेन
अक्षविरोधेन, संप्रकाशेनैव इव स्तादिति भावः, निरन्तराक्षम् अविच्छिन्नं यथा तथा,
मिलितैः संकुले, स्तब्धैः निजले, क्षिप्तु भुग्नेः अवगतेः, शिरोभिः लक्षणैः, सङ्ग-
कालमन्तरेरिति वक्तुं, भुं प्रविर्षी, घते चरयति । आर्षेण विभीषितं
उपम ॥ ४५ ॥

(वनिवादम्) । अहह ! व ह्युन्नेष(फ) आपौद्य वानरराजं
सुश्रीवं किमाह रावणः,—

अस्मद्वाहुवनान्दोल-सुलभं फलमाप्नुवन् ।

नियुक्ताघवक्तान्त ! शाखामृग ! सुखी भव ॥ ४६ ॥

रवन् ४६ । (वदन्) । सखे ! कारणकौशलमोवितात्मा
विश्रुतं तुर्वचनतुल्यमानहृदयो हृदयङ्गमम् (व) आभदधाति
वानरेन्द्रः,—

विंशत्या युगपत् अमैरपि भुजैराकर्षणञ्छेदयो-

रक्त्विमं दशमं गिरः कथयति किं न यानि क्रमात् ।

(फ व ह्युन्नेष व ह्यु मुन एव, यन्त पीडनसाधनद्वयविशेषः तेन ।

अवाधिति ।—नियुक्ते वाहुषुके, "नियुक्तं वाहुषुके स्थातु" इत्यमरः ; अत आघवं
विपदस्तवं, यदा—आघवं लघुता, लघुता इत्यर्थः, पराभव इत्यर्थो वा, तेन कालः
अवसन्नः तत्काल्युद्धौ, शाखामृग ! हे वानर ! "अपिपुत्रपुत्रत-शाखामृगवलीमुखाः ।
मकरो वानरः कौशो वीरवाः" इत्यमरः ; अस्माकं व ह्युन्नेन भुजारण्येन, भुजनिबद्धेन
इत्यर्थः, वः आन्दोलः आलम्बनं, पीडनमिति यावत्, तेन सुलभं सुपापम्,
अनायासलभ्यमित्यर्थः, फलं परिव्रामं, मृग्युद्धमिति भावः, अपुन लभमानः
सन्, सुखी भव, यातनः शुभवामावाधिति भावः । अष्टुप् पठतम् ॥ ४६ ॥

(व) अरथेति ।—अरथत्वं इन्द्रियं, साधकतमं वा, उपायः वा, मातृत्वं
वा, "अरथं साधकतमं चेदनामेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः ; कौशलेन नेपथ्येन, हस्तादि-
कौशलेन वा, उपायविशेषे वा, कामकृपितान् मापावलीन देवं सङ्कथ्य वा इत्यर्थः,
मांभितः स्थापितः, रावणेनेति, रावणभुजवचनादिति वा भावः, अस्माकरोरं
वत्थ येन वा तवाभुनः । विपद्येति ।—विपद्यं प्रसीः, रावणस्य इत्यर्थः,
दुर्गन्धेन सटुगन्धेन, तिरस्कारवचनेनेत्यर्थः, मृग्युद्धं भिद्यमानं, हृदयम् अतः
अरथं वत्स तपोतः । हृदयङ्गमं मनोज्ञम् ।

विंशत्येति ।—युगपत् समकालम्, आकर्षण-च्छेदयोः आकर्षण-कर्तृत्वयोः,
आकर्षणपूर्व-च्छेदने इत्यर्थः, अमैरपि समर्थैरपि, विंशत्या भुजैः व ह्युभिः, अपिपुत्रम्
लक्षार्थं, दशमं दशानां पूर्वं, गिरः मत्तं, यानि शिरानि, क्रमात् क्रमम् ।

तान्याराक्षमहेखराणि भवतः शीर्षाणि तुल्यं दश

च्छिन्दानो दशभिर्नखैर्यदि पुनः शाखामृगेन्द्रः सुखी ॥ ४७ ॥

अपि च, रे रे राक्षस !—

दशमुखबधनाय्यसूत्रधारो

रघुपतिरस्य च पारिपाश्विकोऽहम् ।

हिंस्रानि घृष्टितानि, कक्षयति, चाराक्षः सेवितः, महेश्वरः शङ्करः येः तानि, भवतः दश शीर्षाणि दशभिर्नखैः यदि पुनः छिन्दानः निज्जलन्, भवामीति शेषः, तदा शाखामृगेन्द्रः अहं सुखी, खामिति शेषः । दशमं शिरः यानि हिंस्रानि कक्षयति तानि दशशीर्षाण्येवमन्वयं, प्रत्युत नव शीर्षाणीति युक्तं, तद्वयं सत्यकृतः प्रमाद इव प्रतिभा-
तीति चिन्त्यम् । यदा—दशमं दशानां पूरणं, दशमसङ्क्रान्तित्वर्थः, शिरः मस्तकं, तवेति शेषः, विंशत्या विंशतिसङ्क्रान्तेः, भुजेः बाहुनिः, युगपत् एकदेव, आकर्षण-
च्छेदयोः आकर्षण-कर्षणयोः, आकर्षणपूर्वकच्छेदने इत्यर्थः, अमेरपि समर्थेरपि, एकभुजेनाकर्षणम् अपरभुजेन छेदनम्, एवं विंशतिभुजेषु दाभ्यां दाभ्यां भुजाभ्यां दशानामेव शिरसां युगपत् आकर्षण-च्छेदनयोः समर्थेरपि इत्यर्थः, अस्मिन्नम् अकस्मिन् क्षणं, यानि शिरांसि, क्रमात् पौर्वापर्यानुसारेण, इदमादौ, इदं ततः परम्, इदं ततः परम् एवं-क्रमेणेत्यर्थः, हिंस्रानि क्षतानि, कक्षयति वक्ति, भुजानां विंशति-
सङ्क्रान्तात् दशमशिरसोऽपि छेदनमप्येवमपि देवयोगात् तत् क्षणं अस्मिन् क्षणं तेनेव अपरेषां नवानां छेदनक्रमं निदोषं समर्थं भवतीति समुदावायेः, चाराक्षः सपाशितः, महेश्वरः शङ्करः येः तादृशानि, भवतः तव, तानि महादेवाराधनायै हिंस्रानि नवसङ्क्रान्तानि इत्यर्थः, शीर्षाणि शिरांसि, तथा दश दशमं शिरस्य इत्यर्थः, यदा—तानि नवसङ्क्रान्तशिरःसहितानि इत्यर्थः, दश शीर्षाणि, तुल्यं युगपदेव, त्वया एकमेकं कृत्वा क्रमात् हिंस्रम्, अहन्तु एकदेव, येन किमपि कस्यापि छेदन-
क्रमं कक्षयितुं न शक्नुयादिति भावः, दशभिर्नखैः दशसङ्क्रान्तकरकटैः, त्वया विंशत्या भुजेः नवसङ्क्रान्तं शिरोमात्रं हिंस्रम्, अहन्तु भुजहयमात्रस्य दशसङ्क्रान्तखण्डमात्रेण दशैव शिरासीति भावः, यदि पुनः यद्यपि, छिन्दानः निज्जलन्, भवामीति शेषः, तदा शाखामृगेन्द्रः वानराधोषः, सुखी दुःखामाश्रयान्, भवेदिति शेषः, न पुनराव-
वाह्यवनान्दोलमुलभक्तलेनेति भावः । आर्दूषविनीकितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

इमेति।—रघुपतिः रामचन्द्रः, दशमुखस्य रावणस्य, नव एव विनाश एव,

प्रकरणफलबीजभावकाना-

ममृतभुजां समुपास्महे समाजम् ॥ ४८ ॥

इत्यभिदधानेनैवोत्प्लुत्य निर्दयं गिरसि ताडितो रथध्वज-
दण्डावलम्बो कथञ्चिदाश्वसिति (भ) रावणः । (सन्तोऽवशोक्त
सङ्घर्षः) । सखे ! पश्य पश्य—

यन्माख्यग्रथनावशेषविकलेः सन्तानकैर्नाकिनां

भर्त्रे गर्भगमेव दाम निभृतं स्वमालिकैर्गुम्फितम् ।

नाट्यम् अभिनेयं वस्तु. तस्य सूत्रधारः प्रधानमनः, अदृष्ट अथ रघुरतेः नाट्यम्
वा, पारिपार्श्विकः सूत्रधारस्य पार्श्वचरो मण्डविशेषः, “सूत्रधारिणं सङ्घितः संलापं
प्रचरति यः । सूत्रधारस्यो वाऽपि स भवेत् पारिपार्श्विकः ॥” इत्युक्तलक्ष्यः,
प्रकरणं नाट्यविशेषः, तस्य फलं प्रतिपाद्यरूपं, बीजं कारणं, नायकादिव्यापार-
विशेष इति भावः, तद्भावकानां तदनुभवितृणां, पक्षे—प्रकटं कारणम् उत्प्लुतादि,
तस्य फलं काव्ये ताडनादि, तस्य बीजं कर्कशवचनादिकं, तद्भावकानां तदनुभवि-
तृणाम्, अमृतभुजां अमृतमिव अमृतं नाटकास्वादजनितं सुखं भुञ्जते इति
तत्त्वज्ञानां, सङ्गदयानामित्यर्थः, पक्षे—देवानां, समाजं सभां, पक्षे—समुहं,
समुपास्महे आराधयामः, तत्र वक्ष्येति शेषः । पुष्पताया वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(भ) इति एवम्, अभिदधानेनैव कथयता एव, सुवीक्षेति शेषः, उत्प्लुत्य
उत्प्लम्भा । ताडितः प्रहृतः । रथेति.—रथस्य अन्दनस्य, ध्वजदण्डं पताकायादिन्,
अवलम्बते धारयतीति ताडयः, आघातेन विचलितम् आत्मानं छिरीकृतुमिति
भावः । आश्वसिति वाणिजित, प्रकृतिस्यो भवतीत्यर्थः ।

यदिति.—यस्य दमाख्यस्य मूर्ध्नि, माल्य दान, तस्य गणनात् गुम्फनात्, अथ-
शीवाणि अतिरिक्तानि, अतिरिक्तत्वात् परित्यक्तानीति भावः, अत एव विवशानि
स्नानानीत्यर्थः, विशीकाणोति भावः तेः, सन्तानकैः देवतस्त्विशेषकुसुमैः, “पक्षेति
देवतस्त्वो मन्दारः पारिजातस्य । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
प्रथमः; नाकिनां देवानां, भर्त्रे अधिपतये, इन्द्राय इत्यर्थः, इन्द्रार्थेनिति
भावत, तादर्थ्यं अतुषी; गर्भगमेव गर्भः कुक्षिः इव गर्भः, “गर्भो मूलेऽर्भके कुक्षौ
सन्धौ पनसकण्ठके” इति जेदिनी; तस्मिन् गच्छति तिष्ठतीति ताडयं द्रव्यविशेष-
मज्जस्थितं, द्रव्यविशेषस्य आवरणेनावृतं, येन बाह्यतो माख्यत्वेन प्रतीतिर्न जायते

तस्मिन्नद्य दशास्यमूर्धनि नवप्रस्तावनामापदां

पश्यन्तो रभसौघमर्क्षितभिः क्रोशन्ति नः स्यन्दनाः ॥४९॥

ईमावदः । (सविषादन) । अहह ! सोऽप्याश्वस्य दशकण्ठे-
नापि सुष्टिना ताडितो मूर्च्छितः कपीन्द्रो नील-हनुमद्भ्रामा-
श्वाख्यमानोऽपसार्यते (म) ।

एवञ्चः । सखे ! प्रधानस्य (य) हि प्रथमे पर्वणि शतकृत्वो
(र) विजयन्ते पराजोयन्ते च वीराः, तत्र को विषादः ।

ईमावदः । (अन्तोऽवशोक) । सखे रत्नचूड ! दिष्ट्या वर्द्धसे
यदयमनुप्राप्तः,—

इति भावः, “गर्भगम्” इत्यत्र “गर्भगम्” इति पाठे—गर्भकं कैशमये चाप्ये,
न तु विर.प्रभृतिरक्षास्यजानेषु, रावणस्य दृष्टिवातमयादिति भावः, “कैशमये
तु गर्भगम्” इत्यमरः ; दाम माख्यं, स्वर्माखिकेः स्वर्गोद्यानपालेः, निभृत्तम्
अतिगुहं यथा तथा, गुम्फतं यद्वित्तम्, अथ इदानीं, तस्मिन् पूर्वोक्तद्वये,
दशास्यमूर्धनि रावणशिरसि, आपदां विरत्तीनां, विनाशरूपाकामनर्चानामित्यर्थः,
नवप्रस्तावनां नवीनां पुराणां, पश्यन्तः अन्तोऽवशयन्तः, नः अन्तः, स्यन्दनाः
रथाः, रभसौघेन दुर्घसमूहेन, आनन्दातिवर्द्धनेत्यर्थः, “रभसो वेग-दुर्घसौ.” इत्यमरः ;
मर्क्षिताः तिरस्कृताः, निराकृताः इत्यर्थः, भीः भयं येषां तथाभूताः सन्तः,
आनन्दोऽनेन निर्मोहाः सन्तः इत्यर्थः, क्रोशन्ति उच्छ्वस्य कुर्वन्ति, चर्चरन्त्यं
कुर्वन्तीत्यर्थः । आर्दृतविक्रोधतं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

(म) सोऽपि रावणशिरसि ताडयिताऽपि । अश्वस्य आश्वसौभूय, प्रकृतिक्रमेण
सुखित्यर्थः, दशकण्ठेन दशजेनान्वयः । कपीन्द्रः बानरेश्वरः सुवीरः । आश्वस्यमानः
आश्वस्यमानः, शुश्रूष्यमात्र इत्यर्थः । अपसार्यते अपनीयते ।

(न) प्रधानस्य युद्धस्य, “युद्धमाशोधनं कर्त्तुं प्रथमं प्रविष्टारणम्” इत्यमरः ।

(र) पर्वणि प्रस्तावे, उपक्रमे इत्यर्थः, प्रधानावस्थावामिति यावत्, “पर्व
कादुक्तवे यन्मौ रक्षावे विपुलादिषु” इति चरणिः । शतकृत्व, शतं शतं वारानित्यर्थः ।
विजयन्ते पराभवन्ति, अत्रूनिति शेषः, पराजोयन्ते पराभूयन्ते, अत्रुभिरिति शेषः,
अहोचितं अत्रून् पराभवन्ति, अहोचितं अत्रुभ्यः पराभवं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

कुशिकसुतसपय्यादृष्टदिव्यास्त्रतन्त्रो

भृगुपतिसहयुध्वा वीरभोगीणबाहुः ।

दिनकरकुलकेतुः कौतुकोत्तानचक्षु-

र्वहुमतरिपुकर्मा कार्मुकौ रामभद्रः ॥ ५० ॥

रामभद्रः । (सहधौ राममवलोक्य रावणं प्रति) । राक्षसराज !—

बालेनापि त्रिलूनधूर्जटिधनुस्तन्मेन बाह्वक्षभि-

र्येन स्नेदयता मनोहरसृजचक्रे मुनिभार्गवः ।

कुशिकेति ।—कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य, सपय्याश्च अर्चया, सेवया इत्यर्थः, “पूजा नमस्याऽपचितिः सपय्याऽर्चाऽङ्गुष्ठाः समाः” इत्यमरः ; दृष्टम् अवलोकितं, प्राप्तमित्यर्थः, दिव्यस्य अस्त्रीविशेषस्य, अस्त्रस्य आयुधस्य, तन्त्रं शास्त्रभेदः, वेदस्य शास्त्रान्तरं वा, अस्त्रवेद इत्यर्थः, अगुर्वेद इत्यर्थो वा येन तथोक्तः, “तन्त्रं कृत्स्नकृत्यं ज्ञातं...।...शास्त्रभेदे परिच्छेदे ॥ श्रुतिशास्त्रान्तरे—” इति मेदिनी ; तथा भृगुपतिना परशुरामेण, सहयुध्वा सह युद्धवान्, परशुरामेण सह कृतयुद्ध इत्यर्थः, परशुरामविकेता इति भावः, वीरभोगीणौ वीरयोग्यौ इत्यर्थः, बाहु भुजौ यस्य तथाविधः आ-जानुलम्बितबाहुरित्यर्थः, दिनकरकुलकेतुः मुख्यवंशध्वजः, कौतुकेन कुतूहलेन, सुवीर-रावणयोः युद्धदर्शनोत्सुक्येनेत्यर्थः, रावणदर्शनकौतूहलेन इत्यर्थो वा, क्षताने उन्नमिते, रावणस्य रणस्थलात् क्षणं च भूज्जलादिति भावः, चक्षुषी नेत्रे यस्य तथोक्तः, बहुभिः अनेकेः, कनेरिति शेषः, मतम् आहृतं, रिपुषु शत्रुषु, कर्म क्रिया, युद्धव्यापार इत्यर्थः, यस्य तादृशः, कार्मुकौ धनुष्यान्, रामभद्रः रामचन्द्रः, अमुपात इति गद्यकाव्येनान्वयः । मात्तिनी उक्तम् ॥ ५० ॥

बालेनेति ।—बालेनापि शिशुनाऽपि, त्रिलूनः द्विघ्नः, भग्नः इत्यर्थः, धूर्जटिः शिवस्य, अगुस्तम्बः कश्चिपमविशालं कार्मुकं येन तथासुतेन, तथा बाह्वक्षभिः बाह्वाः भुजयोः, ऊक्षभिः तैजोभिः, बलेरिति भावः, स्नेदयता स्निहीकुर्वता, क्षन्तापयता इत्यर्थः, “स्नेदस्तु स्नेदने चर्मे” इति मेदिनी ; येन बालेन रघुनन्दनेन, मुनिः भार्गवः परशुरामः, अन्वये कुटिलः सर्वथा अनमनीयश्च इति भावः, मनोहरं मनोहं यथा तथा, ज्ञानायासेन इति नमस्कृत्यकारेण इति वा भावः, सृजचक्रे सरलीकृतः, दमित इति भावः, इयते च लोके, अन्वये कुटिलं (वक्रं) युक्तं वा धंसदस्तादिकं स्नेदनेन

स प्राप्तो रघुनन्दनः किमपरं तेनाधुना नेष्यते

धन्यो बालिसमानकर्तृकवधश्चाघाऽतिभूमिं भवान् ॥ ५१ ॥

हेमाद्रः । (सकौतुकम्) । सखे ! तूष्णीमास्वहे (ल) तावत्,
मृणुवः किं ब्रवीति रावणः । (कथं दत्ता) । कथमेवमाह, साधु
रे क्षत्रियाडिभ ! (व) साधु—

यत्कन्याममिलयता निमिपतेर्न स्थाणवीयं मया

दोर्लौलातुलितावतारितहरयाव्याऽपि रुग्णं धनुः ।

तत द्रक्ष्यन्त्यधुना कियन्तमवधिं यावद्भवानित्यमो

देवेन्द्रद्विपदानदुर्दिनमिदो रौद्राचिषो मार्गणाः ॥ ५२ ॥

यथा ऋजूर्कुर्वन्ति लोकाः, लब्धोभूतं वा अङ्गप्रत्यङ्गादिकं स्नेहेनेव सदूकूर्वन्ति, तद्वत्
इति भावः, स तादृशः महावीरः, रघुनन्दनः, रामचन्द्रः, प्राप्तः समानतः, अपरम्
अन्यतः, किं, बलव्यमिति श्रेयः, अधुना इदानीं, तेन रघुनन्दनेन, भवान् बालिनः
बालिराजस्य, बालिवधस्येति भावः, समानः तुल्यः, कर्ता निष्पादकः, यत्न
तादृशो यो वधः विनाशः, बालिवधे यः कर्ता तत्कर्तृकवध इत्यर्थः, रामकर्तृकवध इति
भावः, तेन या आघा प्रशसा, तस्याः अतिभूमिम् अतिशयं, नेष्यते प्रापयिष्यते, अतः
भवान् धन्यः पुण्यवान्, तव विजितारं यः अवधीत्, तस्य केनचिदनुचरेण तव हननस्य
अौचित्यऽपि तेनेव तव विनाशप्राप्तिः आघनीयेवेति निष्कर्षः । आर्द्धशक्तिरूपितं
वचम् ॥ ५१ ॥

(ल) तूष्णीं भौगम्, आस्वहे तिष्ठतः ।

(व) आदयडिभ ! अदियशिशो ! "पोतः पाकोऽभङ्गो डिभः पृथुषः श्रावणः
श्रियुः" इत्यमरः ।

अदिति ।—निमिपतेः निमिषशीयानामपिपतेः अनवच्छ, कन्या तनयां लोतान्,
क्षमिलयता स्पृश्यता, मया दोर्लौलया भुजबिलासेन, अवलीलयेति भावः, तुलितः
परिमितः, विद्यान् गुरुः इति निर्णयायै कौङ्काकन्दुकवत् अवहेलया उत्तोल्य तुलनीकृत
इत्यर्थः, पश्चात् अवतारितः अवनामितः, खल्वने एव व्यापित इत्यर्थः, हरयावा
अहरगिरिः, कोलाह इत्यर्थः येन तस्माभूतेनापि, अनुभङ्गं समर्थेनापीति भावः,
"यावाचो रेख-पावाचो" इत्यमरः; सत् सतः, आचवीयं शान्तं, हरस्नेहनिधि

(सविच्छेदम्) । कथम्, अद्यापि तृणोक्तजगत्त्रयः स एवास्म्य
तावान् अहङ्कारग्रन्थिः !! (श)

रत्नचूडः । (सोप्रास-स्मितम्) । सखे ! कथम्, इदमेव भवन्तं
विस्मापयते (ष) —

मानाध्यातः स्वां किलोक्तृत्य ताव-

न्मूर्द्धश्रेणीमेकशेषोत्तमाङ्गः ।

मत्वेत्यर्थः, धनुः चापः, न इयं न भयम्, इष्टदेवस्येश्वरस्य मानभङ्गमिष्येत भावः, तत्
तस्मात् ; अत्र तच्छब्दस्य द्वैतशक्तत्वे कृते अर्थासङ्गतः वक्ष्यमाणा एषा व्याख्या मनी-
रमस्मिन् प्रतीयते ; यथा — धनुर्भं वृण्वन्मिति यत् तत् स्थापयौयम्, इति कृत्वेति शेषः ;
अधुना इदानीमेव, देवेन्द्रादप्यस्य इन्द्रगणस्य ऐरावतस्य, दानं मद-वारि, तस्य दर्दिनं
वर्धनमिति भावः, “मेघच्छेदोऽङ्गि दुर्दिनम्” इति कोपात् दर्दिनशब्दस्य मघाहत-
दिनायकत्वेऽपि अत्र उपचारात् मेघकार्यवर्धनाय प्रयोगो बोध्यः ; तद्भट्टः
तच्छोषिण इति यावत्, रौद्राः तीव्राः, “रौद्रो घर्मं रसे चण्ड्यां स्त्री तीव्रे भोषणे
निष्ठु” इति मेदिनी ; अर्धिवः प्रभाः येषां तस्याभुताः, रौद्रसन्तापात् दुर्दिनं नश्यतीति
जान्यते ; असौ मम तूष्ण्या उत्तम्या वा, मार्गिबाः शराः, “मार्गिणं याचनेऽन्वेक्षे
मार्गिणस्तु शरेऽर्धिवं” इति हेमः ; कियन्तम् अवधिं यावत् किं परिमितं कालं
यावत्, भवान्, ज्ञास्यति कोविष्यति वा इति शेषः, इति द्रष्टव्यं अवलोकयिष्यन्ति,
भवदायुषः सोमानं द्रष्टव्यं, अक्षिरमेव भवान् मरिष्यतीति भावः । यथा —
कियन्तम् अवधिं कालं यावत् भवान् इति द्रष्टव्यं ? भवन्तम् अवलोकयिष्यन्ति ?
न तु चिरं द्रष्टव्यं, अविलम्बमेव भवन्तं संदरिष्यतीति भावः । भवानिति
निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमा । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(श) तृणोक्ततेति । — तृणोक्तं तृणवत् तुच्छोक्तं, जगत्त्रयं त्रिसुबभं
येन तादृशः, सः त्रिलोकविख्यातः, अहङ्कारग्रन्थिः गर्वबन्धः, ग्रन्थिवत् सुदृढाहङ्कारः
इत्यर्थः, अद्यापि अधुनाऽपि, अस्मान्नवस्थापामपोत्थः, तावानेव तत्परिमित एव,
पूर्वदेवेत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः ।

(ष) सोप्रास-स्मितं सोप्रास-हासं, सोपहास हासमित्यर्थः, उपहाससूचक-
हासं कृत्वेति यावत् । विस्मापयते विस्मितं करोति ।

मानाध्यात इति । — मानेन गर्वेश, आध्यातः पूरितः, अतिमानोत्थः, अयं रावण

स्त्रीमर्दाङ्गे वक्षयित्वा मुखेन

प्रोतः शम्भोरिकपादे पपात ॥ ५३ ॥

(कर्षणवचोक्तं च सवितर्कम्) । भगवतो दिवस्यतेरिव रथो दाशरथिः
सुपतिष्ठते । (स)

हेमाद्रयः । (दृष्टा सहर्षम्) । सखे ! स एवायं, किं न
पश्यसि, लोचनमार्गसहस्रचन्द्रकमेवचकितमाहेन्द्रकववहस्तो
मातलिः ॥ (ह) । (अयं निर्दोषं विदुषः च) ।—

विविधमणिमयूखमञ्जरीभिः

कृतसुरचापसहस्रसन्निपाते ।

इति चध्याहार्ये, किलेति प्रसिद्धौ, स्त्रीं निजां, मूर्ध्नेषौ शिरःपङ्क्तिं, नवमस्तकमिति
यावत्, उत्कृष्टं हित्वा, एकमेव एकसङ्काकमेव, शेषम् अवशिष्टम्, उत्तमाङ्गं
शिरः यस्य तथाभूतः सन्, मुखेन तेनैव एकैव आननेन, प्रोतः सन्तुष्टः सन्, अर्धाङ्गे
देहाङ्गे, वर्णमानामिति शेषः, स्त्रीं भार्यां, गौरोमिति भावः, वक्षयित्वा लज्जा
इत्यर्थः, शम्भोः हरस्य, हर-गौरोदपस्येति भावः, एकपादे एकस्मिन् चरन्ते, दक्षिणचरणे
इति यावत्, दक्षिणस्थेव हरार्धाङ्गत्वात् इति भावः, पपात प्रविपातम् अकरोत्, न
तु स्त्रिया गौर्याः पादे इति भावः, जानीयतत्वात् गौरोमपि न गवयानासेति
निष्कर्षः । ब्राह्मिणी इति, "मातो गौ चेच्छालिनी वेद-लोकेः" इति तज्जचपात् ॥ ५३ ॥

(स) दिवस्यतेरिव । सुपतिष्ठते उपेत्य वर्तते, रामचन्द्रस्य समीपे
तिष्ठतीत्यर्थः ; यथा—उपतिष्ठते सेवते, सेवार्थे समागत इत्यर्थः ।

(ह) स एवायम् इन्द्रश्च एवायम् । लोचनेति ।—लोचनानां नेत्राणां,
मार्गसहस्रे अर्धसहस्रे, सहस्रलोचनस्य सहस्रसङ्काकविद्रे इत्यर्थः, चन्द्रकेव
मयूरपुच्छस्यचन्द्रकाकृतविचित्रवर्णसमूहेन, मेवचकितः चित्रितः, अलङ्कृतः इत्यर्थः,
मयूरपुच्छचन्द्रकाकृतिसहस्रलोचनाङ्कित इति यावत्, माहेन्द्रकवचः इन्द्रवर्म, हस्तो
बाधो यस्य तादृशः । मातलिः इन्द्रसारथिः ।

विविधेति ।—देवराज इन्द्रः, अविशमं समरे, विभक्त्यर्थे अत्यधीभावः ;
विविधानां विचित्राणां, मन्त्रीनां राजानां, मयूखमञ्जरीभिः किरणवत्तन्त्रिभिः, इत्यस्य
मञ्जरीवत् धौरेह्यमानकिरणराजिमिरिति यावत्, कृतः आरोपितः, सुरचापानां
अङ्गचतुर्णां, सहस्रस्य सन्निपातः समावेशः यस्मिन् तादृशे, अथ रानीपक्षानां

अधिसमरमहारयत् विमाने

निजमपि कार्मुकमत्र देवराजः ॥ ५४ ॥

(बाबाशे कथे दत्ता) । किमाह रावणप्रतीहारः,—(क) अरे दे
पुरुहूतसूत !—(ख)

दर्पाऽयं भवतः सुरासुरचमूदोःकाण्डकण्डूविष-

ज्वालाजाङ्गुलिकेन जङ्गलभुजां पत्याऽपि न त्याजितः ? ।

येनेन्द्रे रथ-वर्मणो रघुशिरोरस्योपनौते त्वया

राजद्विष्टमिदं विधाय स कथं शक्तोऽपि वर्त्तिष्यते ? ॥ ५५ ॥

प्रेरिते अस्मिन्, विमाने व्योमयाने, मूढमार्गे गमनोपयोगिनि रथे इत्यर्थः,
निजं स्वकीयं, कार्मुकं धनुरपि, अहारयत् प्रेषयामास । पुष्पिताया वृक्षम्
—“अयुजि न-युगरेफतो जङ्गरो युजि तु न-शो न-र-मास पुष्पिताया” इति
तल्लक्षणात् ॥ ५४ ॥

(क) रावणप्रतीहारः रावणहारपालः, रावणदेहरक्षिसेव्यविशेषो वा, प्रतीहार-
शब्दस्य हाररक्षकायै कलेऽपि अथ उपचारात् देहरक्षकार्थो बोद्धव्यः ।

(ख) पुरुहूतसूत ! इन्द्रसारथे ! “इन्द्रो मरुत्वान् मघवा... । पुरुहूतः
पुरन्दरः ॥” इत्यमरः ।

दर्प इति ।—सुरासुराणां देव-दैत्यानां, याः चत्सः सेनाः, तासां ये द्योःकाण्डाः
भुजस्तन्वाः, भुजवगां वा, भुजसमूहा इत्यर्थः, “काण्डोऽस्त्री दण्डवाचार्थ-वगांवसर-
वारिवु” इत्यमरः; तेषां कण्डूरेव कण्डूतिरेव, युद्धसमूहा एव इति भावः, विध्वज्ज्वा
विषतेजः, सर्पादिदंशनजनिविषका वातना इत्यर्थः, तस्याः जाङ्गुली विषप्रशमन-
विद्या तां वेत्तीति जाङ्गुलिचः तेन विषवेद्येन इत्यर्थः, तत्कण्डूप्रशमनकारिणेति यावन्,
सुरासुरभुजदर्पहारिणेति भावः, “जाङ्गुली विषविद्यावान्” इति मेदिनी; “विषवेद्यो
जाङ्गुलिचः” इत्यमरः; जङ्गलं पिशितं, मांसमित्यर्थः, भुञ्जते इति जङ्गलभुजः तेषां
राक्षसानामित्यर्थः, “जङ्गलं निजंनयाने विविश्या पिशितेऽस्त्रियान्” इति मेदिनी;
पत्याऽपि प्रभुषाऽपि, रावणेनावि इत्यर्थः, भवतः तव, अयम् एव, दर्पः
अहंकारः, न त्याजितः ? न विनाशितः ? इति यावत्, न दूरीभूतः ? इति भावः,
शिन त्वया ऐन्द्रे इन्द्रसम्बन्धिनो, रथ-वर्मणो कन्दन-वचने, अथ रघुशिरोः रामक,
सुष्मोते प्रापिते, दत्ते इति यावत्, स भवान् इदम् एवमन्कारं, राजद्विष्टं राजद्रोहं,

रत्नचूडः । (श्रुतिमभिगीय) । किमाह रामः,—सत्यमिदं भाः !
यच्छीलः (ग) स्वामो, तच्छोलास्तस्य प्रकृतयः, (घ) यदेवमपि
स्वामिनो मूलोच्छेदिना दुर्णयेन विकस्यन्ते (ङ) ।

हेमाङ्कदः । (आकाशे कथं दत्ता) । किमाह रावणः,—अरे
तापसवटो !—

क्रोधेन ज्वलिता मुहूर्तमनु च स्वैरेव निर्वापिताः
क्लौवैरश्रुमहोमिभिर्मखभुजां पत्युः सहस्रं दृशः ।
यैर्दृष्टा भुवनत्रयोविजयिभिः सर्वङ्गपाः सन्त्यमो
ते सम्प्रत्यापि मे नयापनययोर्निर्वाहमूलं भुजाः ॥ ५६ ॥

रत्नचूडः । (कथं दत्ता विदुषः) । किमाह रामः,—

विधाय कृत्वा, शक्तोऽपि समर्थोऽपि, आत्मानं रक्षितुमिति शेषः, कथं केन
प्रकारेण, वार्त्तयते ? जीविष्यति ? नैव कश्चमपि जीविष्यतीत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(ग) यच्छीलः यत्स्वभावः ।

(घ) तच्छोलाः तत्स्वभावाः । प्रकृतयः अभावाः, धौरवर्मा वा ।

(ङ) मूलोच्छेदिना समूलविनाशिना । दुर्णयेन दुराचारेण । विकस्यन्ते प्राचलन्ते ।

क्रोधेनेति ।—भुवनत्रयोविजयिभिः विभुवनजेतृभिः, ये भुजैः, मुहूर्तं कथं कालं,
क्रोधेन क्रोधेन, ज्वलिताः प्रदीप्ताः, अनु च पश्चाच्च, ज्वलनानन्तरमेवेत्यर्थः, स्वैरेव
निजैरेव, क्लौवैः अविक्रमैः, विक्रमाभावसूचकेरित्यर्थः, भयव्यस्रकेरिति यावत्, निष्फले-
रिति भावः, “क्लौवं नपुंसके षण्डे बाष्पलिङ्गमविक्रमे” इत्यमरः ; अश्रुमहोमिभिः
बाष्पजलतरङ्गैः, नेत्रजलप्रवाहेरित्यर्थः, निर्वापिताः उपशमिताः, निरुषीकृताः इत्यर्थः,
मखभुजां देवानां, पत्युः अधिपत्य इन्द्रस्य, सहस्रं दृशः नैकाश्चि, दृष्टाः अवलोकिताः,
सर्वङ्गपाः सर्वविद्रावणा इति यावत्, नयापनययोः नीति-दुर्वीलोः, निर्वाहे सम्पादने,
मूलं हेतुभूताः, मे नम, ते पूर्वोक्तदवाः, अमो परिदृश्यमानाः, भुजाः बाहवः,
सम्प्रत्यापि इदानीमपि, सन्ति वर्त्तन्ते, एभिरेव भुजेभ्यः निहनिष्यामीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

किंत्वा मूर्ध्नः किमिति स हतो धूर्जटिर्यद्यमीषां

दोस्तभ्यानां त्रिभुवनजयश्रीरियं वास्तवो ते ? ।

मूर्ध्नो वा न खलु भवतो दुर्लभाः सम्भवेयु-

र्यत् देवस्य त्वमसि जगतां शिल्पिनोऽपि प्रपौत्रः ॥ ३७ ॥

यत् पुनर्ब्रवीषि, “सम्प्रत्यपि ते भुजाः सन्ति” इति, तदधुनैव ज्ञास्यन्ते । (च)

हेनाङ्कदः । (कथं दत्ता) । किमाह रावणः,—अरे रे राजत्यडिभ ! भवतः पुराणपितामहेन बहु तावदनरख्येनैव ज्ञातम्, (छ) इदानीं भवानपि ज्ञास्यति ।

किंत्विति ।—यादं त तव, अभीषा परिदृष्टमानानां, दोस्तभ्यानां जादुरुप-
सभ्यानाम्, इयं त्वदुक्ता इत्यर्थः, त्रिभुवनजयश्रीः त्रिलोकविजयलक्ष्मीः, वास्तवो
पारमार्थिकी; वस्तुतः बाहुबल्यनेव सिद्धांतं यावत्, तदा मूर्ध्नः शिरसि, किंत्वा
कसिंत्वा, स धूर्जटः शिवः, किमिति कथं, हतः ? प्रार्थितः ? त्रिभुवनजय-
श्रीरिति शेषः; त्वया स्व-भक्तकच्छेदने च यत् साहसं प्रदर्शितं, तदपि न
वातवसाहसवर्गेण, परन्तु तव कारणविशेषो विद्यते इत्याह—मूर्ध्नो इति । वा
पश्चात्तरं, यत् यतः, त्वं जगतां भुवनवयस्य, शिल्पिनः कारीः, स्रष्टुरित्यर्थः, देवस्य
ब्रह्मण इत्यर्थः, प्रपौत्रः पुत्रस्य पौत्रः, असि भवसि, अतः भवतः तव, मूर्ध्नोऽपि
शिरास्त्वपि, न खलु नेव, दुर्लभाः दुष्प्रापाः, सम्भवेयुः गम्येयुरिति यावत्, सुलभा
एवेति भावः, त्वया ज्ञातं यत् नमः शिरसि यावन्ति किंवाणि भवान्, तावन्त्यत्र नमः
प्रवित्तमङ्कः पुनर्ब्रवीष्यते, तत् कथं शिरःकसंतात् नमः भवमिति बुद्धेः
त्वया स्वशिरसि किंत्वा शङ्करस्तोषितः, वास्तवं तव न साहसिकत्वमिति तात्पर्यम् ।
अन्दाकान्ता इत्यम् ॥ ३७ ॥

(च) ज्ञास्यन्ते, अस्माभिरिति शेषः । “ज्ञास्यन्ते” इति पाठस्तु न समीचीनतया
प्रतिभाति, ‘तत्’ इत्यस्य कर्मत्वेन “ज्ञास्यते” इत्यस्यैव युक्तत्वादिति सुधीभिर्बोद्धव्यम् ।

(छ) पुराणपितामहेन प्रवित्तमङ्कादीनामपि पितामहेनेत्यर्थः, बहुपूर्वतन-
पुरुषेणेति यावत् । अनरख्येनेव सूर्यवशोयराजविशेषेणैव । बहु समधिकं यदङ्क-
लयेत्यर्थः, विशेषभावेनेति यावत् । ज्ञातं, नमः भुजाः सन्ति न वा इतीति शेषः,
अहं—भुगवत्वमिति शेषः । अनरख्यो रावणेन रणे निहत इति पुराणम् ।

रत्नपूः । (चचे दत्ता विहज) । किमाह रामः,—अरे दे
राक्षसीपुत्र !—

न दूये नः पूर्वं नृपतिमनरख्यं यदवधौ-

जंयो वा मृत्युर्वा युधि भुजभृतां कः परिभवः ? ।

जितं तु त्वां कारागृहविनिहितं हैहयपतेः

पुलस्त्यो यत् भिक्षामकृतं क्षणस्तत् व्यथयति ॥ ५८ ॥

किमाह दः । (चचे दत्ता) । किमाह रावणः,—आः क्षत्रिय-
वटो ! वाचाट ! कथम्, अपूर्वशिल्पो (ज) रजनिचरेन्द्रचरित-
चन्द्रेऽपि लक्ष्म लिखसि (झ), तदयं न भवसि (ञ) ।

किमाह दः । (सवभूमनसलोक्त) । कथम्, उपक्रान्तमेव शर-
सहस्रदर्दनं मन्दोदरीदयितेन । (ट)

न दूये इति ।—नः अस्माकं, पूर्वं पूर्वेपुत्रवत्, अनख्यं तदाख्यं, नृपतिं रजानं,
यत् अवधौः इतवानसि, तेन न दूये न परित्यजे, भुजभृतां बाहुभ्रातृणां, युधि
युद्धे, जयो वा विजयलाभो वा, मृत्युर्वा मरणं वा, जमयोरेकतरमित्यर्थः भवति,
तत्र परिभवः अवमाननं, कः ? नेवेत्यर्थः, तु किन्तु, पुलस्त्यः तव पितामहः,
क्षणः दीनः सन्, हैहयपतेः कारागोष्ठ्यस्य, कारागृहविनिहितं बन्धनागारनिहितं,
जितं पराभुतं, कारागोष्ठ्येष्वेति भावः, त्वं भवन्तं, यत् भिक्षां यज्ज्ञां, तव
मुक्तिप्रायेणामित्यर्थः, अकृतं कृतवान्, तत् भिक्षयं, व्यथयति तापयति, मामिति
शेषः, जगत्प्रसिद्धस्य ब्रह्मतनयस्य मुनेर्दीनभावेन भिक्षावरणद्वयनादिति भावः ।
शिक्षारिचो इति ॥ ५८ ॥

(ज) वाचाट ! वाचाट ! असम्भवदुष्प्रभाविन् ! इत्यर्थः । अपूर्वशिल्पो रूतन-
विनयकरः, त्वमिति शेषः ; अपूर्वत्वस्य इतःपूर्वं केनापि कश्चरिते एवं कृतकालेखन-
दिति भावः ।

(झ) रजनीति ।—रजनिचरेन्द्रस्य निशाचरराजस्य, रावणस्येत्यर्थः, चरित-
चन्द्रे चन्द्रेण निमग्नचरिते इत्यर्थः । सत्यं कृतकम् । विखरितं विभक्तं,
आरोप्यतीत्यर्थः ।

(ज) अयम् एवः, ईदृशं यथार्थं, न मयदि न तिष्ठतीत्यर्थः, न जीवतीति
भावः, त्वमिति शेषः ।

रावचूडः । कथं, मैथिलीवज्रमेनापि प्रत्युपक्रान्तमेव । (ठ)
(विहङ्ग)—

पतन्ति रामभद्रेण खण्डिता रावणेष्वपः ।

पूर्वाङ्गैः फलिभिर्वेगात् पश्चाङ्गैः पक्षिभिश्चिरात् ॥ ५८ ॥

किञ्च—

अक्षेषु केतुदण्डे च सारथी च हृयेषु च ।

खेलन्ति राक्षसेन्द्रस्य स्यन्दने रामपत्रिणः ॥ ६० ॥

ईमावृद्धः । (समग्रम्) । अहह !—

अन्यकारीकृतव्योमा बाणवर्षेण रावणः ।

रामावृद्धं तिरोधत्ते शताङ्गं शतमन्यवम् ॥ ६१ ॥

(ट) उपक्रान्तम् चारुत्वं, शरसङ्घसङ्घादनं बाणसङ्घवर्षमिति शब्दः । मन्दोदरी-
द्वयितेन मन्दोदरीवज्रमेन ।

(ठ) मैथिलीवज्रमेन जानकीप्रिये च । प्रत्युपक्रान्तं प्रत्यारुत्वं, प्रतिशूलमारुत्य-
मित्यर्थः, शरसङ्घसङ्घादनमिति शेषः, रावणवर्षितशरनिवारणार्थं प्रातःकालभावेन
शरवर्षणमारुत्यमिति निष्कर्षः ।

पतन्तीति ।—रामभद्रेण रामभद्रेण, खण्डिताः विधातृताः, रावणस्य इषवः
शराः, फलिभिः शस्त्रापवद्भिः, खण्डनिर्मितायविशिष्टैरित्यर्थः, “फलं...शस्त्राग्ने-
न्युष्टि-लाभयोः” इति हेमः, पूर्वाङ्गैः विधा खण्डितस्य प्रथमाङ्गश्रेः, फलोपकषित-
प्रथमाङ्गभागा इत्यर्थः, वेगात् सत्वरं, भारवज्जीकफलसंयुक्तत्वादिति भावः, तथा पश्चाङ्गः
पक्षवद्भिः, पक्षयुक्तेरित्यर्थः, पश्चाङ्गैः विधा खण्डितस्य शेषाङ्गश्रेः, पक्षोपकषितपश्चाङ्गाणां
इत्यर्थः, चिरात् दीर्घकालेन, बिलम्बादित्यर्थः, शतावृद्धगतिवशेनेति भावः, पतन्ति
खण्डन्ति । अगुष्ट्पु ३८८ ॥ ५८ ॥

अयेषु इति ।—रामपत्रिणः रामशराः, “सकल्पमार्गकशराः पयो रोप इषुर्दंभीः”
इत्यमरः, राक्षसेन्द्रस्य रक्षोरानस्य रावणस्य, स्यन्दने रथे, अयेषु पक्षेषु, रथावधव-
विशेषपक्षेषु इत्यर्थः, “पक्षाच्चमिन्द्रिये । नादूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कश्चिदुने ॥”
इत्यमरः, ईतुदण्डे च ध्वजयष्ट्या च, सारथी च मृतेऽपि, हृयेषु च अक्षेषु चपि,
रामोनिजचोटकेष्वपीत्यर्थः, खेलन्ति लोडन्ति, एवञ्चादृत्यन्, दत्त, दृत्यन्, एवं सुसंज्ञं
वचनम् । वेगादिभ्यं पतन्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

(चिरं दृष्ट्वा विस्मयम्) । सखे !—

नानाविधानि शस्त्राणि शस्त्रैर्नानाविधैरपि ।

इमौ हि प्रतिकुर्वाते न कश्चिदतिरिच्यते ॥ ६२ ॥

एवञ्चूः । एवमेतत्—

यत् रावणो बहुभिरेव भुजैः करोति

तत् राघवः प्रतिकरोति भुजद्वयेन ।

कर्म द्वयोर्यदपि तुल्यफलं तथाऽपि

रक्षोभटादृशगुणं नरवोरशिल्पम् ॥ ६३ ॥

अन्वकारोक्ततेति ।—वाचस्पत्येण शरवर्षेण, अन्वकारोक्तं समाच्छन्नमिति यावत्, ष्योम आकाशं येन तथाभूतः, रावणः राक्षसराजः, रामेण रघुनाथेन, आकटन् अधिष्ठितं, शतं मन्त्रवः कृतवः, यज्ञा इत्यर्थः यस्य सः शतमनुः शतकतुः, शताश्रमेव याजोत्थः, “मनुर्दन्त्यं कर्तौ कृषि” इत्यमरः ; शतमन्त्रोरिदं शतमन्त्रवन् ईन्द्र, शताङ्गं यथे, “शताङ्गः स्याद्दत्ता रथः” इत्यमरः ; तिरोधत्तं अनर्भृताद्यजन्तः इयं प्रयोगः, तिरा-
ज्वापयतीत्यर्थः, आच्छ दधतीति यावत्, वाचस्पत्येति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६१ ॥

नानेति ।—इमौ राम-रावणौ, नानाविधैः विविधैः, शस्त्रैः आयुधैः, नानाविधानि विविधानि, शस्त्राणि आयुधानि, प्रतिकुर्वाते निर्यातयतः, निवारयत इत्यर्थः, विपक्षी-
कुरुतः इति यावत्, ङीति अवधारणे, कश्चिदपि कोऽपि, अनयोरिति शेषः, न अतिरिच्यते न अतिरिक्तो भवति, कोऽपि कस्यपि अतिक्रान्तं न समर्थो भवतीत्यर्थः,
तुल्यतथैवानयोर्दुर्लभं वर्तते इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६२ ॥

यदिति ।—एवः अर्थः, रावणः दशाननः, बहुभिः अनेकेः, विंशत्येति भावः, भुजैः
आङ्गुलिभिः, वत, कर्मेति शेषः, करोति सम्पादयति, राघवः रामः, भुजद्वयेन बाहुद्वयेन
नाथेभ्यः, तत्, कर्मेति शेषः, प्रतिकरोति प्रतिकूलतया सम्पादयति, भुजद्वयनाथेभ्यः
विंशतिभुजनिष्पादितस्य कर्मणः प्रतिविधानं करोतीत्यर्थः, यदपि यद्यपि, द्वयोः
कर्मणोः राम-रावणयोः, कर्म चाथे, तुल्यफलं समफलं, कति-प्रतिक्रान्तिभ्यामिति
भावः, तथाऽपि नरवीरस्य नरेषु मनुष्येषु मध्ये, वीरस्य एकमात्रवीरस्य, मनुष्यमध्ये
वीरश्रेष्ठस्य, रामस्य राघवस्य, शिल्पं कलाविशेषः, युद्धकौशलमिति यावत्, रक्षोभटात्
आचमनोरात्, दशगुणं दशावृत्तं, बहुलतया श्रेष्ठमित्यर्थः, वर्तते इति शेषः ।
वसन्तविषयकं छन्दः ॥ ६३ ॥

हेमाङ्गदः । (विहस्य) । सखे !—

विंशत्याऽपि भुजैरेष द्वौ भुजावभियोधयन् ।

अटूषितदन्वयुद्ध-मर्यादो दशकन्धरः ॥ ६४ ॥

॥ सखेद-भयं च) । कथम्, अयं रावणो माहेन्द्रस्यन्दनात् (ड)—

तस्यारिवलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम् ।

दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत् ॥ ६५ ॥

रवचूडः । (सदर्पणम्) । सखे ! पश्य पश्य, कुलिशकेतुः

केतनविमाननाविलक्षकृद्देन (ठ)—

दिक्पालद्विपदपदानलहरोसीरभ्यगर्भानिलैः

पक्षैरेव समस्तराक्षसकथाकल्पान्तकर्णजपाः ।

दीयन्ते रघुपुङ्गवेन कतिचित् पौलस्त्यमौलिष्वमी

पौलोमीनयनाम्बुगीकरकणावग्राहिणो मार्गणाः ॥ ६६ ॥

विंशत्येति ।—एषः अयं, दशकन्धरः दशधीवः रावणः, विंशत्या विंशतिसङ्क्रान्तेः, भुजैः बाहुभिः, द्वौ भुजौ बाहुद्वयं, रासस्येति शेषः, अभियोधयन्नपि युद्धं कारयन्नपि, न दूषिता न लाङ्घिता इति यावत्, दन्वयुद्धस्य देरघसङ्क्रामस्य, रणदण्डादयोः वीरयोः मय्युख-सङ्क्रामस्येत्यर्थः, मर्यादा स्थितिः, नियमः इत्यर्थः, येन तथोक्तः, “मर्यादा सोमनि स्थितौ” इति मेदिनी ; वर्णते इति शेषः । परिहृतासोक्तिरियम् । अगुष्टुप् ततम् ॥ ६४ ॥

(ड) माहेन्द्रस्यन्दनात् ऐन्दरघात् ।

तस्येति ।—दर्पेण गर्वेण, दीप्तः प्रज्वलितः, गर्वोद्धतः इत्यर्थः, रावणः इति शेषः, क्षुरप्रेण तदाख्येन अस्त्रेणेत्यर्थः, अरिवलानीं शत्रुसैन्याणां, भीमस्य भयङ्करस्य, तस्य प्रसिद्धस्य, ध्वजदण्डस्य पताकादृष्टेः, लाञ्छनं चिह्नभूतं, मायूरं मयूरसम्बन्धि, पिच्छं वस्त्रं, अच्छिनत् चिच्छेद । अगुष्टुप् ततम् ॥ ६५ ॥

(ठ) कुलिशेति ।—कुलिशकेतोः वज्रलक्ष्मणः, वज्रधरस्य इन्द्रस्य इत्यर्थः, “केतुर्गर्भ-वृत्ताकारि-पक्षीत्यातेषु लक्ष्मणि” इति मेदिनी ; केतनं ध्वजः, ध्वजदण्डः इति यावत्, “केतनानु ध्वजे साध्यं निमलव-निवासयोः” इत्यजयः ; तस्य विमाननद्या अपमानेन, हेदनरूपमर्यादाक्षकृत्नेनेत्यर्थः, विश्वस्य लज्जितः, क्रुद्धस्य दृष्टव्यं तेन ।

दिक्पालेति ।—रघुपुङ्गवेन रघुयेडेन रामेण, दिक्पालद्विपाणां दिक्पालानाम्

हेमाङ्कदः । (सखेदाहुतम्) । कथं, किरीटपरम्परापरिभव-
ममृष्यमाणेन बाणवर्षाद्वैतमातन्वता (ण) राघवसराजेन—

विदेहकन्याकुचकुम्भकोटि-

कठोरतासाक्षिणि सायकोऽयम् ।

रामस्य जन्मान्तरमेलकार-

श्री-कौस्तुभे वक्षसि हा ! निष्ठातः ॥ ६७ ॥

(जल्यगवलीक्य) । सखे !—

इन्द्रादीनां, ये दिवाः गजाः तेषाम् ऐरावतादीनां दिग्गजानां, दपेव अङ्कदारेव,
आरारोमया इति भावः, या दानलङ्करी मद-वारितरङ्गः, मदवारिप्रवाह इत्यर्थः,
तस्याः वीरभ्यं वीरम्यं, गर्भे अभ्यन्तरे येषां तादृशाः, अनिलाः वायवः येषां तन्वाभूतेः,
पक्षरेव पुङ्खरेव उपलब्धिताः, तादृशपक्षवमन्विता इत्यर्थः, समस्तानां सकलानां,
राघवसङ्गानां राघव इति शब्दानां, कल्याणस्य प्रलयस्य, सर्वथा सच्छेदस्येत्यर्थः,
“सर्वतः प्रलयः कल्यः सयः कल्याण इत्यपि” इत्यमरः ; कर्णेजपाः सूचकाः,
“कर्णेजपः सूचकः क्वात्” इत्यमरः ; पीलीत्याः पुलोमदृष्टितुः शब्दाः, नयनाम्बूनाम्
अम्बूनां, ये शोकरस्रवाः जलविन्दवाः, राघवकर्तृकराज्यापहरणेन निःसृता इति
भावः, तेषाम् अववाङ्मयः विधातिनः, प्रतिबन्धिनः इत्यर्थः, “वृष्टिर्बन्धे तद्विधाते-
ऽववाङ्मयस्यैव सती” इत्यमरः ; शब्दाः शोकरादिभ्य इति भावः, अमी दृश्यमाना
एते, कतिचित् मार्गयाः शराः, “मार्गयो याचके शरे” इति मेदिनी ; पीलस्यस्य
राघवस्य, मीलिषु किरीटेषु, “मीलिः किरीट-धमिष्ठौ” इत्यमरः ; दीयन्ते निक्षिप्यन्ते ।
आर्दून्निक्षिप्यन्ते इत्यन्तम् ॥ ६६ ॥

(ण) किरीटेति ।—किरीटानां मुकुटानां, दमसङ्काशानामिति भावः,
परम्परा श्रेष्ठः, तस्याः परिभवं तिरस्कारं, आराघातेन छेदनादिकपमिति भावः,
अमृष्यमाणेन अवहलानेन । बाणवर्षाद्वैतम् अहितोयं अरवर्षाभिमर्त्यः, अतुलनीयं
अरनिक्षेपमिति यावत्, आतन्वया विस्तारयता, कुर्वता इत्यर्थः ।

विदेहेति ।—विदेहकन्यायाः नैषिद्यतनयायाः सीतायाः, कुम्भो जम्भो, कुम्भा-
विष घटाविष, तयोः कोटेः अवमानक, पुत्रुल्लेखः, या कठोरता चाठमं,
तस्य साक्षिणि साक्षात् द्रष्टार, अनुभाविनीति यावत्, जन्मान्तरे मूर्तिभेदे, विच्छेदे
कुम्भे यावत्, नैष-हारी सङ्गिनावित्यर्थः, श्री-कौस्तुभो जम्भो-कौस्तुभाख्यतयो वक्ष

एकेनैव निवातककुटुम्भदा लङ्कापतेः पत्निषा
विद्योऽयं यदि नाम कोऽपि जगतामुल्लाघनो राघवः ।
चक्षुर्वर्त्मसदृशनिःसरदसृग्धारौघभाङ्गारिणा
माहेन्द्रेण तु वर्मणा विहणुते वीरः सदृशं व्रणान् ॥ ६८ ॥

रत्नपूरः । (सदृशं) । राघवेणापि—

सीतास्तनस्तवककुटुम्भपङ्क्तोप-
सङ्कल्पपातकिनि वक्षसि रावणस्य ।

यत्र वा तादृशे, रामस्य सीतापतेः, वक्षसि सरसि, अयं सावकः शरः, निवातः विहः,
निक्षिप्तः इत्यर्थः, वा ! इति खेदे । उपजाति हतम् ॥ ६७ ॥

एकेनैवेति ।—एकेनैव एकसङ्काकेनैव, निवातं नास्ति वातः वायुप्रवेश इति यावत्
यत्र तत्ताभूतं, वायुप्रवेशस्यापि रत्नविद्योनिमित्थं, शरीरेण सदृशदृश्यत्वमिति
यावत्, ककुटम्भं सरस्वदं, वर्मोत यावत्, “अथ तमुन्न वर्मं दंशनम् । सरस्वदः ककु-
टम्भः” इत्यमरः ; निगतिं विदारयतीति तथोक्तेन, लङ्कापतेः रावणस्य, पत्निषा
शरैरेण, “कलस्यमार्गणशराः पत्नी रोप इवर्धयोः” इत्यमरः ; जगतां भुवनानां, त्रिभुवन-
मध्ये इत्यर्थः, कोऽपि अनिर्वचनीयचरित इति, अद्वितीयः इति वा भावः, उल्लाघनः
निरासयः, नीरोग इत्यर्थः, यदा—उल्लाघनः निपुणः, युद्धकुशलित्वं, “उल्लाघो
निपुणे दृष्टे शक्ति-नीरोगधीरपि” इत्यमरः ; यदा—उल्लाघः नीरोगः, तं करोतीति
उल्लाघ-शब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” इति ऋषि कृते ल्युटा उल्लाघनः नीरोगजननः,
रोगशान्तिहरः इत्यर्थः, उत्पातविध्वंसीति यावत्, “उल्लाघो निरुजः” इति
कैशावरणाथ ; अयं वीरः शूरः, राघवः रामः, यदि नाम यद्यपीत्यर्थः, नामेति
विशेष्योत्तरजन्यं, विहः ताडितः, तु किन्तु, चक्षुषां भवनानां, वर्मणि अद्वितीयानां
अदृश्यसङ्काकानामिति भावः, वर्मसदृशात् रत्नसदृशात्, निःसरतः निर्गच्छतः,
असृग्धारौघल रत्नप्रवाहसमुद्भूतः, भाङ्गारिणा भाङ्गारशब्दवत्ता, माहेन्द्रेण ऐन्द्रेण,
वर्मणा अवचेन, सदृशनेवचिह्नतेनेति भावः, सदृशं व्रणान् अतानि, विहणुते
प्रकाशयति, वर्मणः माहेन्द्रशरीरवर्णिनां सदृशनेवभाषां प्रकाशवत्सरणत्वेन प्रस्तुतत्वात्
तद्वर्माहतदेहस्य रामस्य एकाङ्के अतीतिः सदृशनेववर्माभ्यः अघितस्त्रावात् सदृशव-
र्माखिलनिव मन्दाशते इति भावः । आर्द्धलविकीकृतं हतम् ॥ ६८ ॥

सीताति —सीतायाः जानक्याः, क्षमी कुक्षी लवणादिव पुष्पमन्दादिव, तथीः

न्यस्तः शरी विबुधकुञ्जरदन्तघात-

रूढव्रणार्बुदचतुष्टयमध्यवर्त्ती ॥ ६९ ॥

हेमाद्रदः । (कणे दत्ता सविजयम्) । एकेन सव्यपाणिना विशिख-
मुत्खाय (त) किमाह रावणः,—साधु रे मनुष्यडिम्भः ।
साधु—

तैविक्रमः सकलदानवजोवितव्य-

विद्यासमाप्तिलिपिरेष सुदर्शनो मे ।

यस्मिन् निपत्य हृदये दलितारजाल-

ज्योतिस्फारमयमाभरणं बभूव ॥ ७० ॥

कुडुमपङ्क्त्य काश्लोरदवस्य, लीपे खलने, प्रोक्त्ते इत्यर्थः, वैधव्यादिना आलिङ्गना-
दिति वा भावः, यः सङ्कल्पः इच्छा, तेन पातकानि पापयुक्ते, “लीप” इत्यत्र “लेप”
इति पाठः—सीतायाः स्नानस्तवकथोः कुडुमपङ्क्त्य लेपः लेपनं, सीतां बन्धोक्त्य तस्याः
स्नानद्वये प्रसाधनाशंमिति आश्लेषेति वा भावः, तत्र यः सङ्कल्पः तेन पातकानि पाप-
युक्ते, रावणस्य दशाननस्य, वक्षसि उत्तसि, शरः बाणः, विबुधकुञ्जरस्य सुरगजस्य,
ऐरावतस्येत्यर्थः, दन्तेः दशने, अतुभिरिति वा, तस्य अतुर्दन्तत्वादिति भावः,
घातेन प्रहारस्य, रुढानां आताना, व्रणार्बुदानां मासार्पणोभूतचतुर्देशानां, अतुष्टयस्य
अतुःमङ्गावस्य, चतुर्विज्रवतुष्टयस्येत्यर्थः, मध्यवर्त्ती यथा तथा मध्यभागे इत्यर्थः, न्यस्तः
निष्ठातः । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ६९ ॥

(त) सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन वा, दशसङ्क्रान्तानां वामहस्तानां
दक्षिणहस्तानां वा एकेन हस्तेन इत्यर्थः, “सव्यं वामे च दक्षिणे” इत्यनयः । विशिखं
शरम्, उत्खाय उत्खिप्य ।

तैविक्रम इति ।—सकलानां समस्तानां, दानवानाम् असुराणां, जीवितव्यं
जीवनमेव, विद्या ज्ञानं, तस्याः समाप्तिलिपिः समाप्तिसूचकलेखः, समापक इत्यर्थः,
दानवगणप्राधान्यक इति यावत्, तैविक्रमः निविक्रमो विष्णुः तत्सम्बन्धी, एष सुदर्शनः
अकाकारास्त्रविशेषः, मे मम, यस्मिन् यत्र, हृदये वक्षसि, निपत्य पतित्वा, दक्षितं
खलितं निषिद्धं वा, यत् अरजालं अकपालसमूहः, यद्वा—अरजालं
रवाङ्गाङ्गसमूहः, अकण्ठशलाकासमूह इत्यर्थः, “अरमङ्गे रवाङ्गस्य शीघ्र-शीघ्रगथोरपि”
इति शब्दतः, तस्य ज्योतिषा प्रभया, तुषारमयं शिखिरमयम्, अतिज्योतिषमिति

तस्मिन्नपि रुधिरदर्शनं कुर्वाणेन भवता दर्शितं सुरासुर-
वीरातिशायिनी हस्तवत्ता । (थ)

रत्नकरः । अहह ! विपक्षगिरासुहारेण सर्वग्रन्थिगुरुणा
दूरं दीप्यमानम्—(द)

सुविनिहितचन्द्रहामव्रणकिण्वस्योपहमिनहारेषु ।

रामस्य मार्गणगणाः पतन्ति दशकण्ठकण्ठेषु ॥ ७१ ॥

हेमाङ्कदः । (मञ्जुमत्कारम्) । मखे ! पश्य पश्य—अनुरूप-
वीरसंवादप्रमोदभरद्भिगुणितावष्टम्भमङ्कोभितभुवनत्रयस्य निर-

भावः ; यथा—तुषारमयं तुङ्गिनामकं, तुषारवदतिप्रभमिति भावः, आभरणं मूषकं,
बभूव, सुदर्शनास्त्रपङ्कारेण न्यूना दूरे आयां, प्रत्युत तज्जगोतिषा मन हृदयस्य
शोभेवाभूदिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७० ॥

(थ) तस्मिन्नपि तादृशे वक्तव्ये । सुरेभिः ।—सुरासुरवीरेषु देव-दानवयूरेषु,
अतिशयाधिनी उत्कण्ठशालिनी, देव दानववीरेभ्योऽपि अधिकैश्वर्यः । हस्तवत्ता प्रशस्त-
हस्ताशालितं, भुजवीर्यशालितमित्यर्थः ।

(द) विपक्षगिरां शत्रुवत्सलम्, लङ्कारेण लङ्कारणेन । सङ्गेति । सर्वैर्ग्रन्थिभिः
गुरुमंडान् तेन ; यथा—मखेण वनक्षेपः, ग्रन्थिषु पर्वसु, वंश्यादिग्रन्थिवत् अतिकठिनेषु
बाक्येषु इत्यर्थः, अपीति शेषः, यथा—ग्रन्थिषु वन्येषु, सर्वविधवन्धनेषु इत्यर्थः, गुरुणा
महता, अत्यर्थे कठिनेनेत्यर्थः, “ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना वन्धे रुमेद-पर्वणोः” इति मेदिनी ;
विपक्षगिरां शत्रुवाक्यानां, शत्रोः साहकारवाक्यानामित्यर्थः, लङ्कारेण लङ्कारणेन, शत्रोः
साहकारवचसा इत्यर्थः । दूरम् अतिमात्रम् । दीप्यमानम् प्रज्वलतः, कुप्यत
इत्यर्थः । वक्ष्यमाणश्लोकस्य-रामस्य इत्यनेनान्वयः ।

सुविनिहितेति ।—रामस्य राघवस्य, मार्गणगणाः शरसमूहाः, सुष्ठु विनिहितक
स्थापितक, कर्तनार्थे कण्ठदेशे इति भावः, चन्द्रहासस्य दशगोवन्दरवालयस्य, रावणस्य
असेरित्यर्थः, “चन्द्रहासो दशगोवन्दरवालेऽसिमामकै” इति मेदिनी ; ये व्रथाः
अतानि, तेषां विषयवस्तुः मासुग्रन्थिमण्डले, वक्ष्यमाणश्लोकवत्तच्छिरेरिति यावत्,
उपहसितः अवज्ञातः, अनादरेण परित्यक्त इति भावः, हारो येषु तत्राभूतेषु,
दशकण्ठस्य रावणस्य, कण्ठेषु दशसु योवासु, पतन्ति निक्षिप्ता भवन्तीत्यर्थः ।
आयां वृत्तम् ॥ ७१ ॥

न्तरप्रह्वीयमाणवाणपञ्चरमध्यवर्तिना (ध) रामभद्रेण क्रीडा-
प्रकुलकौतुकं पूर्यते (न) राजसराजस्य । नूनमिदानीम्—

उदचक्ष्य चञ्चूत्रिवृतनिभृतानामनुफणं

मणौनां विद्युद्भिः क्षणमुषितपातालतिमिरः ।

भुजक्रीडावलादशमुत्पदन्यासगरिम-

प्रगल्भैर्निश्वासेरजनि भुजगानामधिपतिः ॥ ७२ ॥

(ध) अनुकपेति ।—अनुकपेयं सुमहेशेन, बोरसंवादेन बोरसम्भवेन, योग्य-
प्रतिवन्तिता सः युद्धेनेति यावत्, यः प्रभोदभरः उर्वातिशयः, तेन दिगुचितः
द्विगुणितः, यः अवष्टम्भः गर्वः, यथा—अवष्टम्भः प्रारम्भः, दिगुचोक्तादेन युद्धारम्भ
इत्यर्थः, “अवष्टम्भः सुवर्णे च सन्ध-वारम्भयोरपि” इति मेदिनी; तेन सङ्कोभितं
अचलोक्तं, सुवनपदं वैश्वोक्तं येन तथोक्तस्य, राजसराजस्येनेत्यर्थः । निरन्त-
रिति ।—निरन्तरम् अञ्जलं, प्रह्वीयमाणाः प्रविष्टमाणाः, रावणेनेति भावः, बाणाः
ज्वराः, पञ्चरमिव पल्यादिवन्धनगृहमिव, तस्य मध्यवर्तिना मध्यस्थितेन ।

(न) क्रीडेति ।—क्रीडाप्रकुलकं क्रीडापात्रम्, चित्तावनोदनाय पोषितस्य
यस्य इत्यर्थः, कौतुकं कौतुकम् । पूर्यते सफलीक्रियते ।

उदचक्षति ।—भुजगानां सर्पाणाम्, अधिपतिः राजा, बाहुबलित्यर्थः, उदचक्षती
उन्नमन्ती, युद्धप्रसङ्गेन सम्प्रतिपत्त्यापारम्भे रावणपदन्यासभरविरहादिति, शिवि-
भावेन रावणकर्तृत्वं पदविन्यासकाले इति वा भावः, तथा न्यसन्ती अवनमन्ती,
जाटनया तत्पदस्यानभिरुदिति भावः, या मूः पृथ्वी, तथा हेतुना विहृतानि
प्रकाशं गतानि, निभृतानि सङ्कुचितानि च, यथाक्रममिति भावः तेषाम्, उन्नमने
विहृतानाम्, अवनमने च निभृतानामिति निष्कर्षः, अनुफणं प्रतिफणं, सङ्क-
च्छाकफणाम् इत्यर्थः, मणौनां रत्नानां, विद्युद्भिरव विद्युद्भिः प्रभाभिरिति यावत्,
अणं अणे अण्ये, उन्नमनस्ये इत्यर्थः, मुषितं नाशितं, पातालतिमिरं रसातलाभ्य-
न्तारं येन तन्माभूतः सन्, भुजक्रीडया बाहुलीकृत्या, उल्लोख्यप्रदर्शनेनेत्यर्थः,
यस्मान् सचरन्, यो दशमुखः रावणः, तस्य पदस्यास्य चरणावक्षेपस्य, यो गरिमा
युद्धं, भारवत्त्वमिति यावत्, तेन प्रगल्भाः उद्वताः, कीचाः इति यावत् ते,
निशानेः श्वानवायुभिः, उपस्रवित इति शेषः, विशेषणं लोकाः, अजनि कायः ।
शिखिर्लोका इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

रचयः । (सभयमबलोक्य) । सखे ! एवमेतत्—

रक्षोविक्षोभवेगोच्छलितजलनिधिव्यक्तमातङ्गचक्र-

क्रुध्यद्दिङ्नागमुक्तोद्धरणगुरुभरामद्य नागाधिराजः ।

अङ्गैरङ्गेषु मग्नैरशिरत्नबलिना वामनेनातिपीव्ना

देहेनापङ्गवानः फणफलकपरीणाहमुर्वी विभर्ति ॥ ७१ ॥

(ऊर्ध्वमबलोक्य) । कथमितस्ततो वैमानिकैरपक्रम्यते (प) गगन-
तलात् ?

हेमाङ्कः । (सचमत्कारम्) । अच्छो ! त्रिभुवनभयङ्करमायोधन-
मुपक्रान्तं महावोराभ्याम् । तथा हि—

ध्यायत्ययं गाधिसुतादधोतान्

दिव्यास्त्रमन्त्रान् मनुवंशवीरः ।

रच इति ।—नागाधिराजः वायुकिः, रचयः राक्षसस्य राक्षसस्य, विक्षोभः
चाक्षुष्यं, रचयेत्ते सवेगमितस्ततः विचरचमिति वाच्यं, तस्य वेगेन भारतिशये-
नेत्यर्थः, उच्छलितः उद्वेगितः, वेद्यतिशक्तः इत्यर्थः, यः जलनिधिः समुद्रः,
तेन हेतुना व्यक्तानि प्रकटानि, दर्शनं गतानीत्यर्थः, यानि मातङ्गचक्राणि जल-
हस्तिमूलाः, “मातङ्गचक्र” इति पाठे—व्यक्ता ये मातङ्गा जलहस्तिनः, नकाश्च
जलजन्तुभेदाश्च, तेष्वः क्रुध्यद्दिः क्रुध्यद्दिः, दिङ्नागैः दिग्गजैः, मुक्तं त्यक्तं, यत्
उद्धरणम् उरुगटं चारचन, अष्टसु दिक्षु दृढभावेन चारचमित्यर्थः, तेन हेतुना
गुरुर्महान्, नवभिषद्वय भारव्य पञ्चस्यैव वासुदेर्महादेवे प्रदानादिति भावः, भरः भारः
यक्षाः तपोक्ताः, दिग्गजानां पृथ्वीचारणं पुराणप्रसिद्धम्, उर्वीं पृथ्वीम्, अशिरत्न-
बलिना बहुविधलोभुक्तेन, वामनेन खर्द्वेन, अतिपीव्ना अतिष्टुब्धेन, सर्वदेव
अतभारासहत्वात् देहं सद्युष्यं कुण्डलीभूततया अवस्थानादिति भावः, दहेन
ह्लादिन, फणफलकपरीणाहं फणसमुद्भिस्तारन, अपङ्गवानः सङ्कीर्णम् इत्यर्थः,
अत एव अङ्गेषु कायेषु, कुण्डलीभनेषु इति भावः, मये गूढैः, अङ्गैः काष्ठैः,
कुण्डलीभूतेरपचक्षितः ७१ इति भावः, अद्य अपुना, अस्मिन् समये इत्यर्थः, विभर्ति
चारयति । अथवा इत्यन् ॥ ७१ ॥

(प) वैमानिकैः विमानचारिभिः । अपक्रम्यते प्रकाशयते ।

ध्यायतीति ।—अयम् एवः, मनुवंशवीरः मनुकुलोपधरः, राजः इत्यर्थः, गाधिः

ब्रह्मोपदिष्टामिह शस्त्रविद्या-

मसौ तदाऽऽकाङ्क्षति राघसेन्द्रः ॥७४॥

तदावामप्यपसरावः । (इत्यपसराविति) । (क)

(हेमाङ्गदः) । (समन्तादवशोक्त्य) । सखे ! यथा भुवनसङ्क्षोभः तथा तर्कयामि, (व) तामिस्रं भानवीयेन, भानवीयं राहवीयेण, (भ) राहवीयं वैष्णवीयेन, वैष्णवीयं पौष्पकेतवेन (म) पौष्पकेतवं च पाशुपतेन अस्त्रमस्त्रेण प्रतिकुर्वाणयोः पुलस्त्य-ककुत्स्थकुलैक-वीरयोस्तुमुल्लमायोधनं (य) वर्त्तते ।

रघुपुङ्गवः । सखे ! कृति-प्रतिकृतौ नामत्रिशेषेऽपि (र) जेतव्य-

सुतासु विद्यामितासु, अधोतान् शिषितान्, दिव्यास्त्रमन्तान् लून्नादादीनां दिव्या-युधानामुपस्थापनायै मन्त्रवर्णानित्यर्थः, आसति चित्तयति ; अस्मिं अर्थं, राघसेन्द्रः रघोरान्नः राघवः, इह रघुसेवे, तदा तस्मिन् काले, पुरेति भावः, यदा—तदा तस्मिन् काले, रामो यदा मन्त्रवर्णान् स्मरति, तस्मिन् अवसरे इति भावः, ब्रह्मणा वेधसा, उपदिष्टं चरितं, अस्त्रविद्याम् अस्त्रविद्याम्, आकाङ्क्षति अभिषिञ्चति, अरतीति भावः, आलोचनायैमिति शेषः । इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ ७४ ॥

(क) अपसृत्य किञ्चिद्दूरं गत्वा, आसति तिष्ठतः ।

(व) भुवनसङ्क्षोभः भुवनानां जनतां, सङ्क्षोभः आच्छल्यं, वसतीभाव इति यावत् । तर्कयामि सम्भावयामि ।

(भ) तामिस्रं तमिस्रा तामसौ रात्रिदेवता अस्येति तथोक्तम्, अस्त्रमिति शेषः, तिमिरवाणमित्यर्थः, भानवीयेन भागुः सूर्यः देवता यस्य तथोक्तेन, अस्त्रेणेति शेषः, क्षीरवाहीनेत्यर्थः । भानवीयं सूर्यदेवतं, क्षीरं वाचमित्यर्थः, राहवीयेण राहुदेवतेन, राहुवाधेनेत्यर्थः ।

(म) राहवीयं राहुवाधेन, वैष्णवीयेन विष्णुदेवताकास्त्रेण, वैष्णववाधेनेत्यर्थः ; वैष्णवीयं वैष्णववाधं, पौष्पकेतवेन पुष्पकेतुः कामः तद्देवतेन, कामवाधेनेत्यर्थः ।

(य) पौष्पकेतवं कामवाधं, पाशुपतेन पशुपतिदेवताकेन, पाशुपतवाधेनेत्यर्थः । प्रतिकुर्वाणयोः निवारयतोः, हिन्दोरिति यावत् । आयोधनं युद्धम् ।

(र) कृति-प्रतिकृतौनां आर-प्रतीकाराणां, जेय-प्रतिजिवाणामित्यर्थः, प्रवीक-संहाराणामिति यावत् । अविशेषेऽपि अभिप्रतायामपि, समानतायामपीत्यर्थः ।

मिति रामस्य मर्त्यमिति रावणस्य निर्णय-निर्भरः अयं
सर्वास्त्रमोक्षः । (ल) विशिष्टमुद्धोपस्थायिनौनां (व) च
पुनर्देवतानामबलीयानाटोपः कल्प्यते । (श) तथा हि—

यद्देवतं क्षिपति पत्रिषु राक्षसेन्द्रः

स्नेहेन तत् रघुपतेर्मृदु सन्निधत्ते ।

यां देवतामुपदधाति च रामभद्र-

स्त्रामाटमौ दशमुखस्य शनैरुपेति ॥ ७५ ॥

(ल) निर्णयेति ।—निर्णयस्य, निर्भरः अतिशयः यस्मिन् तथा मृतः ।
सर्वेति ।—सर्वेषां सर्वविधानाम्, अस्त्राणां बाणाणां, मोक्षः प्रयोगः, अनेन शस्त्रेण
रामो हन्यः मया च जितम्यमिति रावणस्य निश्चयः, अनेन शस्त्रेण रावणो हन्यः
मया च जितम्यमिति रामस्य निश्चयः सर्वेषु एव अस्त्रप्रयोगेषु अस्तीति भावः । उदा—
रामस्य सर्वास्त्रमोक्षः जितम्यमिति, रावणस्य सर्वास्त्रमोक्षः मर्त्यमिति निर्णय-निर्भरः,
रामस्य अस्त्रपातन-कौशलदर्शनेन एव निर्णयते यत् रामेणावश्यमेव जितम्,
रावणस्यास्त्रपातनव्यापारदर्शनेन च एवं निर्णयते यत् रावणेनावश्यमेव मर्त्यम-
मिति निष्कर्षः ।

(व) विशिष्येति ।—विशिष्टानां शराणां, मुखेषु अयमग्निषु इत्यर्थः, क्षिपति क्षिपति
क्षिपतिष्ठतीति तथोक्तानां, बाणाधिष्ठामोणाम् ।

(श) अवलीयान् दुर्वचः, मन्दोभाव इत्यर्थः, एकत्र स्नेहेन जिघांसाभावात्, अन्वय
जिघांसासत्त्वेऽपि निजबोधनभयं दिति भावः । आटोपः मृगमः, कायैष व्यवर्तेत
भावः । कल्पाने तर्क्यते, मयेति शेषः, उभयोर्मांसविशेषदर्शनेनेति भावः ।

यद्देवतमिति ।—राक्षसेन्द्रः रघोरानः रावणः, पत्रिषु शरेषु मध्ये, यद्देवतं यां
देवतां, रावणस्य मन्त्रबलेन समागत्य बाणायै अर्पितमिति भावः, क्षिपति
प्रयुङ्क्ते, तत् देवतं, रघुपतेः रामस्य, रामं प्रतीत्यर्थः, स्नेहेन मृदुवा, रामानुरागे-
णोत्तमः, मृदु मन्दं कृपा तथा, जिघांसुतां विहाय अतिशोकभावेनेति भावः, सन्निधत्ते
सन्निहितं प्रवर्ति, रामभद्रश्च रघुनाथश्च, यां देवतां पत्रिषु यं देवतम्, उपदधाति
स्थापयति, आवाहयतीति यावत्, प्रयुज्यमाने अस्त्रे इति शेषः, अक्षौ देवता,
दशमुखस्य दशाननस्य रावणस्य, नासात् मयात्, रावणाङ्गे आघाते मते स प्रयुज्य
मां हण्डिष्यति इति भयवशादित्यर्थः, शनैः मन्दं कृपा तथा, तीव्रतया प्रहर्तुं वानाऽपि
मृदुभावेनेति भावः, उपेति उपगच्छति । मृदुतातत्त्वम् ॥ ७५ ॥

(नेपथ्ये) ।—

यद्यत् कृतं दशमुखशिरस्तस्य तस्यैव कान्तो

सङ्ग्रामन्त्यामतिशयवती शेषवक्त्रेषु लक्ष्मीः ।

यो यः कृतो दशमुखभुजस्तस्य तस्यैव वीर्यं

लब्ध्वा दृष्यन्त्यधिकमधिकं बहवः शिष्यमाणाः ॥३१॥

(नेपथ्ये कलकलः) ।

उभो । (सङ्घर्ष-सोमासमावृण्वं) । अये ! शब्दोपलब्धसंवर्तकेन
कर्मणा निर्मितानि त्रिभुवनकोषस्य कोऽयमिन्द्रियाणि
प्रीणयति ? (घ)

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः) ।

उभो । (बभूवुःकृतम्) । अये ! कथम्, पर्यं कपटकण्ठीरवः
वैकुण्ठकण्ठकठोरकोलाहलकाहलो महानिर्घोषः (स) प्रजा-

यदिति ।—दशमुखस्य रावणस्य, यत् यत् शिरः सप्तकं, कृतं क्लृप्तं, रामेणेति
शेषः, तस्य तस्यैव शिरसः, कान्तो दीप्तो, सङ्ग्रामन्त्या सङ्ग्रामनागायां सन्त्यां, शेष-
वक्त्रेषु अवशिष्टेषु वक्त्रेषु, मुखेन, लक्ष्मीः कान्तिः, अतिशयवती चान्तिबोध्यः,
भवतीति शेषः, रावणस्य स्वाभाविको या कान्तिः प्रत्येकशिरसि जायते, सा कान्तिः
एकेकस्मिन् शिरसि क्लृप्ते, तत्तत् शिरः परित्यज्य यत्रैव शिरःसु सङ्ग्रह्य तदवयवभूत-
मुखानां बोधोऽतिशयं जलयतीति निर्गोक्षितार्थः, दशमुखस्य दशाननस्य, यो यो भुजः
बाहुः, कणः क्लृप्तः, तस्य तस्यैव भुजस्य, वीर्यं बलं, लब्ध्वा प्राप्य, शिष्यमाणाः
अवशिष्टाः, बाहुवः भुजाः, अवचक्षन् अवचक्षन् अचक्षन्मधिकं यदा तदा, दृष्यन्ति
कर्मयुक्ता भवन्ति, प्रभूतबलशालिनो भवन्तीत्यर्थः । सन्दाकान्तम् इत्यम् ॥ ३१ ॥

(घ) शब्दोपलब्धेति ।—शब्दानां ध्वनिविशेषावाप्तः उपलब्धः धारणः, शब्द-
ज्ञानमित्यर्थः, तस्य संवर्तकेन सन्प्रदकेन, कर्मणा अदृष्टजनकव्यपारिष, निर्मि-
तानि कृतानि, इन्द्रियाणि शब्दज्ञानसाधनानि श्रवणेन्द्रियादीत्यर्थः, त्रिभुवनकोषस्य
त्रिकोकोष्माण्डाकारस्य, कोऽयं कलकलध्वनिरित्यर्थः । योऽयं कलकलध्वनिः इन्द्रि-
याणि प्रीणयति, कोऽयं कलकलध्वनिः कस्य ? इति समुदितार्थः ।

(स) अपठेति ।—अपठेन क्लृप्तेन, कण्ठीरवः सिंहः, तद्रूपः यो वैकुण्ठः
विष्णुः, संहिताकृतितर्गारायण इत्यर्थः, "विष्णुर्गारायणः कण्ठो वैकुण्ठो विष्टरयवाः"

कोषभङ्गमपर्वणि प्रज्ञमते ॥ (ङ) नूनं चेदानो कालकूटोपदिग्ध-
रिव (क) कण्ठध्वनिमिरिव मूर्च्छयतो (ख) भुवनानि भैरवस्य
स्मरति सभयमस्य परमेष्ठो । (ग)

(पुनर्नेपथ्ये) ।—

दिव्यास्त्रैर्भूभुवःस्वस्त्रितयडमरणोड्डामरेर्योधयित्वा
लूनात्तिल्लसैः शिरोभिदेशभिरभिनभो दर्शितेकादशार्कैः ।
काकुत्स्थेनावकोर्णा निजविशिखशिखायोगपौठोपहृत-
ब्रह्मास्तेषाधिपते रजनिचरपतेर्वीरशय्यां कवन्धः ॥७९॥

इत्यमरः ; तस्य कण्ठात् गणदेशात्, यः कठोरकोलाहलः भोवन्-कलकलनिनादः,
तद्वत् काहलः शब्दविशेषो यस्य तादृशः ; यथा—काहलः शुक्लः, गोरस इत्यर्थः,
प्रचण्डः इति भावः, “काहलश्चरचायुधे । शब्दनाभेऽपि पुलिङ्गलिपु शुक्ले भूमे खले”
इति मेदिनी । मन्त्रानिर्घोषः भोवन्शब्दः ।

(ङ) प्रज्ञाकोषमङ्गं प्रज्ञानां जनानां, कोषः पात्रम्, आधार इत्यर्थः, अस्-
त्त्रितयानमिति यावत्, “कोषोऽस्त्री कञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके” इति मेदिनी ;
तस्य भङ्गं विनाशं, ब्रह्मास्त्रचयमित्यर्थः, अपर्वाणि अपस्तावे, प्रसङ्गानावेऽप्येत्यर्थः,
अखाले इति यावत्, ब्रह्मास्त्रचयस्य निर्दिष्टसमये अनागतोऽपीति भावः, “पर्वः
आदुक्तवे यन्त्रो प्रस्तावे विषुवादिषु” इति मेदिनी । प्रज्ञमते चारभते ।

(क) कालकूटेति ।—कालकूटेन कलाकलेन, उपदिग्धेरिव विलिप्तेरिव ।

(ख) मूर्च्छयतः मोहयतः ।

(ग) भैरवस्य संहरदपिथो हरस्येत्यर्थः, अरवाद्येषां भोगे खर्गंषि षष्ठो ।
परमेष्ठो ब्रह्मा ।

दिव्यास्त्रैरिति ।—काकुत्स्थेन ककुत्स्थस्य भोजनेन रामेण, भूः पृथ्वी, भुवः अन्त-
रीचं, स्वः स्वर्गः, तेषां त्रितयस्य त्रयस्य, डमरचं चमत्कारणं, विप्रसो वा, अनर्घोत्त-
पादनमित्यर्थः, भूयैव भूरादिकोषत्रयस्यानां पलायनमिति यावत्, “डिम्बे डमर-
विप्रसो” इत्यमरः ; तेन उड्डामरेः अलुत्कटेः, अतिभीषणे इत्यर्थः, तेनस्त्रे-
रिति यावत्, दिव्यास्त्रैः विश्रान्तिनात् अस्त्रैरभोषकप्रभावेरायुधविशेषैः, योषयित्वा
बुद्धं चारयित्वा, निजविशिखशिखा कोषचरायनाग एव, “विशिखस्त्रीमरे चरे”
इति मेदिनी ; योन्योऽं योनासं, तस्य उड्डामन् आगन्तव्यं, यत् ब्रह्मास्त्रं कण्डवः

उभौ । (सुता सहस्र-सन्धुनमूर्धनवक्षोक्त सविस्मयमन्योऽन्धम्) । पश्य
पश्य प्रलयकालकरालकालानलज्वालापुञ्जपिञ्जराणि (घ)
रावणशिरांसि । (सत्वरमुपसृत्य चावसात् पश्यतः) ।

हेमाङ्गदः । (सकदचम्) । हा महावीरप्रकाण्ड लङ्केश्वर !
पर्यवसितोऽसि (ङ)—

भिन्नैरावणगन्धसिन्धुरशिरःसम्पातिभिर्मौक्तिकैः

शश्वद्विश्वजयप्रशस्तिरचनावर्णावलीशिल्पिनैः ।

नाकान्तःपुरिकाकपोलविलसत्काश्मीरपद्माङ्कुर-

श्रीविन्यासविलासभीषणभुजस्तम्भाय तुभ्यं नमः ॥७८॥

अविहितः बाणः तेन, लूनानि निहतानि, उत्तुष्टानि च ऊर्ध्वे नीतानि च ते,
दशभिः दशसङ्काशैः, शिरोभिः मस्तकैः, अभिनमः नमसि, विभक्त्यर्थे अन्यथोभावः ;
दर्शिताः लक्षिताः, एकादश गणनया एकादशसङ्काशः, अक्षाः सूर्याः येन तथाविधः,
रावणशिरांसि दश प्रकृतः मूर्ध्न्यैव इति एकादशानां सूर्याणां दर्शनमिति भावः,
अवकीर्णः पातितः, ब्रह्मास्त्रेणैवेति भावः, रजनिचरपतेः राक्षसेन्द्रस्य, लङ्क्यः
अपमूर्द्धकलेवरं, शिरःशून्यं शरीरमित्यर्थः, “लङ्क्योऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्”
इत्यमरः ; शीरश्रव्या रणभूमिम्, अधिशिते आश्रित्य स्वपितृत्वर्थः । सङ्घरा
इति ॥ ७७ ॥

(घ) प्रलयेति ।—प्रलयकाले लक्ष्मणसमये, करालः भीषणः, यः कालानलः
श्रीद्राघिः, विजगद्दाहकारणादिरित्यर्थः, तस्य ज्वालापुञ्जः शिखीसमूहः, तेन पिञ्जराणि
पिङ्गलवर्णानि, प्रलयापिना दह्यमानानीवेति भावः ; यथा—ज्वालापुञ्जवत् पिञ्जराणि,
निःशेषं रक्तवयादिति भावः ।

(ङ) महावीरप्रकाण्ड ! महावीरेषु शूरश्रेष्ठेष्वपि, प्रकाण्ड ! प्रशस्य ! प्रशंसनीय
इत्यर्थः । पर्यवसितोऽसि समाप्तिं गतोऽसि, सृतोऽसौत्वर्थः ।

भिन्नैरावणेति ।—हे रावण ! इत्यध्याहृत्य, भिन्नं विदारितं, त्वयेति भावः,
ऐरावतस्य ऐरावतनालः, गन्धसिन्धुरस्य गन्धमालम्, “ऐरावतोऽध्वनातङ्गैरावणाध्वसु-
बल्लभाः” इत्यमरः ; यत् शिरः मस्तकं, तस्मात् सम्पातिभिः सम्पत्तनशैलेः, मौक्तिकैः
मुक्ताफलैः, गणकुम्भस्य मुक्तोत्पत्तिज्ज्ञानत्वादिति भावः, शश्वत् सततं, विश्वजयस्य
निष्ठुवनविजयस्य, या प्रशस्तिरचना प्रशंसालिपिः, तज्ज्ञाः वर्णावलीनाम् अक्षरपङ्क्तौलि,

(निर्बन्धं) । सखे रत्नचूड !—

ध्रुवं पतितपङ्क्तिकन्धरकवन्धपोडाभरा-

न्निजावनमनक्रमोन्नमितचक्रवालाचलम् ।

महोवल्लयमर्द्धकुण्डलितविग्रहाधारक-

प्रतीष्टफणमण्डलो वहति काटवेयाधिपः ॥७६॥

रत्नचूडः । सखे ! सर्वमतिशायि (च) रावणस्य । पुराऽपि

(छ) खलु—

शिल्पिने निर्मात्रे, नाकान्तःपुरिकाणां स्वर्गकामिनोतां, कपोलेषु गण्डदेशेषु,
बिलसन् स्फुरन्, यः काशीरपवाङ्मुखः कुङ्कुमरचितपद्मावलीप्ररोहः, तस्य श्रीविद्यासेन
सौन्दर्यसम्पादनेन, यो विलासः शङ्कारत्नचक्रहावविशेषः, तस्य भोषणाः भयङ्कराः,
तद्विघातकलादिति भावः, भुजा बाहु एव, सन्धाः स्थूणाः यन्त्र तथाभूताय,
तद्व्यापारः सुरमुन्दर्यः सर्वे विलासं परित्यज्य विषयाः छिता इति भावः, तुभ्यं
जनः, अस्तित्वे श्रेयः । आर्द्धलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

ध्रुवमिति ।—कटोत्सदाख्यायां दक्षकन्यायाः कश्यपपत्न्याः अपत्यानि पुमांसः
काटवेयाः नागाः, सर्पविशेषा इत्यर्थः, “नागाः काटवेयाः” इत्यमरः ; तेषाम् अधिपः
बाहुनिः, अर्द्धं यथा तथा कुण्डलितः बलधितः, वलधयत्नं वृत्ताकारेणावस्थित इत्यर्थः,
रावणस्य देहभारेण सरलतया अवस्थातुमशक्यत्वात् इति भावः, विग्रहः देह एव,
आधारकः आधार एव आधारकः आश्रयः, क्वार्थे कन्-प्रत्ययः ; तेन प्रतीष्टम्
अवलम्बितं, फणमण्डलं फणसङ्घसमिन्धः येन तथाभूतः सन्, पतितः भूमी क्षुद्रितः,
पङ्क्तिकन्धरक इत्यपीत्यर्थः, “पङ्क्तिकन्धरकान्दो दशमङ्काऽऽलिषु स्थितान्” इति
मेदिनी ; यः कवन्धः शिरःस्थः शरीर, तेन पोडाभराण्यव्याप्तिशयात्, निजैर्न
स्वकीयेन, अवगमनक्रमेण अधोगमनकृत्येन, उन्नमिताः ऊर्ध्वमुत्थिताः, चक्रवालाचलाः
“मण्डो मलयः सखो हिमवान् गन्धमादनः । शिष्यश्च पारिया)पावश्च समैते कुल-
पर्वताः ॥” इत्युक्ताः कुलपर्वताः यस्मिन् तत् यथा तथा, यदा—निजावनमनक्रमेण
उन्नमितः चक्रवालाचलः लोकालोचनपर्वतः, सीमापर्वत इत्यर्थः यस्मिन् तद्वद्वत् तथा,
“लोकालोचनचक्रवालः” इत्यमरः ; महोवल्लयं भूमण्डलं, वहति चारयति, महोवल्लयस्य
अधोगमनेन भूधरावासुखत्वं भवतीति भावः ; ध्रुवम उत्येवे । पृथ्वी इति, “ज-लौ
ज-ह-य-ला वसु-वहयतिष पृथ्वी गुरुः” इति तत्त्वचिन्ता ॥ ७९ ॥

। (च) अतिशायि अतिशयितम् ।

चलति जगतौ जैत्रे यत्र स्वभोगिचमूभटे-

वैलयितमहादेहस्तम्भो विभर्त्ति भुवस्तलम् ।

प्रचलटखिलक्ष्माभ्युन्नोपलव्यति घटितो-

त्स्वणमणिशिखाजल्पाक्रीभिः फणाभिरहो खरः ॥ ८० ॥

इदानीं पुनस्तत्क्रान्तवायुरतिदुर्वहो देहबन्धः । (ज)

हेमाद्रिः । (चण्डीश्वरीयम्) । कथम्, इयं दशकम्बरस्थं
कवन्धाभिमुखी शोकिल्लवा मन्दोदरी निशाचरोभिरपकृष्यते
(भ्रं) । (कथं दत्ता चाकाशे) । कष्टम् !! अपलकपिकुलानुक्रियमाण-
करुणकाङ्गप्रकारकातरखरा मन्दोदरी किमाह महावीर-
वरधर्णिनी (ज)—

(क) पुराऽपि पूर्वमपि ।

चलतीति ।—जगतोनां भुवनानां, जेता एव जैवः विजयी तस्मिन्, यत्र रावणे,
चलति गच्छति सति युद्धार्थे प्रयोजनान्तरसिद्धये वा इति भावः, चण्डीश्वरः
नागराजः, स्वभोगिचमूभटेः निज संपरेण्वयोपेरित्वर्थः, चलयितः कुण्डलितः,
भयादिति, रावणपदभारासङ्ख्यादिति वा भावः, महान् विशालः, देह एव
काय एव, स्तम्भः स्थूणा यच्च तज्जामृतः सन्, प्रचलतां प्रकम्पमानानां, रावण-
वरधर्णिनीसमभारादिति भावः, आखण्डानां समस्तानां, आभूतां पर्वतानां,
मृत्तुपलेः मृत्प्रस्तरेः, भुवःस्थितेः मृत्पदप्रस्तारभागेरित्यर्थः, व्यतिघटिताः सङ्घर्षिताः,
अत एव उत्पन्नाः उत्पन्नाः, या मणिशिखाः फणस्पन्दरूपाः शिखाः, तासां
जल्पाक्रीभिः स्वध्विनीभिः, पद्माश्विनीभिरिति यावत्, फणाभिः सहस्रमङ्गलैः फणैः,
भुवस्तलं भूतलं, विभर्त्ति चारयति । इति चोक्तम् ॥ ८० ॥

(ज) दृष्टक्रान्तवायुः निर्गतवायवायुरित्यर्थः । अतिदुर्वहः अतिशयेन बोधुम्
अशक्यः, नागराजो न श्रेयः, सजीवितापेक्षया जीवितयुक्त्यैव भारवत्तातिप्रयादिति
भावः, देहबन्धः शरीरभार इति यावत् ।

(भ्रं) अपकृष्यते चाकृष्य लोयते ।

(ज) अपलेति ।—अपलेन चण्डीश्वरेण, सप्तविंशतेन इत्यर्थः, दुष्टमनसा इति
यावत्, अपिकुलेन वागरसमूहेन, अनुकम्पनायः अनुकम्पनायः, सादृश्यं लोयमानः
इत्यर्थः, चण्डः शोकपूर्णः, काङ्क्षप्रहारः शोकान् विक्रान्तिनाशः, वावरः व्याकुलः

भूयिष्ठानि सुखानि चुम्बति भुजैर्भूयोभिरालिङ्गते
चारित्र्यव्रतदेवताऽपि भवता कान्तेन मन्दोदरी ।

हा ! लम्बोदरकुम्भमौक्तिकमणिस्तोमैर्ममेकावली-

शिल्ये वागधमर्णिकस्य भवतो लङ्घेन्द्र ! निद्रारसः ॥ ८१ ॥

चनो । (लङ्घेन्द्र) । इदमशक्यानुभवं चक्षुःश्रोत्रस्य । प्रति-

कृतानां विद्विषामपि व्यसनम् (ट) अतिमात्रं हृदयमर्माण-

स्वरः श्वनिः यक्षाः तत्राभूताः । महावीर्यः । — महावीर्यः वीरश्रेष्ठस्य रावणस्य,
वरपरिणो "श्रीते सुखोत्पत्तयौ पीप्से च सुखपीतव्यः । भर्तृभक्ता च या नारी सा
भवेत् वरपरिणो ।" इत्युक्तवत्तथा पतिव्रता अतिमहोद्यमो भाव्यः ।

भूयिष्ठानीति । — लङ्घेन्द्र ! हे लङ्घाधिप ! चारित्र्यव्रतस्य सञ्चरितत्वाद्भवेन्नियमस्य,
सतीत्यपान्नकानियमस्येत्यर्थः । देवताऽपि अविष्टावो देवी अपीत्यर्थः, अतिवाध्वी
अपीत्यर्थः । मन्दोदरी तत्र लङ्घिणी चक्षुः, भवता त्वया, कान्तेन धवेन, पतिनेत्यर्थः,
"कान्ता नार्या प्रियङ्गुौ स्त्री श्रीमने विषु ना धवे इति मेदिनी ; दशाननेन विंशति-
भुजेन च हेतुनेति भावः, भूयिष्ठानि बहूनि, सुखानि आनन्दानि, चुम्बति, तत्रा-
भूयोभिः बहुभिः, विंशत्या इति भावः, भुजैः बाहुभिः, आलिङ्गते आगृह्यते,
लङ्घेति श्रेष्ठः, सत्या बहुमुखचुम्बनस्य बहुमुखादिजनस्य च पातित्रयङ्गानिकरत्नेन
अन्याय्यत्वेऽपि भर्तृस्य दशमुखवत्त्व-विंशतिभुगवत्त्वेन तत्तत् न मे पातित्रयङ्गानिकरं
सञ्जातमिति भावः, हा ! खेदे, लम्बोदरस्य गजाननस्य, कुम्भे शिरःस्थपिण्डाकार-
देशे, ये मौक्तिकमणयः सुताख्यरत्नानि, तेषां स्तोमैः निचटैः, सम एकावली एकसरं
माख्यम्, एकयटिको हारविशेष इत्यर्थः, तस्याः शिल्ये रचने, वाचा वाक्येन, अथ-
नर्चिकस्य ऋचिचक्षुः, भवतः तव, निद्रारसः ॥ निद्राशान्तगुराक्तः ॥ नीचित एव
इति भावः ; गणेशं निर्जित्य तस्य कुम्भं विदार्य तस्यादाहृतमौक्तिकैः एकावलीं रच-
यित्वा तुभ्यं दात्तामीत्यङ्गीकारवत्तथा त्वं सम अधमर्णः पापीः, इदानीं तत् ऋचम-
परिशोध्य तव निद्राशान्तं अन्याङ्गनादपायाम् अनुरागी नीचित इति तात्पर्यम् ।
आर्दूकविनीकितं वचनम् ॥ ८१ ॥

(ट) चक्षुःश्रोत्रस्य चक्षुषी श्रोत्रे चेति चक्षुःश्रोत्रं तस्य, समाहारस्य, अशक्या-
नुभवम् अशक्यः न सहनीयः, अनुभवः अनुभूतिरपि यस्य तादृशम्, अनुभवितमख-
समर्थमित्यर्थः, चक्षुष्यां द्रष्टुं शोभायां श्रोत्रेण न शक्यते ज्ञातं भावः । प्रतिकृतानां
निर्वातितानां, पराजितानामित्यर्थः, विद्विषामपि शत्रूणामपि । व्यसनं विषम् ।

हिनत्ति । (सविमर्शम्) । अहह ! न किञ्चिदनोषत्कारं नाम
कृतान्तस्य (ठ)—

वन्दारुहन्दारकहृन्दवन्दो-

मन्दारमालामकरन्दविन्दून् ।

मन्दोदरौयं चरणारविन्द-

रेणूत्करैः कर्करतामनैषीत् ॥८२॥

(नेपथ्ये) ।—

नीयन्ते वनदेवताभिरमरक्षीणोरुहो मन्दनं

नीतो वल्लभपाखकेन च निजामुच्चैःश्रवा मन्दुराम् ।

(ठ) अनोषत्कारम् अनल्पकारम्, अकिञ्चित्कारमित्यर्थः, दुष्करमिति भावः ।
कृतान्तस्य देवस्य, “कृतान्तो यम-देवयोः” इत्यमरः ।

वन्दारिति ।—इयम् आगच्छन्ती, मन्दोदरो रावणमहिषो, चरणारविन्दयोः
पद्मपङ्कजयोः, रेणूत्करैः धूलिनिषयैः, वन्दारवः वन्दनशीलाः, ये हन्दारकाः देवाः,
“अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः । हन्दारका देवतानि—” इत्यमरः ;
तेषां हन्दस्य समूहस्य, या वन्द्यः उठहताः स्त्रियः, चरणनिपतिता इति भावः,
तासां मन्दारमालायाः पारिजातपुष्पमालायाः, केशपाशस्त्रिताया इति भावः,
मकरन्दविन्दून् पुष्परसकणान्, “मकरन्दः पुष्परसः” इत्यमरः ; कर्करतां काठिन्य-
मित्यर्थः, “कर्करो माण्डमेदे ना दर्पणे कठिने विधु” इति मेदिनी ; अनेषीत्
प्रापयामास । इन्दुवज्रा वृत्तम् ॥ ८२ ॥

नीयन्ते इति ।—वनदेवताभिः काननदेवीभिः, मन्दनवनाधिष्ठात्रीभिर्देवीभि-
रित्यर्थः, अमरक्षीणोरुहः देवमहोरुहाः, “पञ्चेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
कृतान्तः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥” इत्युक्ताः पञ्च-देवतरवः इत्यर्थः, “रुहो
महोरुहः शाखो विटपो पादपस्तदः” इत्यमरः ; रावणेन ये वलात् लङ्कावा-
जानीताः, ते इति भावः, मन्दनं देवीद्यानं, नीयन्ते प्राप्यन्ते, रावणमयापमनादिति
भावः, वल्लभपाखकेन वल्लभाणां मुक्तचक्षुस्तुरङ्गाणां, पाखकेन रत्नकैच, “वल्लभो
दक्षितेऽप्यच्चे वल्लभचक्षुस्तुरङ्गम्” इति मेदिनी ; अश्रवाक्षिनेत्यर्थः, “अश्रवको
कुट्टभुर्गं स स्वात् वल्लभपाखकः” इति हारावली ; उच्चैःश्रवाः स्वनामक्यातः इत्याश्रः,
निजां स्वां, मन्दुरां वाजिशालां, “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः ; नीतः

रक्षोभिश्च विभीषणप्रणयिभिः कारागृहान्मोचित-

स्वर्गन्दोषदनावलोकनिविडब्रौडो विडौजाः कृतः ॥८३॥

रज्जूः । (सङ्घर्षेण) । सखे ! तदेहि, लङ्केश्वरकाराधिवास-
धिरप्रवास्तव्यं बन्धुवर्गमोक्षावहे (ड) । (इति परिक्रामन्तो विचोक्त
सङ्घर्षेणान्योऽन्यम्) । सखे पश्य पश्य, प्रहारजर्जरवलीमुखाच्छभल-
गोलाङ्गलग्रामसंवत्सानवत्सानसुग्रीवो लक्ष्मणनिहितधन्वा (ट)
विभीषणभुजावलम्बी विजयश्रिया किमपि प्रदीप्तरमणीयो
रामभद्रः । अयं हि सम्प्रति—

पीनस्त्यक्तशक्तिव्रणकिणकणिकालक्ष्मणो लक्ष्मणोरः-

पीठान्निर्मुक्तलज्जो त्रिबुधपुरबधूकृतपुष्पाभिषेकः ।

प्रापितः, अतापि पूर्ववत् रावणभयापगमो हेतुर्विद्व्यः ; विभीषणप्रणयिभिः विभीषण-
सुहृद्भिः, रक्षोभिः राक्षसेः, विडौजा इन्द्रः, “ इन्द्रो मरुत्वान्मवरा विडौजाः पाण-
प्राशनः ” इत्यमरः ; कारागृहात् बन्धनान्मयात्, मोचितानां त्यागितानां,
वह्निर्निर्गमितानामित्यर्थः, स्वर्ग-दीनां स्वर्गोपहृततमद्विज्ञानां, वेदनावलीकेन मुख-
सन्दर्शनेन, निविडा घना, अतिश्रान्तिनित्यः, त्रौडो लज्जा यस्य तथाभूतः, कृतः, मया
एता मच्छरणा न परिवताता इति धियाति भावः । आर्तूलविस्फोटितं कृतम् ॥ ८३ ॥

(ड) लङ्केश्वरेति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, काराऽधिवासे बन्धनान्मयात्, धिरं
हौर्धकालं, प्रवसतीति प्रवासन्यः तं वासकारिणम् । ईवावहे पश्यावः ।

(ट) प्रहारति ।—प्रहारीत्य ताडनेन, रावणशरैरेति भावः, कर्जराः कुट्टिताः,
भग्राह्या इत्यर्थः, अतिव्यथितदेहा इति भावः, ये वलीमुखा वानराः, “ कपिप्लवङ्ग-
प्लवङ्ग-प्राघ्नासृगवलीमुखाः । कर्कटो वानरः ” इत्यमरः ; अश्वमज्जा मल्लुकाः “ अश्व
मल्लुके । कृष्णाच्छमल्लमालुकाः ” इत्यमरः ; गोलाङ्गलाः गो-लाङ्गलवर्ग आङ्गलं येषां
तथाभूताः, वानरविशेषा इति यावत्, तेषां वानस्य समूहस्य, संवत्सान् सधमने,
वेदनाविवारणे इत्यर्थः वेदनाविवारणार्थे साम्बनावाक्ययोगे इत्यर्थो वा, वत्सलतः
चेष्टितः, गत इत्यर्थो वा, सुग्रीवो वानराधिपतिः यस्य ताडनः, सुग्रीवमुखेन
अपिहेत्यानि क्षणविवक्षानि प्रीत्ययन्नात भावः । लक्ष्मणेति ।—लक्ष्मणे ददाव्ये
अशुजे निर्दिष्टं लक्षं, वगुः कार्मुकं यत्र तथोक्तः ।

पीनस्त्येतः—पीनस्त्यत्र रावणेन, अस्त्र- निविडा, या शक्तिरक्ष-वर्षेणः, तथाः

सद्यो नम्रारमन्थं रजनिचरपुगीमद्रपीठप्रतिष्ठं

दृष्ट्वा तुष्यत्पुलस्त्यो जगति विजयते जानकोजानिरेकः ॥८४॥

(इति निष्काली) ।

इति दशमोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये) ।—

तमिस्रामूर्च्छालत्रिजगदगटङ्कारकिरणे

रघूणां गोत्रस्य प्रसवितरि देवे सवितरि ।

अथा वा प्रथमं अतश्च, किञ्चकिञ्चिद्वा शुक्लनाभयान्यलेशः, शुक्लतलप्याने दृष्टवत्
अन्यावशेष इत्यर्थः, लज्जा विह्वलं यस्य तथाभूतात्, लज्जयस्य रामातुल्यम्, लज्जापाठात्
वचःकथनात्, प्रशस्तवचःस्यत्वादित्यर्थः, तादृशारः स्यलमवलोक्य इति भावः, निर्मुक्ता
निर्मलिता, लज्जा यस्य तथोक्तः, लज्जयोरः शक्तिविह्वलं दृष्ट्वा तत्प्रशमनेनापि रामस्य
लज्जा न गता, इदानीं रावणं दृष्ट्वा सा लज्जा गताति भावः, विबुधपुरस्य टवनगरस्य
स्वर्गस्य, वधूभिः अङ्गनाभिः, विद्याधरोभिरित्यर्थः, कृतः विहितः, कृत इति यावत्,
पुण्यैः कुसुमैः, पारिजातादिभिरिति यावत्, अभिवेकः अभिविचक्षणं, वर्षकमित्यर्थः,
पुण्यवृष्टिरिति यावत् यस्य तथाविधः, सद्यः तत्त्वज्ञानात्, रावणवशात् परमेवैत्यर्थः,
अथान् अपरं, नम्रारं प्रीवं, विभोषयामिति यावत्, रजनीचरपुण्याः राक्षसराजधान्या
लङ्कायाः, मद्रपीठे सिंहासने, प्रतिष्ठा स्थानम्, अवस्थानामन्त्रयः, आरोहयामिति यावत्
यस्य तादृशं, दृष्ट्वा अवलोक्य, तुष्यन् सन्तोषं गच्छन्, पुलस्त्यः तदास्यः रावणपितामहः
यस्य तथोक्तः, एवः अद्वितीयः, अप्रतिमवीर इति भावः, यद्वा—एकः केवलः, “एके
मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ; जानको जाया यस्य स जानकोजानिः जीतापतिः रामः,
जगति भुवने, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ; यद्वा—जगति एवः मुख्यः, त्रिभुवनमध्ये
श्रेष्ठ इत्यर्थः, जानकोजानिः विजयते । सप्तमोऽङ्कः ॥ ८४ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनर्घराघववृष्टाङ्क्याख्या समाप्ता ।

पुरास्थे दिक्पालैः सह परगृहावासवचनात्

प्रविष्टा वैदेहौ दहनमथ शुद्धा च निरगात् ॥ १ ॥

अथमपि—

एकैकानि शिरांसि राजसचमूचक्रण्य हुत्वा निजे

तेजाऽग्नौ दशकण्ठमूर्धभिरथो निर्माय पूर्णाहुतिम् ।

अथ स्वस्थयनं समाप्य जगतो लङ्केन्द्रवन्दोवृतां

सीतामप्यवलोक्य शाकरभमत्रोडाजडा राघवः ॥ २ ॥

तमिस्रातिः—तमिस्रा तामसो रात्रिरेव, मूर्च्छां मोहः तद्वत् तमिस्रामूर्च्छांलं तमिस्रावपमूर्च्छांक्रान्तं, यद्वा—तमिस्राया मूर्च्छांलं मूर्च्छितं, मूर्च्छितवत् निश्चेष्ट-
भिनि यावत्, यत् विजगत् विभुवनं, तस्य अगदङ्कारः चिक्किताकः, मूर्च्छांल्याभि-
प्रव्रजतः इत्यर्थः, आत्मारिगति यावत्, "रोगहाय्यगदङ्कारो भिषक् वैद्यो चिक्किताको"
इत्यमरः ; यद्वा—अगदङ्कारः श्लेषः, किरणः मयूखः यस्य तद्योक्ते, वधूणा रघु-
वंशीयानां, गोवन्ध कुलवन्ध, प्रसवितरि जनयितरि, आदिपुरुषे इति भावः, देवे
सवितरि तृत्थे, दिक्पालैः दिक्पतिभिः इन्द्रादिभिः, सह साहै, पुरास्थे
पुरोवर्तिनि सति, सम्मुखे स्थिते सति इत्यर्थः, सर्वद्वेषमचमिति यावत्, परगृष्टं
अन्यालये, परपुरुषावासे इति यावत्, आवासः स्थितिः; तस्य तस्मात् वा
वचनं वाक्यं, निन्दाबाह इति यावत्, परगृहस्था इयं अटचारित्र्येवैवंप्रमिति
भावः ; यद्वा—परगृहावास एव वचनम् अपवादः तस्मात्, दहनम् अग्निं, प्रविष्टा
कृतप्रवेशा, वैदेहौ सीता, अथ दहनप्रवेशादनन्तर, शुद्धा पूता च सती, विशुद्ध-
चरित्रत्वेन प्रतीता सतीत्यर्थः, निरगात् निरगन्तु, आप्रमथ्यात् उतथावित्यर्थः ।
शिशुरिचो कृतम् ॥ १ ॥

एकैकानोति—राघवः रामः, राजसचमूचक्रण्य निशाचरसेनानिचयस्य, एकै-
कानि एकैकं कृत्वेत्यर्थः, शिरांसि मस्तकानि, निजे स्वकोष्ठे, तेजोऽग्नी पतापानले,
हुत्वा आहुत्, अथानन्तरम्, अथ अस्मिन् द्विसे, दशकण्ठं रावणस्य, मूर्धभिः
शिरोभिः, दशभिरिति यावत्, पूर्वाहुतिं पूर्वहोमं, निर्माय विधाय, यज्ञममाप्तिमपिचां
श्रीवाहुति इत्यत्यर्थः, जगतः विभुवनस्य, स्वस्थयनं मङ्गलायनमुद्योगमानं क्रियाविशेषं,
समाप्य समाप्य, लङ्केन्द्रस्य रावणस्य, वन्दोभिः बान्दिनीस्त्रीभिः, इता पारवेष्टितां,
स्तीतां जानकीम्, अवलोक्यपि दृष्ट्वा च, आप्रमथं, शोकैव शुद्धा, निर्दोषायां

क्रमेण च—

सहेव सुग्रीव-विभीषणाभ्यां

सौमित्रि-सौतापरिपूर्णपाश्वः ।

उपैति वैवस्वतःशृङ्ग-

मेध्यामयोध्यामय पुष्पकेण ॥ ३ ॥ (युग्मम्)

(ततः प्रविशति विमानयानेन विजयाभिरामो (क) रामः सौता-

लक्ष्मणौ सुग्रीव-विभीषणौ च) ।

सुग्रीवः । (रामं प्रति) । देव !—

किं-कुर्वाणपयोधिसेवितगृहोद्यानाऽधुनाऽऽलोक्यतां

लङ्घ्यं रघुवंशावक्रमकथावोजपरोहस्थलौ ।

रावणसङ्घवासिनां रक्षसां वधजनितेनेति भावः, रभसं हर्षेण, विशुद्धावाः सौतायां
स्वाभजनितेनेति भावः, “रभसो वन-हर्षयो.” इत्यमरः; ग्रीहया लक्ष्मणा, लक्ष्मणेन
मया कृतः गृहो सौतां जानताऽपि आप्रपदेशं कारितां कृत्वोत भावः, गङ्गः निचयः,
सख्यः इत्यर्थः, चासौदित शिवः । आर्द्धलविकोऽतं उत्तम ॥ २ ॥

उदेति ।—चक्षानन्तरमेव, सुग्रीव-विभीषणाभ्यां कपि-राजसराजाभ्यां, सङ्घं वाह्यं,
तथा सौमित्रिकं लक्ष्मणः, सौता जानको च, ताभ्यां परिपूर्णं व्याप्तौ, युक्तौ इत्यर्थः,
पार्श्वौ पार्श्वद्वयं यच्च तन्नाभूतः, वामे सौतां दक्षिणे लक्ष्मणं निषादयति भावः,
राघव इति शिवः, पुष्पकेण तदाख्येन विमानेन, वैवस्वतवंशानां सूत्रद्वयानां, उत्तमेन
चारमेव, मेध्यां पूतान्, चयोध्यां तन्नाभौ स्त्रा राजधानीम्, उपैति गच्छति ।
उपजातिः उत्तम ॥ ३ ॥

(क) विजयेति ।—विजयेन जयलक्ष्मेन, शत्रुपरामर्षेणेत्यर्थः, अभिरामः मनोज्ञः,
रम्यदर्शन इत्यर्थः, दृष्टात्मा इति भावः ।

किमिति ।—अधुना वदानीं, किं-कुर्वाणानि क्रियाचाराणि, पयोधिसेवितानि
समुद्रमज्जवर्तीनि, यद्वा—किमिति प्रश्नाद्यर्थं कुत्साद्यर्थं वा अन्यर्थं, किम् ? मवता
वह्नीऽह्नीदानीं किमित्यर्थः, करोमीति शिवः, यद्वा—किं कुत्सितः, भवता वन्धनेन
बद्धार्थताऽह्नित्वर्थः, “किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रत्यक्षोरपि” इति मेदिनी ; इति
कुर्वाणं कुर्वता, एवमभिदधानेत्यर्थः ; पयोधिना सागरेण, सेवितानि लुटानि,
जानरोपकुलवर्तीनीति भावः, गृहं च भवनानि, उद्यानानि उपवनानि च कक्षाः

देवेनात्र दशाननस्य दशनिष्क्रिन्नेः शिरोभिः क्रमा-

देकैकेन शतं शतं शतमखस्यामोदिता दृश्यः ॥ ४ ॥

गमः । देवि वेदाह ! दृश्यतामिती (ख) लङ्गां पूर्वेण (ग)

सुवेलां पश्चिमेन (घ)—

त्वदर्थायिक्तव्यात्कपिकुलकवन्धयतिकरैः

करालेयं भूमिर्भुवनभयमद्यापि तनुते ।

अभूवन्नभोधिरह रुधिरमय्या युवतयः

सहस्रं साहस्रास्त्रिदिवयुवनौनां च पतयः ॥ ५ ॥

तथाभूता. रघुंशस्य रघुकुलोत्पन्नस्य रामचन्द्रस्येत्यर्थः, यो विक्रमः शौच्ये, तस्य कथाया
आलापस्य, यत् वीज कारण, तस्य प्ररोहणलोभ उत्पत्तित्थानम्, इयम् एषा, लङ्गा
राजसनगरी, आलाप्यता दृश्यताम्, अत्र लङ्गायां, देवेन भवतेत्यर्थः, दशाननस्य
रावणस्य, कृमात् क्रमशः, एकमेकं कृतेत्यर्थः, क्रिन्नेः दृष्टिः, दशभिः शिरोभिः
दशमहाकै मस्तकैः, क्रिन्नां दशानां शिरसामिति भावः, एकैकेन एकेन एकेन
शिरसा इत्यर्थः, शतमखस्य शतकतोः इत्यर्थः इत्यर्थः, शतं शतं शतशतमित्यर्थः, दृश्यः
नेत्राणि, आमोदिताः तोषिताः, एकेन एकेन कर्तितेन शतमहाकानां नेत्राणाम्,
एव-कमेण दशभिः शिरोभिः दशशतानां नेत्राणां मोतर्भवता सम्पादिता इति
निष्कर्षः । शार्दूलावक्रोडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) इतः अस्मात् प्रदशात् ।

(ग) पूर्वेण पूर्वस्यां दिशोत्यर्थः ।

(घ) पश्चिमेन पश्चिमाया दिशोत्यर्थः ।

त्वदर्थायिति ।—त्वन्मय अर्थः प्रयोजनं यथोः तो त्वदर्थायै त्वन्मोदनी, रावणो-
ऽहमेति भावः, तथोः ये क्रत्यात्-कपिकुल रावण-वानरदृष्टे, रावणस्य क्रत्यात्कुल मज्ज
च कपिकुलमित्यर्थः, तथोः कवन्धयतिकरैः शिरःशूलकलवरसम्बन्धैः, कराला भीषणा,
इयम् एषा, भूमिः रणक्षेत्री, अद्यापि रटानीमपि, भुवनस्य जगतः, भयं तानं, तनुते
विसारयति, उत्पादयतीत्यर्थः, इह अस्मा भूमौ, अमोधिः समुद्रस्य, रुधिरमयः
श्रीणितामृताः, सहस्रं युवतयः नव्य इति भावः, यदा—अमोधिः समुद्रस्य, समुद्रतोः स्त्री
इति भावः, इह अस्मा भूमौ, अस्मिन् स्थाने इत्यर्थः, सहस्रं युवतयः, युवान इत्यर्थः,
तदवधोता इति यावत्, रुधिरमयः सत्य, त्रिदिवयुवतीनां सुराङ्गनामा, साहस्राः

अपि च—

उद्यम्य दृष्टनिजपद्मगरत्नमात्रा-

नस्त्राणि चन्दनतरुनुपरि भ्रमन्तः ।

द्यां ज्योतिरिङ्गणमथौमिह मेघनाद-

मायातमोऽपलपितां कपथी वितेनुः ॥ ६ ॥

गीता । अज्जउत्त ! अवि इध ज्जेव्व भुअंगपासवंधं
सीदाए अणुहाविदा (ङ) तुहे ? *

रामः । आं मैथिलि ! आम् (च) —

चर्वितपोनाडिगणष्ठणिति विनिष्ठूतफणिसणिरभीक्ष्णम् ।

घनवन्धनवैधुर्यं व्यधुनोद्विह नौ म विहगन्दः ॥ ७ ॥

* आद्येपुन ! अपि इहेव भुजङ्गपाशवन्धनं सोतयाऽनुभाषता रूयम् ?

सहस्रनङ्गाणाः, पतयथ भगारघ, अभुवन् अजनिवत, सङ्गामदता बीराः, खर्मे
नताः सुराङ्गनाभिः सङ्गच्छन्ते इति शास्त्रादिति भावः । शिखरिणो वृत्तम् ॥ ५ ॥

उद्यम्येति—इह अस्मिन् प्रदेशे, कपयः वानराः, मेघनादश्च इन्द्रजितः,
मायातमोभिः शास्त्रोविद्याकल्पितान्धकारैः, अपलपिता गोपताम्, आठतानिना
यावत्, द्याम् आकाशं, दृष्टानि अवलोकितानि, निजानि स्त्राणि, चन्दनवृक्षसंघटा-
नीति यावत्, पद्मगरत्नमात्राणि केवलं सर्पशिरोमणयः, चन्दनतन्वितसर्पशिरी-
मभिसामाबोधयेः येष तादृशान्, चन्दनतदन् चन्दनवृक्षान्, चन्दन-सदृशपाशोन्मयेः,
अस्त्राणि प्रहरणानि, उद्यम्य उद्यम्य, उपरि ऊर्ध्वदेशे, भ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः,
व्यातारङ्गणमथौ खद्योतात्मिका, खद्योतव्याप्तमिव इत्यर्थः, “खद्योतो व्यातारङ्गणः”
इत्यमरः ; वितेनुः विकारप्रमासुः, अक्षुरित्यर्थः, अन्धकारे यथा खद्योताः विस्फुरन्ति,
तथा भाषावन्धकारे चन्दनतद्वदपानुषेषु उद्यतेषु तरङ्गानां भुजङ्गानां केवलं शिरो-
रत्नानि आकाशे भान्ति अति भावः । वमन्तितिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ङ) अपि प्रश्नार्थकमयमम्, अनुभाषिता किम् ? इत्यर्थः, “अपि सञ्जावना-
प्रश्न-प्रश्नार्थकमयमम्” इति मेदिनी । भुजङ्गपाशवन्धनं नागपाशवन्धनम् । अनु-
भाषिताः अनुभवं कारिताः, प्रापिता इति यावत् ।

(च) आम् इति निश्चयाथेकं (स्त्रीकार) अन्यथं, त्वं यत् पृच्छसि तत्
क्षेपेवेत्यर्थः, “आ शाननिश्चयश्चुचोः” इति मेदिनी ।

(विमिश्र सञ्चितम्) । अहो ! वैषम्यमस्या जातेः, (छ)—

हे तावत् करणे रसान् रसयितुं शब्दांश्च रूपाणि च

श्रोतुं द्रष्टुमथैकमिन्द्रियमुरो गत्यै निगूढं पटम् ।

अन्येष्वप्यग्नेषु सत्सु जगतः प्राणाः स्वदन्तेतरां

मातः कद्रु ! यदि प्रसीति भवती भूयः सुतानोदृश्यान् ॥ ८ ॥

चर्चितेति ।—इह अस्मिन् प्रदेशे, चर्चितः भवितः, पौनः स्तूयः, अहिमणो भुजङ्गसमूहः येन तयाक्तः ; “चर्चितपोता” इति पाठे—आदौ चर्चितः पश्चात् पीतः चर्वणेन दवीभूतत्वात् पानविषयोक्त इत्यर्थः, अहिमणो येन तयोक्तः, अभीक्ष्ण्यं पुनः पुनः, ठण् इति “ठण्” इति शब्दं कृत्वा, विनिष्कृतः उद्घोषः, मणिः सर्पशिरोरत्नं, सर्पमस्तकचर्वणकाले सुखान्तरगतः इति भावः, येन तयाविषः, स प्रसिद्धः नागारिः, विद्यगेन्द्रः पश्चिराजः गरुडः, ओ आवयोः, घनं सङ्गतं, बन्धनेन नागपाशबन्धनेन, वेधुष्ये व्यधां, यदा—घनं दृढं, यत् बन्धनं नागपाशेन संयमनं, तेन वेधुष्ये वैकल्यं, “विधुरन्तु प्रविशन्ते न दयोर्विकलं निधु” इति मेदिनी ; व्यधुनीत् अपनीतवानित्यर्थः । आर्या उक्तम् ॥ ७ ॥

(छ) वैषम्यं वैपरीत्यम्, अद्भुतत्वमिति यावत् । अस्या जातेः सर्पजातेरित्यर्थः ।

हे इति ।—रसान् मधुरादीन्, आस्वादनीयानि द्रव्याणीत्यर्थः, रसयितुम् आस्वादयितुं, हे द्विसङ्काके, तावत् करणे इन्द्रिये, रसनारूपे इति यावत्, द्विकल्लत्वादिनि भावः, “करणं साधकतमं क्षेत्रगावेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ; सर्वेषां प्राणिनां रसनोन्द्रियम् एकम् एव, सर्पाणाम् हे इति अद्भुतत्वमिति भावः ; अथ किञ्च, शब्दांश्च श्रवणेन्द्रिययाज्ञान्, श्रोतुम् आकर्णयितुं, रूपाणि च दृशनेन्द्रिययाज्ञानाच्च, द्रष्टुम् अवलोकयितुम्, एकम् एकमात्रम्, इन्द्रियं करणं, अक्षुःश्रवत्वात् अक्षुषेव दृश्यं-श्रवणं सम्पाद्येते इति भावः, प्राण्यन्तराणां दर्शनाद्यै श्रवणादेस्तु पृथक् पृथक् इन्द्रियद्वयं विद्यते, सर्पस्य तु एकेनेव दर्शनेन्द्रियेण तदुभयकर्मसम्पादनात् वैषम्यमिति निष्कर्षः, सरसा वज्रःश्लीन, गत्यै गमनाय, निगूढं गुप्तं, पटं चरचन, असीति शेषः, यथा—गत्यै गमनाय, उरः वज्रःश्लीनं, निर्दिष्टमिति शेषः, पटं चरचन्तु, निगूढं गुप्तं, शोक-लोचनामोचरमिति भावः, सर्वं एव प्राणिनः चरणाभ्यामेव गच्छन्ति, चरणं तेषां गमनसाधनं, सर्पाणाम् तद्विपरीतमित्यद्भुतत्वम्, अन्येषु अपरेषु, अश्वेषु भीमनीयेषु, जम्बु विषयानेषु आप, जगतः भुवनस्य, प्राणाः जीवनाणि, जीवन्वृत्तवा वायवः

(सर्वे इमस्मि) ।

सीता । (सखे इ-मितं लक्षणमवलोक्य रामं प्रति) । अज्जउत्त !
 सोमिच्चिक्कित्तिकांदलोए उप्पत्तिखेतं कदरो उण
 सणिवेसो ? * (ज)

रामः । (सङ्घर्ष-रोमाञ्चम्) । देवि मैथिलि ! अयमितो
 हस्तदक्षिणेन दशरथ-दशकन्धरस्कन्धावारैकप्रबोरयोः (भ)
 लक्षण-मधनादयोर्द्वन्द्वयुद्धव्यतिकरसाक्षी सुवेलपादः (ज) ।

सीता । जहिं एब्ब—†

* आत्युपम ! सोमिच्चिक्कित्तिकांदलोए उप्पत्तिखेतं कदरो पुनः सन्निवेशः ?

† कदरेव—

इत्यर्थः, “असुतः स्पर्शनी वायुः...जगत्प्राण-समीरणाः ॥” इत्यमरः ; स्वदन्तेतराज्
 अतिशयेन स्वदन्ते, रोषन्ते इत्यर्थः, यथा—अतिशयेन स्वादवी भवन्तीत्यर्थः,
 सर्पाणां पवनात् नत्वादिति भावः, मातः ! हे जननि ! कटु ! भवती त्वं, यदि जेत,
 भूयः पुनरपि, ईदृशान् एवभूतान्, सुतान् पुत्रान्, प्रसीति जनयात, तदा विजं,
 भवेदिति शयः । यथा—यदिति निन्दाशकमन्यर्थं, “यदि गङ्गा-वत्कल्पयोः” इति
 मेदिनी, भवतो भूयो बाहुल्येन, ईदृशान् यदि—निन्दितान्, अनुतानिति यावत्,
 सुतान् प्रसीति इत्यर्थः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ज) सोमिच्चिक्कित्तिकांदलोएः सोमिन्नेल्लक्षणस्य, कीर्तिर्धर्मः, तस्याः कन्दली
 नवः अङ्गुरः तस्याः, “कन्दली स्यात् गुल्मभेदे नवाङ्गुरे” इति विश्वः ; यथा—कीर्तिरेव
 कन्दली गुल्म वशेषः तस्याः, “कन्दली तु मृग-गुल्मभेदयोः” इति मेदिनी ; सन्निवेशः
 स्थानम् ।

(भ) इतः अस्मात् स्थानात्, अस्मां दिशि वा, हस्तदक्षिणेन हस्तस्य दक्षिण-
 भागे । दशरथात् —दशरथ-दशकन्धरयोः दशरथ-रावणयोः, स्तन्धावारेषु सैन्येषु
 सेनानिवेशेषु वा, एकप्रबोरयोः अहितीयथोपथोः ।

(ज) द्वन्द्वयुद्धेति ।—द्वन्द्वयुद्धस्य द्वैरवयुद्धस्य, द्वयोर्वीरयोः सम्मुखयुद्धस्येत्यर्थः,
 व्यतिकरः सम्बन्धः, तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा । सुवेलपादः सुवेलस्य तदास्थस्य
 शिरेः, पादः प्रत्यक्षदशः ।

अनुरागरोमकं टमसे प्रजले हिं णिषा प्री कावि ।

उद्दीवि प्रणिब्बावि भदइदचिदाणमणुमरेदि ? ॥ ८ ॥

रामः । आं जानकि ! आम् । इदमेव तत् लक्ष्मणवीरलक्ष्मी-
स्वयंवरकौतुकागारम् (८) । इह हि—

आनीतद्रोणशैलेन भीमित्रेः शल्यहारिणा ।

अक्रियन्त जगन्त्येव निःशल्यानि हनूमता ॥ १० ॥

● अनुरागरोमकश्लेदजले निंशाचरी काऽपि ।

उद्दीपितनिर्वापितदयितचित्ताऽनलमनुमिश्रिते ? ॥ ८ ॥

अनुरागेति ।—यस इति गद्यस्थानान्वयः, यस यस्मिन् स्थाने, काऽपि निशाचरी
राक्षसी, मघनादपञ्चोत्त भावः, अनुरागात् भर्त्सरि प्रेमातिशयात्, गानि रोमकश्ल-
ेदजानि रोमाकाः, श्लेदजलानि च चर्मोदकानि च ते, उद्दीपितं पञ्जालिनः, निर्वापितश्च
प्रशमनश्च, दयितश्च पिबत्य, चित्ताऽनलः चित्ताऽग्निर्न, इत्यश्लेषकत्वात् अनुराग-
जनितरोमकश्लेकेन इत्यनेन उद्दीपितम् अनुरागजनितश्लेदजलेन च निर्वापितं
चित्ताग्निमित्यर्थः, अनुश्लोक्त्यर्थः, अस्यतः ? अनुवृत्ता भवति ? भर्त्सरमनुगतां
चित्ताग्निम् अनुप्रविशति ? इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(८) लक्ष्मणोत्तरः ।—लक्ष्मणवीरलक्ष्मी, लक्ष्मणस्य भीमित्रेः, वीरलक्ष्मीः विजय-
श्रिया इत्यर्थः स्वयंवरस्य आत्मना पतितेन वरपक्षे, कौतुकागारम् उत्सवगृहं,
वैवाहिकसम्पन्नमवधारणार्थं गृहं वा, “कौतुकत्वमल्लवे स्थादुल्लवे गर्भ-हर्षयोः ।
वैवाहसूय-गोतादभोगयोरपि न द्वयोः ॥” इति मेदिनी ।

आनीतेति ।—आनीतः उपस्थापितः, द्रोणशैले, पर्वतविशेषः येन तथोक्तेन ;
मन्त्रे “द्रोण” इति मन्त्रमादमस्यैव नामान्तरं, यतः रामायणादौ लक्ष्मणपाचरण्यात्
हनूमन्कर्तृकमन्त्रमादमानमनुपसङ्ग एव दृश्यते ; भीमित्रेः लक्ष्मणस्य, शल्यहारिणा
शल्यारण्यास्त्राघातजनितश्लेकां नाशयता, हनूमता तदाख्यप्रसिद्धपाणवीरेण, जगन्त्य
एव भुवनत्रयमेव, निःशल्यानि शल्यशूलानि, आक्रियन्त कृतानि, शल्यवेधगन्धवाप-
हारकौषधाविष्काराणां लक्ष्मणस्यैवायां निजगृहादिना सुर्वेभ्योऽपि व्यधितत्वात्
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

भीता । (सुतिमभिर्गोय सागरागम) । अज्जउत्त ! किक्किंधे-
सरकंधाबारधुरंधरो रहुउलकुटुंबविहुरबंधु (ठ) सो कहिं
हणूमंतो ? *

रामः । देवि निमिराजनन्दिनि !—

क्षुप्ते निशाचरपत्नी रविविम्बवर्त्ती

तातो मया दशरथः स्वयमेव दृष्टः ।

तस्याज्ञया रघुपुरीं प्रहितः पुरैव

राज्याभिषेकविधिसम्भृतये जनूमान् ॥ ११ ॥

(विमानवेगनाटितकेन) । देवि ! प्रणम्यतामयमितो भगवान्

अम्बुराशिः,—(ड)

लक्ष्मीरस्य हि यादः क्षणोरःस्थाऽपि सुभटभुजवसतिः ।

इन्द्रः स च मृडचूडामणिरपि जगतामलङ्कारः ॥ १२ ॥

* आर्यपुत्र ! किंलिखिते स्तम्भावारधुरन्धरो रघुकुलकुटुम्बावधुरन्धसु, स कुत्र
जनूमान् ?

(ठ) किंलिखेति ।—किंलिखिते स्तम्भावारधुरन्धरो रघुकुलकुटुम्बे
सेन्धे, स्तम्भावारे सेनानिवेश वा, दुरन्धरः अर्पितकार्यभारवहनजनः, श्रेष्ठ इत्यर्थः ।
रघुकुलकुटुम्बे रघुवंशीयानां पीत्यवर्गेषु, "कुटुम्बं पीत्यवर्गे च" इत्यमरनाम्ना ; यं
विचुराः आपन्नाः, तेषां बन्धुः मित्रम् ।

क्षुप्ते इति ।—निशाचराणां राक्षसानां, पत्नी स्त्रियनि, राक्षसे इत्यर्थः, क्षुप्ते
क्षुप्तं गते सति, रविविम्बवर्त्ती सूर्यमण्डलस्य, तातः पिता, दशरथः मया स्वयमेव
साक्षादेव, दृष्टः अवलोकितः, तस्य तातस्य, अग्नय्या आदेशेन, पुरैव पूर्वमेव,
राज्याभिषेक एव विधिः, यथा—राज्याभिषेकस्य यो विधिः विधानं, निश्चय इत्यर्थः,
तस्य सम्भृतये सम्भाराय, आधीनतायेत्यर्थः, भरतद्वारा इति भावः, जनूमान् रघुपुरीन्
अधीष्या, प्रहितः प्रेषितः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ड) इतः अस्मात् ज्ञातात्, अस्मादिमि इत्यर्थो वा । अम्बुराशिः समुद्रः ।

लक्ष्मीरास्य ।—लक्ष्म्य नारायणस्य, सरसि वसति, तिष्ठति वसति इति तत्त्वोक्ता,
तथा सुभटाणां सुवीराणां, भुजेषु बाहुषु, वसतिः वासः वसतिः तत्राभूता, लक्ष्मीरपि

(सविमर्शश्च) ।—

आदेव तोयममृतप्रकृतिर्यदि आ-

त्रैकान्तमद्भुतमिदं पुनरद्भुतं नः ।

लक्ष्मी-तुषारकर-कौस्तुभ-पारिजात-

धन्वन्तारप्रभृतयो यदपि विवर्ततः ॥ ११ ॥

अपि च दाव !—

आ कण्ठदृष्टशिरसाऽप्यविभाव्यपृष्ठ-

पाश्वर्धरेण चिरमृग्भिरुपास्यमानः ।

नाभीसरोरुहजुषा चतुराननेन

श्रुति किलात्र भगवानरविन्दनाभः ॥ १४ ॥

श्रीरवि, तथा मृडस्य हरस्य, “—गिरीशो गिरिशो मृडः । .. हर हरहरो भगः” इत्यमरः; चूडामणिः शिरोरत्नं, जगतां भुवनानाम्, अलङ्कारः भूषणं, भूषणस्वल्प-मित्यर्थः, स प्रसिद्धः, इन्द्राय अन्तोऽपि, अस्मिन् अस्मुराशेः समुद्रस्य, बाटः हि जलजन्तुभेद एव, “यादास जलजन्तवः” इत्यमरः; अस्मादवानधीकृतत्वादिति भावः । आर्यां वृत्तम् ॥ १२ ॥

कादिति ।—यदि तोयं जलम्, अमृतप्रकृतिः अमृतस्य सुधारस्य, प्रकृतिः योनिः, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः, जलात् यदि अमृतस्य उत्पत्तिरिति यावत्, “प्रकृतिः योनीं लिङ्गे च” इत्यमरः; ज्ञात् भवेत्, तदा आदेव भवेदेव, अमृतप्रकृतिकत्वमस्य ज्ञातमेवेति भावः, इदं तोयस्य अमृतप्रकृतिकत्वम्, एकान्तम् अत्यन्तम्, अद्भुतम् आश्चर्यं, न, यद्वा—तोयतव यदि अमृतप्रकृतिः ज्ञात्, तदा एकान्तमद्भुतं न ज्ञात्, अमृतस्य द्रवत्वात् समुद्रोत्पत्तत्वाच्चिति भावः, इदं पुनः एतदेव, बल्यमाप्त-व्यापार एवेत्यर्थः, नः अस्माकम्, अद्भुतम् आश्चर्यं, प्रतिपादयति शेषः, यत् लक्ष्मीः श्रीः, तुषारकरचन्द्रः, कौस्तुभं मणिविशेषः, पारिजातः सुरतरुविशेषः, तथा धन्वन्तरिः वैद्यकशास्त्रप्रवर्तयिता स्वर्गविराजितः, एतत्प्रभृतयः एतदादयः, एते तथा उच्चैःशवादयश्च इत्यर्थः, अपि जलानीं, विवर्तः परिवर्तनः, एषां तोयस्य च परस्परवैसादृश्यात् विवर्तगुणत्वाच्चाति भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

वाक्येति ।—भगवन् न वक्ष्येत्यसम्भ्रमः, अरविन्द एव, नाभी नाभिदेशे यस्य स हादृशः, विद्यारत्नयः, वाक्ये कण्ठपथ्यन्तं, दृष्टाणि नेत्रविषयोभूतानोत्पद्ये, शिरसा

(सीता वन्दने) ।

लक्षणः । यत् सत्यमुसर्पिणो धर्मोत्तराणां सिद्धिः, (ठ) —

जरयतु जगत् कल्पोच्छ्रितौ पिपर्तु पयोधरान्

वहतु वडवावक्त्रज्योतिर्दधातु सुधामुजः ।

भवतु वपुषा यावास्तावानगस्त्यरुषा पुन-

निर्धरयमपामौषत्पानस्तपासि ! नमोऽस्तु वः ॥ १५ ॥

महाकालि, अत्वारि इति भावः यत् तथोक्तेनापि, अविनाश्यपृष्ठ-पार्श्वोदरे च अज्ञात-
पृष्ठ-पार्श्व-जठरे च, कण्ठपर्यन्तशिरादग्नेनापि अस्य पृष्ठादिकं कृतं न विभावितं
अथयति अतुमुखत्वादिना भावः, यथा—आवभाव्यम अनक्यम, अग्निवादादिप्रव-
नित्यर्थः, पृष्ठ-पार्श्वोदर इत्यत्र तादृशेन, स्तरगाथे मुखमात्रस्यैव ऊर्ध्वोदरत्वात्
अज्ञातराया नामिसरावडवावक्त्रे एव वर्तमानत्वादिति भावः, नामिसरावडवा
नामिप्रकृत्यतेन, अनुरागनेन अतुमुखि च ब्रह्मवा, चिर दीर्घं च ल व्याप्य, ऋग्भि,
दैदिकमन्त्र-वर्णैः, उपालम्भानः कृत्मानः, सन् अत अन्तराश्रयौ, श्रुते स्वरिति,
हिलेति प्रविष्टौ । वसन्ततिथिकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ठ) उत्सर्पिणो बहमाना, मरुतीति यावत् । धर्मः उत्तरः प्रधानं येषां
सर्वोक्ताणां धर्ममहाभागान्तर्यः । सिद्धिः साफल्यं, कृतं यथा इत्यर्थः ।

जरयति ।—अयम् एवः अपा निधिः समुद्रः कल्पोच्छ्रितौ कल्पेन ब्रह्मणो
दिनस्य, उच्छ्रितौ विनाशः, अवसाने इत्यर्थः प्रलयकाले इति यावत्, “कल्पे ज्ञास्ते
विश्वे न्याये सर्वे ब्रह्मणो दिने” इति मन्दनो, जगत् सुवनं, जरयतु जीवं करोतु,
आध्यात्तनेन । अध्वर्यवतिलेखः, “जरयतु” इत्यत्र “जनयतु” इति पाठे—कल्पोच्छ्रितौ
कल्पेन प्रलयस्य, उच्छ्रितौ उच्छेदे, उपरमे इत्यर्थः प्रलयानन्तरमिति यावत्,
“सर्वं प्रलयः कल्पे अयं कल्पात् इत्यपि” इत्यमरः ; जगत् जनयतु उत्पादयतु,
“एतस्मिन् वा आकाशः सन्ध्याः आकाशादायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अष्टाः
पृथिवी” इति श्रुते ; पयोधरान् मेघान्, पिपर्तु पुरवतु, आदिशब्दिराज्ञा-
न्मुद्राणामा मेघपुरवदिति भावः, वडवाया अज्ञायाः, वक्त्रज्योतिः मुखानस्य,
वाडवानसस्येति, वहतु चारयतु, सुधामुजो देवान् दधतु पुण्यं तु वसन्तदायि-
नेति भावः, वपुषा शरीरेण, यावान् अत्यरिमात्रः तावान् तत्परिमाणः, भवतु
अस्तु पुन विस्तु, अनस्त्यस्य अन्तर्भावस्य श्रुतेः, यथा कापेन, ईरपाय, ईरत्

रामः । (सबहुनागन) । वत्स ! किमुच्यते—

सुनेः कलशजम्बनो जयति काऽपि गम्भीरता

यथा चुलकमश्वसामपि निधिः समुत्पद्यते ।

अमुष्य पुनरोष्महे न विवरोतमुत्तुङ्गतां

यथा भवति नोच्चकैरहह ! सोऽपि विन्ध्याचलः ॥ १६ ॥

अपि च वत्स ! दुरवगाहगम्भीरस्वभावानि महतां चरितानि ।

(ए) तथा हि—

जगति गमघस्रघस्मरसहस्रभानुप्रभा-

परिकथितापाण्डुतो लवणकूटमेवार्णवः ।

अथ क्षणमभूदथ ज्वलति कालकदानले

चटच्चटदिति स्फुटन्न भवति स्म यावत् क्षणात् ॥ १७ ॥

अल्पमात्रेण, गण्डूषमात्रेण इति यावत्, पात्र पेयता यस्य तादृशः, अल्पपारमित्यन्तं
मुखपथ इत्यर्थः, तस्मात् इति तावत् । यः युष्मभ्यः, नमः अस्तु, तपोरूपधर्मागच्छामा
न किमप्यसाध्यमिति भावः । अगस्त्यस्य समुद्रपानवार्ता प्रागुक्तैव न पुनरुक्ता ।
हारयो वृत्तम् ॥ १५ ॥

सुनेति ।—कलशजं कुम्भात्, जम्बु उत्पत्तिः यस्य तथाभूतस्य, सुनेरगस्त्यस्य,
काऽपि आनर्धचनीयेत्यर्थः, गम्भीरता दुरवगाहः क्लृप्तकालं, क्लृप्तात् सर्वोत्कर्षेण यत्नत
इत्यर्थः, यथा गम्भीरतया, अश्वसा निधिरपि समुद्राऽपि, चुलकं गण्डूष, समुत्पद्यत
उत्पाद्यते, गण्डूषोत्पद्यते इत्यर्थः, अमुष्य अगस्त्यस्य, उत्तुङ्गतां महोन्नतत्वं, महत्त्वानात्
यावत्, विवरोतुं प्रकटायितुं, न पुनः नेव, ईश्वरहे प्रभवाम्, यथा उत्तुङ्गतया,
यः अत्युन्नतत्वेन प्रासङ्गः, विन्ध्याचलोऽपि विन्ध्यागारपरि, उच्चको, उन्नतः, न भवति न
पुनर्भङ्गते इति भावः, अहह । अयमर्थः । पृथ्वी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ब) दुरवगाहता ।—दुरवगाहः दुष्पुवशः, दुर्बोध इत्यर्थः, गम्भीरः अचक्षुष
इति यावत्, स्वभावः स्वरूपं येषां तादृशानि । चरितानि आचरणाणि ।

जगादिति ।—अवसन् एव, अर्चवः समुद्रः, जनतां भुवनानां, विषमस्य अवसानस्य,
ध्वंसस्येत्यर्थः, यः यत्र दिनं, प्रलयकाल इत्यर्थः, 'घको दिनाह्नो' इत्यमरः ;
ह्रस्व घस्मरः अस्मरः, भवति इत्यर्थः, त्रिजगद्वाहक इति भावः, "भवतो
प्रलयोऽस्मरः" इत्यमरः ; यः वरुणस्य, सूर्यः, प्रलयकालिकः वादशसूर्य इति यावत्,

सीता । अज्जउत्त ! जलणिहिमज्जवट्ठिणो लंकापोदग्रस्स
जंबूदीवीवसंजमणसिंखलेब्ब को एसो पडिहासदे ? * (त) ।

रामः । देवि मेदिनीनन्दिनि ! पतितपौलस्त्यजगद्विजयकेतु-
दण्डानुकारौ ककुत्स्थकुटुम्बदुःखसंविभागदायादस्य वानरपतेः
कीर्त्तनमयोऽयं महासेतुः । (थ)

* आर्यपुत्र ! जलनिधिमध्यवार्त्तनो लङ्कापोतस्य जम्बूद्वीपसंयमनशृङ्खलेष्व
एव प्रतिभासते ?

तस्य प्रसया तैलसा, परिक्लृप्तः अतिपक्वः, अन्धो ग्रीवित इति यावत्, अत एव
पिच्छितः पिच्छाकारतां प्रापितः सन्, अथं अथमात्रेण, अथक्कूटमेव खल्वराशिरेण,
“पुस्त-राशौ तूष्करः कूटमस्त्रियाम्” इत्यमरः ; अभूत्, दृश्यते च लोके, समुद्रतीर-
वासिनः खल्वोदधेर्जलमग्निस्त्रिपुलापेनीकाय्य संशोध्य च खल्वतया परिचययन्तीति,
अथानन्तर, आश्वद्रागले संहारक-वट्टाग्नौ, ज्वलति प्रज्वलिते सति, अथात्
प्रज्वलनस्थे एव, अटसटदिति अव्यक्ताध्वनिनेति भावः, अमुटन् विदीर्यमाणः सन्,
यावत् साकल्येन, संपूर्णभावेनेत्यर्थं, “यावतावच्च साकल्य एवार्थेऽपि समुच्चये”
इत्यमरः ; न भवति अथ न तिष्ठति अथ, अथमात्रेण विनाशो गतः इत्यर्थः, भव्योभुत इति
यावत् ; यः समुद्रः हादशसूर्यकिरणेन ग्रीवितः खल्वराशिरेण परिच्यतोऽभिव्यक्त,
तच्च कालाग्निजेनसा निःशेष दग्धोभवत्यति, तस्य पुलुकौकरणमसंभवमपि अगस्त्येन
तत् कृतं, तस्मात् सङ्गता न किमप्यसाध्यमिति भावः । पृथ्वी उतम् ॥ १० ॥

(त) जलनिधेः समुद्रस्य, मध्यवार्त्तनः मध्यदेशे अवस्थितस्य । लङ्कापोतस्य
लङ्कादपवर्द्धितस्य । जम्बूद्वीपसंयमनेति । —जम्बूद्वीपे समुद्र द्वीपेषु जम्बूः अर्चिक्रिते
स्त्रिपुलाप्रसिद्धद्वीपविशेषे, यत् उपसयमनं बन्धन, तस्य शृङ्खलेष्व लोहनिर्मितरज्जुवत्प-
वत्सुविशेष इव, पोतो हि सङ्ख्या रज्ज्वातीरे बध्यते इति दिक् । प्रतिभासते ?
प्रतीयते ? परिदृश्यते ? इति यावत् ।

(थ) मेदिनीनन्दिनि ! प्रथिव्यात्मजे ! सीतायाः भूमिकर्षणकाले लाङ्कालाग्रे
भूमितः प्रादुर्भावात् मेदिनीनन्दिनीत्वम् । पतितेति । —पतितः भूमौ लुण्ठितः,
पौलस्त्यस्य रावणस्य, यः जगद्विजयः निजगदवशीकरणं, तस्य केतुदण्डः ध्वजयष्टिः,
जगद्विजयसूचकध्वजदण्डः इत्यर्थः, तदनुकारी तादृशः, पौलस्त्यनिषेवेन तस्य
ध्वजदण्डस्यापि पतनादिति भावः । ककुत्स्थेति । —ककुत्स्थकुटुम्बस्य ककुत्स्थ-
‘दीवीवपरिजगज्ज, अस्मदादेरिति भावः, तत् दुःखं क्रोधः, तस्य संवित् ॥ सत्यम्

सोता (सङ्घर्षम्) । दिदृष्ट्वा (द) अज्जलत्तदंसणपञ्चासाए
बंधपरोहणमहोसहं (ध) सेदुबंधो दीसइ । (अजलिं बहा) ।
भअवं ! णमो दे । *

रामः । देवि विश्वभरासम्भवे ! (न) पश्य पश्य—

यथा दूरापातित्रिदिवयुवतीनेत्रसुलभा-

मपां भर्ता हारावलिबलयलक्ष्मीं वितनुते ।

तथाऽयं माणिक्यस्फटिककनकग्रावशिखरे-

रशून्यात्मा सेतुः प्रभवति महानायक इव ॥ १८ ॥

* दिदृष्ट्वा आद्येपुनर्दशनं प्रत्याग्राया वन्धपरोहणमहोसहं सेतुबन्धो दृश्यते ।
अनवन् ! नमस्ते ।

विभागः, तत्र दायं विभाव्यदव्यम्, आदत्ते गृह्णाति इति दायटः अंशहरः तस्य,
समुद्रः खभागिन इत्यर्थः । वानरपतेः सुयोवस्य । शीर्तनमयः शीर्तनमयः, शीर्तनस्वरूप
इत्यर्थः । मडासेतुः विद्यासेतुः ।

(द) दिदृष्ट्वा भाग्येन ।

(ध) आद्येपुनरेति ।—आद्येपुनस्य भर्तुः तत्र, दर्शनाय साक्षात्प्राप्तये, या
प्रत्याग्रा लब्धा, स्पृष्टा इति यावत् तस्याः । वन्धपरोहणेति ।—वन्धस्य व्यापनस्य,
प्ररोहणम् अङ्गुरोद्भावनम् ; बहा—वन्धस्य दृढीकरणस्य इत्यर्थः, प्ररोहणं प्रकृष्टते
अनेनेति प्ररोहणं वीजं, सेतुभूतम् इत्यर्थः, तदेव महोसहं महोषस्यरूप इत्यर्थः ।

(न) विश्वभरासम्भवे ! पृथिवीतमये ! “भूर्भूमिरचक्षाऽनन्ता रसा विश्वभरा
स्मिरा । गोवा कुः पृथिवी पृथ्वी—” इत्यमरः ।

यथेति ।—अपां भर्ता समुद्रः, दूरात् विप्रकटदेशात्, आपतन्ति निबिडानि
अवकीर्ति दूरापातीनि विप्रकटदेशादपि दर्शनसमर्थांनित्यर्थः, त्रिदिवयुवतीनां
देवाङ्गनानां, यानि नेत्राणि नयनानि, तासां खेचरत्वात् नेत्राणां दूरापातित्वमिति
भावः, तेषां सुवभां सुखदर्शनीयमिति यावत्, हारावलीवलयस्य हारावलीवेष्टनस्य,
पृथिव्या इति भावः, अज्जो श्रियं, यथा वितनुते विचारयति, अने इति यावत्, तथा
माणिक्य-स्फटिक-कनकग्रावशिखरेः माणिक्यमयेः स्फटिकमयेः आसनमये च श्रेष्ठशङ्के-
रित्यर्थः, अशून्यात्मा पुरितावयवः, अयम् एवः, सेतुः आलिः, महानायक इव महान्
अयमभिरिच, तथा एव हारावल्या इति भावः, “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमज्ज-

अपि चास्मिन् वध्यमानं—

शैलप्रवेशात् प्रचलीभवद्भिः

कङ्कोलकूटैरभिताडितान् मू ।

आसीत्सिद्धत्याऽचलग्मिनीना-

मन्मोविरेव प्रभवो नदीनाम् ॥ १९ ॥

(सुशोभं प्रति) । सखे !—

तथा सेतुशब्दोत्कलितकग्निनिक्षिप्तशिखरि-

प्रतिष्ठावर्द्धिण्यः क्षणमथ नदीभिः प्रतिवहन् ।

समुत्खातक्षौणोदरकुङ्करपूर्त्तिव्यतिकर-

प्रसृष्टाहङ्कारः स्मरसि तदवस्थो निविरपाम् ? ॥ २० ॥

अवावपि" इति मेदिनी ; प्रभवति प्रवर्धयति इत्यर्थः, पृष्ठिभ्याः हारवत् परिदृश्य-
मानस्य अपोषेः वक्षसि शोभमानस्य माषिक्यादिप्रसारघटितस्य सेतोर्मध्यमचित्तं
योद्धव्यमिति निष्कर्षः । शिखरिणो इत्यम् ॥ १८ ॥

शैलेति ।—शैलानां पर्वतानां, सेतुनिमित्तमानोतानां पर्वताङ्गानामिति भावः,
प्रवेशात् अन्तर्गमनात्, जलमध्ये स्थापनादिति भावः, प्रचलीभवद्भिः प्रवर्धय चक्षु-
भूतेः, कङ्कोलकूटैः तरङ्गराशिभिः, अभिताडिता-
नाम् आघातानाम्, अत एव निहत्य प्रत्याहत्य, पुगेभ्यो गमनाशक्त्या पश्चादपसृष्टित्वं,
अवकगानिनीनां पर्वताभिमुखीनां, यत एवागतास्तत्रैवाचक्षेपु गच्छन्तीनामिति यावत्,
नदीनां सरिताम्, अन्मोविरेव समुद्र एव, प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, आसीत् अभूत् ;
नदीनां पर्वता एव प्रभवाः, अत तु शैलप्रवेशात् कङ्कोलताङ्गेन पराहत्य पर्वताङ्गेव
प्रतिगच्छन्त्यः नद्यः समुद्रादिव प्रवृत्ता इति भावः । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥ १९ ॥

तथेति ।—तथा तादृशः, सेतुवन्महासि परिदृष्ट इत्यर्थः, सेतुशब्दा सेतु-
हारबाजुरागेषु, उत्कलितैः उत्फुल्लैः, अपिभिः वागरेः, निक्षिप्तानां पातितानां,
शिखरिणां पर्वतानां, प्रतिष्ठया स्थित्या, वर्द्धिण्यु वर्द्धनशोभः, स्फोटकक्षेवर इत्यर्थः, अथ
तत्त्वमन्त्रेण, नदीभिः समुद्रेण सङ्गच्छमानाभिः सरिद्धिः, प्रतिवहन् प्रातिकूल्येन
गच्छन्, निजानिमित्तमपसरन्नित्यर्थः, अवागन्तरं, समुत्खातानां समुत्पाटितानां,
समुत्पाद्य निहितानामिति यावत्, क्षौणोदराणां पर्वतानां, कुङ्कराणि विवरानि,
"कुङ्करं सुविरं विवरं विह्वलम्" इत्यमरः ; तेषां पूर्तिः पूरणं, सप्रवाहेरिति भावः, तस्य

सुशेवः । देव ! भवच्चरितचित्रशालिकायाम् (प) अस्माकं
चेतसि किं किं नाम न लिखितमस्ति ? अपि च—

सेतूद्योगे सपदि लवणादन्यमन्तस्तिमिभ्यः
कालेनापां मधुरमपि हि स्वादमुद्देदयन्त्यः ।
शैलक्षेपोच्छलितसलिलव्यूहतुच्छे समन्तात्
वारां पत्न्यौ पटुतररयं निम्नगाः सन्निपेतुः ॥ २१ ॥
विभोवचः । देव मनुवंशमौक्तिकमणे !—(फ)

व्यतिकरेण सन्त्यन्तेन समुद्देन वा. प्रसृतः अपनीतः, अहङ्कारः अहं महानिति बुद्धिः
यस्य तथाभूतः, बहुभिः प्रवाहैरपि कुहरावासपूरणोद्यत्वात् कुहरमध्ये आवडो-
भावाच्चेति भावः, तदवस्थः बन्धनस्य इत्यर्थः, अपां नाशः समुद्रः, यदासीदिति
शेषः, तत् स्मरति ? त्वमिति शेषः । अत्र भाष्यायः उर्ध्वतयाऽन्वेति । शिखरिणो
उक्तम् ॥ २० ॥

(प) भवदिति ।—भवतः तव, चरितमेव चारित्रमेव, चित्रशालिका आलेख्यरुद्धं
तव, तत्सुखरूपे इत्यर्थः ।

सेतूद्योगे इति ।—सेतोः सेतुबन्धनस्य, उद्योगे उपक्रमे, सपदि तत्क्षणम्,
शैलानां पर्वतानां, पर्वताग्रानामिति यावत्, क्षेपात् पातनात्, उच्छलितैः उच्छ्वसितैः,
स्फूर्तेरिति यावत्, सलिलव्यूहैः जलसङ्घातैः, तुच्छे विग्रहलतां गीते इति भावः,
वारां पत्न्यौ जलनिधौ, निम्नगाः नद्यः, “अथ नदी सरित् । खीतस्वतो होपवतो
स्ववन्तो निम्नगाऽऽपगाः ॥” इत्यमरः ; कालेन अन्तस्तिमिभ्यः अन्तर्गतेभ्यः तिमिमल्यभ्यः,
तादृश्यं चतुर्थी ; अपां जलानां, खादम् आखादं, लवणात् अन्यम् अपरम्, अत एव
मधुरम्, उद्देदयन्त्यः जनयन्त्यः सन्त्यः, पटुतरः प्रवहतरः, रयः वेगः यस्मिन्
तत् यथा तथा, समन्तात् सर्वतः, सन्निपेतुः सन्निपतन्ति स्य, लवणे समुद्रजले
नदीनां मधुरजलानां सन्धातात् माधुर्यं सन्त्ययते इति भावः । सन्धाक्ता
उक्तम् ॥ २१ ॥

(फ) मनुवंशेति ।—मनोः स्थायशुभप्रजापतेः, वंशे कुली, यदा—काव्य-कारण-
वीरभेदोपाचारात् जनवः मनुजाः एव, वंशः वैश्वः, मुक्ताक्षरविशेषा इति भावः, गज-
शक्त्यादिवत् वंशजापि मुक्ताष्टकविशेषत्वात्, तेषु ; मौक्तिकाः मुक्तावत् शुभोज्ज्वलशङ्खः
पुरुषाः इति भावः, तेषु मत्ते ! रजन् ! प्रधानमित्यर्थः ।

सद्यः पीत्वा दरीभिर्जलधिमथ चिरात् दृष्टमैनाकबन्धु-
प्रौतिप्रौढाशुपूरद्विगुणमहिमभिर्निर्भरैः पूरयन्तः ।

यं विव्यस्ताः पुरस्तान्निशि नि श निवहैरापधोनां ज्वलन्नि-
स्ते दृश्यन्ते तदात्वोषितकपिशिविरस्मारिणः सेतुशेलाः ॥ २२ ॥

सीता । (सञ्चितम्) । अज्ज उत्त ! गौरीगुरुणो गिरिंदस्स
जुवराणो (व) जलणिह्मिगवभवसदौ मेणाओ जाणामि पक्ख-
च्छेअं वि विणा थावरीभूदो * (भ) ।

* आर्यपुत्र ! गौरीगुरोर्गौरीन्दस युवराजो जलानिधिमभवसतिर्मेनाको जानामि
पक्खेदमपि विना थावरीभूतः ।

सद्य इति ।—पुरस्तात् प्रथमं, विव्यस्ताः सन्निवेशिताः, सेतुशेला इति भावः, सद्यः
सन्निवेशनादेशैव, दरीभिः युद्धाभिः, शेलाजानाति भावः, जलधिं समुद्रं, समुद्रजल-
मिति यावत्, पीत्वा, अथ जलधिपानानन्तरं, चिरात् दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, दृष्टे
अवलोकिते, जलालम्भात् दृष्टिगोचरं गते इत्यर्थः, मैनाके इत्यलयात्मजे तदाख्ये
पर्वतविशिषे एव, समुद्रगर्भस्थिते इति भावः, वसो स्वर्गने, या प्रीतिः खेदः, तथा
हंतुना प्रीटे, प्रवृद्धेः, अशुदूरेः आनन्दजनितमेवास्तुतिवद्, चिरकालादर्शनानन्तरम्
असक्याद्दर्शनजनितानन्दसमुद्रूतैरिति भावः, द्विगुणः द्विरावृत्तः, महिमा भावकात्मनः,
आधिक्यमर्थः शेषा तादृशेः निर्भरैः प्रखलनः स्रुतजलप्रकाशैः, पूरयन्तः पूर्यन्त-
भावादयत्तः, दरीभिः पातात् यावन्ति जलानि क्लृप्तं मतानि, ततोऽधिकं यथा
तथा पूरयन्त इति भावः, ये सेतुशेलाः सेतुपर्वताश्च इत्यर्थः, ते निशि निशि
प्रतिरात्रं, ज्वलन्नि, अपधोनां निवहैः समुद्रैः, तदात् तत्कालं, "तत्कालसु तदात्वं
जातु" इत्यमरः ; सञ्चिताना कृतावस्थानानां, सपुना वानराणां, शिविराणि सेनानि,
तेषां आरचः स्मारकाः, दृश्यन्ते, अपधोनां तेजसा पर्वतानां पिङ्गलवर्णकपि-
श्यामादिति भावः । यद्वा—निर्भरैः पूरयन्तः, तथा निशि निशि प्रतिरात्रं, ज्वलन्नि
दीप्यमानैः, अपधोनां लतागुल्मवशेषाणां, निवहैः समुद्रैः उपलब्धिताः, ये सेतुशेलाः
सेतुपर्वताश्च, पर्वतांश्च वा, शेलेसेतव इत्यर्थः, विव्यस्ताः सन्निवेशिताः, निर्मिता
इत्यर्थः, तदात्वोषितकपुना शिविरस्य सेननिवासस्य, अपिसेनानावस्थानार्थं
वज्रावाहस्येव, आरिणः ते सेतुशेलाः पुरस्तात् यवतः, दृश्यन्ते अवधोक्त्यन्ते ।
अनघराघवम् ॥ २२ ॥

रामः । (विह्वल) । आं जानकि ! आम्—(म)

क्रीडं विमुच्य पुत्रञ्च पितरञ्च हिमालयम् ।

प्रविश्य जलाधिं पक्षी रक्षताऽनेन किं कृतम् ? ॥ २१ ॥

सीता । (हृष्टोत्पुष्टकं प्रति) । विमाणरात्र ! गणपमगचं क-
मणकोटूडलुक्कविभमाणसाम्हि, (य) ता उखमेहि (र)
दाव । *

रामः । (सकौतुब-छितम्) । देवि रत्नगर्भागर्भरत्नशलाके !
(ल) पश्य पश्य—

* विमानराज ! गगनमार्गे चङ्क्रमन् सकौटूडकोटसितमानसाऽस्मि ; तदुन्नमव
तावत् ।

(व) गौरीगुरोः पावंतोपितु, गिरीन्द्रञ्च नगाधराजञ्च, हिमालयस्यैतथैः ।
युवराजः योवराज्याभिषिक्तः कुमार इत्यर्थः ।

(भ) स्थावरीभूतः अचञ्चोभूतः, क्षिप्रपञ्च इव सञ्जात इत्यर्थः, एवञ्च समुद्र-
जल्ये एव स्थितिरिति भावः ।

(म) आमात निश्चयार्थकसम्ययम्, “आं ज्ञानसिद्धयुक्थो” इति मेदिनी ;
तं यत् वदति तत् परमार्थतः सत्यमेवेत्यर्थः ।

क्रीडामिति ।—पुत्रं तनयं, क्रीडं तदाख्यं गिरिं, तथा पितरं जनकं, हिमालयञ्च
हिमगिरिञ्च, विमुच्य त्यक्त्वा, जलाधिं सागरं, प्रविश्य पक्षी पतङ्गो, रक्षता पाण्ड्यता,
अनेन मेलाकेन, किं किं कारये, कृतम् ? सम्पादितम् ? अयुक्तं कृतमिति भावः, नास्मि
कतोरपि पक्षयोः स्थावरताऽपगता, न वा पुनस्तेऽहः नापि पितृभक्तिरिति सर्वथा
दुर्देवमस्येति भावः ॥ २१ ॥

(य) गतमेति ।—गगनमार्गेण गगनमार्गेण वा आकाशपथेनेत्यर्थः, चङ्क्रमन्
इत्यतः सनपे, चङ्क्रमन्वाय वा, कोटूडकेन कोतुकेन, उल्लसितं दृष्टं, मानसं चित्तं
यस्याः तथाभूता ।

(र) उन्नमव ऊर्ध्वम् उत्थातव, माम् ऊर्ध्वे गयेत्यर्थः । “उखमेहि” इत्यस्य
“उन्नम” इति संस्कृत उन्नम ऊर्ध्वमुत्पत इत्यर्थः ।

(ल) रत्नेति ।—रत्नाणि निषधः, गर्भे अन्तरे यत्काकादृश्याः रत्नगर्भायाः
पुत्रिन्याः, गर्भञ्च कुक्षेः, रत्नशलाका इव रत्नमयशलाका इव शलाका इत्यभुक्ते,
काचगरीरुतलङ्घि । इत्यर्थः ।

यथा यथा परं व्योम विमानमधिरोहति ।

तथा तथाऽपसर्पन्ति परतः परितो दिशः ॥ २४ ॥

किञ्च—

आसन्नतपनाश्यान-त्वचः पुष्पकपीडिताः ।

गगनार्णवयादासि स्तिम्यान्त स्तनांयत्रवः ॥ २५ ॥

अपि च—

अमी ते गभीरस्तनितरवरौद्रा मयमयो-

रनायुष्यं पुष्यन्त्यवतमसमुच्चैर्लसुचः ।

विसर्पद्विर्येषामुपरि परामन्दोः परिमलै-

रसम्बाधज्योत्स्नातिमिरचयाचित्रं विषदभूत् ॥ २६ ॥

वर्णितः—विमानं व्योमयागम, अयं पुष्पकरव इत्यर्थः, यथा यथा परम अत्ययम्, ऊर्ध्वमिति यावत्, व्योम आकाशम्, आधिरोहति उत्पतति, तथा तथा दिशः पूर्वादि दिक्चमूहाः, परतः परं स्थानं, परितः समन्तात्, “परतः परितः” इत्यत्र “परतः परतः” इति पाठः सुष्ठुतया प्रतिभाति, परतः परतः उत्तरोत्तरमित्यर्थः, अपसर्पन्ति प्रसाद्यन्ते, दिङ्निर्णयो न आदिति भावः । अगुष्टुप् छतम् ॥ २४ ॥

वासमेति—आसन्नेन साक्षरितेन, तपनेन सूर्येण, तपेजसिति भावः, आश्यानाः शुष्काः, त्वच इव त्वचः बाह्यदेशा इति भावः येषां तर्काः, तथा पुष्पकेषु तदाख्य- विमानेन, पीडिताः विदारिताः, खण्डोक्तता इति भावः, गगनमेव आकाशमेव, अर्थवः समुद्रः, अशोमत्वात् गोलत्वाच्चति भावः, तथा यादासि जलजन्तुभूताः, “यादासि जलजन्तवः” इत्यमरः ; जगयिजवः मेघाः, “अथ मेघो वारिवाहः जगयिजु- र्वाहकः” इत्यमरः ; स्तिम्यान्ति चार्द्रता नवन्तीति यावत्, अस्मानिति शेषः ; यथा— स्तिम्यान्ति मन्दोभवन्ति, शनेः शनेर्गच्छन्तीति यावत् । यद्यपि “टिनिर् चार्द्रोभावे” इत्यस्य देवादिकृष्णसंज्ञकं, तथाऽप्यत्र अनाभूतपक्षो बोद्धव्यः । अगुष्टुप् छतम् ॥ २५ ॥

अमी इति—गभीरं गभीरं, क्षणितं गजितमेव, रवः ध्वनिः, तेन रौद्राः जीपवाः, उच्चैर्भङ्गाः, अमी एते, जलमुचः मेघाः, “अथ मेघो वारिवाहो जलमुक् भूजघोनयः” इत्यमरः ; ते तव, मयमयोः अगुष्टोः, अनायुष्यम् अनायुःप्रयोजकं, दर्शनगतित्याघातज्ञमिति भावः, अवतमघं अघं तमः, अत्य तमः इत्यर्थः, “वीथे-

सुधीः । (अथोऽप्रलीक्य सकीतुक रामं प्रति) । देव ! दूरादवाक्
(व) प्रवलीक्य तावत्—

निङ्कुतोन्नतगतप्रविभक्तिः स्वस्ववर्णविनिविष्टपटार्था ।

अम्बुरागिपरिवेषवती भूषितकुट्टिममिव प्रतिभाति ॥ २७ ॥

अपि च देव !—

अयमनेन महीदधिभोगिना

वलथितो वसुधाफणमण्डलः ।

ऽवतमसं तमः” इत्यमरः ; पुथ्यलि पुष्टं कुर्वन्ति, बर्हयन्तीत्यर्थः, स्वल्पेन तमसा
नप्रने चावृण्वतीति भावः, इत्योऽन्यस्य, उपरि ऊर्ध्वं परम अधश्च, विसर्पद्भिः
स्रष्टरद्भिः, येषां मेघानां, परिमलैः विमर्दोत्पन्नैः, मेघानां परस्परसर्पणजनित-
नम्यैरित्यर्थः, “स्यात् परिमलोऽतिमर्दोत्पन्नोऽवरगन्धयोऽपि” इति मेदिनी ; न
सम्यक् वाचा व्याघातः यस्याः तथाभूता, ज्योत्स्ना कै सुदी, तिमिरचयश्च अन्धकार-
समुद्भव, अथिक्ती ज्योत्स्ना अथिक्तास्तमिरचयश्चेति भावः, तेन चित्तं प्रबलं, अथं
शुक्लवर्णं अथच कृष्णवर्णमित्यर्थः, विषम आकाशम्, अमृत, यदा इत्योऽपरि मेघा
विसर्पन्ति, तदा ज्योत्स्ना अयादृता वर्तन्ते, यदा च अधः विसर्पन्ति, तदा तिमि-
राधि जायन्ते, एवम् ऊर्ध्वोऽधोविसर्पणक्रमेण ज्योत्स्ना-तिमिरयोरुभयोरपि असम्भाव्यत्वं
जायते इति भावः । “परिमलैः” इत्यथ “परिकरैः” इति पाठकल्पना साधोयसी
सङ्गतायां च इति मन्ये, मेघानां परिमलस्य, तेन च परिमलेन ज्योत्स्ना-तिमिरयोः
व्याघातस्य च अनन्याव्यादादिति सुधीर्निर्विषेक्तव्यम् । परिकरैः समूहैः, मेघानां
समुद्देरित्यर्थः । शिखरिणो इत्यम ॥ २६ ॥

(व) अवाक् अध इत्यर्थः ।

निङ्कुतेति ।—निङ्कुता गोपिता, लज्ज्याविषयीभूता इति यावत्, उन्नत-नतयोः
उच्च-नीचयोः, व्यानयोरिति शेषः, प्रविभक्तिः प्रकटो विभागः यस्याः तथोक्ता, स्वेषु
स्वेषु निजेषु निजेषु, वर्येषु शुक्लपीतादिव, विनिविष्टाः अवस्थिता इत्यर्थः पटाणां ।
बकूनि यस्याः यस्यां वा तादृशी, दृष्टत्वात् शुक्लादिवर्णवस्त्रेणैव पटाणां ज्ञायन्ते, न तु
तद्व-शुक्ल-इव प्रासादादिविशेषेणेति भावः, अम्बुराशिः समुद्र एव, परिवेषः वेष्टनं
तपती, समुद्रपरिवेष्टता इत्यर्थः, भुः पृथ्वी, चित्तं नागवर्णं, विविधवर्णयोभितमित्यर्थः,
कुट्टिममिव बहमुनिमिव, होपनिवेति भावः, प्रतिभाति राजते । रवीश्वता इति,
“रात् परेर्न-र-व-गै रधीश्वता” इति तत्त्वज्ञानात् ॥ २७ ॥

जगदनर्घमवाप्य भवादृशं

किमपि रत्नमहङ्कुर्वतेतराम् ॥ २८ ॥

श्रीता । (पुरी दशमश्लो) । को एषो कप्पाणलज्जालाकलाव-
कटिज्जमाणजलणिहिलवणत्थवकणिमलप्रभंजिहसिहरसहस्र-
महुरो महौहरो पलोदज्जदि ? * (श)

विशेषः । देवि !—

पुरः प्रालेयशैलोऽयं यस्मिन् मकरकेतवे ।

मृतसञ्जीवनी दुर्गा महौषधिरजायत ॥ २९ ॥

* अ एव कल्याणलज्जालाकलापकप्यमानजलनिधिलवणत्थवकणिमंलावंजिह-
सिहरसहस्रमहुरो महौहरः प्रलोक्यते ।

अथमिति ।—अनेन परिदृश्यमानेन, महोदधिरेव समुद्र एव, भांगी मुनयः तेन,
वसवितः वेदितः, अवन् एवः, वसुधा पृथिवी एव, कषाः कषा, कुण्डलीभूतसर्पस्य
कषा इत्यर्थः, तस्य मण्डलः समुद्रः, जगतां भुवनानां, विभुवनमध्ये इत्यर्थः, अनर्घम्
अमूल्यं, दुष्प्रापमिति यावत्, भवादृशं तत्सदृशं, किमपि अनिर्वचनीयं, एवं
मस्मिन्, अवाप्य प्राप्य, अहङ्कुर्वतेतराम् अतिशयेन अहङ्करोति । द्रुतविस्मितं
वृत्तं, “द्रुतविस्मितमाह न-भो भ-रो” इति तल्लक्षणात् ॥ २८ ॥

(श) कल्याणलक्षितः ।—कल्याणलक्ष प्रलयाग्नेः, ज्वालालक्षणापेन शिखासमूहेन,
कप्यमानल पच्यमानल, जलनिधेः समुद्रस्य, लवणत्थवकवत् खवचराश्रितवत्, निर्मलेन
विमर्देन, अर्धंजिह्वेन मेषवर्णिना, शिखराणां शृङ्गाणां, सहस्रलव महुरः महौहरः ।
प्रलोक्यते दृश्यते ?

पुर इति ।—पुरः अवतः, अथं परिदृश्यमानः, प्रालेयशैलः तुवाराचलः, हिम-
निरिरित्थः, “अवस्थापयस्व गौडारस्तुवारस्तुहिन् हिमम् । प्रालेयं निहिता”
इत्यमरः” वर्तते इति श्रवः, यस्मिन् प्रालेयशैले, दुर्गा गौरी एव, मकरकेतवे ज्ञानाव,
मदनजीवनाथेति यावत्, तादर्थ्ये चतुर्थी; अतः सञ्जीव्यते अग्रेति मृतसञ्जीवनी
मृतस्य प्रादुर्भाषिणी, महौषधिः अजायत सदपद्यत, जेमानल्लेन दग्धः ज्ञानः गौरी-
परिचयात् परं हरेव पुनर्जीवनं प्रापित इति पुराचम्, अत एव अतस्य ज्ञानस्य
पुनर्जीवनदानात् गौर्व्यां महौषधिल्लं युक्तमिति भावः । अष्टष्टुष्टु ॥ २९ ॥

गीता । (सकौतुकम्) । आबि इध जेज्व चंदसेहरणअणाणले
आहुदीभूदो भअवं मअओ ? *

विभोवचः । आं देवि ! आम् । इयमुत्तरेण देवदाहवगलेखा
विषमशरदुरन्तसाक्षिणी (घ)—

पुरा पुरां भेत्तरिह त्रिनेत्री-

शृङ्गाटके तुल्यरुषि स्थितेऽपि ।

धग्धगित्यज्वलदेकमन्ये

तहूमपीडामपि नासहेताम् ॥ ३० ॥

रामः । किमुच्यते—

नीललोहितललाटलाञ्छने

लोचने जयति कोपपावकः ।

* अपि इहैव चन्द्रशेखरमयमानले आहुतीभूतो भगवान् मन्मथः ?

(घ) उत्तरेण उत्तरां दिशि । देवदाहवगलेखा देवदाहकाननश्रेणी ।
विषमेति ।—विषमशरश्च कामश्च, दुरन्तः दुरवसानं, दुःखदायकविनाश इत्यर्थः,
दाह इति यावत्, तस्य साक्षिणी साक्षाद्दृष्टी ।

पुरेति ।—पुरा पूर्वम्, इह अस्मिन् देवदाहवने, पुरां भेत्तुः त्रिपुरारिः हरश्च,
त्रिनेत्री नेत्रत्रयेण, शृङ्गाटकं बारिकण्टकं, “पाण्डिल” इति वज्रभाषया, “शृङ्गाट्”
इति च हिन्दीभाषया प्रसिद्धं तस्मिन्, “शृङ्गाटकं भवेद्धारि-कण्टके च चतुर्पथे” इति
मेदिनी ; तुल्यरुषि समकोपे, स्थितेऽपि वर्त्तमानेऽपि, नेत्रत्रयेण युगपत् तुल्यरुप-
तया कोपप्रज्वलितमपीत्यर्थः, एकं ललाटस्थं तृतीयनेत्रमित्यर्थः, चक् चक् चक्
इति इत्यन्, अज्वलत् प्रज्वलितमभवत्, अन्ये अपरे, अवशिष्टे हे नेत्रे इत्यर्थः, तस्य
तृतीयनेत्राप्रैरित्यर्थः, हूमपीडामपि अपिचमुहूतहूमजडःखमपि, न असहेतां
न अचमेतां, सोढुं समर्थं न मरेतामित्यर्थः, निमीलिते एव आक्षामिति भावः ।
अप्रजालि इत्यम् ॥ ३० ॥

मीलेति ।—नीललोहितस्य हरश्च, “ज्ञानापुरेताः सर्वेऽपि पूर्णं निर्मलं लोहितः ।
हरः हरहरि मर्गः—” इत्यमरः ; ललाटलाञ्छने मासकंमल चित्रंभूते, मासापिचने
इत्यर्थः, मासभूषणे इति भावः, लोचने नेत्रे, कोपपावकः क्रोधाग्निः, जयति सर्वतोः

राक्षसस्य जगदन्तर्हितवे

यस्य संज्वलनमात्मभूरभूत् ॥ ३१ ॥

सोता । (रामं प्रति) । अज्जउत्त ! तथा पिरणुकोसो (स)
काधं उण पाङ्गिबुत्तो (इ) महादेशो देहंए ? * (क) ।

शमः ।—

स्मरपरिभवनिःसहायदीर्घ-

रथ सुभगहुरणैरियं तपोभः ।

तदकृत यदसौ निजेऽपि देहे

जयति जगत्पतिरात्मना द्वितीयः ॥ ३२ ॥

* आद्येषुव । तथा निरनुकोमः कथं पुनः प्रतिनिष्ठसो महादवा दम्बा ?

अर्थे च वर्तते, आत्मभूः कामः, जगता सुवनानाम्, अन्तर्हितवे संहाराणं, प्रलयकाले
निजगद्विनाशोऽत्यर्थः, राक्षसस्य स्थापितस्य, सस्य कोपपावकस्य, संज्वलनं प्रज्वलन-
कारणं, सत्यस्यकाष्ठम् इति यावत्, अभूत् अजायत । रघोऽन्ता उत्तम ॥ ३१ ॥

(स) निरनुकोमः निर्दयः, "कृपा दयाऽनुकम्पा कादनुकोमः" इत्यमरः ।

(इ) प्रातानवतः ? विरतः ? क्षोधादिति शेषः ।

(क) दम्बा गौर्या ।

अरेति ।—इयं देवो पार्वती, स्मरस्य कामस्य, परिभवेण तिरस्कारेण, विनाशे-
नित्यः, निःसहायः सहायशून्यः, हुरवशोकरणे इति भावः, तेन हेतुना दोषाणि
महान्त्यर्थः, वहादनं व्याप्य प्रवलागोतं यावत् तथाभूतैः, पूर्वे स्मरसाहाय्येन देवं
त्रयीकतुमना आसीत्, ततस्तद्दुष्टोद्धरणाय सहायाभावमवलोक्य महत्तप एव
सहायोऽवलम्बित इति भावः, असुभगा सुभगा क्रियते अभिरिति तथोक्तानि तेः
सुभगद्वयोः भर्तुः प्रियत्वसम्पादकैरित्यर्थः, तपोभः तपस्व्याभः, तत् तथा, अकृत
कृतपत्नी, सत् वधा, येन वा इत्यर्थः, जगत्पातः विध्वंसः, असौ हरः, निजे
स्वकीये, देहोऽपि शरीरेऽपि, आत्मना शरीरेण, गौरोल्लापेण इत्यर्थः, पार्वतीदेहेति
यावत्, "आत्मा पुंनि स्त्रमावे च...शरीर-त्रयकोरपि" इति मेदिनी ; यथा—आत्मना
स्मरमेव, स्वच्छेदेत्यर्थः, द्वितीयः द्वयोः पुरुषः, अर्धनारीश्वरः सांनिध्यं, जयति
स्मरपरिभवे च वर्तते । पृथिव्याया ३३म् ॥ ३२ ॥

विभीषणः । (उपरिष्ठान्नम्) ।—

चिरमनया तपयित्वा कपाल-विष-विषधरैकचित्तस्य ।

चक्रे हरस्य मूर्तिः फलमर्द्धं फलदमर्द्धञ्च ॥ ३३ ॥

श्रीता । (विह्वल्य तं पतिं सक्रोधवत्) । कदरस्मिं उष संशिवेसे
भगवद्दीर्घं सञ्जमंगलाय पाणिगङ्गाङ्गमंगलं (ख) आसी ? *

विभीषणः । इदं पुरस्तादोषधिप्रस्थं नाम नगराजनगरम् । (ग)

अत्र हि—

सम्प्रदातरि महीषधीमये भूधरे सुखमुवाह पार्वतीम् ।

मूढकङ्कणफणौन्दग्निर्भयां तारकेश्वरकिशोरशेखरः ॥ ३४ ॥

* कदरस्मिन् पुनः सन्निवेशे भगवत्याः सर्वमङ्गलायाः पाणिगङ्गाङ्गमङ्गलनामोत् ?

चिरमिति ।—अनया गौर्या, चिरं सुदीर्घकालं, तपयित्वा तपः तपस्याम्, इत्या-
गत्वा, तपयित्वा इत्यर्थः, कपालः नरशिरःकपालं, विषं गरलं, “विष” इत्यस्य
“द्रव” इति पाठे—द्रवो वाहनभूतो उषसः, विषधरः भुजङ्गः, एषु एकं केवलं, चिरं
मनः यस्य तत्त्वभूतस्य, हरस्य महेश्वरस्य, अर्द्धे मूर्तिः शरीराद्धे, वामाङ्गमिति यावत्,
फलं लाभः, तपसः परिचयः इति यावत्, तस्यास्तदङ्गलं लाभान्, यत् लभ्यते तदेव
फलमिति भावः, अर्द्धञ्च अपरमर्द्धाङ्गं, दक्षिणाङ्गमिति यावत्, फलदम् अर्धोदघाट,
चक्रे कृतं, गौरीतपसा वधं गतो हरोऽङ्गनारीश्वरोऽभूदिति भावः । आर्या
उत्तम ॥ ३३ ॥

(ख) सन्निवेशे प्रदेशे । सर्वमङ्गलायाः गौर्याः, “वमा कात्यायनी गौरी कात्वी
हेमवतीश्वरा । शिवा भवानो रुद्राणो सर्वाणो सर्वमङ्गलाः” इत्यमरः । पाणि-
गङ्गाङ्गमङ्गलं शुभविवाहः ।

(ग) पुरस्तात् अये । ओषधिप्रस्थम् ओषध्यः फलपाकाला लतागुल्मादयः, ताः
प्रतिष्ठाने अत्र इति ओषधिप्रस्थम् ; ओषधिपचानं प्रस्थं सानुदेशो यस्य तादृशमिति
वा ओषधिप्रस्थं हिमालयः, तस्य ओषधिभूमित्वात् । नगराजनगरं नगरालय
पर्यन्ताधिपत्यं, नगरं राजधानी ।

सम्प्रदातरिति ।—महीषधीमये महत्यः महाकलाः, ओषध्यः लतादिविशेषाः,
तस्यैव तदवहुले इति यावत्, भूधरे पर्वते, हिमवतीति यावत्, हिमालयस्य
ओषध्युत्पत्तिस्थानत्वादिति भावः, सम्प्रदातरि सम्यक् प्रदानकर्त्तारं सति, तारकाचार्यं
ताराचाम्, ईश्वरः प्रभुचन्द्रः, किशोरः शिशुः, वासुचन्द्र इत्यर्थः, लज्जामानवचन्द्र इति

रामः । आं देवि ! इहैव—

पितरि निजतुङ्गिनसम्पत्कल्पितहेमन्तविभ्रमे गौरी ।

निर्मदभुजङ्गभूषणमभीषणं प्रियकरं भेजे ॥ ३३ ॥

बोता । (सञ्चितम्) । अज्जउत्त ! आवि एदस्सिं ज्जिब्ब
मअणत्तणुदहणवइअरणिरप्पणो फुडमबिस्ससंतीए (घ) गौरीए
चंदचूडो संघडिदो (ङ) णिअसरीरेण ? *

रामः । (विह्वलम्) । आं देवि !—

* आर्यपुत्र ! अयंतस्मिन्नेव सदनतनुदहनव्यतिकरानिराक्षीयः स्फुटमविश्वसन्त्या
गौर्या चन्द्रचूडः सङ्घटितो निजशरीरेण ?

यावत्, शिखरं शिरोभूषणं यस्य तथाभूतः, हरः इत्यर्थः, मूढः विवश इति यावत्,
प्रशान्त इति भावः, हिलाश्रयस्य हिनस्य महीषचीनाश्च प्रभावादिति भावः, कङ्कणः
अश्रयद्वयः, फणोन्द्रः भुजङ्गराजः, तस्मात् निर्भया भयरहितः, फणोन्द्रस्य मूढत्वादेवेति
भावः, पार्वतीं गौरीं, सुखं सानन्दन, उवाह परिचयति यः । रघोद्वता
उत्तम् ॥ ३४ ॥

पितरोति ।—निजतुङ्गिनसम्पदा स्वकीयहिमानोरुपेन्द्र्येष, कल्पितः कृतः,
हेमन्तस्य तदाख्यस्य ऋतोः, विभ्रमः विलासः विशिष्टा भ्रान्तिश्च येन तथाभूते, पितरि
जनके, हिनगौरी इत्यर्थः, पित्र्यदृष्टे इति यावत्, गौरी पार्वती, निर्मदः निरौद्वयः,
प्रशान्त इत्यर्थः, शिवाङ्गे अवस्थानात् परित्यक्तनिजस्वामाधिक्यलक्षतादिदोष इति
भावः, भुजङ्ग एव संप एव, भूषणम् अलङ्कारो यस्य तादृशम्, अत एव अ-भूषणम्
अ-भयद्वयं, प्रियस्य अभीष्टस्य हरस्य, करं पाणिं, भेजे जघाद्व्यर्थः । आर्या
उत्तम् ॥ ३५ ॥

(घ) सदनेति ।—सदनस्य आसनस्य, तनुदहनं शरीरदाहः, तद्व्यतिकरेण तनु-
सम्पत्त्येन, तद्धेतुनेति यावत्, निराक्षीयः स्वजनरहितः, निःसङ्गामिलाषोति भावः,
सदनस्य आत्मभूत्वात् सहजाशेन निराक्षीयः इति तात्पर्यम् ; अतः स्फुटं सम्पत्-
अविश्वसन्त्या मामपि परित्यज्य त्वयेन ममिष्यतीति विद्या विद्यासमकुम्भत्वा इति
यावत् ।

(ङ) चन्द्रचूडः शशिशिखरः, हर इत्यर्थः । सङ्घटितः योजितः, हर-गौरीरुपेण
निजास्वाङ्गे तावद्योजित इत्यर्थः ।

एतस्यां हि तुषारभूधरशिरःसोमि प्रियाईन च

स्नेनाईन च तादृशे पशुपती वृत्तेऽईनारीश्वरे ।

शेषेणार्ज्युगेन सप्रहसनं गौरौसखौभिस्तदा

चक्रे दक्षिण-वामयोर्वनिमयादन्योऽईनारीश्वरः ॥ ३६ ॥

अपि च—

सन्धोगानतिरिच्यमानविभवो यदिप्रलम्बो रस-

स्तद्विष्यं मिथुनं परस्परपरिख्युतं नमस्कुर्महे ।

एतस्यामिति ।—एतस्यां हि अत्रैव, तुषारभूधरशिरःसोमि हिमाचलशिरः-
प्रदेशे, प्रियायाः गौर्याः, अर्जुन अर्जुनवधवेन, स्नेन मित्रेण, अर्जुन अर्जुनवधवेन च,
पशुपती इरे, तादृशे तत्ताभूते, अर्जुनारीश्वरे अर्जुनारी अर्जुनारीश्वरः तत्ताभूते, कृते
जाते सति, तदा तस्मिन् समये, गौर्याः पार्वत्याः, सखौभिः सहचरोभिः, सप्रहसनं
सोचकासं यथा तथा, शेषेण अर्जुनगेन गौर्या अपरेण अर्जुन शिवस्य च अन्येन
अर्जुनेत्यर्थः, दक्षिण-वामयोः दक्षिणाङ्ग-वामाङ्गयोः, विनिमयात् विपर्ययात्, दक्षिणे
गौर्या अर्जुनौ वामे हरकाईमिति भावः, अन्यः अपरः, अर्जुनारीश्वरः अर्जुनः कृतः ।
आदौनविकीर्तितं इत्यम् ॥ ३६ ॥

सन्धोगेति ।—यद्विषयं यस्मैत्यर्थः, यस्य हरस्य, विप्रलम्बः विद्योगः, प्रियतमा-
ऽप्राप्त्यवस्थाविशेषरूपः इति यावत्, रसः मृदुहारः, स चतुर्धा ; तदुक्तं दर्पणे—“इव
तु रतिः प्रकटा नाभीरमुदेति विप्रलम्बोऽसौ । स च पूर्वराग-मान प्रवास कथयाम्ब-
चतुर्धा स्यात् ॥ श्रवणात् दर्शनात् वाऽपि मिथः संकटरागयोः । दृशन्निशेषो यो-
ऽप्राप्तो पूर्वरागः स उच्यते ॥ श्रवचक्षु भवेत्तत्र दूत-वन्दि-सखौमुखात् । इन्दुजाले च
चित्रे च साक्षात् स्पर्शे च दर्शनम् ॥ अभिलाषविना कृति-गुणलक्षणोद्देश-सम्प्रदायात् ।
उन्मादोऽपि व्याधिर्जङ्गता सति चेति दृशान् कामदयाः ॥ अभिलाषः स्पृहा विना
प्राप्तापायाद्विचिन्तनम् । उन्मादस्य परिच्छेदयेतनाचेतनेत्यपि । अलक्ष्यवाक् प्रकाशः
आचेतसौ भनन्नात् भ्रमम् । व्याधिसु दीर्घान्वास-पाण्डुता कृम्यतादयः ॥ जङ्गता
डीनचेतनमङ्गानां मनसस्ता ॥” इत्यादि, विस्तरभयादन्वयं लिखितम् । सन्धोगात्
“दर्शन-स्पर्शनादीनि निषेवेते विज्ञासिनी । यन्नामुरक्तावन्धोऽन्यं सन्धोगोऽवमुदाहृतः ॥”
इत्युक्तञ्चपात् उभयोः सन्धोलनरूपादिति यावत्, अनतिरिच्यमानः अनधिक इति
यावत्, विभवः सामर्थ्यं यस्य तत्ताभूतः, सर्वदेव सन्धोगापेक्षया विप्रलम्बोऽपि अर्जुन-
इत्यने, इह तु तत्रैपरीत्यमिति भावः, परस्परपरिख्युतम् अन्योऽन्यमित्यर्थः, तत् प्रसिद्धं,

एकस्याः प्रतिविम्बसम्भृतविपर्यासे सुहृदपणे

सव्याङ्गस्थितिकीतुकं श्रमयति स्वामी स यत्रापरः ॥ ३० ॥

विभीषणः । देव !—

स्वच्छन्दैकस्तनश्रीरुभयमतमिलममौलिचन्द्रः फणीन्द्र-

प्राचीनावीतवाही सुखयतु भगवानर्द्धनारीश्वरो वः ।

यस्याहं विश्वदाहव्यसनविसृमरं ज्योतिरर्द्धं कपोध-

ह्यायं चान्योऽन्यवेगप्रहृतिसिमसिमाकारि चक्षुस्तृतीयम् ॥ ३८ ॥

द्वयं देवकोकसम्बन्धि । मिथुनं इन्द्रं, स्त्री-पुंसौ इत्यर्थः, “स्त्री-पुंसौ मिथुनं इन्द्रम्” इत्यमरः ; नमस्कुर्महे बन्दासहे, यत्र मिथुने, दर्पणे चादर्शे, प्रतिबिम्बेन प्रतिच्छाद्यया, सम्भृतः सञ्जातः, विपर्यासः वेपरोल्ल, वामं दक्षिणं दक्षिणं वाममित्येवं-रूपमिति भावः यत्र तादृशे सति, सुहृ. पुनः पुनः, एकस्याः गौण्यां, सव्याङ्गे वामाङ्गे, स्थितिरवस्थानं, तेन कीतुकं कीतुकलं, वैचित्र्यजनकव्यापारमिति यावत्, अपरः दक्षिणाङ्गस्थः, स्वामी ईश्वरः, “स्वामी त्वीश्वरः पतिरौमिता” इत्यमरः ; सः इवः, श्रमयति श्रान्तिं नयति, अशोरस्य वामाश्रे मा आरयतीति वामाभागाय शुद्धाया गौण्या दर्पणे वामं दक्षिणं दक्षिणस्य वामं दृश्यते इत्याशयेन इदं “पश्य तावत् दाक्षणे किं वामे च किम् ?” इति गौर्व्यं प्रदर्शनात् तत् कीतुकं सुहृदपनोतामिति निश्चयः । आदर्शविकीर्णितं कृतम् ॥ ३० ॥

स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्दा स्तनत्वा, द्वितीयाद्यनेन अर्धश्रुतिरिति यावत्, एकस्य वामस्य इति यावत्, सनस्य कुण्डल, श्री. श्रीमा यत्र तथोक्तः, उभयमतः उभयाभ्यां स्तोकतः, उभयवसाचारश्च इत्यर्थः, मिलन् अन्योऽन्यं सङ्गच्छन्, उभयोरैवार्द्धचन्द्रपरत्वादिति भावः, मौलिचन्द्रः श्रेष्ठरेन्दु. यत्र तथाभूतः, फणीन्द्रः भुगङ्गराज एव, प्राचीनावीतं दक्षिणच्छन्दे तिर्यग्भावान् परिहितं यज्ञसूत्रमित्यर्थः, वहति आरयतीति तथोक्तः, वामस्तन्मल्ल गौरीदक्षिणाङ्गे मिलीनत्वादिति भावः, “उपनीतं यज्ञसूत्रं प्रोहते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्याकिन् मिलीतं कण्ठवन्वितम् ॥” इत्यमरः ; भगवान् वरुणेश्वरसम्पन्नः, अर्द्धनारीश्वर वल्लिलितगौरी-प्रह्वरः, वः युष्मान्, सुखयतु सुखीकरोतु, यत्र अर्द्ध-नारीश्वरस्य, अर्द्धे अर्द्धाङ्गे, दक्षिणस्य चाटे इति भावः, विदेवा जनता, हाहे मञ्जीवरणे, भङ्गारवरणे इति यावत्, व्यसनम् आसक्तिः, तेन विसृमरं प्रसरणक्रौलं, ज्योतिः, तैजोरूपमित्यर्थः, अर्द्धे अन्यस्मिन् अर्द्धाङ्गे, वामस्य चाटे इति भावः, कपोध कपोधरा,

अपि च—

स्नेदाद्र्वामकुचमण्डलपत्रभङ्ग-

संशोषिदक्षिणकराङ्गलिभस्मरेणुः ।

स्त्री-पुं-नपुंसकपदव्यतिलङ्घनी वः

शब्दोस्तनुः सुखयतु प्रकृतिचतुर्थी ॥ ३९ ॥

(अन्वयतश्च दर्शयन्) ।—

आधत्ते दनुस्तनुसूदनभुजाकेयूरवज्राङ्कुर-

व्यूहोस्तेष्वपदावलीबलिमयैरङ्गैर्मृदं मन्दरः ।

विशदाहृदयनादिति भावः, तद्यत् उद्गच्छत्, वायम् अस्तु यस्मात् तस्माभूतञ्च, अत एव
अन्वोऽन्वस्य परस्परम्, ज्वातिवा वायम् अन्वयः, वेगप्रकृत्वा वेगप्रतिघातेन, परस्परं
वेगसंरोधव्यापारेण इत्यर्थः, अग्नेर्जलशोषणचेष्टया, जलस्य च अग्निनिर्वापणचेष्टया
इति भावः, विमविमाकारि विमविमारूपमव्यक्तं शब्दं कुर्वन्, अग्नौ स्तब्धजलसंशोषे
विमविमाशब्दं सञ्जायते इति भावः, ततोयं ललाटस्थितिं यावत्, अस्तुः नयनम्,
अस्तीति शब्दः । सङ्ख्या इत्यनम् ॥ ३८ ॥

स्नेदाद्र्वैति ।—स्नेदाद्र्वैत्यं घर्मासक्तस्य, इरस्य कामावेशीन करङ्गुलित्वार्थजनित-
सत्त्वाद्रिकादिति भावः, वामकुचमण्डलस्य वामस्तनवलयस्य, यः पत्रभङ्गः पत्रावली-
रचना, तस्य संशोषो संशोषश्चोक्षः, पत्रभङ्गस्य आद्रंताऽपहारोत्यर्थः, दक्षिणकरा-
ङ्गुलीना दक्षिणकस्तथाङ्गुलीना, इरस्येति भावः, भस्मरेणुः विभूतिपूष्णे सत्त्वात् तस्माभूता,
स्त्री-पुं-नपुंसकपदव्यतिलङ्घनी स्त्री-पुं-नपुंसकानां स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्ग-क्लीबलिङ्गानां,
पदं स्थानं लक्ष्य वा, “पदं व्यवसिति-माच-स्थान-लक्ष्यं द्विं वस्तुषु” इत्यमरः ; तस्य
व्यतिलङ्घनी अतिक्लामची, स्त्रीलिङ्ग-पुंलिङ्ग-क्लीबलिङ्गेरवाच्येति भावः, अर्द्धनारी-
श्वरतन्वाः स्त्रीत्वं वक्तुं न शक्यते सप्रकृतत्वात्, पद्वं वक्तुं न शक्यते सस्त्रीकत्वात्,
क्लीबत्वञ्च वक्तुं न शक्यते स्त्रीत्व-पुंत्वयोः सत्त्वादिति भावः, अत एव चतुर्थी प्रकृति-
प्रकाशितरिक्ता, प्रकृतिः लिङ्गं, “प्रकृतिर्बोर्गलिङ्गयोः” इति विश्वः ; शशीः इरस्य, तनुः
मूर्तिः, अर्द्धनारीश्वरमूर्तिरिति भावः, यः युष्मान्, सुखयतु सुखं ददतु । वचन-
तिलक्षं इत्यनम् ॥ ३९ ॥

आधत्ते इति ।—मन्दरः तटास्थगिरिविशीवः, दनुस्तनुनां दानवाणां, सूदनस्य
संहारिणः, विष्णोरित्यर्थः, सुगासु बाहुषु, अतुष्विति भावः, ये कैयराः अजहाः, मुषवः,

आधारीकृतकूर्मपृष्ठकषणप्रक्षीणमूलोऽधुना

जानीमः परतः पयोधिमथनादुच्चैस्त्रोऽयं गिरिः ॥ ४० ॥

रानः । (निर्वणं वक्षितम्) ।—

तत्तादृक्फणिराजरज्जुकषणं संरूढपक्षच्छिदा-

घातारुन्तुदमप्यहो ! कथमयं मन्याचलः सोढवान् ? ।

एतेनैव दुरात्मना जलनिधेरुत्थाप्य पापामिमं

लक्ष्मीमीश्वरदुर्गतव्यवहृतिव्यस्तं जगन्निर्मितम् ॥ ४१ ॥

विशेषा इति यावत्, तेषां तेषु वा ये ब्रह्मादुरव्यूहाः क्षीरकादुरनिचयाः, चुद्र-चुद्र-
क्षीरकसमूहा इत्यर्थः, तेः सङ्गलेन उद्घर्षणेन, याः पदावल्याः सङ्गलेन, रेखासमूहाः
इत्यर्थः, “पदं व्यवसिति-माय-स्थान-सङ्गा-द्व-वस्तुषु” इत्यमरः ; ता एव वक्ष्यः
जरानिमित्तकचर्मश्लेथिलानि, सङ्कुचितचर्मश्लेथिल्यर्थः, “बलिर्देव्यप्रभेदे च...जरया
ग्रथचर्मसि...जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी ; तन्मयेः तद्वृत्तेरित्यर्थः, अङ्गैः
चवयवेः, सुदम् आनन्दम्, चावृत्ते जनयति, दर्शकानामिति भावः, अधुना
इदानीम्, अयम् एषः, गिरिः मन्दराचलः, आधारीकृतेन अधिकारशीभूतेन,
कूर्मस्य कच्छपस्य, पृथ्वीधरस्य द्वितीयावतारस्येति भावः, पृष्ठेन पृष्ठदेशेन सङ्ग, कषणात्
घर्षणात्, प्रक्षीणं प्रकर्षेण क्षयं गतं, मूलम् अधोदेश इत्यर्थः यत्नं तथाभूतः अत एव
पयोधिमथनात् समुद्रमन्यनात्, परतः पूर्वमिति भावः, उच्चैस्त्रः अत्युच्चैः, आसीदिति
शेषः, एतत् जानीमः मन्यामहे ; यथा—पयोधिमथनात् परतः परवर्तिकाले,
पयोधिमथनानन्तरम् अधुना इत्यर्थः, जानीमः अवगच्छामः, अयं गिरिः उच्चैस्त्रः,
आसीदिति शेषः । पूर्वे विष्णुना समुद्रमन्यनाद्यं मन्दरः बाहुभिरावेष्ट्य कूर्मपृष्ठे
स्थापितः, ततश्च तस्य बाहुक्षीरक्षीरकघर्षणेनास्य मध्यभागेषु वलिरूपा रेखा जाताः,
कूर्मपृष्ठघर्षणेन च मूलदेशस्य अधोतयेदानीन्तनापेक्षया पुनर्विस्थाया उच्चत्वमिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

तदिति ।—अयम् एषः, मन्याचलः मन्दरपर्वतः, तत् प्रसिद्धं, तादृक् तद्वद्विधं,
वृद्धमिति भावः, फणिराजः बासुकिरेव रज्जु गुणः, तथा कषणं घर्षणम्, चाकषेच-
निति यावत्, संरूढा जाता, या पक्षच्छिदा पक्षयोः छेदः, तस्या घातेन घर्षणेन,
क्षया—संरूढ, सञ्जातः, यः पक्षच्छिदाया पक्षच्छेदकाले, घातः प्रहारः, तेन हेतुना
अरुन्तुदमपि कूर्मव्यथाजगत्कामपि, कथं कैम प्रक्षारिण, क्षोढवान् ? सङ्घां कृतवान् ?

सीता । (सोरेगम्) । इमिणा ज्जेब्ब मत्थुसेसीकिददुहसाअरेण
(च) चंदमुद्धरिअ पउसिदभत्तुणो इत्थिआजणस्स उवरि
आरहलो (छ) बिट्ता * ।

(सर्वे वसन्ति) ।

विभीषणः । (तदेव रामसूक्तं भावयन् (ज)) । अहह !—

प्रक्षेप्तुमुदधौ लक्ष्मीं भूयोऽपि वलते मनः ।

किन्तु प्रक्षिप्त एवायं पुनरायाति चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

* अनेनेव मत्तुशेषीकृतदुग्धसागरं चन्द्रमुद्धृत्य प्रोषितभर्तृकाल्पलक्ष्मीजनकोपरि
आरहलो विस्रोतां ।

अहो ! आश्चर्यम्, एतेनेव अनेनेव, दुरात्मना दृष्टचित्तेन, मन्दराक्षसेनेति शेषः,
जलनिधेः समुद्रात्, इमान् एतां, काव्यदृष्टेनेन प्रत्यक्षवत् प्रतीयमानमिति भावः,
पापां पापाचारान्, आपल्यात् दुर्हृत्तानिति यावत्, लक्ष्मीं श्रियम्, उत्थाप्य उद्धृत्य, जगत्
भुवनम्, ईश्वरो धनी, दुर्गतः दरिद्रः, इति व्यवहृत्या अयमीश्वरः, अयं दुर्गतः इति
व्यवहारेण, व्यसं व्याकुलं, दुःस्थानिति यावत्, निर्मितं कृतम् ; पुनं लक्ष्म्या विरह्य
सर्वमेव जगत् तुल्यावस्थाम् आसीत्, अतः न कस्यापि केनापि सह विसंवादीऽपि
आसीत्, ततश्च लक्ष्म्योसद्भावेन परस्परं विसंवादाकुलमभूदिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं
कृतम् ॥ ४१ ॥

(ज) मस्त्विति ।—मस्तु दक्षिमण्डं, दक्षः जलनिधयः, “मण्डं दक्षिणं मस्तु”
इत्यमरः ; तदेव शेषः अवशेषो यस्मा तच्चाभूतः, कृतः अनुष्ठितः, मस्तुशेषत्वेन परिणत
इत्यर्थः, सारभूतसुषासमुद्धरणात् असारांशेन संस्थापित इति भावः, दुग्धसागरः
चोराचंबः येन तादृशेन, दुग्धसागरं विच्छिद्यतेति भावः । अनेनेव मन्दरेणैवेत्यर्थः ।

(क) आरहलो पौडषानित्यर्थः, देशिकप्रयोगोऽयम् । ननु सीतायाः काल्पना-
मुद्दिश्य अयमुपलक्ष्यो न युज्यते, तस्माः प्रोषितभर्तृकाल्पलक्ष्मीभावादिति चेन्न,
मायामृगस्य वधार्थं कियन्तं काल्पनवधिं कृत्वा रामे देशान्तरं गत्वा पुनरदृष्टं गतवति
तस्माः प्रोषितभर्तृकाल्पलक्ष्मिः, तदुक्तं—“कृतचित् आरणात् यस्याः पतिदेशान्तरं
गतः । दत्त्वाऽवधिं भ्रष्टार्ता सा भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥” इति ।

(ज) रामसूक्तं रामस्य सुवचनम् । भावयन् चिन्तयन् ।

प्रक्षेप्तुमिति ।—मनः क्षिप्तं, भूयोऽपि पुनरपि, लक्ष्मीं जमजाम्, उदधौ समुद्रे,

(विशेष्य चाकाशे) —

कक्षैचित् कपटाय केटभरिपूरःपीठदीर्घालयां

देवि ! त्वामभिवाद्य कुप्यसि न चेत्तत् किञ्चिदाचक्ष्महे ।

यत्ते मन्दिरमम्बुजस्य किमिदं विद्यागृहम् ? यच्च ते

गौचान्नोचतरोपसर्पणमपामेतत् किमाचार्यकम् ? ॥ ४२ ॥

लक्षणः । (वदाम) । हन्त ! सुरासुरमल्लभटीतूर्यताल-
मर्त्तकौ सकलराजकुलखलौकारखजूला साहसिकजनसङ्घ-

प्रक्षेप्तं निक्षेप्तं, वक्षते चेटते, इच्छतोन्वयः, किन्तु प्रक्षिप्त एव पातित एव, देवान्बन्धे-
नेति भावः, अयम् एवः, चन्द्रमाः चन्द्रः, पुनः भूयः, आयाति आगच्छति, उतिष्ठतो-
न्वयः ; तथा आगमः, सूर्याचन्द्रमसौ पश्चिमसमुद्रे पविश्य पूर्वसमुद्रेषोतिष्ठते इति ।
लज्जोपरिवह एव जगतां दुर्व्यवहारस्य भोगमिति विद्या विभोषणकोक्तिः । अनुष्टुप्
४२ ॥ ४२ ॥

कक्षैचिदिति ।—देवि ! हे लक्ष्मि ! चेत् यदि, न कुप्यसि न क्रोधं करोषि,
तत् तदा, कक्षैचित् कपटाय वचनाय, यथा—कक्षैचित् अनिर्देशाय, कपटाय
वचनाय, कलनाय इत्यर्थः, कलयादिषो त्वं किमपि कृतमुद्देश्य आश्रितजनं परित्यक्तु-
मिति भावः, केटभरिपोः केटभाष्यदानवारेः, नारायणस्य इत्यर्थः, सरः वक्षःस्थल-
मेव, पीठम् आसनं, दीर्घः दीर्घहाकोणः, आलसः वासस्थानं यस्याः तद्योक्तां,
केचित् परप्रसारकाः दुर्जना यथा निजदुष्कार्ये प्रच्छादयितुं निजमानसं भारं
गोपायित्वा मङ्गदाश्रयमवलम्ब्य वर्त्तन्ते, अवसरे च जनान् वदन्ति, तथा त्वमपि
निजच्छलनापरत्वं गोपायितुं मङ्गतो विचोर्वचःश्रवणादित्य वर्त्तसे इति तात्पर्यम् ;
त्वां भवतीम्, अभिवाद्य नमस्कारं, किञ्चित् किमपि, आचक्ष्महे ब्रूमः, अस्मिन्म पश्य,
यत् ते तव, मन्दिरं गृहम्, इदम् एतत् अस्मिन्म, किं विद्यागृहम् ? शिक्षास्थानम् ?
कपटताम्रिचायाः स्थानम् ? इत्यर्थः, आपाततः दर्शनसामेव मनोहरत्वं कण्टकाकोप-
नाखलं पश्य यथा, तथा तव आपातरमचोद्यत्वं किन्तु परिणामभैरवमिति भावः,
वच ते तव, गौचात् पानरात्, असज्जनादित्यर्थः, गौचतरोपसर्पणम् अतिदुर्जन-
क्षेत्रितमित्यर्थः, एतत् किम् अपां जलानाम्, आचार्यकम् ? आचार्यकम् ? उपदेशः ?
इत्यर्थः, पश्यसङ्गेन जलसम्पर्कात् जलानि यथा गौचात् गोधं गच्छन्ति, तथा त्वया
क्षिप्तमिति भावः । लज्जोरापातरस्या परिणामविरहा गोचगानिनी चेति
सात्पर्यायः । शार्दूलविक्रीडितं ४२ ॥ ४३ ॥

शस्त्रान्धकारखिलनखद्योती मधुमथनजौमूतविलासविद्युक्ता
किमेवमुपालभ्यते ? (भ) इयं हि—

गुणवद्भिः सह सङ्गममुच्चैः पदमाप्तुमुत्सुका लक्ष्मीः ।

वीरकरवालवर्सातर्ध्रुवमसिधाराव्रतं चरति ॥ ४४ ॥

श्रीता । (साभ्यस्यन्निव) । णिभ्रदेब्बदुब्बिलासविभारालसो
लोभो लच्छोदेवोए दुल्लसबभ्रणाइं(ज) गाएदि । (पुरो दशंथनी) ।

(भ) सुरासुरंति ।—सुरासुरमङ्गलानां देवासुरबोराणां, भटोतूय्ये रक्खवाद्य-
विशेषे; यदा—सुरासुरेषु देव दानवेषु, ये मङ्गलमव्यः बलवन्तो बोद्धारः, प्रधानबोरा
इत्यर्थः, “मङ्गः पावे अपीले च मय्यभेदे वल्लोवासि” इति मैदिनी; तेषां तूय्यञ्च
चापविशेषस्य, तालेन मानविशेषेण, गर्तकी गर्तगञ्जोला । सङ्गलेति ।—सङ्गलानां
समस्तानां, राजकुलानां नृपक्षीयानां, खलीकारे वञ्चने, एकं नृपं वञ्चयित्वा
नृपान्तराश्रयेण, तं वञ्चयित्वा अपरनृपाश्रयेण, एवं सर्वेषां नृपाणां वञ्चन-
व्यापारं इति भावः, खर्जूला कण्ठूतिमती, सततासक्तोति यावत् । साङ्घिकेति ।—
साङ्घिकाः साङ्घे दुष्करकर्मणि निरताः साङ्घिकाः, तादृशाः जनाः लोकाः,
वीरा इत्यर्थः, तेषां सङ्घस्य शस्त्रान्धकारेषु शस्त्रवर्धजनिततिमिरेषु, अनवरतशर-
वृषयेष्वित्यर्थः, समरसंघेषु इति भावः, यत् खिलनं क्रोडनं, विचरषमित्यर्थः, तस्मिन्
खद्योती ज्योतिरिक्कचसङ्गी । मधुमथनेति ।—मधुमथनः मधुमूदनः विष्णुः एव,
जौमूतः मेषः, तेन विलासे क्रोडाविशेषे, विद्युक्ता सौदामनी, तत्संस्कारपिचीत्यर्थः,
किं कथम्, एवम् इत्यनं, उपालभ्यते ? अविचिद्यते ? निन्द्यते इत्यर्थः, उपलभ्यते
इति भावः ।

गुणवद्भिर्इति ।—बोराणां गुराणां, करवाले असौ, वसतिः वासो बलाः तत्ता-
भूता, बोरजनलब्धा इति भावः, लक्ष्मीः कमला, गुणवद्भिः सह सङ्गममेव उच्चैः
पदम् प्राप्तुं लक्ष्म्युः; यदा—उच्चैः उन्नतं, पदं स्थानम्, अभ्युदयमित्यर्थः, प्राप्तुं
लक्ष्म्यं, गुणवद्भिः सहगुणैः, सज्जनैरित्यर्थः, सह साङ्घैः, सङ्गमं साङ्घव्यं, कर्तुमिति शेषः,
उत्सुका सदुत्सुका सती, चापङ्कान्विता सतीत्यर्थः, अविधाराव्रतम् अविधारायां
खड्गवाराणां, भ्रमचक्रपं व्रतं निबध्नं, चरति अनुतिष्ठति, प्रुवन् उत्प्रेषे । आर्या
व्रतम् ॥ ४४ ॥

(ज) निजिति ।—निजस्य कथं, देवदुर्विलासस्य भाग्यविषयेष्वथ, दुर्वैषम्येन
वावत्, विचारे विवेके, अलसः विमुख इत्यर्थः । दुर्धर्मोपचयानि निन्दाशब्दाणि ।

को एषो दीप्तदि दिवसकूडौकिदजोण्हाविच्छदपङ्क्तिरुवा (ट)
गिरौ ? *

विभीषणः । देवि !—

सोऽयं कैलासशैलः स्फटिकमणिभुवामंशुजालैर्व्वलङ्घि-
च्छाया पीताऽपि यत्र प्रतिकृतिभिरुपस्थाप्यते पादपानाम् ।
यत्रोपान्तोपसर्पत्तपनकरधृतस्यापि पद्मस्य मुद्रा-
मुद्दामानो दिशन्ति त्रिपुरहरशिरश्चन्द्रलेखामयूखाः ॥ ४५ ॥

रामः । हन्त !! शतधा दृश्यमानोऽपि न चक्षुरकौतुकं (ठ)
करोति—

* निजदेवदुर्बिलासविचारालसो लोको लज्जोदेव्या दुर्य्यशोवचनानि गायति ।
अ एष दृश्यते दिवसकूटोक्ततज्योत्स्नाविच्छर्दप्रतिरूपी गिरिः ?

(ट) दिवसेति ।—दिवसानां दिनानां, कूटं राशिः दिवसकूटं, बहूनां दिनाना-
मेकत्र सम्मेलनमिति यावत्, अदिवसकूटं दिवसकूटं कृता दिवसकूटोक्तता दिवसराशि-
बद्धाचरिता इत्यर्थः, या व्योम्ना चन्द्रिका, तस्या विच्छर्दः विस्तारः, तत्र प्रतिरूपः
सदृशः, अतिशुभ इत्यर्थः ।

सोऽयमिति ।—सः प्रविष्टः, अयम् एषः, कैलासशैलः कैलासपर्वतः, दृश्यते इति
शेषः, यत्र कैलासशैले, स्फटिकमणिभुवा स्फटिकशिलासम्भूतानां, पादपानां व्वलङ्घिः
अंशुजालैः मयूखनिचयैः, पीताऽपि निगीर्णाऽपि, उद्यानां छाया ; यद्वा—यत्र कैलास-
शैले, स्फटिकमणिभुवा स्फटिकाप्यमन्त्रिनयन्त्रलोनां, व्वलङ्घिः दीप्यमानैः, अंशुजालैः
शिरश्चमूकैः, पीताऽपि यसाऽपि, व्यासत्वात् अदृष्टाऽपेति यावत्, पादपानां उद्यानां,
स्फटिकमणिभुवा प्रतिफलितानामिति भावः, छाया प्रतिबिम्ब, प्रतिकृतिभिः प्रतिबिम्बैः,
उपस्थाप्यते व्यज्यते, किञ्च, यत्र कैलासशैले, उद्दामानः उत्कटाः, विचमराः इति
यावत्, त्रिपुरहरश्च मरुत्तश्च, शिरसि मूर्ध्नि, या चन्द्रलेखा शशिकला, तस्याः मयूखाः
शिरसाः, उपान्ते प्रान्तदेशे, उपसर्पतः समानच्छतः, सचरतः इत्यर्थः, तपनञ्च सूर्य्यञ्च,
चरेः शिरसेः, धृत्वापि स्पृष्ट्वापि, विक्षिप्तत्वापोति भावः, पद्मञ्च कमलञ्च, मुद्रां
सङ्कोचं, दिशन्ति कुर्वन्ति । अन्धरा इत्यम् ॥ ४५ ॥

(ठ) अकौतुकं कौतुकशून्यं, दर्शननिच्छादमित्यर्थः ।

गिरिः कैलासोऽयं दशवदनकेयूरविलस-
न्मणिश्रेणीपद्माङ्कुरमकरमुद्राङ्कितशिलः ।

अमुष्मिन्नाह्न्य स्फटिकमयसर्वाङ्गविमले

निरीक्षन्ते यक्षाः फणिपतिपुरस्यापि अरितम् ॥ ४६ ॥

अपि च—

दशमुखभुजदण्डमण्डलीनां

दृढपरिषीडनपीतमेखलोऽयम् ।

जलगृहकवितर्टिकासुखानि

स्फटिकांगरिर्गिरिशस्य निर्ममोते ॥ ४७ ॥

विभोवचः । (स्त्रीणां प्रति) । देवि ! दृश्यन्तामसी—

निरिरिति ।—अयम् एवः, कैलासः तदाख्यः, गिरिः पर्वतः, दशवदनस्य रावणस्य, केयूरस्य अङ्गदेव, विलसन्तीनां स्फुरन्तीनां, मणिश्रेणीनां डोरकपङ्क्तोनां, डोरकखण्डैः अटितानामित्यर्थः, पद्माङ्कुराणां तनुपद्मोक्तानाम्, अघनपद्मसदृशानामित्यर्थः, मकराणां मकराङ्गतीनां, मुद्रया रेखाविशेषेण, अङ्किताः चिह्निताः, शिलाः पाषाणाः यस्य तथाभूतः, पर्वतोत्तोलनसमये पाषाणमात्रे केयूरसदृशत्वादिति भावः, तथा स्फटिकमयेः स्फटिकात्मकैः सर्वाङ्गैः समस्तारयैः, विमले विशदे, अमुष्मिन् पर्वते, आह्न्य अघिष्टाव, यक्षाः देवशोनिविशेषाः, फणिपतिपुरस्यापि वासुकिनगरस्यापि, पातालस्यापीत्यर्थः, अरितं व्यवहारं, निरीक्षन्ते पश्यन्ति, शुभपर्वतमात्रे तस्य प्रतिविम्बपतनादिति भावः । शिखरिणी इतम् ॥ ४६ ॥

दशमुखेति ।—अयम् एवः, स्फटिकगिरिः स्फटिकमयावतः, कैलासपर्वत इत्यर्थः, दशमुखस्य रावणस्य, भुजा एव दाहव एव, विंशतिहस्ता एते, दण्डमण्डलस्य लङ्कसमुद्राः, लङ्कसदृशदृढकाठिन्यादिव इत्यर्थः, तेषां दृढपरिषीडनेन निर्भर-निषेधेनेत्यर्थः, पीता निक्षीभतेति यावत्, मेखला नितम्बः, मध्यभाग इत्यर्थः, यस्य तथाभूतः सन्, गिरिशस्य शम्भोः, जलगृहस्य जलगृहके जलयत्नगृहं, जलिनोत्सविशिष्टगृहमित्यर्थः, निषीडितस्यानात् जलस्रवणेनेति भावः, तस्य वितर्टिका वेदिका, उत्सवसमीपे उपवेशनस्थानमित्यर्थः, “स्नात् वितर्टिस्तु वेदिका” इत्यनरः; तथा सुखानि ज्ञानन्दान्, निर्ममोते करोति । पुष्पतापा इतम् ॥ ४७ ॥

कैलासाद्रितटोषु धूर्जटिजटाऽलङ्कारचन्द्राङ्कुर-
ज्योत्स्नाकन्दलिताभिरिन्दुदृषदामङ्गिनंदीमादृक्काः ।

गौरौहस्तगुणप्रवहवपुषः पुष्पान्ति धात्रेयक-

भ्रातृस्नेहसहोदषस्सुखशिशुक्रीडासुखाः शाखिनः ॥४८॥

अपि च, अस्य नित्यमधित्यकावासी परमेश्वरः,—

सहस्राक्षैरङ्गैर्नमसितरि नीलोत्पलमयी-

मिवात्मानं मालामुपनयति पत्न्यौ मखभुजाम् ।

जिघृक्षौ च क्रीडारभसिनि कुमारै सह गणे-

हंसन् वो भद्राणि ददयतु सृडानीपरिवृढः ॥ ४९ ॥

कैलासेति ।—कैलासाद्रितटोषु कैलासपर्वततटेषु, शाखिनः वृक्षाः, पूजंटेः शिखरं,
जटानां लघुकेशानाम्, अलङ्कारः भूषणभूतः, चन्द्राङ्कुरः शशिकला, वाक्चन्द्र इत्यर्थः,
तस्य ज्योत्स्नाभिः चन्द्रिज्ञाभिः, कन्दलिताभिः अङ्कुरिताभिः, निन्दताभिरिति यावत्,
“कन्दलं त्रिषु लोपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे” इति मेदिनी; इन्दुदृषदा चन्द्रकान्तशिक्षा-
नाम, अङ्गिः जलेः, चन्द्रकान्तमणिनिष्ठतेरिति भावः, नदी माता येषां तादृशाः
नदीमादृक्काः नदस्त्वपालिताः, नदीजलेरिव दीविता इत्यर्थः, “देवो नद्यस्तु-वृष्यस्तु-
सम्पन्नोद्विपालितः । स्यान्नदीमादृक्षो देवमादृकस्य यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः ;
गौर्याः पार्वत्याः, हस्तगुणेन स्वकरलाकनेन, प्रहङ्गं प्रहर्षेण हर्षिं गतं, वपुः शरीरं
येषां तथोक्ताः, तथा धात्रेयकः धात्रो उपमाया, गौरीति यावत्, पालनकर्त्तृत्वादिति
भावः, तस्या अपत्यं पुमान् धात्रेयकः धात्रीपुत्रः, स चासीं याता चेत् धात्रेयकभाता,
स्क्रुत इति यावत्, तस्य स्नेहेन वात्सल्येन, सहोदृ सहपार्थ, सुखभासति यावत्,
सस्सुखशिशुना बालकेन चार्त्तिकेयेन, क्रीडासुखं खेलनानन्दः येषां तथाभूताः सन्तः,
यथा—वृष्यत्वेन सह वा शिशुक्रीडा बाल्यक्रीडा, तथा सुखम् आनन्दो येषां तथाभूताः
सन्तः, पुष्पान्ति विकसन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

सहस्राक्षैरिति ।—मखभुजां देवानां, पत्न्यौ अश्वीश्वरै, इन्दे इत्यर्थः, सहस्राक्षैः
सहस्रनयनयुक्तैः, अङ्गैः जलेवरेः, नमसितरि गतिं कुर्वति सति, अत एव आत्मानं स्व,
नीलोत्पलमयीम् इन्दोवरयजितां, मातामिव स्वमिव, नेमाणां नीलोत्पलसदृशत्वा-
दिति भावः, उपनयति प्रापयति, क्रीडारभसिनि क्रीडावेगिन, खेलनाय अचले
वृक्षे, खेलनासक्ते इति भावः, कुमारै चार्त्तिकेये, जिघृक्षौ च पक्षीपुनिष्ठौ च सति,

किञ्च—

यन्माद्यभ्रमिघूर्णमानवसुधाचक्राधिकृते भृशं
मेरो पार्श्वनिविष्टवासरनिशाचक्रे परिभ्राम्यति ।
तैजस्यस्रुडितो भवन्तु शतशो दृष्टा हि जाताः कथं
तामसोऽपि स वः पुनातु जगतामन्तेष्टियज्वा विभुः ॥ ५० ॥

अन्वयः ।—

जयति परिमुषितलक्ष्मा भयादनुपपन्तेव हरिणेन ।
इह केसरिकरजाङ्गुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥ ५१ ॥

तां मात्सर्यामिन्दुल्लेखयामिति शेषः, चतुर्ष्वाम् उत्पलवास्यात् मात्स्यत्वेन भ्रान्ति-
रिति भ्रान्तिरदल्लक्षणाः ; "वात्यादतामं सद्वृद्धिभ्रान्तिनाम् प्रतिभोत्व्यता" इति दर्पणे ;
नयेः प्रमथनार्थे, "नयः प्रमथ-सङ्कोचो चण्डो-भेद्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी, सङ्-
कोचं, चसन् वास्यं कुर्वन्, सङ्कोचपरिग्रहः गौरीप्रभुः, उमाकान्तः इत्यर्थः,
"प्रभुः परिग्रहोऽधिपः" इत्यमरः ; वः युष्माकं, भद्राणि शुभानि, ददयतु दृढोक्तरोतु,
विदध्यात्स्वित्थः । शिखरिणी उक्तम् ॥ ४८ ॥

यन्माद्यति ।—यस्य विभोः, माद्यो नर्तने, या भ्रमः भ्रमणं, तथा घूर्णमानं भ्रमणं,
यत् वसुधाचक्रं भूमण्डलं, तत्र आधकृते अधिष्ठिते, तदुपरिवर्तिनीति यावत्,
पार्श्वयोः वाम-दक्षिणयोः भागयोः, निविष्टम् अवस्थितं, भ्रान्तम् अविरतं परिभ्रमणं,
चक्रवदावर्तमानमित्यर्थः, वासर-निशाचक्रे दिवा-रात्रकृपं रक्षाङ्गं, दिवा-रात्रसमूहो
वा यस्य तत्र भूते, मेरो मुनेरौ भृशम् अत्यर्थं, परिभ्राम्यति सति परिचलति सति,
घूर्णमाने सतीत्यर्थः, शतशः बहुश इति यावत्, तैजस्यः तेजोहवाः, तामसोऽपि
तमोहवा अपि, तडितः विद्युतः, कथं जाताः उत्पन्नाः, दृष्टाय लक्षिताय, भवन्तु ?
हि अत्यन्तैतदिति भावः ; मेरो भ्रमति तत्पार्श्ववर्तिनीर्दिन-रात्रयोरपि भ्रमणेन
यथाकर्म तैजस्यकामजस्य विद्युतः सञ्चरन्तीति निष्कर्षः, जगता सुवनागाम, अन्त्येष्टिः
अन्त्येष्टयः, संहार इति यावत्, तस्मा यज्वा यागिणः, संहारयतो इत्यर्थः, स विभुः
परमेश्वरः शिवः, वः युष्माकं, पुनातु पवित्रीकरोतु । शर्दून्-वृकोदितं उक्तम् ॥ ५० ॥

कुयतीति ।—इह अस्मिन् कैलासतटे, केसरिणः सिंहस्य, करजाङ्गुरः लक्ष-
प्ररोहः, लम्बायमित्यर्थः, तत्र कुटिला वक्त्रा, अथ एव भयात् भिडनखराघात-
प्रादादित्यर्थः, अनुपपन्तेव पद्मान् कृतेव, पद्मायमानेभवेति यावत्, हरिणेन शरीरं,

सोता । (सपरिहासन) । एदस्स दंदसूअ-णरकरोडि-मुंड-
मालामंडणस्स मसाणवाविणो (ड) भूषणदा ज्जेव्व रोहिणो-
व्वल्लहस्स (ढ) कलंको, किं तवस्सिणा कुरंगएण ? * (ण)

विभीषणः । (विहस्य) । शङ्के, भगवानपि न मृगाङ्गमलङ्कार-
कामः कलयति (त) । तथा हि—

सहचरपिशाचपरिषत्सक्तये कामचारतो रजनीम् ।

क्षारयितुमिव कपाली शिरसि निशाकरमयं वहति ॥ ५२ ॥

(सर्वे हसन्ति) ।

* एतस्य दन्दसूअ-णरकरोटि-मुण्डमालामण्डनस्य मृगशानवाविणो भूषणदेव
रोहिणोवज्रमस्य कलङः, किं तपस्विना कुरङ्गकेच ?

लाङ्कनद्विषेति भावः, परिमुषितं परिहृतं, खल्वप्य कलङ्गः यत्र तथाभूता, निष्कलङ्गेति
भावः, हरभौषिबिधुलेखा शङ्करशिरसन्दकला, जयति राजते । आख्यां वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(ड) दन्दयुकेति ।—दन्दयुक्तः सर्पः, “सर्पः पृदाकभुङ्गो मुनकोऽहि-
भुङ्गकनः । दर्वीकरो दीर्घशृङ्गो दन्दयुक्तो विलेशयः ॥” इत्यमरः ; नरकरोटिः वज्र-
कपालाख्य, मुण्डमाला नरमुण्डश्रेणी च, मण्डनानि भूषणानि यत्र तथाभूतस्य ।
मृगशानवाविणः मृगशाने एव तिष्ठतः, हरस्येति भावः ।

(ढ) रोहिणोवज्रमस्य चन्द्रः । कलङः दुर्देश इति यावत् ।

(ण) तपस्विना दीनेन, निर्दोषेण इति यावत् । कुरङ्गकेच सुदृग्गण, खल्वप्ये
कल-प्रत्ययः । सदाचारविहीनस्य हरस्य शिरसि वास एव चन्द्रस्य कलङः, न तु मृगः,
अत एव मृगलाङ्कनत्वं चन्द्रस्य न कलङ्गहेतुः, किन्तु शङ्करशिरोभूषणत्वमेव तस्य
हेतुरिति भावः ।

(त) खलङ्कारकामः भूषणार्थो । कलयति चारयति ।

सहचरेति ।—अयम् एव, कपाली कपालभृत्, हरः इत्यर्थः, सहचराणां
सङ्गिनां, पिशाचानां देवीनिविशेषाणां, पारिवदः समूहस्य, प्रसक्तये प्रसादार्थं,
सक्तोपायेनिति यावत्, कामचारतः स्नेह्यातः, रजनीं रात्रिं, क्षारयितुमिव आगम-
यितुमिवेत्यर्थः, निशाकरं चन्द्र, वहति चारयति, पिशाचानां निशाविहारित्वात्
तेषां सक्तोपाय अयं निशा क्षारयितुमिव निशाकरं चारयतीति निष्कर्षः । आख्यां
वृत्तम् ॥ ५२ ॥

रामः । (सबहुमानम्) ।—

श्रीकण्ठस्य कपर्दवन्धनपरिश्रान्तोरगग्रामणी-

सन्दृष्टां मुकुटावतंसकलिकां वन्दे कलामैन्दवीम् ।

या विम्बप्रतिपूरणाय परितो निष्पीड्य सन्दृशिका-

यन्त्रेणेव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥ ५३ ॥

(प्रपन्नं प्रति) । विमानराज ! मनागुन्नम्यताम्, (य) आलीक-
यतु मैथिली सुमेरुशिखराणि ।

विमोचयः । (वीता प्रति) । देवि ! पश्य पश्य—

मेरोर्मंदुरयन्ति सम्पदमधःसम्पातिभिर्ज्योतिषा-

माटोपैर्विटपोपरिस्थिततरुच्छायाभृतोऽधित्यकाः ।

श्रीकण्ठस्येति ।—श्रीकण्ठस्य श्रीः श्रीमा कण्ठे यस्य तस्य शङ्करस्य, “श्रीकण्ठः
कुङ्कुमाङ्गुली । शङ्करे च—” इति चारावली ; कपर्दः कटाजूटः, “कपर्दोऽस्त्र
कटाजूटः” इत्यमरः ; तस्य बन्धनेन संयमनेन, परिश्रान्तः क्षातः, यः शरगग्रामणीः
भुजगाधिपतिः, संपराजः वासुकिरित्यर्थः, “क्ष्मात् ग्रामणीः प्रधानेऽविपत्तौ च विपु
नापिते पुंश्चि” इति मेदिनी ; तेन सन्दृष्टां कवचितां, वेष्टितामिति यावत्, मुकुटस्य
किरीटस्य, मुकुटप्रायस्य कटाजूटस्येति भावः, अवतंसकलिकाम् अलङ्कारचकोरकं,
कलिकाकारभूषणस्वरूपानित्यर्थः, इन्दोरियम् ऐन्दवी तां चान्द्रीं, कलां कोकशां,
कलामात्रं चन्दनित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि, या कला, विम्बप्रतिपूरणाय संपूर्णं मण्डलं
कर्तुमित्यर्थः, “विम्बोऽस्त्री मण्डलं विपु” इत्यमरः ; परितः समर्थः प्रान्तयोः, सन्दृशिका
“छाँडावी” इति प्रविष्टा एव, यत्नः सुदृढभावेन चारकोपायविशेषः इति यावत्,
स च वासुकिरूप इति भावः, तेन निष्पीड्य धृत्वा, स्तमेवेति भावः, ललाटलोचन-
शिखिः मातुलेमाद्यैः, ज्वालाभिः शिखाभिः, आवर्त्यते इव द्रव्योत्क्रियते इव ।
अथदपि धिरण्यादिकं तथा पूरणाय सन्दृशिकया धृत्वा अपिज्वालयया आवर्त्यते
इति शीघ्रिकम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(ब) उन्नम्यताम् उर्ध्वम् उल्लीयताम्, ऊर्ध्वमुत्प्लव्यतानित्यर्थः ।

मेरोरिति ।—अधःसम्पातिभिः अधःसंचारिभिः, ज्योतिषा सूर्यादीनाम्, आटोपैः
शेनःसमूहेरित्यर्थः, विटपोपरिस्थिततरुच्छायाः विटपानां क्षत्वाणां, गुणजातीयवृक्षा-
नानित्यर्थः, “विटपो न क्षिपां क्षत्वा-वृक्षाविसारपक्षणे” इति मेदिनी ; उपरि

निष्पीतासु च मासि मासि विबुधैरिन्दोः कलासु क्रमा-
दुद्दामप्लवमानलाञ्छनमृगच्छिन्नाप्रदर्भाङ्कुराः ॥ ५४ ॥

लक्षणः । (सोता प्रति) ।—

एतासु पर्वतनितम्बतटौषु पञ्च
मध्यान्दिनेऽपि हरिचन्दनवाटिकेयम् ।
पञ्चस्थितद्युमणित्रिम्बतयाऽतिदीर्घ-
च्छायावितानमधुरा मुदमादधाति ॥ ५५ ॥

अनर्घराघे, खिताः पतिता इत्यर्थः, याः तद्व्यायाः समीपव्यायाणां व्यायाः, ताः
विबुधोति तथोक्ताः, तथा मासि मासि प्रतिमासं, क्रमात् किञ्चित् किञ्चित् कृत्वैत्यर्थः,
विबुधैः देवैः, निष्पीतासु भाजितासु, इन्दोचन्द्रस्य, कलासु ऐकैकेषु अंशेषु, अमृत-
रुपासु इति भावः, “पय्यायपोतस्य सुरैर्हिनांशोः कलाचयः ज्ञाप्यतरो हि हृदोः” इति
वसुवंशे काण्डादिसः; उद्दामम् उच्छृङ्खलं तथा तथा, प्लवमानेन रम्भता, लम्भता
इत्यर्थः, चन्द्राङ्गे निखलभावेन चारणात् पूर्वं प्लवगराहितमाद्योत्, इदानीं विबुधैस्तस्य
भाजितत्वात् प्लवगप्रवृद्धाभावेनेति भावः, लाञ्छनमृगेषु कलङ्कवपिषा हरियोगेन,
छिन्नं कृष्टितं, भञ्जितमित्यर्थः, अयं शीर्षदेशः येषां तथाभूताः, दर्भाङ्कुराः कुशप्ररोडा
यासु तथाभूताः, अचिन्त्यकाः पर्वतस्य ऊर्ध्वमण्डः, “उपव्यासाद्रेरासन्ना भूमिर्बर्ह-
मचिन्त्यका” इत्यमरः; मेघैः सुमेरुनिरेः, सञ्चरन् शोभां, मेदुरयन्ति पुष्टां कुर्वन्ति,
वर्द्धयन्तीति यावत् । आर्दूलविस्तीर्णितं इत्यम् ॥ ५४ ॥

एतास्ति ।—एतासु पुरो दृश्यमानासु, पर्वतस्य अचलस्य, सुमेरोरित्यर्थः, नितम्ब-
तटौषु कटकप्रदेशेषु, मध्याभागेषु इत्यर्थः, इयं परिदृश्यमाना, हरिचन्दनवाटिका
देवतहविशेषविर्मितवनश्रेणी, “वक्षते देवतवरो मन्दारः पारिजातवृक्षः । सन्तानः
कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥” इत्यमरः; यथा—हरिचन्दनं गोश्रीर्वाण्यचन्दन-
हचविशेषः, तेषां वाटिका वनराणिः, “हरिचन्दनम् गोश्रीर्वाण्यचन्दन-
इति मैदिनी; मध्यान्दिनेऽपि मध्याह्नेऽपि, पञ्च पात्रे, “पक्षो मासार्द्धके पात्रे दृष्टे
साध्याविरोधयोः” इति मैदिनी; छिन्नं वर्तमानं, द्युमणैः सूर्येण, विष्णुं मण्डलं यथा
तत्तथा, अतिदीर्घच्छायावितानेन अतिदीर्घां अथायता, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, या व्याया
अनागतः, तथाः वितानेन विस्तारेण, “वितानी यत्र दृष्टोऽपि विस्तारे पुनःपुनश्चम्”

अपि च—

भूमेः स्वर्णतथा फलोत्तरतरुक्षरस्य मेरोस्तटी-

सीमन्तोऽयमनूक्तसारथिरथप्रस्थानघण्टापथः ।

अग्निबुद्धियते कथञ्चन हयेरुहामचण्डातप-

ज्वालाजालविलीनकाञ्चनशिलाजम्बालमग्नः प्रधिः ॥ ५६ ॥

(निरुप्य च सवर्ण-चितम्) । कथम्, उपर्युपरि पुष्करावर्त्तकान्धमु-
पल्लभः ॥ (द) । (विमर्श) ।—

अद्यायं विबुधेन्द्रवान्धववधूमभुक्तमन्तानक-

स्रग्दन्तीममरावतीं विहरते निर्वैरमैरावणः ।

इति मेदिनी ; लघुरा मनोहारिणी सती, मुदम् आनन्दम्, आदधाति जनयति,
पश्य अवलोकय । अत वाक्यार्थः समतयाऽन्वेति । वसन्तिलोकं इतम् ॥ ५५ ॥

भूमेरिति ।—भूमेः आनन्द, सुमेरोदः त्वत्वाप्रदेशश्च इत्यर्थः, “भूमिः चितौ
स्थानमात्रे” इति हेनः ; स्वर्णतथा काञ्चनमयतया, फलोत्तरेः फलपत्राणि, फल-
पुष्पैरिति भावः, तरुभिः इष्टैः, क्षेरस्य विवर्णितस्य, अत्युज्ज्वलस्यैवार्थः, मेरोः सुमेरोः,
अथम् एव, तटीसीमन्तः सीमन्तवत् परिदृश्यमानः प्रदेशः, अनूक्तसारथेः सूर्यश्च,
रथप्रस्थाने स्यन्दनवञ्चलने, घण्टागणः संसरणं, प्रमत्तराजमार्गविशेषः इत्यर्थः,
“घण्टापथः संसरणम्” इत्यमरः ; दृश्यते इति शेषः, अग्निम् घण्टापथे, हयेः अर्धः,
सूर्यश्च सप्तभिर्घोरैरुपः, उहामचण्डातपानाम् अत्कटसुतीष्णतृप्यक्षिरचानां,
ज्वालाजालेन शिखोपमूहेन, यदा—चण्डः तोत्र, आतपः सन्नापो यत्नः सः चण्डातपः
सूर्यः, उहामः प्रखरः, यचण्डातपः सूर्यः, तस्य ज्वालाजालेन क्षिरवसमूहेन, विवर्णो
द्रवीभूता, या काञ्चनशिला स्वर्णमयप्रसारः, सैव जम्बालः कर्दमः, “निषदरस्तु
जम्बालः पङ्कोऽस्त्री प्राद-कर्दमे” इत्यमरः ; तत्र मग्नं प्रविष्टः, प्रधिः नेमिः, अकप्रान्त
इत्यर्थः, “अक्रं रवाङ्गं तव्यान्ते नेमिः स्त्री स्नातुं प्रधिः शुभान्” इत्यमरः ; उद्भिद्यते
उत्तोल्यते । प्राद्वृत्तिक्रीडतं इतम् ॥ ५६ ॥

(द) पुष्करावर्त्तकान् मेघविशेषान्, उपर्युपरियोगे द्वितीया । अश्वमुपलभः
ऐरावतः, “ऐरावतोऽध्वनातक्षैरावणश्वमुपलभः” इत्यमरः ।

अथेति ।—मय इदानीम्, अथम् एव, ऐरावतः ऐरावतः, विबुधेन्द्र देवराजम् ।

यं दोर्मात्रपरिच्छदो युधि सुदोत्तिष्ठप्य प्रतीच्छन् मुहुः
 सन्तेने दशभिर्निजैरपि मुखैः साराविणं रावणः ॥ ५७ ॥
 सुधीः । सत्यमगोचरे गिरां दशकण्ठक्रीडितानि (ध)—
 एकेके निवसन्ति ते भुजभृतः कस्मै निगृह्णामहे ?
 वीरक्षेत्रमियं पुनर्धसुमती पौलस्त्यमाविभ्रती ।
 बाली त्वाङ्गयमानमेनमपि यच्चक्रे कृते चक्षुषी
 पश्यामः श्वसी कृते च शृणुमस्तद्वक्तुमल्पे वयम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रस्य, वायव्याः स्वर्गनाः, देवाः इत्यर्थः, तेषां वधूभिः अङ्गनाभिः, सशक्तान् उपभुङ्क्ते, स्वानान् अङ्गनां देवतव्यतिशेयस्य पुष्पमालानां, दानं समृद्धः यस्यां तथामृताम्, अमरा-
 वतीं देवनगर्यौ, निर्वैरं निर्विरोधं यथा तथा, निःशङ्कं यथा तथैत्यर्थः, रावणभयापनमा-
 दिति भावः, विहरते विचरति, दोर्मात्रं बाहुमात्रं, परिच्छदः उपकरणं, सङ्काशं
 इति वाच्यं यच्च तथाभूतः, अस्त्रादीनां कथा दूरे आस्तां, केवलबाहुमात्रसङ्काश इति
 भावः, रावणः दशाननः, युधि युद्धे, यम ऐरावतं, मुदा आनन्देन, अक्षिप्रैरेत्यर्थः,
 उत्तिष्ठप्य उद्धं निक्षिप्य, मुहुः पुनः पुनः, प्रतीच्छन् बाहुभिः गृह्णन्, दशभिः
 दशसङ्काशैः, निजैः स्वकीयैः, मुखैरपि आननेरपि, साराविणं सस्यक् शब्दम्, सस्यैः
 शब्दनिमित्तैः, सिङ्घनादिति भावः, सन्तेने वितस्तार, कृतवान् इत्यर्थः, शार्दूल-
 विक्रीडितं हस्तम् ॥ ५७ ॥

(ध) अगोचरे गिरां गिरां वाचान्, अगोचरे अविवक्ष्ये । दर्शितम् ।—दश-
 कण्ठस्य दशगोचस्य रावणस्य, क्रीडितानि खेलितानित्यर्थः, दशकण्ठचरितं वाचानमन्य-
 निति भावः ।

एकेके इति ।—ते सिङ्घाः, एकेके अनिके इत्यर्थः, भुजभृतः बाहुशालिनः,
 बाहुवीर्यसम्पन्ना इत्यर्थः, निवसन्ति पृथिव्यां तिष्ठन्ति, कस्मै भुजभृते, निगृह्णामहे ?
 नियतं कुर्मः ? कं भुजभृतं विन्दामः ? इत्यर्थः, न अत्रापि निन्दां कुर्म इति
 भावः ; कस्मै इति सम्प्रदानविषयया अस्मिन् चतुर्थी ; पुनः जितु, पौलस्त्यं रावणम्,
 आविभ्रती चारयन्ती, इयम् अस्त्राकनक्षिप्राभृता एषा, वसुमती पृथ्वी, वीरक्षेत्रं
 युरभूमिः, वीरपुरुषप्रबलित्वेनैव, बाली तु किष्किन्ध्वरः बाहिराजः पुनः,
 आङ्गहमानं विजयाय त्यर्हमानम्, एभं महावीरं रावणमपि, यत् चक्रे कृतवान्, यथा
 परिभूतवानित्यर्थः, तत् चक्षुषी चक्षुर्दयं, कृते दृष्टे इत्यर्थः इति इतोः पञ्चानः

रामः । (सबहुमानम्) ।—

स किं वाच्यो बाली भुजकुलिग्रमूलेन दशतो
दशश्रीवं यस्य प्रतिजलधि सन्ध्याविधिरभूत् ? ।

कथं वा निर्वाच्यः स च दशमुखः ? यस्य दमने
मनागासीत् बालिव्ययचरितमेवोपकरणम् ॥ ५८ ॥

श्रीग । (रामं प्रति) अज्जउत्त ! किं उण एदं दल्लिद-
कंपूरसल्लाघामल्लकगोरअं (न) गअणंगणे दीसइ ? *

* आद्येषु । किं पुनरेतत् दलितकर्पूरशलाकाखण्डगौर गगनाङ्गणे दृश्यते ?

अबलोकयामः, अबलो च कर्णौ च, “कर्ण-ग्रन्थद्वौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः”
इत्यमरः ; कृते श्रुते इत्यर्थः, इति हेतोः श्रुणुनः आकर्णयामः ; यदा—अचुषो
कृते विहिते, निमित्ते इत्यर्थः, इति हेतोः पश्यामः, अबलो च कर्णौ च, कृते विहिते,
निमित्ते इत्यर्थः, इति हेतोः श्रुणुनः, कृते इत्यस्य विधावेति कर्तृपदमूल्यां, किन्तु वथं
तत् रावण-बालिनोर्वीरयोश्चरितमिति भावः, वक्तुं कथयितुम्, अल्पे अचना इत्यर्थः,
अलोकिकपौरुषावेताविति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

स इति ।—स एतादृशः, बाली लिङ्गस्थितः, किं कथं, वाच्यः ? वक्तुं शक्यः ?
न कथमपि तस्य चरितं वक्तुं शक्यते अस्मान्निमित्त्यर्थः, भुज एव बाहुदेव, कुलिशं
वज्रं, तस्य मूलेन कथयेत्यर्थः, दशश्रीवं रावणं, दशतः पीडयतः, यस्य बालिनः,
प्रतिजलधि जलधौ जलधौ, पूर्वादि-सागरचतुष्टये इत्यर्थः, सन्ध्याविधिः सन्ध्यावन्दनम्,
अभुत् सन्ध्याप्रोदगायत, स च महावीरत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः, दशमुखः रावणः, कथं वा
केन प्रकारेण वा, निर्वाच्यः ? निःशेषं वक्तुं शक्यः ? न कथमपीत्यर्थः, यस्य दशमुखस्य,
दमने विनाशने, मनाक् एकदंशतः, बालिनः व्ययः विनाशनमेव, चरितम्
आचरणं, कार्यमिति यावत्, तदेव उपकरणं सामग्री, कार्यसाधनहेतुमूत्रमिति
यावत्, आसीत् असवत्, रावणवधादमेव बालिवधः कृतः, अन्यथा बालिसहायस्य
तस्य अशक्यविनाशत्वमिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(न) दलितेति ।—दलितं पिष्टं. यत् कर्पूरशलाकाखण्डं कर्पूरविरचित-
शलाकाशं, तद्वत् गौरं शुभ्रं, “शुक्ल-शुभ्र-शुचि-श्वेत-विशद-श्लेह-शङ्खुराः । अपह्णामः
चित्तो गोपः” इत्यमरः ।

विभीषणः । (सीतां प्रति) । देवि ! चन्द्रलोकोपकण्ठमधि-
 हृदो विमानराजः । (प) दृश्यतां च भगवानयम्—
 यं प्राक्प्रत्यगवागुदञ्चि ककुभां नामानि सखिभ्रतं
 ज्योत्स्नाजालभलज्जलाभिरभितो लुम्पन्तमन्धं तमः ।
 प्राचीनादचलादितस्त्रिजगतामालोकवीजादह-
 निर्यान्तं हरिणाङ्गमङ्गुरमिव द्रष्टुं जनो जीवति ॥ ६० ॥

(प) चन्द्रलोकेति ।—चन्द्रलोकाच्च चन्द्रमण्डलञ्च, उपकण्ठं समीपम् । अचि-
 हृदः चारुदः, समानत इति यावत् ।

वसिति ।—यत्र प्रथमम् अस्ति गच्छति, उदेतीत्यर्थः, सूर्य इति शेषः, यदा—या
 प्रथमम् अस्ति पूजयति, सूर्येति शेषः, प्राप्नोति प्राप्नोति, सूर्येति शेषः, इति वा
 इति निवृत्त्या प्राक् प्राचो, पूर्वा दिगित्यर्थः, यत्र प्रति प्रतीपं, पश्चादित्यर्थः, दिनामे
 इति यावत्, अस्ति गच्छति, सूर्य इति शेषः, पूजयति सूर्यमिति वा लुम्पन्ता
 प्रथक् प्रतीचो, पश्चिमा दिगित्यर्थः, यत्र अत्र तिर्यक्, अस्ति गच्छति, यदा—अत्र
 अङ्गो जल्ये, अस्ति गच्छतीति निवृत्त्या अवाक् अवाचो, दक्षिणा दिगित्यर्थः,
 यत्र अत्र उत्तरम्, ऊर्ध्वं वा, अस्ति गच्छतीति निवृत्त्या उदक् उदीचो, उत्तरा
 दिगित्यर्थः, एवंहराचि, ककुभां दिशां, नामानि अभिधानानि, सखिभ्रतं पारयन्तं,
 ददन्तमिति भावः, सूर्योचन्द्रमणोर्यतिवशेनैव प्राच्यादिव्यवहारादिति भावः, अभितः
 समन्तात्, ज्योत्स्नाजालञ्च बीजमुदीपयत्य, भलज्जलाभिः आसक्तौ, आविर्भावे-
 रिति यावत्, “आदास्य ले भू इव भूता” इति हारावली ; अन्यं तमः गाढान्धकारं,
 लुम्पन्तं हरन्तम्, इतः अस्मात्, जगतां सुवर्णानाम्, आलीकञ्च चोतञ्च, प्रकाश-
 स्येत्यर्थः, यदा—आलीकञ्च दर्शनञ्च, दर्शनसाधनस्येत्यर्थः, “आलीकस्तु पुनान् चोते
 दर्शने वन्दिमाषके” इति मेदिनी ; बीजात् हेतुभूतात्, प्राचीनात् पूर्वदिग्भावात्,
 अचञ्चात् पर्वतात्, उदयाचरादित्यर्थः, हरिः निर्यान्तं निर्गच्छन्तम्, अङ्गुरमिव
 प्ररोदनम्, अन्धोऽप्यङ्गुरो बीजान् वदिर्निर्गच्छतीति दृश्यते, य हरिवाचं चन्द्रं, द्रष्टुम्
 अशक्नोत्येतुः, जनः लोकः, जीवति प्राप्नोति, यच्च दर्शनं जनञ्च जीवनशरणमिति,
 दृष्टिप्राप्तये । अलिखितविश्वारवधारिण गाढान्धकारे मोताः जतवत् निषेष्टाश्च
 प्राणिनः कदा चन्द्र उदेष्यति, कदा जीवन्तीञ्च पश्यन्त, बीजान् दर्शयन्तीञ्च दिति
 अस्तितीति वा भावः । आर्द्रत्वेऽपि कृतं ॥ ६० ॥

अपि च—

स श्रीकण्ठकिरीटकुट्टिमपरिष्कारप्रदोपाङ्कुरो

देवः कैरवबन्धुरन्धतममप्राग्भारकुक्षिम्भरिः ।

संस्कृता निजकान्तिमौक्तिकमणिश्रेणीभिरेणीदृशां

गोर्वाणाधिपतेः सुधारसवतीपौरोगवः प्रोदगात् ॥ ६१ ॥

अपि च—

प्राणायामोपदेष्टा सरमिरुहवने यौवनोन्मादकोला-

गोष्ठीनां पीठमर्दस्तिभुवनवनितानेत्रयोः प्रातराशः ।

स इति ।—श्रीकण्ठस्य हरस्य, किरीटं मुकुटमेव, कुट्टिमः निबद्धभूमिः, पादाबादिनिबद्धाभ्यन्तरभूमिकण्टकविशेषः इति भावः, “कुट्टिमोऽन्तो निबद्धा भूः” इति हारावली ; तस्य परिष्कारे अलङ्करणे, शोभासम्पादने इत्यर्थः, प्रकाशकरश्चेति यावत्, प्रदोपाङ्कुरः सुदृढोपसूत्रप इत्यर्थः, अन्धतमनां गाढान्धकाराणां, प्रान्तारेण उत्कर्षेण, प्रगाढान्धकारसमूहेनेत्यर्थः, कुक्षिम् उदरं, विभाते परिपूरयतीति तथोक्तः, प्रवल्गान्धकारपाशो, गाढान्धकारध्वंसोत्यर्थः, निजकान्तयः स्वीयद्युतयः एव, मौक्तिकमणयः सुत्तारवाणि, तेषां श्रेणीभिः अतिशयेनेत्यर्थः, एणीदृशां स्तनमननां स्त्रीणां, संस्कृतां अलङ्कारकाः, आह्लादजनका इति यावत्, गोर्वाणानां देवानाम्, अधिपतेः प्रभोः इन्द्रस्य, सुधायाः अमृतस्य, वा रसवती पाकलानं, “रसवत्यान् पाकलान-महानसे” इत्यमरः ; तस्याः पौरोगवः अध्वयः, “पौरोगवस्तदध्वयः” इत्यमरः ; कैरवाणां कुमुदानां, बन्धुः सखा, स प्रसिद्धः, देवः चन्द्रः, प्रोदगात् प्रकर्षेण उदियाय । शार्दूलविक्रीडितं ३८३ ॥ ६१ ॥

प्राचावामेति ।—सरसिहकाणां पद्मानां, वने ज्ञानने, प्राचावामस्य प्राचवावु-निरोधविशेषश्च, लज्जवशा निमोहनस्येत्यर्थः, प्राचायामे च निमोहनस्य सभवादिमि भावः, उपदेष्टा आचार्यः, पद्मनिमोहनकर इति भावः, यौवनेन तारुण्येन, य उन्मादः जलता, विषपावत्यनिति यावत्, तस्य लोचानोष्ठीनां विहासतिशयानामित्यर्थः, पीठमर्दः अनुगायकभेदः, नायकस्य शृङ्गारसङ्काशविशेष इत्यर्थः, उत्तम मरतेन—“पीठमर्दो विटकेव विदूषक इति नयः । शृङ्गारे नर्तकविद्या नायकसाधुनायकाः ॥” इति, विभूषणवनितानां त्रिषोडशमण्डितानां, नेत्रयोः लोचनयोः, स्त्रीणां वङ्गलेङ्गि नेत्रयोरिति विलं जात्यपेक्षमिति बोध्यम् ; प्रातराशः प्रातर्भोजनं, ज्ञानिनः कश्चित्

कामायुष्टोमयज्वा शमितकुमुदिनीमौनमुद्राऽनुरागः

शृङ्गाराद्वैतवादी विभवति भगवानेव पीयूषभानुः ॥ ६२ ॥

अन्वयः । (विनीतः सतीतुल्यः) ।—

कर्णोत्तंसयवाङ्मुरं करतले कृत्वा हसित्वा मिथः

संहतः पुरुहूतपौरयुवतीवर्गेण कौतूहलात् ।

आसार्त्तिक्षुभितोऽयमङ्कुरिणः कुर्वीत किं किं कला-

कथामिन्दुमयीमजस्रघटनोद्घाटनयावस्थिताम् ॥ ६३ ॥

शृङ्गा यथा रतेषु प्रवर्त्तन्ते, तथा कानिच्यत्र प्रथमं चन्द्रं दृष्ट्वा सज्जातमन्यववेगाः कानिपु प्रवर्त्तन्ते इति भावः ; यथा—बुभुक्षुवी यथा प्रातर्भोजनेन दृष्टिं लभन्ते, तथा लनीपक्ष-
भर्तृणाः कानिच्यः चन्द्रदर्शनेन प्रीतिं लभन्ते इति भावः, “प्रातराद्यः अत्यवधः
प्रातर्भोजनमिच्छति” इति चारावचो ; कामस्य मदनस्य, आयुष्टोने आयुष्टं हस्तकरवागे,
कामस्य उज्जीवनायै किञ्चाविशेषे इत्यर्थः, यज्वा याज्ञिकः, जीतेत्यर्थः, कामोद्दीपक
इति भावः, शमितः शान्तिं नीतः, कुमुदिन्याः केरविष्णाः, मौनं तूष्णीभावाः, मुद्रा
निमोक्षणम्, तयोः अनुरागः येन तयोक्तः, कुमुदिनोविष्णावस्य इति भावः, यथा—
शमितः कुमुदिन्याः केरविष्णाः, मौनमुद्रायां निमोक्षणरूपतूष्णीभावे इत्यर्थः,
अनुरागः आसक्तिः येन तादृशः, कुमुदिनीमुद्रामजस्र इति भावः, शृङ्गारः उज्ज्वलाख्य-
रसविशेषः, तस्य अद्वैतं द्वैतवरादित्यं, वदतीति तयोक्तः, शृङ्गार एव एकनाम-
रसोऽसि नाम इतिवादीत्यर्थः, भगवान् मङ्गलोद्यः, एवः अयं, पीयूषभानुः चन्द्रतरङ्गिणः,
चन्द्र इत्यर्थः, विभवति विशेषेण भवति, उदयेत्यर्थः । अन्वयः ॥ ६२ ॥

कर्णोत्तसेति ।—पुरुहूतस्य इन्द्रस्य, “इन्द्रो मरुत्वान् मघवाः पुरुहूतः पुरन्दरः”
इत्यमरः ; पौरयुवतीवर्गेण पुरण्याङ्गनागयेनेत्यर्थः, कौतूहलात् कौतुहात्, कर्णोत्तंसः
कर्णभूषणं, यो यवाङ्मुरः यवप्ररोहः तं, करतले पाणी, कृत्वा गृहीत्वेत्यर्थः, मिथः परस्परं,
कृत्वा कसं कृत्वा, संहतः आसारीतः, यज्ञीमिराजत इत्यर्थः, “हृतिराकारवाऽऽङ्गानं
संहतिर्वहुभिः कृता” इत्यमरः ; अत एव यावत्स्य लवणस्य, भोजनस्य इत्यर्थः, आर्या
षोडशा, भक्ष्याभावनितकेशेनेत्यर्थः, बुभुक्षयेति यावत्, क्षुभितः व्याकुलः, अक्षुभित
इति यावत्, अवन एवः, अङ्कुरिणः चन्द्रस्य कोकपर्त्तो मृगः, अजस्रस्य अविरतं,
घटनायां योजनायाः, चन्द्रेण सङ्घ संयोगकारणोभूताया वन्धनरज्ज्वा इति भावः,
उद्घाटेन उद्घाटनेन, वन्धनमोचनार्थं आसनेन इति यावत्, अयं त्रिविधं यथा तथा,

सुधीवः ।—

रोमन्यप्रचलौष्ठसम्पुटसुखासीनश्चिरं कौतुकात्

दृष्ट्वा सिद्धबधूभिरङ्गहरिणस्तालैरथोत्थासितः ।

मा भाङ्गीदनुमासनव्यघटनानिःसन्धिवन्धं वपुः

श्रीतांशोः क्षुभितस्तु शल्यवदयं दुःखाय वर्त्तिष्यते ॥ ६४ ॥

अवस्थितां विद्यमानान्, इन्दुमयीं चान्दोमित्यर्थः, अलाकन्यां अलाकूपां कन्यां अंश-
स्वरूपिणीं भित्तिं, घटनाऽऽचारभूतामिति यावत्, “कन्या सन्ध्याभिपत्तौ स्यात् तथा
प्रावरणान्तरे” इति मेदिनी ; किं किं कुत्सिता, त्रिबिधत्वात् विकृतानित्यर्थः, “किं
कुत्सायां वितर्के च निषेध-प्रत्ययोरपि” इति मेदिनी ; कुर्वीत ? विदधीत ? अपि
तु अवाङ्मुरभक्ष्यकोभात् निरन्तरं विपर्ययां कुर्वीतित्यर्थः । आर्ट्स्विक्कोविर्त्तं
उक्तम् ॥ ६३ ॥

रोमन्येति ।—चिरं दीर्घकालं, रोमन्येन सङ्गीय्य चर्चयेत्, प्रचलं चञ्चलं, यत् क्षीष्ट-
सम्पुटं पुटान्कारोष्ठद्वयं, तेन तद्वयसा तथा इति वा, सुखासीनः रोमन्यावस्थायां
निनीलितनेत्रं निश्चितमवस्थित इत्यर्थः, अचानन्तरं, सिद्धबधूभिः सिद्धानां देवयोगि-
विशेषाणां, बधूभिः अङ्गनाभिः, दृष्ट्वा अवलोक्य, तादृशं सुखावस्थितमिति शेषः,
कौतुकात् गर्भवः, परिहासिष्यवा इत्यर्थः, “कौतुकं त्वमित्यादि आदुक्षवे गर्भ-उर्ध्वयोः”
इति मेदिनी ; तालैः अरतलशब्दविशेषैः, उत्थासितः भीषितः, अथन एवः, अङ्गहरिणः
श्रीहृदयो मृगः, अनुमासं प्रतिमासं, नव्यघटनया नूतनभावेन भोजनया, प्रतिमासं
नूतनः अथः, ततश्च नूतना दृढिरिति नवीननिर्माणेन इत्यर्थः, निःसन्धिः सन्धिशून्यः,
निरन्त्र इत्यर्थः, बन्धः स्थितिः बलं तद्योक्तं, यथा—नव्यघटनायाः नूतनभोजनायाः,
अन्द्रज्य प्रतिमासं अथ-दृढिभावात् संयोगकारणभूतायाः बन्धनरज्ज्वाः नूतनत्वात् इति
भावः, निःसन्धिः रन्ध्रशून्यः, सुहृद् इति यावत्, बन्धः बन्धनं यत्र तादृशं, श्रीतांशोः
अन्द्रज्य, वपुः शरीरं, मा भाङ्गीत् भग्नं न क्षरीत्, बन्धनरज्ज्वादेन अङ्गज्य विकृतिं
कर्तुं न शक्नुवादित्यर्थः, तु क्षिप्तु, क्षुभितः व्याकुलः सन्, बन्धनरज्ज्वादेनासम् अविरतम्
चेष्टया अङ्गकोभूतः सन् इत्यर्थः, शल्यवत् हृदयान्तराङ्गज्यमिव, दुःखाय क्षेप्य,
वर्त्तिष्यते भविष्यति । वर्त्तिष्यते इति वर्त्तमाने भविष्यदुपचारः । आर्ट्स्विक्कोविर्त्तं
उक्तम् ॥ ६४ ॥

देवः किं स्तुमहे मङ्गेश्वरशिशरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः

क्षीरोदार्षवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ? ॥ ६७ ॥

सीता । (हसन्ती) । अज्ज उत्त ! समाणकुल-सील-रुच-
जोव्वणाणं त्वि सबत्तीणं सीसे (फ) दिस्सो धम्माए दक्खगोत्त-
धवलाए रोहिणीए (व) चलणो, जेण रोहिणीरमणी ज्जेव्व
भग्गवं चंदो सुणीपदि । *

* आर्यपद ! समानकुल-शील-रुच-यौवनानामपि सपत्नीनां शीर्षे दन्तो, अथवा
दक्षगोवधवत्तथा रोहिण्या चरन्तः, येन रोहिणीरमण्य एव भगवांचन्दः शूयते ।

तत्र सत्त्वं यज्ञः, "सवम्" इति प्रसिद्धं भोजनशालीति भावः, यदा—सत्त्वं सदादानं,
"सदावत्" इति "दानसत्त्वं" इति वा भाषया प्रसिद्धमित्यर्थः, अतीवानन्ददायकत्वा-
दिति भावः, "सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमरः ; उदधेः समुद्रस्य,
सर्वाङ्घ्रिषु सर्वावयवेषु, मेदस्करः मेदोर्वाङ्गिकरः, स्फोटितजनक इत्यर्थः, चन्द्रोदयेनास्य
वर्धनादिति भावः, शृङ्गारस्य तदाख्यारसविशेषस्य, रसायनं पुष्टिकर जीवचरित्रस्य,
कामोद्दीप्तकत्वादिति भावः, मखभुजां देवानां, पीयूषस्य अमृतस्य, गन्धपतिः गन्धा-
ध्यक्षः ; यथापि "गन्धा खान्धादिरागृहम्" इत्यमरीकैः गन्धा-शब्दस्य सदिरागृहे
एव मुख्यत्वं, तथाऽपि लक्ष्म्याऽत्र गृहमात्रे प्रयोगः ; अथवा—गन्धा खनिः, तस्याः
पतिः प्रभुः, "गन्धा खनी सुराजिहे" इति मेदिनी ; मङ्गेश्वरस्य हरस्य, शिशरोनेपथ्यं
शिशोर्भूषणं तस्य, यदा—शिशरोनेपथ्ये मस्तकप्रसाधने, अलङ्काररचनादिना मस्तकस्य
शोभासम्पादने इत्यर्थः, "आकल्प-वेश्मी नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः ; यदा—
शिशरोनेपथ्यं मस्तकालङ्कारः, "नेपथ्यं स्थादलङ्कारं रङ्गज्यायां गर्पुषकम्" इति मेदिनी ;
तस्य रत्नाङ्कुरः सचिप्ररोधः, समुज्ज्वलछोरकबिन्दुरित्यर्थः, क्षीरोदार्षवः क्षीरसागरः
एव, शुक्तिः सुक्तास्फोटः, सुतोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्याः मौक्तिकं सुक्ताफलं, दाक्षाय-
णीनां दक्षकल्याणानां अश्विनोपभृतीनां सप्तभिःशतिताराणां, "दाक्षायण्याऽश्विनोत्पादि-
ताराः" इत्यमरः ; नायकः पतिः, अयं देवचन्दः, दृश्यते इति शेषः, किं स्तुमहे ?
कथमेतन् स्तोत्रं शक्तुतः ? न कथमपीत्यर्थः, अपरिमितगुणशालित्वात् स्तोतुमशक्य इति
भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(फ) सपत्नीनाम् एकपतिकानाम् अश्विनोपभृतीनाम् । शीर्षे शिरसि ।

(व) अथवा श्राव्यया, सुभगया इति यावत् । दक्षगोवधवत्तथा दक्षस्य

रामः । (विह्वलः) । आ जानकि !—

प्रियोपभोगतुल्येऽपि ताराणां सप्तविंशतेः ।

धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरीमिह रोहिणी ॥ ६८ ॥

(अर्घ्यं च रूपयन्) ।—

दलितकुमुदकोषोदञ्चदूक्षोपचार-

क्षणशमितचकोरौचन्द्रिकापानजाड्याः ।

अभिस्रमरमृगाचीमूकदूत्यः स्वदन्ते

शशिमणिसकरन्दोत्कन्दलाचन्द्रभासः ॥ ६९ ॥

तन्नामजापतेः, योर्वं कुलं, तत्र चवत्ता सुन्दरी तया, “चवत्तः सुन्दरेऽमल्ये” इति
विश्वः । रोहिण्या अश्विन्यादिसप्तविंशतितारासु चतुर्थ्या तारया ।

प्रयेति ।—इह जगति, रोहिणी तन्नामौ चन्द्रकाला, सप्तविंशतेः सप्तविंशति-
मङ्गलानां, “विंशत्याद्याः सदृशत्वं सर्वाः रुद्राय-सङ्ग्रहोः” इत्यमरादेकत्वम् ; ताराणां
तन्नाम्यां, चन्द्रभाष्याचार्यात् यावत्, प्रयेत्य मर्त्यां, उपभागः सञ्योगः, तच्च
तुल्येऽपि सात्येऽपीत्यर्थः, सर्वासु समभावेन सञ्योगेऽप्येति भावः, किमपि अनिवार्य-
हेतुकमिति यावत्, सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं, तच्च मङ्गलं ख्यातिमिति भावः, यद्वा—
मङ्गलं तिलकविशेषं, सौभाग्यमेव मङ्गलं भोक्तृकमिति वा, सौभाग्यरूपमनुसृत्य
रत्नमित्यर्थः, “मङ्गरो तिलकद्रुमुक्तयोर्वङ्गरी इत्योः” इति मेदिनी ; धत्ते चारयात् ।
चतुष्टुप् इत्यम ॥ ६८ ॥

दलितेति ।—दलितात् विकसितात्, कुमुदकोषात् केरवमध्यात्, उदञ्चताम्
उदञ्चताम् ऊक्षणा सन्तापानां, दिशामागं लब्धानां स्यात्तपानामित्यर्थः, उपचारं च
व्यवहारं, प्रयोगेऽप्येत्यर्थः, सन्तापवितरणेनेति यावत्, अथात् अत्येनेव कालं,
शमितं शान्तिं भोक्तृं, चकोरीणां पांशुष्विवशेषाणां, चन्द्रिकापानेन कोमुदीपानेन,
जाड्य जडता, शैत्यमित्यर्थः शशिः तादृश्यः, अभिस्रमराणाम् अभिसारिणोर्ना,
लगाचोषां हरिणयनानां कानिमोनां, मूढाः वाक्यरहिताः, दूत्यः नायकयोग-
विश्रायित्वः, दूतोर्ना वाक्चातुर्यस्यैव लभयोः नायक-नायिकयोः सम्बन्धकारित्वम्,
आसासु विना वाक्यं सम्बन्धकारित्वमिति दूतोऽप्यपदेशः, शशिमणीनां चन्द्र-
कालोपलानां, मकरन्देन अमृतसाविकं, चन्द्रकालमणिःसुतकलेन इत्यर्थः,
“उत्कन्दलाः उद्गतमणीगङ्गुराः, उद्गुरवत् परिहृयमाना इत्यर्थः, “उदत्तं मित्रं लपति-

अपि च—

तैः सर्वज्ञीभवदभिसृतानेव सिद्धाञ्जनैर्वा
गौरभैर्वा त्रिभुवनदृशामन्वपट्टैस्तमोभिः ।
व्याप्तं पृथ्वीवल्लयमखिलं क्षालयन्नच्छलङ्घि-
ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरोषावभौमः ॥ ७० ॥

अपि च, जगतामनुग्रहाय—

उदयति कलमन्दैः कण्ठतालैरलीनां
कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नङ्गहारान् ।
मदमुखरचकारीतोषकमान्तिकोऽयं
तुहिनरुचिरधामाऽदक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

ऽप्युपरागे नवाकुरे" इति मेदिनी ; चन्द्रभासः इन्दुकरणाः, खदन्ते रोचन्ते,
श्रीतिं जनयन्तीति यावत् । नाखिलो वृत्तम् ॥ ६२ ॥

तेरिति ।—ययम् एवः, शर्वरोषावभौमः रजनीचक्रवर्ती, निशानाथः इति यावत्,
सर्वज्ञीभवन्तीनां निखिलजगद्व्यापारवेत्तीणाम्, अखिलकामकलाऽभिज्ञानेन चतुराचा-
सिति भावः, अभिसृतानाम् अभिसारिणीनां, "कालाङ्गिणी तु वा याति सङ्केतं साऽभि-
सारिका" इति लक्ष्योक्तानामित्यर्थः, जेदसिद्धाञ्जनैर्वा गयनयोः सिद्धाञ्जनाख्याञ्जन-
स्वरूपैर्वा, सिद्धाञ्जनं नाम जेदौषधविशेषः, तदन्तर्गतायाम् अन्वकारेऽपि द्वापट्ज्वल-
तीति प्रसिद्धम् ; गौरभैर्वा सान्द्रैर्वा, प्रगादैर्वा इत्यर्थः, वा-दथस्तुत्योपायाम् ; त्रिभु-
वनस्य त्रिलोकाः, लोकत्रयवासिनामित्यर्थः, दृशां नेत्राणाम्, अन्वपट्टैः अन्वीकरण-
रूपाच्छादनेत्यर्थः, तैः प्रसिद्धैः, तमोभिः तिमिरैः, व्याप्तं पृथग्म्, अखिलं समग्रं,
पृथ्वीवल्लयं भूमण्डलम्, चच्छलङ्घिः बिक्रानं गच्छङ्घिः ज्योत्स्नाजालैः कं मुटीधाराभिः,
क्षालयन् अभिविचयन्, विप्रोषयन् इत्यर्थः, प्रक्षालयन् इति यावत्, उदयते चक्षुश्चक्षति ।
मन्दः काला वृत्तम् ॥ ७० ॥

उदयतीति ।—मदमुखराणां मदेन चर्षेण, चन्द्रिकापानकनितामन्देनेत्यर्थः,
मुखराणाम् अवलमुखानाम्, उच्चैः, कूजन्तीनामित्यर्थः, चकोरीणां पक्षविशेषाणां,
तोष एव शीतिसम्पादनसंघ, कमान्तः कर्मज्ञानम् अकाक्षीति तथोक्तः, चकोरीणां
सन्तोषक इत्यर्थः, दक्षिणं दाक्षिण्यजनकं, शीतिसंप्रदानं भावः, शीतानां जनतां,

इदं वाच्य—

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्यं निजै-
 निर्यासैरुडुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि ।
 अन्तःप्रौढक्षलङ्कतुच्छमभितः सान्द्रं परिस्तीर्यते
 विख्यादङ्कुरभग्ननैशिकतमः सन्दोहमिन्दोर्महः ॥ ७२ ॥

चतुः नेत्रभूतः, यदा—“तुङ्गिचरिचरामाऽटचिथं” इति पाठः, तथाहि अटचिथं
 वामं, लोकाचतुः भोक्तव्य जननः, जगदात्मनो जगत्त्रय इत्यर्थः, चतुः नेत्रं, परमात्मनो
 टचिथचतुष्टयेन सूर्यस्य, वामचतुष्टयेन चन्द्रस्य च श्रुत्युक्तत्वात्, अयम एव, तुङ्गिचरत
 तुषारवत, शीतं वा शुभं वा इति, सत्तापनिवारकं वा चत्कल्ल वा इति वा भावः,
 चरिचरं मनोभं, वाम राशिर्यस्य च तादृशः, शीतचरिचरो वा शुभचरिचरो वा चन्द्रः,
 अलोनां क्षमराणां, कक्षा मधुरास्फुटाः, सन्द्राः गभीराश्च तेः, कण्ठतालेः कण्ठा एव
 ताळाः सङ्गीतक्रियामानानि तेः, यदा—कण्ठस्य कण्ठध्वनेरित्यर्थः, तालेः गीतकालिक-
 क्रियाविशेषैः, कुमुदानां केरवाणां, मुकुलकेषु कुमलसमूहेषु, ईषदिकाभ्योमुख-
 कोरकसमूहेषु इत्यर्थः, अङ्गहारान् अङ्गविलेपान्, अङ्गचालनानीत्यर्थः, नृत्यविशेष
 इति यावत् ; “अङ्गहारोऽङ्गविलेपः” इत्यमरः ; अङ्गयन् प्रकटयन् सन्, उदयति
 उद्वहति । मालिनी व्रतम् ॥ ७१ ॥

प्राचीनेति ।—प्राचीनाचलं पुरेपर्यन्तं, चुम्बलि स्पृशतीति तथोक्ताः, पूर्वाचल-
 खिता इत्यर्थः, ये चन्द्रमणयः चन्द्रकान्तोपलाः तेः, चन्द्रकान्तमणिनिष्ठतज्जै-
 रित्यर्थः, निर्व्यूढं सन्धादितं, दत्तमित्यर्थः, पाद्यं पादोदकं यस्मै तत् तादृशं, निजैः
 स्त्रीयैः, निधानैः सारभूतैः, उडुभिः मण्डपैः, निजेन स्त्रीयेन, वपुषा अङ्गेन, अर्घपात्र-
 रूपेणेति यावत्, दत्तः विहितः, अर्घः अर्घ्यरूपः, लाजाञ्जलिः यस्मै तथोक्तम्, उडूनां
 शुभलेन लाजसाध्यम्, अन्तःप्रौढेन अन्तरस्थितेन उत्कटेन, कलङ्केन अङ्गरूपेण
 नृगेण, तच्छं डोमम्, अङ्कुरे एव उद्वहमावनेव, प्रकाशयत्येवेत्यर्थः, भयः
 विनाशित इत्यर्थः, नैशिकः निशाभयः, तनसाम् अन्धकाराणां, सन्दोहः समूहः येन
 तद्याभूतं, सान्द्रं निरन्तरं, परिपूर्णात्मकं, इन्दोचन्द्रस्य, विख्यात् मञ्जलात्, प्रस्तुत-
 मिति शेषः, महः तेजः, अभितः समन्तात्, परिस्तीर्यते व्याप्नोति । शार्दूलविक्रीकृतं
 व्रतम् ॥ ७२ ॥

एनञ्—

सृगराजकरजभङ्गुरकिंशुककलिकाऽवतंसिकाः सुदृशः ।

भयसङ्कुचदङ्कहरिणवहलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विशेषः ।—

इन्दोरिककलाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्ध्नि धृतायाः ।

स्थानमिव तुच्छमेतत् कलङ्करूपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

(विह्वल रामं प्रति) ।—

रोदसीकूपमण्डूकः कियदेष प्रकाशते ।

चन्द्रमा यदयं देव ! त्वत्कीर्त्तेः प्रतिगर्जति ? ॥ ७५ ॥

सृगराजेति ।—सुदृशः सुकोषनाः, रमण्यः इति यावत्, सृगराजस्य मिन्दुः, करजस्य गङ्गारवत्, भङ्गुरा कुटिला, किंशुककलिका पलाशकोरकः, अवतंसः अर्धभूषणं यावां तथाभूताः सन्त्यः, भयेन नासेन, पलाशकलिकायां सिङ्गनखर-भ्रमजमितेनेति भावः, सङ्कुचम् आसृजन्, देहसङ्कोचमापद्यमान इत्यर्थः, यः अङ्कहरिणः क्रोडव्यसृगः, तेन हेतुना वहलोज्ज्वलम् अत्यन्तमुज्ज्वलं, हरिणा-प्रसारेण अचिकाशस्य प्रच्छादनाविरहादिति भावः, इन्दुं चन्द्रम, ईक्षन्ते पश्यन्ति । आर्यां ७३म् ॥ ७३ ॥

इन्दोरिति ।—रुद्रेण हरिण, उद्धृत्य आहृत्य, ओदशकलाभ्यः आकृष्येत्यर्थः, मूर्ध्नि प्रिरसि, धृतायाः गृहीतायाः, इन्दोचन्द्रस्य, एकाकाः एकमात्रायाः, कलायाः ओदश-भ गैजभागस्य, स्थानमिव प्रदेश इव, तुच्छं सूक्ष्मम्, एतत् हरिणाङ्कितस्थानमित्यर्थः, कलङ्करूपेण लज्जालरूपेण, परिणमते पर्यवस्यति । आर्यां ७४म् ॥ ७४ ॥

रोदसी इति ।—हे देव ! रोदसी एव यावा-पृथिव्योर्मध्यमेव, “रोदसी अपि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सह-प्रयोगेऽप्यनयोः रोदः कादपि रोदसी” इति चित्रः, कूपः सुगमोरजलाधारविशेषः, तस्य मण्डूकः भञ्जकः, कूपमण्डूक-शब्देन एतदाशयति यत्, यावा-पृथिव्योः विहिन्नामेव एव जानाति प्रकाशयति च, न रोदसीरस्यत् किमपीति ; एव अर्थः, चन्द्रमाः चन्द्रः, कियत् किञ्चित् परिमाणं यथा तथा, प्रकाशते प्रकटीभवति, यत् यस्मात्, अयम् एव चन्द्रः, तव कीर्त्तेः यश्चः प्रतिगर्जति व्यर्हते, तव कीर्त्तिसदृशमेतच्च प्रकाशयति भावः ; यदा—रोदसी-कूपमण्डूक एव किञ्चित् किं परिमाणं, प्रकाशते ? प्रकाशयति ? इत्यर्थः, अन्तर्भूत-

सीता । (मखिषम्) । जाणामि अज्जउत्तस्स किञ्चित्कंतीहिं
पडिप्पहं कदुप पराजितेण संपदि भप्रवदा हरिणंकेण कलंक-
संवदी विदत्ता * (भ) ।

(सर्वे इवन्ति । रामः जयते) ।

सीता । (रामं प्रति) ।—

मारभं सिरिवच्छलंकुणभुआपज्जत्यमयाअल-
क्खोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरोगब्भच्छईसच्छ्रं ।
को गायेदि ण टे रङ्गणं पट्टणी अंधारपक्वंतरा-
संतुट्ठंमिअंकमंडलमलकुदामगोरं जसं ? ॥ ७६ ॥

* जानाम्याय्यपुदस्य कीर्त्तिकान्तिभिः प्रतिस्पृष्टां कृत्वा पराजितेन सम्प्रति भगवता
हरिणाङ्गेन कलङ्कमङ्कितमर्जिता ।

† सारभं श्रीवत्सलाञ्छनभुजापर्यलमन्याचल-
क्षोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरोगम्भश्चैविसदृशम् ।
को गायति न ते रङ्गणां प्रभोरन्यकारपञ्चान्तरा-
संतुष्टान्मगाङ्कमलकुलक्षोदामगोरं यशः ? ॥ ७६ ॥

विजल्लोऽयं प्रयोगः, यत यस्मात् प्रकाशत, तत्कीर्त्तेः प्रतिगर्कति ? स्पृष्टते ? केवलं
यावा-वृषिभ्योः विक्षिन्नाप्रकाशवत्तस्य अस्मिन् चतुःशतमुपनम्रितयशसा तया सङ् स्पृष्टां
ह्लासजनिका इति भावः । अमुमुप् इति ॥ ७५ ॥

(भ) कीर्त्तिकान्तिभिः यशः-प्रभाभिः । प्रतिस्पृष्टां सङ्क्षे, प्रतिजिगीवासित्यर्थः ।
हरिणाङ्गेन मगलाञ्छनेन, चन्द्रेण इत्यर्थः । कलङ्कमङ्कितः अपवाद-
समूहश्च, “कलङ्कोऽङ्कोऽपवादे च कालायसनलेऽपि च” इति मेदिनी । अर्जिता
अधिगता ।

सारभमिति ।—आरभ्येण उपक्रमेण सङ्घितं सारभं पथममेवेति यावत्, परतः
कथम्भूतं बहिष्यते तत्र जाये इति भावः, श्रीवत्सः श्रीयुक्तो वत्स, महत्त्वमन्त्रणं श्वेत-
शमावर्त्तावशेषः, लाञ्छनं विद्धं यत्न सः श्रीवत्सलाञ्छनी विष्णु, “विष्णुनारायणः
कृष्णो...विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः” इत्यमरः ; तस्य भुजाभिः बाहुभिः, चतुर्भिरिति भावः,
पर्यलः निक्षिप्तः, यः मन्याचलः मन्दरपर्वतः, तस्य क्षोभेण विक्षोभनेन, उच्छलितस्य
आलोकितस्य, उच्छलितस्य वा, दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य, लहरीणां तरङ्गाणां,

रामः । (सहर्षाञ्जितम्) । अयि प्रिये ! प्रियवादिनि !—

चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम् ।

अमूरमृतविन्दूनामनुप्रासास्तवोक्तयः ॥ ७७ ॥

विभीषणः । (मानुरागम्) ।—

अद्योर्वीतलमूजघर्षणवशादुन्मृष्टचूडामणि-

श्रेणिश्रोपरिपीतपीवरतमःपुरे पुरे भोगिनाम् ।

कर्णाभावनिरस्तकुण्डलरवव्यामङ्गमाधुन्वता

मूर्ध्नः पद्मगुण्डवेन सुभगं त्वत्कीर्त्तिराकर्ण्यते ॥ ७८ ॥

गर्भस्य मध्यस्थः, या कृषिः कानिः, तत्पदं तत्पुण्यम्, अतिशुभमित्यर्थः, अन्ध-
कारपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, अन्तरा मध्ये, संतुष्ट्यत् अर्थं गच्छत्, यत् मृदाङ्गमण्डलं
चन्द्रविम्बं, तस्य स्पर्शवत् छेद इव, उद्दामगौरम् अतिधवलं, रघुणां रघुवशीयानां,
प्रभोः अधिपतेः, रघुश्रेष्ठस्येत्यर्थः, ते तव, यशः कीर्त्तिं, कः को जनः, न गायति ?
न कीर्त्तयति ? न उच्चैः घोषयति ? इत्यर्थः, अपि तु सर्व एव गायन्तीति भावः ।
शार्दूलविकीर्णितं मतम् ॥ ७६ ॥

चन्द्रलोकादपीति ।—अमृतविन्दूनां सुधाकषानाम्, अनुप्रासाः अनुदपाः इत्यर्थः,
अनुप्रासवत् श्रुतिमधुरा इत्यर्थो वा, अमूः पताः, तव उक्तयः वचनानि, मां चन्द्र-
लोकात् अपि परम् ऊर्ध्वे श्रेष्ठं वा, पदम् स्थानम्, आरोपयन्ति आरोहयन्ति । अनुष्टुप्
छन्दः ॥ ७७ ॥

अद्येति ।—अद्य इदानीम्, उर्वीतलस्य पृथ्वीतलस्य, मूले अद्योदेशे, यत् घर्षणं
निष्प्रेषणं, तद्दशात् तद्धेतोः, उन्मृष्टाणां परिशुद्धानाम्, उज्ज्वलीभूतानामिति यावत्,
चूडामणिश्रेणीनां शिरोरत्नसमूहानां, शिवा प्रमथा, परिपीतः क्वलितः, विनाशितः
इति यावत्, पीवरः स्थूलः, सान्द्र इति यावत्, तनमान् अन्धकाराणां, पुरः
निचयः यस्य यत् वा तच्चाभूते, भोगिनां मुग्धानां, पुरं नगरे, पातालौ इत्यर्थः,
पद्मगुण्डवेन नागराजं, वामुकिनेत्यर्थः, कर्णाभावात् श्रवणेन्द्रियविरहात्, अक्षु-
ब्धस्तथेति भावः, निरस्तः निवृत्तः, कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषाणां, रवस्य ध्वनेः,
कुण्डलानां परस्पररुम्भेजनजनितान्यक्तशब्दस्येत्यर्थः, व्यासङ्गः प्रत्यङ्गः यत्र तत्र यथा
तथा, मूर्ध्नः शिराभिः, सहस्रमिति शेषः, अधुन्वता कम्पयता सता, तव कीर्त्तिः
यशः, सुभगं सुखं यथा तथा, आकर्ण्यते श्रूयते, कर्णाभावेन कुण्डलपरिधानाभावः

(विहङ्ग) ।—

भोगीन्द्रः प्रमदोत्तरङ्गमुरगौसङ्गीतगोष्ठीषु ते

कीर्त्तिं देव ! शृणोतु त्रिशतिशती यच्चक्षुषां वर्त्तते ।

रक्ताभिः सुरसुन्दरोभिरभितो गीतां तु कर्णद्वयी-

दुःखः श्रोत्यति नाम किं सहि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ? ॥७८॥

रामः । (विहङ्गस्मिन् विभीषणपुत्रमनुग्रह (न) चन्द्रं श्रोतामुखं च चक्षु-
माधोक्यं जगतम् ।)—

आरब्धे दयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमस्मिन्नपि

व्यक्तं जन्मसमानकालमिलितामंशुच्छटां वर्धति ।

तदान्दोलननितशब्दाभावेन सुखेन कीर्त्तिश्रवणेति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
उत्तम ॥ ७८ ॥

भोगीन्द्र इति ।—७८ टेव ! भोगीन्द्रः संपराजः, वासुकिरित्यर्थः, उत्तरगौषां
भुजङ्गीनां, सङ्गीतगोष्ठीषु गानसमाप्तु, प्रमदेन हर्षेण, उत्तरङ्गम् अच्युतितम्, सङ्गत-
कौतूहलं यथा तथा इत्यर्थः, ते तव, कीर्त्तिं यथा, शृणोतु आकर्णयतु, श्रोतुं पारयतु
इत्यर्थः, यत् यतः, चक्षुषां नेत्राणां, त्रिशतिशती सहस्रदशतिवर्थः, वर्त्तते विद्यते,
तस्येति शेषः, सहस्रफणत्वेन चक्षुषा सहस्रदशं, चक्षुःश्रवस्त्वाद्य श्रोताकानामपि सहस्रदश-
निति तत्र तव चरितश्रवणयोग्यता अस्तीति भावः, तु किन्तु, सहस्राक्षं दशशत-
लोचनः, इन्द्र इत्यर्थः, कर्णद्वयी कर्णयोर्द्वयी, श्रवणदयनामनित्यर्थः, तथा दुःखः
दुःखितः, कर्णसहस्रेण श्रवणयोग्यायाः गाथायाः कर्णदयनामेव सम्यक् श्रवणा-
नामर्थ्यादिति भावः, अत एव अभितः समन्तात्, रक्ताभिः रक्तकण्ठोभिः, मधुर-
कण्ठोभिरित्यर्थः, यथा—रक्ताभिः त्वदनुरागिणीभिः, सुरसुन्दरोभिः देवाङ्गनाभिः,
गीतां कीर्त्तितां, तत्कीर्त्तिमिति शेषः, किं नाम कथं नाम, श्रोत्यति ? श्रोतुं श्रुत्यति ?
नेव श्रोतुं श्रुत्यतीत्यर्थः, हि यतः, सः सहस्राक्षः, न चक्षुःश्रवाः चक्षुरेव श्रवः
श्रवणैन्द्रियं यस्य स तथाभूतः । शार्दूलविक्रीडितं उत्तम ॥ ७८ ॥

(न) विहङ्गस्मिन् सलज्जहास्येन, निजप्रशंसावाक्यश्रवणादिति भावः । विभीषण-
सूक्तिं विभीषणस्य श्रीमन्वाक्यं, सुतितपुत्रवचनमित्यर्थः, अनुग्रहं अभ्युपपद्य,
लोकाव्यवस्थं, श्रुतेति भावः ।

आरब्धे इति ।—दयितायाः प्रियायाः श्रोतायाः इत्यर्थः, मुखेन गाननक्ष,

आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृद्धे पर्यङ्कपङ्केरुहः

सङ्कोचादतिदुःस्थितस्य न विधेस्तच्छिल्पमुन्मोलितम् ॥ ८० ॥

(सीतां प्रति) ।—

अनेन रञ्जोरु ! भवन्मुखेन

तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय

ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

प्रतिसर्पे प्रतिकर्पे, अस्मिन् परिदृश्यमाने, रोहिणीपरिवृद्धे रोहिणीपती, चन्द्रे इत्यर्थः, “स्वामी त्वीश्वरः पतिरोशिता । अधिभूर्नाथको जेता प्रभुः परिवृद्धोऽधिपः ॥” इत्यमरः ; निर्मातुं सद्युक्तं, आरब्धेऽपि प्रकान्तेऽपि, व्यक्तं स्फुटं यथा तथा, अन्यसमान-
काले निर्माणसमकाले, मिलितां सङ्गतां, ब्रह्मणा चन्द्रदेहे योजितामिति यावत्,
अंगुच्छटां क्षिरण्येषो, वर्धति विकीरति सति, पद्मोपरि इति भावः, पर्यङ्कस्य आसन-
भूतस्य, पङ्केरुहः पद्मस्य, सङ्कोचात् मुदयात्, जातमात्रचन्द्रक्षिरण्यप्रेनेति भावः,
अतिदुःस्थितस्य अतिशयेन दुःखावस्थितस्य, विधेः ब्रह्मणः, आत्मनः स्वस्य, विधातु-
रिति यावत्, द्रोहिणि अनिटकारिणि सति, स्वक्षिरणेन पद्मसङ्कोचकारित्वादिति
भावः, तच्छिल्पं सीतामुक्तानुरूपचन्द्रनिर्माणकौशलमित्यर्थः, न उन्मोलितं न सम्यक्
प्रकाशितं, न चेतसि स्फुरितमित्यर्थः । “तस्मिन्मुन्मोलितं” “तच्छिल्पमुन्मोलितं”
इति च पाठान्तरद्वयम् । शार्दूलविकीकृतं इतम् ॥ ८० ॥

अनेनेति ।—रञ्जोरु ! हे कदलीकाण्ड इव सुवृक्षमसुरञ्जोरुशालिन ! अनेन
परिदृश्यमानेन, भवत्याः तव, मुखेन आगनेन सह, तुलया तोलयन्नेन, धृतस्य
गृहीतस्य, तुलितस्येत्यर्थः । किन्तु ऊनस्य हीनस्य, तुषारभानोः शीतक्षिरण्यस्य चन्द्रस्य,
परिपूरणाय पूर्णसम्पादनाय, नूनतां दूरीकृत्य समत्वानयनायेत्यर्थः, ताराः नक्षत्राणि,
प्रतिमानखण्डाः चन्द्रचन्द्रप्रतिच्छायाः, प्रतिनिधयः इत्यर्थः, “प्रतिमानं प्रतिवित्त्वं प्रतिमा
प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिक्षतिरथां पुंसि प्रतिनिधिः—” ॥ इत्यमरः ; स्फुरन्ति
दीप्यन्ते, नूनम् उपेक्षे । क्षिरण्यादेस्तुलनायां नूनस्य चन्द्रपरिमाणेन पूरणं कृत्वा
यथा समोत्तरं, तथाऽभाषीति भावः । उपजाति-इतम् ॥ ८१ ॥

किञ्चान्यदपि—

गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत् पद्मयोगिः

श्रयोत्थायं यदखिलमहः प्रीणयन्ति हिरेफान् ।

एकाग्रं यद्वधति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं

तत् प्राप्नुस्ते सुतनु ! वदनौपम्यमश्वोरुहाणि ॥ ८२ ॥

श्रीता । (खेरावगतमुखी) । अज्जउत्त ! कथं उण संपुसमंडलं-
मेरिमं चंदमवमच्चिअ कलामेत्तं भअवदा भूदणाहेण चूडामणी-
किदं (य) आसी ? *

रामः । (सप्रकासन) । प्रिये जानकि ! त्रयाणामपि जगता-
मुपजीव्योऽयममृतदोधितिः, यदि पुनः समग्रमेनं (र)

* आर्यपुत्र ! कथं पुनः सम्पूर्णमण्डलमोदयं चन्द्रमवमस्य कलामासं भगवता
मृतनाथेन चूडामणीकृतमासीत् ?

गोत्रे इति ।—सुतनु ! हे सुन्दरि ! यत् यतः, पद्ममेव कमलमेव, योगिः चङ्कवत्सवं
सस्य तथोक्तः, पद्मः प्रसिद्धः सः, भगवान् ऐश्वर्यसम्पन्नः ब्रह्मा, गोत्रे कुली, सन्तति-
र्गौडजनन-कुलान्यभिजनान्वयो इत्यमरः ; पद्मानामिति शेषः, साक्षात् स्वयम्, अजनि
उत्पन्नः, यत् यतः, श्रयोत्थायं श्रयाया उत्थाय उत्थाय, विजित्वैवेति भावः, अखिलं
समस्तम्, अहः दिनं व्याप्यत्यर्थः, हिरेफान् अमरान्, प्रीणयन्ति तोषयन्ति, यच्च यतश्च,
भगवति षडेन्द्रियसम्पन्ने, उष्णभानौ उष्णकिरणे, सूर्ये इत्यर्थः, एकाग्रं ऐकान्तिकीं,
प्रगाढातिव्यर्थः, भक्तिम् अनुरागं, दधति धारयन्ति, तत् तस्मात्, अश्वोरुहाणि
पद्मानि, ते तव, वदनौपम्यं मुखसादृश्यं, प्रापुः लेभिरे, समीकृतान् विधातुरनुकम्पा
परोपकारानुष्ठानं सूर्यभक्तिश्चेति अर्थं पद्मानां तव मुखसादृश्यत्वाभधारणमिति भावः ।
अन्दाज्ञाना उत्तम ॥ ८२ ॥

(घ) अत्रमस्य अवगणय्य । कलामासम् एकखण्डमासम् । मृतनाथेन महेन्द्रेण ।
चूडामणीकृतं शिखरीकृतं, शिरीषमुषणीकृतमित्यर्थः ।

(र) उपजीव्यः उपजीव्यः, जीवनकारणमिति भावः । अवतदोधितिः सुषाकारः,
अन्द्र इत्यर्थः । समग्रं सम्पूर्णमण्डलम्, एनम् अवतदोधितिम् ।

भौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्, अङ्ग ! शिवनिर्मात्यमनुप-
भोग्य एवायम् (ल) अभविष्यत् ।

(सर्वे हसन्ति) ।

रामः । किञ्च, भवत्याऽपि मासप्रमिती दृश्यते एवायम्—

पीयूषाश्रपणं जगत्त्रयदृशामालातलेखालवो

विश्वोन्माथहृताशनस्य ककुभामुद्घाटनी कुञ्चिका ।

वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषो रेखा मृगाक्षीमुख-

श्रीणाञ्च प्रतिराजवौजमधिकानन्दो नवचन्द्रमाः ॥ ८१ ॥

(ल) भौलिना चूडया, शिरसेति यावत्, “चूडा किरीटं कैशाश्च संयता भौल्यवस्त्रयः” इत्यमरः । पिनाकपाणिः महेन्द्रः । अङ्गेत्यामन्त्रये, अङ्ग ! भो ! शिवनिर्मात्यं शिवस्य महेन्द्रम्, निर्मात्यम् उपभुक्तं, त्यक्तपुष्पादारित्यर्थः, तत्तुल्यरूप इति यावत्, शिरसा धृत्वा उपभुक्तत्वादिति भावः, अनुपभोग्यः अन्वेषामुपभोगानर्हः, “अपाञ्च शिवनिर्मात्यम्” इत्यनेन शिवनिर्मात्यस्य उपभोगनिर्षेधात् । अयम् अमृतदायित्वचन्द्रः ।

पीयूषेति — नवः चन्द्रमाः नवीदितचन्द्रः, जगत्त्रयस्य विभूषणम्, भुवनत्रयवासि-
जनानामित्यर्थः, दृशां नयनानां, पीयूषाश्रपणम् अमृतच्छाली, अमृतवर्षचक्षारोत्यर्थो
वा, आनन्ददायक इति यावत्, विश्वेषां भुवनानां, वैलोक्यनिवासिनामित्यर्थः, उन्माथः
उन्मथनकर्ता, आलोडनकारीत्यर्थः, चित्पाञ्चल्यजनक इति यावत्, काम इति
भावः, ए एव हृताशनः आग्नः, तस्य आघातम् उत्प्लुक्तम्, अङ्गारः इत्यर्थः, “अघात-
मुत्प्लुक्तम्” इत्यमरः, कौषादीं “अघात” इति प्रयोगात् “आघात” इति यत् कविना
प्रयुक्तं, तत् छन्दोऽनुसारेण इति मन्यव्यं, तस्य लेखानां राजीना, लवः कणः, बिन्दु-
रित्यर्थः, ककुभा दिशाम्, उद्घाटयते अनेति उद्घाटनी परिष्कारकर्त्री, कुञ्चिका
मार्गनीत्यर्थः, यथा—उद्घाटनी उन्माथनी, प्रकाशकारिणीत्यर्थः, कुञ्चिका “चावि” इति
ख्यातः यन्त्रविशेषः, वीरेषु शूरेषु मध्ये, पुष्पधनुषः कामस्य, प्रथमा चाद्या, रेखा
चिह्नविशेषः, जगति के के वीराः सन्तीति गणनायां काम एव सर्वप्रथमो वीर
इति प्रकाशनायै प्रथमकल्पितः अर्द्धहस्ताकारचिह्नविशेष इति भावः, मृगाक्षीणां
दर्शनयन्तानां सुन्दरीणां, सा सुखप्रयः आनन्दसाभाः, साक्षा प्रातराजः प्रतिपक्षी

कीता । (अगुभीरमाना) । अज्ज उत्त ! परिपुष्पा गुणिणो
जहिं कहिं वि सोहंति, खोणा उण सीसमारुहंति त्ति (व) हर-
जड़ाचंदो ज्जेव्व पढमं णिटंसणं * (श) ।

रामः । (निरुद्ध) । देवि ! महाकुलत्रयसम्भवे ! एव-
मेतत्—

सेतूपक्रमसम्भ्रमाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-

न्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरौगम्भीरिमा सागरः ।

चक्रे गोष्पदवद्विलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुतेः

पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

● आर्यपुत्र ! परिपुष्पां गुणिनो यस्मिन् कस्मिन्नपि शीतलो, शीघ्राः पुनः
श्रीर्षमारोहन्तीति हरजटाचन्द एव प्रथमं निदर्शनम् ।

राजा, तस्य बीजं कारणम्, अत एव अधिकं यथा तथा, आनन्दयतीति अधिकानन्दो,
दृश्यते इति गव्यखेगान्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(व) परिपुष्पाः सम्युष्पाः, महान्त इति यावत्, दीर्घा इति भावः । शीघ्राः
अपूष्पाः, दुर्बला इत्यर्थः, अधमाः क्रूरा वा इति यावत् । श्रीर्षे शिरः । आरोहन्ति
आकृष्टा भवन्तीत्यर्थः, आश्रयन्तीति भावः ।

(श) हरजटाचन्दः शङ्करस्य जटायामवस्थितः शशी । निदर्शनं दृष्टान्तः,
शुद्धाणाम् उपरिस्थितिं विना अदर्शनात् श्रीभाविरुहः, पूष्पाणाम् सर्वत एव दृश्यत्वात्
सर्वदेव श्रीमेति भावः ।

संलिति ।—संक्षेपः आक्षेपः, मयादीनां पारममनोपायविशेषेति यावत्, उपक्रमे
प्रारम्भे, सम्भ्रमे च त्वरया, आहृतानाम् आनीतानां, गिरीणां पर्वतानां, प्रक्षेपात्
निक्षेपात्, समुद्रजली इति भावः, यी वेगः तेन उच्छलन्ति उद्वलन्ति, निक्षेपवेगात्
आदौ उच्छलितानि भूत्वा चतुर्षु पादैर्षु दूरमपसरन्तीति भावः, निःशेषाणि
सम्भ्रमाणि, यानि वस्तूनि ललानि, तैः हेतुभिः परिस्पृष्टः सुख्यक्तः, उदरमेव अभ्यन्तर-
मेवेति यावत्, दरो गुहा, तस्या गम्भीरिमा गाम्भीर्ये, गम्भीरता इत्यर्थः खल-
तयाभूतः, सागरः समुद्रः, गोष्पदवत् गोः पदपरिमितजलाधारवत्, गोपदचुखमत्तं हर-
जलाधारमिति वा, निरुद्धितवतोऽपि उत्प्लुतवतोऽपि, अतीर्षवतोऽपीत्यर्थः, सागर-

(नेपथ्ये) ।

देव ! त्वय्येतां त्वय्येताम् । सन्निधत्ते (ष) खलु भगवद्विशिष्ट-
गृहीतो मङ्गलाभिषेकमुहूर्तः (स) ।

रामः । (आकर्ण्य) । कथम्, अयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मावृत्तिः (इ)
अस्मांस्त्वरयति ।

सीता । (सहर्षम्) । अज्जउत्त ! कथं अंजणाणंदणो (क)
तुवरावेदि ? ता भग्नवं पुप्फष ! अवणम ; मेदिनीसंनिहित-
गणपमगोण (ख) गच्छम्ह । (अयोध्यालोकात् रामं प्रति) । अज्जउत्त !
किं उण एदं तरुणजीमूदसामले महीबलए महुमहणवच्छत्यले
(ग) कीलुभकिरणत्यबभं विष जलंतं (घ) सक्खीअदि ? *

* आर्यपुत्र ! कथम् अज्जनागन्दनस्त्वरयति ? तत् भगवन् पुष्पक ! अवणम ;
मेदिनीसंनिहितगणपमगोण गच्छामः । आर्यपुत्र ! किं पुनरेतत् तरुणजीमूदसामले
महीबलये महुमहणवच्छत्यले कीलुभकिरणस्तवक इव ज्वलन्त्यते ?

मिति शब्दः, सीतामन्वेष्टुं सङ्गागमनकाले इति भावः, मारुतेः दन्मृतः, अतः
मनसि, भयं वाचं, अस्ते कृतज्ञानं, जनयामासेत्यर्थः, परिपूर्णवागरस्य गभीरता-
ज्ञानाभावात् वागरसजनकाले मारुतेर्भयं न जातं, सेतुवत्सकाले तु जलाप-
सरतात् अतलस्रग्भंत्वदग्नेन मयमुत्पन्नमिति निष्कर्षः, हि यतः, महतः गुणाधि-
क्यात्, परिपूर्णदिति यावत्, तुच्छस्य गुणहीनस्य, शून्यस्येति यावत्, दुर्लभता दृढ-
ताव्यता, पूर्णत्वात् सम्पूर्णत्वमप्रेत्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति । शार्ङ्ग-
त्रिकीकृतं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(ष) त्वय्येता त्वरा क्रियतां, श्रीप्रमाणम्यतानित्यर्थः । सन्निधत्ते सन्निहितः भवति ।

(स) भगवद्विशिष्टगृहीतः भगवता वशिष्ठेन निद्विष्यत इत्यर्थः । मङ्गलाभि-
षेकमुहूर्तः माङ्गलिकाभिषेकसमयः ।

(इ) प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । मावृत्तिः दन्मृतः ।

(क) अज्जनागन्दनः अज्जनाकुमारः, दन्मृतानित्यर्थः ।

(ख) मेदिनीति ।—मेदिनीः पृथिव्याः, सन्निहितः समीपवर्ती, ऋः गणनमार्गः
काकाप्रपञ्चः तेन, भृष्टतात् विविद्धदंष्ट्रमेत्यर्थः ।

(ग) तद्वर्णितः ।—तरुणः अतिनवः, यः जीमूतः मेघः, महत् व्यामर्ष

राजः । (दृष्ट्वा विभीषणं प्रति) ।—

तर्कुटङ्गलिखितार्कमण्डल-

प्रोच्छन्नत्वनकदम्बभासुरम् !

शिल्पशालमिव विश्वकर्मणः

किं विभाति मृगदृष्टिाकामयम् ? ॥ ८५ ॥

विभीषणः । देव ! स एषः,—

ज्येष्ठामूलौघयात्रासरभसकरभौकाम्यकान्तारवर्त्ता

दूरेऽपि ज्योतिरक्षोरपलपति मरुज्ज्वलज्जाङ्गलश्रीः ।

ऊचवर्णः तस्मिन् । महीवलये भूमण्डले । मधुमघनक मधुदेवदन्तुः नारायणक,
वचःशले सरसि ।

(घ) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभश्च तदाख्यमविशेषक, द्विरक्षणां मयूखानां,
प्रभाचानित्यर्थः, स्वकः गुणः, राशिरित्यर्थः । ज्वलन् दीपमानः ।

तर्कित ।—तर्कुः कुरिकादीनां तोष्यतासम्पादनाद्ये चक्राकारयमविशेषः, तस्य
टङ्गेन प्राचविशेषेण, यद्वा—तत्र यः टङ्गः दारणं, घर्षणमिति भावः, “टङ्गः
पाषाणदरकः” इत्यमरोक्तेः टङ्गक पाषाणदारवास्त्रविशेषाद्येकत्वेऽपि यत्र उपचारात्
घर्षणरूपदारवाणां बोध्यः, लिखितम् उद्घृष्टं, यत् चर्कमण्डलं सूर्यचिह्नं,
तस्मात् प्रोच्छन्नता प्रोद्गच्छता, त्वनकदम्बेन सुशुद्धसमूहेन, भासुरं दीपमानं,
विश्वकर्मणः देवशिल्पिनः, शिल्पशालमिव कक्षागृहमिव, मृगदृष्टिाकामये
मरीचिकानयं, मरीचिकावत् दृश्यमानमित्यर्थः, किम्, एतदिति शेषः, विभाति ?
राजते ? पुरा सौरं तेनः सोढुमशक्तया सूर्यपद्मा संशया प्रार्थितः पिता विश्वकर्मा
सूर्यं वन्मार्कटं कृत्वा प्राणवन्नेन तस्यात् डीनतेजसमकरोदिति पुराणवार्त्ता ।
रथीकृत्वा उच्यते ॥ ८५ ॥

ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठामूलौघः ज्येष्ठमासः, “ज्येष्ठामूलौघमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्”
इति हारावली ; तत्र यात्रायां प्रयागे, सरभसा सहर्षां, कामुकोति भावः, या करभी
उद्ग्री, तस्याः काम्यं सुहृदीयं, कान्तारः कर्त्तुं दुर्गममार्गः, क्व रावामुतः, ज्येष्ठे
च उद्ग्री कामुको जायते इति प्रसिद्धिः ; यद्वा—ज्येष्ठामूलौघा ज्येष्ठमासवर्त्तमानौ,
या यात्रा प्रयागं, दूरदेशगमनमित्यर्थः, तत्र सरभसा सहर्षा, वेगवामिनोऽर्थः, “रभसो
वेग-उर्ध्वयोः” इत्यमरः ; मयूखौ उद्ग्रा एव स्मरितं मरुं प्रकृता इति प्रसिद्धिः, या करभी

विश्वद्वौचोभिरस्मिन्निविडमुडुपतेः कान्तिभिः प्रसन्नानाः

केनायन्ते निजोष्णं तथनपरिणमदुदुदुदं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

(सर्वे विमानावन्ति नाटयन्ति) ।

रामः । (विनीत्य वीतां प्रति) । देवि ! दक्षिणेन—

सिंहलद्वीपमशोधि-सम्भूतमिदमुत्पलम् ।

माणिक्याचलकिञ्चल्करमणौग्रमुदीक्ष्यते ॥ ८७ ॥

वीता । अहिं कानकुसुमसंक्रामो अगत्यहंसो (ङ) चरद् १*

* यत्र काञ्चनकुसुमवङ्काशोऽगस्त्यहंसचरति १

उद्गी, तक्षाः कास्य स्तब्धोयं, कान्तारवत्सं दुर्गममार्गः वन तवाभूतः, “कान्तारं वत्सं दुर्गमम्” इत्यनरात् कान्तारशब्दस्य दुर्गमवत्सांशेकत्वेऽपि यत् कान्तारवत्सां इति प्रयोगः, च “धनुज्यां” “कथंशुखलम्” इत्यादिवत् समर्थनीयः ; जाज्वलन्ती दीदौष-माना, जङ्गलं निर्जनस्थानं, “जङ्गलं निर्जनस्थाने मिलिङ्गां पिशितेऽज्जिबान्” इति मेदिनी ; यदा—जङ्गलो निर्जलो देशः तस्य इयं जाङ्गली जनविरहिता जल-विरहिता वा, शोः शोभा यस्य तवाभूतः, मरुः धन्वदेशः, निर्जलवानुकासयदेश-विशेषः इत्यर्थः, दूरेऽपि विप्रकर्षेऽपि, अच्योः नयनयोः, ज्योतिः तेजः, दृष्टिशक्ति-मित्यर्थः, अपलपति हरति, दृष्टिप्रतिष्ठातितेजस्तथा मरोरिति भावः, अस्मिन् मरो, चन्द्रकान्ताः मन्विशिशेषाः, विश्वद्वौचोभिः जनद्व्यापिनोभिः, उडुपतेः चन्द्रज, कान्तिभिः प्रभाभिः, क्षिरचोरिति यावत्, प्रसन्नानाः प्रसन्नानः सन्तः, स्वयञ्जलाः सन्त इत्यर्थः, निजोः स्वकीयेः ऊग्रभिः सन्तपैः, मरुदेशभवेरिति भावः, यत् कृष्णं पादः, तेन परिणमन् उद्गच्छन्, बुदुदुदः जलविकारो यस्मिन् तत् यदा तथा, केनायन्ते केनमुद्गरन्ति । सम्भरा इत्यम् ॥ ८६ ॥

सिंहलेति ।—सिंहलद्वीपं लङ्काद्वीपं, दक्षिणेन सिंहलद्वीपस्य दक्षिणको दिशि, अशोक्षिसम्भूतं समुद्रसङ्घातं, माणिक्यमया माणिक्यनिर्मिताः, अच्योः क्षिराः, ये क्षिप्तकाः केशराः, तेः रमणीयं मनोहरम्, इदम् उत्तलं पद्मम्, उदीक्ष्यते उच्चैः दृश्यते, जनेः अस्मानिवा इति शेषः । अमुदुप् इत्यम् ॥ ८७ ॥

(ङ) काश्रिति ।—काञ्चन दृक्विशेषस्य, कुपुसं पुष्पं, तस्य वहावः सदृशः, यतोव नेतव्यं इत्यर्थः । अगत्यहंसः वनस्य एव हंसः, यदा—वनस्यास्य-हंसविशेषः ; अगस्त्याशमस्यहंस इत्यर्थो वा ।

रामः । (चिला) । आं मैथिलि चाम् । इहैव रोहण-
निरूपत्यकायां द्वितीयमायतनं मुनेर्लोपामुद्रावल्लभस्य । (च)
स तत्रभवान् (छ) —

ब्रह्मत्यात्रप्राप्त्या विततजलमभोधिमुदरे

दधावीषदृष्ट्याह्वां किल कलशजन्मा कुलपतिः ।

यमाराध्यन् विख्याचलशिखरशोथैकभिषजं

विवस्त्रानाश्वीनं गगनमविरोधात् कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च—

निपीते येनाश्वौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः

प्रयत्नादुड्डीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः ।

(च) रोहणनिरः रोहणाख्यपर्यंतक । उपलब्धत्वात् आसन्नभूतो, “उपलब्धत्वा-
ऽद्रेरासन्ना मुनिः” इत्यमरः । आसन्नं स्थानम्, आसन्न इति यावत् । लोपामुद्रा-
वल्लभस्य लोपामुद्राभर्तुः, लोपामुद्रेति अगस्त्यभार्यायां नाम, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सचर्मिणो” इत्यमरः ।

(छ) तत्रभवान् पूज्यः ।

ब्रह्मदिति ।—किलेति प्रसिद्धौ, कुलपतिः “मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि-
पीवशात् । अज्यापयति विनाधिरक्षी कुलपतिः क्षुतः ॥” इत्युक्तलक्षणः, अक्षयजन्मा
कुम्भसम्भवः, अगस्त्य इत्यर्थः, “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः ; ईषत् पार्श्वं गच्छू-
न्नामेव यद्वचोर्थं, ब्रह्मतः महतः, विस्मृतक इत्यर्थः, पात्रक आचारक, अगस्त्योदर-
रूपेण्येति भावः, यथा—ईषदृष्ट्याह्वां, किन्तु ब्रह्मप्राप्त्या सुविशोर्षखातरपत्र आचारक,
प्राप्त्या आभेन, विततजलं विस्तृततोयम्, अभोधिं समुद्रम्, सदरे जठरे, दधी
आरयामास ; विवस्त्रान् सूर्यः, विख्याचलक विख्यानिरः, शिखराणां शृङ्गाणां,
शोथक स्तोतिरूपरोगविशेषस्य, अक्षयजिह्वपक्षेति भावः, एवम् अक्षितीर्थं, भिषजं
चिकित्सकं, “भिषग्देवो चिकित्सके” इत्यमरः ; विगतोक्तविख्याचलमितिके भावः,
अन् अगस्त्यम्, आराध्यन् सेवमानः सन्, आश्वीनम् अश्वेः एकाह्नेन गम्यं, “विज्याश्वीनं
सदृशेन दिनेभेकेन गम्यते” इत्यमरः ; गगनम् आकाशम्, अविरोधात् निर्भिन्ने-
ऽभिन्नेः, कलयति पश्येदिति । पूर्वमुक्ता पौराणिको वार्ताऽहं सन्दर्भेति विस्तरमवाप्त
पुनरुक्ता । शिखरिणो ब्रह्मन् ॥ ८८ ॥

निपीते इति ।—येन मुनिना अनश्वेन, अश्वौ समुद्रे, निपीते निःशेषेण पुनश्चो-

विश्रुतः कौस्तुभं कुहरमशरण्यः शिखरिणः

क्षणं दृष्टास्तस्य स्तुतिषु न गिरां साहसरसः ॥ ८९ ॥

अपि च, यत्र शृङ्गारमार्जभौमस्य (ज) रत्नसिंहासने सिंङ्गलक्ष्मीप-
नान्नि प्रदोषाभ्येषु (भ)—

उदेष्यत्योयूपद्युतिरुचिकणाद्राः शशिमणि-

स्थनीना पथ्यानी घनचरणलाक्षानिपिभृतः ।

चकोरेरुड्डीनैर्भाटिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराञ्चः सञ्चारानविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

कृते सति, सिमितानि आटांश्च, जलान्तरवस्त्राणादिति भावः, अत एव गुह्ये
भारवन्तीत्यर्थः तेः, पञ्चपटलेः पञ्चसमुद्रेः, प्रयत्नात् विशिष्याद्यान्, उड्डोय नभसि
उत्थाय, प्रतिपदं पदे पदे, अपत्यसं विपर्ययं यथा तथा, पञ्चाणां सौम्य-गुह्यत्वात्
खञ्जन्दोडयनाक्षमलादिति भावः, पतिताः भूभौ कुण्डिनाः, अत एव अश्रयणाः रश्मि-
युक्ताः, गिराशया इति यावत्, आश्रयभूतस्य समुद्रस्य व्यसनादवादिमि भावः,
शिखरिणः पर्वताः, केनाकादयः इत्यर्थः, क्षणं क्षिचित्कालं, कुञ्जोर, कर्कटः तत्सम्बन्धि
कौस्तुभं कार्कट, कुहरं गते, रत्नमः प्रविशन्तः, दृष्टाः अवगच्छिताः, जगैरिति
शेषः, तस्य अगम्यस्य, स्तुतिषु क्षेपः, गिरा वाचा, साहसरसः सहस्रा प्रशस्यनुरागः,
न ? अपि तु सर्वे एव तस्य स्तुतिं कर्तुं प्रवर्तन्ते इति भावः, यथा—साहसरसो न
साहस्रावलम्बनं न, भवतीति शेषः, वाचकस्य स्तुतिं कर्तुं न प्रभवतीति भावः ।
शिखरिणी इत्यम ॥ ८९ ॥

(ज) शृङ्गारिति ।—शृङ्गार एव तदाख्यः आदिरस एव, सार्वभौमः उच्चाट-
तस्य, एतेन सिङ्गलक्ष्मीपविनः सर्वे एव अवर्धे शृङ्गाराभिरागः कालपर-
तन्ता इति व्यन्यते ।

(भ) प्रदोषाभ्येषु प्रदोषो रजनीमुखं, तस्य आरम्भेषु उपलक्षेषु, “प्रदोषो
रजनीमुखम्” इत्यमरः ।

उदेष्यदिति ।—उदेष्यतः उदयं गमिष्यतः, योयूपद्युतेः अमृतप्रसेः, अमृतस्य
इत्यर्थः, वाचकस्यैः मयूखस्यैः, आटाः शिक्ताः, खूना इति भावः, घना साम्रा,
या तूरकयोः पादयोः, आषा अलक्ष्म्यारामः, तस्मात् क्षिपिम् अचरं, विभ्रात धारयतीति
तथोक्ताः, परालक्ष्म्यारामा इति भावः, उड्डोनेः उत्पादनेः, चकोरेः पञ्च-

(चत्वारो दशम्यन्) । इयमितो मौक्तिकीयानामवामाधारस्ताम्ब-
पर्णी (ज) —

शुक्तिकागर्भसम्बन्ध-स्तम्भितास्तोयविन्दवः ।

भ्रमन्ति सुभ्रुवामङ्गादङ्गमस्याः प्रसृतयः ॥ ८१ ॥

अपि च—

युवतिकुचभोगकर्मभिरुद्धूतैः शुक्तिसम्पुटधृतानि ।

दधतीह ताम्रपर्ण्याः स्थिरकरकाभावमन्त्रांसि ॥ ८२ ॥

विशेषैः, भ्राटति सङ्घा, कृता प्राप्ता इत्यर्थः, शङ्का भासः, जनसमागमभयमिति
यावत् अत्र तथोक्ताः, साधारणतपदचिह्नदशंगादिति भावः, अशिमविष्यलोनां
चन्द्रकान्तशिलानयभूभागानां, पन्थानः मार्गाः, अविनयवतीनां दुःश्रीलानाम्,
अभिचारिकाणामिति भावः, प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिपदसेपे इत्यर्थः, पराश्रः
प्रतीवान्, भयात् विपरोतन्यासानिति भावः, सञ्चारान् गतोन्, विवृण्वते प्रकटयन्ति ।
शिखरिणो वृत्तम् ॥ ८० ॥

(ज) मौक्तिकीयानां मुक्तासम्बन्धिनीनां, मुक्ताप्रसविषोचामिति यावत्, अपां
जलानाम् । ताम्रपर्णी नदीभेदः । ताम्रपर्णी मुक्तोत्पत्तिचेन्निति प्रसिद्धिः ।

शुक्तिकेति—शुक्तिकानां मुक्तास्कोटानां, मुक्तागृहाणानित्यर्थः, “मुक्तास्कोटः
स्त्रियां शुक्तिः” इत्यमरः ; गर्भेण मध्यस्थ, सम्बन्धेन सम्पर्केण, गर्भेषु स्त्रिया इत्यर्थः,
स्तम्भिताः पिण्डीभूताः, समीभूता इति यावत्, अस्याः ताम्रपर्ण्याः, प्रसृतयः समुद्रवाः,
शङ्का—प्रसृतयः तनयाः, तनयस्वरूपा इत्यर्थः, ताम्रपर्णीतः समुद्रूता इति यावत्,
“प्रसूतिरुद्धूतमपि स्यात् तनये दृष्टितर्यपि” इति मादनी ; तोयविन्दवः जलजलाः,
मुक्ताफलरूपेण परिणता इति भावः, सुभ्रुवां सुन्दरीणाम्, अङ्गात् कोङ्कात्, अङ्गं कोङ्कं,
अस्मिन् विचरन्ति, एषस्याः समीपात् अन्वस्याः समीपं, तस्याः समीपात् अन्वस्याः समीपं
मच्छन्तीति भावः, सुभ्रुवाम् अङ्गानि अलङ्कुर्वन्तीति निष्कर्षः । अशुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८१ ॥

युवतीति—इह अस्मिन् स्थाने, ताम्रपर्ण्याः नद्याः, अस्यासि जलानि, उद्धूतैः
सञ्जातैः, जलान्तरीयेरिति भावः, युवतीनां तद्वतीनां, कुचाः जलाः, तेषां भोगः
सम्भोगः, तदुपप्लव्यव्याप्त्यर्थ इति भावः, तस्य कर्मभिः कार्यैः, ये कर्मभिः युवतिकुच-
भोगः सम्पद्यते तादृशैः सुचरितैः कर्मभिर्हेतुभिरिति भावः, शुक्तिरेव मुक्तागार एव,
सम्पुटः चावरणविशेषः, तत्र धृतानि स्थितानि सन्ति, स्थिरकरकाभावं वृद्धिपर्वो-
पपल्लं, “वर्णोपपल्लु करका” इत्यमरः ; दधति धारयति ॥ ८२ ॥

सीता । अज्ज उत्त ! जेट्ठेत्ति दक्खिंस्स मत्तएण (ट) भग्ग-
वदो साअरस्स भाईरहीपक्खवादो (ठ) । पेम्मसब्बस्सणीसंदो
(ड) उण सद्धजसब्बंगमोत्ति आहरणरमणीआए (ढ) तम्मपस्सीए
क्कखीअदि । *

रामः । (विहस्यान्वतो दर्शयन्) ।—

रमयति मलयचलोऽयमस्मा-

दुपनमता पवनेन मानिनीनाम् ।

दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः

स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः ॥ ८३ ॥

* आर्यपुत्र ! ज्येष्ठेति दाक्षिण्यमात्रकेषु भगवतः सागरस्य भागोरथोपचपातः ।
प्रेमसर्वस्वनिःसृत्यः पुनः सङ्गजसर्वाङ्गभौतिकामरणरमणीयायास्त्वामपण्यां लल्यते ।

(ट) ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठा प्रथमा पतीति ज्येष्ठोः, दाक्षिण्यमात्रकेषु दक्षिणः
सरसः उदारो वा, अनेकपत्नीषु समरागो नायकविशेषः इति यावत्, तदुक्तं द्रुपदे—
“एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः” इति, तस्य भावः दाक्षिण्यं, तदेव
दाक्षिण्यमात्रं, ततः स्त्राष्टे कन्-प्रत्ययः तेन ।

(ठ) भागोरथ्या गङ्गाया, पचपातः अनुपपन्नः, सैह इत्यर्थः ।

(ड) प्रेमेति ।—प्रेमा प्रियता एव, अनुराग एवेत्यर्थः, सर्वस्वं सर्वेषां,
तस्य निःसृत्यः पातः, वर्षणमित्यर्थः, वितरणमिति यावत्, प्रेमसर्वस्वनिःसृत्यः
प्रणयवता इत्यर्थः ।

(ढ) सङ्गजेति ।—सङ्गजं स्वाभाविकं, सर्वेषु अङ्गेषु देहेषु, यत् भौतिकामरणं
मुक्ताघटितालङ्कारः, मुक्ताकपालङ्कारश्च, तेन रमणीयायाः मनीषरायाः, मुक्ता-
जिसूनां चित्ताकर्षिण्याश्च ।

रमयतीति ।—अयम् एव, मलयचलः मलयपर्वतः, रमयति प्रीकयति, अस्मा-
निति शेषः, अस्मात् मलयचलात्, उपनमता उपगच्छता, प्रवहता इति यावत्,
पवनेन वायुना, (साधनेन) दयितस्य प्रियस्य, विनयानाम् अनुपमानाम्, अनुपम-
सखीकौतूहलित्यर्थः, कूटः राशिः, समूह इति यावत्, तस्य साक्षिणीभिः साक्षात्

वक्ष्यते । (अये दर्शयन्) ।—

स्वपाणिप्राग्भारप्रबलविततोत्तानसलिल-

स्वयंदृष्टक्रीडित्तिमिनिवहलग्नमिव घृणाम् ।

दधानस्त्रापीतोऽज्झितजलनिधेरितदपरं

पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ८४ ॥

अपि चास्मिन्—

चतुरश्विपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।

पाययितुमिवात्मानं विग्रुध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ८५ ॥

द्रष्टोमिः, सखोमिः सहचरोमिः, मानिनीनां प्रणयकुपितानां प्रियाणां, खलु निश्चितं,
अ प्रवीणः सान्त्वनादाता, सान्तापनयनमिति यावत्, अदृक्कारः न दुःसाध्यः, सुसाध्य
इत्यर्थः । पुरिताया इत्यम ॥ ८३ ॥

स्वपाणीति ।—स्वयं आत्मनः, पाणिः करः, तत्र प्राग्भारेण विस्तारेण, प्रबलम्
अत्यन्तं यथा तथा, विततं विस्तृतम्, उत्तानम् ऊर्ध्वगतं, यदा—प्राग्भारेण अग्रभागेन,
प्रबलं यथा तथा विततं व्याप्तम्, अ कान्तमित्यर्थः, गण्डभूकृत्तुम् आकृतमिति भावः,
अत एव उत्तानम् ऊर्ध्वगतं, पाणौ अवस्थितमिति भावः, यत् सलिलं सामुद्रोदकं,
तस्मिन् स्वयम् आत्मना, दृष्टे अवलोकिते, जलयुक्तत्वात् प्रत्यक्षोभूते इति भावः,
क्रीडति इतस्ततः क्रीडत, समुद्रगर्भे इति भावः, तिमिनिवहं तदाख्यमस्यविशेषसमूहं,
जलां सन्वहान्, सज्जातामिति यावत्, घृणां दया, “कारुण्यं करुणा घृणा । कृपा दया-
ऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः ; दधानस्यैव धारयत इव, जलसङ्घाते पीतागुम्भिते सर्वे
तिमिप्रभृतयो नश्यन्तीति अगुक्त्यां कुर्वत इव इत्यर्थः, आपोतः आदौ सम्यक्
पीतः, पश्चात् उज्झितः उद्धोर्णः, जलनिधिः समुद्रः येन तथाभूतस्य, लोपामुद्रा-
सहचरस्य लोपामुद्राभक्तुः, मुनेराश्रमस्य, एतत् इदम्, अपरं द्वितीयम्, आश्रमपदं
मनोवर्गं, पुरः अगतः, दृश्यते इति शेषः । अस्मिन्निष्ठी इत्यम ॥ ८४ ॥

चतुरश्रीति ।—चतुर्णां अश्रीणां समुद्रचतुष्टयाणां, पानचेष्टया गण्डभूकर-
व्यापारेण, दृष्टा प्रत्यक्षोक्तता, पिपासा तथा यस्य तादृशे, मुनौ अगस्त्ये, उदयमाने
उद्विष्यति सति, आपः जलानि, आत्मानं स्वं, पाययितुमिव पानं कारयितुमिव,
अगस्त्यमिति शेषः, विग्रुध्य निर्मलभूय, सज्जीभवन्ति प्रस्तुतोभवन्ति, सज्जिताः सख्यः
अपेक्षको इत्यर्थः, अरदि अगस्त्यादये जलानि विशदानि भवन्तीति प्रसिद्धिः । अन्तेष्टा-
ऽवधारः । आख्यातम् ॥ ८५ ॥

सुधीवः । (सञ्चितम्) ।—

ध्रुवमिह चतुरश्रोनिधिरधितापोशानकर्मणि मुनीन्द्रे ।

भक्ष्यन्मान्यानि किमपि चकाम्पिरे सप्तभुवनानि ॥ ८६ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य सर्वपांडुतमः) । अहो ! चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैक-
दण्डधरे धर्मासननाधिकारिणि रामदेवे (ण) दण्डकारण्यगृह-
मेधिनां (त) तपोधनानामृद्धयः (थ) ।

रामः । (सलज्ज-आनं विमानवेगनाटितकेनाधीऽवलोक्य) कथं, हिरण्य-
हरिणविहारकान्तारस्थलीनामुपरि (द) प्रतिष्ठामहे !! (ध)

ध्रुवमिति ।—इह अस्मिन् मुनीन्द्रे ऋषिप्रवरे, अगस्त्ये इति शेषः, चतुर्भिः
चतुःसङ्काशैः, चश्रोनिधिमः समुद्रैः, समुद्रचतुष्टयजलैरिति यावत्, रचितं कृतम्,
आपोशानकर्म आचमनक्रिया इत्यर्थः, गच्छूषीहरचमिति यावत्, येन तच्चाभूते सति,
सप्तभुवनानि भूर्भुवः-स्वर्ग-महत्सवः-सत्यरूपाणि जगति, किमपि अनिर्वचनीयकपेक्षे-
त्यर्थः, भक्ष्यन्मान्यानि आत्मानं भक्ष्यं मन्त्रते इति तत्तत्तानि सन्ति, चकाम्पिरे
काम्पितानि बभूवुः, यत्र चतुःसमुद्रं पेयं, तस्य सप्तभुवनं भक्ष्यम् अवश्यमेव सत्त्ववतीति
चिद्येति भावः ॥ ८६ ॥

(ण) चतुर्दशेति ।—चतुर्दशलोकस्य चतुर्दशसङ्काशभुवनस्य, ऊर्ध्व भूरादि-सप्त-
लोकस्य अथः अतलादि-सप्तलोकस्य च इत्यर्थः, एकस्मिन् चरितोये, दण्डधरे
ब्राह्मतरि, राजनि इत्यर्थः, “दण्डधरो यमे राज्ञि” इति हेमः ; धर्मासननाधिकारिणि
सिंहासनस्य व्यायसङ्गतस्त्रासिनि, रामदेवे देवे रामचन्द्रे, समागतौ सतीति शेषः ।

(त) दण्डकेति ।—दण्डकारण्ये दण्डकाण्यकानने, ये गृहमेधिनाः गृहेर्दारे,
मेधते सङ्गच्छन्ते इति तत्तत्ताः तेषां गृहमेधिनां सखीकाणां, गार्हपत्याग्निचामित्यर्थः,
“न गृहं गृहमित्वाहुर्गृहिणी गृहमुच्यते” इति शास्त्रात् गृहशब्देन दारा उच्यन्ते ।

(थ) ऋद्धयः अभ्युदयाः, उदयान्ते इति शेषः ।

(द) हिरण्येति ।—हिरण्यहरिणस्य ऊर्ध्वसूतस्य, मायाकल्पितकाचनसूतस्य
माशोच्येति यावत्, विहाराः विचरचक्षानानि, वाः कान्तारस्थः दुर्गन्तारण्यभूतस्य
तासाम् । उपरि ऊर्ध्वः श्रे ।

(ध) प्रतिष्ठामहे वर्णामहे, समुपस्थिता इत्यर्थः । यदा—प्रतिष्ठामहे अस्मान्
कुम्भं, गच्छाम इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे—उपरि ऊर्ध्वमागतेत्यर्थः ।

सुधीः । (शीघ्राद्यम्) । इयं सा मारीचशरीरोपहाररक्षिता-
त्मनो (न) दशकण्ठस्य कपटभिद्युवेशत्रिडम्बनाडम्बरेऽनमर्मज्ञा
(प) पञ्चवटी । (सादरम्) ।—

विश्वामित्रमखद्विषे च वपुषा चित्रेण पल्लुमुखा-

दध्याकृष्टविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च ।

मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्यै कुले रक्षसां

हो वारी विभुनाऽपि दाशरथिना चक्रो ततज्यं धनुः ॥ ८७ ॥

(शीता लम्बते) ।

(न) मारीचेति ।—मारीचस्य तदाख्यस्य रावणानुचरस्य, शरीरमेव देह एव,
उपहारः उपढोचनं, तेन रक्षितः जातः, आत्मा स्वं, शरीर इत्यर्थः येन तथोक्तस्य ।
“आत्मा पुंसि लक्ष्म वे च...शरीर-त्रयशरीरपि” इति मेदिनी ।

(प) कपटेति ।—कपटेन मायाकल्पितेन, भिद्युवेशेन परित्राजकनेपथ्येन, या
विकल्पना वचना, तस्या डम्बरस्य विलारस्य, एका चरितोया, नर्मज्ञा साराभिज्ञा,
तत्त्वज्ञेति यावत् ; यदा—कपटेन यः भिद्युवेशः, तस्य विकल्पनम् अनुकरणं, तस्य
आकृष्यः समारम्भः, आधीजनमित्यर्थः, “आकृष्यः समारम्भे गजगर्जित-तूष्णीः”
इति मेदिनी ; तस्य एका नर्मज्ञा रङ्गज्ञा, रावणकृतकपटभिद्युवेशधारणस्य
अभिप्रायाभिज्ञा इत्यर्थः, अनेन तदाविषयेऽपरिपक्वादिति भावः ।

विश्वामित्रेति ।—विश्वामित्रस्य मखः यज्ञः, तं शेट द्दिनस्तीति तथोक्ताय च,
विश्वामित्रस्य यज्ञविघ्नकारिणे, चित्रेण अङ्गुतेन, विषयजनकनेत्यर्थः, वपुषा शरीरेण,
आखनमथेनेति भावः, पल्लुः भर्तुः, रामस्येत्यर्थः, मुखादपि वदनादपि, मुख परि-
त्याजविलाऽपीत्यर्थः, अद्याप्यमेतादृशपि-शब्दायः, आकृष्टेन आचित्त, विदेहराजतनयायाः
शीतायाः, नेत्रारविन्दं नयनलक्ष्मं येन तथामृताय च, शीतां पतिविरहिण्यै कृतवती
इति भावः, मारीचाय तदाख्यरावणाय, नमः नमः, अप्यु इति शेषः, पुनः पुनश्च
अवमानोत्यर्थः, किञ्च अपरम् अन्वत्, वक्तव्यमिति शेषः, रक्षसां निशाचराणां, कुक्षे
रक्षे, विभुना प्रभुणा, दाशरथिनाऽपि रामेचापि, यस्यै मारीचाय, यद्वचार्थमित्यर्थः,
हो वारी, यदा—यस्यै वदते, यज्ञमित्यमित्यर्थः, यस्य मारीचस्य आख्यवशादिति
भावः, विभुनाऽपि प्रभुणाऽपि, एकेनैव वारीच रावणकृतकविनाशाय समर्थेनापीति
भावः, दाशरथिना रामचन्द्रेण, रक्षसां कुक्षे निशाचरवशाविनाशायेत्यर्थः, हो वारी

रामः । (प्रसववाचकं दर्शयन् कीर्तनप्रवाच्यं) । देवि !—

नक्तं रत्नमयूखपाटनमिलत्काकोलकोलाहल-

लस्यत्कौशिकभुक्तकन्दरतमाः सोऽयं गिरिः स्मर्यते ।

यत्राकृष्टकुवांशुके मयि कृपा वस्त्राय पत्राणि ते

चिन्वन्त्या वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ८८ ॥

वारदयं, खर-दूषपादिविनाशाय वल्कलारण्ये वारमेकं, रावकाः विनाशाय लङ्कायां वारमेकमित्यर्थः, चतुः शरासनं, तता विष्टता, आकृष्टा इत्यर्थः, ज्या गुहः वन तादृशं, चक्रे कृतम्, अतिवृत्तवान् महासायसाधौ सर्वेषु राक्षसेष्विति पुनः पुनर्नमस्करणीय इति भावः । आर्दूषविक्रीडितं इत्यम् ॥ ८७ ॥

नक्तमिति ।—नक्तं रात्रौ, रत्नानां मण्डानां, मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलः श्वेतरत्नगुहः, “श्वेतरत्नस्य पाटलः” इत्यमरः; तथा निलतां सङ्कच्छतां, काकोलानां द्रोणकाकाणां, “द्रोणकाकस्य काकोलः” इत्यमरः; कोलाहलः कलारवः ताभ्यां, लङ्कहिः विन्यङ्गि, कौशिकैः पेशकैः, पर्वतीयरत्नप्रमया दिवसप्रमयेण काकशब्देन च पेशकानां वाच इति भावः, यदा—रत्नानां मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलेन श्वेतरत्नगुहेन, श्वेतरत्नप्रमयेत्यर्थः, निलतां सङ्कच्छताम्, अरुणोदयकालवृत्तभावत् आरत्ननक्षत्रप्रमया सदा समागता इति अनेन एकत्र सङ्गतानामिति भावः, काकोलानां द्रोणकाकाणां, पेशकशब्दानामिति भावः, कोलाहलेन ‘का का’ इति कलकलेन, विन्यङ्गि कौशिकैः अलङ्कैः, पेशकैरित्यर्थः, “महोदधगुल्लूख-
व्याचवादिषु कौशिकः” इत्यमरः; भुक्तं सेवितम्, आश्रितमित्यर्थः, कन्दरतमः गुहायां तिनिरं यत्र तन्नाभुतः, सः पूर्वदृष्टः, अयम् एषः, गिरिः पर्वतः, प्रसववः इति वाच्यं, स्मर्यते स्मरणाविषयोक्रियते, मर्दति श्रेयः, यदा—स्मर्यते ? स्मरणाविषयोल्लसने ? त्वमेति श्रेयः, यत्र गिरौ, मयि आकृष्टम् आश्रितम्, अपसारित-
मित्यर्थः, कुचधी कानधोः, तमेति श्रेयः, अंशुकं वस्त्रं देन तन्नाभुते सति, कृपा कोपेन, वस्त्राय वस्त्राय, कुचाच्छादनाय इति भावः, पत्राणि पत्राणां पत्राणि, चिन्वन्त्याः सङ्कृन्वन्त्याः, ते नव, वनदेवताः अरण्याविष्टायाः दैव्यः, कौतुकात् गर्जन्तः, कौतुकं कर्तुमित्यर्थः, तरुलतां तरुलतां लताम्, अङ्गे ऊर्ध्वे, व्यधुः निहितवत्यः, ऊर्ध्वे नीतवत्य इत्यर्थः, यदा कदा पत्रं चेत्तुं न शक्यते तथा कृतवत्य इति वाच्यम् । आर्दूषविक्रीडितं इत्यम् ॥ ८८ ॥

सीता । (अयमाना कपीतड्डं (फ) कृत्वा) । भगवदौघो जण्डाण-
देवदाघो ! एसा वो परिवारिणा जाणई पणमदि । *

रामः । अन्वती दर्शयन् । देवि ! बन्धस्व भगवतीमितो (ब)
गोदावरीम् । (जगान्निबन्धनम्) ।—

एतस्याः पुच्छिनोपकण्ठफलिनोकुञ्जोदरेषु स्रजं

कृत्वा किंशुककोरकैरकरजक्रीडासङ्घिष्णुस्तने ।

दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढापराधे तदा

कौमारव्रतभङ्गरोषितमपि स्मेरं तवासीन्मुखम् ॥ ६८ ॥

(सीता सञ्जल्प-स्थितं मुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम्) ।

* भगवत्यो जनज्ञानदेवताः । एसा वः परिवारिका जानकी प्रचमति ।

(फ) कपीतड्डं कपीतवत् ड्डः तं कृत्वा, शिरसि अञ्जलिं बरेण्येः ;
इहा—कपीतड्डः इत्यवन्निशेषः, उक्तञ्च सकीतसर्वस्वे—“पार्श्वदवसमाग्नेयात्
कपीतः सर्वशोधके । विनयोपगमे शीते भये सम्भावये गुरोः । वचःस्थलगतो ज्ञेयः
कल्पितस्तु कपीतवत् ॥” इति तन् ।

(ब) इतः अस्मात् स्थानात्, अस्मिन् पार्श्वे वा ।

एतस्या इति ।—एतस्याः अस्याः, गोदावर्याः इत्यर्थः, पुच्छिनं जलमध्यादुत्थितः
वटभागः, “तीथोत्थितं तत् पुच्छिनम्” इत्यमरः ; तस्य उपकण्ठे समीपे, “समीपे
निष्ठासप्त-सप्तजटसमीपवत् । उपकण्ठान्तिताभ्याम्” इत्यमरः ; यः फलिनीकुञ्जः
प्रियकुलतावेष्टितस्थानं, “प्रियकुः फलिनी फली” इत्यमरः ; तस्य उदरेषु अन्त्यरेषु,
किंशुककोरकैः पल्लवकलिकाभिः, “पल्लाये किशुकः पर्णः” इति, “कलिका कोरकः
युमान्” इति चासुरः ; स्रजं माला, कृत्वा विरच्य, अकरजक्रीडां नखक्षतं, तत्सङ्घिष्णु-
खोटुं चनो न भवत इति अकरजक्रीडासङ्घिष्णू रतिक्रीडायां नखाघातवेदनां खोटु-
नखभौ, स्तनौ कुक्षौ यत्र तादृशे, ते तत्र, वक्षसि उरसि, दत्त्वा निधाय, प्रौढः कृतः,
अपराधः श्रेण, यहा—प्रौढः प्रहङ्गः, प्रकथे वाग्ने इत्यर्थः, अपराधः आगः यत्र तथाभूते,
“प्रहङ्गं प्रौढमेधितम्” इत्यमरः ; मयि प्रहसति हासं कुर्वति सति, किंशुककलिका हि
मल्लकपां नखक्षताकारा भवति, तथा च, यथा तवेवं स्तनीपरि किंशुककलिका शोभते,
तथा मम नखक्षताणि शोभन्ते इति धिया हास्यकरकेण अपराधितिं स्तनीनि यावत्,

रामः । (परिहृत्यावलीकृतकेन सखेदम्) । देवि !—

अस्मिन् माख्यवतस्तटोपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः

स स्थूलङ्कुरणो मदश्रुपयसामासीदवर्षद्वयपि ।

यद्वाराबालितैर्न शाखिभिरपि त्वत्पालितैर्मां तथा

दृष्ट्वा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारब्धि सङ्गीतकम् ॥१००॥

सीता । (मन्युगद्गदकण्ठयन्त्रिलस्ररा (भ) पुष्पकं प्रति) । जिमाणरात्र !

तदा तस्मिन् समये, कीमारव्रतस्य कुमारिकाया व्रतस्य, ब्रह्मचर्यावलम्बनरूपस्य
निधनस्य वा, सुरतसम्भोगवर्जनरूपस्येति भावः, भङ्गेन खण्डनेन, रोषितं कोपित-
मपि, तव मुखं वदनं, स्मरं मन्दहसितम्, आसीत् अमृतम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥८८॥

अस्मिन्निति ।—माख्यवतः तदाख्यगिरिः, अस्मिन् परिदृश्यमाने, तटोपरिसरे
तटस्य पर्यन्तभूमौ, पार्वत्यभूमागस्य प्रान्तदेशे इत्यर्थः, “पर्यन्तभूः परिसरः” इत्यमरः ;
सः पुष्पकभूतः, कादम्बिनीडम्बरः मेघमालाभाः समारम्भः, मेघमालासञ्चार इत्यर्थः,
“कादम्बिनी मेघमाला” इत्यमरः ; अवर्षद्वयपि षड्विंशत्यवर्षद्वयपि, मम अश्रुपयसां
नेत्रजलानां, स्थूलङ्कुरणः अश्रून् स्थूलं कियते अनेनेति तथोक्तः, अन्वर्थं दृष्टिकारणः
इत्यर्थः, आसीत् अमृतं, मेघमालादङ्गनेन त्वदिरहार्णस्य मम मृगानश्रुपातः समभव-
दिति भावः, मां तथा अवलतया अश्रुं विमुच्यतां, दृष्ट्वा अवलोक्य, रुदन्तं दृष्टेत्पर्थः,
यस्य कादम्बिनीडम्बरस्य, धाराभिः आसारेः, आर्वाण्यवर्षद्वयैरित्यर्थः, बलितैः बलितैः,
तथा त्वया भवत्या, पालितैः परिपोषितैः, शाखिभिरपि वृक्षैरपि, न कन्दलितं
न पञ्चवितं, “कन्दलं स्यात् पञ्चवे च नवाङ्कुरे” इति विश्वः ; केकिभिः मधुरैरपि,
सङ्गीतकं केकारवन्त्रित्यर्थं, न प्रारब्धि न प्रारम्भ, न कृतार्थमित्यर्थः, मम विरहार्णस्य
दुःखेन अचेतना वृत्त्याः सचेतनास्तिव्यस्रोऽपि दुःखिता आसन्निति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

(भ) मन्युगद्गदति ।—मन्युना दैत्येन, पूर्ववृत्तान्तकारणजनितविवादेन इत्यर्थः ;
“मन्युर्दैत्ये कृतौ क्रुधि” इत्यमरः ; यदा—मन्युना श्रोत्रेण, प्रियस्य श्रोत्रविद्वल्लावल्या-
ग्रवणजनितेनेति भावः, “मन्यु-श्रोत्रौ तु शुक्लजिघासु” इत्यमरः ; गद्गदे काण्डपुक्तौ,
कण्ठे गलदेशे, यन्त्रिलः यन्त्रियुक्तः, रुद्र इति भावः, स्मरः ध्वनिः बलाः
तथाभूता ।

सीदम्हि, (म) ण दलदि ल्लेब्ब वज्जमअं मे हिअअं, तथा वि
तुवरेहि, एसा अंतरीषदु (य) दंडप्रारखबिच्छोली । *

रामः । (विमानवेगनाटितकेन सीता प्रति) । देवि ! इदमग्रे
महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं (र) कुण्डिनं नाम नगरम् ।
इह हि—

अनन्यक्षुष्यश्रीर्मलयवनजन्माऽयमनिलो

निषीय स्वेदाम्बु स्मरमकरसम्भुक्तविभवम् ।

विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरभस-

प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकस्त्रि तनुते ॥ १०१ ॥

* विमानराज ! सीताऽस्मि, न दल्येव वज्जमयं मे हृदयं, तथाऽपि त्वरक्ष,
यदा अन्तरीयतां दण्डकारण्यपङ्क्तिः ।

(म) सीताऽस्मीति ।—सीताशब्दः लाङ्गलपङ्क्तौ वर्तते, सा च प्रायशः काठना
तिष्ठति, अहस्य तदुत्पन्नत्वात् कठिनप्रकृतिरेवेति भावः ।

(य) दलति विदीर्यते । त्वरक्ष त्वरिती भव, शीघ्रगतिः प्रतिष्ठस्य इति भावः ।
अन्तरीयताम् अतिक्रम्यताम्, एतद्दर्शनम् अतीव शोककारकमिति भावः ।

(र) महाराष्ट्र इति ।—महाराष्ट्रश्च देशमेदस्य, एकं केवलम्, अद्वितीयमित्यर्थः,
मुख्यं वा, “एके मुख्यान्यकैश्चलाः” इत्यमरः ; मण्डनं भूषणम्, अलङ्कारभूतमित्यर्थः ।

अनन्येति ।—अनन्यक्षुष्यश्रीः न अन्येभ्यः परेभ्यः, क्षुष्या विदलिता, विजलेति भावः,
श्रीः समृद्धिर्यस्य तथाभूतः, अन्यसङ्गरहित इति भावः, मलयजन्मा मलयपर्वतीयः,
अयम् एषः, अनुभूयमानः इत्यर्थः, अनिलः वायुः, विदर्भीणां विदर्भदेशमवाणा नारीणां,
स्मरस्य कामस्य, मकरेण रक्षप्यस्येन जलजन्तुविशेषरूपेण चिह्नेन, सम्भुक्तः क्षतोप-
भोगः, अनुभूत इति यावत्, विभवः सम्पत्, आतिशय्यमिति यावत् यस्य तथोक्तं,
ज्जामवेज्जनितसत्त्वोदयात् समुद्भूतमिति भावः, स्मरवाहचर्यात् मकरेणोपि अनुभूत-
सुरतामर्दननितस्त्रेऽधिक्वमिति वा भावः, स्वेदाम्बु घर्मजलं, निषीय पीत्वा, शोषयि-
त्येति यावत्, अङ्गानि अवयवाः, भूरिबहुतः, प्रियतमस्य अभ्युपेतमस्य, भर्तुर्नायकस्य
वा इत्यर्थः, परीरम्भेण आलङ्घनेन, यः रभसः हर्षः, “रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः ;
तत्प्रसङ्गात् तद्वशात्, द्विगुणाः द्विराङ्गताः, पुलकान्येव रोमाञ्च एव, वज्रः माला
येषु तत्प्रोक्तानि, यदा—द्विगुणानि द्विराङ्गानि, अधिकधिकानीति यावत्, पुलकानि

किञ्च—

बिभ्रतो कौशिकीं वृत्तिं सौरभोजारिणीं गिरः ।

दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रीतिमुपासते ॥ १०२ ॥

विभोषणः । (दक्षिणतो दशंयन्) । देव ! प्रणम्यतामयमभ्यु-
विषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरद्वारकलापैकनायको (ल) भगवान्
भोमेश्वरः (व) । अयं हि—

तत्कालारभटीदिजृम्भणपरित्रासादिव भ्रश्यता

वामार्द्धेन तदेकशेषचरणं विभ्रद्वपुर्भैरवम् ।

एव सजः माला येषु तानि, तनुते विस्तारयति, करोतीत्यर्थः । शिखरिणी
उत्तम ॥ १०१ ॥

विभ्रतोमिति ।—दूराध्वानोऽपि दूरमागं वृत्तिं नोऽपि, विभिन्नदेशीया अपि इत्यर्थः,
कवयः काव्यकर्तारः, कौशिकीं तदाख्यां, वृत्तिं रचनाशक्तिं, विभ्रतो दधानां,
सौरभोजारिणीं सुसु सौन्दर्यशालिनीमिति यावत्, यस्य महाराष्ट्रस्य, गिरः वायः, रीतिं
पदसङ्गठनाविशेषम्, उपासते सेवते, आश्रयन्तीत्यर्थः । कौशिक्यादिलक्षणेभ्यो दप्ये
—“१। अक्षानपेयविशेषविधा स्त्रीसङ्ख्या पुक्लवृत्त्यगता । कामीपभोगप्रभयोपचारा
सा कौशिकी चाकबिलासयुक्ता ॥ शृङ्गारे कश्चिद्वीरे सात्वत्यारभटी पुनः । रसे
रीद्रे च बीभत्स वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥” इति । “चतस्रा वृत्तयो ह्येताः सर्वनाम्यस्य
मातृकाः ॥ पदसङ्गठना रीतिरङ्गभङ्गाविशेषवत् । उपलक्ष्यै रसादीनां सा पुनः
स्यासत्विधा ॥ वेदभौ चाद्य भौडो च पाञ्चाली छाटिका तथा । माधुर्य्यस्रक्केवर्थे
रचना साहित्यात्मिका । अष्टात्तरत्यङ्गतिर्वा वेदभौ रीतिरिष्यते ॥” इति ।
अनुष्टुप् उत्तम ॥ १०२ ॥

(ल) अभ्रंति ।—अभ्यो नाम विषयः दक्षिणात्यजनपदविशेषः, तस्य लक्ष्योः
श्रीः तस्याः । गोदावर्यः नदीविशेषः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं,
तदेव द्वारकलापः द्वारप्रवेष्टो, तस्य एकः अद्वितीयः, नायकः स्वामी मध्यमशिवः ।

(व) भोमेश्वरः भोमो नाम ईश्वरः शिवः ; यदा—भोमो नाम कश्चित् राजा,
तत्प्रतिष्ठितत्वात् तस्य ईश्वरः ।

तत्कालेति ।—तत्काले नृपसमये, या चारभटी तदाख्यात्रिणिविशेषः, तल्लक्षणेभ्यो
दप्ये—“मायेन्द्रनालसङ्ग्राम-श्रीषोडशानादिषाष्टमेः । संयुक्ता वष-वन्धादोदहता-

तुल्यं चाख्यभुजङ्गभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्कालकै-
र्विभ्राणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिकः ॥ १०३ ॥

रामः । (कताक्षलिः) ।

नृत्यारम्भपरित्रसङ्गिरिसुतारिक्ताहंसम्पूतये
निर्यदूढभ्रमिविभ्रमाय जगतामीशाय तुभ्यं नमः ।
यश्चूडाभुजगेश्वरप्रभृतिभिस्तादृग्भ्रमन्तीर्दिशः
पश्यद्भिर्भ्रमघूर्णमाननयनैः शान्तोऽपि न श्रद्धे ॥ १०४ ॥

ऽऽरभटो मता ॥ वलूत्यापन-सम्प्रेटौ सङ्गिरिवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वारः
आरभट्याः प्रकीर्तिताः ॥ मायाद्युत्पादितं वस्तु वलूत्यापनमुच्यते । सम्प्रेटस्तु समावातः
क्रुङ्क-सत्वरयोर्द्वयोः ॥ सङ्गिरिस्तु वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा । सङ्गिरिः स्याद्विभ्रमो वा
नेतुर्नेत्रनारदः ॥ प्रवेशद्रासनिष्क्रान्ति-वर्षविदवसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम्—“इति ;
आरभटो आरम्भो वा, यदा—तत्काले कल्पान्तसमये इत्यर्थः, या आरभटो नाव्य-
विशेषः, उद्दामताख्यविशेष इत्यर्थः, तस्या विजृम्भणं स्फुरणं, सङ्गिरिति यावत्, तस्मात्
यः परित्रासः भयं तस्मादिव, सञ्चलता खल्वता, अङ्काङ्कात् अवमानेनेत्यर्थः, वामार्द्धेन
गौरीरूपेण अर्द्धांशेन चेतुणा, तत् एकशेषः एकमात्रावशिष्टः, वामार्द्धेयगौरीचरण-
अंशनादिति भावः, चरणः पादः, दक्षिण इति भावः, यच्च तथाभूतं, भैरवं भीषणं,
वपुः शरीरं, विभ्रतु दधानः, भोगीन्द्रस्य वासुकेः, कङ्कालकैः अख्यभिः, तुल्यं समम् ;
यदा—भोगीन्द्रस्य कङ्कालैः देहाख्यभिः, साख्यिदेहेरिति भावः, तुल्यं समं, सदैव्यर्थः,
अख्यि-भुजङ्गमयम् अख्यि-संपदं, भूषणम् आभरणं, विभ्राणः धारयन्, कल्पान्ते
पृथ्वयक्षाने, कर्मान्तिकः कर्मवृत्तां, संहारक इति भावः, असौ कवितप्रकारः,
परमेश्वरः भूमेश्वरः शङ्करः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । शार्दूलविभ्रमोक्तिं
उक्तम् ॥ १०३ ॥

नृत्यारम्भेति ।—नृत्यारम्भे ताख्यवोपक्रमे, परित्रस्तस्या अन्त्ये भीतया, नृत्य-
व्यापारस्य उत्कटत्वकारणादिति भावः, गिरिसुतया गौर्यां, रिक्ताया हीनया,
भयात् परिणतस्येत्यर्थः, अर्द्धं वामार्द्धाङ्गं, सम्पूतये सम्यक् पूरणाय,
पुनर्गौरीदेहसङ्गमायेति भावः, निर्यदूढः त्यक्तः, असमाप्ततयेव निवारितः इति यावत्,
अनिर्भङ्गलिङ्गया मननं, तेन विधमः विद्यासौ येन तथाभूताय, जगतां सुवमानान्,
ईशाय अविपतये, नष्टशरायेत्यर्थः, तुभ्यं नमः, यत्नं, चूडायां मुकुटे, जटाजूटरूपे

अपि च—

क्रीडानटस्य प्रलयान्धकारैः

कण्ठे निपीते तव नीलकण्ठ ! ।

पृथक् कबन्धं पृथगुत्तमाङ्गं

मृत्युङ्गयादैक्षत कालरात्रिः ॥ १०५ ॥

(सदैव नमन्ति) ।

रामः (अत्यन्त दग्धम्) । देवि ! द्रविडमण्डलमौलिमण्डन-
माणिक्यमणिस्तवकम् (श) इदं काञ्चीनामधेयमायननं मौन-
केतनस्य (ष) । (सीतामपवाय्य) । इह हि—

इति यावत्, स्मिता ये मुजगेश्वरप्रभृतयः वासुकिप्रमुखाः तेः सह, तादृक् तथैव,
पूर्वदेवैस्तथैः, अमन्तोः घूर्णमानाः, दिशः पश्यद्भिः अवलोकयद्भिः, अत एव भवेत्
घूर्णनेन, अकवत् भ्रमणेनेत्यर्थः, घूर्णमानानि भ्राम्यन्ति, गयनानि नेत्राणि येषां तेः,
आलोऽपि लक्ष्मणोऽपि, न शब्दधे न विग्रहसि, नृत्वात् निवृत्त इति विशिष्टं नैव
शक्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ १०४ ॥

क्रीडानटः—नीलकण्ठ ! हे शम्भो ! प्रलयान्धकारैः कल्पान्तिमिरैः, क्रीडा-
नटस्य लीलानतंकजम्, मण्डारलीलया नृत्यं कृत्वाच्येत्यर्थः, तव कण्ठे गलदेशं, नील-
वर्णं इति भावः, निपीते यमिने इत्यर्थः, आच्छादिते इति यावत्, कण्ठस्य नीलत्वेन
अन्धकारे अदृश्यत्वादिति भावः, कालरात्रिः मङ्गलमेव, यद्वा—कालरात्रिः, यम-
महिनी, कल्पान्तिनिशा इति यावत्, भ्रमात् वासात्, पृथक् नृत्यत नृत्यं कृत्वा, कबन्धं
शिरःशून्यं देहं, पृथक् उत्तमाङ्गं शिरः, ऐक्यत दृष्टवती, प्रलयाकालं मण्डारप्रवृत्तस्य
उद्गमं नृत्यतो मण्डेश्वरस्य रजतधवलाङ्गं तथा मस्तकस्य अन्धतमसि परिरुद्धं दृश्यते,
किन्तु विषज्जालया क्षणवर्णस्य कण्ठदेशस्य अदृश्यमानत्वात् शिरसो देहः पृथगिव
प्रतीयते, एवञ्च उत्तमाङ्गस्य कबन्धस्य च पृथक् नर्तनं बोध्यम् । उपजाति-
व्रतम् ॥ १०५ ॥

(श) दक्षिणति ।—द्रविडमण्डलस्य द्रविडदेशस्य, मौलिमण्डलं शिरोभूषणभूतं,
माणिक्यमणिस्तवकं मणिमुक्तापाचितपुष्पगुच्छतुल्यं मनीहरम् ।

(ष) आयतनं स्थानम् । मौनकेतनस्य कामस्य ।

स्वेदजलपिच्छिलाभिस्तनुभिर्यूनां च शिथिलमश्लेषम् ।

विपुलं पुलकशलाकापटलं भटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च—

अभिमुखपतयालुभिर्ललाट-

श्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।

कथयति पुरुषायितं बधूनां

मृदितहिमद्युतिनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सुग्रीवः । (वानतो दशंयन्) । इयमितः शृङ्गारदेवतागर्भ-

गृहमवन्तिविषयसीमन्तमौक्तिकम् (स) उज्जयिनीनाम
राजधानी ।

स्वेदेति ।—यूनां तरुणानां स्त्री-पुंसानां, विपुलं महत्, पुलकशलाकापटलं
रोमाच्छपशलाकासमूहः, स्वेदजलेः घर्मांशोभिः, पुलक-स्वेदजलयोः सत्त्वोद्रेकात्
उद्गम इति बोध्यं, पिच्छिलाभिः विज्जलाभिः, क्षिप्ताभिरिति यावत्, तनुभिः
शरीरेः, आश्लेषम् आलिङ्गनं, भटिति सदृशः, शिथिलं श्लथम्, अट्टनित्यर्थः,
प्रतिकरोति जनयकोत्यर्थः । आर्या उच्यते ॥ १०६ ॥

अभिमुखेति ।—अभिमुखे सम्मुखे, निम्नदेशे इत्यर्थः, मुखं वदनम्, अभि लक्ष्योक्तस्य
अभिमुखम् इत्यर्थो वा, पतयालुभिः पतङ्गिः, सरङ्गरित्यर्थः, ललाटश्रमसलिलैः भाल-
निष्ठतस्वेदजलेः, अवधूता विक्षुब्धा, पत्रलेखा पत्रावलीरचना यस्मात् तदाभूतः, मृदितः
विशुद्धः इति यावत्, निष्कलङ्क इति भावः, धो हिमद्युतिस्तद्, तद्वत् निर्मलः शुभ्रः,
यद्वा—मृदितः दलितः, यः हिमः तुषारः, तस्य द्युतिवत् प्रभेव, निर्मलः स्वच्छः,
बधूनां सोमनिनीना, कपोलः गण्डदेशः, पुरुषायितं रतौ पुरुषवत् आचरितं, विपरीत-
रतमित्यर्थः, कथयति प्रकटयतीति यावत् । पुष्पिताया उच्यते ॥ १०७ ॥

(स) शृङ्गारेति ।—शृङ्गारस्य उज्जयिनरस्य, देवता आश्रयकोत्यर्थः, कामदेव
इति यावत्, तस्या गर्भगृहम् अश्वत्थारस्यप्रकोष्ठम्, अन्तःपुरस्यरूपमिति यावत् ।
अवन्तीति ।—अवान्तरं विषयः जनपदः, तस्य सीमन्ते केशरचनायां, द्विषा
विभक्तकेशस्य मध्यवर्तिस्थाने इत्यर्थः, मौक्तिकं मुक्ताखरूपम्, अतीव रम्यदर्शन-
मिति भावः ।

इह हि—

कमितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरीषु ।

उड्डयमानानामिव रजनिषु परमीक्ष्यते ह्याया ॥ १०८ ॥

अपि च—

अधस्तात् सीधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणान्

घनोदञ्चच्चूपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।

चकोराणां ज्योत्स्नारसकुतुपकौतूहलकता-

मुदीक्षन्ते नश्यन्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च—

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः श्रुते ।

भुक्तापभुक्ताहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

कमितुरिति ।—इह उज्जयिन्याम्, इन्दुगौरीषु चन्द्रकिरणोज्ज्वलासु, रजनिषु रात्रिषु, कामतुः कामिनः, सदाशे इति शेषः, अभिसृत्वरीणाम् अभिसरन्तीनां, गौराङ्गीणां युवावयवानां, गौरवर्णाणां नायिकाणामिति यावत्, उड्डयमानानामिव पक्षिणामिव, परं केवलं, ह्याया प्रतिविम्बं, न तु शरीरमिति भावः, ईक्ष्यते दृश्यते, जनेरिति शेषः, यतो गौराङ्गस्ताचन्द्रकिरणेषूपकुता इति भावः । आख्यां इत्यम् ॥ १०८ ॥

अधस्तादिति ।—इह उज्जयिन्यां, युवतयः तरुण्यः, सीधानां हर्म्याणाम्, अधस्तात् अधोभागे, इन्दुकिरणान् चन्द्रमयूखान्, चरतां सेवमानानां, पिबतानिति यावत्, यद्वा—इन्दुकिरणान् चरतां गच्छतां, चन्द्रकिरणान् पातुं विचरतामित्यर्थः, ज्योत्स्ना एव चन्द्रिका एव, रसः द्रवविशेषः, तस्य कुतुपः चर्मनिर्मिताल्पस्नेहपात्रं, तैलहस्तादि-
रथायं चर्मनिर्मितधूपपात्रमित्यर्थः, “कुतुः कृतेः स्नेहपात्रं सेवाया कुतुपः पुमान्” इत्यमरः ; तस्मिन् कौतूहलं कौतुकम्, अभिलाषमिति यावत्, कुर्वन्तीति तथोक्तानां, चकोराणां पक्षिभेदानां, घनं बारंवारं यथा तथा, उदञ्चति वक्रवृत्ति, यद्वा—
उद्वहति, व्यापीभवतीत्यर्थः, चूपुटे पुटकारौष्ठद्वये इत्यर्थः, निहितं निवेशितं, मेतं नयनं याभिः तथोक्ताः सत्यः, नश्यत् अपगच्छत्, तिमिरम् अन्धकारं यस्मात् तथामृतः, विशदः निर्मलः, आभोगः परिपूर्णता यस्य तादृशम्, उदरं जठरं, चकोराणामिति पूर्वेषामन्यः, उदीक्षन्ते पश्यन्ति । शिखरिणी इत्यम् ॥ १०९ ॥

इति ।—इह उज्जयिन्याम्, अन्तःपुरचकोरः अन्तःपुरवर्ती चकोराख्यपक्षि-
विशेषः, भुक्ता अपभुक्ताः वा पीताः अर्द्धपीता वा इत्यर्थः, हिमरुचिचन्द्रकः, मरीचकः

विभीषणः । इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि
त्रिपुरदहनधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान् महाकालनाथः (ह) ।

अयं हि—

उद्दामभ्रमिवेगविस्तृतजटावल्लीप्रणालीपतत्-
स्वर्गङ्गाजलदण्डिकावलधितं निर्माय तत्पञ्जरम् ।
सम्भ्राम्यङ्गजदण्डपक्षपटलद्वन्द्वेन हंसायित-
स्त्रैलोक्यव्ययनाटिकानयनटः स्वामी जगत्तायताम् ॥ १११ ॥

रामः । (प्रञ्जलिः) ।—

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-
प्रणालीसम्भेदस्त्रपितचरणाय स्मरजिते ।

किरणाः येन तथाभूतोऽपि, युवतीनां तरुणाणां, वदनकान्तिभिः, मुखशोभाभिः,
आख्यायितः स्फोटः, परितप्त इत्यर्थः, अत एव तुन्दपरिवृजः अलसः सन्, “मन्दस्तुन्द-
परिवृज आलसः शीतलोऽलसोऽगुणः” इत्यमरः ; शीते स्त्रपिति । आख्यां वृत्तम् ॥ ११० ॥

(ह) अलकायाः कुधेरनगण्याः । शाखानगरस्य मूलनगरादन्वस्य पुरस्य,
अलकायाः समीपवर्तिनगरेत्यन्वयः, “—अन्वत्तु यत् मूलनगरात् पुरम् ।
तच्छाखानगरम्” इत्यमरः ; गौरवं समादरं, भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, इति
तथोक्ताशयः । त्रिपुरेति ।—त्रिपुरदहनस्य हरस्य, अधिष्ठानेन आविर्भावेण, प्रतिष्ठा
गौरवं यस्य तथोक्तम् । महाकालनाथः तदाख्यशिवमूर्तिः ।

उद्दामेति ।—उद्दामा उच्छृङ्खला, या भूमिः भ्रमण, नर्तनमिति भावः, तस्याः
वेगेन आतिशयेन, विस्तृता प्रसारिता, विमुक्ता इति यावत्, जटावल्ली एव लतेव लम्ब-
मानस्यतकेशराशिरव, प्रणाली पथसः पदयो, जलनिर्गमपथः इत्यर्थः, “इयोः
प्रणाली पथसः पदभ्याम्” इत्यमरः ; तस्याः पतन्ती खल्लो, या स्वर्गङ्गा मन्दाकिनी,
तस्या जलान्वेव सलिलान्वेव, दण्डिकाः शङ्काः, तामिः बलधितं वेष्टितं, तत्पञ्जरं
तस्य हंसस्य, पञ्जरं पिञ्जरं, पञ्जरस्वरूपमिति भावः, निर्माय रचयित्वा, सम्भ्राम्यत्
सञ्चल्यत्, इत्यन्तो वाच्यप्रदित्यर्थः, मुजदण्ड एव बाहुयष्टिरिव, पक्षपटलद्वन्द्वं पक्षसमूह-
युगलं, तत्र हंसायितः हंसवत् आचरितः, तथा त्रैलोक्यस्य जगत्तथस्य, व्ययः नाश
एव, नाटिका नाट्यं, तस्या नये अभिनये, नटः अभिनेता, स्वामी प्रभुः, महाकालः
इति यावत्, जगत् भुवनं, वायतां रचतु । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १११ ॥

महाकल्पस्त्राहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने

निरोद्धं भूयस्तत्प्रसरमिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किञ्च—

वेगादगात् देव ! तव त्रिनेत्र !

युग्मेतरस्मान्नयनात् कशानुः ।

कामे तु सम्मोहनशस्त्रहस्ते

स्त्राहामनुध्याय चिरं जडोऽभूत् ॥ १११ ॥

(सर्वे नमन्ति) ।

श्रीता । (विह्वल) । अहो ! तत्प्रभवदो सप्तहरसैद्धरस्य

नम इति ।—देवासुराणां सुरदानवानां, सुकुटेषु खिरोटेषु, यानि माणिक्यानि रत्नविशेषाः, तेषां खिरया एव अंशव एव, प्रचालीसम्भेदाः पयःपदवीस्फुटनं, विदोर्ध्वगलनिर्गमपञ्चलिः स्रुतपयांसीति भावः, “सम्भेदः स्फुटने सङ्के” इति मेदिनी ; तेः स्रपितौ चमिषिचितौ, आर्द्रोक्तौ इत्यर्थः, प्रचालितौ इति यावत्, चरणी पादौ यस्य तथोक्ताय, महाकल्पे महाप्रलये, “संवर्तः प्रलयः कल्पः अयः कल्पान् इत्यपि” इत्यमरः ; स्त्राहाकृतं हुतं, भुवनचक्रं जगन्मण्डलं यस्मिन् तादृशेऽपि, नयने जेजे, तृतीये इति श्रेयः, भूयः पुनः, तत्त्वं नयनस्य, भस्मीकृतभुवनस्येति भावः, प्रसरं विलम्बार्थं, यदा—तत्त्वं भुवनचक्रस्य, प्रसरं विलारं, पुनः स्रष्टिमिति भावः, निरोद्ध-मिव प्रतिहन्तुमिव, कामं नदगं, हुतवते क्षीनविषयं कृतवते, स्फुरजिते कामारये, शङ्कराय इत्यर्थः, तुभ्यं नमः । शिखरिणी उक्तम् ॥ ११२ ॥

वेगादिति ।—हे देव ! त्रिनेत्र ! हे मिलीचन ! तव भवतः, युग्मेतरस्मात् अयुग्मात्, तृतीयादित्यर्थः, नयनात् लोचनात्, कशानुः अपिः, वेगात् सवेगम्, अगात् निरगच्छत्, तं कित्त्वं, सम्मोहनं नाम अस्त्रं पञ्चबाणान्तर्गतवाचविशेषं, हस्ते पादौ यस्य तथामूढे, कामे अगङ्गे, स्त्राहां निजपद्मीम्, अनुध्याय कृत्वा, चिरं दीर्घकालं, जडः मन्दरः, निष्क्रिय इति यावत्, अभूत् अजायत, काममाचविह्वः सन् पर्वो स्त्राहां कारन् विमूढ आसीदिति भावः, अथच कामं दग्ध्वा चिरेण शान्तिमश्नतेति भावः । इन्द्रवजा उक्तम् ॥ १११ ॥

कवलितचउद्गमभुवनस्य (क) वि ण पलाइदा अक्खिबुभुक्खा,
(ख) जेण भग्गं मग्गणी वि विअलिअग्गासीकिदो * (ग) ।

(सदे इति) ।

रामः । (सविमर्शम्) । अस्य हि भगवतः,—

बाणीभूतपुराणपुरुषधृतिप्रत्याशया धाविते
विदाति स्फुरटाशुशुक्ष्णिकणक्लान्ते शकुन्तेश्वरे ।
नम्रोन्नम्रभुजङ्गपुङ्गवगुणव्याकुलष्टबाणामन-
क्षिप्तास्त्रस्य पुरदृष्टो विजयते सन्धानसीमाश्रमः ॥ ११४ ॥

* अङ्गो ! तत्रभवतः शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता
अक्खिबुभुक्खा, येन भगवान् मदभोऽपि विकालिकयासीकृतः ।

(क) शशधरशेखरस्य चन्द्रचूडस्य । कवलितेति ।—कवलितानि घसितानि,
चतुर्दश भुवनानि जगन्ति येन तादृशस्य ।

(ख) पलायिता निवृत्ता । अक्खिबुभुक्खा दृष्टिगुहा ।

(ग) विकालिकयासीकृतः विकाले असमर्थो भवः विकालिष्ठः असामर्थिष्ठः,
स चासौ घासः कवलयेति । विकालिकयासः, अविकालिकयासो विकालिकयासः कृत
इति तथोक्तः, अथवा—मध्यङ्गे कृताहारस्य विकाले यथा यथाक्षितं स्वल्पभोजनं,
तथा देवस्यापि सर्वजगतं भाषितवतः कामटेडकपक्ष्यद्रव्यभक्षकमिति भावः ।

बाणीति ।—बाणीभूतस्य शरस्वरूपस्य, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, धृती धारणे,
बद्धने इति यावत्, या पत्याया आकाङ्क्षा, तथा धाविते चलिते, किन्तु स्फुरद्भिः
ज्वलद्भिः, आशुशुक्ष्णेः अग्नेः, नेत्रानलस्येति यावत्, “आग्नेश्चानरो वाङ्मनीतिहोमी
जनस्यः ।...शिखावानाशुशुक्ष्णः ॥” इत्यमरः ; कथेः स्फुलिङ्गेः, क्लान्ते शान्ते,
दृढनभयात् आर्त्ते इति भावः, शकुन्तेश्वरे पत्तिराजि गच्छे, नारायणस्य बाद्धने इति
भावः, विदाति अपगच्छति सति, दूरमपसरति सतीत्यर्थः, नमः नतः, आनत-
मस्तक इत्यर्थः, गच्छापातभयादिति भावः, उन्नमः उन्नतमस्तकः, गच्छापगमनादिति
भावः, ओ भुजङ्गपुङ्गवः सर्पराजः वासुकिः, स एव गुणः भीर्षी, तेन व्याकुलं
विशिषेवाकृष्टम्, आकर्णाकृष्टमित्यर्थः, यत् बाणायनं शरासनं, चतुरित्यर्थः, तेन क्षिप्तं
पातितम्, अस्त्रं बाणो येन तथाभूतस्य, पुद्गुः निपुरारिः, सन्धानं शरसंयोगनं,
तदेव सोना पथ्यनः यस्य तथाभूतः, अमः आघातः, शोषानलेनेव निपुरमस्योद्धरणात्

(अथतो दर्शयन्) । इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाग्रमहिषी
(घ) माहिषती नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला (ङ) नगरी ।
इह हि—

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-

क्रीडादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।

भोगस्तु यद्यपि जये च पराजये च

दूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

श्ररसन्धानाय अमनावः जातः, न तु श्ररनिक्षेपाय इति भावः, यद्वा—सन्धानाय
श्ररयोजनाय, या सीमा स्थितिः, आलोद-प्रत्यालोदभावेनावस्थानमित्यर्थः, “सीमा-
ऽऽघाटस्थितिक्षेपेण्युक्तोपि च स्थियाम्” इति मेदिनी ; तथा अमः तज्जन्मग्रानिः,
विजयते सर्वात्म्येण वर्तते । त्रिपुरटाके विष्णुः श्ररः वासुकिश्च गुणो हत इति
पुराणवाचां । शार्दूलविकीर्णतं हतम् ॥ ११४ ॥

(घ) कलचुरीति ।—कलचुरिकुलं तदाख्यं क्षत्रियकुलं, तत्र ये नरेन्द्रा
राजानः, तेषां साधारणी सामान्या, सर्वभोग्या इत्यर्थः, अग्रमहिषी ज्येष्ठा महिषी,
परिचयात् प्रागेव राजधान्या पतिव्हेनाङ्गीकारादिति भावः ।

(ङ) चेदिमण्डलस्य चेदिराज्यस्य, मुण्डमाला मुण्डस्य मस्तकस्य, माला माख्यः
स्वरूपिणीत्यर्थः, शिराभूषणभूतेति यावत् ।

आश्लेषेति ।—अनङ्गः कामः, आश्लेषः आलिङ्गनं, चुम्बनम् अपहरणम्, रतोत्सवः
सुररक्तपानन्दजनकव्यापारः, तेषु कौतुकम् अभिलाषः, दर्शो वा, “कौतुकत्वमिलापे
स्यादुभवे नर्म-दर्शयोः” इति मेदिनी ; एते आदया यस्याः तादृशी, या क्रीडा
केलिविशेषः, भेव दुरोदरस्य दूतक्रीडायाः, पणः ग्लङ्घः, “वागी” इति भाषा,
दूतक्रीडाया जय-पराजययोः शुल्कमित्यर्थः, “दुरोदरी दूतकरे पणे दूतं दुरोदरम्”
इति “पर्वाऽसंशु ग्लङ्घः” इति आनरः ; तस्य प्रतिभूः लयकः, विशासस्थानमिति
यावत्, “जानिन्” इति भाषा, “स्युर्लयकाः प्रतिभूः” इत्यनरः ; यद्यपि जये च
विजयलाभे च, पराजये च पराभवे च, भोगः सुखं, दूनोरुभयोरेव उभयवृत्तजनित-
मिति भावः, “भोगः सुखे ख्यादिभृतावर्द्धय फल-वाययोः” इत्यनरः ; तु अवन-
धारणाङ्गकमत्ययम् ; तदपि तथाऽपि, दूनोः तरुणयोः, स्त्री-पुंसयोरिति यावत्, मनः
चित्तं, जेतुमेव प्रायत्नोक्तुमेव, न तु पराजितुमिति भावः, अन्योऽन्यमिति शेषः,
वाञ्छति अभिलषति । वस्तुतत्तिलकं हतम् ॥ ११५ ॥

(विमानवेगं रूपयित्वा) । देवि !—

देव्या भूमेर्मृगमदमसीमण्डनं सिद्धसिन्धोः
सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन् ।
प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भ्रातुराच्छ्रित्य हस्ता-
दस्ताबाधं गमयति पितुर्मण्डलं चण्डभानोः ॥ ११६ ॥

अक्षयः । (दूरमदुल्या दर्शयन्) ।

त्रिपुरहरकिरीटक्रीडितैः क्रीडयद्भि-
र्भुवनममृतभानोर्बालमित्रैः पयोभिः ।
सगरसुतचितायाः पावनी तोयराशे-
रियमियमघमये जाह्नवी निष्कृते नः ॥ ११७ ॥

देव्या इति ।—भूमेर्देव्याः क्षितिदेवतायाः, मृगमदः कलूरो एव, मसी तथा मण्डनं भूषणम्, आभरणस्य रूपमित्यर्थः, यमुनाजलस्य गाढाभरणत्वात् तत्र पृथिव्याः मसी-भूषणत्वारोप इति भावः, सिद्धसिन्धोः स्वयद्याः, यदा—विद्यायां मुक्तानां, मृतमूला-मिति भावः, “सिद्धो व्याघादिके देवयोभौ निष्यन्न-मुक्तयोः” इति हैमः, सिन्धोः नद्याः, मुक्तिदायिन्त्याः नद्याः, गङ्गायाः इत्यर्थः, सध्रीची सङ्घरी, इयं पुरतः प्रवहन्नाया, यमुना क्षाण्दिनी, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, या यमुना, तटैकाग्रवृत्तीन् तटै तोरभूमी, एकाया ऐकान्तिकी, वृत्तिः व्यापारः, चित्तस्वाकर्षणमिति यावत् येषां तादृशान्, एकाग्रमनसा तटवर्तिनः, जनानिति शेषः, प्रेमोत्कर्षादिव स्नेहातिशयादिव, भातुः छोदरस्य, पितृपतेः यमस्य, सभयोरेव सूर्यात्मजत्वादिति भावः, “धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृतान्तो यमुनाधाता शमनो यमराज् यमः ॥” इत्यमरः, हस्तात् करात्, अस्त्रिद्य आकृष्य, अस्ताबाधम् अस्तः दूरीभूतः, आवाधः पीडा, विघ्न इति यावत् यत्र तद्वयथा तथा, निर्विघ्नं यथा तथा इत्यर्थः, पितुः जनकस्य, चण्डभानोः सूर्यस्य, मण्डलं विस्वं, खोद्यमिति भावः, गमयति प्रेरयति, गङ्गा-यमुनयोः वक्रमे सतानां यमयातना नास्ति, प्रत्युत सूर्यखोद्यप्राप्तिरिति भावः । मन्दाकान्ता वृत्तम् ॥ ११६ ॥

त्रिपुररिति ।—त्रिपुरहरस्य शब्धोः, किरीटे मुकुटे, मुकुटरूपायां जटाशानित्यर्थः, क्रीडितैः क्रीडनेः, कृतक्रीडेरित्यर्थः, शम्भुना शिरसा गङ्गाया जलवेगधारणादिति भावः, अमृतभानोः सुधाकरस्य, चन्द्रस्य इत्यर्थः, बाहूमित्रैः बाह्यवन्धुभिः, चन्द्रस्य वज्रत्वादिति

रामः । (सदर्शनम्) ।—

गौरीविभज्यमानार्द्धसङ्कीर्णहरमूर्धनि ।

अम्ब ! द्विगुणगम्भीरे ! भागीरथि ! नमोऽस्तु ते ॥११८॥

(श्रोतां प्रति) । देवि ! वन्दस्व—

देवस्याम्बजसम्भवस्य भवनादभोधिमामागमुका

सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी ।

भावः, भुवनं जगत्, क्रोडवद्भिः प्रोचयद्भिरिति यावत्, जलस्य जीवनत्वादिति भावः, पद्मभिः सलिलैः, सगरसुतानां वटिसङ्घस्याचां सगरतनयानां, पिता ब्रह्मदाह्नपुत्री, कपिलकोपानलेन दहनज्वालेनिति यावत् तथाभूतायाः तीव्ररागेः समुद्रस्य, सागरगर्भे एव कपिलकोपानलेन तेषां मन्त्रीभवनादिति भावः, पावनो पवित्रताकारिणी, स्वस्याः सङ्गदानात् गङ्गासागरसङ्गमस्य पवित्रतीर्थत्वादिति भावः, अग्रे पुरतः, अवस्थितेति शेषः, इयम् इयम् एषा एषा, सगुमे विरक्तिः, जाङ्गलो गङ्गा, नः अस्माकम्, अर्घं पापं, निज्जुते नाशयति । पुरा सगरेण राज्ञा अश्वमेधे प्रकान्ते देवदत्तस्यार्घ्यं कृत्वा पाताले कपिलसन्निधौ ज्ञापयामास । सगरपुत्रैश्च तदन्वेष्टव्यपरैः पृथिवौ खनाडः सोऽयः कपिलसन्निधाने दृष्टः । ततश्च तेषाङ्गिनी मुनिसान् कपोपानलेन ददाह । अथ सगरस्य वृद्धप्रपौत्रेण भगीरथेन बह्मभस्तपोनिर्गङ्गां समानीय तान् प्रपितामहान् सगरसुतान् सङ्घ्वारति पुराणवाचां । मास्मिन्नी व्रतम् ॥ ११७ ॥

गौरीति ।—अम्ब ! हे मातः ! भागीरथि ! गङ्गे ! गौर्यां पार्वत्या, विभज्यमानम् अर्धोक्तिवशात्, दिवा कृत्वा गच्छमाप्तिव्यर्थः, अर्द्धम् एकांशं यस्य तादृशे, अत एव सङ्कीर्णं स्वल्पोभूते, वामाङ्गस्य गौरीमस्तकत्वादिति भावः, हरस्य शिवस्य, मूर्धनि शिरासि, अर्द्धनारीश्वरमूर्तेरौश्वरभागस्य शिरसीत्यर्थः, दक्षिणाङ्गे इति भावः, द्विगुणं द्विराश्रितं, गम्भीरं गम्भीरता यस्याः तत्सम्बुद्धौ, सङ्कीर्णे प्रदेशे हि जलः स्वल्पपरिसराः, किन्तु समधिष्ठितगम्भीरा भवन्तीति भावः, ते तुभ्यं, जनः अस्तु, त्वां प्रणमामित्यर्थः । अनुष्टुप् व्रतम् ॥ ११८ ॥

देवस्येति ।—अम्बजसम्भवस्य पद्मशोभने, देवस्य ब्रह्मण्य इत्यर्थः, भवनात् आवासात्, ब्रह्मजीवादित्यर्थः, ब्रह्मजनकत्वतः गङ्गायाः भूमौ आगमनादिति भावः, अभोधिं समुद्रम्, आगामुका आगमनशीला, भगवतः वक्ष्येत्येतत्पत्रस्य, भर्गस्य हरस्य, “हरः हरहरी भर्गः” इत्यनरः ; मौलिविभूषणं शिरीश्वरचमूता, वा जनत्पादनीत्यर्थः,

उदयातानपङ्क्तय विप्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि

स्रोतस्तीव्रतरत्नरा गमयति द्राक् ब्रह्मलोकं जनान् ॥ ११८ ॥

श्रोता । (कतावधिः) । अहं विप्रस्रोतसिंखलासंदाधिदं-
तिहृषणे ! (च) मंदादणि ! बंदिज्जसि । *

(सर्वे गमन्ति) ।

अन्नाथः । (अन्यतो दर्शयन्) —

धनाधिनाथप्रणयानुरोधा-

दभग्नकैलासनिकेतनस्य ।

देवस्य कल्पान्तकपालपाणे-

वाराणसी नाम पुरौ पुरस्तात् ॥ १२० ॥

राजः । (सङ्घर्षं न वञ्चिक्य) । —

* अयि निजस्रोतःशङ्खलासन्दानितमिभुवने ! मन्दाकिनि । वन्द्यसे ।

भागीरथी गङ्गा, इयम् एषा, इह भागीरथ्या, विप्रहं कलिवरम्, अपङ्क्तयः पङ्क्ताः,
उदयातान् ऊर्ध्वं गतान्, परलोकं प्रस्थितान् इत्यर्थः, अथच उच्चप्रदेशं गतान्,
अस्या दिशो गङ्गा आगच्छति तस्यामेव दिशि गन्तुं प्रवृत्तानित्यर्थः, अत एव स्रोतसः
जलवेगस्य, प्रतीपानपि प्रतिकूलानपि, विपरीतगामिनीष्वपि इत्यर्थः, जनान् लोकान्,
स्रोतसो निस्सगामित्वात् ऊर्ध्वगमनमसम्भवमिति विरोधात्कारः, ऊर्ध्वं परलोकमिति
तत्परिहार इति बोध्यं, स्रोतसः अपि जलवेगोदपि, तीव्रतरा अतीव तीव्रा, अत्यर्था
इत्यर्थः, त्वरा वेगिता यस्याः तस्माभूता सती, द्राक् भट्टिति, “द्राक् भट्टित्वस्य-
ऽङ्गाय” इत्यनरः, ब्रह्मलोकं ब्रह्मरूपं लोक, अतुल्यस्य आवासस्थानमिति वा,
गमयति गच्छति । आर्तकविश्रीकृतं इति ॥ ११८ ॥

(च) निजिति । — निजस्रोत एव स्वकीयजलवेग एव, शङ्खला निगद्यः, शीङ्-
रज्जुरित्यर्थः, तथा सन्दानितं बद्धं, मिभुवनं नैकीक्य यथा तथोक्ता, मन्दाकिनो-अलङ्का-
रान्दा-भोगवतीरूपेण भुवनवयं व्याप्य स्थिता इत्यर्थः, तत्कल्पुडौ ।

अनाधिनाथेति । — अनाधिनाथस्य कुबेरस्य, अनाधिनाथे वा यः प्रपद्यः प्रेम, खेह-
इत्यर्थः, तस्य अनुरोधात् अनुवर्तनात्, प्रपद्यवशादित्यर्थः, अभग्नं अलङ्कितम्,
अत्यक्तमित्यर्थः, कैलास एव तदाख्यपर्यन्त एव, निकेतनं गृहं येन तस्माभूतस्य,
अस्याको प्रपद्यमासी, तत्पालनेन अपरं एव, पात्री इत्येवञ्च तथोक्तञ्च, देवस्य अश्वीः,

प्लवमानैरपारोऽयं जनैः संसारसागरः ।

होपे वाराणसीनाम्नि विश्रान्तैरिह तीर्थ्यते ॥ १२१ ॥

अपि चेनां नित्यमध्यास्ते (ह) भगवान्—

कण्ठच्छायनिपीतपद्मफणारत्नौघमात्रस्थितौ

हारे निर्भयपार्वतीभुजलताबन्धोद्गच्छत्कन्धरः ।

तत् सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरेः सामगं

विभ्रत् ब्रह्मशिरः शिवाय जगतामेषाङ्गचूडामणिः ॥ १२२ ॥

वाराणसी नाम पुरी नगरी, पुरस्तात् अपतः, दृश्यते इति शेषः । उपजाति-
इत्यम् ॥ १२० ॥

प्लवमानैरिति ।—अयम् एवः, संसार एव अविद्याजन्मसंस्काररूपवासना एव, पुनः
पुनः कर्मजन्मद्वयपरिपक्व एव वा, सागरः समुद्रः, प्लवमानैः सन्तारितः, संसारसागरे
एवेति भावः, जनैः जनैरित्यर्थः, अपारः पारमिदुमशक्यः, तर्जुनशक्य इति यावत्,
किन्तु इह अस्मिन् वाराणसीनाम्नि होपे अक्षरीपे, अवि-बद्धबोधोर्ध्वोः मध्यमाने
अवस्थितत्वात् वाराणसीः होपलनवनमध्यं, विश्रान्तैः कृतविश्रान्तैः, अधुषितैरिति
भावः, जनैरिति शेषः, तीर्थ्यते तर्जुं शक्यते, वाराणसी मुक्तिचेनमिति भावः ।
अनुष्टुप् इत्यम् ॥ १२१ ॥

(ह) एनां वाराणसीम् । अध्यासे अवस्थितिः ।

कण्ठच्छायेति ।—हारी हारस्वरूपे वासुकी इत्यर्थः, कण्ठस्य मण्डपस्य, हारो
शान्तिः, प्रभा इत्यर्थः, कण्ठच्छाये कालकूटमण्डपात् मण्डपस्य नीलाभा इत्यर्थः, तेन
निपीतः निःशेषेण कवाकृतः, सम्यग्यूपेण नीलवर्णतामापादितः इत्यर्थः, पद्ममध्य
भुजकस्य, वासुकीरिति भावः, फणारत्नाणां सहस्रफणामु अवस्थितानां सहस्रमणीमानां,
शेषः समुद्रः तन्मात्रेण कण्ठस्य नीलकान्तिमन्त्रेणैवः, अवस्थानं कितिः यच्च
महाभूते कति, केवलं हाररूपेण, न तु वासुकिरूपेण प्रतीयमाने लोकोत्थः, निर्भयाया
भवविहीनायाः, पार्वत्याः गौर्याः, भुजलताबन्धेन बाहुबन्धोद्वेष्टनेन, उद्गच्छती
श्रीधरमाया, कन्धरा घोषा यच्च लोकोत्थः, अन्धरा शिरोरत्नदीप्त्या वासुकीवद्भावशान्ति
अयमिति भावः, सर्वेषां निश्चिन्तानाम्, अज्ञानानाम् अवयवानां, शिरोरित्यतिरिक्तानामन्धेवा-
नवयवानामित्यर्थः, विवामेव अर्थेण, अनावेनेत्यर्थः, वद्रेण ब्रह्मणः एकं शिरश्चक्षुः स्वयं
धारणादिति भावः, वामनतमैरेव अतिप्रसरेण, अतिचोचैरेवेत्यर्थः, स्वरेः उदात्तादी-

(अन्वती दर्शयन् शीता प्रति) । देवि ! दृश्यतामिति, —

नवोन्मीलन्मौर्वीकिणिकरकाकंश्यसदय-

प्रवृत्तस्त्वत्पाणौ किमपि निविडं पीडयति मे ।

कृतार्थोऽयं यस्यां समजनि करः सैव पुरतः

पुरौ पूर्वेषां ते नयनमियमालानयति नः ॥ १२३ ॥

शीता । (साक्षतानुरागं साचीकृताची (ज) रामं पश्यन्तो पुरौ प्रति) ।

अं व मिडिले ! बंदिज्जसि । गुरुजणे वि बंदणं मे विस्सवेसि ।*

रामः । (सुधीव-विभोषणौ प्रति) । वयस्यौ ! इयं सा जानकीं

प्रजायमानाया (झ) भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं (ज) मिथिला ।

* अं व मिडिले ! बन्दसे । गुरुजनेऽपि बन्दनं मे विज्ञापयिष्यसि ।

मानन्वतमेरित्यर्थः, सामगं सामवेदगायनं, तत् प्रविडं, ब्रह्मणः चतुराननस्य, शिरः सुखं, स्नेहः । कृप्यमिति भावः, विभक्तं दधानं, एषादृक्कृतानस्यः समानशेखरः, अन्तर्शेखरः शिव इत्यर्थः, जनतां लोकानां, लोकव्ययनिवासिनामिति यावत्, शिवाय नमस्कृत्याय, अस्त्विति शेषः । आर्टेल्लविकीडितं उत्तम ॥ १२२ ॥

नवेति । — यस्यां पुर्यां, नः नूतनं यथा तथा, उन्मीलन् उद्भवन्, मौर्वीकिणिकरः मौर्वी हरधनुर्गुणः, तस्याः किणिकरः युष्माकस्यन्यसमूहः, मौर्वीधर्मकजानित इति भावः, तच्च कार्येऽप्यात काठित्यात्, सदयं सकृपं यथा तथा, नटु यथा तथेत्यर्थः, प्रवृत्तः सदयतः, त्वत्पाणि यद्वीतुमिति शेषः, मे मनः, अयम एव, करः पाणिः, तव साची करे, किमपि अनिर्भचनीयं यथा तथा, निविडं दृढं, पीडयति निषेधयति इति, कृतार्थः कृतकृत्यः, सफल इत्यर्थः, समजनि सजातः, सैव तादृशो एव, इयम् एषा, ते तव, पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां, पुरौ नगरी, निविस्तीति यावत्, पुरतः अग्रतः, नः अस्माकं, नयनं नेत्रम्, आलानयति वध्नाति, तव दृष्टिर्जननीति भावः । शिखरिणी उत्तम ॥ १२३ ॥

(ज) साचीकृताची साचीकृते तिर्य्यक्कृते, वक्रभावेन विनिहिते इत्यर्थः, "तिर्य्यगर्थे साचि तिरौऽपि" इत्यमरः ; अस्त्विति नयने यथा तादृशी ।

(झ) प्रजायमानायाः प्रसूकनानायाः, जनयन्त्याः इत्यर्थः, अन्तर्भूतार्थोऽयं प्रयोगः ।

(ज) अरिष्टमन्दिरं सुतिष्ठाम्बुजम्, "अरिष्टं सुतिष्ठाम्बुजम्" इत्यमरः ।

सुयोध-विभीषणौ । (सकौतुक-स्मितम्) । यत् भगवतः पार्वती-
जीवितेश्वरस्य धनुर्धनुरन्तेवामिनावजगव-भार्गवौ भञ्जतो भवतः
सहपाशुक्रोडादौघसखीयं वीरलक्ष्मीः ? (ट) ।

रामः । सलज्ज-स्मितमन्धतो दशैश्वर्यं सोता प्रति । देवि ! इयं पुन-
स्ततोऽपि पुरस्ताच्चम्पा नाम गोडानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रम-
रमणीया मकरकंतनकुमारव्रतचर्यातपोवनामिव (ठ) राजधानी ।
(अपवाय्य च) । इह हि—

रोमाञ्चोच्छ्रसदङ्गसन्धिनिविडैरालिङ्गनेर्धामिनीं

शेषीकृत्य विवृण्वते निजरहस्यातुर्यमेणोदृशः ।

यष्टिस्थे सपादि प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशा मल्लिका-

तैले प्रज्वलति स्तूर्णाति वसतोर्यन्नाभिदघ्नं तमः ॥ १२४ ॥

(ट) पार्वतीजीवितेश्वरस्य गोरीनाथस्य । अनुरात ।—धनुश्च शरासनश्च,
धनुरन्तेवासी च धनुर्देदशिष्यस्तौ । अजगवत ।—अजगवं पिनाकः, “पिनाकोऽजगवं
धनुः” इत्यमरः ; भार्गवः परशुरामः तौ, भञ्जतः भयो कुर्वतः, भवतः तव,
सहपाशुक्रोडायां सहधूलखिलनं, परस्परं । मल्लिका बाल्यक्रोडाद्यामित्यर्थः, दोघसखी
चिरसहचरी । वीरलक्ष्मीः वीर्यश्री, वीर्यशुक्ला भार्या इत्यर्थः ।

(ठ) गोडानां गोडदेशवासिनाम् । विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारेण, अनु-
रागव्यञ्जकव्यवहारेणेति भावः, मधुरः मनाहरः, अ. शृङ्गाराय सुरताय, सुरतक्रोडाद्यं-
मित्यर्थः, विभ्रमः विलासविशेषः, तन रमणीया मनोहारिणी । मकरकंतनेति —
मकरकंतनः काम एव, कुमारः शिशुः, अनूढ इति भावः, तस्य व्रतचर्यायाः
निधमाशुष्ठानस्य, कौमारव्रतौदयापनस्येति भावः, तपोवनामिव तपश्चरणाद्यंभरस्य-
मिव, विनयमधुरशृङ्गारावभ्रमशालित्वादिति भावः ।

रोमाञ्चेति ।—पणोदृशः लङ्गनयनाः कामिन्यः, रोमाञ्चं लोमर्चयेत्, लच्छ्रसता
लच्छ्रसता, स्फूर्णो गच्छता इत्यर्थः, अङ्गसन्धिना अवधवानां संयोगस्थानेन, निविडेः
धनेः, सुददेति भावः, आलिङ्गनैः आश्लेषैः, धामिनीं रजनीं, शेषीकृत्य अर्तिवाहयित्वा,
किञ्चिदवाग्रष्टा क्लृप्तेन बाधत, गजं स्वकीयं, रहस्यातुर्यं निगूढनिधुवनवैदग्ध्यं, विवृण्वते
प्रकटयन्ति, यत यत, सपादि भट्टिति, यष्टिस्थे प्रदीपाधारदण्डवर्तिनि, प्रदीपमुकुले
प्रदीपकीरके, मल्लिकाकारदोपायमुखे इत्यर्थः, दशां वाने, दग्ध्वा भस्मीकृत्य,

लक्षणः । (अथे दशमं) । एते भगवत्यौ भूमिदेवानां मूलाय-
तनमन्तर्वेदीं पूर्वेण कृष्णागुरु-मलयजमयमङ्गरागमिवान्योऽन्यस्य
(ड) कुर्वाणे कलिन्दकन्या-मन्दाकिन्यौ (ढ) सङ्गच्छेते—

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो

जातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाङ्गवी ।

निदाघमानोः पितुरङ्गलालनात्

कृतेव कालौ यमुना च दृश्यते ॥ १२५ ॥

मङ्गिकातेले मङ्गिकापुष्पशसितगन्धतेले इत्यर्थः, प्रज्वलति सति दीप्यमाने सति,
त्वलितुमारब्धे सतीत्यर्थः, तनः चम्बुहारः, नाभिदण्डं नाभिप्रमाणं सत्, वसतोः
वेष्टानि, “वसतो रावि-वेष्टनोः” इत्यमरः, स्पर्शोति आच्छादयति, नाभि-
प्रमाणोन्नताधारदण्डोपरिस्थदीपस्य दशा यावत् तेष्वसिक्ता आसीत्, तावत् प्रदीपाय-
माने प्रज्वलितायास्तस्या आलोकेन सर्वे गृहं समुद्भासितमासीत्, ततः सर्वा
निशां व्याप्य प्रज्वलनेन तैले निःशेषिते प्रज्वलितायदशाभागः क्रमशः मङ्गोमूय-
दीपनार्थं अवश्याय ईषत् जज्वाल, तेन च गृहाभ्यन्तरे दण्डायमानस्य त्वलितत्
नाभिपर्वतः गृहोत्थेः तनसाऽऽहतोऽभूत्, एवञ्च गृहाभ्यन्तरे उपरिभागे एव
आसीत्, अमीमाने पुनरन्वहार इति समस्तारण्यो व्याप्य आभिनीनां क्रोडावातुष्ये
प्रकटितमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२४ ॥

(ड) भूमिदेवानां ब्राह्मणानां, मूलावतनं मूलस्थानम्, आदिनिवासम् इत्यर्थः ।
अन्तर्वेदीं हरिहारमारब्ध प्रयागपर्वतं “अश्वत्थी” “ब्रह्मावर्णः” इति च ख्यातं प्रदेशं,
पूर्वेण इति शीगे द्वितीया, अस्य च प्रदेशस्य पृथिव्या मज्जस्थितत्वादन्तर्वेदीव । अत्र तु
अन्तर्वेदी-शब्देन प्रयाग एव ललितव्यः, गङ्गा-यमुनयोः सङ्गमस्थलत्वेनोक्तत्वात् ।
कृष्णागुरु कृष्णवर्णम् अगुरु गन्धद्रव्यविशेषः, मलयजं चेतचन्दनं, तन्मयं तदात्मकम्,
अङ्गरागम् अङ्गविलेपनं, यमुनासलिलस्य कृष्णवर्णत्वात् गाङ्गोदकस्य च शुभवर्णत्वा-
दिति भावः । अन्योऽन्यस्य परस्परस्य ।

(ढ) कलिन्देति ।—कलिन्दकन्या कलिन्दः सूर्यः, तस्या कन्या यमुनेत्यर्थः,
मन्दाकिन्यौ मङ्गा, ते ।

हिमालयेति ।—जाङ्गवी गङ्गा, हिमालयस्य हिमाचलस्य, उत्तरे कोङ्गे, सदा
निजम्, अधिवासतः अवस्थानात्, पाण्डुः शुभ्रा सती, जातेव प्रादुर्भातेव, प्रतिभाति

(विभाव्य च) ।

बलिद्विषः पादनखांशुराजिभिः

स्मरारिमौलीन्दुमरीचिवीचिभिः ।

हिमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे

विवर्जते वेदुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥

अपि च—

प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।

संसारारब्धेः परं पारमिहस्यैरवलोक्यते ॥ १२७ ॥

रामः । (आदरम्) । किमुच्यते—

प्रतीयते, ललिता भवतीत्यर्थः, यमुना बालिन्दो च, पितुः जनकस्य, निदाघभाभिः
उष्णरश्मिः, सूर्यस्येत्यर्थः, चङ्गे क्षोड्गे, खालनात् प्रतिपालनात् हेतोः, पिवा सञ्ज्ञे
प्रतिपालितत्वाद्धेतोरित्यर्थः, बालो कृष्णवर्णो, कृतेव जातेवेत्यर्थः, दृश्यते लक्ष्यते,
अनवरतसूर्यकिरणमत्तापात् कृष्णत्वमिति भावः । ब्रह्मविष्णुं उक्तं—“वदन्ति ब्रह्म-
विष्णुं ज-तो ज-रो” इति तल्लक्षणात् ॥ १२५ ॥

बलिद्विष इति ।—बलिद्विषः देवादिपतेः बलिराजस्य बन्धनकर्तुः वाननदेवस्य,
पादनखानां चरणनखराणाम्, अतीव शुभापादिति भावः, अंगुराजिभिः किरणसमूहैः,
नङ्गायाः विण्पादसमुद्भूतत्वादिति भावः, तथा स्मरारेर्हरस्य, यः मौलीन्दुः शिरोभूषणं
चन्द्रः, तस्य मरीचिराजिभिः मयूखनिचयेः, मन्दरशिरोनिवासत्वादिति भावः, तथा
हिमाद्रेः हिमनिरेः, निःस्यन्दः प्रस्रवणं, सुशुभतुषारखावः इति यावत्, तस्य रसैः
द्रवैः, यथा—रसैः रागैः, शुभप्रभाभिरिति यावत्, “शङ्करादौ विषे वीर्यं गुणे
रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ; पदे पदे प्रतिपदं, वेदुधसैन्धवी देवनदीसन्ध्याङ्गी,
नङ्गायाः स्वर्णदीत्वादिति भावः, रुचिः बालिः, शुभता इति भावः, विवर्जते क्विं
गच्छति ॥ १२६ ॥

प्रयाग इति ।—अयं परिदृश्यमान एषः, प्रयागः तन्नामा त्रिवेणीतीर्थः, सर्व-
तीर्थेभ्यः सर्वेभ्यः पुण्यत्वेनैभ्यः, सञ्ज्ञेतराम अतिशयेन सञ्ज्ञेः, प्रधानमित्यर्थः, तीर्थे
शुचिभ्यां पवित्रं स्थानम् ; इह प्रयागे तिष्ठतीति तथोक्तेः जनेः, संसारारब्धेः भव-
सागरस्य, परम अपरं, पारं तीरम्, अवलोक्यते दृश्यते, प्रयागदेवे कृतवस्तुत्यो
जनाः विमुक्ता भवन्तीति भावः । अगुष्टुप् उक्तम् ॥ १२७ ॥

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षहारमुदीर्यते ।

देव्यौ यस्याभितो गङ्गा-यमुने बहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

(सोतां प्रति) । देवि ! प्रणम्यतामितः,—(ण)

श्यामा नाम वटः सोऽयमेतस्याद्भुतकर्मणः ।

कायामप्यधिवास्तव्यैः परं ज्योतिर्निषेव्यते ॥ १२९ ॥

(सर्वे प्रणमन्ति) ।

रामः । (विमानवंगनाटितकेन सहर्षम्) —

यूपाङ्गुप्रकरदन्तुरतोरलेखा-

सङ्ग्रायमानमनुसन्ततिसप्ततन्तुः ।

सत्यमिति ।—अयम् एवः, प्रयागः सोऽस्य निर्वाणस्य, मुक्तिखानस्येत्यर्थः, हारम् उपासस्वरूपम्, उदीर्यते कीर्यते, विरुद्धिरिति शेषः, सत्यमेव यथायमेव, देव्यौ गङ्गा-यमुने भागीरथी कालिन्दी च, यस्य प्रयागस्य, अभितः उपरि, श्रियं शोभा, बहतः गच्छतः, यदा—देव्यौ गङ्गा-यमुने अभितः साकल्येन, सर्वतोभावेन इत्यर्थः, यस्य श्रियं बहतः धारयतः, सत्पादयत इत्यर्थः, यदा—देव्यौ यस्य अभितः अतिके, समीपे इत्यर्थः, “अभितः शोभनसाकल्य-सम्मुखीभवतोऽतिके” इति मेदिनी ; श्रियं बहतः प्राप्नुतः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १२८ ॥

(ण) प्रणम्यतामित्यस्य “श्यामा नाम वटः” इति वक्ष्यमाणश्लोकस्यवाक्ये-नान्वयः । इतः अस्मात् ज्ञानात्, अस्या दिशि इत्यर्थो वा ।

श्याम इति ।—सः प्रसिद्धः, अयम् एवः, श्यामा नाम वटः “श्यामवटः” इति “अक्षवटः” इति वा नाम्ना प्रसिद्धः वटश्च, दृश्यते इति शेषः, यदा—भीऽयं श्यामा नाम वटः, प्रणम्यतामिति गद्यस्येनान्वयः, अद्भुतम् आश्चर्य्यं, कर्म कार्यं यस्य तथोक्तस्य, एतस्य अस्या वटस्य, कायामपि निखलानखानातपरदेशमपि, अधिवास्तव्यैः अधिवास्तिभिः कनेः, परम् उत्कृष्टं, ज्योतिः तेजः, ज्योतिर्मयं परब्रह्म इत्यर्थः, निषेव्यते प्राप्यते, कायानिषेवणेन श्रेयप्राप्तिर्भवति, अथ तु तेजःप्राप्तिरिति विरोधाच्चकारः, अत एवाश्चर्य्यकर्मत्वस्य, ब्रह्मप्राप्तिरिति परिहार इति बोध्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १२९ ॥

यूपाङ्गुरिति ।—यूपाः यज्ञीयपशुबन्धनदाकारिशेषाः, ते एव अङ्गुराः प्ररोहाः, अङ्गुर-वत् भृशं उन्नततया अख्यानाडिति भावः, तेषां प्रकरेण समूहेन, दन्तुरा उन्नतदन्ता इव, वाः तोरलेखाः तटवीमानः, रेखावत् परिदृश्यमानतटपदंश इत्यर्थो वा,

इत्थाकुराजमहिषीपदपट्टनक्षी-

देव्या भुवो भगवती सरयूरियं नः ॥ १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या—

गगनगतास्मदुटीचणकुतूहलोत्तानपृथुलनिःस्पन्दैः ।

उन्नालस्थलकुवलयवनमिव जनलोचनेः क्रियते ॥ १३१ ॥

(सर्वे नमस्यन्ति) ।

सुधीव-विभीषणौ । (निर्बन्ध)—

वृत्तेरिव क्रतुमहस्रभुवां फलाना-

मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम् ।

यद्वा—यूपादुरमकरदन्तुं यत् तोवं, तत्र याः लिखाः शृङ्खः, यूपश्रेण इत्यर्थः, ताभिः सङ्क्रायमानाः एकदिग्वादिगणनाविषयोल्लेखनायाः, मनुवन्तीनां मनुवंशीय-नृपतीनाम्, इत्थाकुपञ्चतीनामित्यर्थः, सप्ततन्त्रः यज्ञाः यथाः यम वा तथोक्ता, “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्त्रमख्यः क्रतुः” इत्यमरः; सुधः पृथिव्याः देव्याः, इत्थाकुराजमहिषीपदस्य इत्थाकुपञ्चतीनानां महिषीपदस्य पदस्य अधिकारस्य, महिषीव्यपदेशेन परिचयदानस्येत्यर्थः, इत्थाकुपञ्चतीनानां पृथिवीपतित्वादिति भावः, पट्टनक्षीः पट्टवसनयोः, यद्वा—पट्ट, राजदन्तशालनपत्रावशेषः, तदात्मिका लक्ष्योः सम्पत्, राजदन्तशालनपत्रवलीन प्राप्तसम्पत्त्वत्कपिष्येत्यर्थः, “पट्टः पेषवपावाचे व्रजादीनाञ्च बन्धने । अतप्ये तु राजादि-प्रासनात्तर-पोठयोः ॥” इति मेदिनी; इयम् एषा, भगवती पूजनीया, नः अस्माकं, सरयूः तन्नाम नदी, दृश्यते इति शेषः । वसन्ततिलकं इत्यम् ॥ १३० ॥

गगनेति ।—गगनगतानाम् अन्तरीक्षे स्थितानां, विमानवर्तिनामिति भावः, अस्माकम् उदोच्यं ऊहनिरोच्ये, यत् कुतूहलं कौतुकम्, आयङ् इत्यर्थः, तेन उत्तानानि उत्तमितानि, पृथुलानि विस्फारितत्वात् विमालानि, यद्वा—पृथुलानि बहुलानि, निःस्पन्दानि निरुलानि च तेः, जनानाम् अयोध्यावासिनां लोकानां, लोचनेः नेत्रैः, उन्नालानाम् उन्नतदण्डानां, स्थलकुवलयानां स्थलीयनीलोत्पलानां, वनमिव ज्ञानमिव, क्रियते सम्पद्यते इत्यर्थः, अयोध्येति नद्यस्य पदमय कर्मकारकम् ॥ १३१ ॥

वृत्तेरिति ।—क्रतुमहस्रभुवां यज्ञसङ्ख्यसम्भूतानां, “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्त्र-मख्यः क्रतुः” इत्यमरः; फलानां कामानां, व्युटीनां वा, सप्तहोनामित्यर्थः, ब्रह्मानाञ्च,

राज्ञामिह प्रवसतां च विचिन्त्य सिद्धिं

देवः शचीमहचरोऽपि न रोचते नः ॥ १३२ ॥

राज्ञः । (तो प्रति) । वयस्यौ !—

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये ।

तद्वशिष्ठचरोरैन्द्रा-वार्हस्पत्यस्य वैभवम् ॥ १३३ ॥

(पुरोऽवबोध्य सङ्घर्षज्ञातम्) । कथं, स एवायं भगवान् प्रकल्पितास्म-
दभिषेकसम्भारो भरत-शत्रुघ्नाभ्यां मह वशिष्ठो मां प्रतीक्षमाणः
(त) तिष्ठति !! (पुष्पकं पति) । विमानराज ! समवतीर्यतामस्मां
ककुत्स्थकुलोपकारिकायाम् (थ) ।

(स ० विमानावतारणं नाटयन्ति) ।

(ततः प्रविशति पटाक्षेपे च (द) वशिष्ठो भरत-शत्रुघ्नौ च) ।

“कुरुं जातोऽक्षे मध्ये ईदृशे व्युष्टि-सामर्थ्ये” इति मे/दनी ; इत्येव प्रवचनमेव,
यूपनिषदेः यज्ञोपयुक्तमन्त्रादिसङ्केतः, मधुरा मनोहारिणी, अक्षीणां तदार्थ्यां
मनसो, अवबोध्य दृष्टा, तथा इह अशिक्षायां, प्रवसतां कृतवसतोनां, राज्ञां नृपाणां,
इत्याहुर्वंशीयानामिति शेषः, सिद्धिं साफल्यम्, ऐश्वर्यामिति यावत्, विचिन्त्य च कृता
च, शचीमहचरः शचीपतिः, देवः इन्द्रोऽपि, नः अस्माभ्य, न रोचते अस्माभिर्न बहु
जन्यते इत्यर्थः, न तं कृतार्थं गवयाम इति भावः । वसन्तितिलकं इत्यम् ॥ १३२ ॥

ईदृशा इति—इह अस्मिन्, अन्वये भंशे, यत् ईदृशाः एवमिवाः, महामान
इति भावः, राजानः नृपाणाः, प्राक् पूर्वम्, अजायन्त समुदपद्यन्त, तत् इन्द्रश्च
देवराजश्च, इत्यप्यतिथे देवगुरुश्च तो इन्द्रा-इत्येतो, तो देवते अविज्ञातारो यत्
तथाभूतम्, वशिष्ठचरोः वशिष्ठस्य अस्माकं कुलपुरोहितस्य, चरोः मन्त्रधंस्त-
यावदभिषेकस्य, वैभवं सामर्थ्यं, वशिष्ठस्य मन्त्रप्रभावेनैव मत्पूर्वजाः महतो सिद्धिं
प्राप्नुवन्ति भावः । अगुप् इत्यम् ॥ १३३ ॥

(थ) प्रकल्पितेति—प्रकल्पिताः विरचिताः, सङ्कृतीता इत्यर्थः, मम अस्मि-
न्निवासं राज्याधिकारप्राप्तये साङ्गलिकानुष्ठानविशेषाच्च, सम्भाराः द्रव्याणि येषां
साहस्रः । प्रतीक्षमाणः प्रतिपाद्यमान, महामननमपेक्षमाण इत्यर्थः ।

(द) ककुत्स्थकुलेति—ककुत्स्थकुलस्य ककुत्स्थवंशस्य, उपहारिणा राज-
सूदनं तथा, “सौषोऽखो राजसूदनमुपहार्योपकारिका” इत्यमरः ।

(इ) पटाक्षेपे च पटस्य लवणकायाः, आक्षेपे च उपहारकेन ।

वशिष्ठः ।—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा

यद्वत्सेन विजगदभयं तन्न चिन्वीयते नः ।

बालेनाजौ विगलितवतो वीर्यनिर्यासरागे-

र्यत् पिण्याकः स सुनिरमुना निर्मितो जामदग्न्यः ॥ १३४ ॥

(रामनवमोक्तं सङ्घर्षम्) ।

भङ्गावलूनदशकन्धरकण्ठपीठ-

सौमानसासभुजविक्रमकर्मकाण्डः ।

दिष्ट्या जगद्विजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः

सोऽयं पुनर्नयनार्त्तानि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

चक्रे इति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, परिभवः पराजयः, छेदः छेदनं, न केवलं परिभवः विनाशश्चेति भावः ताभ्यां, यदा—लङ्केश्वरस्य परिभवेण अनादरेण, अथ-
हेत्या इत्यर्थः, “अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिया” इत्यमरः, यः छेदः विनाशः,
तेन निष्णातः निपुणः, अस्त्रविद्यायां कुशलित्वेन विज्ञात इत्यर्थः, “ययोपे निपुणाभिज्ञ-
विज्ञनिष्णातशिक्षिताः” इत्यमरः, दोषाङ्गुलं तथाभूतेन, “भुजबाहू प्रवेष्टौ दोः”
इत्यमरः, वत्सेन पुत्रव्यानीयेन, रामेण राघवेण, विजगत् अभुवनं, यत् अभयं
मधुशूदन, “वगदग्नः” इति पाठे—अगदं शोगशून्यं, चक्रे कृतं, तत् नः अस्मान्, न
चिन्वीयते न चमत्स्वीयति, बालेन शिशुना, अमुना रामेण, आजौ युक्ते, सः एकविंशति-
क्षत्यः अविशान्तकारी, मुनिः जामदग्न्यः परशुरामः, विगलितवतः अरितवतः,
वीर्यनिर्यासरागेः वीर्यसारसमूहस्य, यत् पिण्याकः अल्सः, निर्मितः कृतः, निर्वीर्यः
कृत इति भावः, तत् परं चिन्वीयते इत्यन्वयः । सन्धाकान्ता वृत्तम् ॥ १३४ ॥

भङ्गति ।—भङ्गेन अस्त्रविशेषेण, अवलूनं छिन्नं, यत् दशकन्धरस्य रावणस्य,
कण्ठपीठं गलदेशरूपमासनं, पीठवत् कठिनविस्तरगण्ठेश इत्यर्थः, तस्य सोमा
अवसानं, तथा समाप्तः शेषतां गतः, भुजयोः बाह्वोः, विक्रमस्य सामर्थ्यस्य, बलस्ये-
त्यर्थः, कर्मकाण्डः क्रियासमूहः यस्य तथाभूतः, जगतां भुवनानां, विजयेन परा-
जयेण, विजगद्विजयिरावणविनाशेनेव रामचन्द्रस्य जगद्विजयित्वं शीघ्रव्यन, अथ
एव माङ्गलिकैः सङ्कलनमर्थैः, यशोभिः शोचिभिः उपलक्षित इति विशेषणं दत्तौया,
रावणकृतवीर्यनिवारणात् यशसः माङ्गलिकजनसंगमस्य, स महावीरः, अयम् एव,

रामः । (सप्तश्रममुपसृत्य वशिष्ठवादावुपगच्छ च) ।

रघुब्रह्मक्रियाऽऽचार्य्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।

ब्रह्मर्षिं ब्रह्मजन्मानमेव रामोऽभिवाटये ॥ १३६ ॥

वशिष्ठः । (सादरमाश्रित्य) । वक्ष्ये रामभद्र ! का तुभ्य-
माशीः ? (ध)—

आदाय प्रतिपक्षकीर्त्तिनिवहान् ब्रह्माण्डमूषान्तरे
निर्विघ्न धमता नितान्तमुदितैः स्खरेव तेजोऽग्निभिः ।

तत्तादृक्पुटपाकशोधितमिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा
पिण्डस्य च महत्तरं च भवता निःक्षारतारं यशः ॥ १३७ ॥

रामचन्द्रः दिष्ट्या भाग्येन, पुनः भूयः, नयनयोः चक्षुषीः, वक्ष्येति पक्षि, वर्तते
इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३५ ॥

रव्विति ।—रघूणां वचनं श्रमसूतानां, ब्रह्मक्रिया वैदिककर्मसूत्रानां, तस्मात् आचार्य्यः
गुरुः तं, पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं वेदविदं, ब्रह्मज्ञानसम्पन्नं वा, ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मणः
पुत्रं, ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवटश्रमं कृषि, वेदकर्मणाम् कृषिं वा, वशिष्ठमित्यर्थः, एष
अहं, रामः अभिवाटये प्रणमामि । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३६ ॥

(ध) आशीः आशीर्वादः, प्रयुज्यते मयेति शेषः ।

आदायेति ।—ब्रह्माण्डमेव सुवर्णकोष एव, मूषा आवर्तनघटिका, सुवर्णोद्दिष्टातु-
द्रावणपावशिषे इत्यर्थः, “तेजसावर्तनी मूषा” इत्यमरः; तस्मात् अन्तरे मध्ये,
प्रतिपक्षाणां शत्रूणां, कीर्त्तिनिवहान् यशोराशोन्, आदाय गृह्णीत्वा, संख्याय इत्यर्थः,
नितान्तम् अत्यर्थम्, उदितैः सद्गतेः, प्रहर्षैरित्यर्थः, स्खरेव निजैरेव, तेजोऽग्निभिः
प्रतापानलेः, निर्विघ्नं अन्तराश्विहोत्रं यथा तथा, धमता पुरयता, उदासयता वा,
गुणोत्कर्षिणा गुणोत्कर्षमाश्रित्या, उत्तमगुणयता इत्यर्थः, भवता तत् प्रसिद्धं, तादृक्
तथाविधं, पुटपाकः पुटे सृष्टिश्चादिनिर्मित-सावरणपावशिषे, पाकः पचनं, तेन
शोधितमिव द्रव्योक्त्य सज्ज्वलीकृतमिव, पिण्डस्य एकीभूतस्य, महत्तरस्य अतिमहत्,
निःक्षार-तार निःक्षार निर्दोषं, तारम् सद्गुणं, यशः कीर्त्तिः, प्राप्तं लब्धम्, अतः
कां तुभ्यम् आशीः ? इति गद्योक्तेरान्वयः, का नाम आशीः तुभ्यं प्रदीयते, आश्रिषां
सर्वलोकेषु फलस्य भवता प्राप्तत्वादिति भावः । आर्द्रलविकीकृतं वृत्तम् ॥ १३७ ॥

अपि च—

त्रिजगदङ्गनलङ्गनजाङ्गिकै-
स्तव यशोभिरतोव परिव्रिताः ।
प्रथमपार्थिवपुङ्गवकीर्तयो
त्रिवुधसिन्धुजलोदिव सिन्धवः ॥ ११८ ॥

तथाऽपीदमस्तु—

जगदालोकधीरेयो सूर्या-चन्द्रमसाविव ।
पुत्री गोत्रस्य गोप्तारी जनय स्त्रभुजाविव ॥ ११९ ॥
(जीता मुनिं वन्दते) ।

अग्रिहः । वत्से ! जनकवंशसुवासिनि ! (न) युवयोः साक्षात्
रक्षीमेव रामस्य वयमाश्रयमधीचाम ।

त्रिजगदिति ।—त्रिजगत् त्रिभुवनमेव, चङ्गनम अङ्गिरं, तस्य लङ्गने अतिरक्तये,
जाङ्गिकैः जङ्गाकारिकैः, प्रथमजङ्गावङ्गारित्वेन, द्रुतगामिभिर्व्रिता यावत्, “जङ्गाकारिण-
जाङ्गिकी” इत्यमरः ; तव भवतः, यशोभिः कीर्तिभिः, त्रिवुधानां देवानां, सिन्धुः
सागरः, नदीत्वमेव, मन्दारिणीति यावत्, तथा जलोः सन्धिः, सिन्धवः अश्व-
द्वयं, समुद्रा इव इत्यर्थः, “देष्टे मन्दारिणीदेऽस्यो सिन्धुर्ना सरिति श्रियाम्” इत्यमरः ;
प्रथमपार्थिवानाम् आदिपुत्राणां, पुङ्गवाः श्रेष्ठाः, यदा—प्रथमे आदौ, पूर्वजा इत्यर्थः,
यै पार्थिवपुङ्गवाः व्रतियेष्टाः, सगरादयः इत्यर्थः, तेषां कीर्तयः यथावि, यतोव
अस्तिनामं, परिव्रिताः परिव्राः कृताः, सञ्चरन्तीकृता इत्यर्थः । द्रुतविविधितं इति—
“द्रुतविविधितमाह न-भो भ-री” इति तत्त्वचयात् ॥ ११८ ॥

जगदिनि ।—जगतां सुवर्णानाम्, आश्विके प्रथममे, धीरेयो धुरन्धरी, जनयो
इत्यर्थः, “धूर्ध्वे धुर्य-धीरेव-धुरीणाः सधुरन्धराः” इत्यमरः ; सूर्या-चन्द्रमसाविव दिनकर-
निशाकराविव, तथा स्त्रभुजाविव निजवाहुद्वयनिव, ललङ्गनलङ्गनोद्योग्याविवो इति
सावः, गोत्रस्य कुलस्य, गोप्तारी रक्षितारी, पुत्री तत्त्ववर्ध, जनय उत्पादय । अत्रुष्टु
इत्यम् ॥ ११९ ॥

(न) जनकैति ।—जनकवंशे धीरध्वजजनकान्ये, सुवासिनी सुसु वासकारिणी,
श्रेष्ठानुद्धी, यदा—जनकवंशस्य सुवासिनि ! सुवासकनि ! यमः धीरभद्रासिनि !
इत्यर्थः । युवयोः भवतोः, तव रामस्य भेत्यर्थः, साक्षारक्षीमेव समानासिमेव, रामस्य

श्रीता । (सङ्घर्षनात्मगतम्) । अम्नो ! निस्त्रावत्तत्रं (प) मे
पञ्जउत्तस्त्र घरणिक्तथं ह्रुविस्त्रदि । *

वक्ष्यते । सगरगोत्रगुरो ! मैत्रावरुणे ! सौमित्रिरभिवादयते ।

वशिष्ठः । वक्ष्ये लक्षणम् । आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्त्तसे—

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिष्ट्या वर्द्धयतो जगत् ।

अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि ॥ १४० ॥

तथाऽपि यूयं सर्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ ।

यैरादिराजवंशोऽयमष्टशास्त्रः प्ररोहति ॥ १४१ ॥

रामः । (सङ्घर्षे कृताञ्जलिः) । भगवन् ! परमनुगृहीतमिच्छाकु-
कुलम् ।

भरतः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! शून्यभवताऽकोष्ठेकरक्षा-
पदातिः (फ) भरतः प्रणमति ।

* अम्नो ! निःसापत्वं मे आर्य्यपुत्रस्य गृह्णीतुं भविष्यति ।

आशिषं युवयोः साधारणीमेव वयम् अवीचाम इत्यन्वयः, वयं रामाय यामाशिषं
कृतवन्तः, सा न केवलं रामस्य, परन्तु तवापि सन्त्ये इत्यर्थः ।

(प) निःसापत्वं निःशत्रुत्वं, सपत्नीदीपशून्यमित्यर्थः ।

वीरमिति ।—वीरं वीर्य्यवान्, इन्द्रजितं मेघनादं, जित्वा परामृष्ट, विनाश-
इत्यर्थः, दिष्ट्या साधयेन, जगत् भुवनं, वर्द्धयतः आध्यायमानस्य, जनतः अभ्युदयं
सन्त्यादयत इत्यर्थः, जगत् निर्गन्तुं कुर्वत इति यावत्, ते तव, गीर्वाणानां देवानां,
ग्रामणीः श्रेष्ठः, अवीचरः इत्यर्थः, इन्द्र इति यावत्, “ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे
यामाधिपे त्रिषु” इत्यमरः ; अभये मयराहित्ये, दक्षिणीयः उदारतासम्पन्नः, दत्ताभय-
दक्षिणः इति यावत्, तव अमयविधाने देवराजोऽपि सदा जागृक्ष इति भावः ।
अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४० ॥

तथाऽपीति ।—तथाऽपि भवतः आशीर्विषयातिक्रमणेऽपीत्यर्थः, यूयं भवन्तः,
सर्वेऽपि सातवतुष्टयेऽपीत्यर्थः, द्वौ द्वौ आत्मजौ पुत्रौ, जनयत उत्पादयत, ये आत्मजौ,
अयम् पक्षः, यैरादिराजस्य प्रथमपुत्रस्य, मनोरित्यर्थः, द्वयः कुलम्, अष्टौ अष्टसङ्ख्यायाः,
आद्या विभागाः यस्या तन्नाभूतः, अष्टधा विभक्तः सन्नित्यर्थः, प्ररोहति प्रवर्द्धते ।

अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४१ ॥

(फ) अकोति ।—युक्त्वं रिक्तं, भवता विरहितमिति भावः, यत् भवनं गृहं, यत्

रामः । (वक्ष्यमाणविज्ञ) । वत्स भरत !—

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-

स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्वृणोमि ।

न भ्राट्सङ्गमसुखासिकया जहाति

विष्णोः सकौस्तुभमुरखपलाऽपि लक्ष्मीः ॥ १४२ ॥

भरतः । (सीतां प्रति) । देवि ! प्रणमामि ।

सीता । वच्छ भरत ! उषहकरकिरणणिउरंवचुंविष-
कमलखण्डं विप्र चिरं मे एअणं आणंदेहि * (ब) ।

* वत्स भरत ! उषहकरकिरणनिकुरन्त्वुत्प्लितकमलखण्डमिव चिरं मे नयन-
मानन्दय ।

प्रकीर्णः वाद्यप्रदेशः, हारसङ्घटितोपवेशनस्थानमिति यावत्, यद्वा—प्रकीर्णः राज्य-
व्यवशेषः, यस्मिन् कचि सिंहासनं मणिरत्नादिकं वा विद्यते स इति यावत्, “प्रकीर्णो
मणिवन्धस्य कुपेरस्थान्तरेऽपि च । भूपरस्थान्तरेऽपि स्यात्” इति मेदिनी ; तस्य एवम्
केवला, रचा रचणं, तस्याः तदर्थं वा पदातिः सेव्यविशेषः, रचिसेव्यविशेष इत्यर्थः ।

आत्मानमिति.—इन्दोश्चन्द्रश्च, चरेष किरणेषु, मेदुरः सान्द्रसिन्धुः, वक्ष्य-
विक्रम इत्यर्थः, “सान्द्रसिन्धुस्तु मेदुरः” इत्यमरः ; यस्यन्दवान्तस्तम्भः चन्द्रकान्तमणि-
निर्मितस्यूषा, तदग्रे उज्ज्वलं निर्मलं, कालुष्यलेशयुग्यमिति यावत्, आत्मानं
शरीरं, हृदि हृदिमन्त्रं, “आत्मा पुंलिङ्गभावे च...शरीरवद्भगवोरपि” इति मेदिनी ;
मे जन, हृदि वक्षसि, वितर अर्पय, निर्वृणोमि निर्वृतिं प्राप्नोमि, सुखीभवामीत्यर्थः,
“निर्वृतिः सुखितावस्थं गमने च सुखे स्निह्याम्” इति मेदिनी ; तच्चाह, लक्ष्मीः
कमला, अपलाऽपि अक्षयाऽपि, अस्मिरप्रकृतिरपीति भावः, भ्राट्सङ्गमसुखासिकया
आत्मा सोदरेण, कौस्तुभेनेति भावः, सङ्गमः मेलनं अटसङ्गमः, तेन वा सुखासिका
सुखावस्थानं, सुखानुभव इति यावत् तथा हेतुना, विष्णोर्नारायणस्य, सकौस्तुभं
कौस्तुभाख्यरत्नभूतमित्यर्थः, चरः वचःखलं, न जहाति न त्यजति, कौस्तुभस्य
लक्ष्या भ्राट्सङ्गमसमुद्रसमुद्भूतत्वादिति भावः । भ्राट्सङ्गमादधिकं सुखकरं किमस्ति
नास्तीति तात्पर्यम् । वैशर्म्येण दृष्टान्तावधारः ; तदुक्तं दर्पणे—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति । वत्सन्तित्वकं ४ तमम् ॥ १४२ ॥

(ब) उषहकरेति ।—उषहकरस्य सूर्यस्य, किरणनिकुरन्त्वेन नशून्यनिषेधः

(सचको भरतं वन्दते) ।

भरतः ।—

वत्स लक्षण ! सौत्कर्ण्यं चिरात् परिरभस्व माम् ।

अहलुभ्रांतुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्भरं (म) परिरम्भ) । इत्त ! रघुवंशयशस्तडागयूपदण्डेन (म)
लक्षणवाहुना (ऽ) परिचिप्यमाण (य) चिरं शीतकीकृतोऽक्षि ।—

इन्दोः कलाकलापेन पङ्क्तिनामनिवेशिना ।

सर्वदुःखापनोदाय सोदर्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

कुम्भितं सृष्टं, कमलवपुर्नाम पद्ममूढनिव, कला सूर्यदर्शनेन कमलनाभन्दमनुभवति,
तथा मम मेव तद्दर्शनेनेति भावः ।वक्षेति ।— हे वत्स लक्षण ! सौत्कर्ण्यं उत्काञ्चिकाकुलं, तद्वानिङ्गनोक्तुमिति
भावः, ना चिरात् बहुकालात् परं, दीर्घकालं व्याप्य वा, यदा—चिरात् दीर्घकालं
भावत्, सौत्कर्ण्यं नामित्यर्थः, परिरभस्व चाक्रिय, आतुः सोदरस्य, अङ्गानि गीतादि,
“अङ्गानि” इत्यत्र “अङ्गेषु” इति पाठः सुगमाद्यर्थः, अहलुः अहलुक्तः, अहलुक्तः
इत्यर्थः, अनुरागेन टवान इति यावत्, जनः इति शेषः, चन्दनेषु अपि नक्षत्रजैश्चपि,
सतीव सुख-शीतलस्यैवपीति भावः, चरीचकी चमनिकायो, भवतीति शेषः, आतुरङ्ग-
अङ्गं चन्दनरसस्यार्द्रापि सुखकरत्वादिति भावः । अनुदुप् इत्यम् ॥ १४३ ॥

(म) निर्भरं प्रगाढम् ।

(न) इत्त इवे । रघुवंशेति ।—रघुवंशस्य रघुकुलस्य, यत्र एव चोत्तरेव,
सप्तमः चरीचरं, तस्य यूपदण्डः यज्ञसमाप्तिसूचकसम्पत्तिमेव, तस्मिन्प्रतिष्ठासूचकदाह-
स्यविशेष इत्यर्थः “रेकाठ” इति प्रसिद्धः तेन ।(व) परिचिप्यमाणः आवेष्टमानः, चाक्रियमान इति यावत् । “लक्षणवाहुना
परिचिप्यमाणः” इत्यत्र “लक्षणवाहुनाऽपरिचिप्यमाणः” इति सुत-अकारपरिचिप्यमा-
नकीचीनाः परिचिप्यमाण इत्यत्र वेदनायैकत्वस्य अप्रतिज्ञत्वात् कुमायदर्शनाच्च ;
अपरिचिप्यमाणः अव्यत्यमानः, आक्रियमाण इति यावत्, चाक्रियमान इति भावः ।इन्दोरिति ।—पङ्क्तिनामनिवेशिना निवेशिना विविधैः स्थापयतीति तन्मतेन,
इन्दोचन्द्रस्य, कलाकलापेन कलासमूहेन, सोदर्यभरेण कलामित्यर्थः, सर्वेषां
निक्षिप्याणां, दुःखाणां केशानां, अपनोदाय निराकरणार्थं, सोदर्याणां आदर्याणां,

शत्रुघ्नः । (रामं प्रति) । आर्य्य ! पादुकाभृत्यानुभृत्यः (र)
शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । (गोटमालिङ्ग) । कथम्, आहृत्या लक्ष्मणमनुभवामि !!
(ल) । (अपवाय्यं शीताये दर्शयन्)—

एतत्तदेव सुखमक्षतचन्द्रविम्ब-
संवावटूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।
गोर्वाणवारणकरार्गलकर्कशी मां
तावेव लक्ष्मणभुजौ न परिष्वजाते ? ॥ १४५ ॥

(शत्रुघ्नः शीतां प्रणमति) ।

शीता । तैल्लोक्कसल्लुद्धरणगौरविदेहिं चरिदेहिं लक्ष्मणसरिसो
होहि । बच्छ सल्लुद्धण ! अज्जाजणो कहिं ? * (व)

* तैल्लोक्कसल्लुद्धरणगौरवितैसरितैल्लोक्कसल्लुद्धणो भव । वत्त शत्रुघ्न ! आर्य्यान्जनः
कुत्र ?

भुजाः बाहुवः, कृताः निर्मिताः, विधावेति शेषः । अत्र निमाटजानामपि शीदरत्नेनाभि-
धानं निरतिशयमौभाषयितमायेति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४४ ॥

(र) पादुकेति ।—पादुकाभृत्यः उपानद्विहाकः सेवकः, भरत इति यावत्, तस्य
अनुभृत्यः अनिष्टसेवकः इत्यर्थः ; यदा—पादुकाभृत्यादयि अनुभृत्यः शीतः दासः,
अतीव क्षुद्रसेवक इत्यर्थः, “अनु शीते सदाद्ये च” इति मेदिनी ।

(ल) आहृत्या आवर्त्तनेन, पुनरपीति यावत् । शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणानुभूतेन
लक्ष्मणालिङ्गननिब शत्रुघ्नालिङ्गनमिति भावः ।

एतदिति ।—एतत् पुरतः परिदृश्यमानं, तदेव बहुशो दृष्टमेव, अक्षतं परिपूर्णं,
यत् चन्द्रविम्बं चन्द्रमण्डलं, तस्य संवावटूकम् अनुदपं, लक्ष्मणस्य सुखम् आननम्,
अवलोकय पश्य, यादृशी लक्ष्मणकाट्य एव शत्रुघ्न इति भावः, गोर्वाणवारण-
करदक्षिणः, ऐरावतस्य इत्यर्थः, करः युष्मद् एव, अर्गलं विष्कम्भः कवाटप्रभर-
प्रतिवन्धाद्ये लौहमयः काष्ठमयो वा दण्डविज्ञेयः इत्यर्थः, तद्वत् कर्कशी कठिनी, तावेव
लक्ष्मणस्य भुजौ बाहू, मां परिष्वजाते न ? आलिङ्गितः किम् ? वसन्ततिथयः
१ वृत्तम् ॥ १४५ ॥

(व) तैल्लोक्केति ।—तैल्लोक्कसल्लुद्धरणं, यत् शत्रुघ्नोद्धरणं पोषादायकात्-

शत्रुघ्नः । कृतमङ्गलोपचारो मध्यमाङ्गाभवने (ग) भवतो
प्रतीक्षते । (उपसृत्तं चक्षुषं प्रथमति) ।

चक्षुषः । (सङ्घर्षनातिष्ठ) । वत्स ! दिष्ट्या दीर्घायुषि त्वयि
दीप्यमाने न वयमेकाकिनम् (घ) आर्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः । (मुनिं प्रति) । भगवन् ! एतौ लङ्का-किष्किन्धयोरधिपतौ
विभीषण-सुग्रीवौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वशिष्ठः । विकर्त्तन-पुलस्त्यकुलकोर्त्तितोरणमालाऽवलम्बन-
स्तन्नाविमौ चिरस्य भूयास्ताम् । (स)

रामः । (भरतं प्रति) । वत्स ! वन्दस्व महात्मानावेतौ
पौलस्त्य-सावित्री (ह) ।

(भरत-शत्रुघ्न-विभीषण-सुग्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति) ।

वशिष्ठः । (सङ्घर्षेण) । दिष्ट्या चतुर्दशभिः परिवत्सरैः पुनः
समुदयमानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे (क) । (सविमर्श-स्थितम्) (उक्त्वा)—

विशेषोत्पादनम् । इन्द्रजिह्वादिशत्रुसंहरणमिति यावत्, तेन गौरवितेः सर्वलोकाद्वितेः ।
आर्या-जनः शत्रु-जनः ।

(ग) कर्त्तव्येति ।—कृतः अनुष्ठितः, मङ्गलोपचारः साङ्गलिकव्यवहारः, मङ्गलायं
देवाराधना वा येन तत्प्राप्तम् । मध्यमा अन्वा माता, कैशवी इत्यर्थः, तस्या भवन्
मृदं तस्मिन् ।

(घ) दीप्यमाने विभाति, स्वर्गोत्थं उद्गातमाने इत्यर्थः, विद्यमाने इति भावः ।
एकाकिनम् अलङ्कारम् ।

(स) विकर्त्तनेति ।—विकर्त्तनः मृत्युः, पुलस्त्यः देवर्षिविशेषः, तयोः कुलयोः
वंशयोः, कोर्त्तितेव यत्र एव, तंरणमाला वहिर्गारस्य, तस्या अवलम्बनाय पारणाव,
सन्धौ तत्सङ्गपावित्यर्थः, विकर्त्तनकुलतोरणसम्बन्धः सुग्रीवः, पुलस्त्यकुलतोरणसम्बन्धो
विभीषण इति भावः । चिरस्य भूयासां चिर जीव्यास्तां, चिरजीविनौ भूयासा-
मिच्छतः ।

(ह) पौलस्त्य-सावित्री पौलस्त्यः पुलस्त्यपौत्रः विभीषणः, सवित्रुः सूर्यस्य अपत्यं
पुमान् सावितः सुग्रीवः तौ ।

(क) समुदयमानं सम्यक् वर्द्धमानम् । दशरथकुटुम्बं दशरथस्य पौत्रवर्गं,
परिजनवर्गमित्यर्थः । ईक्षामहे पश्यामः ।

जितारं दशकन्धरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-
स्तं रामो यदि काकपक्षकधरस्तत् पूरितयं कथा ।

ऊर्द्धं कल्पयतस्तु बालचरितात्तत्प्रक्रियागौरवा-

दन्येयं कविता तथाऽपि जगतस्तोषाय वर्त्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति) । वत्स ! माङ्गलिकलग्नमतिक्रामति (ग) ।—

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलङ्कृतम् ।

राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु मुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

(रामकथा करोति । वशिष्ठ ऐन्द्रेण (घ) मन्त्राभिषेकेण मन्त्रपूर्वकमभिविध्यति ।

(ख) सविनये-स्मितं किञ्चित् । वनके-हास्यान्ती सञ्चितम् ।

जितारमिति ।—भार्गवः परशुरामः, दशकन्धरस्य रावणस्य, जितारं परा-
जितारम, अर्जुनं कात्तवीर्यार्जुनं, जितवानेव पराभूतवानेव, काकपक्षकधरः
शिखण्डकधारी, बालोचितशिखाविशेषधारोक्त्यर्थः, शिशुमिति भावः, “काकपक्षः
शिखण्डकः” इत्यमरः ; रामः यदि तं दशकन्धरविनायकात्तवीर्यविजयिनं भार्गव-
मित्यर्थः, जितवानिति पूर्वोक्तान्वयः, तत् तदा, इयम् एषा, कथा आकापनं, विजयवातां
इति यावत्, पूरिता समाप्तिं गता, परशुरामादेरेव रावणादीनां सर्वेषां जयस्य
सिद्धत्वादिति भावः, तथाऽपि कथायाः पूरितत्वेऽपि, बालचरितात् श्रेयवत्कालिका-
चरणात्, तस्य रावणवधादेः, प्रक्रियायाः प्रकरणस्य, गौरवात् गुरुत्वात्, ऊर्द्धम्
अग्रे, आगामिति काले इत्यर्थः, कल्पयतः रचयतः, रावणवधादिकमिति भावः,
कवेरिति शेषः, अथा अपरा, इयम् एषा, कविता कुन्दानिवडा कविभारती, जगतः
सुवनस्य, लोकानामिति भावः, तोषाय सन्तुष्ट्यै, वर्त्तिष्यते अभिव्यति । आर्द्ध-
विक्रीडितं उत्तम ॥ १४६ ॥

(ग) माङ्गलिकलग्नं शुभसमयम्, अभिषेकस्तेति शेषः । अतिक्रामति अतिगच्छति ।

तदिति ।—तत् तस्मात्, रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम्, इदं सम्युक्ते व्यापितं, सिंहासनं
मणिकाम्बुजमयं राजासनम्, अलङ्कृतं मूषय, अधिष्ठानेनेति भावः, उत्तरकोशलाः
कोशलाख्यजनपदस्य उत्तरविभागाः, राजन्वन्तः सुराजपतिताः, प्रशस्तराजयुक्ताः
सन्तः इत्यर्थः, “सुराजि देशे राजन्वान्” इत्यमरः ; मुदम् अजन्तं, प्रतन्वन्तु
विचारयन्तु, मङ्गलवादिषु कुर्वन्त्विति यावत् । अष्टपुटं उत्तम ॥ १४७ ॥

(घ) ऐन्द्रेण इन्द्रसन्त्वित्वा, इन्द्रो यथाऽभिविक्ताः तथेति भावः ।

अनघे दूशावचनभिषेकं (क) नाटयित्वा पञ्चाङ्गचुम्बितभूमयः (च) प्रचलन्ति ।

नेपथ्ये मङ्गलगौतिर्नान्दोवाद्यानि च ।

प्रसिद्धः । (सङ्घर्षम्) । वत्स रामभद्र ! सम्प्रति—

उदयदुदयहर्मस्कन्धे धुरं त्वयि बिभ्रति

क नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते ? ।

अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो

दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्तवैव विभीषिकाः ॥१४८॥

(क) उद्यावचनम् अनेकविधम्, “उद्यावचं नैकमेवम्” इत्यमरः । अभिषेकम् अभिषेकाद्यैर्मनुष्ठानमित्यर्थः ।

(च) पञ्चाङ्गेति ।—पञ्चभिः अङ्गैः इत्यवयव-पदद्वय-मूर्धनिरित्यर्थः, चुम्बिता स्पर्शा, भूमिः पृथिव्या येः तच्चाभूताः ।

उदयदिति ।—उदयम् उदयम् अतिशयेन इति गच्छन्नित्यर्थः, धर्म एव स्कन्धः कायः यक्ष, यथा—चर्मकायः चर्मसमुद्भूतः, चर्म्याः क्रिया इत्यर्थः यस्मात् तस्मिन्, “स्कन्धः प्रकाशे कायेऽसौ विज्ञानादिषु पञ्चसु । तृप्ते समुद्भूते व्यूढे च” इति हेमः ; त्वयि भवति, धुरं राज्यभारं, बिभ्रति वहति सति, प्रजाः जनाः, “प्रजा स्मात् सन्तती जने” इत्यमरः ; दृष्टादृष्टौ दृष्टः स्म-परचक्रजः, स्वचक्रजातः श्रुतचक्रजातश्च इति यावत्, अदृष्टः बह्नि-तोषादिरूपः, अनखानादृष्ट्यादिसमुद्भवः इति यावत् तादृशी, “अदृष्टं बह्नि-तोषादि दृष्ट स्म-परचक्रजम्” इत्यमरः ; परिभवौ तिरस्कारौ, दुःखे इति यावत्, क नु कुम्ब खलु, परिचिन्वते ? जानन्ति ? नेव कुम्बापि जानन्तीत्यर्थः, तथाहि, प्रभोः निवृत्तानुपहस्यमेव, परमात्मनः ईश्वरस्य, जीवात्मानः जीवधर्मज्ञत्ववहात्मानः, यथा, तथा दिशि दिशि प्रतिदिशं, दिशाम् अष्टानां काष्ठानाम्, अष्टौ नाथाः अपि अविपतयोऽपि, इन्द्रादयो दिक्पाला अपि इत्यर्थः, प्रभोः तवैव भवत एव, विभीषिकाः खलु लोकाणां मयप्रदर्शनानि एव, परमात्मा यथा लोकानां पुण्य-पापादिकं द्रष्टुं पापेभ्यो मयं प्रदर्शयितुञ्च जीवात्मनो देहे नियोजितवान्, अत एव ते लोकानां विभीषिकाः, एवं भवानपि इन्द्रादीन् अष्टौ लोकपालान् लोकानां पुण्यपापादिकं द्रष्टुं पातकिनः श्रावितुञ्च अष्टसु दिक्षु संस्थापितवान् इति भावः, यथा—विभीषिकाः खलु प्रपञ्चा एव, यथा परमात्मनः प्रपञ्चा जीवाः, तथा इन्द्रादयो दिगोत्तरास्तथैवाश्रयपालत्वात्कार्यमेव जगद्रक्षणं कुर्वन्तीति भावः, अतः तव राज्येन दृष्टादृष्टमयावकाश इति पर्यवसितम् । हरिषो जगत् ॥ १४८ ॥

(रामो वक्षति) ।

विभीषणः । (कृताञ्जलिर्गुह्यां प्रविपद्यते) । देव !—

लङ्कां च पुण्यकर्मिणं च विमानमासीत्

यत्सेखरादपङ्क्तं दशकन्दरेण ।

एकां भवानदित मङ्गमर्थदमन्ध-

दाज्ञापय द्रुतमुपेतु पतिं निधीनाम् ॥ १४८ ॥

रामः । (वशिष्ठेनामुपगतः पुण्यं प्रति) । विमानराज ! प्रथमं
स्वामिनं प्रथमपौलस्त्यम् उपतिष्ठस्व । (छ)

वशिष्ठः । (उच्चैः प्रवादन्) । रामभद्र ! किं ते मूयः प्रियं
करोमि ?

रामः । भगवन् ! किमतः परमपि प्रियमस्ति ? मगवत्-
प्रसादात्—

ताताज्ञामधिभौलि भोक्तृकर्मणिं कृत्वा महापोत्रिणो

दंष्ट्राविन्ध्यविलासपत्रशङ्खो दृष्टा भृशं मेदिनो ।

उच्यते ।—दशकन्दरेण रावणेन, आसीत् पुण्यात्, ज्येष्ठशतुरिति यावत्,
यत्सेखरात् कुबेरात्, लङ्का च इदं परिदृश्यमानं, पुण्यं पुण्यकाण्डे, विमानस्य श्रीम-
दानस्य, अपङ्क्तम् वक्रात् गृहीतमित्यर्थः । पूर्वं वनवतिः लङ्काशान्निवृत्त्यनन्तरम्,
सततं रावणेन तं ज्येष्ठशतं पराजितं दूरीकृत्य च सर्वं लङ्का तदीयं पुण्यकथाविज्ञान-
मिति पुराचकारात् । भवान् पदां लङ्कामिति यावत्, मङ्गलं अदित दत्तवान्, अथ
इदम् एतत्, अन्त्यं अपरं, पुण्यकर्मिण्यर्थः, द्रुतं शीघ्रं, निधीनां पतिं वनेश्वरम्,
उपेतु प्राप्नुतु, आज्ञापय आदिश । वक्षन्तिस्व ॥ १४८ ॥

(छ) प्रथमस्वामिनं पूषादिवारिचम् । प्रथमपौलस्त्यं ज्येष्ठं पुष्यस्वमन्दम्,
पुष्यस्य ज्येष्ठपौत्रं कुबेरमित्यर्थः । उपतिष्ठस्व सेवस्व, वक्षनादिवर्त्तनां आराध-
नैत्यर्थः ।

ताताज्ञामिति ।—तातस्य पित्रः, आज्ञाम् आदेशम्, अधिभौलि भौली, निरव्यवस्थः,
विमङ्गलार्थोऽप्यधीमावः, भोक्तृकर्मणिं भोक्तृकस्य मुक्ताकारयेति यावत्, नचिं रत्नं,
मुक्ताकारवदितमव्यवस्थितिं यावत्, कृत्वा विचार्य, कृत्वा पश्यन्, मुक्तानामात्मिक
गृहीतेति यावत्, महापोत्रिणः महापराक्रमः, "वराहः शङ्खो दृष्टः कोपः पोषी

सेतुर्दक्षिण-पश्चिमी जलनिधौ सीमन्तयन्त्रपितः

कल्यान्तश्च कृतश्च विश्वमदशग्रीवोपसर्गं जगत् ॥ १५० ॥

तथाऽपीदमस्तु—

समुन्मीलत्सूक्तस्तवकमकरन्दैः श्रवणयो-

रविश्रम्यद्वारासवनमुपचिन्वन्तु कवयः ।

न शब्दब्रह्मोक्तं परिमलमनाग्राय च जनः

कवीनां गम्भीरे वचसि गुण-दोषौ रचयतु ॥ १५१ ॥

अपि च—

देवस्यात्मभुवः कमण्डलुजलस्रोतांसि मन्दाकिनी-

गङ्गा-भोगवतीमयानि पुनते यावत्तिलोकीमिमाम् ।

किञ्चः किञ्चिः" इत्यमरः ; दंष्ट्रेव दन्त इव, यो विध्यः पर्वतविशेषः, स एव विलासपर्वं
विलासायै पर्वरचना यस्याः तन्नाभूता, श्वरी स्नेहजातोया स्त्रीव, सेदिनी पृथ्वी,
भूशम अतिशयेन, दृष्टा अवलोकिता, मयेति शेषः, स्नेहजातोया नारीव पृथिवी
पितुराश्रया मया परित्यजेति भावः, दक्षिण-पश्चिमी दक्षिण-पश्चिमदिग्दर्शनी, जल-
निधौ सप्तद्वी, सीमन्तयन् सीमन्तवत् दिशा कुर्वन्, सेतुः आलिः, अर्पितः रचित
इत्यर्थः, विश्वं समस्तं, जगत् सुवनं, कल्याणं प्रसन्नकालं व्याप्य, आ-प्रसन्नयमित्यर्थः,
नास्ति दशग्रीव एव उपसर्गः सत्यातः यत्र तादृशं, यथा—नास्ति दशग्रीवस्य रावणस्य,
उपसर्गः उपदवः यस्मिन् तन्नाभूतं, कृतश्च विहितश्च । आदेवविस्तीर्णितं इत्यम ॥ १५० ॥

समुन्मीलदिति ।—कवयः काव्यप्रणेतारः, समुन्मीलन् विहासं गच्छन्, अः
सूक्तस्तवकाः सुवचनगुणः, मङ्गलवचनविवक्ष इति भावः, "क्यान् गुत्सकस्तु कवयः"
इत्यमरः ; तत्क मकरन्दैः रसेः, पुष्परसेरित्यर्थः, "मकरन्दः पुष्परसः" इत्यमरः ; श्रवणयोः
श्रवणयोः, अविश्रम्यन् विश्रमणमगच्छन्, अविरतमित्यर्थः, द्वारासवनं चारा-
खानम्, उपचिन्वन्तु कुर्वन्तु, जनः लोकाः, शब्दब्रह्मणः शब्दरूपात् ब्रह्मणः वेदात्,
"वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः ; अख्यतं सञ्जातं, परिमलं क्षीरभं, तदाश्लेषनाशाद्-
जिति भावः, अनाग्राय अननुभूयेत्यर्थः, कवीनां काव्यप्रणेतृणां, गम्भीरे दूरवगादि,
वचसि वाक्ये गुण-दोषौ उत्कर्षोपकर्षौ, न रचयतु च न कल्पयतु च, न ददातु च
इत्यर्थः । शिखरिणी इत्यम ॥ १५१ ॥

देवस्येति ।—मन्दाकिनी-गङ्गा-भोगवतीमयावि मन्दाकिनी स्वर्गप्रवाहिनी, गङ्गा

तावत् वीरयशोरसायनमधुसूदः कवौनामयं
जागर्तुं श्रुतिशृङ्खलौघलयितव्योमावगाहौ गुणः ॥ १५२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति नायकागन्दो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीमुरारिविरचितमनघराघवं नाम नाटकं

समाप्तम् ।

भागोरथो, मर्त्यप्रवादिष्येति यावत्, भोगवतो पातालवादिभ्यो, तन्मयाणि तदात्मकानि,
देवस्य आत्मभुवः ब्रह्मणः, कमण्डलुजलस्रोतांसि कमण्डलुसखिलप्रवाहा इत्यर्थः,
यावत् यत्कालपर्यन्तम्, इमां परिदृश्यमानां, मिलीकौ मिश्रणं, पुनते विशेषयन्ति,
पवित्राणि कुर्वन्ति इत्यर्थः, तावत् तत्कालपर्यन्तम्, अयम् एवः, वीराणां शूराणां,
यस्य एव कीर्तिरेव, रसायनं पुष्टिहरमद्वैतविशेषः, तस्य मधुसूदः मधुसूतः, श्रुति-
शृङ्खला श्रीविवरेण, बलयितं वेष्टितं, संसृष्टमिति यावत्, अश्लिष्टमिति भावः,
यत् व्योम आकाशं, तदवगाहौ तव प्रवेशश्रीः, कवौनां काव्यरचयितृणां, गुणः रचना-
विशेषमाभ्युपगम्यर्थः, जागर्तुं तिष्ठलिति यावत् । आर्दूलविक्रीडितं ३३—“सूर्याग्नेर्धृदि
मः स-जौ स-त-त-गाः आर्दूलविक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १५२ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण कृता

अनघराघवसप्तमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

